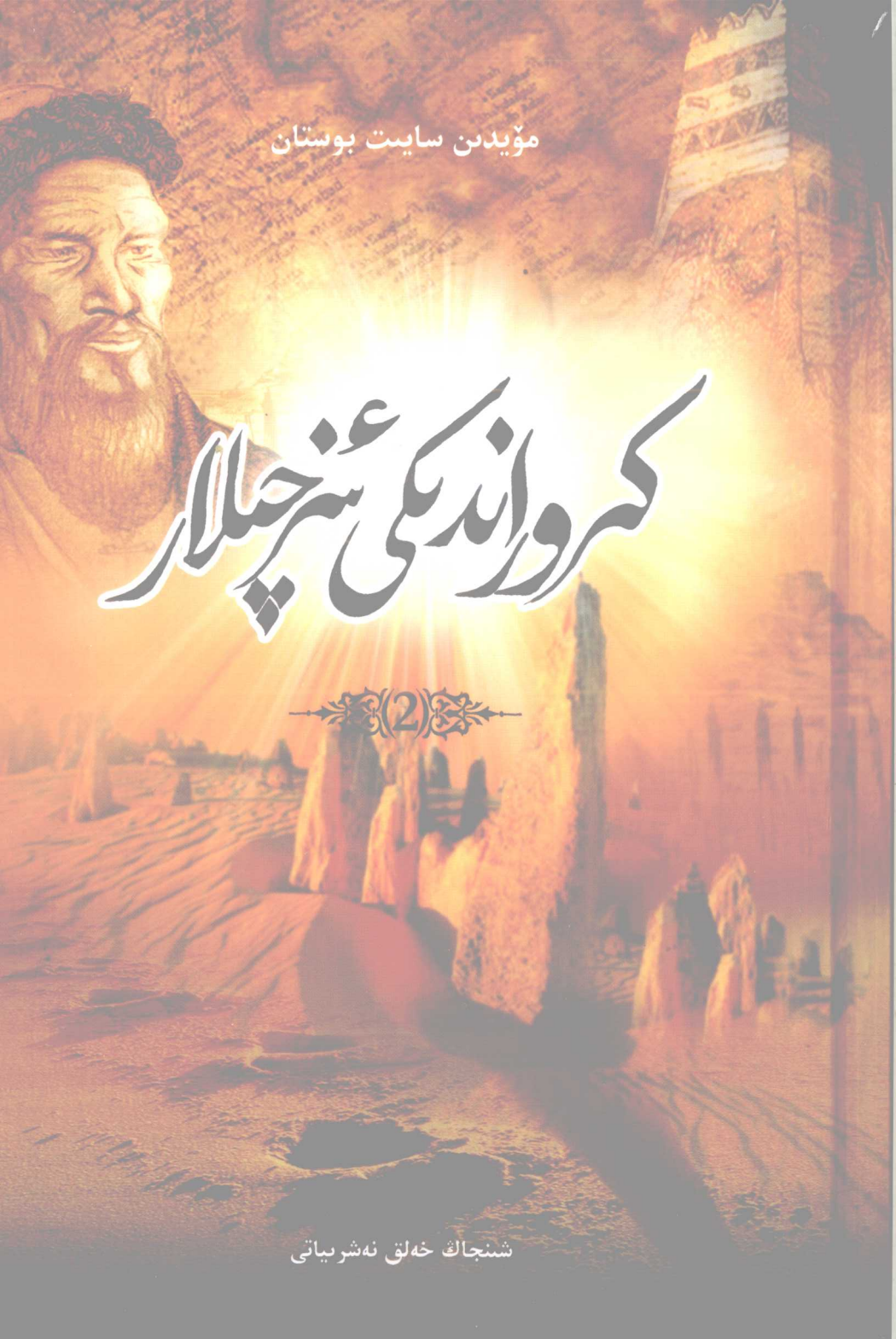

مۆیدىن سايىت بوستان
كروراندىكى ئۆچىلار
(2)
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت

ISBN 978-7-228-11347-7

9 787228 113477 >

定价(上,下):88.00 元

مۆيدىن سايىت بوستان

كەرۋاندىكى ئۇچىلار

(ئىككى قىسىملىق تارىخىي رومان)

2

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

楼兰足迹(上下)/莫依丁·萨依提著。
—乌鲁木齐：新疆人民出版社，2008.1（2009.5 重印）
ISBN 978—7—228—11347—7

Ⅰ.楼… Ⅱ.莫… Ⅲ.长篇小说—中国—当代—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2008）第 001244 号

作　　者	莫依丁·萨依提
责任编辑	帕提古丽·米吉提
责任校对	赛娜瓦尔·依布拉音，再米拉·菲达
封面设计	买买提·诺拜提
出版发行	新疆人民出版社
电　　话	(0991)2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路 348 号
邮政编码	830001
印　　刷	新疆金版印务有限公司
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230 毫米　1/32
印　　张	41.375
版　　次	2008 年 1 月第 1 版
印　　次	2009 年 5 月第 2 次印刷
印　　数	5001—8000 册
定　　价	88.00 元

كروراندىكى ئىزچىلار

(ئىككى قىسىملىق تارىخىي رومان)

ئاپتورى: مۇيدىن سايىت بوستان
مەسئۇل مۇھەررىرى: پاتىگۈل مەجىت
مەسئۇل كوررېكتورى: سەنەۋەر ئىبراھىم، زەمرە پىدائىي
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون: 0991—2827472
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
سانتۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما ناۋقى: 41.375
نەشرى: 2008 - يىلى 1 - ئاي 1 - نەشرى
باسمىسى: 2009 - يىلى 5 - ئاي 2 - بېسىلىشى
تىراژى: 8000—5001
كىتاب نومۇرى: ISBN 978—7—228—11347—7
باھاسى: 88.00 يۈەن

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب چىلبۇرىلەر چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇش 1
ئىككىنچى باب لوپ كۆلىگە ۋە ئالتۇنتاغقا سەپەر ... 70
ئۈچىنچى باب ئەجەب چېچىلىپ ياشاپتۇق 150
تۆتىنچى باب يۇرت ئاتىسىنىڭ كەچۈرمىشلىرى 213
بەشىنچى باب قۇملۇقتا ئىز قىدىرىش 283
ئالتىنچى باب ھالاكەتلىك قۇملۇقتىكى سەپەر 358
يەتتىنچى باب بۇيۇك بايقاشلار 432
سەككىزىنچى باب مۆجىزىلىك بايقىلىش..... 493
توققۇزىنچى باب بۇنداق قىلماڭلار 560

بىرىنچى باب

چىلبوّرىلەر چاڭگىلىدىن قوتۇلوش

«بۇنىڭدىن كېيىنكى قەدەمنى سىز بېسىپ ، ئەنە شۇ ئەپسانىلەر ئىنتايىن كۆپ بولغان دىيارغا بارغان بولسىڭىز ياخشى بولاتتى . بۇ دىيارغا ياۋروپادىن بىرەر ئادەم قەدەم باسقىنى يوق . ئۇيغۇرلار ماكانى شەرقشۇناسلىقتا ئەپسانىۋى بىر دۇنيادۇر» .

— پ .پ .سىمىنوفنىڭ چوقان ۋەلىخانوفقا يازغان خېتىدىن .

1

— ت . تاغا
— ھە ، نېمە ؟
— پرۇفېسسورىمۇ ھەربىي ئىكەن ـ ھە ؟
— ھەئە . ھە ، نېمە دېمەكچىسەن ؟
— دەيمىنا... ئەمدى...
— بىر گېپىڭ بارەك قىلىدۇ ، ئىچىڭگە تارتىۋالماي قېنى دېگىنە ، نېمە دېمەكچىدىڭ ؟
— ئىلگىرى ئۇ تەرەپتىن كەلگەن چوقان ۋەلىخانوفمۇ ھەربىي ئىكەندۇق ـ ھە ؟

— هه ، نېمه دېمەكچىلىكىڭنى بىلدىم ، يارايسەن ، مەسىلىنى مانا مۇشۇنداق قوۋزىقىغا قاراپ ئەمەس ، ئىچ - باغرىنى يېرىپ تۇرۇپ چۈشىنىش كېرەك . راست ، سەن ئېيتقاندەك چوقان ۋەلد-خانوفمۇ ھەربىي ئىدى ، پرزېۋالسكىيمۇ ھەربىي .

— نېمىشقا ھەربىيلەرنىلا ئەۋەتمدۇ ؟

— نېمىشقا دەمسەن ، بۇ چارپادىشاھ كېڭەيمىچىلىكىنىڭ ئېھ-تىياجىدىن بولمامدۇ . ئۆزىنى «كۈن پاتماس» دەپ تەرىپلەيدىغان قېرى جاھانگىر ئەنگلىيە ھىندىستانىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ بىر تەرەپتىن شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىياغا كېڭىيىشنىڭ كويىدا بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، شىزالڭ بىلەن شىنجاڭغا ، ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە ئايىغ بېسىشنىڭ شېرىن چۈشىنى كۆرۈپ كەلمەكتە ئىدى . يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن چارپادىشاھ جاھانگىرلىكى كېڭەيمىچىلىكىتە چاققان چىقىپ ئوتتۇرا ئاسىيانى ناھايىتى تېزلىكتە ئۆز تەسىر-رۇپىغا ئېلىۋالدى . بۇنىڭدىن ئەنگلىيە ئەلەم يۇتۇپ ، جىددىيلىشىپ قالدى . ئەمما ، يېڭى ، تەلۈە چارروسىيە جاھانگىرلىكى بىلەن يۈز-مۇيۈز دوقۇرۇشۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ ، شىنجاڭنى ئارد-لىق ، ئافغانىستاننى پاسسل قىلىپ ، شىنجاڭغا كۆز تىككىنىچە تۇگۈلۈپ تۇرۇپ قالدى ، ئازراق پۇرسەت ۋە ئىمكانىيەت بولسىلا بۇ زېمىنغا ئېتىلىشقا تەييار ئىدى . ئەنگلىيىنىڭ بۇ نىيىتى چارپا-دىشاھقىمۇ ئايان ئىدى . شىنجاڭغا دەرھال ئەسكەر چىقىراي دېسە ، يېڭىلا ئىشغال قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى گوبىرناتورلۇق[1] مۇسا-تەملىكچى ھاكىمىيىتى تېخى مۇستەھكەملىنىپ كەتمىگەنىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ توغرۇلۇق ئەتراپلىق ، ئىشەنچلىك مەلۇ-ماتقا ئىگە ئەمەس ئىدى . بۇنداق ئەھۋالدا ئايىغ باسسا پاتقاقتا پېتىپ قېلىشتىن ياكى بىرەر مىخقا ئۇسۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ قالدى .

— هه ، شۇڭا بىزنى چېكىپ بېقىش ئۈچۈن ھېلىقى ، نېمىتا ، هه ، ھېلىقى جۇغراپىيىچىنى ئەۋەتىپ بېقىپتىكەن - دە ؟

---

[1] گوبىرناتور - ھەربىي ، مەمۇرىي ھوقۇقلۇق باش ۋالىي .

— دېگىنىڭ توغرا ، لېكىن ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ، خانىتەڭرى چوققىسىغا چىقىشنىلا نىشانلىغاچقا ، ئۇنىڭ چەكلىك دائىرىدىكى مەلۇماتلىرى چارروسىيىنىڭ ھەربىي دائىرىلىرىنى قانائەتلەندۈرەلمىدى . ئارىدىن ئىككى يىلمۇ ئۆتمىگەن ۋاقىتتا سىمىنوفنىڭ[1] دالالىتى ۋە تەشەببۇسى بىلەن روسىيىلىك قازاق ئوفىتسېر چوقان ۋەلىخانوف ئالاھىدە تاپشۇرمىلارنى ئېلىپ قوقانلىق سودىگەر ناممدا نىقابلىنىپ شىنجاڭغا كىردى . جەمئىيەت تەكشۈرۈش ئارقىلىق ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتلەردىن ھەيران قالدى ، چۆچۈدى . چىرىك مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى ، زۇلۇمى يەتمىگەندەك ، ئۆزلىرىنى «پەيغەمبەر پۇشتى» ، «سەئىد» ، «پىر - ئەۋلىيا» ، «خوجا - ئىشان» ئاتىشىۋالغان قوقان ، بۇخارا ، بەدەخشانلىق جاھالەتچى خوجا - ئىشانلارنىڭ بۇ دىيار خەلقىگە كەلتۈرگەن بالايىئاپىتىنىڭ ئاقىۋىتى ئۇنىڭ مۆلچىرىدىكىدىنمۇ ئېغىر ئىدى . خەلقنىڭ نادانلىقى ۋە دىنىي ئېتىقادىدىن پايدىلىنىپ خوجا - ئىشانلار ئۇلار ئارىسىغا جاھالەتچىلىك ، يۇرتۇزالىق ، مەزھەپچىلىك ، ئەسەبىي خۇراپىيلىق ، قۇلچىلىق ئۇرۇقىنى چېچىپ ، بۇ خوجا - ئىشانلار ھەرقانچە گۇناھلىق ئىش قىلسىمۇ ، قانخورلۇق ، زىناخورلۇق قىلسىمۇ ، ئۇلارنى گويا ساۋابلىق ئىش قىلىۋاتقان «پىر - ئەۋلىيالار» دەپ چوقۇنىدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغانىدى .

چوقان ۋەلىخانوف مۇنداق بىر ئەھۋالنى چېلىقتۇرۇپ قالدى :

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاۋات بىر شەھەر ، بازار كۆنى ئىدى . كوچىدا ئادەملەر مىغ - مىغ بولۇپ ، يېنىك شامالدا چايقىلىپ ئېقىۋاتقان سۇدەك ئادەم ئېقىنىنى ھاسىل قىلغانىدى . يالاڭ ئاياغ ،

---

[1] پ.پ.سىمىنوف — مەشھۇر جۇغراپىيە ئالىمى . ئۇ 1857 - يىلى تەڭرىتېغىغا جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈشكە كېلىپ خانىتەڭرى چوققىسىغا چىققان ، شۇ تەكشۈرۈشتە «تەڭرىتاغقا سايا‌ھەت» ناملىق كىتاب يازغان . شۇ تۇنجىسى ئۇچۇن چارپادىشاھ ئۇنىڭغا : «تىيانشانسىكىي» دېگەن نامنى بەرگەن ھەم رۇسىيە جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولغان . بۇ جەمئىيەت نوپۇزلۇق جەمئىيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، رۇسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ھەم قوشنا دۆلەت - رايونلارغا جۇغراپىيىلىك ئىلمىي تەكشۈرۈش خادىملىرىنى ئەۋەتىپ تۇراتتى . چارروسىيە ھەربىي دائىرىلىرىنى مۇھىم مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى .

جۇل ـ جۇل ياماق كىيىم ، تەر ۋە باشنىڭ يېغىدا مايلىشىپ ئۆز رەڭگىنى يوقاتقان ، قېتىپ كەتكەن شاپاق دوپپا ، بادام دوپپا ، پۈرغىرىم تومۇزدىمۇ شاپاق دوپپىغا چىقىنالماي ئۆڭ تېرە تۇماق كىيىشىۋالغان بۇ كىشىلەرنىڭ توپا باسقان چىرايىدىن سولغۇن ـ مىسكىنلىك ، غەم ـ ئەندىشە ، نامراتلىق يېغىپ تۇراتتى . بۇ ئادەم ئېقىندا ئارىلاپ قاما ـ كەمچەت تۇماق ، ئېسىل تون ـ يەكتەك كىيگەن ، ياسىداق ئات ، قېچىر مىنگەن كىشىلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى . بازارچىلار ئارىسىدا ئاندا ـ ساندا خوتۇن ـ قىزلارمۇ بار ئىدى . ھەممىسىنىڭ يۈزى چۈمبەل ، پەرەنجىلەر بىلەن يېپىقلىق بولۇپ ، قايسىسى ياش ، قايسىسى قېرى ، قايسىسى سەت ، قايسىسى چىرايلىق ، قايسىسى ئورۇق ، قايسىسى سېمىز ، پەرق ئەتكىلى بولمايتتى ، پەقەت يالاڭغىداقلىرىنىڭ پۇتىغا قاراپ ياش ـ قېرىلىقىنى ، ئورۇق ـ سېمىزلىكىنى قىياس قىلغىلى بولاتتى .

كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككىدىن تۆت مۇھتەسىپ[1] دەررەسىنى تۇتقىنىچە جازالاشقا تەييار ھالەتتە كىشىلەرنى ئارىلاپ يۈرەتتى . بىردىنلا كىشىلەرنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرىنى بېسىپ : «ۋاي ئاللا ! » ، «ۋايجان ! » ، «ۋاي ئانا ! » دەپ ئۇزۇلدۇرمەي ۋارقىرىغان نازۇك ، زىل بىر ئاۋاز ئاڭلاندى . كىشىلەر شۇ تەرەپكە بويۇنىدىشىپ قاراشتى . تۆت مۇھتەسىپمۇ تەڭلا ئادەم ئېقىنىنى يېرىشىپ ئاۋاز چىققان يەرگە يېتىپ كېلىشتى .

ئادەتتىكىدەك ئېگەرلەنگەن قېچىر مىنگەن ، پۇتىغا مەسە ـ كالاچ ، ئۇچىسىغا كونىراپ كەتكەن چەكمەن پەشمەت ، بېشىغا سۇپى ـ ئىشانلارنىڭ تۆپلىكى ئېگىز ، ئۇچلۇقراق ، تۆت قىرلىق ، ئالا ـ چىپار گۈللۈك تەقىيىسىنى كىيگەن ، چاشقان بۇرۇت ، ئوتتۇرا ياش بىلەن قىران ياش ئوتتۇرىسىدىكى بىرەيلەن قامچىسىنىڭ دەستىسى بىلەن بىر ئايالنىڭ پەرەنجىسىنى قايرىپ ئېچىۋەتكەنىدى .

---

① مۇھتەسىپ — شەرىئەت قانۇنى بويىچە كىشىلەرنى يامان ، ناشايان ئىشلاردىن توسىدىغان نازارەتچى .

بۇلاقتەك ئويناق بىر جۇپ شەھلا كۆز ، ئورغاقتەك ، ياق ، ھىلال ئايدەك ئىنچىكە ، ئەگمە قاپقارا قاش ، تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان تالا ـ تالا ئۇزۇن كىرپىكلەر... جىمى گۈزەللىك چىرايىغا جەملەنگەن بۇ ساھىبجامال ، بىر قارىغان كىشىنىڭ كۆزىنى لال ، يۇرىكىنى كاۋاپ قىلاتتى ، بۇ ساھىبجامال ئەمدىلا بالىلىق مۇساپىسىنى تۇگىتىپ ، رەسىدىلىك كۆۋرۈكىدە تۇرۇۋاتقان مەسۇم قىز ئىدى . قىز يۇزىنى ياپماق بولاتتى ، چاشقان بۇرۇتلۇق بولسا قامچىنىڭ دەستىسى بىلەن قايرىۋېلىپ ياپقىلى قويمايتتى ، ياپسا ئېچىۋېتەتتى .

دەرىسىنى ئېگىز كۆتۈرگىنىچە دۇھەيلىشىپ كەلگەن تۆت مۇھتەسىپ كۈپكۈندۈزدە خوتۇن ـ قىزلارغا نامەھرەملىك قىلغان بۇ ئائىلىنى قېچىردىن تارتىپ چۈشۈرۈپ دەرىگە باسماقچى بولىدى . ئۇلار چاشقان بۇرۇتنىڭ يۇزىگە قارىدىيۇ ، كۆتۈرۈلگەن دەرىسى كۆتۈرۈلگىنىچە بوشلۇقتا ئېسىلىپ قالدى .

— ۋاي ، خوجام پاشا ، سىلىمتىلە ، بىز... بىز... —

مۇھتەسىپلەر تىلى ئىكەشىپ قالغاندەك ئاران شۇنى دېيىشتى ـ دە ، كىشىلەر ئارىسىدا كۆزدىن غايىب بولۇشتى .

ئائىلىنى ئۇرغىلى دەۋرەپ كېلىشكەن «ئىمانى كۈچلۈك» ، «ئەركەك تۈكى بار» بىر توپ كىشىلەرمۇ «خوجام پاشا» دېگەن ئىسىمنى ئاڭلاپ ، بەزىلىرى كېلىۋاتقان جايىدىلا توختاپ قېلىشتى ، كۆپلىرى سالپىيىشىپ كەينىگە داجىشتى .

«خوجام پاشا» دېيىلگەن بۇ ناكەس ، ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياسىغان ، جاللاتلىقتا ئالەمدە بىر ، قارا تاغلىقلارنىڭ كاتتىۋېشى ۋەلىخان تۆرىنىڭ مۇشۇ يۇرتتا تېپىشىپ قالغان قۇدىسىنىڭ ئۈكىسىنىڭ ھارامىدىن تېپىلىپ قالغان ئاسراندى نەۋرىسى خوجابەردى ئىدى . خوجابەردى بالا چېغىدىلا خوجا ـ ئىشانلارغا قول بېرىپ سوپىلىق يولىغا كىرگەچكە ، «بالا ئىشان» دېيىلىپ ، ئەتىۋارلىنىپ ئەركە ، ئالىقانات چوڭ بولغانىدى ، كېيىن مەخسۇس ۋەلىخان تۆرىگە مۇخلىس بولۇپ ئۇنىڭ يېقىن مەھرەملىرىدىن بولۇپ قالـ

دى . شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ خوجابەردى ، «بالا ئىشان» دېگەن ئىسىم - ئاتاقلىرى قېلىپ قېلىپ «خوجا پاشا» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . بۇرۇنىنىڭ ئاستى قارىداشقا باشلىغان چاغدىلا ئالىقانات قىلىقلىرى تېخىمۇ قاناتلىنىپ ، ئاسمانغا پىچاق ئاتىدىغان ، ئەسكەلىك ، زومبۇلۇق ، بۇزۇقچىلىقتا ھېچكىمدىن ، ھېچنېمىدىن ئەيمەنمەيدىغان سېپى ئۆزىدىن لۇكچەك بولدى . مازار ، خانىقالاردىكى داشقازان ئۇمىچىغا تەلمۇرۇپ يۇرىدىغان بىر قىسىم ياش سوپىلار : «بۇغداينىڭ باھانىسىدە قارىمۇق سۇ ئىچتى» دېگەندەك ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا چۈشەندەك ئولىشىپ ، يېقىن ھەمتاۋنقىغا ، ئىشارە قىلىپ قويسا ھەرقانداق ئەسكىلىكتىن يانمايدىغان قولچومىقىغا ئايلىنىشقانىدى .

«خوجا پاشا» ئىككى يېنىدىكى قولچوماقلىرىغا كۆزى بىلەن ئۆزلىرى بىلىشىدىغان ئىشارە قىلىپ قويۇپ ، قېچىرىنى قامچىلاپ كېتىپ قالدى . تەمبەل بىر چوماقچى قىزنى دەس كۆتۈرۈپ مۇرىسىگە ئېلىپ ماڭدى . قىز تېپىچەكلەيتتى ، يۇلقۇناتتى ، يۇلقۇنۇپ تېپىچەكلىگەچ : «ۋايجان !» ، «ئانا !» دەپ توۋلايتتى ، ۋارقىرايتتى ، ناله قىلاتتى . شۇنچە مىڭ - مىڭ ئادەم دېگىزى ئىچىدىن ئارىغا چۈشۈپ قىزنى ئايرىۋالىدىغان بىر ئەركەك چىقمىدى . «خوجا پاشا»نىڭ بۇ زورلۇق - زومبۇلۇقى ، بۇ كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە خۇددى شاھ مەشرەپ مەسچىت پەشتىقىدا تۇرۇپ ئىمام - موللىلارنىڭ كاللا - بېشىغا ، سەللە - دەستارلىرىغا سىيگەندەك ، قارىماققا ئەسكى ئىشتەك ، ئەمما ئەۋلىيالىق قىيامىدا تۇرۇپ قىلىنغان ساۋابلىق ، خەيرلىك ئىش ئىدى...

چوقان ۋەلىخانوف سودىگەرلەر سارىيىدىكى ھۇجرىسىدا كەچمىك شىرە ئۈستىگە سېپتا خوتەن قەغىزىدىن ئۆزى تۈپلىۋالغان قېلىن دەپتەرنى ئېچىپ قويۇپ ، قومۇش قەلىمىنى تۇتقىنىچە قوشۇمىسىنى تۇرۇپ خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرماقتا . ئۇنىڭ خىيال قۇشى بايا بازاردا كۆرگەن ئەھۋال ئۈستىدە ئەمەس ، يىراق ئۇتمۇشنىڭ يۈكسەك ئېگىزلىكلىرىدە پەرۋاز قىلماقتا ئىدى...

بۇ جاهان ، مۇشۇ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى دەۋر ـ مەزگىللىرىدە ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن تاڭ شەپىقىدەك چاقناپ تۇرىدىغان ئاجايىپ مەدەنىيەتلەرنى ياراتقان ؛ ئالەمنى بېشىغا كىيگەن ماكادونىيىلىك ئىسكەندەرنى پەم ـ پاراسەتى ۋە جەڭگىۋارلىقى بىلەن ھەيران قالدۇرۇپ كەشىنى توغرىلاتقان ؛ رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ يۇرىكىنى دىر ـ دىر تىترىتىپ ، ياۋروپا ئىمپېراتورلىرىنىڭ بېشىدا قامچا ئويناتقان ئاتىللادەك باتۇر ئەزىمەتلىرى ؛ تۇران زېمىنىنى ، ئۆزىنىڭ ئىززەت ـ غۇرۇرىنى ، قىممىتىنى قوغداش يولىدا ئۇرۇشخۇمار ، كۆرەڭ ئىران شاھى كەيخىسراۋغا قارشى ئات سالغان ، جەڭ ماھارىتى بىلەن رەقىبىنى يېڭىپ ، كاللىسىنى ئۇنىڭ ئۆزى خۇمار ئادەم قېنىغا چىلاپ قان تۆككەنگە تويدۇرغان تۇمارىستەك شىر يۈرەك خوتۇن ـ قىزلىرى بار ، ئوغۇزخاندەك خانلىرى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ، مەھمۇد كاشغەرىيدەك يېتۈك ئەللىمالىرى بار ، شەرقتە ، ھېچ دېمىگەندىمۇ تۈركىي قوۋملارغا ئۇلگە بولارلىق شان ـ شۆھرىتى ، سەلتەنىتى بولغان شۇنداق بۇيۇك خەلق ئەۋلادلىرىنىڭ جاھالەتچى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ كاساپىتىدىن چۈشۈپ قالغان ھازىرقى بىچارە ھالىغا ئېچىنماقتا ، ئويلانماقتا ، خىيال سۈرمەكتە··· ئۇ مۇقاۋىسىغا «ئالـتە شەھەر خاتىرىلىرى» دەپ نام قويغان دەپتەرگە ئالدىنقى كۇنلـرى پۈتكەن مىسرالارغا ئارىلاپ كۆز يۈگۈرتتى .

«··· قەشقەرلىكلەر چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنى يەكلىمەي ئۇلارنىڭ ئىززىتىنى قىلىدۇ . جاھاندا ئۆز ئىززىتىنى بىلمەي قالـدىغان شۇنداقمۇ كىشىلەر بارکى ، سەن ئۇلارغا يول قويۇپ ، ئىززىتىنى قىلساڭ ، ئۇ سېنى ئاجىز چاغلاپ ، جاھاندىكى جىمى ئەسكىلىكنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ ، بېشىڭغا چىقىۋالىدۇ . ئۇنداق كىشىلەرگە يول قويۇش ئاقىلانىلىك ئەمەس . قوقانلىقلار ئەنە شۇنداق كىشىلەر جۇملىسىگە كىرىدۇ··· »

«··· ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار (جۇملىدىن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيـ

غۇرلىرى — ئا) خوجىلارنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى قەتئىي توغرا دەپ ئىشىنىدۇ . خوجىلار زىناخورلۇق قىلسا ، ھاراق ئىچسە ، كوچىلار- دا ئاياللارنى تۇتۇۋېلىپ چۇمبىلىنى ئېچىۋەتسە ، كىشىلەرگە ئۇلار ساۋابلىق ئىش قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ . ھېچكىم ئۇلارنى توسۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ . بولۇپمۇ ، قەشقەرلىكلەر خوجىلارنى كاتولىك مۇخلىسلىرى پاپانى ھۆرمەتلىگەندەك ھۆرمەتلەيدۇ . ئۇلار خوجە- لارنى بارلىق ئىنسانلاردىن پاك ئىنسان دەپ قارايدۇ... »

ئۇ يەنە بىرپەس خىيال سۈرۈپ ئويلانغاندىن كېيىن ، قومۇش قەلىمىنى قەغەزگە تىركىدى :

«... بۇ مىللەتنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان پۈتمەس - تۈگىمەس قۇللۇق ئاسارىتى ، زورلۇق - زومبۇلۇق ۋە ئادالەتسىزلىكلەر ، ئەنە شۇنداق بىر - بىرىگە ئىشەنمەسلىك ، ھۇرۇنلۇق ، يالغانچىلىق ، بۇزۇقلۇق دېگەندەك ئىللەتلەرنىڭ يامراپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇ- ۋاتىدۇ . لېكىن ، بۇ مىللەتتە باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن بولمىغان شۇنداق بىر سېھرىي كۈچ باركى ، ئەگەر بۇ مىللەت باشقىچە بىر ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە بولسىلا ، ئۆزلىرى بىلەن بىر دىندىكى باشقا مىللەتلەرنى ئارقىدا قالدۇرۇپ ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى... »

— چوقان ۋەلىخانوفنى بىزئاز چۈشىنىۋاتىمەن . ئۇ بىزگە ھېسداشلىق قىپتۇ ، ھە ، ت .تاغا...

— ھە ، نېمە ؟ بولدى ، ئەمدى ئۇلار توغرىسىدىكى گەپنى قويۇپ ، پارتىزانلىق كېچىك يۇلتۇز تېغى داۋىنىدا كورلىغا كې- لىشىنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋاتقان پرۇتىۋالىسكىيلارغا يۆتكەيلى .

2

— قايتىپ كېتەي دەمسەن ؟

— قايتىپ كېتەي . ئاڭلىسام سەن بارماقچى بولغان جاي

قىپچاق دالىسىدىنمۇ قورقۇنچلۇق ئىكەن .

— شۇنداقمۇ ؟ — پرۇفېسسور گەپنى ئۇزارتىپ ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمەي ، شويكوۋىسكىيدىن تەنىلىك قىلىپ شۇنچىلىكلا سورىدى .

ساياھەتچىلىك ، ئېكسپېدىتسىيىگە دائىر كىتابلارنى ئانچە - مۇنچە ئوقۇپلا بۇ ساھەگە قىزىقىپ قالغان شويكوۋىسكىي پرۇفېسسور لىسكىينىڭ تەكلىماكانغا ئېكسپېدىتسىيىگە بارىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۇنىڭ گۇرۇپپىسىغا قوشۇلغانىدى . يۇقىرى قاتلام ئائىلىدە قاتتىق - يېرىك كۆرمەي ، ئىسسىق - سوغۇقتا چېلىقماي ياغ ئىچىدىكى بۆرەكتەك چوڭ بولغان بۇ ئېسىلزادە خام پىشماق ، تەڭرىتېغىنىڭ تارمىقى كىچىك يۇلتۇز داۋىنىغا يامىشۇاتقاندىلا ۋايساشقا باشلىغانىدى . «ھېلىتىن بۇنداق قاقشىسا ، تەكلىماكان قۇملۇقىغا بارغاندا ئۆلۈپ بېرەمدۇ نېمە ، گۇرۇپپىغا قوشۇۋالمىسام بوپتىكەن . ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق ؟ » دەپ بېشى قېتىپ تۇرغاندا ، شويكوۋىسكىي قايتىپ كېتىش تەلىپىنى قويۇۋىدى ، پرۇفېسسىيغا موك خۇشياقتى . تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇپ ، قولىغا يېتەرلىك يول راسخوتى بېرىپ ، ئارا يولدا ئېلىۋالغان بىر ياللانما خادىمنى قوشۇپ غۇلجىغا يولغا سېلىۋەتتى .

1860 - يىللاردا ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا چېركىن مانجۇ - چىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زۇلمىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلۈپ ، كۈچا راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتى ، خوتەن ھەببۇللا ھاجى ھاكىمىيىتى ، قەشقەر سىدىق بەگ ھاكىمىيىتى ، شىمالدا ئىلى سۇلتانلىقى تىكلەندى . جەنۇبىي شىنجاڭدىكىلىرى قوقانلىق ياقۇپبەگنىڭ «تەقۋادار ئىسلام مۇخلىسى» نىقابىدىكى ھىيلە - نەيرەڭلىرىدە ۋەيران بولدى . ئىلى سۇلتانلىقى بولسا ، ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرى ماناس دەرياسى بويلىرىغىچە يوپۇرۇلۇپ بارغاندا ، مانجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن پېچىرلىشىۋالغان چارروسىيە جاھانگىرلىكى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىندى . شۇڭا شويكوۋىسكىينىڭ يۇرتىغا كاشىلىسىز كېتەلىشىدە گەپ يوق ئىدى .

پرژىۋالىسكىينىڭ ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىدا تەرجىمان ئابدۇللا يۇسۇپ قوشۇلۇپ يەتتە كىشى بار ئىدى . غۇلجىغا كەلگەندە ئىككىسىگە بەزگەك تېگىپ ، شۇ يەردىلا قايتۇرۇۋېتىلگەنىدى . ئەمدى گۇرۇپپىدا تۆت ئادەم قالدى . «بۇمۇ ياخشى بولدى» دېدى پرژىۋالىسكىي ئۆزىگە ئۆزى . چۈنكى ئۇ لوپ كۆلىگە دەريادا كېمە بىلەن بېرىشنى نىشانلىغانىدى . بۇنىڭدا ئادەمنىڭ كۆپ بولغىنىدىن ئازراق بولغىنى ياخشى ئىدى . بۇنداق قىلغاندا دەريا ۋە دەريا ۋادىسىنى جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈۋالغىلى بولىدۇ ، يەنە بىر جەھەتتىن خەۋپ - خەتەرمۇ ئاز بولىدۇ .

ئۇلار داۋانغىمۇ چىقىپ بولدى . بۇ داۋان يولى ئادەملەر ئىنتايىن ئاز ماڭىدىغان خەتەرلىك يول ئىدى . داۋاننىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قازاق چارۋىچىلار بىلەن بۇ تەرىپىدىكى موڭغۇل چارۋىچىلار ئۇ تەرەپتىن - بۇ تەرەپكە ئۆتمەكچى بولسا ، ئارىلىقنى يېقىن دەپ مۇشۇ چىغىر يولدا ماڭاتتى . پرژىۋالىسكىيلارنى غۇلجىدىن كورلىغىچە باشلاپ بېرىشقا يالانغان توختى ئىلگىرى موڭغۇللار ئارىسىدا بىر مەزگىل تۇرغاچقا ، بۇ داۋاندىن ئۇدۇل كورلىنىڭ چەرچى مەھەللىسىگە چۈشۈپ كېتىدىغان يولنى بىلەتتى . پرژىۋالىسكىي خەتەرلىك بولسىمۇ ، ئارىلىقنىڭ قىسقىلىقىدىن مۇشۇنداق مېڭىشنى تاللىۋالغانىدى .

پرژىۋالىسكىي گۇرۇپپىدىكى خادىملارنى قايتىدىن رەتلەپ ، مەسئۇلىيەتلىرىنى بەلگىلەپ ، نەرسە - كېرەكلەرنى ئىدىتلاپ ، تۆت كىشىلىك ، ئون بەش ئاتلىق گۇرۇپپىنى باشلاپ داۋاندىن چۈشۈۋاتقاندا ، شاۋرۇن پەشمەت ، جىگەر رەڭ چەكمەن شالۋۇر ، ئۆتۈك كىيىپ ، بېلىگە ئۇزۇن غىلاپلىق خەنجەر ئاسقان ، ئادەتتىكىچە توقۇلغان ئات مىنگەن ئىككى كىشى ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، يورغىلاپ مېڭىۋاتقان ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ شىپىدە توختىدى . پرژىۋالىسكىيلارمۇ توختاپ ئۇلارغا ھەيرانلىقتا قاراشتى . توختىنىڭ ئېيتىشىچە ، بۇ يەردىنىڭ ئوت - چۆپلىرى 8 - ئاينىڭ ئونلىرىدىن كېيىن جاندارلىنىڭ ئاغزىغا چىققۇدەك

بولىدىكەن . شۇڭا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ يەردە چارۋىچىلار بولمايدىكەن . «بۇ ئادەمسىز يايلاقتا بۇلار نېمىش قىلىدىغاندۇ ، سەپەر-چىلەرگىمۇ ئوخشمايدۇ ، تاغ قاراقچىلىرىمۇيا» پرژىۋالسكىي شۇلارنى ئويلىدى . قاراقچى بولسا ، بۇنىڭ كارى چاغلىق . ئۇلار خەنجىرىنى چىقىرىپ بولغۇچە ، پرژىۋالسكىي ئوۋلىغۇدەك بىرەر تاغ جانداری ئۇچراپ قالسا دەپ ئوقلاپ ئالدىغا توغرا قويۇۋالغان بەشئاتار مىلتىقىنى بەتلەپ بولىدۇ .

كەلگەنلەرنىڭ بىرى بۇلارغا بىرقۇر سەپسېلىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن ، ئالدىدىراق تۇرغان توختىدىن :

— سىلەر پورژالسكىينىڭ ئادەملىرىمۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— پورژالسكىي ئەمەس ، پرژىۋالسكىي ، — توختى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ سۆزىگە تۈزىتىش بەردى ، — ھە ، بىز شۇ ، مۇنۇ كىشى ، — توختى پرژىۋالسكىينى كۆرسەتتى ، — پرژىۋالسكىي بولىدۇ .

توختىدىن گەپ سورىغان ئاتلىق كىشى :

— بىز ئاتلىق غازى ياقۇپبەگنىڭ چاپارمىنى ، — دېدى - دە ، ئېچ تۆش يانچۇقىدىن تۆت چاسا قاتلانغان قەغەزنى ئېلىپ پرژىۋالسكىيغا بەردى .

پرژىۋالسكىي قەغەزنى ئېلىپ ئېچىپ قارىدى . قەغەزدە ئۇچ قۇرلا خەت بار ئىدى . پرژىۋالسكىي خەتنى تەرجىمان ئابدۇللا يۈسۈپكە بەردى .

ئابدۇللا خەتكە كۆز يۈگۈرتتى . خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى :

«نىكولاي مىخايلوۋىچ پرژىۋالسكىيغا :

جاناپلىرىنىڭ بىز تەرەپكە قەدەم تەشرىپ قىلىۋاتقىنىڭىزدىن ۋاقىپ بولغاچ ، ئالدىڭىزغا چاپار ماڭدۇردۇق . مەكتۇپىمىزنى كۆرگەن هامان كورلىدىكى دارۇل سالىتەنىمىزگە قارايلا تاتلانغايسىز .

تەلەپ دىدار ياقۇپبەگدىن (مۆھۈر)

هىجرىيە مىلك ئىككى يۈز توقسان ئۈچ ماهى رەجەپ ئون ئۈچ چاهار شەنبە»
(مىلادىيە 1876 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى) .

ئابدۇللا خەتنىڭ مەزمۇنىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى .
— بىزمۇ ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشەلىسەك ياخشى بولاتتى ، دەپ ئويلاپ يۈرەتتۇق ، — پرۇفىسسور تەرجىمانى ئارقىلىق چاپارمەنگە دېدى ، — خەتنى ئېلىپ كەلگىنىڭلار ياخشى بولدى . سىلەر سالتاڭ ئىكەنسىلەر ، بىز يۈكلۈك ، تېز ماڭالمايمىز . بىز بىلەن بىللە ماڭساڭلار ئىچىڭلار پۈشۈپ قالىدۇ . سىلەر ئالدىمىزدا بېرىپ ، بەگكە بىزنىڭ كېلىۋاتقىنىمىزنى خەۋەر قىلىپ قويۇڭلار ، بىز ئارقاڭلاردىنلا يېتىپ بارىمىز .
ئىككى چاپار «قانداق قىلىمىز» دېگەندەك بىر ـ بىرىگە قاراشتى . ياقۇپبەگ بۇلارغا خەتنى ئاپىرىپ بېرىشنىلا ئېيتقان ، ئۇلارنى ئېلىپ كېلىشنى ئاغزىغا ئالمىغان . «ياقۇپبەگنىڭ ئۆز قولىدا خەت يېزىپ ئەۋەتكىنىدىن قارىغاندا ، بۇلارمۇ ئاددىي ئادەملەر ئەمەس . ياق ، بىز سىلەر بىلەن بىللە ماڭمىز دېسەك ، ‹يالاپ ماڭمىز› ، دېگەندەك بولۇپ قالىدۇ . بوپتۇ ، مۇشۇلارنىڭ دېگىنىدەك قىلىپ ، كورلىغا يېقىن يەردە ساقلاپ تۇرساق بولىدۇغۇ» دەپ ئويلىدى . خەتنى بەرگەن چاپارمەن ، ئويلىغىنىنى ھەمراھىغا دېۋىدى ، يەنە بىر چاپارمەن :
— شۇنداق قىلايلى ، ئالدىدا مېڭىپ تۇرايلى ، — دېدى .
— شۇنداق بولسۇن ئەمىسە ، بىز ئاتلىق غازى بېگىمىزگە ئۇلار كېلىۋاتىدۇ ، دەپ خەۋىرىڭلارنى يەتكۈزەيلى ، — دېدى باش چاپارمەن .
ئۇ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ، ھايالشماي بارارسىلەر ، دەپ قوشۇپ قويماقچىدى ، پەرمان قىلغاندەك تۇيۇلۇپ قېلىپ ئىشنى بۇزۇپ قويماي دەپ ئويلىدى ـ دە ، تىلىنى ئىچىگە تارتىۋالدى .
ئۇلار تۇلۇمىدەك سېمىز ئاتلىرىنى ئويناقلىتىپ چېپىپ

كەتتى .

پرۇفېسسور ياقۇپبەگنىڭ خېتىدىكى : «كۆرگەن هامان» ، «ئاتالانغايسىز» دېگەن سۆز بىلەن «تەلەپ دىدار» دېگەن سۆزلەرگە ئالاهىده دىققەت قىلدى . ئالدىنقى ئىككى سۆز كۆرەڭ هۆكۈمدارنىڭ تەلەپپۇزى بولسا ، كېيىنكىسى ئىلاجسىزلىقتا قالغان كىشىنىڭ ئۆز رەقىبىگە دوستلۇق قولىنى سوزۇشقا مەجبۇر بولغىنىنى كۆرسىتەتتى .

— هەي ، بۇ قاقۇاش كورلىدا ئىكەن ئەمەسمۇ ، سەپىرىمىز كاشىلىغا ئۇچراپ قالارمۇ ؟ — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— ياق ، ئۇنداق بولمايدۇ ، هەرقانچە توسالغۇغا ئۇچرىساقمۇ ، لوپ كۆلىگە بارىمىز ، ئۇ بىزنىڭ ئۆزۈن تۆتۈپ تۇرالمايدۇ ، — دېدى پرۇفېسسور .

ياقۇپبەگنىڭ هازىر كورلىدا ئىكەنلىكى بىلەن ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىن بېكىتكەن مېڭىش يولىنى ئۆزگەرتمەيدۇ . ئۇ ئىشىنىڭ بۇ تەرىپىنمۇ ئويلىغان هەم ياقۇپبەگنىڭ ئالدىدىن لوپ كۆلى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى . ئۇ ئوفىتسېرغا خاس نەزىرى بىلەن ۋەزىيەتنى هەر تەرەپتىن كۆزىتىپ ، ئىنچىكە مۇهاكىمە قىلىش نەتىجىسىده ئۆزىده مۇشۇنداق ئىشەنچنى تۇرغۇزغانىدى .

ئەتراپنى قارا بۇلۇتتەك قاپساپ ، داۋانچىڭغىچە قىستاپ كېلىۋاتقان مانجۇ قوشۇنلىرى ئالدىدا ياقۇپبەگ گاڭگىراپلا قالغانىدى . ئەنگلىيە چارىۋسىيىنىڭ قاش ـ قاپىقىغا قاراپ ، ئۇنىڭغا بېرىشكە ۋەده قىلغان قورال ـ ياراغ ۋە باشقا نەرسە ـ كېرەكلەرنى تېخىچە بەرمىگەنىدى . بۇنداق ئەهۋالدا ، ئۇنىڭ رۇسىيىگە ياخشىچاق بولۇپ ، ئۇنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ كويىدا بولماقتىن باشقا ئامالى قالمىغانىدى .

پرۇفېسسور گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ دېلىغۇل بولۇپ ئىشەنچىنى يوقىتىپ قويماسلىقى ئۈچۈن ، نۆۋەتتە ياقۇپبەگ قوشۇنلىرى بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا بولۇۋاتقان ئۇرۇش ئەهۋالىنى ، ئاقىۋىتىنى ، هەتتا چارىۋسىيە هاكىمىيىتى بىلەن مانجۇ

هاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان ۋەده - پۈتۈملەرگىچە بىرقۇر سۆزلەپ بەردى .

3

يۈكلۈك ئاتلارغا قارىغاچ توپنىڭ ئارقىسىدا توختى بىلەن بىللە كېلىۋاتقان ئابدۇللا ئېتىنىڭ مېڭىشىنى سەل تېزلىتىپ پرۇنۇا-لىسكىيغا يېقىنلاپ كېلىپ ، ئۇنىڭغا پەس ئاۋازدا بىرنېمىلەرنى دېدى . پرۇنۇالىسكىي ھەيران قالغاندەك بولۇپ ، بېشىنى كەينىگە بۇراپ توختىغا تەئەججۇپلۈك قارىدى ۋە ئۇنى كەل دەپ ئىشارە قىلدى . توختى بىر خىل ئوڭايسىزلانغان ھالەتتە يېقىن كەلدى .

— سەنمۇ قايتىپ كېتەي دەمسەن ، نېمىشقا ؟ — پرۇنۇالىسكىي سورىدى .

توختى جاۋاب بېرىش ئورنىغا ئابدۇللاغا قارىدى .

— ماڭا قارىغۇچە ، ئۆز ئاغزىڭ بىلەن ئېيتمامسەن ، — دېدى ئابدۇللا .

— مەن ياقۇپبەگكە ئەسكەر بولغان ، كېيىن ئۇنىڭ ئائىلە روزغارلىرىنى قوغداپ ماڭىدىغان يېقىن سەرۇازلىرىدىن بولدۇم . بۇلتۇر كۈچادىكى چېغىمىزدا ، بىرنەچچىمىز مەسلىھەتلىشىپ ، بىر كېچىسى بوران چىققان ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ ، مىنىپ يۈرگەن ئاتلىرىمىزغا يەنە بىردىن ئاتنى يانداپ ئوغرىلاپ قېچىپ غۇلجىغا ئۆتۈپ كەتتۇق ، — توختى گېپىنى ئاغزىدىن چۈشۈپ قالىدە-غانىدەك ئاران - ئاران دەپ بولۇپ توختىدى .

— نېمىشقا قاچقانتىڭلار ؟ — پرۇنۇالىسكىي ئۇنىڭ قاچقىنىغا قىزىقسۇاتقاندەك سورىدى .

بۇلارنىڭ گەپلىرىنى ئابدۇللا ئۈدۈللۇق تەرجىمە قىلىپ بېرە-ۋاتاتتى .

— مەن ياقۇپبەگنى تاپىنىدا قۇرت ئۆلمەيدىغان تەقۋادار ئادەم ئىكەن دەپ ئۇنىڭغا ئەسكەر بولغان ، — ئەمدى توختى ئانچە ئوڭاي-

سىزلانماي ، تېز - تېز ھەم ئاۋازىنى كۆتۈرۈپرەك سۆزلەشكە باشلىدى ، — بەزىلەردىن ئۇنىڭ خوتەنلىك ھاكىمبېگى ھەببۇللا ھاجىنى ، كۇچادىكى راشىدىن خوجىنى مېھمانغا دەپ تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكىنىنى ، ئۇلارنى ئۆلتۈرگەنلەرنىمۇ باشقا بىر بەتنام - گۇناھ ئارتىپ جىممىدە يوقىتىۋەتكىنىنى ئاڭلىدىم . ئارىمىزدىن بەزىلەر تۇرۇپلا يوقاپ كېتىدۇ . بەزىلەردىن بۇلارنى ياقۇپبەگنىڭ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكىنىنى ئاڭلاپ ، ئۇزۇمنىڭ ھاياتىدىن ئەنسىرەپ قالدىم . بۇنداق قورقۇشتا يۈرگەنلەر مەنلا ئەمەسكەنمەن .

ھېيلە - نەيرەڭلىك ، قارا نىيەتلىك ، ئىنسان پەزىلىتىدىكى ئەڭ يىرگىنچلىك نەرسە . نەيرەڭۋاز ، قارا نىيەت ئادەم ياخشى كۆرۈنۈشلۇك نىقابى بىلەن بىر مەھەل كىشىلەرنى ئالداپ ، ئۇلارنىڭ ئىشەنچىگە ، ھمايىسىگە ئېرىشىۋالغىنى بىلەن ، قارا نىيىتى ئاشكارىلانغان ھامان ، توزغىقى توزۇپ ياغىچىلا قالغان پىكەندەك يالغۇز قالىدۇ ، ھامان بىر كۈنى قارا نىيىتى ئۆزىنىڭ بېشىغا چىقىدۇ .

توختىدىن يەنە ئاسماقچىلاپ سوراۋېرىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى . پرۇفېسسور ئويلاپ قالدى . توختى كورلىغا بارسا ، ياقۇپبەگنىڭ كۆرۈپ قېلىشى ناتايىن . چۈنكى ، ئۇ ئوتتۇرىدا يۈرمەيدۇ ، ئەمما ئۇنىڭ ئادەملىرىدىن بىرەرسى چېلىقتۇرۇپ قېلىپ چېقىپ قويسىلا ، ئارىغا چۈشكىلىمۇ بولمايدۇ ، ئۇنىڭ كاللىسى كېسىلىدۇ ، ئۇ ھالدا پروفېسسور ئوڭايسىز ئەھۋالدا قالىدۇ . بۇنىڭغۇ كارى چاغلىق ، بىلمىگەنگە سېلىپ ئېرەنشىمەي يۈرۈۋەرسە بولىۋېرىدۇ . يامىنى شۇكى ، بىر ئادەمنى باشلاپ ئەكېلىپ ياقۇپبەگكە تۇتۇپ بەرگەندەك بولىدۇ .

— غۇلجىغا قايتىپ كېتەمسەن ياكى باشقا يەرگە كېتەمسەن ؟

— باشقا نەگە بارىمەن ، ھەممە يەردە ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى بار . غۇلجا تەرەپكە كېتىمەن .

— ئالدىمىزدا بىر مەھەللە باردەك قىلىدۇ ، سەن شۇ يەردە

قال ، غۇلجا تەرەپكە ماڭغانلار بولۇپ قالسا بىللە كېتەرسەن ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي .

— ياق ، مۇشۇ يەردىنلا قايتاي . مەھەللىدە ياقۇپبەگنىڭ يول توسارلىرى بولۇپ قالسا چاتاق بولىدۇ ، — دېدى توختى .

توختى پرۇنۇالىسكىيغا ئېتى بىلەن ياللانغان بولۇپ ، كۈنىگە ئىككى كىشىلىك ھەق بېرىدىغانلىغا كېلىشكەنىدى . پۈتۈم بويىچە ئۇزان كوزمىچ ھېسابلاپ توختىغا تېگىشلىك ھەقنى بەردى . ئۇزان كوزمىچ گۇرۇپپىنىڭ مالىيە ، مەشغۇلاتلىرىنى باشقۇراتتى . پرۇنۇالىسكىينىڭ تاپىلىشى بىلەن ، داۋاننىڭ نېرىسىدىكى ئادەم بار يەرگە يېتىۋالغۇچە يەتكۈدەك يېمەكلىكلەردىن بەردى . توختى تەڭگىلەرنى يانچۇقىغا سالدى ، خۇرجۇننىڭ ئىككى بېشىدىكى نەرسە-لىرىنى بىر تەرىپىگە جايلاشتۇرۇپ ، پىشىق گۆش ، نان ، بولكا-لارنى خۇرجۇننىڭ بىر تەرىپىگە سېلىپ ، ئېگەرنىڭ كەينىگە قو-يۇپ ، تۇجۇپىلەپ تېڭىپ قالدى . پرۇنۇالىسكىيلار يولىنى داۋام-لاشتۇرىۋەردى .

بۇلار بىر دوقمۇشتىن ئەگىپ ، مەھەللىگە يېقىنلاشقاندا ، مە-ھەللىدىن ئون نەچچە ئاتلىق كىشى ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە كې-لىپ ، بۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ توختىدى .

— سىلەر كىملەر ؟ نەدىن كېلىپ ، نەگە كېتىۋاتىسىلەر ؟ — ئۆز توپىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ، قامچىسىنىڭ جەرەن مۇڭگۈز دەستە-سىنى ئېگەر بېشىغا تىرەپ تۇرغان ، شاۋرۇندىن قايرىما ياقىلىق پەشمەت كىيىپ ، بېلىگە كەڭ كەمەر باغلاپ ، غىلاپلىق ئۇزۇن خەنجەر ئېسىۋالغان ، ئوتتۇز ياش ئەتراپىدىكى بىر سەرۋاز گۇرۇپ-پىدىكىلەرگە قاراپ سوردى ۋە ئابدۇللانى كۆرۈپ ، — سەن بۇ پەرەڭ[1] سېرىقلار ئارىسىدا نېمىش قىلىسەن ؟ — دەپ قوشۇپ قويدى .

ئابدۇللا گەپ قىلغۇچىغا قاراپ قويۇپ ، پرۇنۇالىسكىيغا :

— بۇنىڭغا ھېلىقى خەتنى كۆرسىتىپ قويايلى ، — دېدى

---

① پەرەڭ — ياۋروپالىقلارنى يەرلىك خەلق «پەرەڭ»لەر دەپ ئاتايتتى .

رۇسچە .

پرژىۋالىسكىي يېنىدىن ياقۇپبەگنىڭ ھېلىقى مەكتۇپىنى چىقاردى . ئابدۇللا ھېلىقىدىن :

— سەن خەت تونۇمسەن ؟ — دەپ سورىدى .

ئۇ ياق ، دېگەن مەنىدە بېشىنى چايقىدى .

— قايسىڭلار خەت تونۇيسىلەر ؟ — ئابدۇللا توپقا قاراپ سورىدى .

— مەن تونۇيمەن ، — گەپ قىلغاچ توپ ئىچىدىن بىرسى ئالدىغا چىقتى .

ئابدۇللا خەتنى ئۇنىڭغا كۆرسىتىپ :

— بۇرادەرلىرىڭگە ئۇنلۇك ئوقۇپ بەر ، — دېدى .

بايىقى ئاتلىق ھەجىلەپ يۇرۇپ خەتنى ئاران ئوقۇپ بېردى .

— بۇلار ياقۇپبەگنىڭ مۇشۇ خېتى بويىچە كورلىغا كېتىۋاتقان مېھمانلار ، — دېدى ئابدۇللا .

ياقۇپبەگنىڭ خېتىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپلىنىپ ، كەلگەن ئاتلىقلارنىڭ بايىقى سۇر - ھەيۋىسى بوشىدى .

— بىز يول چارلىغۇچى چەۋەندازلار ، — دېدى باشتا گەپ قىلغىنى ، — سىلەر يولۇڭلارنى مېڭىۋېرىڭلار ، بىز ئەتراپىنى چارلاپ كېلەيلى ، — ئۇ توپىدىكىلەرنى مېڭىشقا بۇيرۇدى .

ئابدۇللا ئۇنىڭدىن كورلىغا بارغۇچە بولغان يولنى تەپسىلىي سورىۋالدى . چۈنكى ، توختى ئارىلىقتىكى بەزى يوللارنى ئوبدان بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى...

ئارىدىن بەش كۈن ئۆتكەندە كورلىنىڭ قارىسى كۆرۈندى . كىچىك بىر مەھەللىگە كەلگەندە ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا مەكتۇپ ئېلىپ بارغان ھېلىقى ئىككى چاپار كەلدى .

— بىز سىلەرنى ساقلاپ تۇرغان ، سىلەرنى ھازىرلا ئاتلىق غازىنىڭ ئالدىغا باشلاپ بارايلىمۇ يا كى ئەتىگەنلىككە بارامسىلەر ؟ — دەپ سورىدى باش چاپارمەن .

بۇ چاغدا قاش قارىيىپ قالغانىدى . پرژىۋالىسكىي بىرنېمىنى

ئويلىغان چېغى :

— ياقۇپبەگنىڭ ئالدىغا ئەتىگەنلىككە بارايلى ، — دېدى .

ئىككى چاپارمەن :

— بىز سىلەرنىڭ كورلىغا يېتىپ كەلگىنىڭلارنى ئاتىلىق غازىغا خەۋەر قىلايلى ، — دېدى ـ دە ، ئاتلىرىنى يوزغىلىتىپ يۇرۇپ كەتتى .

— قاراڭلار ، ماۋۇ ئىككى كاززاپنى ، نەچچە كۈندىن خالىغان يېرىدە لاغايلاپ يۈرۈشۈپ ، ئەمدىزە خوجايىنىغا بىزنى باشلاپ كەلـگەن بولـۇپ كۆرۈنـمەك بولـۇشۇۋاتـدۇ ـ ھە ، — دېدى پرۈدـۋالىسكىي .

— «مال ئىگىسىنى دورىمىسا ، ھارام» دېگەننىڭ دەل ئۆزى مۇشۇ ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

ئۇنىڭ گېپىگە ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى .

ئىۋان كوزمىچ پرۈنۋالىسكىيدىن يەتتە ياش كىچىك بولسىمۇ ، تۇرمۇشتا كۆرگەن ـ بىلگىنى جىق ئىدى ، جاپاغا چىداملىـق ، خېلى ـ خېلى جاپا ـ مۇشەققەت ، رىيازەت چەكسىمۇ ، ۋايساپ كەتمەيتتى ، بەلكى شۇنداق چاغلاردىمۇ خۇشخۇي يۇرەتتى ، لېكىن ـ نۇرە ، سەل سەۋرسىز ، ئالدىراڭغۇ ئىدى . گۈرۈپپىدىكىلەر ئىچىدە ئۇنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ، چۈچۈك ، يۇمۇرلۇق ، خۇش چاقچاق پاراڭلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈپ ، دەماللىققا بولـسىمۇ غەم ـ ئەندىشە ، خاپىلىقنى ئۇنتۇلدۇراتتى .

ئۇلار يولىنى داۋام ئەتمەكتە .

4

ئېكسپېدىتسىيىچىلەر لەڭگەر ، غوڭراتتىن ئۆتۈپ قارىدۆڭگە ئاز قالغاندا ، ئالدى تەرەپتە قويۇق توپا ـ چاڭ كۆتۈرۈلدى . ھايال ـ شىماي توپا ـ چاڭ ئاستىدا بۇلار تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىق كۆرۈندى . ئۆلۈك توپا سۈدەك ئاقىدىغان يولدا ، ئۇلار

ئاتلىرىنى يورغىغا سېلىپ ماڭغاچقا ، تۇياقلار ئاستىدىن ئۆرلىگەن توپا ئۇندەك توزۇيتتى .

— قايسىڭلار پرۇالىسكىي ؟ — ئۇ تەرەپتىن كېلىۋاتقانلار ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختاپ ، ئالدىدا تۇرغان بىرى سورىدى .

ئابدۇللا بۇ قېتىم ئۇنىڭ سۆزىگە تۇزىتىش بېرىپ يۇرمەي ، ئۇنىڭ دېگىنىنى پرۇفېسسورغا تەرجىمە قىلىپ بەردى . پرۇفېسسور ئابدۇللاغا :

— مېنىڭ پرۇفېسسورنىڭ ئىكەنلىكىمنى دەپ قوي ، — دېدى .

ئابدۇللا پرۇفېسسورنىڭ كۆرسىتىپ تونۇشتۇرۇۋىدى ، پرۇفېسسورنىڭ سورىغان بايىقى ئاتلىق دەرھال ئېتىدىن چۈشتى . ئارقىسىدا تۇرغان ئاتلىقلارمۇ ئاتلىرىدىن چۈشۈشتى .

— مەن بايانبەگ پانسات[1] ، ھازىر ئاتلىق غازىمىزنىڭ پەرمانى بىلەن رۇس ساياھەتچىلەرنىڭ[2] ئامانلىقىغا مەسئۇلمەن . سىلەرنى قوغداپ ماڭغىلى كەلدۇق ، — دېدى پرۇفېسسورنىڭ قاراپ .

بايانبەگ ئېگىز بوي ، تەمبەل ، قىسقا بۇرۇت ، كەكە ساقال ، قاڭشارلىق ، قاش ـ كۆزى جايىدا ، كۆزى ئولجا ئىزدەۋاتقان قۇش كۆزىدەك بەزىدە چەكچىيىپ ، بەزىدە تىز ـ تىز ئۇيان ـ بۇيان قاراپ قالىدىغان ، قارىشىدىن سەزگۈرلۈك بىلەن ئەنسىزلىك تەڭ ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئادەم . ئۇ باشقا ئادەملىرىگە قارىغاندا ئالاھىدىرەك كۆرۈنەتتى . باشقىلارنىڭ پەشمىتى سۇس جىگەر رەڭدە ، ئۇنىڭ قېنىق رەڭدە ئىدى . باشقىلار قىلىچلا ئېسىۋالغان ، ئۇ بولسا ئوق يېنىغا قىلىچ ، سول يېنىغا ئۇزۇن خەنجەر ئاسقانىدى .

پرۇفېسسورنىڭ ئاتتىن چۈشتى ، ئۇلار ئۆزئارا كۆرۈشۈشتى . پرۇفېسسور سەپەرداشلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ :

— ماڭا ۋە بۇلارغا دەيدىغان قانداق گېپىڭلار بولسا ، — ئابدۇللانى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ، — بۇ كىشىگە ئېيتساڭلارمۇ بولىدۇ .

---

① پانسات — بەش يۈز كىشىلىك قوشۇن بېشى .

② «ئېكسپېدىتسىيىچى» دېگەن سۆزنى توغرا تەلەپپۇز قىلالمايۋاتقان «ساياھەتچى» دەپ ئاتىغان .

دۇ ، بىزگە تەرجىمە قىلىپ بېرىدۇ . ئىسىم - فامىلىسى ئابدۇللا يۇسۇپ ، — دېدى .

— تونۇشۇۋالدۇق ، قېنى ، ئاتلىرىمىزغا مىنىپ يولىمىزغا ماڭايلى ، ئاتلىق غازى يولۇڭلارغا قاراپ قالدى ، — دېدى بايانبەگ ۋە گېپىنى تۈگىتىپلا ئېتىغا مىندى .

ئاتلىقلار قارىدۇڭ كەنتىدىن ئۆتۈپ بوستان مەھەللىسىگە كەلدى . بىر - بىردىگە يانداش زىچ سېلىنغان ئۆيلەر ، ئالدىراپ - ئالدىرماي پىيادە ، ئات - ئېشەكلىك ، هارۋىلىق ئۇيان - بۇيان ئۆتۈشۈپ تۇرغان ئادەملەردىن شەھەر - بازارغا يېقىن كېلىپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى . ئۇلار چوڭ كوچىغا چىقىپ سولغا — ساي يولى تەرەپكە بۇرۇلدى . چوڭ كوچىدا ئادەملەر بەك ئاز ئىدى . بازارچى پۇقرالاردىن ئاتلىق ، پىيادە چارلىغۇچىلار كۆپ ئىدى .

— بۇ يۇرت ئەجەب سۆرۈن ، سۇرلۇك كۆرۈنىدۇغۇ ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ پەس ئاۋازدا پرژىۋالسكىيغا .

— ئۇرۇش چۇقانلىرى بوسۇغىسىدىلا بولۇۋاتىدۇ ئەمەسمۇ .

— بىزگە زىيانكەشلىك قىلىپ قويماس - هە ؟

پرژىۋالسكىي ئىۋان كوزمىچقا قاراپ مېيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ دېدى :

— سەن هەربىي ئەمەسسەن - دە . شۇڭا كۆزىتىشىڭ مۇشۇنچىلىك . ئويلاپ كۆر ، هازىر بۇلار تەس كۈنگە قالدى . بۇلار مۇشۇ كۈندە بىر ھىمايىچىگە ، ياردەمچىگە موهتاج . مەن بۇلارنىڭ خوجايىنى بىزنى ئۆزىگە قالقان قىلىپ يېنىدا ئۇزاقراق تۇتۇۋالارمۇ ، دېگەن ئەندىشىدە .

— ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا قانداق قىلىمىز ؟

— هازىر مەن دەل مۇشۇ ئىش ئۈستىدە ئويلىنىۋاتىمەن .

بۇلار ئانچە ئۇزاق ماڭماي ئېگىز ، هەيۋەتلىك ، تۆت چاسا قورغانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى . قورغاننىڭ قوۋۇقى ئالدى تەرەپ-تە بولۇپ ، قوش قاناتلىق يوغان ، ئېگىز قوۋۇق پۈتۈن يۇرتنى

بىر ھاپ بىلەن يۇتۇۋېتىدىغانىدەك كونا بازار تەرەپكە سۈرلۈك قاراپ تۇراتتى . ھېلىمۇ ياخشى قوۋۇق يېپىق ئىدى ، بولمىسا قورغانلىق ئىچى تېخىمۇ سۈرلۈك كۆرۈنۈپ كېتەتتى . ئالدىدا باشلاپ ماڭغان بايانبەگ قورغان دەرۋازىسى تەرەپكە قاراپ قويۇپ ئالدىغا قاراپ ئۇدۇل مېڭىۋەردى . «بىزنى مۇشۇ قورغان ئىچىگە ئەكىرىۋالىدىغان ئوخشايدۇ» دېيىشىپ دەككە ـ دۈككىگە چۈشكەن ئېكسپېدىتسىيىلەرنىڭ يۈرىكى جايىغا چۈشۈپ ، ھەممىسى ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ كېتىشتى . دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بەشتىن ئون جەڭسەكچى مىلتىق ، قىلىچ تۇتۇشۇپ ، بۇلارغا قاراپ بىرنېمىلەرنى دېيىشەتتى . قورغانىڭ ئۇستىدە ، قوختالىرىدىمۇ جەڭسەكچىلەر پەسكە قاراپ تۇراتتى .

پرۇفېسسور تەرجىمان ئارقىلىق بايانبەگدىن سورىدى :

— بىزنى نەگە ئاپىرىسىلەر ؟

كېتىۋاتقان بايانبەگ بېشىنى كەينىگە بۇراپ تۇرۇپ :

— ئاتىلىق غازىمىزنىڭ سەلتەنەت بارگاھىغا ، — دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى . ئۇنىڭ چىرايى ئىپادىسىز ئىدى ، ھېچ نەرسىنى قىياس قىلغىلى بولمايتتى .

قورغاندىن ئۆتۈپ بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن ، ئۇلار يولنىڭ بىر تەرىپى بۇك باغلىق ، يەنە بىر تەرىپى توپ ـ توپ تېرەكلىك بىر جايغا كېلىپ توختاشتى . باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاجايىپ يوغان ئاق چېدىر ئۆي تۇراتتى . چېدىرنىڭ ئەتراپىدا ، باغ تېمىدىنمۇ ئىچى ـ تېشىدىنمۇ مىلتىقلىق ، قىلىچلىق كۆزەتچىلەر بۇلارغا قارىغاچ ئۇيان ـ بۇيان مېڭىپ يۈرەتتى .

پرۇفېسسور : «ياقۇپبەگ ئاشۇ ئاق چېدىر ئىچىدە بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلدى .

ئۇ توغرا پەرەز قىلغانىدى . ياقۇپبەگ كورلىغا ھەر قېتىم كەلگەندە ، يۇرت ئىچىدىمۇ ، قورغاندىمۇ تۇرمايدۇ ، باشئەگىم يولى ئېغىزىغا يېقىن مۇشۇ باغدا تۇراتتى . باغ شىرمەتباي دەپ ئاتىلىدىغان قوقانلىق بىر سودىگەرنىڭ بېغى ئىدى . باغ ئورنى ئەسلىدە

بۇك چىغلىق ئىدى . سودىگەرچىلىك بىلەن كىشىلەر قالغان شىرمەت-بايىنىڭ كۆزى تۇپرىقى ياخشى ئىگىسىز چىغلىققا چۈشۈپ ، ئادەم يالاپ چىغلارنى قومۇرغۇزدى . يولغا قارىتىپ ئىشىك قويۇپ ، تۆت تەرىپىنىڭ ئۆزۈن - قىسقىلىقىنى ئوخشاش قىلىپ چاسىلاپ ئادەم بويى ئېگىزلىكتە ئەنجان تېمى سالدۇرۇپ ، ئۈستىگە ئېگىز ئۆسكەن ئاقتىكەن قويدۇردى ، ئىچىگە ئىت ، مۈشۈكمۇ كىرەلمەيدىغان دەرىجىدە قوشاملىدى . بۇ كۈز ئايلىرى ئىدى . قوشام ئىچىنى كۈز ئوسىسىغا قاندۇرۇۋېتىپ ، قەشقەرگە كەتتى . ئارىدىن يىگىرمە كۈندەك ۋاقىت ئۆتكەندە ، لىق بىر هارۋا هەر خىل مېۋە دەرەخ كۆچەتلىرى ، ئۇرۇق - ئۇرۇقچىلارنى ئېلىپ كەلدى . سالىدىغان ئۆي - ساراي ، بەزمە - باراۋەت قىلىدىغان جاي ئورنىنى ئوبدان پىلانلاپ ، مېۋە كۆچەتلىرىنى تۈر - خىلى بويىچە رەتلىك قويدۇر-دى . كۆچىتى بولمايدىغان مېۋىلەرنىڭ ئۇرۇقچىلىرىنى كەچ كۈزدە تېرىۋەتتى . مۇنبەت تۇپراقتا قىشچە ئۆزلىشىۋالغان كۆچەتلەر كې-يىنكى يىلى هەممىسى دېگۈدەك كۆكلىدى . باغنىڭ يول تەرەپ بىر چېتىگە چىرايلىق ئۆي - ساراي سېلىندى . شىرمەتباي قوقاندىن ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ ئەكەلدۇردى . بۇ ۋەلىخان تۆرە قەشقەرنى قانغا بويىغانىنىڭ ئالدىدىكى ئىش ئىدى . ئۇچ يىلدىن كېيىن كۆ-چەتلەرنىڭ مېۋىگە كىرگىنى مېۋە كۆرسەتتى ، مېۋىگە كىرمىگەنلە-رى يالغان چېچەك كۆرسەتتى . «شىرمەتباي بېغى» دېسە ، هەممە ئادەمنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان ، كورلا بويىچە داڭلىق باغقا ، يۈرت كاتتىلىرى دائىم بەزمە - باراۋەت ئويىنايدىغان «هۈزۈرخانا» غا ئايلاندى . باغنىڭ قارشى تەرىپىگە — يولنىڭ ئۇ قاسىنىقىغا ئاق تېرەك ، كۆك تېرەكلەرنى ، ئېرىق بويلىرىغا سۆگەت ، تاللارنى تىكتۈردى . تېرەكلەر تۈرى بويىچە توپ - توپ تىكىلگەن بولغاچقا ، ئۇ تەرەپ «توپتېرەك» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى .

1867 - يىلى ياقۇبېگ ئۇرۇمچى تەرەپكە قوشۇن تارتىپ كورلىنى ئۆزىنىڭ ئىككىنچى دارۇل سەلتەنىتى قىلىپ كەلگەندە ، شىرمەتباي ئۆزىنىڭ بۇ قوقانلىق بېگىگە بېغىنى هەدىيە قىلىپ

تۇتقانىدى . شۇنىڭدىن تارتىپ ياقۇپبەگ كورلىغا كەلسىلا ، بۇ باغ ئۇنىڭ بارگاھ تۇرالغۇسى بولاتتى ، باغ ئەتراپى ئاۋات بازارغا ئايلىناتتى .

ھازىر بۇ يەر سۇكۇتكە چۆمگەندەك بەكلا جىم ئىدى . باغ ئىچىدىكى چوڭ ئاق چېدىر بولسا ، غەم ـ قايغۇ ئىچىدە قالغاندەك تېخىمۇ جىم ئىدى . ئەتراپنى كۆزىتىپ يۈرگەن ئەسكەرلەر بۇ جىملىققا سۈرلۈكلۈك قوشۇپ ، بۇ يەرنى تۇتقۇنلار لاگېرىغا ئوخشىتىپ قويغانىدى .

ئىچى سىقىلىپ تۇرغان پرۇفېسسور بولالماي ئېغىز ئاچتى :

— بىزنى ياقۇپبەگ قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرى ، ئازراق ئارام ئېلىۋالغاچ ئۆزىمىزنى تۇزەشتۇرۇۋالساق بولاتتى .

— شۇنداق ، شۇنداق ، سىلەر ئارام ئېلىۋالمىساڭلار بولمايدۇ ، ھە ، مانا كەلدۇق ، — بايانبەگنىڭ گەپ ـ سۆزى دۇدۇقلىغاندەك ئېگىز ـ پەس ئىدى . ئۇ پرۇفېسسورلارنى تېرەكلەر ئارىسىدىكى ئوتتۇرا ھال چوڭلۇقتىكى ئاق ـ قارا ئالماچ بىر چېدىر ئالدىغا باشلاپ كەلدى ، — ھازىرچە مۇشۇ چېدىردا ئارام ئېلىپ تۇرۇڭلار . مەن سىلەرنىڭ كەلگىنىڭلارنى ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلىۋېتەي ، — دېدى ـ دە ، بىر نۆۋەتكىرىنى يانغا تارتىپ بىرنېمىلەرنى دەپ قويۇپ باغ تەرەپكە كەتتى .

5

«ھازىرچە ئارام ئېلىپ تۇرۇڭلار» دەپ چېدىرنى كۆرسىتىپ قويغىنى بار ، مانا ئون ئۈچ كۈن بولدى ، تەكلىپ قىلىپ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتكەن ياقۇپبەگنىڭ ئەسلىي ، بۇلارنىڭ تۇرمۇشى ، ئامانلىقىغا مەسئۇل بايانبەگمۇ ئۆزىنى كۆرسەتمىدى .

ئېكسپېدىتسىيىچىلەر چېدىردىن چىقسا ، بۇلار ئۇچۇن بورا ، شاخ ـ شۇمبىلار بىلەن توسۇپ ياساپ قويغان ھاجەتخانىغىلا

بارالايتتى ياكى چېدىر ئالدىدا تۇرۇپ ئەتراپقا ئانچە - مۇنچە قارىيا-
لايتتى . ئۇزاقراق تۇرۇپ ، ئەتراپقا بەكرەك ۋە ياكى تىكىلىپرەك
قاراپ قالسىمۇ ، نۆكەر يىراقتا تۇرۇپلا قولى بىلەن چېدىرغا كە-
رىپ كېتىشنى ئىشارە قىلاتتى . قارىماققا بۇلارنى نازارەت قىلمە-
غاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن يىراقتا ، تېرەكلەر ئاردىسىدا ياكى
ئۆي - چېدىر ، تاملارنىڭ يانلىرىدا باشقا ھەربىكەتلەر بىلەن بولغان
بولۇپ ، بۇلارغا كۆز - قۇلاق بولۇشاتتى . بۇ ئەتراپتا ئاھالىلەر
مەھەللىسى بولمىغاچقا ، بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى ياقۇپبەگنىڭ
ئادەملىرى ئىدى .

ئادەملەر «ئوردا چېدىر»دىن تېرەكلىككە ، يەنە نەدۇر بىر
يەرلەرگە ، ئۇ يەردىن «ئوردا چېدىر»غا ئالدىراش ياكى ئالدىرىماي
يۈرۈشۈپ تۇراتتى ، بىر - بىرىگە قاراشلىرىمۇ سۇرلۇك ، سىرلىق-
تەك ئىدى . سۇرەن - چۇقان تۈگۈل ئادەتتىكى پاراڭلىشىشلارمۇ
يوقتەك ئىدى ، گويا بۇ يەردىكى ئادەملەرنى زۇۋاندىن تىلسىملىۋەت-
كەندەك .

— بۇلار بىزنى بورداپ - سەمرىتىپ قۇربانلىق قىلامدۇ
نېمە ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ بۇرۇقتۇرمىلىقتىن ئىچى تىت -
تىت بولۇپ .

— بۇ نېمە قىلغىنى ياقۇپبەگنىڭ ، — دېدى ئات باقار پاۋىل
كوسىمىنوف .

پرۇنۇالىسكىي بىر نۇقتىغا تىكىلىپ قالغاندەك چوڭقۇر خە-
يالغا چۆككەندى . شۇڭا ئۇ ئىۋاننىڭ گېپىگە ھېچقانداق ئىپادىدە
بولمىدى ، ھەتتا ئۇنىڭ گېپى قۇلىقىغا كىرمىگەندەك ئىدى . ئۇ
ئۆزلىرى كەلگەن مۇشۇ ئون ئۇچ كۈندىن بۇيان كۆرگەن ، ئاڭلە-
غانلىرى بىلەن ھېس قىلغانلىرىنى كىرىشتۇرۇپ مۇلاھىزە قىلاتـ
تى ، شۇ ئارقىلىق ياقۇپبەگنىڭ پوستىغا كىرىپ باقماق بولاتتى .

بۇلار كەلگەن كۈنىدىكى چۈشلۈكىگە ئەكىرىلگەن تاماق تۇرە-
نىڭ موللۇقىغا ، سۇپىتىنىڭ يۇقىرى ، تېتىملىقلىقىغا قاراپ :
«يول ئازابى چەكتى ، چارچىدى ، ياخشى غىزالىنىپ ، ئوبدان ئارام

ئېلىۋالسۇن ، دەپ بىزنى ئالاھىدە كۈتۈۋالغىنى ئوخشايدۇ » دېيىش-كەنىدى . كەچلىك تامىقى ئۇنىڭدىنمۇ ياخشى بولدى . كېيىنكى كۈنلۈك تامىقىمۇ بىر - بىرىدىن سەرخىل ، لەززەتلىك ئىدى ، بەزى تاماقلار بىر قېتىملا ئەكىرىلدى ، تەكرارلانمىدى . كەلگەن كۈنى چۈشلۈكىگە سېرىق بىلەن قىزىل ئارىلىقىدىكى رەڭدە پىشۇ-رۇلغان سېمىز پاقلاننىڭ تونۇر كاۋېپى ، پېتىر مانتا ، ئاخىرىدا تىرناق چوڭلۇقىدا ئۇزۇپ تاشلاپ ئەتكەن قىيمىلىق سۈيۈقئاش ، كەچلىكىگە سان گۆش بېسىلغان ئوخشىغان پولۇ ، قېتىق ، قېنىق چاي ، ئاخىرىدا قۇشقاچ تىلىدەك ئۇششاق كېسىپ ئەتكەن سۈيۈق-ئاش ؛ ئەتىسى ئەتىگەنلىكىگە چەلگىتىپ ئېتىلگەن قويۇق قايماق-لىق چاي ، يېغى ، قەن - شېكىرى تەڭشىلىپ قىيامىغا يەتكۈچە سارغايتىپ ئېتىلگەن ھالۋا ، ئېغىزدا ئېرىپ تۇرىدىغان ياغلىق توقاچ ، چۈشلۈكىگە ئىچىگە خېمىر سۈيىگە ياغ ، تۇخۇم قوشۇپ بېرىلگەن ئۆپكە ؛ گۆش ، جىگەر ، نوقۇت ، گۈرۈچتە ئېتىلگەن ھېسىپ ، گۆشنان··· سامسا ، پەرمۇدە ، گۆشگىردە ، تونۇردىن يې-كى سويۇلغان گىردە ، بىجاق نان···

ئەگەر تەرجىمانلىققا يالليۋالغان ئابدۇللا بولمىغان بولسا ، ئۇلار بۇ تاماقلارنى قانداق يېيىشنى بىلمەيتتى . ئۇلار بۇ تاماقلارنى ئىلگىرى يەپ بېقىش تۈگۈل ، جاھاندا بۇنداق تاماقلارنىڭ بارلىقى-نىمۇ ئاڭلاپ باقمىغانىدى .

— بۇ قەيەرچە ، قانداق تاماق ، قانداق يېيىلىدۇ ؟ — ھەر قېتىم تاماق كەلتۈرۈلگەندە پرۇفېسسور ئابدۇللادىن تاماقنىڭ ئىسمىغچە سورايتتى .

— ئاشپەز قوقان ياكى ئەنجانلىق ئوخشامدۇ ؟

— قوقانلىقلار بۇنداق تاماقلارنى ئېتىشنى بىلەمدۇ - بىلمە-مدۇ ، بىلمەيمەن . بايا دېدىمغۇ ، نەچچە كۈندىن يېگەنلىرىمىز پۈتۈن-لەي ئۇيغۇرچە تاماقلار . ئاشپەز قەشقەرلىك ئىكەن .

— قانداق بىلدىڭ ؟

— تاماق ئەكىرىدىغان مۇلازىمدىن سورىدىم .

پرژىۋالسكىي ئابدۇللانىڭ دېگەنلىرىگە گۇمانسىز ئىشەندى . چۈنكى ، ئۇ قوقاندا تۇرلۇك تاماقلارنى يەپ بېقىپ ھەيران قالغان . بەزى تاماق شەكىللىرى بۇ يەردە يېگەن تاماقلارغا ئوخشاپ كەتسە- مۇ ، تەمى ، لەززىتى ، ئادەمگە بېرىدىغان ھۇزۇرى ۋە سىڭىشچانلە- قىمۇ ئوخشمايتتى ، پەرق چوڭ ئىدى . قوقاندا ھېچكىمنى ئۆزىگە تەڭ قىلماي يۇرۇپ بۇ يەرگە كېلىپ قالغان ، بۇ دىيارىدىمۇ ئۆزىنى مەن دەپ يۇرگەن بۇ قوقانلىقنىڭ ئۆزىگە ئاشپەزلىككە ئۇيغۇرنى تاللىۋالغىنىدىن ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تائاملىرىغا مەپتۇن ، قايىللىقىنى بىلگىلى بولاتتى .

پرژىۋالسكىي ئىۋان كوزمىچنىڭ بايىقى سوئالىنى ئېسىگە ئالدى .

— ئۇنىڭ بىزنى بۇنداق ياخشى تائاملار بىلەن كۈتۈشى ، مېنىڭچە ھەرگىز يامانلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس . ئۇنداقتا بۇنىڭ سىرى نېمىدە ، بىلەمسىلەر ؟ — پرژىۋالسكىي ھەمراھلىرىغا قارىدى .

ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بولسا ، يامانلىقتىن بولمىسا ، ياخشىلىق- تىنمۇ ، قانداقسىگە ؟ دېيىشكەندەك بىر - بىرىگە قاراشتى .

ياقۇپبەگنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكى ، ئۇنىڭ نىيىتى ، مەقسە- تى پرژىۋالسكىيغا ئايان ئىدى . ئۇنىڭ ئۆزى رۇسلارغا ئۆچ ، رۇسلارمۇ ئۇنىڭغا ئۆچ ، رۇسلار ئۆزىنىڭ جەنۇبىي پاسىلىنىڭ بۇ تەرىپىدە ياقۇپبەگدەك مۇنداق بىر ھەربىي كۈچنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ھەرگىز خالىمايدۇ . مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغزىدىن چىقىپ بولغۇچە رۇسىيىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئىلى سۇلتانلىقىنى ئىشغال قىلىپ ، شىمالىي شىنجاڭغا يۇرۇش قىلىۋاتقان ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇشى ، ئاشۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى .

— «پۈتۈن مۇلكى تۈركىستانىنى ئۆز تەسەررۇپىمىزغا ئېلىش — بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئارزۇيىمىزدۇر» . مانا بۇ ، ياقۇپبەگنىڭ نىيىتى ، مەقسىتىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئىپادىلىنىشى . ئۇ مۇشۇ نىيىت ، مەقسىتى ئۈچۈن يول ۋە شوتا ئىزدىدى . قوقان

خانلىرىدىن خۇدايارخان ، مەللىخان ، ئالمىقۇللارنىڭ قايسىسىنىڭ خان بولۇپ ، قايسىسىنىڭ يىقىلىشى ئۇنىڭغا بەربىر ئىدى . ئۇ بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا سادىقلىق بىلدۈرۈپ باققان ئەمەس ، پەقەت ئۇلارنى يۇقىرى ئۆرلىشىدىكى شوتىسى قىلماق بولغان . ئاق مەسچىتتىكى ئۇرۇش ئۇنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىۋالىدىغان ياخشى پۇرسەت ۋە جەڭ مەيدانى ئىدى . ئەپسۇس ، ئۇنىڭ تەلىيى كاج كېلىپ ، ئۇرۇش ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن نەتىجىلەندى . ئۇ قوقان خانى ئالمىقۇلنىڭ نەزىرىدىن قېلىپ ، بۇزرۇكخانغا قوشۇپ قەشقەرگە ئەۋەتىۋېتىلدى .

ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ، «مېنىڭ قوقانغا خان بولۇشۇمنى رۇسلار يوققا چىقاردى» دەپ رۇسىيىگە ئۆچلۈك قىلىپ ، ئەنگلىيىگە كۇچۇكلەندى ، ئەمما ئەنگلىيە ئۇنىڭ كۇتكىنىدەك قىزغىن بولمىدى ، رۇسىيىنىڭ قاش ـ قاپىقىغا قاراپ ئېھتىيات بىلەن ئىش تۇتتى ، خۇددى مېۋىسىز چېچەكتەك جىلمىيىپ چىراي ئېچىپ قويدىيۇ ، بەرگەن مېۋىسىنىڭ تايىنى بولمىدى ، بەرگىنى ئۇنى قانائەتلەندۇرەلمىدى ، كۇتكەن يېرىدىن چىقماي ، جېنىغا ئەسقاتمىدى . ھازىر ئۇ يارەمگە ، يېڭىدىن بىر يارەمچىگە موھتاج ئىدى . بىرلا يول ، ئۆچلۇكنى بىر يانغا قايرىپ قويۇپ ، رۇسىيىگە ياخشىچاق بولۇپ ، ئۇنىڭ يارەمىگە ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئىدى .

پرژىۋالسكىي ھەمراھلىرىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى مۇلاھىزىسى بىلەن ھۆكمىنى بىلدۈرۈپ قويدى .

— ھە ، بۇ ، بىزنىڭ : «بىر بالاسى بولمىسا ، قۇيرۇق ياتامدۇ تاشتا» دېگەن ماقالىمىزدىكىدەك ئىشكەن ـ دە ، — دېدى ئابدۇللا ۋە بۇ ماقالىنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانىنىمۇ سۆزلەپ بەردى .

— ۋاھ ! — دەۋەتتى پرژىۋالسكىي ، — بۇ قوقانلىقنىڭ بىزنى بۇنچىۋالا كۇتۇپ كېتىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بۇ ماقالىدە نەقەدەر ئوبرازلىق ، ئىخچام ئىپادىلەنگەن ـ ھە ، ئابدۇللا ، — ئۇ ئابدۇللاغا قارىدى ، — مۇشۇنداق ماقالىدىن يەنە بولسا دېگىنە .

پرژىۋالىسكىينىڭ گېپىي ئاغزىدا قالدى . چېدىرنىڭ ئىشىكى قايرىلىپ بايانبەگ كىرىپ كەلدى . ئون ئۈچ كۈندىن بۇيان دىدارى-نى كۆرسەتمىگەن بايانبەگنىڭ كىرىپ كېلىشى پرژىۋالىسكىيلارنى تەئەججۈپلەندۈردى . بۇلار ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ تەڭلا قارىدى .

— بىر كىشى پرژىۋالىسكىي بىلەن كۆرۈشمەكچى ، قېنى ، كەينىمدىن··· — بايانبەگ گېپىنىڭ ئاخىرىنى چۈشۈرمەيلا ئارقا-سىغا بۇرۇلۇپ ماڭدى .

«مەن بىلەن كۆرۈشىدىغان كىمدۇ ، بۇ چوقۇم ياقۇپبەگ ئە-مەس . ئەگەر شۇ بولىدىغان بولسا ، ‹ئاتىلىق غازى› دەپ ئاغزىغا بىر ئالىدىغان خوجىسىنى بىر كىشى دېمەيتتى» . بايانبەگ ئىشىك-تىن چىقىپ بولغۇچە پرژىۋالىسكىي شۇلارنى ئويلاپ ئۇلگۈردى . ئۇ :

— مەن چىقىپ كىرەي ، — دېدى ـ دە ، بايانبەگنىڭ كەينى-دىن چىقىپ كەتتى . بۇنداق چاغدا ئۇ تەرجىمانى ئابدۇللانى بىللە ئېلىپ ماڭاتتى .

— ئۇ كىشى رۇسچىنى بىلىدۇ ، تىلماچ بارمىسمۇ بولىدۇ ، — دېدى بايانبەگ پرژىۋالىسكىينىڭ كەينىدىن چىققان ئابدۇللانى كۆرۈپ .

— بولىدۇ . سەن كىرىپ كەت ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ئابدۇللاغا .

بايانبەگ پرژىۋالىسكىينى ئۈدۈل باغ تەرەپكە باشلاپ ماڭدى . پرژىۋالىسكىي ئۆزى بىلەن كىمنىڭ نېمە مەزمۇندا سۆزلىشىشى ئۈستىدە ئويلاپ كېتىۋاتاتتى . بايانبەگ ئۇنى باغنىڭ ئوڭ تەرەپ چېتىدىكى كاناپ ئۈستىدىن ئېسىل يىپەك رەختتە تاشلىغان چېدىر ئالدىغا باشلاپ كەلدى ، ئاندىن پەس ئاۋازدا ئىككىنى يۆتىلىپ قويدى . بىرپەستىن كېيىن چېدىر ئىچىدىنمۇ يۆتەلگەن ئاۋاز ئاڭ-لاندى . بايانبەگ چېدىر ئىشىكىنى قايرىپ تۇرۇپ :

— قېنى كىر ، — دېدى .

پرژىۋالىسكىي كىرىۋېتىپ چىدىر ئىچىگە كۆز يۇگۈرتتى .
گۇل ، رەڭلىرى ئوتقاشتەك جۇلالىنىپ تۇرىدىغان يېپيېڭى گىلەم سېلىپ ، قات ـ قات سېلىنغان كۆرپە ئۈستىدە ماموق تەكىيە ، ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ، سۇپىدا بىر كىشى باداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى . بېشىغا سوپىچە تۇماق ئۈستىدىن تۇجۇپىلەپ يوغان سەللە ئورىغان ، ئەنجان بەقەسەم تون ، پۇتىغا مەسە كىيگەن بۇ كىشى يارىشىملىق قويۇق چارساقلى ، ئۆسكىلەڭ قېشى ، ئاق سۇزۇك چىرايى بىلەن خېلى سۆلەتلىك كۆرۈنەتتى .
ئۇ پرژىۋالىسكىينى كۆرۈپ ، قوزغالمىسمۇ ، ئورنىدىلا قىمىدىنىپ قويدى .
— كېلىڭ ، ئولتۇرۇڭ ، — ھېلىقى كىشى ئالدىدىكى ھەشەمەتلىك ئورۇندۇققا پرژىۋالىسكىينى تۇزۇت بىلەن تەكلىپ قىلدى .
ئۇنىڭ ئۆلچەملىك رۇس تەلەپپۇزىدا سۆزلىگىنىگە پرژىۋالىسكىي ھەيران قالدى .
— بۇ زاتنىڭ مۇبارەك ئىسىم شەرىپى ئەھرارخان تۆرە ، ئاتىلىق غازىمىزنىڭ يېقىن بۇرادىرى ھەم باش مىرزىسى ، — دېدى بايانىبەگ سۇپىدا ئولتۇرغان كىشىنى تونۇشتۇرۇپ ۋە پرژىۋالىسكىينىڭ خوجايىنى «سىز»لىگەچكە ، ئۇمۇ «سىز»گە ئۆتتى ، — بۇ زاتنى مۇبارەكىمىزگە ئايان بولغاچ تونۇشتۇرمىسامۇ بولار . قېنى ، سۆزلىشىڭلار ، — دەپ قويۇپ چىقىپ كەتتى .
— خوش ، پرژىۋالىسكىي ، ئەسلىدە سىز بىلەن ياقۇپبەگ ئۆزى سۆزلەشمەكچىدى . سىلەر كېلىشتىنىڭ ئىككى كۈن ئالدىدا تۇمۇداپ قېلىپ ، سىز بىلەن سۆھبەتلەشكۈدەك ماجالى يوق ، شۇڭا ئۆزىگە ۋاكالىتەن سۆزلىشىشكە مېنى بەلگىلىدى . مەن گەپنى ئوچۇق دەۋېرەي ، — ئەھرارخان ئالدىدىكى كىچىك شىرە ئۈستىدە تۇرغان رەسى[1] چەينىكىنى قولىغا ئېلىپ ئۆزىنىڭ ، پرژىۋالىسكىيـ

① رەسى — رۇس ، رۇسىيە ، خەلق ئاغزىدا «رەسى»مۇ دېيىلىدۇ .

نىڭ ئالدىدىكى پىيالىلەرگە چايمىكىن دېسە چايدىن قېنىق ، پۇراق-لىق بىرنېمىنى قۇيۇپ ، — قېنى ، ئىچكەچ پاراڭلىشايلى . بۇ ئانار سۈيى ، بەدەنگە قۇۋۋەت بولىدۇ ، — دېدى ـ دە ، ئانار سۈيىدىن بىر ئوتلىۋېلىپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى . پرۇفېسسورمۇ شەربەت-تىن بىر ئوتلىدى . ئۇنىڭ ئۆتكۈر ئاچچىق ـ چۈچۈك تەمىدىن سەل سىلكىنىپ قويدى ، — رۇسلار بىلەن بىز تۈركىستانلىقلار بىر ئىقلىمنىڭ ئادەملىرى ئىدۇق ، قوقان خانلىرى ئارىنى بۇزدى ، ئۆچلۈك ئۇرۇقىنى چېچىپ بىزنى يىراقلاشتۇرۇپ قويدى . بولدىلا ، ئۇلارنى ئېغىزغا ئېلىپ نېمە قىلىمىز ـ هە . ئۇ قايسى چاغ ، هازىر قايسى چاغ ، هازىر هەممىمىز يارىشىپ دوست ئۆتۈش-كەن خالايمىز . شۇنداق ئەمەسمۇ ، پرۇفېسسور ، — ئەھرارخان گېپىدىن توختاپ پرۇفېسسورغا قارىدى .

مۇشۇ كۈندە پرۇفېسسور قانداق قىلىپ بۇلارنىڭ نەزەرىدە-تىدىن قۇتۇلۇپ لوپ كۆلى تەرەپكە مېڭىۋېلىشنىڭ غېمىدە ئىدى . شۇڭا «كاللىمۇ يېمەيدىغان ، چىشمۇ چاقمايدىغان» قىلىپ ، ئارىغا ئىمكان قالدۇرۇپ گەپ قىلماق بولدى .

— يارىشىپ دوست ئۆتۈشنى هەممە ئادەم خالايدۇ ، ئىككى-مىزمۇ شۇنداققۇ دەيمەن ، — پرۇفېسسور گېپىدىن توختاپ ئەھرارخانغا قارىدى .

ئەھرارخان پرۇفېسسوردىن باشقىچىرەك گەپ كۈتكەنىدى ، ئەمما پرۇفېسسور يارىشىپ دوست ئۆتۈشنى شەخسلەر ئارا بولى-دىغان مۇناسىۋەت دائىرىسى بىلەنلا بولدى قىلدى . ئەھرارخان پرۇفېسسورغا يەر تېگىدىن قاراپ قويدى ، ئالدىدىكى پىيالىنى قولىغا ئالدىيۇ ، يەنە ئاستا ئورنىغا قويۇپ قويدى .

— هېلى ئېيتتىم ، قوقان خانلىرى دوستلۇقىمىزنى بۇزۇۋەت-تى . بىز يېقىن قوشنىلار . «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوش-نا ياخشى» دەيدىغان گەپ بار . تۈركىستان گوبىرناتورى بىزگە قانداق قارايدىكىن ، بىز بىلەن دوستلىشىشنى خالامدىكىن ؟

پرژىۋالىسكىي ئەھرارخانىڭ گەپنى بۇنداق چوڭ يەردىن ئېـ
چىپ قېلىشىنى ئويلىمىغانىدى . ھېلىقىدەك گەپتىنغۇ ئەپلەپ ـ
سەپلەپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولىدۇ ، ئەمما ھازىرقى گەپكە ئېغىزىنىڭ
ئۇچىدا جاۋاب بەرگەن بىلەن بولمايدۇ ، گەپكە ئىگە بولۇش كېـ
رەك . پرژىۋالىسكىي جىددىي پىكىر قىلدى . ئۇنىڭ كاللىسىغا
ئۆزى ئوقۇغان كىتابلارنىڭ بىرىدىكى بىر دىپلوماتنىڭ بىر قېيىن
سۇھبەتتىن ئۇستىلىق بىلەن قۇتۇلغانلىق ھەققىدىكى يازغىنى ئېـ
سىگە كېلىپ قېلىپ ، ئىچىدە كۈلۈپ قويدى .

— مەن رۇسىيە جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ تەستىقى
بىلەن يولغا چىققان بولغاچقا ، تۈركىستان گوبېرناتورىغا يولۇقماي
ئۇدۇل كېلىۋېرىپتىمەن . ھەمراھلىرىم ئىچىدە گوبېرناتورنىڭ بۇ
ھەقتىكى كۆزقارىشىدىن خەۋىرى بارلار بارمىكىن ، سوراپ
باقاي ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ۋە بۇ سۇھبەتتىن ھازىرچە بولسىمۇ
قۇتۇلۇپ قېلىشنىڭ ئامالىنى تېپىۋالغىنىدىن ئۆزىچە خۇش بولدى .

ئەھرارخانغا ئەمدى پرژىۋالىسكىيدىن ئاسماقچىلاپ يەنە گەپ
سوراۋېرىشنىڭ ئورنى قالمىغانىدى . ئۇ سۇھبەتنى توختىتىشقا
مەجبۇر بولدى .

— بولىدۇ ئەمىسە ، — دېدى ئەھرارخان جايىدا قىمىدىنىپ
قويۇپ ، — بۇرادەرلىرىڭىزدىن سوراپ كۆرۈڭ . كۆڭلىمىزدىكى
دەك جاۋابقا ئېرىشسەك دەيمىز ، — ئەھرارخان گېپىدىن توختاپ
يۆتىلىپ قويدى .

شۇئان چېدىرنىڭ لاتا ئىشىكى قايرىلىپ بايانبەگ كىردى .
پرژىۋالىسكىي ئورنىدىن تۇرۇپ ئەھرارخانغا بېشىنى لىڭشىتىپ
قويۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى .

— ھە ، كىم سۆزلەشتى ، چاتاق يوقتۇ ، قاچان ماڭىمىـ
كەنسىز ؟ — پرژىۋالىسكىي چېدىرغا كىرىشىگە ئىۋان كوزمىچ
ئالدىراپ سورىدى .

— ئەھرارخان دېگەن بىرى سۆزلەشتى ، — پرژىۋالىسكىي

جايغا كېلىپ ئولتۇرۇۋېتىپ جاۋاب بەردى ، — ياقۇپبەگنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ .

— ئاتتىن چۈشسىمۇ ئۆزەڭگىدىن چۈشكۈسى كەلمىگەندۇ ھەقىچان ، ئۇ بەچچىنىڭ ؟

— بىزنى قاچان يولغا سالىدىكەن ؟

— مېنىڭچە ، ئەتە چوقۇم يەنە سۆھبەتكە چاقىرىدۇ . بىزنى قاچان ماڭدۇرىدىغانلىقى شۇ چاغدا مەلۇم بولار . بولدى ، ئەمدى باشقا گەپنىمىزنى قىلىشايلى...

پرۇفېسسورلار ئۆز گەپلىرىنى قىلىشۋاتقاندا ، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «ئوردا چېدىر»دا جىددىي سۆھبەت بولۇۋاتاتتى .

— ئۇ شۇ گەپ بىلەن بولدى قىلدىما ؟

— مەن ئۇنى ئادەتتىكى ساياھەتچى ياكى تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېر دېسەم ، ئۆزلىرىدەك پىشقان دىپلومات بىرنېمىكەن .

— بەلكى ئۇ گوبىرناتور بىلەن كۆرۈشمىگەندۇ . قانداق بولمىسۇن ، رۇسلارنىڭ بىزگە بولغان قارىشىنى بىلسەك بولاتتى .

— ئەتە يەنە ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ باقامدىم ؟

— ياق ، ئەتە يەنە سۆزلىشىمىز دېسەك ، ئالدىراپ قاپتۇ ، دەپ بىزنى ئاجىز چاغلاپ قالىدۇ .

— ئۇ ئۆزى ئېغىز ئاچقۇچە كۈتۈپ تۇرىمىزما ؟

— بىرنەچچە كۈن كۈتۈپ باقايلى . بىز ئۆزىمىزگە ياققۇدەك گەپ ئاڭلىساق دەيمىز ، ئۇلار يولىمىزغا تېزرەك كېتىۋالساق دەيدۇ . ھەر ئىككىلا تەرەپ ئالدىرايمىز .

— ئەلپازىدىن ئۇ بىزگە پايدىلىق ئېنىق بىر نەرسە دەيدىغاندەك قىلمايدۇ .

— نېمىلا دەيلى ، بىز بۇلارنى ئۆزىمىز تەكلىپ قىلىپ ، كېلىشكە ئالدىراتتۇق . بىزگە پايدىلىق گەپ قىلسۇن ـ قىلمىسۇن ، چىشىمىزنى چىشلەپ تۇرماي ئىلاجىمىز يوق . بىزنى مۇشۇ كۈنگە قويغان ئاشۇ يارىماس ئىنگلىزلار . بىز ئۇلارغا قانداق ئىشەن-

دۇق ـ هه ، هالا بۇگۈنگه كەلگەنده بېشىنى ئىچىگه تىقىۋالدى . بەرگەن شۇنچه ۋەدىلىرى قېنى؟ تۇزۇلگەن كېلىشىملەرمۇ قەغەز يۈزىدىلا قالدى . تۈركىستاندا فون .كائوفمان[1] ، غۇلجىدا كولپاكو- ۋسكىيلار[2] بىزگه تىكلىپلا تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگه «رۇسىيه ـ قەشقەرىيه شەرتنامىسى»[3]نى تۇزدۇق دەپ ، ئۆزىمىزنىڭ پۈت ـ قولىنى چۇشۇالغانكەنمىز . سۆھبەتنى باھانه قىلىپ تۇتۇپ تۇ- رۇپ باقمايمىزمۇ ، بىر گەپ بولار .

يۇقىرىقىلار ئەھرارخان پرۇتۇالىسكىي بىلەن سۆزلەشكەندىن كېيىن ، «ئوردا چېدىر»دا ياقۇپبەگنىڭ ئۇنىڭ بىلەن قىلىشقان مەخپىي پارىڭى .

ئىۋان كوزمىچ توغرا مۆلچەرلىگەنىدى . ئۇنىڭ مەكتۇپ يې- زىپ بۇلارنى چاقىرتقانلىقى ، ئاتتىن چۈشكەنلىكى ئىدى ، لېكىن يەنىلا ئۇزەڭگىدىن چۈشكۈسى كەلمەيۋاتاتتى . «زاكىسىدا تەگكەن كېسەل ئۆلگۈچە چىقماس» دېگەن ماقال ياقۇپبەگنىڭ تەبىئىتىگه بەكمۇ ماس كېلىدۇ . ئۇ بالا چېغىدىنلا كاج ، مەنمەنچى ، جېدەل- خور ، تەلۈە چوڭ بولغانىدى . ئۇ شۇ مەنمەنچىلىكى بىلەن ئۆزىنىڭ ئورۇن ، مەرتىۋىسىگه نىسبەتەن پرۇتۇالىسكىينى ئادەتتىكى سايا- ھەتچى دەپ قاراپ ، ئۇزەڭگىدىن پۈتىنى ئېلىپ يەرگه دەسسىگۈسى كەلمەيۋاتاتتى . ئۆزىنى ھېلىمۇ مۇئەللەقتە تۇتۇپ ، رېئاللىق زېمە- نىگه پۈت قويغۇسى يوق ئىدى . ئۇ شۇڭا ساق تۇرۇپ ئاغرىق بولۇۋالدى . رېئاللىققا يۈزلىنىشنى خالىمايدىغان بۇنداق جاھىل ، تەلۈە ئادەملەر ئۆز يولىنى چىتلاپ مېڭىپ ، كېيىن ئالدىغىمۇ ماڭالمايدىغان ، كەينىگىمۇ چېكىنەلمەيدىغان ھالاكەتلىك ئاقۇۋەتكه قالىدۇ .

---

① فون .كائوفمان ، ـ تۇركىستان باش ۋالىيسى (گوبېرناتور) .

② كولپاكوۋسكي ـ 1871 ـ يىلى ئېلىمىزنىڭ ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن رۇسىيه قوشۇنىنىڭ قوماندانى .

③ 1872 ـ يىلى تۇزۇلگەن بەش پاراگرافلىق بۇ شەرتنامىنىڭ 5 ـ پاراگرافىدا : «رۇسىيه سودىگەرلىرى ۋه سودا كارۋانلىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋه بىخەتەرلىكى تولۇق تەمىن ئېتىلىدۇ . ئۇلار يەتته شەھەر زېمىنى ئارقىلىق يەتته شەھەر بىلەن چېگرىداش مەملىكەتلەرگه ئىختىيارى بېرىپ كېلەلەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن . بۇ شەرتنامىگه ياقۇپبەگ ئۆز مۆھرىنى باسقان .

— مەن ئەتە يەنە بىر سۆزلىشىپ كۆرەيمىكىن ، بىزگە پايدىلىق گەپ چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس ، — ئەھرارخان ئۆز پىكرىنى يەنە تەكرارلىدى .

— ھېلىلا سۆزلىشىپ چىقتىڭىزغۇ . ياق ، ئۆزىمىزنى ئالدىراپ قالغاندەك كۆرسىتىپ قويمايلى . ئۇلارنى شۇنچىلىك بېقىۋاتقىنىمىزمۇ يېتىپ ئاشىدۇ . ئۇلار بۇنى نېمىدەپ ئويلاۋاتىدۇ تېخى .

ياقۇپبەگ ئورنىدىن تۇردى . ئۇنىڭ ئەھرارخانغا : «گەپ تۈگىدى ، چىقىپ كەتسىڭىز بولىدۇ» دېگىنى ئىدى . ئەھرارخان ئۇنىڭ قولىنى مەيدىسىگە ئېلىپ ، ياقۇپبەگكە خوشلىشىش سالىمىنى قىلىپ چىقىپ كەتتى .

ئەھرارخان بۇزرۇكخانىنىڭ كەينىدىنلا كەلگەن مۇخلىسلارنىڭ بىرى بولۇپ ، كېيىن ياقۇپبەگنىڭ قولىغا قالغان قوقانلىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بىرى ئىدى . ھەمدەمبەگ باتۇر ، مىربابا دادخاھ[1]لار ھەق تەكلىپ بېرىمىز دەپ ياقۇپبەگنىڭ گېپىنى يېرىپ قويغىنى ئۈچۈنلا ، ئۇلارنىڭ شۇنچە ساداقەتمەنلىكى ، كۆرسەتكەن ئەجىر - تۆھپىلىرىمۇ كۆزگە كۆرۈنمەي ، شۇ كېچىسىلا ئۇن - تىنسىز ھاياتلىق دەپتىرىدىن ئۆچۈرۈۋېتىلگىنىنى ئەھرارخان كېيىن بىلىپ قالغانىدى . ئۇ چىدىرىغا كېتىۋېتىپ ئېچىدە : «مەنمەنچى تەلۈە» دېدىيۇ ، يەنە ئېچىمدىكىنى بىرەر «قۇلاق» بىلىپ قالمىغاندۇ ، دەپ قورقۇپ ئەتراپىغا قاراپ قويدى .

يەنە بەش كۈن ئۆتتى . كۈندە نەچچە قېتىم غودۇڭشىپ كېتىدىغان مىجەزى چۈسراق ئىۋان كوزمىچ ئېچى تىت - تىت بولۇپ تۇرالمايلا قالدى .

— بىز ھايۋانمىدۇق بۇنداق سولاپ قويۇپ باقىدىغانغا . يا بىزنى بورداپ سويامدىكىن . بىزنى يا يولىمىزغا سالسا ياكى ئوچۇق گېپىنى قىلسا بولمامدۇ... ؟

پرژىۋالىسكىي بىگىز بارمىقى بىلەن ئاغزىنى بېسىپ ، ئاغزىڭ-

---

① دادخاھ — ئۆزى تۇرۇشلۇق جايىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارى .

ىنى يۇم ، دېگەندەك ئىمالىدى .

خۇددى ئۇزان كوزىمچىنىڭ غودۇڭشىشىنىڭ جاۋابىدەك چې-دىرنىڭ ئىشكى قايرىلىپ بايانبەگ كۆرۈندى . ئۇ سىرتتا تۇرۇپلا :

— ئەھرارخان تۆرە پورۋالىسكىي بىلەن سۆزلەشمەكچى ، — دېدى .

— تېخىچە پرۇتۋالىسكىي دېيەلمىگەن بۇ گاچا ، — دېدى ئۇزان كوزىمچ ، پرۇتۋالىسكىي چىقىپ كەتكەندىن كېيىن .

بۇ قېتىم پرۇتۋالىسكىينى باغنىڭ سىرتىدىكى بىر تام ئۆيگە باشلاپ كىردى . ئۆي ياسىداق ئىدى . قىبلە تامغا گىلەم تارتىلغان بولۇپ ، ئاياغ ، كالاچ سالىدىغانغا ئىشىك يېنىدىن ئازراق پەگاھ قالدۇرۇلۇپ ، ئۆينىڭ قالغان يېرىگە يەردىن بىر غېرىچتەك كۆتۈ-رۈپ سۇپا قىلىنغان ، سۇپا ئۈستى پۈتۈنلەي گىلەم بىلەن يېپىلغا-نىدى . پرۇتۋالىسكىي ئىشكىتىن كىرىشىگە ئەھرارخان ئورنىدىن تۇرۇپ :

— كېلىڭ ، پرۇتۋالىسكىي ، كېلىڭ ، — دېدى .

پرۇتۋالىسكىي ئەھرارخاننىڭ سۇپىدا كالىچىنى سېلىۋېتىپ ئولتۇرغىنىنى ھەم سۇپىدىكى يېڭى گىلەملەرگە قاراپ ، سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى ـ دە ، پۈتىدىكى سايامەتچىلەر كىيىدىغان قېلىن چەملىك ئۆتۈكىنى سېلىشقا تەمشەلدى .

— بولدى ، بولدى سالماڭ ، مۇشۇنداق ئولتۇرۇپ پاراڭلىشى-ۋېرەيلى ، — ئەھرارخان گەپ قىلغاچ كىچىك شىرە ئۈستىدىكى چىنە ، چەينەكنى پەسكە ئېلىپ قويۇپ ، شىرەنى سۇپىنىڭ لېۋىگە سۈرۈپ ئەكېلىپ ، چىنە ، چەينەكنى قايتىدىن شىرە ئۈستىگە قويدى ، — ئانار شەربىتى قانداقكەن ، ئىچكەچ پاراڭلىشايلى ، — دېدى ـ دە ، ئالدى بىلەن پرۇتۋالىسكىينىڭ ئالدىدىكى ، ئاندىن ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى پىيالىگە لىق تولدۇرۇپ شەربەت قۇيدى ، — قېنى ، ئىچىڭ ، — دەپ پرۇتۋالىسكىينى تەكلىپ قىلىپ بولۇپ ئالدىدىكى پىيالىنى قولىغا ئالدى ، پرۇتۋالىسكىينى ئىچىڭ دېگەن-دەك ئېڭىكىنى سەل كۆتۈرۈپ ئىمالاپ قويۇپ ، شەربەتتىن ئىككى

يۇتۇم ئىچتى . پرۇتۇالسكي بىر يۇتۇم ئىچىپ چىننى قويۇپ قويدى .

— قانداق ، پرۇتۇالسكي ، بۇرادەرلىرىڭىز ئىچىدە تۇركىستان گوبىرناتورىنىڭ بىز بىلەن قانداق ئۆتۈش توغرىسىدا ئېيتقانلىرىدىن خەۋىرى بارلار بارمىكەن ؟ — ئەھرارخان پرۇتۇالسكىيغا ئۇدۇل قاراپ تۇرۇپ سورىدى .

— ھەمراھلىرىمدىن سورىدىم ، — پرۇتۇالسكىيمۇ ئەھرارخانغا ئۇدۇل قاراپ تۇرۇپ ، — ئۇلار مېنىڭدىنمۇ ئاددىي كىشىلەر بولغاچقا ، «سەن خەۋەر تاپمىغان گەپلەرنى بىز نەدە يۇرۇپ ئاڭلايمىز » دېيىشتى ، — دېدى .

ئەھرارخان بۇ قېتىم خېلى ئۇمىدلىكتەك كۆرۈنگەنىدى . پرۇتۇالسكىينىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ ، چىرايىدىكى بايىقى كەپپىياتتىن ئەسەر قالمىدى ، دەسلەپ قوشۇمىسى تۇرۇلدى ، ئاندىن ئىپادىسىز بىر كەپپىياتتا ئۇدۇلىدىكى تامغا قاراپ خۇددى جاۋابىنى ئۇنىڭدىن ئاڭلايدىغاندەك ئۇنسىز ئولتۇرۇپ كەتتى . ئۇ ئىچىدە ئازابلىق ، ئاقىۋەتلى قورقۇنچلۇق خىيال دەشتىنى كەزمەكتە ئىدى . ئۇ بۇگۈن بامدات نامىزىدىن كېيىنلا ياقۇپبەگنىڭ قوبۇلخانىسىغا كىرىپ :

— مەن بۇ كىچە خەيرلىك بىر چۈش كۆردۈم . ئىنشائاللا ، ئۇ ساياھەتچىدىن كۆتكىنىڭىزدەك خەۋەر ئاڭلايدىغانغا ئىشىنىۋاتىمەن . ئۇنىڭ بىلەن بۇگۈنلا سۆزلەشسەك دەيمەن ، — دېدى .

— مەن بۇ ساياھەتچىدىن ئۇنداق ئۇمىدتە ئەمەسمەن . گېپىدىنلا رۇس ئوفىتسېرلىرىدا بولىدىغان ھاكاۋۇرلۇق پۇراپ تۇرىدۇ ، ھېلىمۇ ئۇنىڭ بىلەن يۇزمۇيۇز سۆزلەشمەپتىمەن . سىز يەتكۈزگەن گەپتىنلا ئۇ پۇراقنى سەزدىم .

— ياق ، چۈشۈمگە ئىشىنىمەن ، بۇ قېتىم چوقۇم ئۇنىڭدىن ياخشى خەۋەر ئاڭلايمىز . ئىجازەت بەرسىڭىز ، بۇگۈنلا ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشەي .

ياقۇپبەگ لەپپىدە ئەھرارخانغا قارىدى . ئۇنىڭ بۇ قارىشىدىن ئەھرارخاننىڭ ۋۇجۇدى شۇركۈنگەندەك بولدى . ياقۇپبەگ بىرەر-

سىدىن شۇبھىلەنسە ، گۈمانسىراپ قالسا ، ئەنە شۇنداق قارايتتى .
— قېنى ، سۆزلىشىپ بېقىڭ . چۈشىگىزدىكىدەك بولغاي .
ئەھرارخان تامغا قاراپ ئولتۇرۇشىدا ، ئۆزىنىڭ ياقۇپبەگ بىلەن قىلىشقان گەپلىرىنى ، ئۇنىڭ ئاشۇ قارىشىغا يوشۇرۇنغان دەھشەتلىك ۋەھىمىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرمەكتە . بولۇپمۇ ئاخىرقى جۈملىنى ئېيتقاندىكى تەئەددى ، كىنايىلىك تەلەپپۇز ئۇنى قورقۇنچقا سېلىپ قويغانىدى . ياقۇپبەگنىڭ كىشى بىلمەس جاللاتلىرى ئالدىدا ئۇنىڭ تۆرىلىكى ھېچنېمە ئەمەس ئىدى .
— ئۇنىڭدىن باشقا كۆڭۈلىمىزنى خۇش قىلىغۇدەك گەپ يوقمۇ ؟ — ئەھرارخان تامدىن كۆزىنى ئېلىپ پرۈفېسسىيغا قارىدى ، ئۇنىڭ چىرايى قانسىرىغانىدى .
پرۈفېسسىي ئۇنىڭ تەلەتىدىن بىر خىل سۆرۈنلۈكنى ، ئۇمىدسىزلىكنى سەزگەندەك بولدى .
— مېنىڭ ھەرقايسىڭلارنى ئۈمىدسىز قويغۇم يوق . كەلگۈسىدىن بۈيان بىزنى ئىنتايىن ياخشى كۆتىۋاتىسىلار ، مۇشۇنىڭغا لايىق بولسىمۇ جاۋاب بەرسەك بولاتتى . بىراق ، مەن رۇسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن لوپ كۆلىنىلا تەكشۈرگىلى چىقىۋاتقا ، — پرۈفېسسىي ئالدىنقى قېتىمدىكى گېپىنى يەنە تەكرارلىدى ، — ھەربىي ئىشلارغا دائىر چوڭ خەۋەرنى ئاڭلىمىدىم ، — دېدى .
ئەھرارخان پرۈفېسسىيغا قاراپ قويۇپ قاتتىق يۆتىلىپ قويدى .
ئۆينىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ ، بايانبەگ كۆرۈندى . پرۈفېسسىكي ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى . ئۆيدىن چىقىپ بەش قەدەم مېڭىشىغا ، ئىشىكنىڭ قاتتىق يېپىلغان ئاۋازى ئاڭلاندى...
ئىككىنچى قېتىملىق سۆھبەت بولغان كۈنى چۈشتىن باشلاپلا بۇلارنىڭ تامىقى خۇددى باشلىمى ئېتىۋېتىلگەن ئېرىق سۈيى لەپپىدە پەسلەپ كەتكەندەك ، بىراقلا ناچارلاپ كەتكەنىدى . بۈگۈنكى سۆھبەتتىن كېيىن ، قۇرۇق چاي بىلەن نانغىلا قالدى . ئىان

غاجىلاپ يەنە بەش كۈن ئۆتتى .

— تاماقنىڭغۇ كارى چاغلىق ، ئالدىنقى كۈنلەردە يېگەنلىرى- مىزنى كۆشسەكمۇ خېلى كۈنگە چىدايمىز ، ئەمما بىزگە زىيانكەش- لىك قىلىپ قويارمىكىن ، دەپ ئەنسىرەيمەن ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— بىزنىڭ لوپ كۆلىگە بېرىشتا كورلىدىن ئۆتىدىغانلىقى- مىزنى ، مۇشۇ چاغدا ياقۇپبەگنىڭ كورلىدا ئىكەنلىكىنى گوبىرنا- تور فون .كائوفمانمۇ ، غۇلجا گارنىزونىنىڭ قوماندانى گېنېرال كولپاكوۋسكىيمۇ بىلىدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا بۇلار بىزگە زىيانكەش- لىك قىلىشقا پېتىنالمايدۇ ، — دېدى پرژېۋالسكي .

— بۇ ئەھۋالىلارنى بىلەمدىغاندۇ ؟ — ئىۋان كوزمىچ سورىدى .

— مېنىڭچە بىلىدۇ . شۇنداقتىمۇ ئۇ كۈنى مەن ئۆيدىن چىقى- دىغاندا ، بۇ ئەھۋالنى ئۇنىڭغا ئاتايىتەن پۈرتىپ قويدۇم .

يەنە ئون كۈن ئۆتتى . ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى پاسونىدا كىينىگەن ، ئېگىز بوي ، قىسقا بۇرۇت قويۇپ ، ساقلىنى پاكىز قىرىۋەتكەن ، كېلىشكەن بىر ئادەم چېدىرغا كىرىپ كەلدى .

— ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇپ قويماي . ئىسمىم زامانخان ، — دېدى ھېلىقى كىشى ئوچۇق چىراي ئېچىپ ، — قەشقەردىن ئەتە- گەن كېلىپ سىلەرنىڭ بارلىقىڭلاردىن خەۋەر تاپتىم . بەزى مۇھىم ئىشلار بىلەن بولۇپ ئەمدى كىرىشىم . ئەتە سەھەر لوپقا قاراپ يولغا چىقىسىلەر ، تەييارلىقىڭلارنى قىلىۋېرىڭلار ، — دەپ قويۇپلا چىقىپ كەتتى .

6

رۇسىيىنىڭ چوڭ بىر ھەربىي ئەلچىلەر ئۆمىكى تۈركىستان ئارقىلىق قەشقەرگە كەلمەكچىكەن ، دېگەن خەۋەر ، مانجۇ قوشۇنلە- رى قۇمۇلدىن ئۆتۈپ ئۈرۈمچىگە قىستاپ كېلىۋاتقان چاغدىن باش-

لاپلا چىرايى تۇتۇلۇپ ، ھەدىسلا ئانچىكى ئىشتىمۇ يېقىنلىرىغا شالىنى چاچىدىغان بولۇپ قالغان ياقۇپبەگنىڭ ئۈمىدسىز مۇز چىرايىدا سۇس بولسىمۇ ئۈمىد شولىسى پەيدا قىلدى . ئەلچىلەر كېلىشتىن بۇرۇن ئىچكى قىسىمدىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇۋېلىش مۇھىم ئىدى . قەشقەرگە مەسئۇل بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوتتۇرانچى ئوغلى بەگقۇلبەگنىڭ بۇنداق چوڭ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىشىغا ئىشەنچ قىلالمايتتى . ئۇنىڭدىكى سەۋرسىزلىك ، يېنىكلىك ياقۇپبەگنى خاتىرجەمسىزلەندۈرۈپلا تۇراتتى . شۇڭا بۇ ئىشقا يارامليق بىر ئادەمنى ئەۋەتمىسە بولمايتتى . ئۇنىڭغا ھازىر ئىشنى بۇزۇپ قويىدىغان ئەمەس ، بۇزۇلغاننى تۇزەيدىغان ، يىراقنى يېقىنلاشتۇرالايدىغان ئادەم كېرەك . ئۇ يېقىنلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتكۈزۈپ ، تاسقاپ - دەڭسەپ بېقىپ ئاخىرى يەنىلا زامانخاننى لايىق تاپتى .

زامانخان كافكازلىق بولۇپ ، رۇسىيىدە ئوقۇغان ، تۇركىيە-گىمۇ بارغان ، شەھەر كۆرگەن ، جىق ئىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ، نەزەر دائىرىسى كەڭ ، بىلىملىك ئادەم ئىدى . ئىنگلىزلار بىلەن ئانچە خۇشى يوق ، رۇسلارغا مايىلراق ئىدى .

— ئىنگلىز تۆگىلەر[1]دىن بىزگە كەلگىنى ھېلىقىدەك . «يەراقتىكى تۇغقانىڭ كۈلگىنىدىن ، يېقىندىكى قوشنىڭ قاراپ قويغىنى ئەلا» دەيدىغان گەپ بار ئىكەن . بارغاندىن كېيىن ئىشلارنى ئوبدان سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويۇپ تېزرەك قايتىپ كېلەرسىز ، — دېدى ياقۇپبەگ ، زامانخاننى قوبۇلخانىسىغا ئايرىم چاقىرتقۇزۇپ ، ئاندىن ئىككىسىلا بىلىدىغان بەزى ئىشلارنىمۇ ئالاھىدە تاپىلىدى .

زامانخان تۇنۇگۈن كەچ كورلىغا قايتىپ كېلىپ ئەھرارخاندىن پرۇزۇالىسكىيلار توغرۇلۇق گەپلەرنى ئاڭلاپ ، «ھىم» دەپ لېۋىنى چىشلىدى ، بۇ ئىشنى دەرھال تۇزەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى ھېس

---

1. بۇ يەردە ياقۇپبەگ ئىنگلىزلارنى بەرگەن ۋەدىسىدە تۇرمىدى ، قۇشقۇنغا ئولتۇرۇۋالدى ، دەپ كەينىگە سىيىدىغان تۆگىگە ئوخشاتقان .

قىلدى . قانداق تۇزىتىش ئۇستىدە ئەھرارخان بىلەن مەسلىھەتلەشكەن بىكار ئىدى . بۇ ئادەمنىڭ ھە دېسىلا تۆرىلىكىنى پەش قىلىدىغانلىقى ، «پۇتۇن جەمەتىمىزنىڭ تۆرىلىك ئورنىنى رۇسلار يوق قىلمۇقتى» ، دەپ ۋايسالا يۇرۇيدىغانلىقى زامانخانغىمۇ ئايان ئىدى .

ئۇ بۇگۈن بامداتتىن يېنىپلا ياقۇپبەگنىڭ خاس قوبۇلخانىسىغا كىردى . بۇ قوبۇلخانىمۇ ئۇنىڭ «ئوردا چېدىرى»دەك ھەشەمەتلىك ئىدى . ياقۇپبەگ بارغان - تۇرغانلا يېرىدە بامدات نامىزىدىن كېيىن ئەتىگەنلىك تاماققىچە تۇنۇگۈنكى ، ئالدىنقى كۈنلەردىكى ئىشلاردىن ۋاقىپلىنىپ ، ئەتىكى ، كېيىنكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان ئادەتتىكى شەكىللەندۇرگەنىدى . بۇ ئادىتى ئۇنىڭغا ئۆزى كۈتكىنىدىنمۇ ئارتۇق ئۇنۇم بەرگەنىدى . سوپىي - ئىشان ، خەلىپەملەر ، ئاخۇن - موللىلار ياقۇپبەگنى «تەقۋادار مۇسۇلمان»لىقتا بەس - بەستە ماختىشىپ ، جىمى مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئىخلاسمەنلىكىنى ئاشۇرغانىدى .

— قەشقەردىكى ھەم كورلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئورۇنلارنىڭمۇ ئىشلىرى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ ، — دېدى ياقۇپبەگ زامانخاننىڭ مەلۇمات بايانىنى ئاڭلاپ .

— مەن بىر ئىشتىن سەل خاتىرجەمسىزلىنىۋاتىمەن .

— قايسى ئىشتىن ؟ ! — ياقۇپبەگ ئىتتىك زامانخانغا قارىدى .

— پرۇتۇالىسكىيلار توغرۇلۇق ئاخشام ئەھرارخاندىن ئاڭلىدىم . ئۇ تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېر بولسىمۇ ، يەنىلا رۇسىيە ھەربىيسى ، رۇسىيە ئوفىتسېرى . بىز ئاز كۈندە كۈتۈۋالىدىغان رۇسىيە ھەربىي ئەلچىلەر ئۆمىكى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ قالسا ، ياكى سۇرۇشتۇرۇپ قالسا ، قانداق بولار . بىز رۇسىيە تەرەپكە قويىدىغان تەلەپلىرىمىزنى ھەربىي ئەلچىلەر ئۆمىكىگە دېسەك بولىدۇ . مېنىڭچە ، بۇلارنى ئەتىلا ئۆز يولىغا سېلىۋېتەيلىمىكىن ، — دېدى زامانخان .

ياقۇپبەگ يېتىم بارمىقىغا سېلىۋالغان تاۋۇز ئۇرۇقىچىلىك مۆھرىنى يەنە بىر قولىنىڭ بارمىقى بىلەن چېكىپ ئولتۇراتتى . ئۇ بىرەر ئىش ئۈستىدە قارار چىقىرالماي بېشى قاتقاندا شۇنداق قىلاتتى . بۇنداق چاغدا ئۇنىڭ كۆزىگە كىرىۋېلىپ يېنىدا ئولتۇرۇۋېلىشقا بولمايتتى ، يالغۇز قېلىشنى خالايتتى . زامانخان ئاستا چىقىپ كەتتى . ياقۇپبەگ ئۆزى ئېغىز ئاچمىغۇچە ، «قانداق بولدى» ياكى «قانداق قىلىمىز» دەپ سوراشقا بولمايتتى ، بۇنداق قىلغانىنى بەك ئېغىر ئالاتتى .

چۈشتىن كېيىن بايانبەگ كېلىپ زامانخانغا ياقۇپبەگنىڭ ئۆنى ئۆزىنىڭ چېدىرىغا چاقىرتقانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى .

— دانىشمەن دېگەن دانىشمەن ـ دە ، هېلىمۇ ياخشى ۋاقتىدا كېپىسىز . ئەھرارنىڭ گېپىگە كىرىپ ، ئۇلارنى : «نەدىن كەلگەن بولساڭ ، شۇ يەرگە كېتىش» دەپ ئارقىسىغا قايتۇرۇۋەتكىلى تاس قاپتىمەن ، — زامانخان چېدىرغا كىرىشىگە ياقۇپبەگ چوڭ بىر بالا ـ قازادىن قۇتۇلۇپ قالغاندەك كەيپى چاغ هالەتتە سۆزلەپ كەتتى ، — سىزنىڭچە بۇ ئىشنى قانداق بىر تەرەپ قىلساق بولار ؟

— ئۇلار بۇگۈن يول تەييارلىقىنى قىلىۋالسۇن ، ئەتە ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىنلا يولغا ماڭدۇرۇۋېتەيلى .

— بولىدۇ . بۇ ئىشنى ئۆزىڭىز ئورۇنلاشتۇرۇڭ . بولسا ئۇلارنى لوپ ـ كۆنچىگە ئۆزىڭىز بىر تۇركۈم ئادەملەر بىلەن ئاپىرىپ قويسىڭىز قانداق بولار ؟

— جانابىڭىزنىڭ دېگىنىدەك قىلاي ، — زامانخان ئىچىدە : «ئەمدى ئۇلارنىڭ ئامانلىقىغا تولۇق مەسئۇل بولغان قىياپەتكە كىرىۋالغىنىنى» دەپ كۈلدى .

— مېنى تېخىچە زۇكامدىن ياخشى بولالماپتۇ دەپ قويارسىز ، — دېدى سۆھبەتنىڭ ئاخىرىدا ياقۇپبەگ .

پرۇزۋالسكىيلار ئورنىدىن سەھەر تۇرۇپ كېتىشتى . بۇگۈن ئۇلار خۇشال ، روهى كۆتۈرەڭگۈ ئىدى . ئەتىگەنلىك تاماقتىچە هەممە تەييارلىقلىرىنى تەق قىلىپ قويۇشتى . ئەتىگەنلىك تامىقى

خۇددى تۇنجى كۈنى چۈشلۈكىگە بەرگەن زىياپەت تامىقىدەك مول ، يەمسەن ، ياق بولدى .

— بۇلار بىزنى تۇرۇپلا چوڭ بىلىپ قالدىغۇ ، «بىر بالاسى بولمىسا ، قۇيرۇق ياتامدۇ تاشتا» دېگەندەك بىر ئىش بولۇپ قالمەسۇن يەنە ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

باشقىلار كۈلۈشۈپ تۇرغاندا ، چېدىرغا زامانخان كىردى .

— قېنى ، تەييار بولدۇڭلارمۇ ، ئاتلىنايلى .

پرۇنۇالىسكىي تەئەججۇپ بىلەن ئۇنىڭ كۆزىگە قاراپ دېدى :

— نەگە ئاتلىنىمىز ؟ !

زامانخان ھەجىيىپ تۇرۇپ ، پرۇنۇالىسكىيدىن :

— سىلەر نەگە بارماقچىدىڭلار ؟ — دەپ سورىدى .

— لوپقا ، لوپ كۆلىگە .

— مەنمۇ شۇ يەرگە ئاتلىنىشنى دەۋاتىمەن . مەن سىلەرنى لوپ ـ كۆنچىگىچە قوغداپ ئاپىرىپ قويۇپ يانىمەن .

— بىز چوڭ يول بىلەن ئەمەس ، كۆنچى دەرياسىنى ياقلاپ ماڭساقمىكىن ، دەپ ئويلاشقان .

— بولىدۇ . سىلەر دېگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ، ماڭىدىغان يولۇڭلارنى ئۆزۈڭلار تاللىۋالساڭلار بولىدۇ ، بۇنىڭغا بىز ئارىلاشمايمىز .

زامانخانىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ پرۇنۇالىسكىيلارنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى . ھەرقايسىسى قول قولىغا تەگمەي ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى . زامانخانىنىڭ بۇيرۇشى بىلەن بىرنەچچە ئادەم كېلىپ ئۇلارنىڭ يۈك يىغىشتۇرۇش ، ئاتقا ئارتىشلىرىغا ياردەملەشتى . پرۇنۇالىسكىيلار زامانخانىنىڭ نەچچە ئون كىشىلىك مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قوغدىلىپ ، توپتېرەك مەھەللىسىدىن كورلىنىڭ كونا شەھەر تەرەپكە كۆنچى دەرياسىنى ياقلاپ ماڭغىلى يۈرۈپ كەتتى .

توپتېرەكلىكنىڭ نېرىقى چېتىدە ، يالغۇز بىر توپ قارا تېرەكنىڭ تۇۋىدە ، ئەھرارخان چۇن يەۋالغاندەك چىرايى ئۆمسە ، تاتار-

غان هالەتتە زامانخان باشلىق بىر توپ نۆكەر ئوتتۇرىسىدا دەبدەبە بىلەن كېتىۋاتقان پرۇتۇالىسكىيلارغا ئەلەملىك قاراپ تۇراتتى .

كورلىنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان كۆنچى دەريا‌سى ئەللىك مېتىرچە كەڭلىكتە بولۇپ ، سۇ ئۇلۇغ ، ئىتتىك ئاقاتتى . ئۇلار تار ، ئاددىي ياغاچ كۆۋرۈكتىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈشتى . كونا شەھەر ئىچى ئايلاندۇرۇپ سېپىل بىلەن مۇداپىئەگە ئېلىنغان بو‌لۇپ ، تۆت تەرىپىدە تۆت قوۋۇق بار ئىدى . كۆۋرۈكنىڭ دەل ئۇدۇلىدىكى قوۋۇق شىمالغا — توپتىرەككە بارىدىغان يولدىكى قورغانغا قاراپ تۇرغانىدەك كۆرۈنەتتى . لوپ — كۆنچىگە سېپىلنىڭ تۆۋەن دەرۋازىسىدىن چىقىپ مېڭىلاتتى . پرۇتۇالىسكىيلار دەريا بىلەن سېپىل ئارىلىقىدىكى تار يول بىلەن غەربكە — قوشئېرىق تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى .

7

پرۇتۇالىسكىي كۆنچى دەريا‌سىنىڭ تارىم دەريا‌سى بىلەن پارال‌لىل بولۇپ ئاققۇچە بولغان يۇقىرى ئېقىن ئەھۋالىنى ، كېسىپ ياكى يانداپ ئۆتىدىغان يېرا - مەھەللە ، ۋادىلارنى تەپسىلىي بولمە‌سمۇ بىرقۇر ئىگىلەپ ماڭماق بولغانىدى . شۇڭا زامانخانىنىڭ ئا‌دەملىرى ئىچىدىكى بۇ ئەتراپنى بىلىدىغان بىرنى ئۆزىگە يانداۋ‌لىپ ، پات - پات بىرنېمىلەرنى سوراپ ماڭاتتى ۋە ئات ئۇستىدە تۇرۇپ قاتتىق تاشلىق چوڭ بىر دەپتەرگە ئۆزى بىلىدىغان شەرە‌لىك بەلگىلەرنى قويۇاتتى ، سىزاتتى ، يازاتتى . بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئۆز ئىشىغا قانچىلىك بېرىلىدىغان ئەستايىدىللىقىنى قىياس قىلىشقا بولاتتى .

نىكولاي مىخايلوۋىچ پرۇتۇالىسكىي ئۆسمۇر چېغىدا تاغىسى‌نىڭ تەسىرىدە ئوۋچىلىققا قىزىقىپ قالغانىدى . بۇ ئۇنىڭ كېيىن سىبىرىيە ۋە ئاندىن موڭغۇلىيەگە قىلغان تەكشۈرۈش ، ئېكسپېدى‌ت‌

سىيىده قۇشلارنى ، ھايۋانلارنى ئوۋلاپ ئەۋرىشكە يېغىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغانىدى .

ئۇ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا تارىخ ، جۇغراپىيىگە قىزىقىپ قالىدۇ . ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇغاندىمۇ ھەربىي ئىشلار بىلىملىرىگە قىزىقماي ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تارىخ ، جۇغراپىيىگە بېرىلىپ ، شۇنىڭغا دائىر كىتابلارنىلا ئوقۇيدۇ . سىمىنوف ۋە باشقا ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيىگە دائىر كىتاب ـ خاتىرىلىرىنى ئوقۇپ ، بۇ ساھەگە ئىشتىياق باغلاپ قالىدۇ . كېيىنچە چوقان ۋەلىخانوفنىڭ «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى» ۋە باشقا ماتېرىيالالاردىن لوپ كۆلى ، تەكلىماكان توغرۇلۇق ئانچە ـ مۇنچە ئۇچۇرغا ئىگە بولىدۇ ـ دە ، رېۋايەتتە تەرىپلىنىدىغاندەك بۇ سىرلىق ماكانغا قىزىقىپلا قالىدۇ . مۇشۇ ماكانغا دائىر قەدىمكى ۋە كېيىنكىلەرنىڭ كىتابلىرىنى يېغىدۇ ، ئوقۇيدۇ . ئۇ ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسىنىڭ تەكلىماكان تەسۋىرلەنگەن قىسمىنى نەچچە قېتىم ئوقۇغىنىنى ئۆزىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەس .

پرژېۋالسكىي بىر كۈنى بازار ئارىلاپ يۈرۈپ ، كونا بۇيۇملارنى ساتىدىغان بىر يايمچى ئالدىدا مۇقاۋىسىغا چوڭ قىلىپ «جۇغراپىيە» دەپ يېزىلغان بىر كونا كىتابنى كۆرۈپ قالىدۇ ـ دە ، ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە دېيىلگىنىنى سوراپمۇ تۇرماي «جۇغراپىيە» دېيىلگىنىگىلا قىزىقىپ ، كىتابنى باھا تالاشماي يايمچىنىڭ دېگىنىنى بېرىپ سېتىۋالىدۇ . بۇ ، قەدىمكى يۇنان ئالىمى پىتولېمىنىڭ مەشھۇر كىتابى ئىدى . ئۇ ياتقىغا كېلىدۇ ـ دە ، كىتابنى ئوقۇشقا كىرىشىپ كېتىدۇ . كىتاب ئىچىدە ئۇنىڭغا «ئويغارداس دەريا-سى» ، «ئويغارلار» دېگەن ئىسىم ئۇچرايدۇ . دۇنيانىڭ تەپسىلىي خەرىتىسىنى ئېچىپ قارايدۇ ، ئەمما خەرىتىدىن «ئويغارداس» دەپ ئاتىلىدىغان دەريانى زادى ئۇچراتمايدۇ . «ئويغارداس دەريا سى نەدە-كى ، قانداق دەريا ؟» پرژېۋالسكىي ئۆزىدىن سورايدۇ .

ئۇ ئۆزىنىڭ سوئالىغا جاۋاب تېپىش ئۈچۈن يەنە كىتابلارغا

مۇراجىئەت قىلىدۇ . ئۇ بىر خاتىرىدىن ئەنگلىيە ئالىمى ھېنرى ژيولىنىڭ «ئويغارداس دەريا سى تارىم دەريا سىنى ، بۇ دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى خەلق ئويغارلار بولسا ، دەل ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ» دېگەن ئۇزۇندىسىنى كۆرۈپ قالىدۇ . پرۇفېسسور گۆھەر تېپىۋالغاندەك ئۆزىدىگە ئۆزى پىچىرلاپ دەيدۇ : «ئويغارداس دەريا سى — تارىم دەريا سى ، ئويغارلار — ئۇيغۇرلار !»

ئۇ يەنە يەر شارىنىڭ تەپسىلىي خەرىتىسىگە قايتا - قايتا سىنچىلاپ قاراپ شۇنى سەزدىكى ، يەر شارىنىڭ كۆپ جايلىرى تەكشۈرۈلۈپ خەرىتىسى سىزىلغان بولسىمۇ ، يەنە بەزى ، ئايرىم جايلارنىڭ ، ئالايلۇق شىنجاڭنىڭ تەكلىماكان قىسمى ، تارىم دەريا سى بىلەن لوپ كۆلىنىڭ ئورنى ھەرقايسى جايلارنىڭ خەرىتىلىرىدە ھەر خىل كۆرسىتىلگەنىدى . جۇڭگو خەرىتىلىرى بىلەن باشقا دۆلەتلەر باسقان خەرىتىلەردە پەرق خېلى بار ئىدى .

ئۇ ئويغارداس دەريا سىنى ، ئويغارلار ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتىنى ، بولۇپمۇ لوپ كۆلىنى تەكشۈرۈپ ، دۇنيا جۇغراپىيەسىدىكى بۇ ئېنىقسىز رايونىنى جۇغراپىيە نۇقتىسىدىن ئېنىقلاپ دەللەپ چىقىشنى كۆڭلىگە پۈكتى .

بۇگۈن كۆنچى دەريا سىنى بويلاپ قىلغان بۇ سەپىرى ، ئۇنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسى بولۇپ ، تارىم — تەكلىماكانغا قىلىۋاتقان تۇنجى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ باشلىنىشى ئىدى .

پرۇفېسسور شەھەر سىپىللىدىن ئازراق ئۇزىغاندىن كېيىنلا ، بۇلۇتلۇق ئاسماندەك ئېچىلماي كېلىۋاتقان كۆڭلى ئاپتاپلىق كۈندەك پاللىدە ئېچىلىپ كەتتى . ئۇ ئەمدى ئۆزلىرىنى چېلىۋېرىلەرنىڭ قورشاۋ - بەندىتىدىن قۇتۇلغىنىغا ، راستىنلا تەكلىماكانغا كېتىۋاتقىنىغا ھەقىقىي ئىشەنگەنىدى . زامانخانىنىڭ پرۇفېسسىيغا ياندىشىپ كېتىۋاتقان ھەمراھى ئوبۇل ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلگەندەك ، ھەربىر مەھەللە ، دەريانىڭ ھەربىر دوقمۇشلىرىغچە تەپسى-

لمي تونۇشتۇرۇپ مېڭىۋاتاتتى . پروزىۋالسكي ئۇنىڭ ئاغزىدىن : «باشئەگسم دەريا سى» ، «كۆنچى مەھەللىسى» ، «ئاپاق خوجام ما- زىرى» دېگەن سۆزلەرنى ئاڭلاپ ، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنبەسىگە قىزى- قىپ قالدى .

سېپىلنىڭ جەنۇبقا بۇرالغان توقسان گرادۇسلۇق دوقمۇشىدە- كى نۇقتىسىدىن ئۆتۈپلا كۆن ، چەم پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان كا- سىپلار مەھەللىسىگە كەلگەندە ، ئوبۇلدىن مەھەللىنىڭ «كۆنچى مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئېكسپېدىتسىيە- چىلىك كەسپىي نۇقتىسىدىن بۇ ئىسىمغا قىزىقىپ قالدى . ئوبۇل- نىڭ ئېيتىشچە ، دەريا باشئەگسم جىلغىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن بۇ تەرىپىدىكى توپتېرەك ئەتراپىغا كەلگۈچە باشئەگسم دەريا سى دەپ ئاتىلىدىكەن . ئۇنىڭ تۆۋەنىدىن باشلاپ «كۆنچى دەريا سى» دەپ ئاتالسا ، ئۇنداقتا دەريا نامى مەھەللىگە سىڭگەنمۇ ياكى مەھەللە نامى دەريا غا ئۆتكەنمۇ ؟ پرزىۋالسكي ئاتتىن چۈشۈپ ، تاشلۇېتىلگەن ئىسلاش ئوچاقلىرىنى ، بەزى كونا ئۆيلەرنىڭ ياغاچ ، كېسەكلىرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ ، ئۇزاق يىل ئىشلىتىلىپ ئىسقا تويۇنۇپ ۋە پىشىپ چويۇندەك قاتتىق بولۇپ كەتكەن ئىسلاش ئوچاقلىرىنىڭ مورىسىغا قاراپ ، بۇ مەھەللىنىڭ خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇردى . بىر-ەر جاي ، بىر-ەر نەرسىنىڭ نامى مۇنداقلا قويۇ- لۇپ قالمايدۇ . ئۇنىڭ مەلۇم سەۋەب ، ئاساسى بولىدۇ . «ئىسمى - جىسمىغا لايىق» دېگەن مۇشۇ . مەھەللىگە مەخسۇس شۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارلا ئورۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن مەھەللە كەسىپ نامى بىلەن «كۆنچى مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىپتۇ . دەرياچۇ ؟ پرزىۋالسكي ئۆزىنىڭ سوئالىغا ئۆزى جاۋاب بەردى : دەريا مۇشۇ مەھەللىنى يانداپ ئاققاچقا ، مەھەللە نامى دەريا غا سە- ڭىپ «كۆنچى دەريا سى» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان . پرزىۋالسكي ئۆز خۇلاسىسىدىن سۆيۈنۈپ خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى : كۆن- چى دەريا سىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى كۆنچى مەھەللىسى ، ئۇنىڭ

يۇقىرىسى باشئەگىم دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەن كۆنچى دەرياسى-
نى تەكشۈرۈشۈمنى تەلىيىم ئوڭدىن كېلىپ ، دەل ئۇنىڭ باشلى-
نىش نۇقتىسىدىن ، دولان تۇغدىن[1] باشلاشقا مۇيەسسەر بولدۇم .
— «ئاپاق خوجا مازىرى» دېگەن نام قانداق پەيدا بولۇپ
قالغان ؟ — پرۇفېسسور ئوبۇلدىن سورىدى . ئاپاق خوجا مازىرى-
نىڭ قەشقەردە ئىكەنلىكىنى ئۇ بىلەتتى .
ئوبۇل كورلىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولغاچقا ، كورلىنىڭ
بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە بىلەتتى . ئۇۋچى ئاتىسىغا ئەگىشىپ كۆپ
يەرلەرگە بارغان ، ئاتىسىدىن ھەم باشقىلاردىنمۇ ھېكايە - چۆچەك ،
رىۋايەتلەرنى جىق ئاڭلىغان . تولا ئاڭلاپ قۇلىقى ، ئۆزىمۇ ئېيتىپ
ئاغزى گەپكە پىشىپ كەتكەندى . شۇڭا كىشىلەر ئۇنى : «ئوبۇل
گەپچى» مۇ دەيتتى .
— ئاتىلىق غازى سوپى - ئىشانلارغا بەك ئىخلاسمەن بولغاچ-
قا ، ھەر قېتىم كورلىغا كەلگەندە ئۆزى بىلەن بىللە يۈزدەك
سوپى - ئىشاننى ئەگەشتۈرۈپ كېلىدۇ . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ ئىستىقا-
مەت قىلىشىغا بىر مازار ياستىپ ، ئۇنىڭغا «ئاپاق خوجام مازىرى»
دەپ نام قويۇپ بەرگەندى ، — دېدى ئوبۇل .
— كورلا دېگەن نامچۇ ؟ بۇ سۆز يەككە تۇرغاندا ، مەنىسى
باشقىچە ئىكەن ، بۇ نام قانداق قويۇلۇپ قالغان بولغىيدى ؟
— كورلا دېگەن سۆزمۇ ؟ — ئوبۇل باشقىچە بىر ئىپادىدە
كۈلۈپ قويدى ، — بۇ نامنىڭ قويۇلۇپ قېلىشىمۇ ئاپاق خوجا بىلەن
مۇناسىۋەتلىك ئىكەن ، — ئۇ گېپىگە رىۋايەت تۇسى بېرىپ بايان
قىلىشقا باشلىدى ، — چوڭلارنىڭ ئېيتىشىچە ، يۇرتىمىزنىڭ ئىس-
مى ئەسلىي «كويلا» دەپ ئاتىلاتتىكەن . باشئەگىم دەرياسى تاغ

---

① مانجۇ ھاكىمىيىتى 1750 - يىللاردا خوجىلار يېغىلىقىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن ، كورلىغا
جەنۇبىي شىنجاڭدىن بىر تۈركۈم دولانلىقلارنى كۆچۈرۈپ ئەكېلىپ قوشئېرىق تەرەپلەرگە ئورۇنلاشتۇ-
رۇپ ، ئۇلارغا كۆنچى مەھەللىسىنىڭ سەل تۆۋىنىدىن ، دەريادىن باشلاپ ئېلىپ تۇغ باغلىغان . ئۇستەڭ
قوشئېرىق ئۇستىگى ، دولان ئۇستىگى دەپمۇ ئاتالغان . ئۇستەڭگە سۇ ئالغان تۇغ «دولان تۇغ» دەپ
ئاتىلىدىغان بولغان .

ئېغىزىدىن چىققاندا ، پەسكە خوددى سۇ تۇگمەنلىكى نوسىدىن ئاققاندەك شىددەت بىلەن ئىنتايىن تېز ئاقىدۇ . مۇشۇنىڭغا قاراپ كويىلا[1] دەپ ئاتاپتىكەن . ئاپاق خوجا كورلىغا كەلگەندە ، ئۆزىنى «مەن سەئىد ئەۋلادى ئەۋلىيا خوجا[2] »دەپ تولا ماختىنىپتۇ . كورلىنىڭ ئىشان - خوجا ، سوپىلارغا ئاندىچە ۋاي دەپ كەتمەيدىغان موللا - مۇتىۋەللىلىرى ئۇنىڭ ئەۋلىيالىقىدىن گۇمانلىنىپ سىناپ كۆرمەك بولۇشۇپتۇ . بىر كۈنى ئۇنى مېھمانغا چاقىرىپ ئىززەت - ئىكرام بىلەن تۆرده ئولتۇرغۇزۇپ ، ئالدىغا چوڭ - چوڭ بىرنەچچە پارچە گۆش بېسىلغان پولۇ ئەكېلىپ ، ئۇنى ئاشقا قول سوزۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىپتۇ . ئاپاق خوجا گۆشكە قاراپ خىيال باسقاندەك ئولتۇرۇپ كېتىپ : «يا خۇدانىڭ جانىۋارى ! » دەپ ئاش ئۈستىدىكى گۆشنى شۇنداق بىر سىلاپتىكەن ، بىر پارچە گۆش شۇئان مۇشۇككە ئايلىنىپ ، مياۋلىغىنىچە يۇگۇرۇپ ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ . ئاپاق خوجا : «مەندەك بىر سەئىد ئەۋلادى بىر - ئەۋلىيانى تونۇشمىدىڭ ، شەك كەلتۇرۇشتۇڭ ، كۆزلىرىڭ كور ئىكەن ، يۇرتۇڭ كويلا ئەمەس ، يۇرتۇڭمۇ ، ئۆزلىرىڭمۇ كورلا ئىكەنسىلەر » دەپتۇ - دە ، ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرتنىڭ ئىسمى كورلا بولۇپ قالغانىكەن ، — ئوبۇل گېپىنى تۈگىتىپ خىجىل بولۇۋاتقان سىياقتا پرۇفېسسۇر ئابلەتكە قارى .

پرۇفېسسۇر بېشىنى ئىرغىتىپ كۈلۈپ كېتىپ :

— قىزىق گەپ ئىكەن . مەن سېنىڭ گېپىڭدىكى ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلىيالىق قىلىپ گۆشنى مۇشۇككە ئايلاندۇرۇۋەتكىنىگە

---

① كويلا — تۇگمەنلىكى نوسىدىن سۇ چۈشىدىغان چاقىرلىق ئاستىدىكى يەر «كويلا» دېيىلىدۇ .

② ئاپاق خوجا (ئىسمى ھىدايەتۇللا) مەختۇم ئەزەم (ئەسلى ئىسمى خوجا ئەھمەد بىننى سەئىد جالالىدىن كاساني)نىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەت ئىسمىنلىكى نەۋرىسى ، يەنى خوجا يۈسۈپنىڭ بالىسى ، 1624 - يىلى تۇغۇلغان . ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمايىل خاننى ئاغدۇرۇۋېتىپ ئورنىغا ئۆزى «خان خوجا» بولۇش مەقسىتىدە ، 1677 - يىلى تىبەت لىخاسادىكى ئاۋاڭ لوسانڭ جاسۇ ئىسىملىك 5 - دالاي لامانىڭ ئالدىغا ياردەم سوراپ بارغان . دالاي لاما تەخىرسىزلىك بىلەن جۇڭغارىيە خانى غالدانغا ئېلىپ بار ، دەپ قولىغا خەت تۇتقۇزغان . غالدان مەكتۇپنى كۆرۈپلا ، پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي سەئىدىيە خانلىقىغا ئەسكەر تارتىپ ، بۇ خانلىقنى مۇنقەرز قىلغان . ئاپاق خوجا قەشقەر - بەركەنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغان .

ئەمەس ، ئۇنىڭ ئەۋلىيالىقىغا گۇماننى قاراپ سىناپ بېقىشقا جۈر-ئەت قىلغان يۈرتلۇقلىرىڭغا قايىل بولۇپ قىزىقىۋاتىمەن . يارايسىلەر ، «مەن ئەۋلىيا» دەپ قويسا ، قارىقويۇق ئىشىنىپ ، ئەگىشىۋەرمەي ، سىناپ بېقىش كېرەك ، — دېدى .

— ئەگەر ئۇنىڭ قولىدىن گۆشنى تىرىك جانغا ئايلاندۇرۇۋېتىدىغان كارامەت كېلىدىغان بولسا ، ئۆز تائىپىسىنى يوقىتىپ بېرىشكە باشقىلاردىن مەدەت تىلەپ يۈرمەستى ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

ئوبۇل چۆچۈگەندەك ئىتتىك ئىۋانغا ، ئاندىن ئالاقزادە بولۇپ ئەتراپقا ، زامانخانغا قارىدى . ئۇ قورقۇپ جىددىيلىشىپ قالغانىدى .

زامانخان سەل نېرىدا مەھرەملىرى ئارىسىدا ئۆز پارىڭى بىلەن ئىدى . ئۇزايىدىن ئىۋاننىڭ گېپىنى ئاڭلىمىغانىدى .

پرژىۋالىسكىي ئىۋان كوزمىچقا ئاچچىق ئالايدى ۋە جىددىي قىلىپ :

— ئاغزىمغا كەلدى دەپ كاپشۇەرمە ، ئۆزۈڭنى نەدە تۇرۇۋاتقانلىقىڭنى ، — دېدى .

ئىۋان «ئاپىلا» دېگەنىنى قىلىپ ، ئاغزىنى ئالقىنى بىلەن ئەتتى...

دەريا تۆۋەن قوشئېرىققىچە ئۇدۇل غەربكە قاراپ ئېقىپ ، ئاندىن توقسان گرادۇس سولغا بۇرۇلۇپ جەنۇبقا قاراپ ئاقاتتى . دەريا بىردىنلا بەزىدە يېيىلىپ ، بەزىدە يىغىلىپ ئېقىن ھاسىل قىلاتتى . خېلى يىراقتا پارچە - پارچە كىچىك كۆللەر قۇياش نۇرىدا يالتىراپ كۆرۈنەتتى .

— بۇ يەرنى بوتاكۆل دەيدۇ ، — دېدى بايا تىن زۇۋان سۆزىمەي ، خىيالچان ئادەمدەك شۇكلەپ قالغان ئوبۇل ، پرژىۋالىسكىي يانداۋىملاپ سورىغاندەك كېيىن زورىغا ئېغىز ئېچىپ ، — بۇ كۆللەر ئارىسىدىكى بىر كۆلنىڭ شەكلى تۆگىگىلا ئوخشايدۇ . ئۇ ھەممىدىن كىچىك بولغاچقا ، تۆگىنىڭ بوتىلىقىغا ئوخشىتىپ ، كىشىلەر ئۇنى بوتاكۆل دەپ ئاتاشقان . كېيىنچە بوتاكۆل مۇشۇ

ئەتراپىنىڭ نامى بولۇپ قالغان .

بوتاكۆلدىن ئۆتۈپ پۇخۇيغا كەلگەندە ، دەريا شەرقە بۇرۇلۇپ ئاقاتتى . مۇشۇ بۇرۇلۇشتىن باشلاپ دەريا بىرنەچچە تارامغا بۆلۈنۈش بىلەن يەنە بۇ تارامىلار ئۆزئارا كېسىشىپ ـ كېرىشىپ ئاققاندەك ئەگرى ـ بۈگرى ئەگىلىپ ئاجايىپ مۇرەككەپ ئېقىن ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەنىدى .

پرۇفېسسور ئېگىز بىر دۆڭگە چىقىپ ئات ئۈستىدە تۇرۇپ بىر كۆزلۈك دۇربۇن بىلەن قاراپ :

— پاھ ، قايسى ئەگىم ـ دوقمۇش قايسى تارماق ئېقىنىنىڭ ، بىلگىلى بولمايدىغانلا ئاجايىپ مۇرەككەپ ئېقىن مەنزىرىسىغۇ بۇ ، — دېدى ۋە دەپتىرىگە بىرنېمىلەرنى يازدى ، سىزدى ، — ئوبۇل ، — ئۇ دۆڭدىن چۈشۈپ كېلىۋاتىپ سورىدى ، — بۇ يەرنىڭ نامىنىڭمۇ قويۇلۇپ قېلىش جەريانى باردۇ ؟

ئوبۇل ئۆزىنىڭ پاراڭچىلىقىدىن ، ئۇنىڭ گېپىدىن چۆچۈپ ئالاقزادىلىككە چۈشۈپ قالغىنىنى ، قورقۇنچىنى ئۇنتۇپ قالغانىدەك ھېكايە سۆزلەشكە باشلىدى . ئۇ پرۇفېسسورنىڭ مۇشۇنداق سۆزلەرگە قىزىقىدىغانلىقىنى بىلىپ قالغانىدى .

— بۇرۇن بۇ يەردە ، — ئوبۇل گېپىنى باشلىدى ، — ئۇششاق كۆل ، سازلىقلار كۆپ بولۇپ ، ھەر خىل قۇشلارنىڭ ماكانى ئىكەنىدۇق . شۇ قۇشلار ئىچىدە بۇركۈتكە ئوخشايدىغان «پۇخۇي» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئالغۇر قۇش بار ئىكەن . بۇنىڭدىن ئوتتۇز يىللار ئىلگىرى ئېلى ئىسىملىك قۇش ئۇۋلايدىغان بىر ئادەم پۇخۇي دېگەن قۇشنى تۇتۇۋېلىپ ، قۇشلارنى ئېلىشقا ئۆگىتىپتۇ . كىشىلەر ئۇ ئادەمنى ئېلى پۇخۇي دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ . كېيىن بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى تاشلىنىپ قېلىپ ، ھېلىقى قۇشنىڭ ئىسمى مۇشۇ يەرنىڭ نامى بولۇپ «پۇخۇي» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ .

— سەن جىق نەرسىنى بىلىدىكەنسەن . ئەگەر لوپ دالىسىنى مۇ مۇشۇنداق بىلىدىغان بولساڭ ، زامانخانغا دەپ سېنى گۇرۇپپىمىزغا قوشۇۋالساق بوپتىكەن .

— مەن بۇ تەرەپتە قومۇشقوتان ، قارىياڭاقلارغىچىلا بارغان ، ئۇنىڭ نېرىسىغا ئۆتۈپ باقمىدىم ، بىلمەيمەن . قارىياڭاقتىن ئۆتۈسىلا لوپقا كىرىپ كېتىدۇ . ئاڭلىشىمچە ، دەريا لوپ تەۋەسىگە ئۆتكەندە بىر ئېقىنغا يىغىلىدىكەن . سۇ ئورنى بەك پەس ، ئىككى قېشى ھەم تىك ، ھەم ياردەك ناھايىتى ئېگىزمىش . قارىياڭاق دېگەن يەردە دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈۋالمىسا ، كۆنچىدىنمۇ ئۆتۈپ تاكى ئاقسۇيىغا بارغۇچە ئارىلىقتا دەريادىن ئۆتكۈدەك كېچىك يوقمىش .

— ئۇ تەرەپكە ئۆتۈۋېلىش كېرەك ، — دېدى پرۇفېسسور ئۆزىگە ئۆزى سۆزلەۋاتقاندەك ، قولىدىكى خەرىتىگە قاراپ تۇرۇپ ،— ئۇ تەرەپكە ئۆتۈۋالمىغاندا لوپ دالىسىغا — تەكلىماكانغا ئىچكىرىلەپ كىرگىلى بولمايدۇ .

8

ئېكسپېدىتسىيىچىلەر كۈن پېتىشقا ئاز قالغاندا قارىياڭاققا كەلدى ، ئەمدى بىر كېچىك تېپىپ ئۇ تەرەپكە ئۆتۈۋېلىش كېرەك . پرۇفېسسور مۇشۇنىڭغا ئالدىرايتتى . لېكىن ، بۇلارنىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل بولغان زامانخان بولسا ، ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوقتەك ھازىرغىچە بىرەر تەكلىپ بېرىپ باقمىدى ياكى بىرەر ئىشقا ئارىلىشىپ باقمىدى . مانا ھازىر دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتەمدۇ ، بۇ قېتىدا قونۇپ قالامدۇ ، كارى يوقتەك ئىدى .

«ئۇ بىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ مېڭىۋاتامدۇ ، نازارەت قىلىپ-مۇ ؟ — پرۇفېسسور ئويلاپ قالدى ، — مۇھاپىزەت قىلىۋاتىدۇ دېسەك ، بۇ يەرگىچە بىرەر خەتەر تۇغۇل كېچىككىنە كاشىلىغىمۇ ئۇچرىمىدۇق ، بۇنچىۋالا ئادەم بىلەن قوغداپ مېڭىشنىڭ ھاجىتىمۇ يوقكەن . نازارەت قىلىۋاتامدىكىن دېسە··· » ئوبۇل پرۇفېسسىرنىڭ خىيالىنى ئۈزۈۋەتتى .

— ماۋۇ كېچىكتىن ئۆتسە بولىدىغاندەك قىلىدۇ .

پرۇفېسسور بىلەن ئىۋان كوزمىچ ئوبۇل كۆرسەتكەن جايغا كەلدى . ئېقىنىنىڭ قىنى ئانچە كەڭ بولمىسىمۇ ، ئېقىنغىچە بولغان ئازراق ئارىلىق يېكەن ئارىلاش پىچانلىق ، سازلىق ئىدى .

— پېتىپ قالىدىغان ئىش بولماس ـ هە ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— بىزغۇ تۆتلا ئادەم ، مېنى دېسەڭلار ، مەن سىبىرىيە-نىڭ هەر ـ هەر سازلىقلىرىدىن ئۆتكەن ، بۇ يەردىنمۇ ئۆتۈپ كېتەرمىز . ئەمما زامانخاننىڭ قىرىققا يېقىن ئادىمى قانداق قىلىدۇ-كىن ، — پرۇفېسسور شۇنداق دەپلا زامانخاننىڭ يېنىغا كەتتى .

—... بىز ياقۇپبەگنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلىمىز . بىز بۇلار تاكى لوپ كۆلى تەرەپكە كەتكۈچە بىللە ماڭمىز ، مېنىڭ دېگىنىم-دەك قىلىڭلار... — زامانخاننىڭ بۇ گەپلىرىنى پرۇفېسسور ئاڭلاپ قالدى . ئۇ ئۇ تەرەپكە قاراپ گەپ قىلىۋاتقان بولغاچقا ، پرۇفېسسىنىڭ يېقىنلاپ قالغىنىنى كۆرمىگەنىدى . بىر مەھرەم ئۇنىڭغا :

— هېلىقى ئورۇس... — دەپ بېشى بىلەن ئىشارە قىلدى .

ئۇ ئۆز تىلىدا ئۇيغۇرچە گەپ قىلغاچقا ، ئۇنىڭ نېمە دېگەنلە-كىنى پرۇفېسسور بىلمىدى . زامانخان كەينىگە ئۆرۈلۈپ :

— هە ، بىرەر ئىش بولدىما ؟ — دەپ سورىدى . ئۇنىڭ چىرايىدا خۇدۇكسىرىگەندەك بىر خىل ئالامەت ئىپادىلەنگەندەك قىلاتتى .

— بۇ يەردە بىر سازلىق كېچىك بار ئىكەن . بىز مۇشۇ يەردىن ئۇ قاتقا ئۆتۈپ كەتمەك بولۇۋاتىمىز . سىلەر قانداق قىلە-سىلەر ؟ — پرۇفېسسور هېچ گەپ ئاڭلىمىغاندەك قىياپەتتە زا-مانخاندىن سورىدى .

— ئۇ قاتقا ئۆتەمسىلەر ؟

— كۈن پاتقۇچىلىك ئۆتۈپ كېتەيلى دەۋاتىمىز . بۇنىڭ تۆۋەيە-نىگە قالساق سۇ ئورنى پەس ، دەريا چوڭقۇر ، ئىككى قاش تىك

ئېگىز ، ئۆتكىلى بولمىغۇدەك .

— بوپتۇ ، ئۆتسەك ئۆتەيلى .

زامانخانىنىڭ سازلىقنى كۆرمەي تۇرۇپ بۇنداق ئۇزۇپ جاۋاب بەرگىنىدىن پرۇفېسسورنىڭ ئەجەبلىنىپ قالدى . «بۇ نېمە قىلماق-چىدۇ ؟ »

پرۇفېسسور سازلىقتىن ئۆتۈشتە تەجرىبىلىك ئىدى . ئادەم-لىرىگە بىرەر غۇلاچ ياغاچ ئېلىۋېلىپ ، ئاتلىرىنى يېتىلەپ ، ياغاچ-نى سازلىققا سانجىپ بېقىپ ، سەللا بوش بولسا ماڭماي ، باشقا يەردە مېڭىشنى تاپىلىدى . بۇ يەردە ئاتلىق ئادەمدىنمۇ ئېگىز يۇل-غۇنلار جىق ئىدى .

پرۇفېسسورلار ئۆزلىرى مەسئۇل بولغان ئاتلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قاتارلىشىپ ماڭدى . زامانخانىنىڭ ئادەملىرى بولسا ئېتىدىنمۇ چۈشمەي ئۇدۇل كەلگەن يەر بىلەن كالا پادىسىدەك مېڭىشتى . بۇلارنىڭ تەلىيىگە ئۇ قاتتىكى سازلىققا بارغۇچە ھېچ ئىش ئۆتمىدى ، بەلكى زامانخانىنىڭ ئون بەشتەك ئادىمى ئېتى بىلەن سۇنى شالاپلاتقىنىچە تېز - تېز مېڭىپ سازلىقتىنمۇ ئۆتۈپ كەتتى . پرۇفېسسورلار ئېھتىيات بىلەن مې-ڭىپ دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىشىگە ، زامانخانىنىڭ ئۇ قاتتىكى سازلىققا يېقىنلىشىپ قالغان بىر توپ ئادەملىرى ئارىسىدا : «ئۇنداق قىل··· بۇنداق قىل··· چاتاق بولدى··· » دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى .

پرۇفېسسور بىر كېلىشىمسلىكنىڭ يۈز بەرگىنىنى سې-زىپ ، سەن بېرىپ باق ، دېگەندەك قىلىپ ئۇلار كوزىمچقا ئىشا-رەت قىلدى . ئۇلار ئېتىنىڭ چۈلۇۋرىنى پرۇفېسسورىغا تۇتقۇ-زۇپ قويۇپ ، تۇرمەكلەپ ئېگەرگە ئارتىپ قويغان ئارغامچىنى مۇرىسىگە سالدى - دە ، ھېلىقى تەرەپكە ئىتتىك مېڭىپ كەتتى . سۇ چوڭقۇر ئەمەس ئىدى ، ئادەمنىڭ كىندىكىدىن سەل ئاشاتتى .

ئۇلار كوزىمچ كېلىپ كۆردىكى ، ئۇچ ئات پاتقاقتا ئېگەرگىچە پاتقان ھالدا پۇشۇلداپ تۇراتتى . يېقىن كەلسەك بىزمۇ پېتىپ

قالمىز دەپ قورقۇشتىمۇ ، بىر توپ ئاتلىق مەھرەملەر يىراقتا چۆرىدىشىپ تۇرۇپ ۋارقىرىشاتتى . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا زامانخانمۇ بار ئىدى .

— ئاۋۇلار ئېتىدىن چۈشسۇن ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ زامانخانغا ، ئېتى شۇ دەرىجىدە سازلىققا پېتىپ تۇرسىمۇ ئېتىدىن چۈشمەي تۇرغان مەھرەملەرنى كۆرسىتىپ .

زامانخان ئەمدى ئەقىلىنى تاپقاندەك بولۇپ ، ھېلىقىلارغا قاراپ :

— ئاتتىن چۈشۈش ! — دەپ ۋارقىرىدى .

ھېلىقىلار ئاتلىرىدىن چۈشتى . ئاتلار ئۈستىدىن بېسىپ تۇرغان ئېغىر بىر يۈكنىڭ يوقالغىنىدىن يېنىكلىك سەزگەن چېغى ، بايىقى ئېغىر پۈشۈلداشلىرى سەل بوشىدى .

ھېلىقى ئۇچ مەھرەم نېمە قىلارىنى بىلمەي ، باشقىلاردىن ياردەم تىلىگەندەك ئەتراپىغا قاراپ تۇراتتى .

ئىۋان كوزمىچ ئىچىدە : «نان قېپى لەقۋالار» دېدى ـ دە ، ئالدىدا تۇرغان ئاتنىڭ يېنىغا كېلىپ مەھرەمنىڭ قولىدىن چۈلۈۋۈرىنى ئالدى ، ئاتنىڭ بېشىنى سىلىدى ، ساغرىسىغا ئىككىنى شاپىلاقلاپ قويۇپ يان تەرەپكە تارتتى . ئات ئىككى قېتىم يۇلقۇنۇۋىدى ، ئالدى ئىككى پۇتى پاتقاقتىن چىقتى . بىرئاز تۇرۇۋېلىپ ئاتنىڭ بېشىنى سىلاپ قويۇپ تارتىۋىدى ، ئالدى پۇتىنى پېتىقتىن چىقىرۋالغان ئات ئانچە كۆچمەيلا ئارقا پۇتلىرىنىمۇ پېتىقتىن چىقىرىۋالدى .

ئىۋان كوزمىچ زامانخانغا قاراپ بىرنېمىلەرنى دەپ قويۇپ ، ئۆز ئادەملىرى تەرەپكە ماڭدى . بۇ چاغدا ئۇلار سازلىقتىن ئۆتۈپ قۇرۇقلۇققا چىقىپ بولغانىدى . زامانخان ئىۋان كوزمىچنىڭ گېپىنى ئۆزىنىڭ قىلىپ ، مەھرەملىرىگە :

— پاتقاقتا پېتىپ قالغان ئاتنى بايىقىدەك قىلىپ چىقىرىڭلار ، قالغان ھەممىڭلارمۇ ئاتتىن چۈشۈپ ، ئۇلار ماڭغان يەر بىلەن مېڭىڭلار ! — دەپ پەرمان قىلدى...

ئۇچ ئاتنىڭ ئازراق ئاۋارىچىلىك كەلتۈرگىنىدىن باشقا ھېچ-قانداق ئىش بولمىدى . ئادەم ، ئاتلارنىڭ ھەممىسى ئامان - ئېسەن ئۆتۈپ بولدى . بۇ چاغدا قۇياش بىر كۆنلۈك يۈرۈشىنى تاماملاپ ، ئۇپۇق ئارقىسىدىكى تۆشكىگە يانپاشلاش ئالدىدا تۇراتتى . ھەرقايسى تەرەپ ئۆزلىرى بىر توپ بولۇپ چۆرىدىشىپ ئولتۇرۇپ ئېلىۋالغان تەييار يېمەكلىكلىرى بىلەن تاماقلىنىشقا باشلىدى . زامانخانلار لوپ - كۆنچىگە بېرىپ - كېلىشكە يەتكۈدەك توقاچ ، ئازراقتىن پىشىق گۆش ۋە قۇرۇتۇلغان ئىرىمچىك ئېلىۋېلىشقاندى . زامانخان ناۋايلارغا دەپ پرزىۋالسكىيلار ئۈچۈن توقاچتىن كۆپرەك تەييارلىتىپ قويغانىدى ، ھەممىسى توقاچنى سۇغا چىلاپ يېيىشتى . پرزىۋالسكىيلار توقاچنى سوغۇق سۇغا چىلاپ يېيىشنى ئۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقان بولغاچقا ، توقاچنى بەكرەك يۇمشىغاي دەپ سۇغا ئۇزاقراق چىلاپ تۇرۇۋىدى ، ياغلىق توقاچ سۇدا «ۋىزۋىدە» ئېرىپ كېتىپ ، قولىدا توقاچنىڭ سۇغا چىلاشمىغان ئازراق قىسمىلا قالدى . بۇنىڭغا ئابدۇللا كۈلۈپ كېتىۋىدى ، ناننىمۇ ئوڭشاپ يېيەلمىگىنىدىن ئۇلار ئۆزلىرىمۇ كۈلۈپ كەتتى .

مۇشۇ چاغدا نېرىدىكى يېكەنلىكتىن بەش - ئالتە توڭگۇز چىقتى . ئۇلار بۇ بىر توپ ئادەمنى كۆرۈپ تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى . ئىۋان كوزمىچ دۇمبىسىدىن ئالمايدىغان مىلتىقنى قولىغا ئېلىپ توڭگۇزنى ئېتىشقا تەييارلاندى ، ئابدۇللا :

— ئاتما ! — دېدى .

— نېمىشقا ؟ — ئىۋان كوزمىچ ھەيران قالغانىدەك ئابدۇللاغا قارىدى ، — بۇلار ياۋا توڭگۇزلارغۇ .

— ئاۋۇلارغا قارا ، — ئابدۇللا زامانخانلار تۇرغان تەرەپنى كۆرسەتتى ، — ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ئەسكەرلەر . مۇسۇلمانلارغا ياۋا توڭگۇزمۇ ، ئەمەسمۇ بەربىر ئوخشاش ، سەن ئۇنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ يېسەڭ ، پۇرىمامدۇ ، — ئابدۇللا مۇسۇلمانلارنىڭ بولۇپمۇ بۇ جەھەتتىكى ئېتىقادىنى ، ئۆرپ - ئادىتىنى چۈشەندۈرۈپ قويدى .

— بۇلارنى بىزگە چۈشەندۈرۈپ قويغىنىڭ ، بىزنىڭ بىلىپ قالغىنىمىز بەك ياخشى بولدى . بولمىسا ، تاسلا قاپتىمىز چوڭ بىر كۆڭۈلسىزلىككە ئۇچرىغىلى ، بۇنىڭدىن كېيىنكى سەپىرىمىزدىمۇ ئۆزىمىزگە ئۆزىمىز قىيىنچىلىق ، ئاۋارىچىلىك كەلتۈرۈۋالغىلى . دەققەت قىلايلى ، دەققەت قىلايلى ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي .

ھەرقايسىسى ئاتلىرىنى چۈشەپ كەڭ يايلاققا قويۇۋەتتى .

پرۇنۇالىسكىيلار ئۇنى دېيىشىپ ، بۇنى دېيىشىپ ئۇيقۇغا كېتىشتى . زامانخاننىڭ ئادەملىرىمۇ دالا تۇرمۇشىغا كۆنۈك بولغاچقا ، قۇرۇق ، قۇمساڭغۇ بىر تۆپىلىكنى تېپىپ قارىقويۇق ، خالىغان يېرىدە يېتىشىپ ئۇيقۇغا كېتىشتى . پەقەت بىر كىشى — زامانخانلا كۆزىگە ئۇيقۇ كەلمەي ، ياقۇپبەگنىڭ جېكىلەشلىرىنى خىيال قىلىپ ياتاتتى .

پرۇنۇالىسكىيلارنى يولغا سالىدىغان كۈننىڭ ئالدىنقى ئاخشىمى ياقۇپبەگ ئۇنى خاس چېدىرىغا چاقىرىپ سۆزلەشكەنىدى .

— بۇ ھاكاۋۇر ئورۇستىن ھېچقانداق گەپ ئالالمىدۇق . ئۆزىنى ساياھەتچى دەۋالغىنى بىلەن كۆڭلىدە نېمە بار ، قىپچاق دەشتىدەك تەكلىماكان جەزىرىسىدە نېمىش قىلىدۇ ، بۇنى بىلمەيمىز . شۇڭا ئۇنىڭدىن بىر ئامالىلاپ گەپ ئېلىپ بېقىش كېرەك . ئاغزىدىن گەپ ئالالمىساڭلار باشقا يولىنى قىلىڭلار . مەسىلەن ، ئۇلار بۇنچەۋالا جىق ساندۇقنى نېمە قىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە بار . ئۆز ئىختىيارىچە كۆرسەتمىسە ، كۆرسىتىشكە مەجبۇر قىلىڭلار ياكى پۇرسەت تېپىپ ئۆزۈڭلار ئېچىپ كۆرۈپ بېقىڭلار ، — دەپ ياقۇپبەگ قاتتىق تاپىلىغانىدى .

«قانداق قىلىش كېرەك ، ساندۇقۇڭلاردا نېمە بار ، دەپ سوراىمۇ ؟ بۇنىڭ مېنىڭ ئىختىيارىمچە بولماي ، ياقۇپبەگنىڭ تاپىلىشى ئىكەنلىكىنى بىلسىغۇ ياخشى ، ئۇنداق بولمىسا ، بىزدىن گۇمانلىنىۋېتىپتۇ ، دەپ مەندىن كۆرۈپ قالسا ، قانداق قىلغۇلۇق ؟ » زامانخان ئۇنداق ئويلىدى ، بۇنداق ئويلىدى . ھېچقايسىسى كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس ئىدى . «... ھېلىقى مەھرەملەر بىلەن

قىلىشقان مەسلىھەت بويىچە ئۇلار ئۇخلاپ قالغاندا ساندۇقتىن ئىكـ
كىنى ئەكىلىپ ئېچىپ كۆرۈپ باقساقلا بولىدۇ . ئۇقتۇرماي يەنە
جايىغا ئاپىرىپ قويساق ، ئۇلار ھېچنېمىنى بىلمەي قالىدۇ··· »
زامانخاننىڭ مەيلىچە بولغاندا ، زىنھار بۇنداق قىلغۇسى يوق ئىدى ،
لېكىن مۇشۇنداق قىلىشقا مەجبۇر ئىدى . ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمگە
ئىشەنمەيدىغان ياقۇپبەگنىڭ مەھرەملەر ئارىسىدا زامانخاننى نازارەت
قىلىدىغان كۆز ـ قۇلاقلىرىدىن بىرنەچچىسى بار ئىدى . بۇلاردىن
ئىككىسىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ باش «كۆزەتچى» مىرزىسى بىلەن يوشۇـ
رۇن كۆرۈشۈپ يۈرگەنلىكىنى چىلىقتۇرۇپ قالغانىدى . يولدا كېـ
تىۋېتىپ ئەتەي شۇلار بىلەن بۇ ئىش ئۈستىدە پىكىرلەشكەنىدى .
زامانخاننىڭ كاللىسىغا بىر ئىش كېچىپ مىيىقىدا كۇلۇپ قويدى .

9

تۇن تەڭ يېرىمدىن ئۆتتى . ئىككى تەرەپ ئادەملىرى ئىچىدە
ئۇچ كىشىدىن باشقا ھەممىسى ئاۋۇال ئاخشامدىلا : «ھېلىمۇ خۇدا ـ
يىم ئارام ئېلىشقا كېچىنى يارىتىپتىكەن» دېيىشىپ شېرىن ئۇيقۇغا
غەرق بولۇشقانىدى ، پەقەت ئۇچ كىشىلا ئۇخلىماي شېرىن چۈش
كۆرۈپ ياتاتتى . چۈشىنىڭ بىر يەرلىرىدە ئارزۇ ـ ئارمان دالىسى
بىردىنلا ھۆپپىدە گۇل ـ چېچەكلەرگە پۈركىلىپ ، ئۆزى چىمەنلەر
ئىچىدە سەيلە قىلىپ يۈرگەن خان ـ خانزادىلەر سىياقىدا كۆرۈنەـ
تتى ، يەنە تۇرۇپلا كۆكۈل بوستانى جۇدۇن سوققانىدەك چۆلدەرەپ
قېلىپ ، ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە قاپلاپ شۇركۈنۈپ كېتەتتى . بۇ ئۇچ
كىشىنىڭ بىرى شېرىن چۈش ئىچىدە شېرىن ئارمانلارنى قىلاتتى .
«تۇيماي قالسا ، — دەيتتى ئۇ ، — ياقۇپبەگ ئالدىدا ماڭا ياخشى ،
ئۇنىڭ دېگىنىنى بەجا كەلتۈرىدىغان ئادىمىگە ئايلىنىپ ، تېخىمۇ
ئىشەنچىگە ، نەزىرىگە ئىلىنىمەن . ناۋادا بۇلار سېزىپ قالسا ، ئۇق ـ
مىغان بولۇۋالىمەن ، كۆسەي كۆيىدۇ . ،كۆسەي ئۇزۇن بولسا ،
قول كۆيمەيدۇ ، دېگەن ھېكمەتتىنى كىم ئىجاد قىلىۋىدىكىن . بۇنىڭـ

دىمۇ ياقۇپبەگكىمۇ يامان بولمايمەن ، بۇلارمۇ مەندىن گۇمان قىلمايدۇ» . قالغان ئىككىسىنىڭ شېرىن خىيالىدىكى بىر - بىرىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى ، «قولغا چىققۇدەك بىرەر دەسمايىگە ئېرىشسەپ قالساق ، ماۋۇ زامانخانغىمۇ ساپاق تېپىپ بەرگەن بولاتتۇق ، چوڭ بېگىمىز ئالدىدىمۇ تۆھپە يارانقان بولۇپ ، يۇزبېشىلىك ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ قالساق ئەجەب ئەمەس» دېگەنلەرنى خام چۈشەپ ، بۇلارغا تىكىلىپ قارىشۇاتقاندەك جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلارنى تىللاپ بېتىشاتتى .

8 ـ ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بۈگۈنكى كېچىسى دەسلەپتە تەلەتى بوزىرىپ ، تۇرۇلىدىغان ئەلپازدا ئىدى ، تۈن يېرىملىشاي دېگەندە ئاسمان يۈزىگە كۈلكە يۈگۈرۈپ بىردىنلا ئېچىلىپ كەتتى . ئاسمان پەرىسى چۆرە ـ كېنىزەكلىرى بىلەن كېچە سەيلىسى قىلغاچ «تۈن چاشقانلىرى»نىڭ نېمە قىلىشىدىغانلىقىنى تاماشا قىلماقچىدەك ، زېمىن يۈزىگە ، تولاراق كۆنچى دەرياسىنىڭ مۇشۇ تۈزىگە تىكىلىپ تۇراتتى .

زامانخان شېرىن خىياللار ئىچىدە ئورنىدىن تۇردى . ئۇ ئۆزىنى ئاي ، يۇلتۇزلارغا ئۇيقۇسى ئېچىلىپ كەتكەن سىياقتا كۆرسەتمەكچىدەك ، ئىككى قولىنى كېرىپ چىغناپ قويدى ، ئاندىن پۈتۈن كىسكىلار يانقان يەرگە قارىدى . ئۇلار ئېگىزرەك بىر يەرنى تاللاپ يانقانىدى . قارىغاندا ئۇلار قانتتىق ئۇيقۇدا ئىدى . ئۇ ئۆزىدىن سەل نېرىدا ئېگەرنى بېشىغا قويۇپ يانقان ئىككى مەھرەمنىڭ يېنىغا باردى ، بۇلارمۇ ئۇخلاۋاتقاندەك ئىدى . ئۇلارنىڭ باش تەرىپىگە ئۆتۈپ زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ نۆۋەت بىلەن مۇرىسىدىن ئاستا تۇرتتى . خۇددى بىرسىنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىنى كۈتۈپ يانقاندەك ، ئىككى مەھرەم شۇئان بېشىنى كۆتۈرۈپ ، زامانخاننى كۆرۈپلا ئولتۇردى . زامانخان ئورنىدىن ئۆرە بولۇپ ، ئارقامدىن مېڭىڭلار دېگەن ئىشارىنى قىلىپ قويۇپ ئورنىغا قايتىپ كەلدى .

— ئادەم جىق بولسا ئىش بۇزۇلىدۇ ،— ئىككى مەھرەم يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، زامانخان ئۇلارغا ئىش

تاپلىدى ، — مەھرەملەردىن يەنە ئىككىنى باشلاپ بېرىپ ، ساندۇقتىن ئىككىنى ئېلىپ كېلىپ ئېچىپ كۆرۈپ باقايلى .

— مۇشۇنداق ئاي يورۇقمدىما ؟

— ئاي قاراڭغۇسى قاچان بولمدۇ ، بۇ ئىشنى مۇشۇ كېچىلا قىلىۋالمساق ، كۈندۈزى قىلغىلى بولمايدۇ . ئەتە ئۇلار لوپ كۆلى تەرەپكە كېتىدۇ ، بىز قالىمىز . بۇ ئىشنى مۇشۇ كېچىلا بېجىرىۋەتمىسەك ، ئاتىلىق غازىمىزغا قانداق جاۋاب بېرىمىز ، ئويلاپ بېقىڭلار .

زامانخاننىڭ تەكتىلەپ ئېيتقان كېيىنكى جۈملىسى كۈچىنى كۆرسەتتى . راست ، بۇ ئىشنى قىلمىغاندا ، ئاتىلىق غازىغا قانداق جاۋاب قىلمدۇ . بۇنىڭدا ئويلىنىش كەتمەيدۇ .

— قېنى ، بېرىڭلار .

ئىككى مەھرەم يوپيورۇق ئاسمانغا ، ئاي ـ يۇلتۇزلارغا ، ئادەمدىن پرژىۋالسكىيلار يانقان تەرەپكە قاراپ قويۇپ ، چەتتىرەك يانقان ئىككى مەھرەمنى ئويغىتىپ بىرنېمىلەرنى دېيىشتى ـ دە ، پرژىۋالسكىيلار تەرەپكە مېڭىشتى .

— ئىلاھىيا شۇكۇر ، قاتتىق ئۇخلاپ كېتىپتۇ ، تۈيمىدى . لېكىن ساندۇقلار بەك ئېغىركەن ، ئاران ئەكەلدۇق ، — دېدى ئالدىدىكى ئىككى مەھرەمنىڭ بىرى زامانخاننىڭ يېنىغا كېلىپ .

— ئېچىپ كۆرۈپ بېقىڭلار ، — دېدى زامانخان .

ساندۇقلارغا قۇلۇپ سېلىنماي ، ھالقىسىغا ياغاچ ئۆتكۈزۈپ قويۇلغانىدى . ئۇزان كوزىمچىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن مۇشۇنداق قىلىنغانىدى . «ئەگەر قۇلۇپ سېلىپ قويساق ، كىشىلەرنىڭ ھەر خىل گۇمانىنى قوزغاپ قويۇپ ، ئۆزىمىزگە ئورۇنسىز ئاۋارىچىلىكلەرنى تېپىۋالىمىز . كۆرۈپ باقايلى دېگۈچىلەر بولسا ، سانداقنىلا كۆرسىتىپ قويساق ، ئۆزلىرى ئېچىپ كۆرگىنى ياخشى ئەمەسمۇ » دېگەنىدى ئۇزان كوزىمچ ، ئۇنىڭ گېپىگە پرژىۋالسكىي كۈلۈپ كەتكەنىدى . دېمىسىمۇ راست ، ساندۇقتىكى قۇلۇپ سېلىۋالغۇدەك نەرسىلەرمۇ ئەمەس ئىدى .

تۆت مەھرەم ساندۇقنىڭ ئېغىرلىقىغا قاراپ ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە بارلىقىنى ھەر خىل پەرەز قىلىشتى . ئىچىدە قورال ، ئوق بار ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلىشىپ بولۇپ ، «بۇ تۆت توكتوك ئادەم قوراللارنى تەكلىماكانغا ئېلىپ بېرىپ نېمە قىلمدۇ» دېيىشتى - دە ، بۇ پەرەزنى بولدى قىلدى . «ئىچىدىكى ئالتۇن ، تىللا ، گۆھەر ، مەرۋايىتتەك نەرسىلەر ، ھەقىچان ئۇلار بۇ بايلىقنى تۇركىستان ئۇرۇشدا قولغا چۈشۈرۈۋېلىپ ، يوشۇرغۇدەك جاي تاپالماي ، تەكلىماكانغا يوشۇرۇپ قويغىلى ساياھەتچى نامىدا ماڭغان گەپ» . ئۇلار بىردەك مۇشۇ قىياسقا كېلىشتى .

تۆت مەھرەم چوڭ تەمە ، شېرىن خىياللار بىلەن ساندۇقنى ئېچىپلا كۆزلىرىگە ئىشەنمەي چەكچىيىپ قاراپلا قالدى . ساندۇقنىڭ بىرىدە يېرىمىغچە چوڭ - كىچىك مىخ ، ژىنتا ، كۈلۈچ ، ئۇشكە ، بولقا ، ھەرە ، پالتا ، كەكە... قاتارلىق نەرسىلەر . يەنە بىرىدىمۇ چېدىرنىڭ پارچىلانغان جاھاز - تۆمۈرلىرى دېگەندەك نەرسىلەر . مەھرەملەر بۇ نەرسىلەرگە يەنە بىر قارۋېتىپ زامانخان ئىنىڭ يېنىغا ماڭدى . زامانخان ، مەھرەملەر ئۇلار بۇ نېمىلەرنى نېمىگە ئىشلىتىدىغاندۇ ، دېيىشىپ تۇرغاندا ، پرۇفېسسىيلارمۇ قىزىق ئويۇن كۆرگەندەكمەك گەپ قىلىشىپ ياتاتتى .

سەگەك ئۇخلايدىغان پاۋىل كوسمىنوف «شىپ - شىپ» قىلغان ئاۋازدىن ئويغىنىپ كەتتى . سەل نېرىدا تۆت ئادەمنىڭ ئىككى ساندۇقنى كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قېلىپ ، بېشىنى كۆتۈرمەي تۇرۇپ پرۇفېسسكي بىلەن ئىۋان كوزمىچنى ئويغىتىپ ، كۆز ، قولى بىلەن تەڭ ئىشارە قىلىپ ھېلىقىلارنى كۆرسەتتى . شۇئېر - شۇئېردىن ئابدۇللامۇ ئويغىنىپ كەتتى . بۇلار پرۇفېسسكىينىڭ گېپىي بىلەن باشلىرىنى سەل كۆتۈرۈشۈپ ، ئۇلار ساندۇقىنى ئېلىپ كېتىپ ئاچقانغا قەدەر كۆزىتىپ تۇردى .

«ئامانلىقنى مۇھاپىزەت قىلىمىز» دەپ ، مىلتىق ، قىلىچ ، خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان ئەسكەرلەرنىڭ تۆت ئادەمنى ئارىغا ئېلىپ ماڭغىنىدىنلا پرۇفېسسكىيلار ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى نازارەت

قىلىپ ماڭغىنىنى بىلىپ يەتكەن بولسىمۇ ، ساندۇقلىرىنى ئوغرىلىقچە ئېچىپ كۆرۈشىنى ئويلىمىغانىدى . يەنە نېمە شۇملۇقلارنى قىلىپ ، قانداق كاشىلىلارنى كەلتۈرىدۇ ، بىلگىلى بولمايتتى . بۇ ئىشنىڭ سادىر بولغىنىمۇ ياخشى بولدى . مۇشۇ باھانە بىلەن ئۇلار-نىڭ ئاغزىنى تۇڭاقلاپ ، شۇملۇق قىلمىغان شورىسىنى چىتلىۋېتىش كېرەك ، دېگەنلەرنى ئويلىدى پرۇنژالىسكىي .

— بۇ نېمە ئىش ؟ — پرۇنژالىسكىي ئىۋان كوزمىچ بىلەن بېرىپ ، زامانخانغا قاراپ دېدى ، — ئادەملىرىڭىز بىزنىڭ ساندۇقىمىزنى ئوغرىلاپتۇ . ساندۇقتىكى بۇ نەرسىلەر ئېكسپېدىتسىيە-چىلەرگە كەم بولسا بولمايدىغان لازىملىقلار .

زامانخان ئۇدۇق - بۇدۇق بولۇپ :

مېنى ئويغاتتى ، كېلىپ قارىسام ساندۇقۇڭلارنى ئەكېلىپ ئېچىپ قاراپ تۇرۇشۇپتۇ ، — ئۇ بىلمىگەن بولۇۋېلىپ شۇنداق دېدى - دە ، قامچىسىنى ئېلىپ كېيىن ئويغىتىلغان ئىككى مەھ-رەمنى ئىككىدىن قامچىلاپ ، — سىلەرگە بۇنداق قىلىشنى كىم ئېيتتى ؟ سىلەرنى كىم باشلىدى ؟ — دەپ ۋارقىرىدى .

— ماۋۇ ئىككىسى ، — قامچىلانغان مەھرەملەر زامانخان ئىش تاپىلىغان ئىككى مەھرەمنى كۆرسەتتى ، — مۇشۇلار بىزنى ئويغىتىپ باشلاپ باردى .

زامانخان كۆڭلىدە گەپنىڭ مۇشۇنداق بولۇشىنى كۈتكەنىدى . شۇ ھامان ھېلىقى ئىككى «باشلامچى» مەھرەمگە دېۋەيلەپ كېلىپ :

— مېھمانلارنىڭ ساندۇقلىرىنى ئوغرىلاشقىنىڭنى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىمىز بىلىپ قالسا ، ماڭا نېمە دەيدۇ ، سەنلەر نېمە بولۇشسەن ؟ - - دېگىنىچە قامچىلاپ ئۇرۇپ كەتتى .

پرۇنژالىسكىي ئارىغا چۈشۈپ ئايرىپ :

— بولدى ، ساندۇقتا تۆمۈر - تەسەكتىن باشقا بۇلار ئالغۇدەك نەرسىمۇ يوق . بۇنداق ئىش ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن يۈز بەرمەسلا بولىدۇ ، — دەپ بولۇپ ، — زامانخان ، سىلەرگە كۆرسىتىدىغان بىرنەرسىمىز بار ئىدى . ساندۇقلىرىمىزنى ئاپىرىپ بەرگەچ ، بىز

بىلەن بىرىپ كۆرۈپ كېلىشكىلار ، — دېدى - دە ، ئىۋان كوزمىچ بىلەن تۇرالغۇسى تەرەپكە ماڭدى .

زامانخان : «بىزگە كۆرسىتىدىغان قانداق نەرسە بولغىيدى» دەپ قىزىقسىپ ، مەھرەملەرگە :

— ساندۇقلارنى كۆتۈرۈڭلار ! — دەپ قويۇپ ، پرزىۋالسكىلارنىڭ كەينىدىن ماڭدى .

تۆت مەھرەممۇ ئۆز ئىچىدە : «ئۇ قانداق نەرسىدۇ ، ھازىر كۆرۈۋالمىسام ، كېيىن كۆرەلمەي قالارمەن» دەپ ئويلىشىپ ، ساندۇقلارنى كۆتۈرۈپ ماڭدى . ئەكېلىشتە ئېغىرلىقىدىن بۇلارنى خېلى ئىنچىقلاتقان ساندۇق ، سەتلەشكەن يۇزلىرىنى يۇيۇش غەيرىتىگە كەلگەنلىكتىنمۇ ياكى ھېلىقى نەرسىنى كۆرۈشكە بولغان قىزىقىشتىنمۇ ، ئىشقىلىپ ھازىر ئۇنداق ئېغىر بىلىنمەيۋاتاتتى .

— ئۇ ئىككى ساندۇقنى ئېچىپ ، ئىچىدە نېمىلەر بارلىقىنى كۆردۇڭلار . بۇ يەردە يەنە سەككىز ساندۇق بار . «ئۇنىڭدىغۇ ئۇ نەرسىلەر بار ئىكەن ، قالغان ساندۇقلاردا نېمىلەر بار بولغىيدى» دەپ ئويلاۋاتقانسىلەر . مانا ، ساندۇقلار ئالدىڭلاردا تۇرىدۇ . ھەممىسىنى ئېچىپ باقامسىلەر ياكى خالىغىنىڭلارنى ئاچامسىلەر ، ئېچىپ كۆرۈپ بېقىڭلار ، — دېدى پرزىۋالسكىي ، ئۇلار كېلىپ بولغاندىن كېيىن .

زامانخان قۇلاقلىرىغىچە بەقەمدەك قىزىرىپ كەتتى . تۆت مەھرەم بولسا ، بىر - بىرىگە قارىشىپلا قالدى .

زامانخان قايسى يۇزى بىلەن ساندۇقلارنى ئېچىڭلار دەيدۇ . پرزىۋالسكىي ئادەملىرىگە ھەممە ساندۇقلارنى ئېچىشنى ئېيتتى . تۆت ساندۇقتا قىشلىق ۋە قۇم - بوراندىن مۇداپىئەلىنىدىغان كىيىم - كېچەكلەر بولۇپ ، قالغان تۆت ساندۇق قۇيقۇرۇق ئىدى .

— بۇ قۇرۇق ساندۇقلارنى نېمە قىلىدىغاندۇ ، دەۋاتقانسىلەر . بىز تەكلىماكان ۋە ئالتۇنتاغدىن ھەر خىل ھايۋان ، ئۇچار قۇش ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەۋرىشكىسىنى يىغىپ ، مۇشۇ ساندۇقلارغا قاچىلايمىز ، — پرزىۋالسكىي زامانخانغا قاراپ ، — سىلەرگە كۆرسە-

تىدىغان بۇلاردىن باشقا ئالاھىدە نەرسىمىز يوق ، پەقەت سىلەرنى كۆڭلى تىنىپ قالسۇن دېدۇق ، — دېدى .

كۆرسىتىدىغان نەرسە تۇگىدى ، گەپمۇ تۇگىدى . زامانخان تۆت ھەمراھىنى كەينىگە سېلىپ سالپىيىپ كەتتى . ئۇ پرۇژىۋالىسىكىيلار ئالدىدا سەتلىشىپ ، يۇزى سۆرۈن بولۇپ قالغان بولسىمۇ ، ئۆزىنى بىزار قىلىپ يۇرگەن ياقۇپبەگنىڭ ئىككى «كۆز ـ قۇلىقى»نى پۇخادىن چىققۇچە قامچىلىۋالغىنىغا خۇشال ئىدى . ئۇ ئىككى مەھرەم بولسا ، ئۆزلىرىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ زامانخاننى نازارەت قىلىدىغان ئادىمى ئىكەنلىكىنى باشقىلارنىڭ بىلىپ قالمىغىنىدىن خۇشال ئىدى . «بىلسە ئۇرمايتتى ، ئۇ چاغدا بۇنى نازارەتمۇ قىلالمايتتۇق ھەم ياقۇپبەگكىمۇ مەلۇمات بېرەلمەي ، كۆزىگە سەت كۆرۈنۈپ قالىتۇق» دەپ ئويلاشتى ئۇلار يانقان يېرىگە كېلىپ قامچا تەگكەن يەرلىرىنى سىلاۋېتىپ .

* *

كورلىدىن باشلىنىپ چاقىلىق ، چەرچەنگە تۇتىشىدىغان يول ئۇستىدىكى پۇتۇن لوپ دالىسىنىڭ تەبىئىي مەركىزى ھېسابلىنىدىغان كۆنچى كەنتىنىڭ مەنزىرىسىگە پرۇژىۋالىسكىيلار ھەيران قالدى . دەريانىڭ ئىككى قاسىنقىدا ، تۇغراقلار ئارىسىدا ئۆيەر ـ بۇيەردە مۆكچىيىپ قالغان بوۋايدەك تۇرغان پاكار ـ پاكار ياغاچ ئۆيلەرگە ئەجەبلىنىپ قاراپ قېلىشتى .

— بۇلار ياغاچ ئۆينى غەلىتىلا ياسايدىكەن ـ ھە؟ شامال ، سوغۇق ئۆتمەيدىغاندۇ ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

غەرب كىشىلىرى ، جۈملىدىن رۇسلار بۇنداق ئۆينى بىر خىل چوڭلۇقتىكى ياغاچتا پۇتاقلىرىنى راۋۇرۇس ، تولۇق ئېلىپ ، ياپسالاپ ، بۇلۇڭلىرىنى بىر ـ بىرىگە كىرىشتۇرۇپ ، توغرىسىغا قويۇپ ياسايدۇ . قارىغاي ياغچى ئۆيلەرنى مۇشۇنداق ياساش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ . توغراق قارىغايدەك تىك ، تۇز ئۆسىمەيدۇ . ئادەم

بويىچىلىك بولار ـ بولمايلا باغجانلاپ ـ شاخلاپ ئۆسىدۇ ، شاخلـ
رى يەنە باغجانلايدۇ ، تۈز ئۆسكەنلىرىنى تاپماق تەس . تەكلىماكان
نىڭ دەھشەتلىك قۇملۇق بورانلىرى ، قۇرغاق ، زەھەرلىك ئاچچىق
سوغۇقلىرى ، تەبىئەتنىڭ يەنە باشقا ئاپەتلىك يەكلەشلىرى ئىچىدە
تىركىشىپ ـ تىرمىشىپ كېلىۋاتقان لوپلۇقلار شارائىتىنىڭ ھەممە
تەرەپلىرىدىن مۇمكىن بولغىنىچە پايدىلىنىپ ، ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى
ساقلاپ ، بەردەم توغراقتەك گەۋدىسىنى كېرىپ ، قەيسەرلىك بىلەن
ياشاپ كەلمەكتە . قۇملۇق دەشتىنىڭ ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرىدىغان
شامال ـ بورانلىرى ، قارا قۇيۇنلىرى ، يېز ـ تومۇزنىڭ كۆيدۈر ـ
گۈچ ئاتەش ئىسسىقى ، قىش ـ زىمىستانىنىڭ مۇدھىش سوغۇقـ
دىن ، ياغاچ شارائىتىدىن ئۇلار ئۆزىنى مانا مۇشۇنداق ياغاچنى تەك
قويۇپ ، پاكار ياساش ئادىتىنى تاللىۋالغان . سىرتىدىن قارىغاندا
ياغاچلار تۈزۈك راسلانمىغاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن ، ياغاچنىڭ ئىچ
ۋە ئىككى يان تەرىپى ئوبدان راسلىنىدۇ . ئۆينىڭ ئىچى قېلىن
سۇۋىلىپ ، كۆپ ھاللاردا سىرتى سۇۋالمايدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ،
كۆرۈنۈشكە قىزىقماي ، جانغا ئەسقاتمىدىغان قىلىدۇ .

— لوپ كۆلىگە كېمىدە ئۈزۈپ بارماقچىمۇ ؟

— ھەئە .

— ئاتلار بىلەن يۈكنى قانداق قىلىسىلەر ؟

— ئادەملىرىمىزنى ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلىمىز ، بىر گۇرۇپپا كېمىدە ، بىر گۇرۇپپا دەريا بويلاپ ماڭىدۇ .

— بار ـ يوقى تۆت ئادەمغۇ سىلەر ، يېتىشەمسىلەر ؟

— كېمە تايايدىغانغا ئىككى ئادەم ياللايمىز ، ئاندىن سىلەردىن يارىدەمگە ئىككى ئادەم سورىماقچى بولۇۋاتىمىز .

زامانخان پرزىۋالسكىينىڭ ئۆزىدىن ئادەم سوراپ قېلىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى . «ئۇ بىزنىڭ سەممىي ياكى سەمـ
مىي ئەمەسلىكىمىزنى سىناپ باقماقچىمۇيا ؟ يارىدەمگە ئادەم بەرسەم قاناق بولىدۇ ، بەرمىسەمچۇ ؟ » زامانخان زىددىيەتلىك ئويلىنىش ئىچىدە قالدى . كېچىدىكى سەتلىشىپ قارا بولغان يۈزىنى يۇيۇش

ئۇچۇنمۇ ، ئۆزىنىڭ كېيىنلىكىنى ئويلىغاندىمۇ ، ئۇلارنىڭ دېگىنىدەك قىلسا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ، بۇ قىلغىنىنى ئىلاجسىزلىقتا قالغان ياقۇپبەگنىڭمۇ : «ئوبدان بوپتۇ» دەيدىغانلىقىنى ئويلاپ يەتتى .

— ئىككى ئادەم ئەمەس ، بىرقانچىنى دېسەڭلارمۇ بېرىمىز ، — زامانخان تەڭلىكتە قېلىۋاتقاندەك بىرئاز تۇرۇۋېلىپ ، — بىر تەلىپىمىز بار ئىدى ، قانداق قارايسىلەركىن ، — دېدى .

پرۇفېسسور ئىتتىك زامانخانغا قارىدى .

— نېمە تەلەپ ئىدى ؟

— پات ئارىدا كاپىتان كوروپاتكىن ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشكىلى كورلىغا كېلىدۇ . گۇرۇپپاڭلار توغرۇلۇق ئۇنىڭغا ئازراق ئۇچۇر قالدۇرۇپ قويامسىلەركىن ، دېمەكچىمىز .

پرۇفېسسور زامانخاننىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەندى ، ئىچىدە كۈلدى .

— بولىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — بۇنداق قىلساق ئەلچىلەر ئۆمىكىمىز بىزنىڭ لوپ كۆلىگە كەتكەنلىكىمىزدىن خەۋەردار بولىدۇ ، كېرەك بولسا سۈرۈشتۇرۇشكىمۇ ئوڭاي بولىدۇ ، — دېدى ـ دە ، دەپتىرىنىڭ بىر بېتىگە خەت يېزىشقا باشلىدى . ياقۇپبەگلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ياخشى كۆتكەنلىكى ، زامانخاننىڭ نەچچە ئون مەھرەم بىلەن لوپ ـ كۆنچىگىچە «مۇھاپىزەت» قىلىپ ئەكېلىپ قويغانلىقى ، ھەتتا لوپ كۆلىگە بېرىپ قايتىپ كەلگەنگە قەدەر مۇلازىمەتتە بولىدىغانغا ئىككى مەھرەمنى يارەمگە قوشۇپ بەرگەنىنى ، بۇنىڭ ئۇچۇن ياقۇپبەگكە ، زامانخانغا تەشەككۇر ئېيتىدىغانلىقىنى يېزىپ ، زامانخانغا بەردى .

زامانخان خەتنى ئوقۇدى ، خۇشلۇقتىن چىرايى كەچ كۈزگە قالغان كۆك بۇيىنىڭ چېچىكىدەك ئېچىلىپ كەتتى . خەتتىكى تۆت ئادەمنى قىرىقتەك ئادەمنىڭ قوغداپ ، ئارىغا ئېلىپ ماڭغىنىنى قانداق چۈشىنىپ قالار ، دېگەننى خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ قويمىدى ، بەلكى : «خەتنى ياقۇپبەگ كۆرۈپ قانچىلىك خۇش بولۇپ كېتەر »

دەپ ئويلىدى .

ئاجىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ ، باشقىلارنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولۇپ قالغان كىشى ، ياردەم بەرگۈچىنىڭ ھەرقانداق تەلىپىنى ئورۇنداشقا تەييار تۇرىدىغان بولۇپ قالىدۇ . بۇگۈنكى كۈندە ياقۇپبەگ ، زامانخانلارنىڭ سىياسىي تەقدىرى ، ھاياتى ھالاكەت گىردابىغا كېلىپ قالغانىدى . ئالدى تەرەپتە مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ لاۋا لەشكەرلىرى شىددەت بىلەن قىستاپ كېلىۋاتسا ، ئارقىسىدا چارروسىيىنىڭ تۈركىستاندىكى ۋاكالەتچى ھاكىمىيىتى قىلىچ - خەنجەرىنى قوينىغا يوشۇرۇپ ، تۆمۈر قولىنى دوست بولايلى ، دەپ سوزۇپ ، سۆرۈن تەلەتتە جىلمىيىپ تۇراتتى . شۇ تاپتا رۇسىيەنىڭ قوينىغا يوشۇرۇنغان قىلىچ ، خەنجىرىمۇ ، تۆمۈر قولىمۇ بۇلارنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەي ، جىلمىيىپ تۇرغىنى كۆڭلىگە ئۈمىد شولىسىنى چۈشۈرۈپ تۇراتتى .

زامانخان شۇئانلا ئىككى ئادەمنى ئېتىنى ئاتاپ چاقىردى :

— مىرئەخمەت ، ئوبۇل ، بۇ يەرگە كېلىڭلار .

مىرئەخمەت ، ئوبۇللار كەلدى . ئۇلار ئاخشامقى سەتچىلىكتىن قۇلاقلىرىغىچە قىزىرىپ كەتكەنىدى .

— سىلەر ، — دېدى زامانخان ئۇ ئىككىسىگە قاراپ ، — بۇلار بىلەن بىرگە سەپەرگە چىقىدىغان بولدۇڭلار . بۇلار نەگە بارسا ، سىلەرمۇ شۇ يەرگە بارىسىلەر ، بۇ كىشى ، — پرۇفېسسورنى كۆرسەتتى ، — سىلەرنىڭ باشلىقىڭلار . مۇشۇ كىشىنىڭ گېپىدىن چىقماي ، دېگىنىنى قىلىڭلار . قايتىپ كەلگەندە ئەھۋالنى سۆرۈشتە قىلىپ ، ياقۇپبەگكە مەلۇملايمەن ، — دېدى .

زامانخان كېيىنكى گەپنى ئەتەي مىرئەخمەتكە قارىتىپ ئېيتتى . ئۇ ياقۇپبەگنىڭ يېقىن ئادىمى بولغاچقا ، بەزىدە زامانخانغا قىرچە قاراپ ، ئۇنىڭ قورسقىنى كۆپتۈرەتتى . ئۇ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» قىلىپ ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقماق بولدى . بىرى ، يېنىدىن ياقۇپبەگنىڭ بىر كۆزى ئازلايدۇ ، يەنە بىرى ، ياقۇپبەگ : «رۇسلارغا

نازارەتچىلىككە ئادەم قوشۇپ قويۇپ ئوبدان بوپتۇ» دەيدۇ ، مەندىن رازى بولىدۇ ، دەپ ئۆز ئەقلىدىن خۇش بولدى .

زامانخان پرۇفېسسورنىڭ تەلىپى بويىچە كۆنچى كەنتىنىڭ ئاقساقىلىنى چاقىرتىپ ئەكەلدى . ئاقساقالنىڭ قوپال ، كىلەڭسىز كۆرۈنىدىغان بوي ـ بەستىگە ، ئۇنىڭدىكى ھەر پاچاق ـ بىلەككە ، يىرىك توقۇلغان پالاستا تىكىلگەن يۇڭ كىيىمىگە پرۇفېسسورلار ـ مۇ ، زامانخان ۋە ئۇنىڭ مەھرەملىرىمۇ قاراپلا قالدى . ئۇمۇ بۇ سېرىق چاچ ، يېشىل كۆز ئادەملەرگە ھەيرانلىقتا قاراپلا قالغانىدى .

— بۇلار ، — دېدى زامانخان پرۇفېسسورلارنى كۆرسەتىپ ، — بەدۆلەت يەنى ياقۇپبەگنىڭ ئەزىز مېھمانلىرى ، لوپ كۆلىگە كېمە بىلەن بارماقچى . شۇڭا چوڭ ، ياخشى ئىككى كېمە بىلەن ئۇستا كېمىچىدىن ئىككىنى ھازىرلا تېپىپ بېرىڭلار .

— ھەققىنى بېرىمىز ، — دېدى پرۇفېسسور .

ئۇنىڭ گېپىنى ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— قاچان قايتىپ كېلىدۇ ؟ — ئاقساقال سورىدى .

زامانخان پرۇفېسسورغا قارىدى ۋە ئاقساقالنىڭ گېپىنى ئۆرۈپ بەردى .

— لوپ كۆلىنى ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى تەكشۈرۈپ بولساقلا قايتىمىز ، قىشقا قالمايمىز ، — دېدى پرۇفېسسور تەرجىمان ئارقىلىق .

ئاقساقال ياقۇپبەگ تۇغۇل ئۇنىڭ چوڭراق ئەمەلدارلىرىنى كۆرمىگەن بولسىمۇ ، قارا بورانىدەك ھۆركىرەپ كېلىپ كالا ، قوي ـ لارنى ، كۆزنىگە ياخشى كۆرۈنگەن ئاتلارنى ئېلىپ كېتىدىغان سەلىقچىلىرىنى كۆرگەن . ئۇلارنىڭ كېلىۋاتقىنىنى ئاڭلىسىلا ، كەنتىكىلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ قويۇپ ، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىۋالاتتى . پرۇفېسسورلار چوڭ يول بىلەن ماڭماي ، دەريا ياقىلاپ كەلگەچكە ، ئاقساقالمۇ ، باشقىلارمۇ بىلمەي قالغانىدى . «سېرىق چاچ ، يېشىل كۆز ، ئاق سېرىق غەلىتە ئادەملەر كېلىپ قاپتۇ» دېگەن

گەپ قۇلاقتىن قۇلاققا يېتىپ ، ئەر - ئايال ، چوڭ - كىچىك بىر توپ ئادەم خېلىدىن بېرى پەيدا بولۇپ ، يېقىن كەلمەي بۇ غەلىتە ئادەملەرگە يىراقتىن ئەجەبلىنىپ قاراپ تۇرۇشاتتى . ئاقساقال ئۇ- لار ئارىسىدىن ئىككى ئادەمنى چاقىرىپ ، ئىككى كىمە ئەكېلىشكە بۇيرۇدى ، يەنە ئىككى ئادەمنى ئىسمىنى ئاتاپ چاقىردى .

— بۇنىڭ ئېتى باقى ، ئۇستا كىمىچى ، — دېدى ئاقسال تەمبەلرەك بىرىنى تونۇشتۇرۇپ ، — بۇنىڭ ئېتى ئامىتەك ، بۇمۇ ئۇستا كىمىچى . لېكىن ، بۇلار چۈنكۆلدىن[1] نېرىسىغا بارمىغان . ئابدالغا بارغاندا كۇنچىققانبەگكە دېسەڭلار ، لوپ كۆلىگە باشلاپ بارىدىغان ئادەمنى تېپىپ بېرىدۇ ، — دېدى .

— كىمىدىن ئىككىنى ئەكەلدۇق ، — دەپ خەۋەر قىلدى بايا كەتكەن ئىككىسى ، شۇنداق قىلىپ كىمىمۇ ، كىمىچىمۇ ، ئىككى مۇلازىمۇ تەييار بولدى . پرۇڭالىسكىي ئادەملەرنى ئىككى كىچىك گۇرۇپپىغا بۆلدى . ئۆزى بىلەن پاۋىل كوسمىنوف ، ئابدۇللا ، ئىككى كىمىچى بىر گۇرۇپپا ، يەنە بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇر كوزمىچ ، زامانخاننىڭ ئىككى مەھرىمى ، بۇلار ئات بىلەن ساندۇقلارغا مەس- ئۇل بولۇپ دەريا ياقىلاپ ماڭىدۇ . بۇ ئۇچىلا كىشىنىڭ بۇ تەرەپكە ئاياغ بېسىشى مۇشۇ بىرىنچى قېتىم ، ئۇنىڭ ئۇستىگە دەريا بويلا- ىرىدا كىچىك - كىچىك كۆل ، تارماق ئېقىنلار جىق بولغاچقا ، بۇلارنى باشلاپ مېڭىشقا يەنە بىر ئادەم كېرەك بولدى . زامانخاننىڭ ئېيتىشى بىلەن بۇ ئادەمۇ هازىر بولدى . زامانخان ئاقساقالغا ئۆزىنى تونۇشتۇرغاندا ، ئۆزىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ يېنىدىلا تۇرىدىغان ، ئوڭ قول ۋەزىرەك يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئىكەنلىكىنى ئېيتىشنى ئۇنتۇمىغانىدى . بۇنداق ‹ئوڭ قول ۋەزىر ›نىڭ گېپىنى يىرىقتا بولمايدىغانلىقىنى پەملەپ بولغان ئاقساقال ، شۇئان ئۇ ئادەمنىمۇ تەييار قىلدى . ئۇنىڭ ئىسمى ئالىقول[2] ئىدى .

---

① چۈنكۆل — پاشىلىق كۆل . لوپلۇقلار پاشىنى چۈڭ ، چۈڭىنى قارا سىڭەك دەيدۇ .
② ئالىقول — لوپلۇقلار ‹ئالى ، ئېلى دېگەن سۆزنى «ئالى» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ .

پرژىۋالىسكىي ، ئابدۇللا بىر كىمىگە چىقىدىغان ، كىمىنى باقى تاياىدىغان بولدى . يەنە بىر كىمىگە پاۋىل كوسمىنوف دەمال كىرەك بولۇپ قالىدىغان كىيىم ـ كىچەك ، يىمەكلىك ، بىر ساندۇقنى بىسىپ ماڭىدىغان ، بۇ كىمىنى ئامىتەك تاياىدىغان بولدى . يەنە بىر گۇرۇپپىغا ئىۋان كوزمىچ مەسئۇل بولۇپ ، دەريادىن يىراقلاپ كەتمەي ماڭىدىغان ، قايسىبىر تەرەپ جىددىي بىرەر كاشىلىغا ئۇچراپ قالسا ، مىلتىق ئېتىپ بەلگە بېرىدىغان ، بۇگۇن ئاياغ ئاقسۇپىدا ئۇچرىشىپ ، كىچىنى بىللە ئۆتكۈزىدىغان بولۇپ كېلىشۋالدى . ئاتلىق گۇرۇپپا سەپىرىنى باشلىۋەتتى . پرژىۋالىسكىي كىمىگە چىقىدىغان چاغدا ، زامانخانغا :

— ئاقساقالىنىڭ ئېيتىشىچە ، كۈنچىققانىبەگ پۇتۇن لوپ دالىسىنىڭ بېگى ئوخشايدۇ . بىزگە ياردەمدە بولۇش ھەققىدە شۇ بەگكە خەت يېزىپ بەرگىلى بولارمۇ ؟ — دېدى .

— بولمامدىغان ، بولىدۇ ، — دېدى شۇئان زامانخان . پرژىۋالىسكىينىڭ دەپتىرىنىڭ بىر بېتىگە كۈنچىققانىبەگكە قارىتىپ خەت يېزىپ ، خەتنىڭ ئاخىرىغا : «ياقۇپبەگنىڭ باش مىرزىسى زامانخان» دەپ پۇتۇپ قويدى .

پرژىۋالىسكىي زامانخان ، ھاسانباي ئاقساقاللار بىلەن خوشلىشىپ ، غارغالتىدا باغلاقلىق تۇرغان چاپما كىمىگە چىقتى . چىقتى ـ دە ، «ئۇھ ! خۇدايا شۈكۈر ، چىلبۇرىلەر چاڭگىلىدىن ئاخىر قۇتۇلدۇق !» دېدى ئىچىدە . باقى كىمىنى يېشىۋاتقاندا ، پرژىۋالىسكىي سەپەر خاتىرىسىگە :

«لوپ كۆلىگە قىلىدىغان ئېكسپېدىتسىيەمنىڭ تۇنجى قەدىمىنى لوپ تەۋەسىدىكى تۇنجى بېكەت — كۆنچى كەنتىدە كىمىدە باستىم .

مىلادىيە 1876 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى» دەپ پۇتتى .

ئىككىنچى باب

لوپ كۆلىگە ۋە ئالتۇنتاغقا سەپەر

«تىلەككە يېتىشكە ئەر بولسا دادىل ،
ھېرىپ قالماي بولۇر مەقسەتكە نائىل» .

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

«كۆچەتنى تىكمىگۈچە كۆكلىمەيدۇ ، كىشىدە غايە بولمىسا ، ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدۇ» .

— مەھمۇد كاشغەرىي

1

پرۇفېسسور دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىنىڭ جۇغرافىيىلىك تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ خاتىرە قالدۇرۇپ ماڭغۇسى بار ئىدى ، ئەمما ئىككى تىك قىرغاق ئۇنىڭ كۆز ئالدىنى تام بولۇپ توسۇۋېلىپ ، ئۇنىڭغا كۆزىتىش ئىمكانىيىتى بەرمەيۋاتاتتى . سۇ يۇزى بارغانسېرى پەسلەپ ، بۇنىڭ ئەكسىچە ئىككى قاش ئېگىزلەپ كېتىۋاتقاندەك ئىدى . قۇمساڭغۇ تىك قاش گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ ، يىلتىزلىرى ئېچىلىپ قالغان توغراقلارنىڭ بۈگۈن بولمىسا ئەتە دەريانىڭ قومۇرۇلۇپ چۈشۈش قىسمىتى ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنۈپلا

تۇراتتى .

ئۇ شۇ تاپتا كۆزى ئېتىپ قويۇلغان ئادەمدەك ئىككى ئادەم بويى ئېگىزلىكتىكى ياردا‌ق قىرغاق ، قومۇرۇلۇپ كېتىش ئېھتىمالى قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىقىدا قالغان ئاشۇ ياش ـ قېرى توغراقلاردىن باشقا ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىگىنىگە ئىچى تىت ـ تىت بولۇپ كېتىۋاتاتتى .

— دەريانى‌ڭ تۆۋەن تەرىپىنىكىمۇ ئىككى قىرغىقى مۇشۇنداق تىك ، ئېگىزمۇ ؟ — پرۇنۇالىسكىي باقىدىن سورىدى .

ئۇنى‌ڭ گېپىنى ئابدۇللا ئۆرۈپ بەردى .

— ياق ، تۇڭچىكەدىن ئۆتكەندىن كېيىن قىرغاق پەسلەيدۇ ، پەقەت مۇشۇ ئەتراپلا گۇنرە‌ك① .

ئابدۇللا «گۇن» دېگەن سۆزنى مەنىسىنى باقى ئىزاھلاپ بەرگەندىن كېيىنىلا ، ئاندىن پرۇنۇالىسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

پرۇنۇالىسكىي : «قۇرۇقلۇقتا ماڭغان بولسام ، ئەتراپنى كۆرۈپ ماڭاركەنمەن» دەپ ئويلاپ ، كېمىدە ماڭغىنىغا پۇشايمان قىلىپ قالغانىدى ، باقىنى‌ڭ گېپىدىن كۆڭلى جايىغا چۈشتى .

پرۇنۇالىسكىينى ھەيران قالدۇرۇۋاتقىنى ، دەريانى‌ڭ ئاجايىپ مۇرەككەپ ئەگىملىرى ئىدى . بەزى ئەگىملەر قىرىق گرادۇس ئەگىلىپ ، كىشىگە كەينىگە قايتىپ كېتىۋاتقاندە‌ك تۇيۇلۇپ كېتەتتى . مۇشۇنداق مۇرەككەپ ئەگرى ـ بۈگرى ئېقىندا باقى كېمىنى ئۇستىلىق بىلەن تاياپ ماڭاتتى . تۇز يەردە كېمىنى شۇرۇق بىلەن تاياپ ماڭسا ، ئەگىملەردە پالاقنى ھېلى كېمىنى ئوڭ يېنىغا ئالسا ، ھېلى سول يېنىغا ئېلىپ تاياتتى . تۆت غۇلاچتىن ئارتۇق ئۇزۇن خادىنى‌ڭ سۇدىن چىقىپ تۇرغان قىسمىنى‌ڭ بىر غۇلاچمۇ كەلمەيدىغانلىقىدىن دەريانى‌ڭ قانچىلىك چوڭقۇرلۇقىنى قىياس قىلغىلى بولاتتى . پرۇنۇالىسكىي بىر قېتىم شۇرۇق ئارقىلىق دەريانى‌ڭ چوڭقۇرلۇقىنى ، كەڭلىكىنى ئۆلچەپ سۇ مىقدارىنى تەخمىنىي

① گون — تېرەن ، چوڭقۇر .

بولسمۇ ھېسابلاپ ، خاتىرىسىگە يېزىۋالدى . سۇنىڭ داۋالغۇماي تىپتىنچ ئېقىشى بىلەن باقىنىڭ كېمە تاياشتىكى ماھىرلىقى ، ئۇ-نىڭ بىمالال خاتىرە يېزىۋېلىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەرگەنىدى .

بىر دوقمۇشتىن ئەگىلىشىگە ، خۇددى دەريا قىنىنى ئىككى تەرەپتىن قىسىپ تارايتىۋاتقاندەك كۆرۈنىدىغان تىك ، ئېگىز قىر-غاقلار پەسلەپ ، پرۇتۇالىسكىي كۆز ئالدىدا كەڭ كەتكەن يېشىل توغراقلىق قۇچاق ئاچماقتا ئىدى . توغراق ئاستىمۇ ياپيېشىللىق ، ئوتلاق ئىدى . پرۇتۇالىسكىي باشقا بىر يېشىللىق ، توغراقلىق ئالىمىگە كېلىپ قالغاندەك ، ئورنىدىن تۇرۇپ بىر كۆزلۈك دۇربۇ-نى بىلەن بۇ تەرەپ ، ئۇ تەرەپكە ئۇزاقتىن - ئۇزاق قاراپ كەتتى . كۇن نۇرى كېيىپ ئۆتەلمىگۈدەك شۇنچە بۇك توغراقلىق ئاستىنىڭ يېشىل ئوتلاقلىقىغا دەسلەپ ھەيران قالدى . سىنچىلاپ قاراپ ، سۇ يۇزى بىلەن قۇرۇقلۇق يۇزى ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز - پەسلىك پەرقىنىڭ چوڭ ئەمەسلىكىنى ، ئۇ سەۋەبتىن يەر ئاستى سۇيىنىڭ يۇقىرىلىقىنى ، يەر نەملىكىنىڭ ئوتلاققا مۇۋاپىقلىقىنى بىلدى .

چۈشتىن قايرىلغان قۇياش زۇمرەتتەك زىلال سۇدا ئەكس ئېتىپ جىمىرلايتتى . بېلىقلار قۇياشنىڭ سۇدىكى شولىسى ئەتراپى-دا ئوينىشۋاتقاندەك ئۇيان - بۇيان ئۇزۇشۇپ ئويناۋاتاتتى .

— ئاۋۇ كۆرۈنگەن تۇڭچىكە مەھەللىسى ، — دېدى باقى دەريانىڭ شىمال قاسىنقىنى كۆرسىتىپ ، — ئاۋۇ ، — ئۇ جەنۇب قىرغاق تەرەپنى كۆرسەتتى ، — قۇربانكۆل مەھەللىسى .

پرۇتۇالىسكىي كېيىدە ئۆرە تۇرۇپ دۇربۇننىڭ كۆزىنى ھەر ئىككى تەرەپكە يۈگۈرتۇپ بىرھازا قارىدى . ھەر ئىككى مەھەللە ئەتراپىدا ، يىراقلاردا ئوتلاپ يۈرگەن كىچىك - كىچىك قوي توپە-نى ، بىر - ئىككىدىن بولۇپ ئوتلاپ يۈرگەن كالىلارنى كۆردى ، ئەمما بىرەر پارچە تېرىلغۇ ئېتىزىنى كۆرمىدى .

— مەھەللىدە يەر تېرىيدىغانلارمۇ بار . بۇ ئەتراپ سەل زەي-كەش بولغاچقا ، ئېتىزلىرى نېرىراقتا ، — دېدى باقى ، پرۇتۇالىس-كىينىڭ ئابدۇللا ئارقىلىق سورىغان سوئالىغا جاۋاب بېرىپ .

شۇ ئاردىدا ، سۇددىن چىقىۋاندەكلا دەريادا ئون نەچچە كىچىك ـ كىچىك كېمىلەر پەيدا بولدى . ھەربىر كېمىدە بىردىنلا ئادەم بار ئىدى . بۇلار بېلىق تۇتقىلى كەلگەن كېمىچىلەر ئىدى . بايا باقى گەپ بىلەن ، پرژىۋالسكىي دىققەت بىلەن قۇلاق تىكىپ تۇرغاندا ، بۇ كېمىچىلەر دەريانىڭ قولتۇق ، شاخاپچىلىرىدىكى غار-غالتىغا باغلاپ قويغان كېمىلىرىنى تاياپ كېلىشكەنىدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دەريا‌غا كىچىك تورلارنى تاشلاش بىلەن ، بەزىلىرى تەتۇر تىللىق شاشقاقلىرىنى بېلىققا سانجىشقا تەييار ھالەتتە سۇدىن كۆزدىنى ئۇزمەي قاراپ تۇرۇشاتتى . ئۇلار پۈتۈن دىققىتى بىلەن بېلىق تۇتۇشقا بەند بولۇپ تۇرغاچقا ، پرژىۋالسكىيلارغا دىققەت قىلمىغانىدى . بىرىكەمدە بېلىقچىلاردىن بىرى پاۋىل كوسمىنوفنى كۆرۈپ قالدى ـ دە :

— قاراڭلار ، ئاۋۇ كېمىدە سېرىق چاچ ، يېشىل كۆز ، غەلىتە بىر ئادەم تۇرىدۇ ! — دەپ توۋلىدى .

دەريا‌غا تور يايغانلىرى تورىنى يىغدى ، بېلىققا سانجىشقا تەييار بولۇپ تۇرغانلار شاشقاقلىرىنى قويۇپ ، كېمىسىنى تايىشىپ پرژىۋالسكىيلارنىڭ كېمىسىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ تۇرۇشتى ، لېكىن يېقىن كېلىشمىدى . ئۇلار ئۆزئارا : «بۇ قانداق ئادەملەر ، نەدىن كېلىپ قالغاندۇ ؟» دېگەندەك سوئاللارنى سورىشاتتى . ئۇلار كېمىدىكى باقى بىلەن ئامىتەكنى كۆرۈپ تېخىمۇ ھەيران بولۇشتى .

— سەن بۇلارنىڭ كېمىسىدە نېمىش قىلىسەن ؟ — بېلىقچىلار ئارىسىدىكى چوڭ ياشلىق بىرى باقىدىن سورىدى .

— بۇلار لوپ كۆلىگە بارماقچىكەن ، ھاسانباي ئاقساقال مېنى چۈشىنىكۆلگىچە باشلاپ بېرىشقا مۇشۇلارغا قوشۇپ قويدى ، — دېدى باقى .

— لوپ كۆلىگە ؟ قومۇشلۇق كۆلگە بېرىپ نېمە قىلىدىغاندۇ ، بۇلارنىڭ ئۇ كۆلدە نېمىسى باردۇ ؟

— بىلمىدىم .

— سوراپ باقمىدىڭمۇ ؟

— سورىمىدىم .

— سوراپ باق ، — ھېلىقى چوڭ ياشلىق كىشى يەنە قوشۇپ دېدى ، — نەدىن كېپتۇ ، بۇنىمۇ سوراپ باق .

باقى يېنىدا ئولتۇرغان ئابدۇللاغا قاراپ :

— سەن بۇلارنىڭ تىلىنى بىلىدىكەنسەن ، ئۇنىڭ بايىقى گېپىنى بۇنىڭغا دەپ بەر ، — دېدى .

ئابدۇللا بايانتىن دېيىلگەن سوئال ـ جاۋابلارغا قۇلاق سېلىپ ئولتۇرغانىدى ، باقىنىڭ دېگىنىدەك قىلىپ ، چوڭ ياشلىق كىشىنىڭ سوئاللىرىنى پرزىۋالسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بەردى ، ئاندىن پرزىۋالسكىينىڭ جاۋابىنى ئۆزىنىڭ گېپىي شەكلىدە دەپ بەردى .

— ماۋۇ ئىككى كىشى ، — ئابدۇللا پرزىۋالسكىي بىلەن يەنە بىر كېمىدىكى پاۋىل كوسمىنوفنى كۆرسەتتى ، — بۇ يەردىن يىراق بىر يەردىكى رۇسىيە دەپ ئاتىلىدىغان بىر دۆلەتنىڭ ئادەملىرى . بۇلار لوپ كۆلىنىڭ زادى قانچىلىك چوڭلۇقىنى ، ئوي ـ چوڭقۇرلۇقىنى ، قانچىلىك سۇ بارلىقىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغىلى بارىدۇ ، — دېدى كېمىدە ئۆرە تۇرۇپ .

«قانچىلىك چوڭ ، قانچىلىك سۇ بارلىقىنى ؟... » چۆرىدەپ تۇرۇشقان بېلىقچىلار ئابدۇللانىڭ دېگەنلىرىگە ھەيران قېلىشىپ بىر ـ بىرىدىن ئەنە شۇنداق سورىشاتتى . بۇلار پرزىۋالسكىينىڭ ئابدۇللاغا دېگەنلىرىنى ئاڭلىغانىدى . يەنە بىر ـ بىرىگە : «چىراي ، تەق ـ تۇرقىنىڭ غەلىتە ئىكەنلىكىگە ئوخشاش ، گەپلىرىمۇ باشقىچىلا ئىكەن ، كالدىر ـ كۇلدۇرلاپ گەپ قىلىدىكەن» دېيىشەتتى .

ئۇلارنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان گەپلىرىنى ئابدۇللا پرزىۋالسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بېرىۋىدى ، پرزىۋالسكىي كۈلۈپ كەتتى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ بۇلار بىلەن ئازراق پاراڭلاشقۇسى كەلدى . بۇلار بىلەن پاراڭلىشىشتا گەپنى نېمىدىن باشلاش ئۈستىدە ئويلاۋېتىپ ، كۆڭلىگە بىر خىيال كەچتى .

— ئابدۇللا ، ئۇلارغا ئېيتقىنا ، ئاۋۇ نەيزىدە بېلىقنى قانداق تۇتىدۇ ، بىزگە كۆرسىتىپ قويسا قانداق ؟ — دېدى پرزىۋا-

لىسكىي .

— بۇ نەيزە ئەمەس ، سانجىغاق ، — دەپ ئالدى بىلەن ئابدۇل-لانىڭ گېپىنى تۈزەتتى ياشتا چوڭراق ھېلىقى كىشى ۋە ئاردىدىكى ئىككىسىگە قاراپ ، — سىلەر ماۋۇ يېشىل كۆزگە بېلىقنى قانداق سانجىپ تۇتىدىغانلىنى كۆرسىتىپ قويۇڭلار ، — دېدى .

بۇلار بايانىن گەپ قىلىۋاتقاندا ، كېمىلىرىنى سۇنىڭ ئېقىشى بويىچە مەيلىگە قويۇپ بەرگەن بولسىمۇ ، پرۇنۇالىسكىيلار بىلەن بولغان ئارىلىقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن پات - پات پالاقلىرى بىلەن تىزگىنلەپ تۇردى .

چوڭ ياشلىق كىشىنىڭ گېپى بىلەن ئىككىسى كېمىلىرىنى تاياپ ، بىرى دەريانىڭ بۇ قاش تەرىپىگە ، يەنە بىرى ئۇ قاش تەرىپىگە كەتتى . قاشقا يېقىن بارغاندا ، ئۇلار پالاقلىرىنى كېمىگە قويۇپ ، قوللىرىغا شاشقاقلىرىنى ئېلىپ سۇغا قاردى . پرۇنۇالىسكىي كۆڭلىدە : «ئۇ نەرسىدە بېلىقنى قانداق سانجىپ تۇتىدىغاندۇ ؟... » دەپ ، خىيالىنىڭ ئاخىرىنى قىلىپ بولغۇچە ، ئىككىلىسلا شاشقاقنى سۇغا شۇڭغۇتۇپلا كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا بىردىن چوڭ ئىككى بېلىقنى شاشقىقىدا تۇرغۇزۇپ ئېگىز كۆتۇردى .

— پاھ ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي ، — بېلىق تۇتۇشتىكى ماھىرلىقى بىر گەپ ، نېمانداق ئۆتكۈر كۆز ، بۇلاردىكى .

پرۇنۇالىسكىينىڭ گېپىنى پاۋىلمۇ ئاڭلىدى ، ئۇمۇ شۇنداق چۈشەنچىدە ئىدى .

— راست ، بۇلارنىڭ كۆزى ئاجايىپ ئۆتكۈر ئىكەن . خۇددى بېلىقنى سۇغا باغلاپ قويغاندەك ، ئادەم قاراپ بولغۇچە ، بىردىن سانجىپ بولغىنىنى ، — دېدى ئۇ .

پرۇنۇالىسكىي شاشقاققا قىزىقىپ قالدى . ئابدۇللاغا :

— بۇلارغا دەپ باق ، بىزگە شاشقاقتىن ئىككىنى سېتىپ بېرەمدىكىن ، — دېدى . باقى ئابدۇللانىڭ تەرجىمىسىنى ئاڭلاپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ :

— سەلىم ئاغا ، مەن ھاسانباي ئاقساقالنىڭ گېپى بىلەنلا ئۆيدىكىلەر بىلەنمۇ كۆرۈشمەي بۇلار بىلەن مېڭىپ قالدىم . سانجىغاقنىمۇ ئالالماي قالدىم ، ماڭا سانجىغاقتىن بىرنى بەرسەڭ . ماۋۇلار بىزمۇ سانجىغاقتا بېلىق تۇتۇشنى ئۆگىنىۋالساق ، بىزگە سانجىغاقتىن ئىككىنى سېتىپ بەرسە دەيدۇ ، — دەپ بولۇپ ، يەنە بايىقىدەك مىيىقىدا كۇلۇپ قويدى .

سەلىم ئاغىمۇ — ھېلىقى چوڭ ياشلىق كىشى — «سېتىپ بېرەمدىكەنمىز» دەپ مىيىقىدا كۇلۇپ قويۇپ ، يېنىدىكى ئىككى كىشىدىن ئىككى شاشقاقنى ئېلىپ باقىغا تەڭلەپ تۇرۇپ :

— بۇ ئىككى سانجىغاقنى ماۋۇ سېرىقلارغا بەر ، ماۋۇ مېنىڭ سانجىغىقىمنى ئۆزۈڭ تۇت ، — دەپ كېمىسىدىن يۇلغۇن ساپلىق شاشقاقنى ئېلىپ باقىغا بەردى .

سەلىمنىڭ گېپىنى ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— ساتمامدىكەن ، بىكارغا بېرىۋېتەمدىكەن ، — دېدى پرۇنۇالىسكي .

— ئىككى - ئۈچ سانجىغاق بىزدە چوڭ نەرسە ئەمەس . سوۋىدۇق ، بەردى . سوۋىمايمۇ ئېلىپ كېتىۋېرىمىز ، ھېچكىم نېمىشقا ئالىسەن دېمەيدۇ . ئىشلەتىپ بولۇپ ئەكېلىپ قويىمىز ، — دېدى باقى ئابدۇللادىن پرۇنۇالىسكىينىڭ گېپىنى ئاڭلاپ .

— شەخسىيەتسىز ئاجايىپ ئازادە تۇرمۇش ! — دېدى پرۇنۇالىسكي پاۋىل كوسمىنوفقا ۋە مۇشۇ ئۇچرىشىشنى خاتىرىسىگە تەپسىلىي پۈتۈپ قويۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى .

2

ئۇزاق كوزمىچ جىددىيلىشىپ بىر يەردە تۇرالماي ئۈيان - بۇيانغىلا ماڭاتتى . يېنىدىكىلەردىن سوراي دېسە ، ئۇلار بۇنىڭ تىلىنى بىلمەيدۇ ، بۇ ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمەيدۇ . ئۇ ئىچىدە :

«نېمىشقا ھەممە ئادەم بىر تىلدىلا ، يەنى مەسىلەن ، رۇس تىلىدا سۆزلىشىدىغان ياكى ئۆزئارا بىر ـ بىرىنىڭ تىلىنى بىلىشىدىغان بولۇپ يارالمىغان بولغىيدى . پرۇفېسسورنىڭ مۇشۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا ئابدۇللادىن ئۇيغۇر تىلىنى ئادەتتىكى ھاجەتتىن چىققۇدەك بولسىمۇ ئۆگىنىۋالمىسام بولمايدۇ ، دېگىنى بىكاردىن ئەمەسكەن ـ دە » دەپ ئويلاپ قالدى . ئۇ ئالىمقۇلغا قاراپ :

— كېمىدىكىلەر نېمىشقا تېخىچە كېلىپ بولالمايدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

ئالىمقۇل ئۇنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى بىلمەي ، كالىدىرلىغان ئاغزىغا قاراپلا قالدى . مىرئەخمەت ئىۋان كوزمىچنىڭ گېپىنى ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈپ ئالىمقۇلغا دەپ بەردى .

— بىز دەريا بويلاپ دۆتەلەپ ماڭغىنىمىز بىلەن ، دەريادا ئۇنداق ماڭغىلى بولمايدۇ . دەريادا ئەگىلەر بەك تولا . كېمىنى ئىتتىك تاياپ ماڭسىغۇ بۇ چاغقا كېلىپ بولغىيتتى ، ئاستا ماڭغان ئوخشايدۇ ، — دېدى ئالىمقۇل .

مىرئەخمەت ئۇنىڭ گېپىنى چۈشەنگىنى بويىچە ئىۋان كوزمىچقا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— ۋۇي ، سەن رۇسچىنى بىلەمتىڭ ، ئەجەب ھازىرغىچە بىر ئېغىزمۇ رۇسچە گەپ قىلمىدىڭغۇ ؟ ! — مىرئەخمەتنىڭ ئۆزىچىلا رۇسچە گەپ قىلىپ قالغىنىغا ئىۋان كوزمىچ ھەيران قېلىۋاتاتتى ، شۇنداقلا ئالىمقۇلنىڭ گېپىدىن ئۇنىڭ ئەندىشىسى يوقاپ كۆڭلى جايىغا چۈشتى .

مىرئەخمەت رۇس تىلىنى تولۇق بولمىسىمۇ ، ئادەتتىكى تىلارنى ئۆزىنىڭ ھاجىتىدىن چىققۇدەك دەرىجىدە قەدىر ئەھۋال بىلەتتى . رۇس تىلىنى ئۇ قوقاندىكى چېغىدا ئۆگىنىۋالغانىدى . قىلاي دېسە ، ئىشىنىڭ تايىنى يوق ، قىلغان ئىشىنىڭ بەرىكىتى يوق بولۇپ لاغايلاپ يۈرگەن كۈنلىرىدە ، قوقانىنىڭ كېيىنكى خانلىرىدىن بولغان ئالىمقۇل خان ئەسكەرلىككە ئادەم ئالىدىغان بولغاندا ئەسكەر بولۇپ ، شۇ چاغدا قوشىبېگىلىك قىلىۋاتقان ياقۇپبەگ قىسـ

مىغا بۆلۈنۈپ ، ئاق مەسچىت رايونىدا تۇردى . شۇ چاغدا ئۇ ياقۇپ-بەگنىڭ ھەم مۇلازىمەت ، ھەم مۇھاپىزەت ئەترىتىدە بولۇپ ، ياقۇپ-بەگ بىلەن تونۇشۇپ قالغانىدى . كېيىنكى كۈنلەردە ئالىمقۇل بۇ چاتاقچى ھەم قارا نىيەت ياقۇپبەگنى كۆزدىن نېرى قىلىش ئۈچۈن بۇزرۇكخانىنىڭ ئارقىسىدىن شىنجاڭغا ماڭدۇرۇۋەتكەندە ، ياقۇپبەگ مىرئەخمەتنى ئۆزىنىڭ خاس مۇھاپىزەت ئەترىتىگە قوبۇل قىلىپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى . ساماننىڭ سۇ قۇيۇشقا ئۇستا ياقۇپ-بەگ ئۆزىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن ، ئۆز ئەتراپىدىكى يارەنلىرىنىڭ ئۆزى توغرۇلۇق نېمىلەرنى دېيىشكەنلىكىنى مىرئەخمەت ئارقىلىق بىلىش غەرىزىدە ، ئۇنى رۇسچە بىلمەس بولۇۋېلىشنى ئۇنىڭ قۇلىقىغا قۇيۇۋەتكەنىدى . ئۇ ياقۇپبەگنىڭ ئالاھىدە مەخپىي خادىمى بولۇپ زامانخانىنىڭ يېنىدا بىرنەچچە يىل تۇرغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ئاغزىدىن چوڭ خوجايىننىڭ قۇلىقىغا «ياقمايدىغان گەپ»تىن بەرھەر ئېغىزمۇ ئاڭلاپ قالمىدى ، يالغانىنى توقۇشتىن قورقتى ، ياقۇپبەگنىڭمۇ ھېچقانداق ئىلتىپاتىغا ئېرىشەلمەي ، چوڭ ـ كىچىك خوجايىنلىرىدىن قورسىقى كۆپىدىغان بولۇپ قالغانىدى . ھازىر ئۇ ئىككىلى خوجايىنىدىن يىراقتا تۇرغاچقا ، چوڭ خوجايىنغا بەرگەن ۋەدىسىدىنمۇ ، يېنىدا زامانخانىنىڭ يېقىن ئادىمى ئوبۇلنىڭ بارلىقىنمۇ ئۇنتۇپ ، تىلىنى بىئىختىيار رۇسچە زۇۋانغا قويۇۋەتكەنىدى .

— ۋاي ، مانداق كارامىتىم بار دېگىنە . نەچچە ۋاقىتتىن يېرىم گاچا بولۇپ يۈرۈپسەن ـ ھە ، — دېدى ئوبۇلمۇ ، مىرئەخمەتنىڭ رۇسچە سۆزلىگىنىگە ھەيران قېلىپ .

— ئەمدى ياخشى بولىدى ، ئۆزئارا پاراڭلىشالايدىغان بولدۇق ، — ئىۋان كوزمىچ شۇنداق دەپ بولۇپ ئالدىغا قاراپ ، — توغراقىقا چىقىپ قاراپ باقە ، ئۇلار كېلىۋاتامدىكىن ، — دېدى .

ئۇنىڭ گېپىنى مىرئەخمەت تەرجىمە قىلىپ بەردى .

ئالىقۇل دەريا بويىدىكى ئېگىز بىر توغراققا مايمۇندەك يامىشىپ چىقىپ كەتتى .

— يېقىن كەپتۇ ، ئاۋۇ ئەگىمنىڭ نېرىسىدا كېلىۋاتىدۇ ، — دېدى ـ دە ، توغراقتىن قايتىپ چۈشتى .

ئالدى بىلەن ئىۋان كوزمىچ ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئابدۇللا دەريا تەرەپكە ماڭدى . بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن مىرئەخمەت ، ئوبۇل-لارمۇ ماڭدى . هايالشماي دوقمۇشتىن پرژىۋالسكىيلار چىقىپ كەلدى . باقى بىلەن ئامىتەك كېمىلەرنى قاشقا يانداپ تاياپ كېلىپ توختاتتى .

— ۋاھ ، كېمىدە بېلىق تۇرىدۇ ، نېمىدە ، قانداق تۇت-تۇۋىلار ؟ — دەپ سورىدى ئىۋان كوزمىچ كېمىدىكى بېلىقلارنى كۆرۈپ .

باقى بىلەن ئامىتەك كېمىلەرنىڭ باش تەرىپىنى قاشقا تىر-كەپ ، غۇزۇمەك ئۆسكەن بىر توپ قومۇشقا باغلاپ بولۇپ ، كېمىلەر-دىن بېلىقلارنى سىرتقا تاشلىدى ، بېلىقلار ئادەمنىڭ يوتىسىدەك بولۇپ ، هەممىسى ئوخشاش چوڭلۇقتا ئىدى .

— ۋاھ ، بىر ئادەمگە بىردىن — توققۇز بېلىق ! — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونىمىزمۇ ؟ — باقى ئابدۇللادىن سورىدى .

كۆنچى كەنتىدىن يولغا چىقىدىغاندا ئاياغ ئاقسۇپىدا قونۇشقا مەسلىھەت قىلىشقانىدى ، لېكىن هازىر كۈن تېخى بالدۇر ئىدى . شۇڭا يەنە ماڭىدىغان گەپمۇ ئەمەسمۇ ، بۇنى ئابدۇللا بەلگىلىيەل-مەيتتى . ئۇ پرژىۋالسكىيدىن سورىدى .

پرژىۋالسكىي بىر قەدەم بولسىمۇ ئالدىغا ماڭساق ، لوپ كۆ-لىگە قانچە بالدۇر يەتسەك شۇنچە ياخشى دەپ ئويلايتتى . كۈن پاتقۇچە ماڭسا ، ئارىلىقتا قونغۇدەك يەر تاپقىلى بولىدىغان ـ بولماي-دىغانلىقىنى باقىدىن سورىدى .

— يەرغۇ جىق ، ئەمما قونغىلى بولمايدۇ .

— نېمىشقا ؟

— مۇشۇ يەردىن ئۆتسەكلا دەريا سۈيى يېيىلىپ ئاقىدۇ .

ئەتراپتا داشى . چوڭ ـ كىچىك كۆللەر بەك جىق ، قونۇپ ئارام ئالغۇدەك جاينى تاپماق تەس ، ساپلا زەيكەشلىك . ماڭمىز دېسەك كېمىلىكلەر بىلەن ئاتلىقلارنىڭ ئارىلىقى بەك يىراقلاپ كېتىدۇ .

— ئۇنداق بولسا ، بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونۇپ ئوبدان ئارام ئېلىۋېلىپ ، ئەتە سەھەر يولغا چىقايلى ، — دېدى پرۇفېسسور .

باقى بىلەن ئالىقۇل ئەتراپنى ئايلىنىپ كېلىپ ئېگىزرەك بىر تۆپىلىكنى چۈشكۈن قىلىشقا تاللىدى . ئەتراپ بۇلۇق ئوتلاق بولۇپ ، ئارىلاپ ئادەم بويىدىن ئېگىز ، باغجانلاپ كەتكەن يۇلغۇنلارمۇ بار ئىدى . ئۇلارنىڭ تاڭ شەپىقىدەك قىپقىزىل ئېچىلىپ كەتكەن چېچەكلىرى ، كەڭ يېشىل دالىغا ئاجايىپ بىر گۈزەللىك بەخش ئەتكەنىدى . تۆپىلىككە ھەممىدىن بۇرۇن كەلگەن ئابدۇللا قان رەڭگىدە توق قىزىل ئېچىلىپ كەتكەن يۇلغۇن چېچەكلىرىگە قاراپ بوۋىسىنىڭ مۇشۇ توغرۇلۇق دېگەنلىرى ئېسىگە كېلىپ قالدى .

«يۇلغۇن شېھىتلەرنىڭ تىمسالى ، يۇلغۇنلۇق شېھىتلىك . يۇلغۇن چېچىكىنىڭ قىپقىزىل بولۇپ ئېچىلىشى ، شېھىتلەر قېنىنىڭ بەلگىسى» دېگەنىدى بوۋىسى ئۇنىڭغا . مۇشۇ دالىمۇ شېھىتلىكمىدۇ ، ئۇنداقتا بۇلار نەدىن كېلىپ قېلىپ بۇ يەردە شېھىت بولغان ؟...

— ئوت قالاپ ، بېلىقنى كاۋاپ قىلىپ يەيلى ، — باقىنىڭ گېپىنى ئابدۇللانىڭ خىيالىنى ئۇزۇۋەتتى . باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇل ، ئوبۇللار قۇرۇق يۇلغۇن شاخلىرىنى يىغىپ كەلدى ، تۆپىلىكىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئوت ياقتى . ئىچ ـ قارنى كېمىدىلا ئېلىۋېتىلىپ تازىلىنىپ تەق قىلىپ قويۇلغان بېلىقلارنى ياغاچ ئۆتكۈزۈپ كېرىپ ، ئوتتۇرىدىن ئۇزۇن بىر ياغاچ ئۆتكۈزۈپ ، ھەممىسى بىر-دىن تۆتۈپ يالقۇنجاپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا ئۇيان ئۆرۈپ ـ بۇيان ئۆرۈپ قاقلاپ پىشۇرۇشتى . بېلىق كاۋىپىنى قانداق يېيىشنى ئۇچ لوپلۇق ئالدى بىلەن يەپ كۆرسىتىپ قويدى . ئوبۇل ھەرھالدا بېلىق كاۋىپى يېيىشنى ئازراق بىلىدىكەن ، ئۇلاردىن باشقىلىرى زادى بېلىق يەپ كۆرمىگەندەك ئىدى . باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇللار بىر بېلىقنى

پاك ـ پاكىز يەپ بولغۇچە ، ئوبۇل قولىدىكى بېلىقنىڭ يېرىمىنىمۇ يەپ بولمىغانىدى . قالغانلار بولسا تېخىچە ئۇزۇۋالغان بىر پارچە بېلىق گۆشىنىڭ قىلتىرىقىنى تېرىپ ئولتۇراتتى . ئۇلار ئۇچ لوپـ لۇقنىڭ بېلىق يېيىشىگە ئاغزىنى ئاچقىنىچە چەكچىيىپ قاراپ قېلىشتى . ئۇلار بېلىقنى بىر ياندىن يەپ ، بىر ياندىن جاۋغىيىنىڭ بىر تەرىپىدىن قىلتىرىقلارنى ئۇدۇللۇق چىقىرىپ تۇراتتى…

ئىۋان كوزمىچ بىر قولىنىڭ ئالقىنىدا كانىيىنى تۇتۇپ ، قېقىلىپ ، قىسقا ـ قىسقا يۆتەلگىلى تۇردى ، چىرايى ئېسىلىپ ، قىپقىزىل بولۇپ كەتكەنىدى .

— گېلىغا قىلتىرىق تۇرۇپ قاپتۇ ، قانداق قىلىمىز ،— دېدى ئابدۇللا .

قىلتىرىق تۇرۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ پرۇفېسسور بىلەن پاۋىل كوسىنوف جىددىيلىشىپ ئىتتىك ئىۋاننىڭ يېنىغا كەلدى . ئىۋان كوزمىچ ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ھەدەپ بىگىز بارمىقى بىلەن گېلىنىڭ ئىچىنى كۆرسىتەتتى . پرۇفېسسور تېخىمۇ جىددىيچىـ لىككە چۈشتى . ئۇ ئابدۇللاغا قاراپ :

— ماۋۇلاردىن سوراپ باق ، بۇنىڭ بىر ئامالى بارمىـ كىن ، — دېدى .

ئابدۇللا پرۇفېسسورنىڭ گېپىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . باقى ، ئامىتەك بۇلارنى زاڭلىق قىلغاندەك بېشىنى ئىرغىتىپ مىـ يىقىدا كۈلۈپ قويىدى ـ دە ، باقى بېلىق تېرىسىدىن ئازراق ئېلىپ :

— بۇنى يەۋەتسۇن ، — دېدى .

ئابدۇللا بېلىق تېرىسىنى باقىنىڭ قولىدىن ئېلىپ ئىۋانغا بېرىۋېتىپ ، ئۇنىڭ گېپىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . ئىۋان كوزمىچ بىر قولىدىكى بېلىق تېرىسىغا ، بىر باقىغا قاراپ قويۇپ ، «بۇنىڭـ دىن باشقا ئىشەنچلىك ئامال يوقمىدۇ ؟» دېگەندەك قىلىپ پرۇفېـ لىسكىيغا قارىدى . ئىۋان كوزمىچ بارغانسېرى قېقىلىپ قىسقا ـ قىسقا يۆتىلىپ ، چىرايى تېخىمۇ ئېسىلىپ كېتىۋاتاتتى .

ئۇ ئاران ـ ئاران تىنىۋاتقاندەك قىلاتتى . «مۇشۇنىڭدىن باشقا ئامال يوق ئوخشايدۇ ، قېنى ، يەپ باق» دېگەن مەنىدە بېشىنى لىڭشىتتى پرۇفېسسور . ئۇ ئېلىق تېرىسىنى ئاغزىغا سېلىپ چاينىشقا باشلىدى .

— بەك يۇمشاق چاينىمايلا يۇتۇۋەتسۇن ، — دېدى باقى .

ئۇ كوزىچ چالا ـ بۇلا چاينالغان ئېلىق تېرىسىنى كۆچەپ تۇرۇپ يۇتۇۋەتتى . شۇئان ئۇنىڭ چىرايىدىكى ئېسىلىش تارقاپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەجەللىنىش ، ھەيران قېلىش ئىگىلىدى . قىلتىرىق گېلىدىن ئۆتۈپ كەتكەنىدى .

— خاروشو ـ خاروشو[1] ، — ئۇ كوزىچ ئورنىدىن تۇرغىنىچە شۇنداق دەپ كېلىپ ، باقىنىڭ مۇرىسىگە بىرنەچچىنى شاپىلاقلىدى .

باياتىن جىددىيلىشىپ نېمە قىلارىنى بىلمەي قېلىشقان پرۇفېسسور بىلەن پاۋېل كوسمىنوفنىڭ چىرايىغا خاتىرجەملىك كۆلكىسى يۈگۈرۈپ ، ئېچىلىپ كەتتى . «بېلىق يېگەنلىك باھانە بىلەن ، بارى ـ يوق ئۇچ رۇسنىڭ بىرىمىز ئۆلۈپ ، ئىككىمىز قالارمىزمۇ ؟ !» دېگەن قورقۇنچلۇق خىيال پرۇفېسسورنىڭمۇ ، پاۋېل كوسمىنوفنىڭمۇ كاللىسىغا كەلگەنىدى ، ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن شۇنداق ئويلاشقان ، ئۆز خىيالىنىڭ دەھشىتىدىن بەدەنلىرى شۇركۈنۈپ ، قارا تەرگە چۆمۈپ كېتىشكەنىدى...

قۇياش ئاللىقاچان ئۆز ئورنىنى تېپىپ ، كېچىنىڭ پەردىسى يېيىلىشقا باشلىدى . سۇزۇك ئاسماندا يۇلتۇزلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى چېقىپ جىمىرلاشماقتا .

— ئاتلارنى قانداق قىلىمىز ؟ — پرۇفېسسور ئابدۇللا ئارقىلىق ئولتۇرغانلاردىن سورىدى ، — چۈشەپ قويۇپ بېرىمىزمۇ ياكى نۆۋەتلىشىپ باقىمىزمۇ ؟

— لوپتا جاندارلارنى بېقىپ يۈرمەيمىز ، قويۇپ بېرىمىز . بۇنىڭدەك بولۇق ئوتلاقتا ئاتلار ھېچ نەگە كەتمەيدۇ ، — دېدى

---

① خاروشو (خاراشو) — رۇسچە ، ياخشى دېگەن سۆز .

باقى .

— ئاتلارنى ئوغرى ئېلىپ كەتسە قانداق قىلىمىز ؟

— لوپتا ئوغرى يوق ! — پرژىۋالسكىينىڭ گېپى باقىنىڭ كۆڭلىگە تەگدى چېغى ، شۇنداق دەپلا جىم بولدى .

— بۇلارنىڭ نېمە ئويلايدىغىنىنى بىلگىلى بولمايدۇ ، پەيلى ياماندەك قىلىدۇ . ئاتلىرىمىزنى ھەيدەپ كەتسە قانداق قىلىمىز ، بۇلارنى نەدىن تاپىمىز . ئۆزىمىز نۆۋەتلىشىپ كۆزەت قىلايلى . بىرەر ئەھۋال كۆرۈلسە ، ئوق چىقىرىپ بەلگە بېرەيلى ، — پرژىۋالسكي ھەمراھلىرى بىلەن شۇنداق دېيىشتى .

پرژىۋالسكىيلار ئۆزئارا پەس ئاۋازدا گەپ قىلىشىۋاتقاندا ، باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇللار ئورنىدىن تۇرۇپ دەريا تەرەپكە ماڭدى .

— ئاۋۇلار كېمىسىنى ئېلىپ كېتەمدۇ نېمە ؟ — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— ئۇنداق قىلسا چاتاق بولىدۇغۇ ، ماڭ ئابدۇللا ، بېرىپ باقايلى ، — دېدى پرژىۋالسكي .

بۇلار دەريا بويىغا كەلگەندە باقىلار كېمىگە چىقىپ ئولتۇراتتى . ئابدۇللا باقىدىن :

— كېمىگە چىقىۋاپسىلەرغۇ ، ئۇخلىمامسىلەر ؟ — دەپ سورىدى .

— كېمىدە ئۇخلايمىز ، — باقى قىسقىلا جاۋاب بەردى .

ئابدۇللا ئۇنىڭ گېپىنى پرژىۋالسكىيغا ئۆرۈپ بەردى . پرژىۋالسكي :

— ئۇلارغا ئېيىت ، بېرىپ بىز بىلەن ئۇخلىسۇن ، — دېدى .

— بىز كېمىدە ئۇخلايمىز . بىزنى كېتىپ قالارمىكىن دەۋاتامسىلەر . ئاقساقال بىزگە سىلەرنى چۈشەنمەيدىغان ئاپىرىپ قويۇشنى ئېيتقان . ئىشەنمىسەڭلار بۇلارنى ئېلىپ كېتىڭلار ، — باقى شۇنداق دېدى ـ دە ، كېمىدىن ئىككى شورۇق ، ئىككى پالاقنى ئېلىپ ئابدۇللاغا تەڭلىدى . ئۇ تەرجىمە قىلىپ بەرگەن پرژىۋالسكىينىڭ گېپىنى ئۇلارنىڭ ئوغىسىنى قاينىتىپ قويغانىدى . باقى گېپىنىڭ

ئاخىرىغا ، — نەدە ئۇخلاش ئۆزىمىزنىڭ ئىشى ، — دەپ قوشۇپ قويدى .

ئابدۇللا ئۇنىڭ گېپىنى پرۇفېسسىغا تەرجىمە قىلىپ بەر- دى ، ئەمدى گەپ قىلىشىرىشنىڭ ئورنى قالمىغانىدى . پرۇفېسس- كىي ، ئابدۇللالار ئورنىغا قايتىپ كەلدى . باقىلارنىڭ قايتىپ كېتىش - كەتمەسلىكىدە پرۇفېسسكىي يەنىلا گۇماندا ئىدى ، لې- كىن شۇرۇق بىلەن پالاقنى ئالمىدى . قانداق ئالىدۇ ؟ ئالسىلا ، باقىلار كەتمەي قالسا ، بۇنىڭدىن كېيىنكى سەپەردە ئارىدا ئىشەنچ قالمايدۇ .

3

ئۇزاق ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى . دىلىپارغا بارىدىغان سەپەرنىڭ يېرىمى تۈگىدى . ئەتىگەن يولغا چىققاندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە باقمۇ ، ئامىتەكمۇ ئۆزلۈكىدىن ئېچىلىپ بىرەر ئېغىز گەپ قىلىپ باقمىدى . ئۇلار سورالغان گەپلەرگە خۇشياقمىغاندەك كەيپىياتتا قىسقا جاۋاب بېرىپ جىم بولۇۋالاتتى ، نەچچە كۈندىكىدەك ئەتراپنى تونۇشتۇرۇپ ماڭمىغان قىزغىنلىق زادىلا يوق ئىدى . ئاتلىقلارنى باشلاپ ماڭغان ئالىقۇلمۇ مۇشۇنداق بولۇپ قالغانمىدۇ ؟ پرۇفېسس- كىي ئويلايتتى ، ئويلىغانسېرى خىيالى شاخلاپ ، ئۆزىنى خاتىر- جەمسىزلەندۈرۈپ ، كۆڭلىنى ئازابلىماقتا ئىدى . پرۇفېسسكىي بۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە ھەمراھ بولۇپ سەپەرگە چىققاندىن تارتىپ ، ئاخشامقى ئاشۇ كۆڭۈلسىزلىك بولغانغا قەدەر ئارىلىقتىكى جەريانىنى ئەسلىدى . «بۇلار ئاقساقلىنىڭ گېپىنى بەك ئاڭلىسا كېرەك ، ئۆيگە بېرىپ بالىلار بىلەن خوشلىشىپ كېلەيمۇ دېمەي شۇئان بىز بىلەن ماڭدى... سىلەرنى بېلىق كاۋىپى بىلەن مېھمان قىلايلى دەپ بىز ئۇچۇنلا بېلىق تۇتتى ، ئاشۇ قىلچىلىك قىلتىرىق تۇپەيلىدىن ھايات - ماماتلىق ئوتتۇرىسىدا جان تالىشىپ قالغان كوزىمچىنى بىز بىلمەيدىغان ئاشۇ ئاددىي ئۇسۇلى بىلەن قۇتقۇزۇپ قالدى .

بۇلارنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى شۇ دەرىجىدە ئىكەنكى ، باشقىلارغا قىل-چىمۇ غەيرىي خىيالدا بولمايدىكەن ، ئەمىسە تۇرۇپلا نېمىگە ئاچچىق-قى تۇتۇپ قالدى ؟ ، — پرۇنۇالىسكىي بولۇنغان گەپلەرنى ئەسلە-دى ، — «لوپتا ئوغرى يوق ! » باقى بۇ گەپنى تەئەددى بىلەن قاتتىق قىلدى . نېمىشقا ؟ مېنىڭ ئاشۇ : «ئاتىلارنى ئوغرى ئېلىپ كەتسە... » دېگىنىم ئۈچۈن ، «بىزنى ئوغرىمىكىن دەپ گۇمانلاندى » ، دەپ ئويلاپ قالدىمۇ ؟ بۇلار ئەجەب چېچەن ، زېرەك ئادەملەركەنغۇ ! ئاشۇ بىر ئېغىز گېپىمدىن مېنىڭ قانداق خىياللار-دا بولغىنىمنى بىلۇۋاپتۇ . گېپىم ئۇلارنىڭ غۇرۇرىغا تېگىپ ، زەردىسىنى ئۆرلىتىۋېتىپتۇ . مۇشۇنداق كېتىۋەرسە ، زىيان ھامان بىزگە بولىدۇ . ئاۋارىچىلىككە يولۇقۇپ قېلىشىمىزمۇ مۇمكىن . قانداق قىلىش كېرەك ؟ بۇلارنىڭ غۇرۇرىغا تېگىپ كۆڭلىنى ئاغ-رىتقان مەن بولغاندىكىن ، ئۆزۈم بۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشىم كېرەك » . پرۇنۇالىسكىي ئۇيان ئويلاپ ، بۇيان ئويلاپ ، ئاخىر مۇشۇ قارارغا كەلدى .

— ئابدۇللا ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي ، — ئاۋۇلارغا ئېيت ، كېمىسىنى ماۋۇ كېمىگە يانداپ يېقىن ماڭسۇن .

ئابدۇللا گەپنى تەرجىمە قىلىپ ئۇنلۇك دەپ بەردى . ئامىتەك گەپنى ئاڭلىمىغاندەك ئۆز يۆنىلىشىدە مېڭىۋەردى . ئۇنىڭ قاپىقىمۇ ئوخشاشلا تۇرۇك ئىدى . پاۋىل كوسىنوف بىرنەچچە قېتىم تەكرار گەپ قىلغانىدىن كېيىن ، كېمىنى باقىنىڭ كېمىسىگە يانداش-تۇردى .

— بىزدىن ، بولۇپمۇ مەندىن خاپا بولۇپ قالدىڭلار . كۆڭلۈڭ-لەرگە تېگىدىغان گەپلەرنى قىلىپ قويۇپتىمەن ، — پرۇنۇالىسكىي گەپنى شۇنداق باشلىدى . ئۇنىڭ گەپنى سەمىمىيلىك بىلەن دەۋات-قانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى ، — بىز يۇرتۇڭلارنىڭ ئەھۋالىنى بىل-مەيمىز . بىز تەرەپتە ئات ئوغرىسى بەك كۆپ ، بىزدەك ئون نەچچە ئات بىلەن سەپەرگە چىققانلارنى كۆرۈپ قالمىدىغان بولسا ، ئوغرىلار ئەگىشىپ ماڭىدۇ . ئېپىنى تاپقاندا ، ئاتلارنى ئوغرىلاپ ھەيدەپ

كېتىدۇ . ئات ئوغرىلىرى بەك قارا قورساق كېلىدۇ ، ئاتنى دەپ ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىنمۇ يانمايدۇ . بىز كورلىغا كەلگۈچە تاغ ئارىسىدا بۇنداق ئىشقا يولۇقتۇق ، تاس قالدۇق ئاتلىرىمىزدىن ئايرىلىپ قالغىلى . بىز بۇ تەرەپكە ماڭغاندا ، ئېتىمىزنى قەستلەپ ئارقىمىزدىن ئەگىشىپ كەلگەنلەر بولۇپ قېلىپ ئېتىمىزنى ئوغرىلاپ كەتسە ، بۇ لوپ دالىسىدا قانداق قىلارمىز دەپ ھېلىقىدەك گەپنى دەپ قويۇپتىمەن . ئۇ گەپلەرنى كۆڭلۈڭلاردىن كۆتۈرۈۋەتسەڭلار ، بىزنى ئەپۇ قىلىساڭلار ، — دېدى ئۇ .

پرۇفېسسىنىڭ گېپىدە سەمىمىيلىكمۇ ھەم يەنە ئىلاجسىزلىقمۇ بار ئىدى . ئۇ مۇشۇ لوپلۇقلارغا تايانماي ، بۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرمەي ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى ، شۇڭا تىلىنى تاتلىق قىلىپ بۇلارنىڭ رايىنى ئۆزىگە تارتىشقا كۈچىمەكتە ئىدى . كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلىمايدىغان ، كۆڭۈل ئاغرىقىنى ئاسانلا ئۇنتۇپ كېتىدىغان ، كەڭ قورساق لوپلۇقلارغا ئۇنىڭ گېپى تەسىر قىلىپ ، ئويلىغىنىدىنمۇ تېز ئۇنۇم بەردى .

باقى پرۇفېسسىنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىۋېتىپ :

— بىزنىڭ لوپتا زادى ئوغرى يوق ، ھېچكىمنىڭ ھېچنېمىسى يوقالمايدۇ . باشقا يەردىن كەلگەنلەر ئوغرىلىق قىلسىمۇ ، ھەرگىز سىغدۇرالمايدۇ . بىزنىڭ ئىزچىلىرىمىز تاپان بېسىپ بېرىپ تېپىۋالىدۇ . نەرسەڭلەرنى يوقاپ كېتەمدىكىن دەپ غەم يېمەسەڭلارمۇ بولىدۇ ، — دېدى .

پرۇفېسسىنىڭ باقىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۆڭلى جايىغا چۈشتى ھەم يەنە كېچە تارتىۋالغان ئاۋارىچىلىكلىرىمۇ كۆز ئالدىغا كېلىۋالىدى . بۇلار ھېلىقىدەك دەرگۈمانىدا بولغاچقا ، تۆتى ئىككىدىن ئىككى گۇرۇپپا بولۇپ قوراللىق كۆزەتتە تۇردى . بىرەر جىددىي ، خەتەرلىك ئەھۋال كۆرۈلگۈدەك بولسا ، ئوق چىقىرىشنىمۇ مەسلىھەتلىشۋالغانىدى . ئۇلارنىڭ كېچىچە ئاۋارە بولغىنىغا تۈشلۇق ، ئۇلار قىلغان گۇمانىنىڭ كىچىككىنە شەپسىسىمۇ سېزىلمىدى . كېچە

شۇنچه تىنچ ئۆتتى . مۇشۇ تۆتىدىن باشقىلىرى خاتىرجەم قېنىپ ئۇخلىۋالدى .

— بىزگە شاشقاقتا بېلىق تۇتۇشنى ئۆگىتىپ قويساڭلار ، — دېدى پرۇفېسسور ، گەپنى ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىش تەرىپىگە بۇراپ .

— ئالدى بىلەن كېمىدە ئولتۇرۇشنى ، ئاندىن كېمە تاياشنى ئۆگىنىڭلار ، — دېدى ئامىتەك .

«ئىلايا شۇكۇر ، — دېدى پرۇفېسسور ئىچىدە ، — ئىشنى ئۆزىمىز بۇزغىلى تاس ـ تاماس قاپتۇق . چىرايىدىن مۇز يېغىپ تۇرغان ئامىتەكمۇ ئەيۈەشكە كېلىپ گەپ قىلدى»

«ياخشى گەپ تاشنى ئېرىتىدۇ» دەپ بىكار ئېيتىلمىغان . ئاخشام ئازراق قىزغىر كېتىپ قالغان سوغۇق گەپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى مۇزلىتىۋەتكەن بولسا ، مانا ، چىرايلىق ئېيتىلغان ياخشى گەپ كۆڭۈللەرنى ئېرىتىپ ، ئۇلارنىڭ چىرايىدا چېچەك ئاچقۇزدى ، ھەم ئېتىلگەن ئېغىزلارنى زۇۋانغا كەلتۈردى .

«كىشى پەزىلىتى بىلەن قولىنى ئۇزارتسا ، ئېگىز تاغنى باش ئەگدۈرۈپ ، يەرگە ئېگىشتۈرىدۇ[1]» مانا بۇ قېتىمقا قىل سىغماس ھېكمەت ، ھەقىقەت .

كەڭ يېيىلىپ كەتكەن ، نەچچە تارامغا بۆلۈنگەن سۇ يەنە يىغىلىپ غول ئېقىن ھاسىل قىلغانىدى . دەريانىڭ ئىككى ۋادىسىدىكى كۆز يەتكۈسىز توغراقلىققا قاراپ پرۇفېسسور ھەيران قالدى . ئۇ سەۋەبىنى ئورمانلىقىنى كۆرگەن . ئۇ يەردىكى ئورمانلىققا سۇ بولمىسا بولمايتتى ، يامغۇر ئۈزۈلمەي يېغىپ تۇراتتى ، بىر ئاي يامغۇر ياغمىسا دەرەخلەر سالپىيىپ قالاتتى . پرۇفېسسور كىنىنى ھەيران قالدۇرغىنى ، بۇ يەردىكى توغراقلارنىڭ قەيسەرلىكى ئىدى . ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تەكلىماكانىنىڭ دېڭىز ـ ئوكيانىدىن يىراقلىقى ، ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان ئېگىز تاغلارنىڭ نەم ھاۋانى توسۇۋېلىپ بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەيدىغانلىقى ،

---

① بۇ ھېكمەتلىك سۆز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ — ئا .

بۇ يەرنىڭ تېپىك قۇرغاق رايونلۇقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى .

— باقى ، كېمىنى قىرغاققا يېقىنلاشتۇرغىنا ، قاشقا چىقىپ ئەتراپنى كۆرۈپ باقاي ، — دېدى پرۇفېسسور .

«توغراق ، قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق تۇرسا ، يەنە نېمىنى كۆرىدىغاندۇ» باقى شۇنداق ئويلىغاچ كېمىنى قىرغاققا تىيەپ توختاتتى .

پرۇفېسسور قاشقا چىقتى . ئۇ ئۇندەك يۇمشاق ، قۇرۇق قۇمغا دەسسەپ تۇراتتى . بۇ ئۇنىڭ لوپقا كەلگەندىن بۇيان تەكلىماكان قۇملۇقىغا تۇنجى قېتىم ئاياغ بېسىشى ئىدى . ئۇ نېرىدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقتى ، قۇمنى قولىغا ئېلىپ بارماقلىرىدا سىيرىپ ئېقىتىپ باقتى . قۇم دۆۋىسى ئۇستىدە ئۇچ ئادەمنىڭ غۇلچى يەتمەيدىغان يوغان بىر تۇپ توغراق قۇم دۆۋىسىنى تولۇق يېپىپ سايە تاشلاپ تۇراتتى . پرۇفېسسور قۇمنى قولىدا سىيرىپ ، كولاپ كۆرۈپ باقتى . دەريا قېشىدىكى قۇملار ئۇنداق قۇرغاق تۇرغان يەردە ، بۇ دۆۋىدە نەم دىدارى بولسۇنمۇ ! لېكىن يىللاپ سۇ كۆرمەيدىغان بۇ توغراق ياش توغراقلاردەك باغجانلاپ ياپيېشىل تۇراتتى ، تېخى بىرەر شېخىمۇ قۇرۇپ قالىدىغاندەك ئەمەس ئىدى .

پرۇفېسسور دۇربۇن بىلەن ئەتراپقا ، يىراقلارغا قارىدى . قاراپ تەبىئەتنىڭ بۇ ئاجايىپ مەنزىرىسىگە تويىدىغاندەك ئەمەس ئىدى . ئۇ كېمىگە قايتىپ بېرىپ خاتىرە دەپتىرىنى ئېلىپ كېلىپ ، يەنە بايىقى قۇم دۆۋىسىگە چىقتى . ئۇنىڭ كەينىدىن پاۋىل كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللامۇ كېلىپ قۇم دۆۋىسىگە چىقتى . قۇم دۆۋىسى مۇشۇ بىرلا ئەمەس ئىدى . بىر تەرەپ تەكشى كەتكەن قۇملۇق بولسا ، بۇ بىر تەرەپ دۆۋە ـ دۆۋە قۇملۇق ئىدى . مەيلى تەكشىلىك ، مەيلى دۆۋىلىكتە بولسۇن توغراقلار قويۇق ئىدى . كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللامۇ بۇ ئاجايىپ مەنزىرىگە مەپتۇن بولۇپ قالدى . بۇلارنى نېمە قىلىشۇاتىدىكىن ، دەپ باقى ، ئامىتەكلەرمۇ كەلدى .

— بۇ توغراقلىققا سۇ كىرمەمدۇ ؟ — پرۇفېسسور ئىككىنچى

سىدىن سورىدى .

— سۇ كىرىدۇ . ھەر يىلى 7 ـ ئاي بىلەن 8 ـ ئاي ئارىلىقىدا كەلكۇن كەلگەندە پەس ، تۇزلاڭ يەرنىڭ ھەممىسىنى كەلكۇن باسىدۇ . بۇ يىل مانا ھازىرغىچە كەلكۇن كەلمىدى .

— بۇ ئەتراپتا مەھەللە يوقمۇ ؟

— توغراقلىقنىڭ نېرىسىدا بار ، ئارىلىقى خېلى يىراق .

پاۋىل كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللا ئەتراپنى ئايلىنىپ كەلگىلى كەتتى باقى بىلەن ئامىتەك بىز بېلىق تۇتقاچ تۇرايلى ، دەپ كېمە تەرەپكە كەتتى .

پرژىۋالسكىي قۇم دۆڭىسى ئۇستىدە يالغۇز قالدى . دۇربۇن بىلەن ئەتراپقا يەنە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن ، توغراق تۇۋىدە ئۇپىدەك يۇمشاق قۇمدا پۇتنى سوزۇپ ھۇزۇرلىنىپ ئولتۇرۇپ خاتىرە يېزىشقا كىرىشتى .

... « مانا بۇگۇن مەن تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئېقىۋاتقان كۆنچى دەرياسى بويىدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى ئۇستىدە ، نەچچە ئەسىرلىك سەرگۈزەشتىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن قەبرى ، ئەمما ياپيېشىل تۇرغان توغراق تۇۋىدە ئولتۇردىم . مەن . ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەمگە لوپ دالىسىنى تالىلىۋېلىپ توغرا قىپتىمەن . چوقانىڭ :① «ئەپسانىۋى بىر دۇنيا-دۇر» دېگىنى دەل مۇشۇ تەكلىماكان ئىكەن .

مەن مانا شۇ ئەپسانىدەك سىرلىق دۇنيانىڭ بوسۇغىسىدا تۇرىدىم . بوسۇغىسىمۇ ماڭا سىرلىقتەك تۇيۇلۇۋاتىدۇ . دەريانىڭ ئىككى قاسناق ۋادىسى كەڭ كەتكەن قۇملۇق بولغىنى بىلەن ، بۇ توغراقلىق ئىكەن . بىر قاراپلا بۇنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىپتىدائىي توغراقلىق ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ . ھازىرغىچە سىرتىنىڭ ھەرقانداق قولى يەتمىگەن ، ئەزىلى ئىپتىدائىيلىقچە تۇرۇۋاتقان توغراقلىق ئىكەن . مەن ھازىر تەڭرىنىڭ ئاجا-

① چوقان — چوقان ۋەلىخانوف .

يىپ سىرلىق قۇدرىتىگىمۇ ھەيران قېلىۋاتىمەن . يىلدا بىر قېتىم كېلىدىغان كەلكۈندىن باشقا بىر تېمىم سۇ كۆرمەيدىغان قۇملۇقتا ، ئېگىز قۇم دۆۋىلىرى ئۈستىدە توغراقلارنىڭ كۆكلەپ ، ياشىرىپ ، يېشىللىقىدىن قالماي تۇرۇشىنىڭ ئۆزىلا بىر سىر ئىكەن . مەن چىداملىق ، قەيسەرلىكتە دۇنيادا توغراقتىن باشقا يەنە بىر خىل دەرەخ يوقمىكىن دەيمەن . تەڭرى بۇ قەيسەر دەرەخنى مۇشۇ تەكلىماكان ئۇچۇنلا ياراتقانمىكىن ، دەپ ئويلاپ قالدىم . دېمىسىمۇ ، ئوتتەك قىزىق ھاۋاسى قۇم دۆڭلىرى ئۈستىدە ئۇلىلداپ كۆزنى تالدۇرىدىغان قۇملۇقتا ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ قالىدىغان يۇلغۇننى سانىمىغاندا ، توغراقتىن باشقا خىلدىكى دەرەخ يوقكەن . بەلكى بۇرۇن بار بولغىيدى ، ئەمما بۇ ماكانىنىڭ ئۆزگىچە ، رەھىمسىز تەبىئىتى ئالدىدا ئاجىز ۋە چىدامسىزلىقىدىن شاللىۋېتىلگەندۇ ، پەقەت توغراقلا ئۆزىنىڭ قەيسەر ھاياتىيلىقى بىلەن ياشاپ كېلىۋېتىپتۇ . بىلمىدىم ، باقى ، ئامىتەكلەردىكى ئۆزلۈكلۈك ، مەغرۇرلۇق ۋە ئۆزىگە ئىشىنىش ، چىداملىق توغراقنىڭ قەيسەرلىكىنى مەنبە قىلغانمۇ ياكى ئۇلار ئۆز روھىيىتى بىلەن توغراقنى سۇغىرىپ كېلىۋاتامدۇ؟... »

پرۇفېسسور خاتىرىنىڭ ئاخىرىغا پىكىر ۋە سۆز تاللاپ ئويلاپ ئولتۇراتتى ، شىپىرلاپ كېلىۋاتقان ئاياغ شەپىسى ئاڭلاندى ، بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى ، باقى قۇم دۆۋىسىگە چىقىۋاتاتتى .

— بولمىدى ! كەلكۈن كېلىۋېتىپتۇ ، ھازىرلا كېمىنى مۇشۇ قۇم دۆۋىسىگە ئاچىقىۋالايلى ، — دېدى باقى ، قۇم دۆۋىسىگە چىقىۋېتىپ .

كېلىۋاتقان كەلكۈننىڭ خەتەرلىك دەرىجىسىنى ھېچكىم چامىلىيالمىسىمۇ ، «كەلكۈن» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزىلا پرۇفېسسورنىڭ يېتەرلىك قورقۇنچ سالدى . سىبىرىيىدە تەكشۈرۈشتە بولغان چېغىدا كەلكۈندە قېلىپ ، بىر بۇرادىرى كەلكۈنگە يەم بولۇپ كەتكەن ، ئۆزى ئۆلۈم ئاغزىدىن ئاران قۇتۇلۇپ قالغانىدى . شۇڭا ھازىر

جىددىيلىشىپ قالدى ، لېكىن باقىدا بايىقى جىددىيلىك قالمىغان-
دەك ئىدى . پرۇفېسسور ئۇنىڭغا ئەجەبلەنگەندەك قاراپ قويۇپ ،
ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى . پاۋىل كوسىنوف بىلەن ئابدۇللا بىر تۇپ
توغراق تۈۋىدە بىرنېمىلەرنى قىلىپ تۇراتتى . پرۇفېسسور ئۇلار-
نى تېز كېلىڭلار ، دەپ چاقىردى .

— كەلكۇن كېلىدىغان ئوخشايدۇ ، كېمىنى بۇ يەرگە ئاچقىد-
ۇالايلى ، — دېدى پرۇفېسسور ئۇ ئىككىسى كەلگەندىن كېيىن
ۋە ئۆزى باشلاپ قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ دەريا تەرەپكە ماڭدى .

سۇ كۆپۈكلىشىپ ، ئېقىشىمۇ ئىتتىكلىشىپ قالغاندەك ئىدى .
ئادەتتە سۇ يۈزىدە بىرەر نەرسە بولمىسا ، سۇنىڭ ئاققان - ئاقمىغ-
ىنىنى دەمال پەرق ئەتمەك تەس ئىدى .

— ۋۇي ، بۇنچىۋالا بېلىقنى قاچان تۇتتۇڭلار ؟ — ئىككى
كېمىدىكى ئوتتۇزدەك بېلىقنى كۆرۈپ ئابدۇللا سورىدى .

— بېلىقنىڭ گېپىنى قويۇپ ، كېمىلەرنى قىرغاققا چىقىرۇا-
لايلى . قاراڭلار ، سۇ ئۇلغىيىۋاتىدۇ . ئامىتەك ، كېمىنىڭ ئارغام-
چىسىنى بۇياققا تاشلا ، — دېدى باقى .

ئامىتەك كېمىنى باغلاپ قويغان ئارغامچىنى يېشىپ قىرغاققا
تاشلاپ بولۇپ ، ئۆزىمۇ كېمىدىن قاشقا چىقتى .

كېمىدىكى نەرسىلەر بەك ئېغىر بولمىغاچقا ، بەش ئادەم كېمى-
لەرنى بىر - بىرلەپ قاشقا ئاسانلا چىقىرۇالدى .

بەش ئادەمنىڭ كۆچى بىلەن ئالدىدىن سۆرەپ ، كەينىدىن
ئىتتىرىپ يۈرۈپ ئىككى كېمىنى ئېگىز قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە
چىقىرۇالدى . ناۋادا ، قۇملۇق بولماي توپىلىق يەر بولىدىغان بولسا
چىقارماق خېلىلا تەس بولاتتى .

— بىزغۇ ئېگىز قۇم ئۈستىدە تۇرىمىز . مەن ئاتلىقلاردىن
غەم قىلىۋاتىمەن . ئۇلار ھازىر نەدىدۇ ؟ — دېدى پرۇفېسسور
خاتىرجەمسىزلىكىنى بىلدۈرۈپ .

— بۇ ئەتراپ بىلەن ئالىقۇل بەك تونۇش ، كەلكۇننىڭ شەپە-
سى كەلگەن ھامان ئۇ قانداق قىلىشنى بىلىدۇ . ئۇلار ھازىرمۇ

توغراقلىقنىڭ نېرىسىدا بولسا ، قورقمىساقمۇ بولىدۇ . ئۇ يەردە قۇرۇق دەريا ئىزلىرى جىق . كەلكۈن شۇ قۇرۇق ئېقىنلارغا چۈشۈپ ئېقىپ كېتىۋېرىدۇ ، — دېدى باقى .

پرۇفېسسورنىڭ كۆڭلى سەل جايىغا چۈشكەندەك بولدى .

— بۇ بېلىقلارنى قاچان تۇتقانتىڭلار ؟ — ئابدۇللا بايىقى سوئالىنى يەنە تەكرارلىدى .

— بىكار تۇرغۇچە بېلىق تۇتقاچ تۇرايلى دەپ كېمىگە چىقتۇق . قارىساق ، دەريادا بېلىقلار خېلىلا جىق ، بىر دەمنىڭ ئىچىدە ئون نەچچىدىن بېلىق سانجىۋالدۇق . بىر دەمدىن كېيىن قارىساق بېلىقلار تېخىمۇ كۆپەيىپ ھەممىسى ئاياغقا كېتىشىۋاتىدۇ . كەلكۈن كېلەمدۇ - نېمە ، دەپ سۇغا قارىساق ، سۇمۇ بۆلەكچە ، قاشقا قارىساق ، ئەسلىدىكى سۇ ئىزى يوق ، سۇ ئۆرلەپ قاپتۇ . شۇنىڭ بىلەن كەلكۈن كېلىدىكەن ، دەپ سىلەرگە خەۋەر قىلدۇق ، — باقىنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئولىنىپلا «شار - شۇر» لىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى .

— بۇ نېمە ئاۋاز ؟ — ئابدۇللا ئۆندەرىگەندەك سورىدى .

— قۇملۇقتا كەلكۈن مۇشۇنداق ئاقىدۇ . بۇ ، قۇرۇق ئوت - چۆپ ، شاخ - شۇمبىلارنى كەلكۈن ئېقىتىپ ماڭغاندىكى ئاۋاز ، — دېدى باقى .

— كەلكۈن قايسى تەرەپتىن كېلىدۇ ؟ — پرۇفېسسور سورىدى .

— تاغ تەرەپتىن — تۆگىبېشى ، سۆگەتتاغ ئېغىزى تەرەپتىن كېلىدۇ ، يەنە كورلا تەرەپتىنمۇ كېلىدۇ .

پرۇفېسسور يېنىدىن ئايرىمايدىغان مۇشۇ رايونغا دائىر خەرىتىنى ئېچىپ بەزى يەرگە خەت يازدى ، بەزى يەرگە شەرتلىك بەلگىلەرنى قويدى .

— ۋوي ، بېلىقلارنى قانداق قىلىمىز ، سېسىپ كېتەرمۇ ؟ — ئابدۇللا تۇيۇقسىز بىر مۇھىم ئىش ئېسىگە كەلگەندەك سورىدى .

— سېسىمايدۇ ، گەدەرمە قىلىپ قويىمىز ، — ئامىتەكنىڭ

گىپى ئاغزىدا قالدى . «شار - شۇر ، غاراس - غۇرۇس»لىغان ئاۋاز كۆچەيدى...

كەلكۈن شۇنداق شىددەتلىك كەلدىكى ، بىر دەمنىڭ ئىچىدە دەريا ئورنى نەدە ، بىلگىلى بولمايدىغان بولدى . پرژىۋالسكىيلار چىقىۋالغان دۆڭدەك بىر قانچە قۇم دۆۋىسىدىن باشقا ھەممە يەرنى سۇ باستى . پرژىۋالسكىيلار كەلكۈن مۇشۇ قۇم دۆۋىسىنىمۇ يالماپ يۇتۇۋېتىدىغاندەك ئەنسىرىشىپ توغراق تۈۋىگە كېلىۋېلىشتى . ئۇلار ھېلى يىراقلارغا قارىسا ، يەنە كۆزىنى يىراقلاردىن ئېلىپ ، ئۆزى تۇرۇشقان قۇم دۆۋىسىنىڭ ئېتىكىگە تىكەتتى . باقى بىلەن ئامىتەك كەلكۈنگە پەرۋاسىز قىلمىغاندەك بېلىقلارنىڭ ئىچ - قارنىنى ئېلىپ ، ئۇششاق ياغاچلار بىلەن باغرىنى كېرىپ ، كۈن نۇرى چۈشۈۋاتقان يەرگە ئوڭدۇسىغا قويۇش بىلەن بەند ئىدى . ئابدۇللانىڭ بۇلارغا يارەملەشكۈسى كەلدى چېغى ، ئامىتەكنىڭ قولىدىن قارنى يېرىلغان بېلىقنى ئېلىپ قورسىقىدىكى ئۈچەي - باغرىنى ئېلىپلا يېنىغا تاشلىۋەتتى .

— نېمە قىلىۋاتىسەن ؟ ! — ئامىتەك شۇنداق دېدى - دە ، ئابدۇللا تاشلىۋەتكەن بېلىقنىڭ ئىچ - باغرى ئارىسىدىن پوستلاقنى ئاۋايلاپ ئايرىۋېلىپ كېمىگە تاشلاپ قويدى .

— نېمە قىلىسىلەر بېلىق ئۆپكىسىنى ؟

باقى بىلەن ئامىتەك تەڭلا ئابدۇللاغا ئالىيىپ قاراپ قويۇپ ئىشىنى قىلىۋەردى...

4

پرژىۋالسكىيلار ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان قۇم دۆڭىدىن چۈشمەي ئۈچ كۈننى ئۆتكۈزدى . «گۈلدۇر - قاراس»لاپ شىددەت بىلەن كەلگەن كەلكۈن باسىدىغانلىقى بېسىپ ، ئېقىتىدىغانلىقى ئېقىتىپ يېرىم كۈندىلا توختىغان بولسىمۇ ، ئۈچ كۈنگىچە قالدى - قاتتىسى كەتمىدى ، پەس - ئويمان يەرلەر يەنىلا سۇ ئاستىدا . دەريا سۈيى

تارتىلدى ، لېكىن ئىككى قاسناقتىن سىرغىيدىغان سارقىنىدى سۇ-لار توختىمىدى ، دەريا سۈيى يەنىلا دۇغ ئىدى . باقى ، ئامىتەكلەر ئازراق سۇ قاچىلىۋالايلى ، دېمىگەن بولسا ، ئۇلارنىڭ سۇ بىلەن قاپسىلىپ تۇرۇپمۇ سۇ ئىچمىكى بىر گەپ ئىدى . پرۇنۇالىسكىي بىلەن كوسمىنوف مۇشۇ ئۇچ كۈنلۈك تاماقلىنىش جەريانىدا ناننىڭ — ئۇيغۇر نېنىنىڭ ئاجايىپ ئېسىل يېمەكلىك ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ھېس قىلدى ، ھېس قىلغاندىمۇ ، ئىچ - ئىچىدىن سۆيۈ-نۈپ ، تولۇق قايىللىقى بىلەن ھېس قىلدى . «بىز رۇسلار بولكا-غىلا يېپىشىۋالغۇچە ، نېمىشقا نان يېپىشنىمۇ ئۆگىنىۋالمىغان بول-غىيدۇق» دەپ ئويلاپ قېلىشتى . ئۇلار قۇرۇتۇپ قېتىتىۋالغان بولكىسىنى يەپ باقتى . ئۇنى قۇرۇق يېسە ، نېرىغا يۇتسا بېرىسىگە كېلىۋېلىپ ، گېلىدا تۇرۇپ قالغان ئۇۋاقلىرى يۆتەلدۈرۈۋېتەتتى ، بىر چىشلەم يەپ ، بىر يۇتۇم سۇ ئىچمىسە بولمايتتى ، سۇغا چىلاپ قويسا مىلىچلىۋېلىپ تەمىدىن كېتىپ لەشتەك بولۇپ قالاتتى . نان ئۇنداق ئەمەس ، قۇرۇق يېسىمۇ ، سۇغا چىلاپ يېسىمۇ ، تەمى ئوخشاشلا ، قانداقلا يېسە يېيىشلىك ، تېتىملىق ھەم سىكىشلىق . ئۇلار پىشۇرۇپ قاق قىلىۋالغان گۆشىنىمۇ يېدى . كونا بېلىق ، يېڭى بېلىق ۋە باشقا نەرسىلەرنىمۇ يېدى ، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى نانغا يەتمىدى ، نانەك ھۆزۈر بېرەلمىدى .

— دەريا سۈيى سوغۇلۇپ مۇقىملاشقانەك قىلىدۇ . ماڭساق بولارمۇ ؟ — پرۇنۇالىسكىي باقى بىلەن ئامىتەكتىن سورىدى .

باقى سوئالغا جاۋاب بەرمەي ئاسمانغا قارىدى . قۇياش بىرنەچچە كۈندىن بۇيان چاچالماي قالغان نۇرىنى تولۇقلاپ چاچماقچىدەك كۆزنى تالدۇرۇپ چاقنايتتى . باقى يىراق تاغ تەرەپكە قارىدى . ئاخشام قارامتۇل بۇلۇت قاپلاپ تۇرغان تاغ ئاسمىنىمۇ سۇزۇلۇپ كەتكەنىدى . بۇ ، قاتتىق يامغۇر مەزگىلىنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىدىن بېشارەت ئىدى .

— يولغا چىقساق بولغۇدەك . كېمىلەرنى سۇغا سالايلى ، — دېدى باقى .

ئۇنىڭ بۇ گېپىنى ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەرمىسىمۇ ، پرۇ-
ۋالىسكىي چۈشەندى . ئۇ ئۇچ كۈننى كەلكۈن قاپلىغان دالىغا قاراپ
ئولتۇرۇپ‌ھەرمەي ، باقى بىلەن ئامىتەكتىن مۇشۇ قېتىمقى سەپىرىگە
مۇناسىۋەتلىك سۆز - جۈملىلەرنى ئۆگەنگەچ تۇرغانىدى . «سۇ ،
كېمە ، يول ، بولغۇدەك... » دېگەن سۆزلەرنى بىر - بىرىگە باغلاپ
مەنىسىنى بىلىپ يەتتى . ئۇلار ئالدى بىلەن كېمىلەرنى سۇغا چۈ-
شۈرۈۋېلىپ ، ئاندىن نەرسە - كېرەكلەرنى باستى . پرۇفېسكىي
دىلىپارغا بېرىپ ئىۋان كوزمىچلار بىلەن تېزرەك ئۈچرىشىشقا ئالدى-
رايتتى .

«ئۇلار ساق - سالامەتمىكىن... »

پرۇفېسكىيلار دىلىپارغا كۈن پاتارغا يېقىن يېتىپ كەلدى .
بالدۇر كېلىشى كېرەك ئىدى ، بەزى كىچىك ئاۋارىچىلىكلەرگە
ئۇچراپ قالدى . بەزى جايلاردا سۇ كەڭ يېيىلىپ ئاققان ، دەريا
بىرنەچچە تارامغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ياكى كەلكۈن ئېقىتىپ كەلگەن
قۇم - لانقىلار تىنىپ دەريانى تېيىزلىتىۋەتكەن سەۋەبتىن كېمە-
نىڭ ئاستى قۇمغا تېگىپ قېلىپ سۆرەپ مېڭىشقا ، يەنە بەزى
جايلاردا دەريانىڭ قومۇرۇلۇپ چۈشكەن توغراقلار ، توختاپ قالغان
شاخ - شۇمبا ، ياغاچلاردىن يول ئېچىپ مېڭىشقا توغرا كەلدى .

پرۇفېسكىي باقى ، ئامىتەكلەر ئارقىلىق دىلىپارلىقلاردىن
ئىۋان كوزمىچلارنىڭ كەلمىگەنلىكىنى بىلىپ جىددىيلىشىپ قالدى-
يۇ ، باقىنىڭ گېپىي ئېسىگە كېلىپ ، خاتىرجەم بولغاندەك قىلىسى-
مۇ ، يەنىلا كۆڭلى ئارامسىدا ئەمەس ئىدى .

دىلىپار ئون نەچچە ئائىلىلىك كىچىك مەھەللە . پرۇفېسكىيە-
لار مەھەللىدىن سەل چەتتىكى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ بويىغا
ئىككى چېدىر تىكتى . بۇلار چېدىر تىكىش بىلەن ھەپىلىشىۋاتقاندا ،
دىلىپارلىقلار غەلىتە كىيىملىك ، سېرىق چاچ ، «سىنى قانسىز»
ئىككى ئادەمنى كۆرۈپ ، بەر - بىرىگە خەۋەر قىلىشىپ ،
چوڭ - كىچىك ، ئەر - ئايال ھەممىسى بىر - بىرىنى ھىمات
قىلىشقاندەك غۇزمەك بولۇشۇپ قاراپ تۇرۇشاتتى . باقى ئۇلارنىڭ

يېنىغا بېرىپ بىرنېمىلەرنى دېگەندىن كېيىن ، بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن بېرى كەلدىيۇ ، يەنىلا يېقىن كەلمەي ئارىلىق قالدۇرۇپ تۇرۇشتى . پرۇفېسسورنىڭ ئۇلارنىڭ چىرايى ، تەق - تۇرقىغا ، كىيىم - كېچىكىگە ھەم ئۆيلىرىگە سەپسالدى . چىراي شەكلى ئاقسۇپىدىكىلەرنىڭكىگە ئوخشايتتى : ئۇستىخانلىق ، تەمبەل ، يۇزى سەل كەڭ ، ئىككى زاڭمقى بىلىنەرلىك بۇرتۇپ چىققان ، بۇغداي ئۆڭ ، قوي كۆز رەڭگىگە مايىل ، ئەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قويۇق ساقاللىق ئىدى . ئەرلەر قوپالراق توقۇلغان يۇڭ پالاس ئىشتان - چاپان كىيىۋالغان ، ئاياللار ، قىزلار تورقا ئارىلاشتۇرۇلغان يۇڭ چەكمەندە تىكىلگەن چاپان ، ساپ تورقىدا توقۇلغان رەختتە كۆڭلەك كىيگەنىدى . چوڭ ياشلىق ئەر - ئاياللارنىڭ بەزىسى چورۇق ، بەزىسى كۆندە تىكىلگەن بۆز رەڭ ئۆتۈك كىيگەن بولسا ، ئوتتۇرا ياش ، ياش ۋە بالىلارنىڭ ھەممىسى يالاڭغىداق ئىدى ، باشلىرىغا يا تېرە تۇماق ياكى ئاق يۇڭدا قۇيغان كىگىز قالپاق كىيگەن . بۇ ، ئىسسىقى مېڭىنى قاينىتىۋېتىدىغان تەكلىماكان قۇملۇقىدا ياشايدىغان كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە ئىسسىق ئۆتەكۈزمەيدىغان ئوبدان قالقىنى .

بىر كېچە ئۆتتى . ئەتىگەنلىك ناشتىدىن كېيىن پرۇفېسسور ئابدۇللانى ئېلىپ باقى ، ئامىتەكلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا مەھەللىنى ، ئەتراپىنى ئايلىنىپ كۆرمەكچى بولدى . باقى مەھەللىگە كېتىپ ئېگىز بوي ، ئۇستىخانلىق ، بومبۇر ساقاللىق بىر كىشىنى باشلاپ كەلدى .

— دىلىپار مەھەللىسىنىڭ چوڭى ، — باقى باشلاپ كەلگەن كىشىنى تونۇشتۇردى .

— ئىسمى قۇتىبۇللا . مەھەللىدىكىلەر ئۇنى قۇتىبۇل تاغا دەيدۇ .

— نېمە ؟ ! بىر يوز بەش ياش ؟ ! — باقى كېتىۋېتىپ قۇتىبۇل تاغىنىڭ پېشىنى دېۋىدى ، پرۇفېسسور قۇلىقىغا ئىشەنمەي قالدى ، — مېڭىشى بىزدىن تېتىك كۆرۈنىدۇ ، ساقلىمۇ پۇتۇنلەي ئاقىرىپ كەتمەپتۇغۇ .

— ئۆيىده بىر يۇز يىگىرمه بەش ياشلىق ئاتىسى بار . بۇ يىل سەل كېسەلچان بولۇپ قاپتۇ ، بۇلتۇر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئولتۇرىدىغان .

پرۇفېسسور ئالدى بىلەن مەھەللىنى ئارىلىدى ، بۇ يەردىكى لەرنىڭ ئۆيلىرى ئاقسۇپىدىكىلەرنىڭكىدىنمۇ ئاددىي ئىدى . تىكلىمە ياغاچلىق بەش ئېغىزدەك ئۆينى كۆردى ، قالغانلىرى قومۇش ساتما ئۆيلەر ئىدى . ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ئۈچ ئېغىزلىق بولۇپ ، ئوتتۇرىدىكى كىچىكرەك ، ئىككى تەرەپتىكىسى چوڭ ئىدى . بەزىلەرنىڭ يەنە ئۆيىنىڭ ئارىسىغا بىر - ئىككى ئېغىزدىن يانداپ سالغان لىرىمۇ بار ئىدى . ساتمىنىڭ پاكارلىقى ، قويۇلغان قومۇشنىڭ قېلىنلىقى جەھەتتە ھەممىسى ئوخشاش ئىدى . مەھەللە دەريا بويىدىن تۆت يۇز قەدەمدەك نېرىدىكى ئىككى تۆپىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانىدى . ھەرقايسى ئۆيدىكى ئاياللار ، ئىش قىلالىغۇدەك بولغان قىزلار ئۆز ساتمىلىرىنىڭ ئالدىدا تور ، مانجار ، پالاس ، ئارغامچا توقۇشتەك ئائىلىۋى ئىگىلىك بىلەن مەشغۇل ئىدى ، بىرمۇ چوڭ ياشلىق ئەر كۆرۈنمەيتتى . پرۇفېسسور ئىش قىلىۋاتقان ئاياللارنى ئارىلاپ رەسىمگە تارتىپ بولۇپ ، ئابدۇللا ئارقىلىق قۇتبۇل تاغىدىن :

— ئەرلەر كۆرۈنمەيدۇغۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— بىر قىسىم ئەرلەر دەريادا بېلىق تۇتۇۋاتىدۇ ، يەنە بىر قىسمى شىندى تېغى بىلەن سىڭىر تېغىغا ئوۋغا كەتتى .

— تېرىلغۇ قىلىدىغان يېرىڭلار نەدە ؟

قۇتبۇل تاغا پرۇفېسسىغا قاراپ قويۇپ :

— بۇ يەر مانا مۇشۇنداق ساپلا قۇملۇق ، نېمىلا تېرىسا ئۈنمەي تۇرۇپ قۇمنىڭ قىزىقىدا پىشىپ بولىدۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى .

دېھقانچىلىق قىلماي بىر ئۆمۈر بېلىقچىلىق ، ئوۋچىلىق ، قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەن ياشاپ ئۆتىدىغان بۇ مەھەللە خەلقىگە پرۇفېسسور قىزىقىپ قالدى . ئۇ مەھەللە سىرتىدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپ تۆت ئەتراپقا دۇربۈن بىلەن قارىدى . دەريانىڭ نېرىقى قاسىنقىدىكى بۇك غالدىراڭ قومۇشلۇق بىلەن

بېرىقى قاسناقتىكى يېكەنلىكتىن باشقا يېشىللىق كۆرۈنمەيتتى . پەقەت دەريانىڭ يېقىن بەزى جايلاردا چاچاق ، قوڭۇچاق ، يەنە يىراق - يېقىندىكى قۇم دۆڭلىرى ئارىلىرىدا يۇلغۇنلار كۆرۈنەتتى . بۇ يېقىن ئارىدا توغراقلىق يوقتەك ئىدى . قۇملۇقنىڭ چېتىگە دۇربۇننىڭ كۆزى يەتمىدى . چەكسىز قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھاياتلىقنىڭ جان تومۇرىدەك كۆنچى دەريانىڭ ئاقماقتا . دەريادا كىشىلەر كېمىگە چىقىۋېلىپ بېلىق تۇتماقتا . پرۇژىكتورنىڭ خىيالىنى ئۇزۇپ ، مەھەللە تەرەپتىن زىل ئاۋازدا ئېيتقان ناخشا ئاۋازى كەلدى . بىرىگە يەنە بىرى ئۇلاپ ئېيتىپ ، ناخشا ئۇزۇلمەيتتى . پرۇژىكتورنىڭ ناخشىنىڭ سۆزىنى چۈشەنمىسەمۇ ، مۇڭغا مەپتۇن بولۇپ قالدى . ناخشىدىن چەكسىز قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى تۇگمەس يولدا ئېشەك ياكى كالىغا مىنىپ كېتىۋاتقان ۋە ياكى قومۇش ساتىدا ئۆزى يالغۇز ئولتۇرۇپ يۇڭ ساۋاۋاتقان ، پالاس ، تور توقۇۋاتقان كىشىنىڭ غېرىب - مىسكىنلىكىنىڭ ، يېتىم - يېگانىلىكىنىڭ ، ئۇ يىلدىن بۇ يىلغا يېڭىلانماي ، بىر ئىز ، بىر قېلىپتا داۋاملىشىۋاتقان زېرىكىشلىك ھايات مېلودىيىسىنىڭ مۇڭى تۆكۈلەتتى .

— دەريادا كېمە بىلەن ئۇزۇپ نەچچە كۈندە لوپ كۆلىگە بارغىلى بولىدۇ ؟

— بۇ دەريا بىلەن كۆلگە بارغىلى بولمايدۇ .

— دەريا كۆلگە قۇيۇلىدىكەنغۇ ؟

— دەريانىڭ ئاخىرى كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان بۇك قومۇشلۇق ، يېكەنلىك سازلىق ، كېمە بىلەنمۇ ، ئات - ئۇلاغ بىلەنمۇ كۆلگە كىرگىلى بولمايدۇ .

— كۆلگە قانداق كىرگىلى بولىدۇ ؟

— تارىم بىلەن .

— تارىم دەرياسى ئۇدۇل لوپ كۆلىگە قۇيۇلمايدىكەنغۇ ؟

— ئالدى بىلەن چۈنكۆلگە قۇيۇلۇپ ، ئۇنىڭدىن قارىغۇران كۆلى ، تاتىما ۋە قارىقوشۇن كۆلىگە قۇيۇلۇپ ، ئاندىن چوڭ كۆلگە ئۆتىدىغان ئوخشايدۇ .

— دىلپاردىكىلەردىن لوپ كۆلىگە بارغانلار بارمۇ ؟
قۇتبۇللا ئاغا بېشىنى لىڭشىتتى .
— بۇ ئەتراپتا ياۋايى ھايۋانلار بارمۇ ؟
— بار ، يولۇاستىن باشقا ، ياۋا تۆگىدىن تارتىپ ھەممىسى بار .
— ياۋا تۆگە بارما ! ؟ — پرۇفېسسور تەكلىماكان قۇملۇقىدا ياۋا تۆگىنىڭ بارلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى . بۇ ئۇچۇر ئۇنىڭ ئۈچۈن چوڭ بايقاش ئىدى . ئۇ شۇ خۇشاللىقىدا يېنىدىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپ دۈربۈن بىلەن يىراقلارغا ئۇزاققىچە قارىدى ، ئۇنىڭ خىيالىدا ھېلى بىر قۇم دۆڭىسى يامراپ لىدىن بىرنەچچە ياۋا تۆگە چىقىپ كېلىدىغاندەكلا ئىدى . ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنۈپ تۇرغىنى پايانسىز قۇملۇق ئىدى . دىلپار مەھەللىسى مانا شۇ قۇم دېڭىزىنىڭ بىر گىرۋىكى بىلەن كۆنچى دەريا‌سى بويىدا دۇنيانىڭ سىرتىدا قالغاندەك غېرىبسىنىپ تۇراتتى .
كۈن چۈشتىن قايرىلغان مەھەلدە ، ئىۋان كوزمىچلار ساق - سالامەت يېتىپ كەلدى ، ھەممىسى خۇش بولۇشتى .
— يول بولمىغاچقا ئۆزىمىز يول تېپىپ ماڭدۇق . ئالىقۇل قانداق مېڭىشنى بىلمىدىكەن ، شۇڭا ئۇدۇل دىلپارنى تېپىپ كېلەلىدۇق ، — ئىۋان كوزمىچ يەنە مۇنداق دېدى ، — خەتەرگە ئۇچرىمىدۇق ، ئاچ قالمىدۇق .
— ئۆزۈقۇڭلار يەتتىما ؟ — پرۇفېسسور سورىدى .
— يەتتى ، قىسىپراق يېدۇق . تەلىيىمىزگە كېيىك ، جەرەنلەر ئۇچراپ تۇردى . جەرەندىن تۆتنى ئېتىپ يېدۇق ، ئەمما كېيىكنى ئېتىشقا بولمىدى ، — ئىۋان كوزمىچ گېپىنى دەپ بولۇپ ئالىقۇلغا قاراپ قويدى .
— نېمىشقا ئاتقىلى بولمىدى ؟ — پرۇفېسسور ھەيران قالغاندەك سورىدى .
— ئالىقۇل : «بۇ ئەتراپتا كېيىك بەك ئاز قالدى ، ئاتساڭلار بولمايدۇ . ئەگەر ئاتىدىغان بولساڭلار قايتىپ كېتىمەن» دەپ تۇرۇۋالدى .

پرژىۋالىسكىي ئالىقۇلغا قاراپ قويۇپ ، ئۇزان كوزمىچتىن :
— جەرەنلەرنىڭ تېرىسىنى قانداق قىلىدىكىلار ؟ — دەپ سورىدى .
— قانداق قىلىشنى ئالىقۇل بىلىدىكەن . تۇزلاپ يېرىم كۈنلا قۇمغا يېيىپ قويۇۋىدى ، قۇرۇپ قاپتۇ . كەلكۈن كېلىشتىن سەل ئىلگىرى يىراقتا قېچىپ كېتىۋاتقان تۆگىنى كۆردۇق .
— ياۋا تۆگە ؟ ! — پرژىۋالىسكىي ھايران بولغىنىنى باسالماي قالدى .
ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىدىكى تۆت كىشى ئايرىم پىكىرلەشۋالدى .
— كۆنچى دەريانى بىلەن مېڭىپ لوپ كۆلىگە بارغىلى بولىدىكەن ، دەپ چۈشەنكۈل تەرەپكە كەتسەك ، بۇ تەرەپكە قايتا كېلەلمىگۈدەكمىز . شۇڭا دەريانىڭ سۈيى كۆلگە قويۇلىدىغان سازلىقچە بولغان ئارىلىقنى تەكشۈرۈپ چىقايلى دەۋاتىمىز . بۇنىڭغا بىر ھەپتە ۋاقىت كېتەر . ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن ئىككىگە بۆلۈنۈپ يۈرمەي ئاتلىق ماڭماق بولۇۋاتىمىز . دەريا ياقىلاپ ماڭغاندىكىن ئېزىپ قالماسمىز ، — دېدى پرژىۋالىسكىي .
باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇللار بىر - بىرىگە قاراپ قويۇشتى . ئەتىسى ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن بۇ ئۇچى كۆنچى كەنتىگە قايتىپ كەتمەك بولۇشتى . ئالىقۇل ناشتىلىققا دىلىپارلىقلار تەييار قىلىپ بەرگەن بېلىق شورپىسى ئۈجۈل بۇلمىقى ئەكېلىپ پرژىۋالىسكىيلارنىڭ قاچىلىرىغا ئاز - ئازدىن ئۈسۈپ بېرىپ :
— بۇ بىز لوپلۇقلارنىڭ بىر خىل تامىقىمىز ، جىق بەرمەدۇق ، ئىچىپ بېقىڭلار . بۇنىڭدىن بىردىنلا بېرىمىز ، بۇنىمۇ يەپ بېقىڭلار ، — دېدى .
— بۇ نېمە ؟ قېزىغا ئوخشايدىكەنغۇ ، — دېدى ئابدۇللا .
— يەپ بېقىپ بىرنېمە دە .
پرژىۋالىسكىيلار بېلىق شورپىسىغا چېلىپ ئەتكەن ئۈجۈل ئۇمىچىنىڭ قانداق تاماقلىقىنى ، نېمىدە ئەتكەنلىكىنى زادى بىلەلمىدى ، ئەمما تەمى ئاغزىدا قالدى ، بولسا يەنە ئىچكۈسى بار ئىدى .

بىردىن بەرگەن ، ئۇزۇنلۇقى بىر غېرىچمۇ كەلمەيدىغان نەرسىنىڭ تەمى ئالدىنقىسىدىنمۇ لەززەتلىك ئىدى .

— بۇ قانداق ئەتكەن نەرسە ، تەمى ئاجايىپلىكەنغۇ ، — دېدى ئابدۇللا .

— سەن بېلىق ئۆپكىسى دەپ تاشلىۋەتكەن ھېلىقى پوستلاق قۇيمىسى ، — ئالىقۇل بۇنى تەئەددى بىلەن دېدى ، ئابدۇللا قۇلىقىغىچە قىزىرىپ كەتتى .

پرۇفېسسورلار مەھەللە ئەتراپىنى ئىككى كۈن ئايلاندى ، خېلى يىراقلارغىچە باردى . ياۋا تۆگىنى ئۇچرىتىپ قالارمىزمىكىن ، دەپ ئويلاشقانىدى ، جەرەنمۇ كۆرۈنمىدى .

— چوڭ ياۋايى ھايۋانلار مەھەللە ئەتراپىدا بولمايدۇ ، — دېدى ئوبۇل .

پرۇفېسسورلار بىر نەرسىگە ھەيران ئىدى ، ئالىقۇل مەھەللىدىن ئەكەلگەن تاماقنى يېگەن كۈنى ئۇسسىيۇ ، ئەمما كەچكىچە تاماق يېمىدى ، قورسىقى ئاچمىدى . ئەتىسى ئۆزلىرىنىڭ تامىقىنى يېگەن كۈنى ئۈچ ۋاخ تولۇق ، تويغۇچە تاماق يېدى .

— ئەجەب ئىش ، — دېدى پرۇفېسسور ، — بۇلارنىڭ تامىقىنىڭ مىقدارى ئاز بولغىنى بىلەن قۇۋۋىتى يۇقىرى ئىكەن . ئەسلىي بۇ بىزدەك ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ تامىقى ئىكەن . نېمىلەردە ، قانداق ياسىلىدىغانلىقىنى ئۆگىنىۋالساق بولغۇدەك .

پرۇفېسسور قۇتبۇللا تاغا بىلەن خېلى ئوبدان تونۇشۇپ قالدى . ئۇنىڭ باشلىشىدا بىرنەچچە قومۇش ساتما ئۆيلەرگە كىرىدى ، كىشىلەر بىلەن ئەھۋاللاشتى ، ئۇنى ـ بۇنى سوردى . ھەممە ئائىلىنىڭ ئۆي بىساتى ئوخشاش دېگۈدەك ئاددىي ئىدى . قاچا ـ قۇچا ، قازان ـ قومۇش سايمانلىرىدىن قازان ، پىچاقتىن باشقىلىرى ھەممىسى ياغاچتىن بولۇپ ، ئۆزلىرى ياسىۋالىدىكەن .

لوپ كۆلى تەرەپكە مېڭىشنىڭ ئالدىنقى كۈنى قۇتبۇللا تاغىنىڭ ساتمىسىدا ئالتە ـ يەتتىدەك كىشى بىلەن لوپ كۆلى ، كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ ئېقىنى ، تارىم دەريالىرىمۇ بۇ دەريا قۇيۇلىدىغان كۆللەر ، تەكلىماكاندىكى ياۋايى ھايۋانلار ، ھەر خىل قۇشلار توغ-

رۇلۇق پاراڭ بولۇندى . گەپنىڭ تولىسىنى يەنىلا پرزىۋالىسكىي قىلدى ، سورىدى . ئۇلار بولسا ، بۇ غەلىتە قىياپەت ، غەلىتە زۇۋاندىن ئادەمگە ھەيران قېلىش ، ئەيمىنىش - قورۇنۇش ئارىلاش قاراپ ئولتۇرۇشتى . سۆھبەت ئۇزۇن داۋاملاشمىدى ، لېكىن بۇ كىشىلەرنىڭ پرزىۋالىسكىيدا قالدۇرغان تەسىراتى ئۆزگىچە بولۇپ ، ئۇنىڭ خىيالىي بۇلىقىنى چۇلغىتىپ ، ئۇنى باشقا بىر دۇنياغا كېلىپ قالغاندەك ئاجايىپ ھېسسىياتلارغا كەلتۈرگەنىدى . ئۇ مەۋج ئۇرغان تەسىراتىنى خاتىرىسىگە پۈتۈشكە ئالدىراپ ساتمىدىن چىقتى . ئۇنى ئۇزىتىپ چىققان قۇتبۇل تاغىغا مىرئەخمەت :

— بۇ كىشىلەر ئاتىلىق غازى ياقۇپبەگنىڭ مۇھىم مېھمانلىرى — دېدى .

— كىم ئۇ ياقۇپبەگ دېگەن ، بىزنىڭ لوپنىڭ ئاتىسى كۇنچىقانبەگ ، — دېدى قۇتبۇللا تاغا . ئۇزايمىدىن ئۇ خاپا بولغاندەك ئىدى .

مىرئەخمەتنىڭ چىرايى تاتىرىپ ، كۆزلىرى يوغىناپ كەتتى . ئۇ گەپ قىلىشقا تەمشىلۇىدى ، ئابدۇللا پۈتىغا دەسسەپ قويدى . مىرئەخمەت جىم بولدى .

پرزىۋالىسكىي قۇتبۇل تاغىدىن بىلگەن مۇھىم ئىش ، بۇ يەردىن غەرب تەرەپتە توقسان چاقىرىمچە يىراقلىقتا پىتولمى ئېيتقان ئويغارداس ، يەنى تارىم دەرياسى ، ئۇنىڭ ساھىلىدا ئويغارلار يەنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان دىلىپارلىقلار بىلەن بىر قېرىنداش لوپلۇقلارنىڭ ياشاۋاتقانلىقى ئىدى . پرزىۋالىسكىي تارىم دەرياسىنى ، تارىملىقلارنى كۆرۈشكە ئالدىرىدى ، لېكىن ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتسىلا ، بۇ تەرەپكە قايتالماسلىقى مۇمكىن ئىدى . بولامدۇ - يوق ، ئۆزىمۇ بىرنېمە دېيەلمەيتتى . كۆنچى دەرياسىنىڭ لوپ كۆلى سازلىقىغا قۇيۇلۇشقا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ئېقىن ئەھۋالىنى ، ئىككى ساھىلىنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۇشىنى تەكشۈرۈۋېلىش كېرەك . يەنە بىر مۇھىم ئىش ، ياۋا تۆگە... بۇگۈنلا تەييارلىقلارنى قىلىۋېلىپ ، ئەتە كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا ماڭماق بولدى . بۇرادەرلىرىگە ئىشلارنى تاپىلاپ قويۇپ چېدىرىغا

كىردى ـ دە ، بايقى تەسىراتلىرىنى خاتىرىسىگە يېزىشقا تۇتۇندى :

« ... مەن بۇ دىيارغا قەدەم قويۇشتىن ئاۋۋال ، تارىم ئويمانـ لىقىدا ياشاپ كېلىۋاتقان بۇ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايتتىم . بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ، بۇ دىياردىكى خەلقنىڭ جاھاندىن بىخەۋەر ھالەتتىكى ئىپ-تىدائىي تۇرمۇش مۇھىتىنى كۆزۈپ ئىنتايىن ھەيران قالدىم . شۇ كۈنلەردە ، نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا بىزلەردىن مەدەنىيەت جەھەتتە ئاللىبۇرۇن ئالغا كەتكەن بۇ خەلق بىلەن ياۋروپالىقلار ئوتتۇرىسىدا ئاسمان ـ زېمىن پەرق بارلىققا كەلگەندى... بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ماددىي تۇرمۇش جەھەتتىنلا نامرات بولۇپ قالماستىن ، بەلكى يەنە روھىي دۇنيا ۋە مەنىۋى تۇرمۇش جەھەتتىنمۇ ئاجايىپ زەئىپلىك ئىچىدە ياشايدىكەن . ئۇلارنىڭ دۇنيا ھەققىدىكى بىلىملىرى ۋە ئاڭ سەۋىيىسى پەقەت ئەتراپىدىكى تار مۇھىت بىلەنلا چەكلىنىدىكەن ، سىرتقى دۇنياغا نىسبەتەن ھېچقانداق تەسىراتى ۋە چۈشەنچىسى يوق ئىكەن . قېيىق ، قارماق ، تور ، بېلىق ، قومۇش ۋە چەكسىز قۇمـ لۇق... مانا بۇلار ئۇلارنىڭ ھاياتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىكەن . بۇنداق بىكىك مۇھىت ئىچىدىكى تىمتاس ھايات ئۇلارنىڭ سىرتقى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقە ئېھتىياجىنى يوقىتىپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيەتلىـ رىنىمۇ يوق قىلىۋېتىدىكەن . ئۇلار تۇغۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئۆلـ گۈچە بولغان ئارىلىقتا ، كۆز ئالدىدىكى قومۇشلۇق كۆل (دەريا— ئا)دىن باشقا ھېچقانداق نەرسىگە ئۇمىد باغلىمايدىكەن . ئۇلار ئۇ-چۇن تاشقى دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق ئىكەن . نامراتلىق ، ئاچ ـ زارلىق ۋە رەھىمسىز تەبىئەت بىلەن توختاۋسىز كۈرەش قىلىش جەريانىدا ، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىدە بىر خىل جاھىللىق ، ئىچىگە تىنىپ كەتكەن سۇكۇت ۋە ئۆتكەن كۈنگە شۈكۈر قىلىش پىسخىكىسى شەكىللەنگەنكەن . ئۇلارنىڭ سوئـ غۇن چىرايىدىن كۈلكە ـ تەبەسسۇمنى كۆرۈش ئىنتايىن تەس ئىكەن... »

5

دەريا بويلىرىدىكى ، دەريانىڭ سولاقلىرىدىكى قومۇش ، يەر-كەن ، دىلپارلار ۋە دەريا قېشىدىن كۆز يېتىم يەرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يۇلغۇن ، چاكاندا ، كەكرە ، چاچاق ، قوڭاچاق قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەردىن باشقا ، ئۇنىڭ نېرىسىدا قۇملۇقتىن بۆلەك ھېچ نەرسە يوق . دەريا دىلپاردىن ئۆتكەندىن كېيىن ، شەرققە بۇرۇلۇپ چەكسىز قۇملۇقنى كېسىپ ئاقماقتا . پرژېۋالسكىي پاۋىل كوس-مىنوف بىلەن ئوبۇلنى تۇرالغۇدا قالدۇرۇپ قويغاندى . دىلپارلىق ئىككى يول باشلىغۇچى قوشۇلۇپ توققۇز ئاتلىق ئادەم گاھى دەريانى بويلاپ ، گاھى دەريا ساھىلىدىن يىراقلاپ ، قۇم دۆڭلىرى بىلەن قاسىراقلىرىدەك بىر - بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن چەكسىز قۇملۇق-تا مېڭىۋاتقىنىغا ئۈچ كۈن بولدى . بۈ ، 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى بولغاچقا ، ھاۋا سالقىن ، كۆكۈلدىكىدەك سەپەر مەزگىلى ئىدى . پرژېۋالسكىي بىلەن ئىۋان كوزمىچ پات - پات ئېگىز قۇم دۆڭىسە-گە چىقىپ پايانسىز قۇم مەنزىرىسىگە ئۈزاق - ئۈزاق قاراپ كېتەتتى .

— قارا ، كۆردۈڭمۇ بۇ پايانسىز قۇملۇقنى ، — پرژېۋالىس-كىي دۇربۇندا يىراقلارغا قاراۋېتىپ يېنىدىكى ئىۋان كوزمىچقا سۆزلىمەكتە ، — تىرىك جاندىن ئەسەر يوق مۇشۇنداق ئۆلۈك قۇملۇق دۇنياسىنىڭ قورشاۋىدا دىلپارلىقلار جاھان جەمئىيىتىدىن-غۇ تاشقىرى ، تەبىئەتتىنمۇ تاشقىرىدەك بىر مۇھىتتا ياشايدىكەن . بۇلار دۇنيانى بىلمىگەندەك ، دۇنيامۇ ئۇلارنى بىلمەيدىكەن . تەڭرە-نىڭ تەڭشىكىگە قايىلمەن ، بۇلارنى دۇنياغا تونۇتۇڭلار ، ئۆلۈك قۇملۇق دۇنياسىغا ھاياتلىق بەخش ئېتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان بۇ خەلقتىن دۇنياغا خەۋەر بېرىڭلار ، دېگەندەك بىزنى بۇ يەرگە ئەۋە-تىپتۇ . مەن بۇ ئېكسپېدىتسىيىمىزنىڭ مۇشۇ جەھەتتىنمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى تونۇۋاتىمەن .

— شۇنداق ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ ، — رەھمسىز تەبىئەت-

نىڭ ئىسكەنجىسىگە تەن بەرمەي ، قۇملۇق مۇھىتىدىن ئۆزلىرىگە مۇڭاپىق تىرىكچىلىك شەكلى ۋە ئۇسۇللىرىنى يارىتىپ ، بىر ئىز ، بىر قېلىپتا بولسىمۇ ، ئەجدادلىرىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي ياشاپ كېلىۋاتقان دىلىپارلىقلارغا مەنمۇ قايىل ، تەسەۋۋۇرىمىزغا سىغمايدىغان بەكمۇ ناچار تەبىئەت ۋە تۇرمۇش مۇھىتىدا تۇرۇپمۇ بۇلارنىڭ ئادەمگەرچىلىكىگە ، كەڭ قورساقلىقى ۋە سەمىمىيلىكىگە ھەيران قېلىۋاتىمەن .

مۇنداق ئىككى ئىش ئىۋان كوزمىچنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىۋېلىپلا تۇراتتى ، كۆزى دىلىپارلىق ئىككى يول باشلىغۇچىنىڭ قايسىسىرىنىڭ كۆزى بىلەن ئۇچرىشىپلا قالسا ، خىجىللىقتىن ئۆلمەيتى ، ئۇنىڭ بېرىسى بولاتتى .

بۇلار سەپەرگە ئاتلىنىشنىڭ ئالدىنقى كۈنى كەچتە : «قۇتبۇللا تاغا بىزگە يول باشلىغۇچى بېرەرمۇ - بەرمەسمۇ ؟» دېيىشىپ ئولتۇراتتى . چۈنكى ، مىرئەخمەت : «ئاتلىنىق ياقۇپبەگ» دەپ قويۇپ ، ئۇنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويغانىدى . پرۇنژالىسكىيلار بۇ يەرگە كەلگەن بىرقانچە كۈندىن بېرى شۇنى ھېس قىلدىكى ، دىلىپارلىقلار ئارىسىدا ھېچقانداق تەشكىلىي شەكىل بولمىسىمۇ ، قۇتبۇللا تاغا مۇتلەق نوپۇزغا ئىگە ئىدى ، ئۇنىڭ گېپىنى ھېچكىم يىرمايتتى ، ئۇمۇ يۇرتداشلىرىنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدىغان ھەرقانداق ئىشنى زادى قىلمايتتى . مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت كىشىلىرى جان تىكىشىپ قوغدىشىدىغان ، قوغلىشىدىغان شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك دىلىپارلىقلار ئارىسىدا يوق . قۇتبۇللا تاغىمۇ شۇلارنىڭ بىرى . ئۇنىڭ ئويلايدىغىنى ، ئۆزىنىڭ ئەمەس ، يۇرتداشلىرىنىڭ مەنپەئىتى . ئۇ ئىككى ئادەمنى باشلاپ كېلىپ پرۇنژالىكسىيغا قاراپ :

— بۇلار سىلەرنى كۆنچى دەريا سىنىڭ ئايغىغىچە باشلاپ بارىدۇ . بۇلار دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدىكى قۇملۇقلار بىلەنمۇ بەك تونۇش ، — دېدى .

پرۇنژالىسكىي گەپ قىلىغۇچە ، ئىۋان كوزمىچ ئالمان - تالمان :

— بىزگە يول باشلاشقا قېرىنى بەرگۈچە ياشراقتىن بەرسە بولمامدۇ ، — دېدى چالا ـ بۇلا ئۆگىنىۋالغان ئۇيغۇرچىنى بۇزۇپ سۆزلەپ . ئۇمۇ پرزۋالسكىيغا ئوخشاش سەپەر جەريانىدا ئابدۇللا ـ دىن ، كورلىدىن باشلاپ مىرئەخمەت ، ئوبۇللاردىنمۇ ئۇيغۇرچىنى ئۆگىنىپ ، تۇرمۇشتىكى سۆزلەرنى ئاڭچە ـ مۇڭچە ئۆگىنىۋالغانىدى .

— بۇلار ئەمدى سەكسەن ياشتىن ئاشتى ، قېرى دېسەك بولمايدۇ . بۇلار چوڭ سازلىققىچە نەچچە قېتىم بارغان ، ياشلار ئۇيەرگە بېرىپ باقمىغان .

— سەكسەن ياشتىن ئېشىپتۇ ، قېرى ئەمەسكەن... — ئىۋان كوزمىچ ئىككى يول باشلىغۇچىغا ئاڭلىتىپ تۇرۇپ غودۇڭشىدى .

ئۇلار سەپەرگە چىققان تۇنجى كۈنى چۈشتىن كېيىن دەريا بويلاپ كېتىۋېتىپ ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى يامزىلىغا كېلىپ قالدى . ئىۋان كوزمىچ ئالدى بىلەن ئىككى يول باشلىغۇچىغا ، ئاندىن باشقىلارغا قاراپ :

— قېنى ، ماڭۇ قۇم دۆڭىسىگە چىقىشىپ باقمايلىمۇ ، — دېدى ـ دە ، ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىنى ئابدۇللاغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ قۇم دۆڭىسىگە قاراپ ماڭدى . ئۇنىڭ نېمىشقا بۇنداق قىلىدىغانلىقىنى ئىككى يول باشلىغۇچى بىلىپ بولغانىدى . ئىككىسى بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قويۇپ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ، ئىككى ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى چاتتى ، بىر ئاتنى چۈشەپ قويۇپ قۇم دۆڭىسىگە قاراپ ماڭدى . بۇ چاغدا ئىۋان كوزمىچ قۇم دۆڭىسىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىغا چىقىپ بولغانىدى ، لېكىن بىر قەدەم ئالدىغا ماڭسا ، ئىككى قەدەم ئارقىسىغا سىيرىلىپ ، ئاران چىقىۋاتاتتى ، قۇم دۆڭىسىنىڭ يېرىمىغا چىقمايلا ھېرىپ ھۆمۈدەپ قالدى . دىلىپارلىق ئىككى يول باشلىغۇچى قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ بولغاندا ، ئىۋان كوزمىچ قۇم دۆڭىسىنىڭ بىر قىسمى قالغاندا ، يەنە يۇقىرى ئۆرلەشكە مادارى يەتمەي ئولتۇرۇپ قالدى .

— قۇم دۆڭىسىگە چىقىشنىڭمۇ ئېپى بار ، شۇنى ئۆگىنىۋال ،

ماڭ ، چۇشۇپ كېتەيلى ، — دېدى ئىككى يول باشلىغۇچىنىڭ ئېگىزرەك بىرى ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ . ئۇنىڭ ئىسمى ھادىل ، لەقىمى قوشۇق يەنە بىرىنىڭ ئىسمى تۇردى ، لەقىمى قۇرۇق . ئۇ ئىككى قېتىملىق ئوۋدىن قۇرۇق قول قايتىپ كەلگەچكە ، مۇشۇ لەقەم قويۇلۇپ قالغانىدى .

سەپەرنىڭ ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن ، ھادىل قوشۇق : «چۇشلۇكۇڭلەردە يەڭلار» دەپ ھەربىر ئادەمگە ئۆزى ئۇچۇن تەييارلاپ ئېلىۋالغان ئۇجۇل بۇلمىقى قاتمىسىدىن يېرىم ئالىقانچىلىكتىن كىچىكرەك بىر كېسىمدىن تارقىتىپ بەردى . ئۇ كۈنى ئۇلارنىڭ كەچكىچىمۇ قورسىقى ئاچماي ، كەچلىك تامىقىدىمۇ ئازراقتىن بىر نەرسە يەپ بولدى قىلىشىپ ، ئۇجۇل قاتمىسىنىڭ قۇۋۇتىگە ھەيران قېلىشقانىدى .

— يول مېڭىش ، ئات مىنىشتە ئۇلار ئالدىدا چوڭ سۆزلىمەيلى ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي يېنىغا ئىۋان كوزمىچ كەلگەندە . ئۇ تېخىچە ھاسىراپ تۇراتتى .

پرۇنۇالىسكىيلار يەتتىنچى كۈنى چوڭ سازلىققا يېتىپ كەلدى . بۇ يەرگە ئاتلىق ماڭسا ئادەتتە تۆت كۈندە يېتىپ كەلگىلى بولىدۇ . ئەمما بۇ سەپەر ئۇنداق ئەمەس ئىدى . پرۇنۇالىسكىي بەزىدە دەريانىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرسە ، بەزىدە دەريا ساھىلىنىڭ يەر شەكلىنى ، قۇملۇق ۋە قۇم دۆۋىلىرىنىڭ تۈزۈلۈشلىرىنى تەكشۈرەتتى ، دۇربۇن بىلەن يىراق - يىراقلارنى كۆزىتەتتى ، خاتىرىسىگە بىرنەمىلەرنى يازاتتى ، خەرىتىگە ھەر خىل بەلگىلەرنى قويىاتتى .

سازلىق ھەقىقەتەن كەڭ بولۇپ ، چېتىنى كۆرگىلى بولمايتتى .

— سازلىقنىڭ نېرىسىنى لوپ كۆلى دەيدۇ ، ئەمما دىلپارلىقلاردىن ھېچكىم ببرىپ باقمىدۇق ، سازلىقتىن ئۆتكىلى بولمايدۇ ، — دېدى ھادىل قوشۇق .

سازلىقنىڭ چەت - چۆرىسى قويۇق يېكەنلىك بولسا ، ئىچى

بۇك غالدىراڭ قومۇشلۇق ئىدى ، قومۇشلارنىڭ ئېگىزلىكى ئاتلىق ئادەمنىمۇ چۆكتۈرەتتى . پرۇتۇالسكىي ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قاراپ باقتى ، كۆز ئالدىدىكى بىكەنلىك بىلەن قومۇشلۇقتىن باشقا ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىدى . سازلىقتىن ھەر خىل قۇشلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى .

— كوزمىچ ، ئۇ مىلتىقىنى ئېتىپ باق ، — دېدى پرۇتۇالسكىي .

«پاڭ ! » قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ بىكەنلىك ، قومۇشلۇقلاردىن قۇشلار ئۆز خىلى بويىچە توپ - توپ ئۇچۇشۇپ تەرەپ - تەرەپكە تارقاپ كېتىشتى . بىر دەمدىن كېيىن بايىقى ئاۋازلار ئۆچۈپ ، سازلىق گويا تىلسىملۇۋتكەندەك تىمتاسلىنىپ كەتكەندى .

— ھەي ، كەلگۈچە بىرەرمۇ ياۋايى ھايۋان ئۇچراتمىدۇق . ئەمدى قۇشلارنىڭ ئۇۋىسىغا كېلىپمۇ ، قۇشتىن بىر - ئىككىنى ئېتىۋالالمىغىنىم ئەلەم بولدى ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ ھەسرەتلەنگەندەك قىلىپ .

— قۇش ئاتماقچى بولساڭلار دەريادا جىق ، — دېدى تۇردى قۇرۇق .

— كەلگۈچە دەريادا ھېچقانداق قۇش كۆرمىدۇققۇ ؟

— قۇشلار يېكەن ، قومۇشلۇقلار ئارىسىغا كىرىۋالىدۇ .

— ھە ، قايتقۇچە چوقۇم ئاتىمىز ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

پرۇتۇالسكىينىڭ پۈتۈن ئەس - يادى ياۋا تۆگىدە ئىدى . ئۇنىڭ كېلىۋېتىپ ئېگىز قۇم دۆڭلىرىگە چىقىپ دۇربۇندا يىراقلارغا ئۇزاق قاراپ كېتىشى ، ئىۋان كوزمىچلارغا ئۇچرىغاندەك ياۋا تۆگە ئۇچراپ قالارمىكىن ، دېگەن ئۈمىدتىن ئىدى . ئەگەر بىرەر ياۋا تۆگە ئېتىۋالغان بولسا ، بۇ ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى ئەڭ مۇھىم بايقىشى بولاتتى . قېرىشقاندەك ھېچنېمە ئۇچرىمىدى ، قايتقاندا دەريانىڭ نېرىقى ساھىلىنى بويلاپ ماڭماقچى بولۇشتى .

دەريانىڭ نېرىقى ساھىلى قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسى بولۇپ ، چېتى كۆرۈنمەس قۇملۇق قارىغانسېرى تېخىمۇ سوزۇلۇپ كېتىۋاتـ

قاندەك كۆزنى تالدۇراتتى . كۆرۈنۈشلەر ماركوپولو[1] ساياھەت خا-تىرىسىدە يازغان تەسۋىرلەرگە بەكمۇ ئوخشاپ كېتەتتى . پرۇفېسسور كىي تەكلىماكانغا سەپەر قىلىدىغان بولغاندىن كېيىن ، خاتىرىنىڭ تەكلىماكان تەسۋىرلەنگەن سەھىپىسىنى قايتا - قايتا ئوقۇغانىدى . ئۇنىڭغا كۆنچى دەرياسى ، تارىم دەرياسى ۋە لوپ كۆلى ۋادىسى ئالتە ئەسىردىن بۇيان ئازراقمۇ ئۆزگەرمەي شۇ ھالىتى پېتى تۇرغاندەك سېزىلمەكتە ئىدى .

— دەريا بويلاپ ماڭامدۇق ياكى قۇملۇق ئىچى بىلەنمۇ ؟ — ئىۋان كوزمىچ پروفېسسىدىن سورىدى .

دەريادا پەقەت ئۆردەك ، غاز قاتارلىق سۇ قۇشلىرىلا بار ، ئەمما پروفېسسىنىڭ ئويلايدىغىنى ياۋا تۆگە . ئۇنداق قۇشتىن مىڭنى تۇنقاندىن ، ياۋا تۆگىدىن بىرىنلا ئېتىۋالسا... سۇ قۇشلىرىنى تۇتماي مۇ بولمايدۇ ، ھېچبولمىسا گۆشى ئوزۇق بولىدۇ .

— ئىككىگە بۆلۈنەيلى ، — پروفېسسىي ئىۋان كوزمىچقا قاراپ دېدى ، — ئابدۇللا ، تۇردى قۇرۇق ئۇچۇڭلار دەريا ياقىلاپ مېڭىڭلار ، قالغانلىرىمىز قۇملۇق ئىچى بىلەن ماڭايلى . قوشئاتار مىلتىقنى سىلەر ئېلىپ قېلىڭلار ، بەشئاتارنى بىز ئېلىۋالايلى .

— قۇملۇق ئىچىگە كىرىدىغان بولساق ، قاچىلارغا سۇنى جىق-راق ئېلىۋالايلى ، — دېدى ھادىل قوشۇق .

دەريا ياقىلاپ ماڭىدىغانلارنىڭ سۇ ئېلىۋېلىشى بىھاجەت بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ قاچىلىرىنىمۇ يېغىپ ھەممىسىگە سۇ قاچىلاپ ، زاپاس ئېلىۋالغان ئىككى ئاتقا ئارتتى .

چەكسىز قۇملۇق ، ئىچكىرىلىگەنسېرى قۇم دۆڭلىرى كۆپىيىپ ھەم ئېگىزلەپ بارماقتا . قۇم دۆڭلىرى ئارلىرىدىكى ئويمانلىقلاردا ئاندا - ساندا ئۇچراپ قالىدىغان قامغاق ، چاكاندا ، قوڭاچاقتىن باشقا ھېچنېمە يوق . قۇرۇق مېڭىش بىلەن ئۇچ كۈن ئۆتتى ، ھېچ نەرسە يولۇقمىدى .

— بۇ قۇملۇقتا بىزدىن باشقا بىرمۇ تىرىك جان يوق ئىكەن .

---

① ماركوپولو — (1254—1324) ۋېنتسىيىلىك ساياھەتچى .

قانچه ماڭساق ئوخشاشتەك قىلىدۇ ، دەريا تەرەپكە ماڭايلاسمىكىن ، — دېدى مىرئەخمەت . چەكسىز قۇملۇققا ، بىردىن بىرى ئېگىز قۇم دۆڭلىرىگە قاراپ ، ئۇنى قورقۇش تۇيغۇسى چىرمىۋالدى .

ئۇلار سېپىلدەك ئۇزۇن سوزۇلغان ھەم ھەيۋەت ئېگىز بىر قۇم دۆڭىگە دۈچ كېلىپ قالدى . قۇم دۆڭىنى ئارتىلىپ ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى .

— قۇتبۇل تاغنىڭ ئاتىسىنىڭ ئېيتىشچە ، يېڭى دەريا بىلەن يارداڭبۇلاق ئوتتۇرىسىدا «قۇمدەريا» دەپ ئاتىلىدىغان كۆنچى دەريا سىنىڭ قۇرۇق ئېقىن ئىزى بار ئىكەن ، ئېگىز قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتسىلا قۇمدەريا ئىكەن . بەزىدە ئۇ يەردە ئىلۇھسۇنلار پەيدا بولۇپ قالىدىكەن ، — دېدى ھادىل قوشۇق .

پرۇفېسسور ئۇنىڭ گېپىگە ئىككى نۇقتىدىن قىزىقىپ قالدى . بىرى ، كۆنچى دەريا سىنىڭ تارىختىكى جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىشى . يەنە بىرى ، ئۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى .

— قۇم دۆڭىسىدىن ئارتىلىپ ئۆتەيلى ، — پرۇفېسسور شۇنداق دەپلا قۇم دۆڭىگە قاراپ ئات سالدى .

— بۇنداق ئېگىز قۇم دۆڭىگە ئۇنداق ئۇدۇل ماڭسا ئات چىدىمايدۇ ، يانچە مېڭىپ چىقايلى ، — ھادىل قوشۇق گېپىنى دەپ بولۇپ زاپاس ئىككى ئاتنى يېتىلىگىنىچە ، قۇم دۆڭىسىگە يانباغرلاپ ئات سالدى .

پرۇفېسسور ئويلىسا ، ئۇنىڭ ئېيتقىنى دۇرۇس ، ھەربىي مەكتەپتە ئىزىكا دەرسىدە ئۆگەنگەن ھەربىكەت ، كۇچ ۋە ۋاقىت قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ئىدى . ئۇدۇل ئۆرلىگەندە ۋاقىت ئاز كەتكەندەك قىلغان بىلەن ھەربىكەت سىجىللىقى ئېشىپ ، كۇچ خورايدۇ ، كۇچ خورىغانلىق ھەربىكەت قىلىشقا (يۇقىرى ئۆرلەشكە) مۇمكىنچىلىك قالمىدى دېگەنلىك . ئاخىرقى ھېسابتا ۋاقىت كېيىنگە سۇرۇلدى دېگەن گەپ . يانچە باغرىلاپ ماڭغاندا ، ۋاقىت كەتكەندەك

قىلغان بىلەن كۆچ خورىماي ، نىشانغا يەتكىلى بولمىدۇ . «مەن ھەربىي ئالىي مەكتەپتە ئوقۇغان تۇرۇپمۇ مۇشۇنچىلىك ئىشنى ھېس قىلالماپتىمەن . ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ دىلىپاردىن چىقىپ باقمىغان ماۋۇ قۇملۇق ئادىمىچۇ... » ئۇ شۇلارنى ئويلاپ ھادىل قوشۇقنىڭ كەينىدىن مىرئەخمەت بىلەن ئەگىشىپ ماڭدى .

— تۆگە ! ئۇچ ياۋا تۆگە ! — پرۇتۇالىسكىي قۇم دۆڭىگە چىقىپ بولۇپ ، بىرئاز دېمىنى ئېلىشۇالغاندىن كېيىن ، ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ قۇرۇق ئېقىن ئىچىدە يۈرگەن تۆگىلەرنى كۆرۈپ ھايا- جىنىنى باسالماي قالدى ، — مىرئەخمەت ، ماڭ ، تۆگىنى ئاتايلى ، — ئۇ شۇنداق دېدى ـ دە ، ئالدىغا توغرا قويۇلغان مىلتە- قىنى قولىغا ئېلىپ پەسكە قاراپ ماڭدى .

مىرئەخمەت تۆگىدىن بىرنى ئېتىپ ئۆزىنى كۆرسىتىشكە ئال- دىرىدىمۇ ، ئاتىنىڭ بېشىنى پەسكە قارىتىپ ، ئاچ بېقىنىغا قاتتىق ئۆتۈكى بىلەن بىرنەچچىنى نىقتاپ دېۋىتتى . ئۇنىڭدىمۇ بىر بەشئا- تار مىلتىق بار ئىدى ، دېۋىتكىنى يەتمىگەندەك ، مىلتىقىنىڭ پاينە- كى بىلەن ئاتىنىڭ ساغرىسىغا بىرنى ئۇردى . ئات پرۇتۇالىسكىينىڭ ئېتى بىلەن چېپىشىدىغاندەك ، جەھلى بىلەن ئالدىغا ئېتىلدى ، ئېتىلدىيۇ ، ئۆزىنى توختىتۇالالماي دۇم چۈشتى . مىرئەخمەت ئاتىنىڭ ئۇستىدىن قاڭقىپ چۈشۈپ دومىلىغىنىچە قۇم دۆۋىسىنىڭ يېرىمىغا كەلگەندە ، بالا قۇم دۆۋىسىگە تىركىلىپ قېلىپ توختاپ قالدى . مىلتىقى ئاتتىن ئۇچۇپ چۈشكەن يەردىلا قالغانىدى . ئات بېشىنى كۆتۈرەلمەي ياتاتتى ، ئالدىغا دۇم چۈشكەندە بەستىنىڭ ئېغىرلىقىدا بوينى قايرىلىپ كەتكەنىدى .

بىر ئات چىقىم بولدى . پرۇتۇالىسكىي ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ھەممە ئاتلىرى ئۆلۈپ كەتسىمۇ ، ياۋا تۆگىدىن بىرنى ئېتىۋالسا ، ئۇ شۇنىڭغا رازى ئىدى ، بەلكى ئۆزىنى چوڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئې- رىشتىم ، دەپ ھېسابلايتتى . ئۇلار قۇرۇق ئېقىن — قۇمدەريادا يۇقىرى ـ تۆۋەنگە ئون كۈن قاتىرىدى ، تۆگە تۇگۈل ، ئۇنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمىدى ، ئاخىرقى بىر كېچىسى بوراندا قېلىپ ،

تاس ـ تاماس قالدى ، زاپاس ئاتنىڭ بىرىدىن ئايرىلىپ قالغىلى . بوراننىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ ، ئاتنىڭ نەگە كېتىپ قېلىشىنى قەـياس قىلغان ھادىل قوشۇق ئاتنى تەستە چۆشكە يېقىن تېپىپ كەلدى .

— ھېلىمۇ ياخشى بىز قۇم دۆۋىسىنىڭ بۇ تەرىپىدە — قۇرۇق ئېقىن ئىچىدە ئىكەنمىز ، قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە بولغان بولساق ، قۇمغا كۆمۈلۈپ كېتەركەنمىز ، — ھادىل قوشۇق پرۇنۇاـلىسكىيغا يۈزلىنىپ تۇرۇپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى ، — كېچىدىكى بوران ، قۇمدەريادا بوراننىڭ باشلانغانلىقىنىڭ ئالامىتى . بوران يەنە بۇگۈن كېچە چىقامدۇ ، ئەتىمۇ ، ھېچكىم بىلمەيدۇ ، لېكىن ئەمدى بوران ئۇزۇلمەيدۇ . قارا بوران ، قارا قۇيۇن چىقىپ قالسا ، قايسـىـمىز ساق قالىمىز ياكى ھەممىمىز قۇم ئاستىدا قالامدۇق ، بىلمەيـمىز ، دەريا تەرەپكە ئۇدۇل ماڭساق ، ئىككى كۈنگە يەتكۈدەكلا سۇ قالدى . بۇ ئەتراپتا مۇشۇ قاچىمىزدىكىدىن باشقا سۇ يوق .

پرۇنۇالىسكىي ئويلىنىپ قالدى . مىرئەخمەت قايتايلى دېگىلى تۇردى . شۇ تاپتا ھەممىنى ھەل قىلىدىغان سۇ بولۇپ قالدى ، سۇ تۇگىسە تۇرالغۇغا ساق ـ سالامەت قايتىماقمۇ مەسىلە ئىدى . ئۇلار قايتىشقا مەجبۇر بولۇشتى . قانداق قايتىش ، قەيەر بىلەن مېڭىشنى ھادىل بىلەتتى . پرۇنۇالىسكىي بىلەن مىرئەخمەت گەپ قىلماي ھادىلغا ئەگىشىپ ماڭدى . پرۇنۇالىسكىي ئالدىغا كېتىۋاتسىمۇ ، كۆزى كەينىدە ئىدى . ئۇچ ياۋا تۆگە ئۇنىڭ كۆز ئېكرانىدا خىيـالـەن ، غۇۋا كۆرۈنۈپلا تۇراتتى .

6

تۇگىمەس قۇمـلۇق ، تۇگـمـەس يول . پـرۇنۇالىسكىيلار يەنە قۇمـلۇق ئىچـىـدە كېتـىـۋاتماقتا . دىلىپاردىن چارىـغا چۈـشۈپ ، تـارىم دەرياسىنى بويلاپ كۆزلـەك ، تىكەنـلىك قاتارلىق مەھەللىلەرنى بېسىپ ، قارايدىن قارىكۆل تەرەپكە ماڭسا ، بۇنداق

قۇمدا قالماستى . قۇتبۇللا تاغا يۆنىلىشنى تونۇشتۇرۇۋىدى ، ۋاقىت-نى نەزەرگە ئېلىپ ، دىلپاردىن تىمەنپۇ ، قاقشاللىق[1] ئارقىلىق مېڭىپ ، قارادايغا بېرىش لىنىيىسىنى تاللىۋالدى . مەھەللە ئىچى بىلەن ماڭسا ئۇنداق - بۇنداق ئىشلارغا ئۇچراپ كاشىلىغا قېلىپ ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرىدى . مىرئەخمەت قۇرۇق ئېقىن بويىدىكى ئېگىز قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈۋېتىپ ئېتىدىن قاڭقىپ كەتكەندە ، بەل ، پاتمىنىڭ ئاغرىقى بىلىنمەي ، دىلپارغا قايتىپ كېلىپ ئەتىسىدىن باشلاپ تەگەپ قالدى . ئات مىنىشكە مۇمكىن بولمىغاچقا ، ئۇ ياخشىلانغۇچە ئون كۈن ساقلاپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى . پرۇفېسسور تارىم دەرياسىنى ، دەريا بويىدىكى ئاھالىلەرنى كۆرۈشكە ھەرقانچە ئالدىرىسىمۇ ، ۋاقىت ئۇنى ئادەمسىز قۇملۇق ئىچى بىلەن ئۇدۇل مېڭىشقا مەجبۇر قىلغانىدى . قارادا-دىن ئۆتسىلا تارىم دەرياسىغا يولۇققىدەك ئۇنىڭ كۆڭلىنى تىنىدۇرغاندەك بولدى . ئۇنىڭ ئادەمسىز قۇملۇق ئىچىدە مېڭىشنى تاللىۋېلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبىنىڭ بىرى ، مەھەللىگە يېقىن جايلاردا ياۋا تۆگە بولمايدۇ ، قۇملۇق ئىچىدە ماڭسا ياۋا تۆگە ئۇچراپ قالارمىكىن ، دېگەننى ئويلىدى .

— تىمەنپۇغا ئاز قالدۇقمۇ ؟ — پرۇفېسسور بۇ قېتىمقى سەپىرىگە يول باشلىغۇچى بولغان ئاقمۇناقتىن سورىدى .

قۇتبۇللا تاغا بۇ قۇملۇق يولىنى ئاقمۇناق ياخشى بىلىدۇ ، دەپ ئۇنى يول باشلىغۇچى قىلىپ بەرگەنىدى . ئۇ ئاتمىش ياشلاردا بولۇپ ، تارىم — تەكلىماكانلىق لوپلۇقلاردا بولىدىغان بېجىرىم ، تەمبەل تەن ، بۇغداي ئۆڭ چىراي ئالاھىدىلىكلىرى ئۇنىڭدا تەل ئىدى . ئۇ ئوقيا ئېلىۋالغانىدى . ھابىل قوشۇقنىڭ دېيىشىچە ، ئوقيا ئېتىشتا دىلپاردا ھېچكىم ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتەلمەيدىكەن .

— بىز ھازىر تىمەنپۇنىڭ تۆۋەينى ، ئاياغ تىكەنلىكنىڭ ئۇستىدە كېتىۋاتىمىز . يەنە بىر كۈن ماڭساق قاقشاللىققا يېتىپ

---

① قاقشاللىق — قەدىمكى شەھەر خارابىسىنىڭ ئورنى ، كېيىن نېمە ئۈچۈندۇر «يېڭىپەن» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان .

بارمىز ، — دېدى ئاقمۇناق .

— بۇ بىر قەدىمكى قورغان — سېپىل خارابىسىدىكى قىلىدۇ . ئەسىرلەردىن بۇيانقى ۋاقىت شامىلى بىلەن قۇملۇقنىڭ بورانلىرى ئۇچۇرۇپ ـ ئۇپراتىپ مۇشۇ ھالىغا كەلتۈرۈپ قويغان ئوخشايدۇ ، — دېدى پرۇفېسسور قاقشاللىققا كەلگەن كۇننىڭ ئەتىسى ، قاقشاللىقنى تۆت تەرەپتىن دائىرىگە ئېلىپ تۇرغان ئېگىز دۆڭ ئۈستىدە تۇرۇپ .

— ئادەمزاتسىز ، سۇسىز بۇ قۇملۇق باياۋاندا سېپىل ـ قورغان نېمىش قىلىدۇ ؟ — دېدى مىرئەخمەت ، پرۇفېسسورنىڭ گېپىگە ھەيران قالغاندەك بولۇپ .

— كىم بىلىدۇ ، بۇرۇن تارىم ياكى كۆنچى دەريا‌سى مۇشۇ قاقشاللىقنىڭ ئىچى ياكى يېنى بىلەن ئاققان بولغىيدى .

— قۇتبۇل تاغنىڭ ئاتىسىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ كىچىك چاغدا شىڭدى تاغ ئېغىزىدىن ئېقىپ كەلگەن بىر ئېقىن سۇ قاقشاللىقنى يانداپ ئېقىپ ، كۆنچى دەريا‌سىغا قوشۇلۇپ كېتىدىكەندۇق ، — دېدى ئاقمۇناق .

— تۆگە ! بىر توپ ياۋا تۆگە ! — ئاقمۇناق گەپ قىلىۋاتقاندا ، پرۇفېسسور دۇربۇندا ئەتراپقا قاراۋاتاتتى . كۇتىمگەن يەردىن دۇربۇننىڭ كۆزى ئۇنىڭغا بىر تۈپ تۆگىنى كۆرسىتىپ قويدى ، — كوزىمچ ، ماڭ ، تۆگىنى قوغلايلى . بىرنى بولسىمۇ ئاتايلى ، چوقۇم ئاتايلى ! — ئۇ شۇنداق دەپلا ئېتى ، مىلتىق بار يەرگە قاراپ ماڭدى .

تۆگىلەر يېقىن يەردە ئەمەس ئىدى . ياۋا تۆگە ئىنتايىن زېرەك ، سەزگۈر . ياۋا تۆگە ئىككىدىن كەم يۈرمەيدۇ . بىرى ئوتلىسا ، سۇ ئىچسە ، يەنە بىرى ئۇزۇن بوينىنى سوزۇپ ، بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا دىققەت بىلەن قاراپ تۇرىدۇ ، بىرەر خەتەرلىك شەپىنى سەزسىلا بوزلاپ ھەمراھىغا بىلدۈرىدۇ . ئانچىكى غۇر ـ غۇر شامالمۇ ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئىشەنچلىك ، ياخشى ياردەمچىسى . پرۇفېسسورلار سېپىل خارابىسى ئۈستىگە چىقماستىلا چى-

قىۋاتقان غۇر ـ غۇر شامال ئۇلار توپىلىككە چىقىشى ھامان ئۇلار ـ نىڭ ھىدىنى ، گۈدۈڭ ـ گۈدۈڭ ، شۇڭۇر ، شىپىرلىرىنى تۆگىلەر ـ گە يەتكۈزۈپ بولغانىدى . پرۇتۇالىسكىيلار ئاتلىرىنى توقۇپ مە ـ نىپ بولغۇچىلىكلا تۆگىلەر بارىدىغان يېرىگە بېرىپ بولغانىدى . پرۇتۇالىسكي دۇربۇن بىلەن شۇنچە قاراپ تۆگىلەرنىڭ سايىسىنە ـ مۇ كۆرەلمىدى .

— تۆگىلەر قېچىپ نەگە بارىدۇ ؟ — پرۇتۇالىسكي ئاقمۇناق ـ تىن سورىدى .

— شامال توختىغان يەرگىچە بارىدۇ .

«بۇلار بىزنىڭ ياۋا تۆگە ئېتىشمىزنى ياقتۇرمايدىغان ئوخ ـ شايدۇ ، — دەپ ئويلىدى پرۇتۇالىسكي ، ئاقمۇناقنىڭ جاۋابىدا شۇنداق كەيپىيات بار ئىدى . پرۇتۇالىسكي قۇرۇق ئېقىندىكى ئەھۋالنىمۇ ئويلىدى ، — مەن كۆرگەن تۆگىنى قۇم دۆۋىسىگە مېنىڭ ئالدىمدا چىقىپ بولغان ھادىل كۆرمەي قالامدۇ ، كۆردى . بىزنىڭ تۆگە ئاتماقچىلىقىمىزنى بىلىپ قېلىپ ، تۆگىنى كۆرمەسكە سالغىنى ، گەپ قىلمىغىنى شۇنىڭدىن ئىكەن ـ دە» . ئۇ يەنە : «ياۋا تۆگىنى مۇشۇ يەردە ئېتىۋالمىساق ، ئابدالغا ، كۇنچىققانبەگ ـ نىڭ ئالدىغا بارغاندا زادى ئاتالمىغۇدەكمىز ، — دېگەنلەرنى كۆڭ ـ لىگە كەلتۈرۈپ ، — قانداقلا بولمىسۇن مۇشۇ يەردە بىرقانچە كۈن تۇرۇپ ، ھېچبولمىغاندا بىر تۆگە بولسىمۇ ئېتىۋېلىش كېرەك» دېگەن قارارغا كەلدى ـ دە ، ئاقمۇناقتىن سورىدى :

— يېقىن ئەتراپتا سۇ بارمۇ ؟

— قاقشاللىقنىڭ يۇقىرىسىدا كۆنچى دەريانىڭ بىر كىچىك تارمىقى ئاقىدىغان ، ھازىر قانداق ، بىلمەيمەن . مەن بۇ تەرەپكە كېلىپ باقمىغىلى يىگىرمە يىلدىن ئاشتى .

— كوسمىنوف ، — دېدى پرۇتۇالىسكي ، — ئاقمۇناق باش ـ لاپ بارسۇن ، بوشىغان ھەممە سۇ قاچىلىرىنى ئېلىپ ، ئابدۇللا بىلەن بېرىپ سۇ تېپىپ كېلىڭلار .

كوسمىنوفلار كېتىپ ئىككى كۈندە ئاران جېنىنى ئېلىپ

قايتىپ كەلدى . ئۇ يەردە قۇم باسقان بىرنەچچە قۇرۇق ئېقىن ئىزىدىن باشقا سۇ كۆرۈنمەيتتى .

— ياپىر ، — دەۋەتتى پرۇفېسسور ، — بۇ يەردە تەبىئەتنىڭ ئۆزگىرىشى نېمانداق تېز ، يىگىرمە يىلنىڭ ئالدىدىكى ئېقىن هازىر بولمىسا ، لوپلۇقلارنىڭ سۇ ، ئوتلاق قوغلىشىپ كۆچۈپ يۇرۇشى مۇشۇنىڭدىن ئىكەن ـ دە .

— قانداق قىلىمىز ، يەنە ئىكىكى كۈنىگە يەتكۈدەكلا سۇ قالدى ، — ئۇيغۇر كوزىچ پرۇفېسسورنى ئاگاهلاندۇرۇپ سەمىگە سېلىپ قويدى .

بۇ ئىككى كۈندىن بۇيان پرۇفېسسور كوزىچ ، مىرئەخمەت لەرنى كەينىگە سېلىپ خېلى يەرگىچە قاتراپ ، ئىككى جەرەن ، بىر بۆكەن بالىسىنى ئېتىۋالغاندىن باشقا ، هېچ نەرسىنى يولۇقتۇرمىدى ، تۆگە ئۇنىڭغا بۇ جاهاندىن غايىب بولۇپ كەتكەندەكلا بىلىندى . ۋاقىت كەچ كۈزگە تايانغاندى . قىشقا قالسا دەريادا مۇز تۇتۇپ كۆلگە كىرەلمەي ، ئەتىيازلىقىچە ساقلاشقا توغرا كېلەتتى...

قارادايىنىڭ قارىسى كۆرۈنگەندە ، پرۇفېسسور قاراداي بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ ئارىلىقىنىڭ كۆپ بولسا سەككىز چاقىرىم كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، گۈرۈپپىدىكىلەرگە قارادايغا كىرمەي يانداپ مېڭىپ داۋاملىق ئىلگىرىلەشنى تاپىلىدى . ئۇ تارىم دەرياسىنى كۆرۈشكە ئالدىرىدى .

پرۇفېسسور تارىم دەرياسىنى يىراقتىن كۆرۈپلا هاياجىنىنى باسالماي قالدى . دەريانىڭ نېرىقى قاسىنىدىكى ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان قومۇشلۇق بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ئۇپۇقنىڭ كەچكى شەپەق نۇرىدا قىزىرىپ كەتكەن جىلۋە ـ جۇلاسى دەريادا ئەكس ئېتىپ ، كىشى تەبىئەتكە ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە بېغىشلىغاندى .

— ئۇيغۇر ، پاۋىل ، كۆردۇڭلارمۇ ، گرىك ئالىمى پىتولىمى مەشهۇر «جۇغرافىيە» دېگەن كىتابىدا ئويغارداس دەريا ، ئەنگلە-

يىلىك ئالىم ھېنرى ژيول ئويغارداس دېگىنى تارىم دەرياسى شۇ ، دەپ ئاتىغان ، ھازىرغىچە خەرىتىلەرگە ئۆز نامى بىلەن چۈشمىگەن تارىم دەرياسى مانا مۇشۇ شۇ ! — دېدى گويا پۈتۈن دۇنياغا خىتاب قىلغاندەك .

ھەقىقەتەن ئۇ خىتاب قىلغانىدى . شۇنىڭغىچىلىك ھەرقايسى ئەل خەرىتىلىرىدە بۇ دەريانىڭ ئورنى تەخمىنىي ھالدا ھەر خىل نۇقتىدا كۆرسىتىلىپلا قالماي ، نامىمۇ ھەر خىل ئاتىلىپ كەلگەنىدى . پرژىۋالىسكىي دەريانى ئۇزاق قارىدى . ئۇ دەريادىن بىرەر ھېكمەت ، كارامەت ئىزدەۋاتقاندەك قىلاتتى . ئۇنىڭ ئېسىگە ماركو-پولونىڭ خاتىرىسىدىكى بەزى جۈملىلەر ئايان بولدى . ماركوپولو خاتىرىسىدە ، تەكلىماكاندەك مۇشۇنداق پايانسىز ئۆلۈك قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ ، ئۇنىڭ كىنىدىكىدەك لوپ كۆلىنى ھاسىل قىلغانلىقى ، بۇ دەريادىكى بىر ھېكمەت ، كارامەتلىك ھېكمەت ، دېگەنىدەك سۆز - جۈملىلەرنى پۈتكەنىدەك ئىدى . «راست ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ئۆزىگە ئۆزى پىچىرلاپ ، — مۇشۇنداق چوڭ ، قورقۇنچلۇق قۇملۇقنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئېقىپ ، ئاخىرلىقتا سىڭىپ كەتمەي بېرىپ كۆل ھاسىل قىلىشىنىڭ ئۆزىلا ئاجايىپ ھېكمەت !» پرژىۋالىسكىي خەرىتىنى ئاچتى . غەربتىن شەرققە قۇمۇلۇقنى كېسىپ كۆلگە تۇتاشتۇرۇلۇپ ئەگرى - بۈگرى سىزىلغان كۆك سىزىقنىڭ يېنىغا باش - ئوتتۇرا - ئاخىرىغا بولۇپ ئۈچ يەرگە قېنىق قىلىپ «تارىم دەرياسى» دەپ يازدى .

مانا بۇ ، بۇ ئانا دەريايىمىزنىڭ خەرىتىدە تۇنجى قېتىم ئۆز نامى بىلەن ئاتىلىشى ئىدى...

پرژىۋالىسكىيلار تارىم دەرياسىنى بويلاپ ماڭغىنىچە چۈشۈنىكۆل ، قارا بوران كۆللىرىدىن يۇقىرىلاپ مېڭىپ ، كونا ئابدال مەھەللىسىگە يېتىپ كەلدى . مەھەللىدە ئوتتۇرغا يېقىن قومۇش ساتما ، يېرىمى گەمە ، يېرىمى ساتما ئۆيلەر بولسىمۇ ، پەقەت يەتتە - سەككىز ساتمىدىلا ئادەم بولۇپ ، قالغان ئادەملەر يېڭى ئابدال — يېڭى يۇرتچاپقانغا كۆچۈپ كەتكەنىدى . كۆنچى ، دىلىيار

كەنتىدىكىلەرگە ئوخشاش بۇ يەردىكىلەرمۇ پرۇتوالىسكىيلارنى كۆ-رۈپ بىر - بىرىگە خەۋەر قىلىشىپ ئەر - ئايال ، چوڭ - كىچىك ھەممىسى ساتما ، گەمىلىرىدىن چىقىشىپ ، بەزىلىرى ئىشكىتىنلا بېشىنى چىقىرىشىپ ھەيرانلىقتا قاراپ تۇرۇشاتتى . ئۇلار ئۇچ رۇسنى بىر - بىرىگە قولىدا ئىشارە قىلىپ كۆرسىتىشىپ بىرنېمىلەرنى دېيىشەتتى . ئۇلارنىڭ نېمىگە ھەيران قېلىپ ، نېمە دېيىشۇاتقانلىقى پرۇتوالىسكىيلارنىڭ ئۆزىگىمۇ ھەم ئابدۇللا ، مىر-ئەخمەت ، ئوبۇللارغىمۇ ، يول باشلىغۇچى ئاقمۇناققىمۇ ئايان ئىدى ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئىما - ئىشارەتلىرىگە ، گەپ - سۆزلىرى-گە ئەجەبلىنىپ كەتمىدى . ئاقمۇناق ئۇلارنىڭ يېنىغا بېرىپ مەھەل-لىنىڭ چوڭىنى سورىدى .

— بۇلار يىراق يەردىن كۇنچىققانغانبەگنى ئىزدەپ كەپتۇ ، بەگ ھازىر نەدە ؟ — دەپ سورىدى ئالدىغا كەلگەن ئاپئاق ساقال ، ئوتتۇرا بوي كىشىدىن ئاقمۇناق .

بۇ كىشىنىڭ ئىسمى تاشتالى بولۇپ ، مۇشۇ مەھەللە كىشىلە-رى ئاغزىغا قارايدىغان ئادەم ئىدى . يېشى توقساندىن ئاشقان بول-سىمۇ ، تۇرقىدىن تىمەن ، چەبدەسلىكى كۆرۈنۈپلا تۇراتتى .

— كۇنچىققانبەگ ئون نەچچە يىل بولدى ، يېڭى يۇرتچاپقانغا كۆچۈپ كەتكەن . سىلەر ئۇ يەرگە بارغىنىڭلار بىلەن ، ئۇ ھازىر يۇرتتا يوق .

ئاقمۇناق بىلەن تاشتالىنىڭ گېپىنى ئابدۇللا پرۇتوالىسكىيە-لارغا تەرجىمە قىلىپ بەرمەكتە ئىدى .

— كۇنچىققانبەگ ھازىر نەدە ؟ — پرۇتوالىسكي ئۆزى تاشتا-لىدىن سورىدى .

ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەردى . پرۇتوالىسكىينىڭ گەپ قە-لىشلىرى ئۇنىڭغا قۇشقاچ ۋىچىرلىغاندەك تۇيۇلۇپ كېتىپ ، ئاغزى-غىلا قاراپ قالدى ، ئابدۇللانىڭ تەرجىمە قىلىپ بەرگىنى قۇلىقىغا كىرمىدى . ئاقمۇناق سوئالىنى تەكرارلاپ ئېيتىپ بەرگەندىن كې-يىن ، دەققىتى جايىغا چۈشتى ، ئاقمۇناق كۇلۇپ كەتتى .

— بەش كۈن بويتۇ ئاتمىشبۇلاق تەرەپكە كېتىپتۇ ، — تاش-تالى جاۋاب بېرىشكە باشلىدى ، — ئۇ يەردىن قۇرۇقتاغ① ، سەھەر ، موخى ، شىندى تاغلىرى بىلەن سۆگەتتاغ ئىچىنى ئايلىنىپ ، ئۇ يەردىن دىلپار ئارقىلىق چارىغا كېلىپ ، ئاندىن تارىمنى ياقىلاپ يۈرتقا قايتىپ كەلگۈدەك .

— تاغدا نېمىش قىلىدۇ ؟

— تاغدىكى كىشىلەرنىڭ قىشلىق يېمەكلىكى يېتەمدۇ - يەتمەمدۇ ، شۇنى كۆرۈپ كەلگۈدەك .

— بىر ھەپتىدە كېلىپ بولامدۇ ؟

تاشتالى پرۇفېسسور بىلەن ئابدۇللاغا ئەجەبلەنگەندەك قاراپ قويدى .

— بالدۇر كەلسە ، بىر ئايدا كېلەر .

تاشتالىنىڭ ئاخىرقى جاۋابى پرۇفېسسورنىڭ بېشىغا بىر قاپاق سوغۇق سۇ قۇيۇۋەتكەندەك ئۇنى ئەندىكتۈرۈۋەتتى .

— چاقىرىپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتسەكچۇ ؟

گەپنىڭ تەرجىمىسىنى ئاڭلاپ تاشتالى بايىقىدىنمۇ بەك ئەجەبلەنگەندەك بولۇپ ، پرۇفېسسورنىڭ كۆزىگە ، ئاندىن بوي - بېشىغا تازا قارىۋېتىپ : «مۇغال بىرنېمىغۇ ماۋۇ» دەپ غۇدۇراپ نېرىغا كەتتى .

يۇقىرىقى تاغلاردا مەخسۇس ئوۋچىلىق ، قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەن ھەپىلىشىدىغان ئوتتۇزغا يېقىن ئائىلە ياشايتتى . ئۇلار گۆشتىن قېينالمىسىمۇ بېلىق ، ئۇجۇل تالقىنىدىن قىسلاتتى . كۈنچىققانبەگ ھەر يىلى مۇشۇ ۋاقىتتا تاغقا ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇلارنىڭ قېينىچىلىقىنى ئېدىتلىتىپ ئەكېلىپ ، كېرەكلىكلىرىنى ئەۋەتكۈزۈپ بېرەتتى . قانداق بولدى ، كۈنچىققانبەگ بۇ يىل تاغقا ئۆزى چىقىپ كەتكەنىدى . ھەر يىلى مۇشۇ چاغدا بولىدىغان بۇ ئىشلاردىن ئاقمۇناقنىڭمۇ خەۋىرى بار ئىدى ، شۇڭا پرۇفېسسورغا ئابدۇللا ئارقىلىق ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ قويدى . «پۇتۇن بىر

---

① قۇرۇقتاغ — ئاتمىشبۇلاقنىڭ شىمالىدا ، لوپنۇر بىلەن تۇرپان چېگرىسىدىكى تاغ .

يۇرتنىڭ بېگى بولغان ئادەم پۇقرالىرىنىڭ تۇرمۇشىغا بۇقەدەر كۆڭۈل بۆلسە - ھە» پرۇفېسسور كۇنچېقانبەگكە قايىل بولۇپ ، ئىچىدە ئۆزىگە شۇنداق دېدى .

ئۇلار تاشتالى بىلەن ئاقمۇناقنىڭ مەسلىھىتى بويىچە ، قومۇش ساتمىلىق مەھەللىدىن ئىككى يۈز مېتىرچە نېرىدىكى بىر قۇملۇق تۆزگە چېدىرلىرىنى تىكىشتى .

— ئامال يوق ، — دېدى پرۇفېسسور كەچلىك تامىقىنى يەپ بولۇشقاندىن كېيىن ، — كۆلگە كىرەلمىگۈدەكمىز . كۇنچېقانبەگ بولمىسا ، بىزنى ھېچكىم كۆلگە باشلاپ كىرمىگۈدەك ، كۇنچېقانبەگ كەلگۈچە قىش كىرىپ قالىدۇ . دېمەك ، بىز مۇشۇ يەردە قىشلاپ قالىدىغان بولدۇق . بىر ھېسابتا بۇمۇ ياخشى بولدى . ھازىردىن باشلاپ قىشچە چوڭ - كىچىك ياۋايى ھايۋانلاردىن تارتىپ ھەر خىل ئۇچار قۇش ، قۇرت - قوڭغۇز ، ھاشارات ، چەرەندە - پەرەندىگىچە ئەۋرىشكە يېغىمىز...

ئاردىدىن بىر ھەپتە ئۆتە - ئۆتمەيلا پرۇفېسسورلار بۇ يەردە كىلەر بىلەن چېقىشىپ كەتتى . بۇلار كېلىپ ئىككىنچى كۇنىلا ئاقمۇناق قايتىپ كەتتى . بۇلارنىڭ مۇشۇ ئەتراپتا بولىدىغان ھەممە ئىشلىرىنى تاشتالى ئورۇنلاشتۇرۇپ ، ھەل قىلىدىغانلىرى ھەل قىلىپ ، يوق نېمىسىنى تەل قىلىپ بېرىپ تۇردى . پرۇفېسسور چېدىرىدا ئولتۇرۇپ خاتىرىسىگە مۇنۇلارنى يازدى :

... « بىر كۇنى مەن مەھەللىدىكى كىشىلەر بىلەن بىر قاراڭغۇ قومۇش ساتمىدا ئولتۇرۇپ پاراڭلاشتىم . ئۇلار ھەيرانلىق بىلەن ماڭا قاراپ ئولتۇراتتى . خىيالىمدا مېنى قومۇش ساتمىدىن ئاچچىق يىراقلارغا پەرۋاز قىلدۇردى ... پەن - مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان بۇگۇنكى زامانىدا ، بىز ياۋروپالىقلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىلىقى قانچىلىك يىراقلاپ كەتكەن بولغىيدى - ھە !؟ بىزنىڭ ئەجداد لىرىمىزمۇ تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى زامان ياۋروپا مىللىتىگە ئايلانغۇچە بولغان ئارىلىقتا قانچىلىك بەدەللەرنى تۆلىگەن ، قانچە

لىغان كىشىلەرنىڭ يۈرەك قېنى سەرپ قىلىنغان بولغىيدى؟ ... ئالدىمدىكى لوپلۇقلار يەنىلا ھەيرانلىق نەزىرى بىلەن ماڭا قاراپ ئولتۇراتتى . ئۇلار ماڭا ھەيرانلىق بىلەن قارىغانسېرى ، مېنىڭ بۇ كىشىلەرگە بولغان قىزىقىشىم تېخىمۇ ئېشىپ بېرىۋاتاتتى . ئەنە ئاشۇ پايانسىز جەزىرىنىڭ گىرۋىكىدە ، ئەنە ئاشۇ سىرلىق كۆلنىڭ ساھىلىدا ، ئەنە ئاشۇ دۇنيادىن ئايرىلىپ ياشاۋاتقان يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ ، ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى سىرلىق تۇرمۇش مەنزىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلدىم... »

7

قىش بىلەن باھار ئىككى پەسىل ئاچىلىنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ قالدى . قىش ئۇيان كېتىدۇ ، باھار كېلىدۇ ، ئۇچەكتىكى جانىۋارلار قىمىرلاشقا باشلايدۇ . پرژىۋالسكىيلار مىدىرلاشنى بالدۇرلا باشلىۋەتتى . ئۇلار لوپ كۆلىنىڭ باشلىنىش ئېغىزى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ھاۋزىسىدىكى ۋاستىچى كۆللەر — چۈننكۆل ، قارابوران[1] ، قاراقوشۇن ۋە تاتىما كۆللىرى ئەتراپىدا قىشلاپ قېلىشنى ئويلىمىغاندەك ، تەكلىماكاننىڭ قۇرغاق سوغۇقىنىڭ جاننى ئېلىپ ياندا قويىدىغان بۇقەدەر دەھشەتلىك ئىكەنلىكىنمۇ تەسەۋۋۇر قىلمىغانىدى . 11 ـ ئاي بىلەن تەڭلا باشلانسا ، قۇيرۇقى 2 ـ ئاينىڭ ئونلىرىغىچە سوزۇلىدىغان شامال ، بوران ، بولۇپمۇ شىددىتىدىن ھەر ـ ھەر قۇم دۆۋىلىرىنى ئازگالغا ، ئازگال ، پەسلەرنى قۇم دۆڭلىرىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان شۈرغان ، قارا بوران ، قارا قۇيۇنلار ئۇلارنى ئۇچەككە كىرگەن قۇرتتەك چىدىرغا بەند قىلىپ قويۇپ بىزار قىلىۋەتكەنىدى .

ھېلىمۇ ياخشى ، سوغۇق باشلىنىشتىن ئىلگىرىلا كۈنچىقاز بەگ كېلىپ قالدى . ئەسلىدە 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرى قايتىپ كېلىشى كېرەك ئىدى . دىلىپارغا كەلگەندە ئۇ يەردىكىلەردىن : «جاھاز

---

① قارابوران كۆلىنى تارىختا بەزىلەر «قارا كۆل» دەپمۇ ئاتىغان .

ىنىڭ يىراق بىر يېرىدىن غەلىتە سىن ـ تۇسلۇك ، قۇشقاچتەك ۋېچىرلاپ گەپ قىلىدىغان ئادەملەر سىزنى ئىزدەپ ئابدالغا كەتتى » دەپ ئاڭلاپ ، ئارىلىقتىكى مەھەللىلەردە تۇرمايلا يېتىپ كەلگەنىدى .

زامانخان يېزىپ بەرگەن ، خەتنى پرۇفېسسور كۇنچىققانىڭ بەگگە بەردى .

كۇنچىققانبەگ قەغەزنى قولىغا ئېلىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن ، پرۇفېسسورغا قاراپ :

— بۇ نېمە ؟ نېمە قىلىمەن بۇنى ؟ — دەپ سورىدى .

پرۇفېسسور كۇنچىققانبەگنىڭ ساۋاتسىزلىقىنى بىلدى .

— ئۆزىنى ،ئالتە شەھەر ئاتىسى ، دەۋالغان ياقۇپبەگنىڭ يېقىن بىر ئادىمى بىزنى كورلىدىن كۆنچىگە ئەكېلىپ قويۇپ سىزگە قارىتىپ بۇ خەتنى يېزىپ بەرگەن ،— پرۇفېسسور بۇ گېپىنى دەپ بولۇپ ، كۇنچىققانبەگنىڭ قولىدىن خەتنى ئېلىپ ئابدۇللاغا بېرىۋېتىپ ،— خەتنى كۇنچىققانبەگكە ئوقۇپ بەر ،— دېدى .

ئابدۇللا خەتنى ئوقۇپ بەردى . خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى :

«كۇنچىققانبەگ ، مەنكى بەدۆلەت ياقۇپبەگنىڭ ئوڭ قول باش مىرزىسى زامانخان ، رۇسىيە دۆلىتىنىڭ ئۇچ ئادىمى لوپ كۆلى ، ئالتۇنتاغنى تەكشۈرگىلى سىلەر تەرەپكە كەتتى . باشلىقى پرۇفېسسور . ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈش ئىشلىرىغا يېقىندىن ياردەمدە بولۇغاندىن سىرت ، تۇرمۇش ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ قويارسىز... »

كۇنچىققانبەگ قەغەزگە مۇشۇنداق جىجىلغان نەرسىنى خەت دەيدىغانلىقىنى ئاتىسى بىلەن قەشقەرگە بارغاندا ئاڭلىغان ، كۆرگەنىدى . بۇ خەتتىكى «بەدۆلەت» «مىرزا» دېگەن سۆزلەرنى بىلمەسىمۇ ، ياقۇپبەگ توغرىسىدا ئالدىنقى يىلى كورلىغا بارغاندا مەدىل

ئاسقالدىن ئاڭلىغان . «بۇ ئۆتمۈرۈنچۇلەر ئۈنى قانداق ئادەم دەيدىغاندۇ ، ئاڭلاپ باقاي» ، كۈنچىققانبەگ شۇنى ئويلىدى ـ دە :

— ياقۇپبەگ نېمىش قىلىدىغان ، قانداق ئادەم ؟ — دەپ سورىدى .

— ئۇ سىلەرنىڭ بۇ يۈرتتىن ئەمەس ، باشقا بىر يىراق يۈرتتىكى قوقان دېگەن يەردىن . ئۇ يەردە جان باقالماي ، بىر خوجىغا ئەگىشىپ يۈرتۇڭلارغا كېلىپ قالغان . كېيىن شۇملۇق قىلىپ يۈرۈپ يۈرتۇڭلارغا بەگ بولۇۋالغان . ھازىر ئۈنىڭ بەگلىكى خاراب بولۇشىپ ، ئوسال كۈنگە قالدى ، — دەپ پرۇنۇالىسكىي ياقۇپبەگ توغرۇلۇق قىسقا ، چۈشىنىشلىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى .

«ھە ، بۇمۇ مەدىل بوۋايدەك ئۈنى ياقتۇرمايدىكەن» دېدى ئىچىدە كۈنچىققانبەگ .

— ھازىر كۆلگە كىرسەڭلارمۇ بولىدۇ ، لېكىن كېمە كىچىك ، شامال قاتتىقراق چىقىپ قالسا ، كېمىدە ئولتۇرالمايسىلەر . ھايۋان ، ئۇچار قۇش ئوۋلايدىغان ، يەنە باشقا ئىشلىرىڭلار بار ئىكەنغۇ . شۇنى قىلغاچ تۇرۇڭلار . ئەتىيازلىققا چوڭ كۆلگە كىرىدىغاندا ئوبدان كېمىچىلەردىن قوشۇپ بېرىمەن ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .

بۇ ، پرۇنۇالىسكىيلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك گەپ بولدى . ئۇلار ئۆزلىرىمۇ : «كۈنچىققانبەگ كەلگۈچە قىش چۈشۈپ كېتىدۇ . ئۇنىڭغىچە ئۆزىمىزنىڭ ئەۋرىشكە يىغىدىغان ئىشلىرىنى قىلغاچ تۇرايلى» دەپ مەسلىھەتلەشكەنىدى . ئۇلار مۇشۇ مەسلىھىتى بويىچە جىم ياتمىدى . قاتتىق سوغۇق ، شامال ، شۇنىڭغان باشلىنىپ چىقىدىغا بەند بولۇپ قالغۇچىلىك ئارىلىقتا ، چوڭ ـ كىچىك بولۇپ خېلى نۇرغۇن ئەۋرىشكىلەرنى يىغىپ ، قۇرۇتىدىغانىنى قۇرۇتۇپ ، قاتۇرىدىغانىنى قاتۇرۇپ قاچىلىۋالدى . قۇرۇتىدىغان ، قاتۇرىدىغان ئىشلارغا يەرلىك كىشىلەر بەك ئۇستا ، تۇزلاپ ، قۇمغا كۆمۈپ قويسا ، بىر ھەپتىدە تۇز قاتۇرۇپ ، قۇم نەملىكىنى تارتىپ ، مۇمىيانىڭ ئۆزىلا قىلىپ قويىدۇ . پرۇنۇالىسكىيلار بۇ ئەپلىك ، ئاسان

ئامالنى ئابداللىقلاردىن ئۆگىنىۋالغىنىغا بەك خۇش . تېخى يەنە پرۇفېسسور بىلەن ئۇيۇشۇپ كوزىمچ كېمە تاياشنى ، كېمىدە تۇرۇپ شاشقاقتا بېلىق تۇتۇشنىمۇ خېلى ئوبدان ئۆگىنىۋالدى .

— قىسقا ، تار كېمىنى تايماق نېمانداق تەس ، — دېدى بىر كۇنى ئۇيغۇر كوزىمچ پالاق بىلەن چۈشەنكۆلدە بىرنەچچە ئابداللىقلار بىلەن كېمە تاياۋېتىپ ، پرۇفېسسىغا ، — قارىغىنا ئۇلارغا ، تەۋرىنىپمۇ قويماي غۇيۇلداپ كېتىۋاتقىنىنى .

— دەريا ، كۆل ، بېلىق ، كېمە بۇلارنىڭ ھاياتى ، تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك تۇرسا ، ھاياتلىق ، تۇرمۇش ئېھتىياجى بۇلارنى مۇشۇنداق ئۇستا قىلىۋەتكەن دېگىنە . بىز قىشنى قانداق چىقاردۇق ؟ قۇم ، بوراننىڭ دەستىدىن زار ـ زار قاقشاپ ، بەزىلەرىمىز بۇ يەرگە كېلىپ قالغىنىمىزغا مىڭ پۇشايمان قىلدۇق ،— پرۇفېسسور ھاياجانلىنىپ قالدى ، — بۇلار — تەكلىماكانلىقلارچۇ ، خۇددى ھېچ ئىش بولمايۋاتقان تەرزدە ئاشۇ قومۇش ساتمىدا ، قومۇش ساتمىلىق گەپلەردە ئۇن ـ تىنسىز ياشاپ قىشنى چىقاردى . قارىسام بۇلار تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەندەك قىلىدۇ ، — دېدى ئۇ .

مىرئەخمەت قۇلىقىغچە قىزىرىپ ، جايىدا قىمىدىنىپ قويدى .

تالادا مېڭىش تۇگۇل كۆزنى ئېچىشقىمۇ مۇمكىن بولمايدىغان بوران ، شۇرغانلاردا تاشتالى تاغا بىرنەچچە قېتىم بىر ـ ئىككى ئادەم بىلەن پرۇفېسسىيلارنىڭ چېدىرىغا كىرىپ ئۇلاردىن ئەھۋال سورىدى ، قايسى ئەھۋالدا قانداق قىلىشنى ئۆگىتىپ ، تاپىلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى .

— سىبىرىيىنى سوغۇق دەيمىز ، ئىنتايىن سوغۇقلۇقىدىن ھۆكۈمەت ئېغىر جىنايەتچىلەرنى تەلىيى بولسا ساق قالار ، بولمىسا شۇ يەردە توڭلاپ ئۆلەر ، دەپ سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىدۇ . ئۇ يەردە سوغۇق قاتتىق بولغىنى بىلەن پات ـ پات قار يېغىپ تۇرىدۇ . بۇ يەردە قارمۇ ياغمايدىكەن ، ئازراق نەملىكمۇ يوق ئىكەن ئەمەسمۇ . قۇرغاق سوغۇق جاندىن ئۆتۈپ كېتىدىكەن ، — ئىۋان كوز-

مىچمۇ ھېس قىلغانلىرىنى دېمەكتە ، — مەن بۇلارنىڭ جېنىنى پولات جانمىكىن دەيمەن . يا ئىسسىقتىن زارلانمىسا ، يا سوغۇقتىن قاقشىمىسا...

— بۇ يەردىكى دۇنيانىڭ ھېچ يېرىنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان پەۋقۇلئاددە جاپالىق شارائىت بۇلارنى شۇنداق چېنىقتۇرۇپ چىداملىق ، قەيسەر قىلىۋېتىپتۇ...

پرۇژىالىسكىينىڭ گېپىنىڭ ئاخىرى چۇشمىگەنىدى ، چېدىرغا تاشتالى تاغا كىرىپ كەلدى :

— قايسى كۇنى چوڭ كۆلگە[1] بارساق بولىتتى ، دېگەن گېپىڭلارنى كۇنچىققانبەگكە مەلۇملىغانىدىم . ئۇ يەردىن ئادەم كېلەلمەيدىكەن . بىز ئۇچ كېمە بىلەن ئۇچ ئادەم قوشۇپ بېرەيلى . قاچان ماڭساڭلار ، بىزنىڭ ئادەملەر تەييار ، — دەپ قويۇپ چىقىپ كەتتى...

يەر ـ جاھان خېلى ئىللىپ قالدى ، شامال ، بوراننىڭمۇ قۇيرۇقى قىسىلدى . مەسلىھەت بويىچە پاۋىل كوسمىنوف بىلەن مىرئەخمەت قايسى خىلدىكى بولمىسۇن ئەۋرىشكە توپلىغان چېدىرلارغا قاراپ قالمىغان بولدى ، ئۇچ كېمىچى بىلەن قالغانلار بولۇپ يەتتە ئادەم چۇنكۆلدىن باشلاپ لوپ كۆلىگە قاراپ سەپەرنى باشلىۋەتتى .

چۇنكۆل ، قارىبوران كۆلى چوڭ ئەمەس ئىدى ، لېكىن پرۇژىالىسكىي كېمىدە ئۆرە تۇرۇپ دۇربۇن بىلەن قاراپمۇ بۇ كۆللەرنىڭ نېرىقى چېتىنى كۆرەلمىدى ، چۇنكى ئۇنىڭ ئالدىنى ئېگىز غالدىراڭ قومۇشلار يېشىل تام بولۇپ توسۇپ تۇراتتى .

— كوزمىچ ، — دېدى پرۇژىالىسكىي ، — ھازىر بىز ئۇدۇل لوپ كۆلىگە بارايلى ، بۇ كۆللەرنى يېنىشىمىزدا تەكشۇرسەك دەيمەن ، سېنىڭچە قانداق ؟

— شۇنداق قىلايلى ، تېخى ئالتۇنتاغقىمۇ بارىمىز ئەمەسمۇ ، — دېدى كوزمىچ .

---

① چوڭ كۆل — لوپ كۆلىنى دېمەكچى .

قارىۋوران كۆلىدىن تاتىما كۆلىگە ئۆتىدىغان تار ئېقىن — بولتاغا كەلگەندە ، پرۇژۇالىسكىي بىلەن كوزمىچ تەڭلا :

— ۋۇي ، كۆل تۈگىمەپ قالىدىغۇ ، بىز نېگە كېلىپ قالىدۇق ؟ — دەپ ئۆزلىرى ئولتۇرغان كېمە ئىگىلىرىدىن سورىدى .

— بىز ھازىر بولتادا كېتىۋاتىمىز . بۇنىڭدىن ئۆتسەكلا تاتىما كۆلىگە كىرىمىز ، — دېدى پرۇژۇالىسكىي ئولتۇرغان كېمىنىڭ ئىگىسى . ئۇنىڭ ئىسمى تالقىن ، قىرىق نەچچە ياشتا بولۇپ ، ئۇستا كېمىچىلەردىن ئىدى . ئۇ تاتىما كۆلىگىچە بارغان ، ئەمما قارىقوشۇن كۆلىگە بارمىغانىدى . تاتىما كۆلىدىن ئۆتسىلا قارىقوشۇن كۆلى ، ئۇنىڭ مۇشۇ باھانە بىلەن بۇ كۆلنى كۆرۈۋالغۇسى كېلىپ تەلەپ قىلىپ يول باشلىغۇچى بولغانىدى . كوزمىچ بىلەن ئوبۇل ئولتۇرغان كېمىنىڭ ئىگىسىنىڭ ئىسمى ھەبىتاي ، جىمىغۇر ئادەم ، يەنە بىر كېمىچىنىڭ ئىسمى ئايدىن .

— پاھ ، نېمانداق چوڭ كۆل بۇ ، لوپ كۆلىگە كېلىپ قالمىغاندىمىز ؟ — كوزمىچ بولتادىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئالدىدا كەڭ يېيىلىپ يانقان كۆلنى كۆرۈپ كېمىچى ھەبىتايدىن سورىدى .

— بۇ قارىقوشۇن كۆلى ، — ھەبىتاي جاۋاب بەردى .

كۆلنىڭ سىرتقى سازلىق تەرىپى يېكەنلىك بولۇپ ، كۆل ياقىلىرى بۇك غالدىراڭ قومۇشلۇق ئىدى . قۇرۇقلۇق ساھىلىنى كۆرگىلى بولمايىتتى .

— بولتانىڭ ئىككى تەرىپىدە بېلىق جىق . مۇشۇ يەردە ئازراق بېلىق تۇتۇۋالايلى ، — دېدى تالقىن كېمىچى . پرۇژۇالىسكىي ئۇنىڭدىن سورىدى :

— بېلىق تۇتىمىز دېسەك كەچكە قالمايمىزمۇ ؟

— ھامان مۇشۇ بولتانىڭ ئەتراپىدا قونىمىز . بۇنىڭدىن نېرىغا كەتسەك ، كېمىدە ئۇخلايمىز شۇ ، ئەتراپ كەڭ سازلىق . بولتانىڭ سەل نېرىسىدا بىر قۇملۇق تۆپىلىك بار . شۇ يەردە ئۇخلاپ ، سەھەر مېڭىپ كەتسەك ، لوپ كۆلىگە كەچئارىسىدىن بۇرۇن بېرىۋالالايمىز .

كېمىچىلەرنىڭ دېگىنىدەك قىلماي بولمىدى ، لېكىن ئۇلار خاتىرجەم ئۇخلىشالمىدى . يىراق بىر يەرلەردە بۆرىلەر ھۇۋلاپ ، ئەنسىزچىلىكتە كېچىنى ئۆتكۈزدى . بىر - ئىككىنى ئېتىۋالايلى دېسە ، بۆرىلەر يىراقتا ئىدى...

تالقىن كېمىچىنىڭ ئېيتقىنىدەك ، پرژىۋالىسكىيلار چوڭ كۆلگە كۈنپاتاردىن سەل ئىلگىرى يېتىپ كەلدى .

پرژىۋالىسكىيلار قارىقوشۇن كۆلىدىن لوپ كۆلىگە ئۆتمەخان بولتادا تۈرۈپ قاراپلا جاھان ئەھلىگە ، شۇنداقلا بۇلارنىڭ ئۆزىگىمۇ سىرلىق بىلىنمەخان كۆلگە يېتىپ كەلگىنىگە ، تىلسىماتتەك كۆلىنى كۆرۈۋاتقىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى . سىرلىق كۆل ئۇلارنى قۇچقىنى كەڭ يېيىپ كۈتۈۋالدى . ئاستا - ئاستا ئۆرلەۋاتقان كەچكى شەپەقنىڭ قىزىل شولىسى كۆل باغرىدا چوغدەك چاقناپ جۇلالايتتى . شۇ تاپتا كۆل شۇ قەدەر تىمتاسكى ، خۇددى تىلسىملاپ قاتۇرۇپ قويغاندەك ، كۆل يۈزىدە ئازراقمۇ چايقىلىش يوق ئىدى . كۆلنىڭ تىلسىملىق جىلمىقىنى بۇزۇپ ، يىراق بىر يەردىن سوزۇپ ئېيتىلغان ناخشا ئاۋازى كەلدى . سوزۇپ ئېيتىلغان ناخشا ئىنتايىن مۇڭلۇق بولۇپ ، تەبىئەتنىڭ ، جەمئىيەتنىڭ يەكلىشىدىن چەتكە چىقىپ قېلىپ ، ئىنسانىيەت دۇنياسىدىن ئايرىلىپ ياشاۋاتقان لوپ خەلقىنىڭ يېتىملىق مۇڭىنى تۆكۈۋاتقاندەك قىلاتتى .

— بۇ ناخشا قايسى تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتىدۇ ؟ — پرژىۋالىسكي سورىدى .

— قارىقوشۇن كۆلى تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتىدۇ . كېچىلىك بېلىق تۇتقىلى چىققانلار گۆلمە چۈۋۈپ قويۇپ ، قوشۇق ئېيتىۋاتىدۇ ، — دېدى تالقىن .

پرژىۋالىسكىيلار كۆنچى كەنتىدىن ئاقسۇپا ، دىلىپارغىچە ، دىلىپاردىن قاراداي ، كونا ئابدالغىچە بولغان ئارىلىقتا ، ئابدالغا كەلگەندىن كېيىنمۇ ناخشىنى كۆپ ئاڭلىدى ، ئۇلارمۇ مۇڭلۇق ئىدى ، بۇ قېتىمقىسى نېمە ئۈچۈندۇر ئۇلارنىڭ يۈرىكىنى ئەزدى .

پرژىۋالىسكي بىلەن ئىۋان كوزمىچ بىردىن ئىككى كېمىگە

چقىپ تالقىن بىلەن ھەبىتاينىڭ باشلىشىدا كۆلنى ئىچى تەرىپىدىن تولۇق ئايلىنىپ تەكشۈرۈپ چىقىدىغان ، ئاندىن سىرتىدىن ئايلىنىپ تەكشۈرەيدىغان ، ئوبۇل ، ئابدۇللا ئىككىسى كېمىچى ئايدىن بىلەن مۇشۇ ئەتراپتىن يىراق كەتمەي جېنى بارلىكى نەرسە بولسا تۇتقاچ تۇرىدىغان بولدى .

پرۇفېسسورلار ئايلىنىشنى باشلىدى . كۆلنىڭ ئىچى سۇ ، چۆرىسى بۇككىدە قومۇشلۇق بولغاچقا ، كۆرەي دېسە سۇ بىلەن قومۇشتىن باشقا نەرسە يوق ئىدى . پرۇفېسسورلار كېمىنى تېزرەك تاياتتى ، بەزى چاغدا توختىتىپ شۇرۇق بىلەن سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچەيتتى ، يەنە بەزىدە دۇربۇن بىلەن ئالدى ـ ئارقىسىغا ، ئىككى يېنىغا قارايتتى ، كېمىنى توختاتقۇزۇپ دەپتىرىگە بىرنېمىلەرنى يازاتتى . كۆل جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇنچاق بولۇپ ، شىمال تەرىپى سەل كەڭ ئىدى .

— كۆنچى دەريا‌سى كۆلگە مۇشۇ تەرەپتىن قويۇلىدۇ ، — دېدى ھەبىتاي كېمىچى ، — بۇنى قېشىدىن بىلمىسە ، ئىچىدىن بىلگىلى بولمايدۇ .

سەھەردە باشلانغان ئايلىنىش كەچكە يېقىن ئاران تۈگىدى . ئەگەر كېمىنى شۇرۇق بىلەن تايماي پالاق بىلەن تايسا ، ئۇچ كۈندىمۇ ئايلىنىپ بولغىلى بولمايتتى .

— كۆلنىڭ چوڭلۇقىنىڭ زادى قانچىلىكلىكىنى سىرتىدىن بىلمىسە ، ئىچى تەرىپىدىن قىياس قىلغىلىمۇ بولمىغۇدەك ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— دۇربۇننىڭ كۆرسەتكۈچىدىن قارىسام ، ئىچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى يۈز كىلومېتىر ، كەڭلىكى يىگىرمە بەش كىلومېتىردەك قىلىدۇ . زادى قانچىلىك ئۇزۇن ، قانچىلىك كەڭلىكىنى سىرتىنى ئايلانغاندا بىلىمىز ، — دېدى پرۇفېسسور . كوزمىچ ھەيران قېلىپ سورىدى :

— قانداق ئايلىنىمىز ، پىيادىما ؟

— بىزنىڭ كېلىشتىكى مەقسىتىمىز ، مۇشۇ كۆلنىڭ جۇغرا-

پىيىلىك ئورنىنى ، تۇزۇلۇشىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك تەرەپلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش . پىيادە تەكشۈرگەندىلا ، كۆزلىگەندەك مەقسەتكە يېتىمىز . مۇشۇنداق قىلمايمۇ ئامالمۇ يوق . ئاتلىرىمىز مەھەللىدە قالدى .

شۇنداق قىلىپ ، ئارام ئالغاچ ئىككى كۈن پۈختا تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن ، پرۇنۇالىسكىي ، كوزمىچ ، ئابدۇللا ، ئوبۇل تۆتى يېمەكلىك ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەرنى كۆتۈرۈشۈپ بەش - ئالتە كۈننى قارىلاپ يۈرۈپ كەتتى . كېمىچىلەرنىڭ بىللە ئايلىنىش - ئايلانماسلىقىنى ئۇلارنىڭ ئىختىيارىغا قويدى . كېمىچىلەر : «بۇلار كۆلنى ئايلىنىپ نېمە قىلماقچى ، كۆل ياقىسىدىن بىر نەرسە ئىزدەمدۇيا ؟» دېيىشىپ ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىدىن سەل گۇمانلىنىپ قالدى ، شۇنداقلا : «ئابداللىلاردىن ھازىرغىچە ھېچكىم بۇ كۆلنى ئايلىنىپ چىقمىدى ، ئايلىنىپتۇ ، دېگەننىمۇ ئاڭلىماپتۇق . مۇشۇلار بىلەن ئايلىنىپ كۆرۈپ باقمايلىمۇ» دېگەن قىزىقىش بىلەن ئۇلارمۇ بىللە ماڭدى...

ئايلىنىپ كەلگەندىن كېيىن ، پرۇنۇالىسكىي تەسراتىنى خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى :

... « يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ، ھازىرقى لوپ كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇقى يۈز كىلومېتىر ئەتراپىدا ئىكەن . تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى لوپ كۆلىدە ئاخىرلىشىدىكەن . كۆلنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا چەكسىز كەتكەن شورتاڭ ھاسىل بولۇپ ، ئۇ يەر كۆز يەتكۈسىز قومۇشلۇق بىلەن قاپلانغانىكەن... پۈتكۈل لوپ كۆلىنىڭ سۇ يۈزى خېلىلا تۆۋەن بولۇپ ، ئادەتتىكى چوڭقۇرلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا ئىكەن . بەزى جايلىرىنىڭ ئىككى مېتىر ، ئايرىم جايلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ھەتتا بەش مېتىرمۇ كېلىدىكەن . بىزنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزدىكى ئەڭ چوڭ تەسراتىمىز ، لوپ كۆلىنىڭ سۇ مىقدارىنىڭ يىلدىن - يىلغا ئازىيىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىش

بولدى . چۈنكى ، تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى لوپ كۆلـ
نىڭ قۇيۇلىدىغان سۇ زاپىسى كۆرۈنەرلىك ئازىيىۋېتىتۇ . لوپ
كۆلىدىكى سۇ مىقدارىنىڭ مەزگىلسىز ھالدا كۆپىيىدىغانلىقى ۋە
ئازىيىدىغانلىقى توغرىسىدا يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدىكى ياشانغان
كىشىلەرمۇ گۇۋاھلىق بېرىشتى . ئومۇمەن ئېيتقاندا ، لوپ
كۆلى ئاستا ـ ئاستا ۋە تىنىمسىز رەۋىشتە تارىيىۋېتىتۇ . تېخىمۇ
ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا ، قۇرۇپ كېتىشتىن ئىبارەت ئېچىنىشلىق
تەقدىرگە قاراپ يۈزلىنىۋېتىپتۇ . بىز بۇ نۇقتىنى ، لوپ كۆلىنىڭ
ئەتراپىدىكى گويا قىسمىقا ئوخشايدىغان پايانسىز شورتاڭلىقنىڭ
بارغانسېرى كۆل يۈزىنى تارايتىپ بېرىۋاتقانلىقىدىن تېخىمۇ چوڭـ
قۇر ھېس قىلدۇق» .

8

ئالتە ئاتلىق ، مىنگەن تۆگىلىرىگە يەنە بىردىن تۆگە چېتىۋالـ
غان ئۇچ تۆگىلىك جەمئىي توققۇز كىشى چاقىلىق دەريانىڭ
بويلاپ چىمەنتاغقا قاراپ كېتىۋاتاتتا . تۆگىلەرنىڭ قەدەم رېتىمـ
گە ماس ھالدا ئاڭلىنىۋاتقان كولدۇرمىلارنىڭ ئاۋازى ئادەمزات
كەمدىن ـ كەم ئاياغ باسىدىغان سىرلىق بۇ ماكاننىڭ خاتىرجەملـ
كىنى بۇزۇۋاتقاندەك ھەم ۋەھىمىلىك ، ھەم شۇنچە سۇرلۇك ئىدى .
يىراقلاردا ھەر كۈنى تونۇش ئاۋازلارنى ئاڭلاپ كۆنۈپ كەتكەن
ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلار بۇ غەلىتە ئاۋازدىن ئەنسىزلىشىپ ،
پاتاڭلىرىنى سوزۇشۇپ قاراشماقتا...

— ئەجەب مىرەندە بىر كۈن بولسىمۇ تۇرمىدۇق . ئۇ بىر كونا
خارابىلىكتەك تۇرىدۇ ، كۆرۈپ باقىدىغان ئىش ئىدى .

— بىز ئارخېئولوگ ئەمەس ، ئېكسپېدىتسىيىچى . كۆرگىنىـ
مىز بىلەن ھېچقانداق چۈشەنچىگە ئېرىشەلمەيمىز .

— چاقىلىق ئادىمى ئاز ، كىچىك كەنت بولسىمۇ ، تۈپرىقى
مۇنبەت ، ئىقلىمى ياخشى جاي ئىكەن ، يەنە ئىكىكى كۈن تۇرۇـ

ۋەتمىدۇق .

— ئۈچ كۈن تۇردۇققۇ . «تاشبازار» دەپ ئاتىلىدىغان قەدىمكى قەلئەسىنى كۆردۇق ، كىشىلەردىن ھازىرقى چاقىلىقنىڭ قانداق بەرپا بولغىنىنى بىلدۇق ، خوتەن ، كېرىيىلىك ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئالتۇنتاغقا بېرىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئاڭلىدۇق . بىزگە كېرەكسىز شۇلار . بىزنىڭ يىگىرمە ـ ئوتتۇز كۈندەك ۋاقتىمىز قالدى . بۇ يەردىن قايتىپ ئۇچىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە تەييارلىق قىلىمىساق بولمايدۇ .

— نەگە بارىمىز ؟

— لىخاساغا .

ئىۋان كوزمىچ پرژىۋالىسكىيغا قاراپ قويدى . «بۇ ئادەمنىڭ جېنى پولاتمىكىن» ئۇ ئىچىدە شۇنداق ئويلىدى .

— چىمەنتاغدىن ئۆتسەك ئالتۇنتاغمۇ ؟ — پرژىۋالىسكىي چاقىلىقتىن ياللىغان خوتەنلىك ئۇيغۇچى مەتسىدىقتىن سورىدى .

مەتسىدىق ياش ۋاقتىدا ئاتىسى ۋە يەنە باشقا تۆت ئۇيغۇچى بىلەن خوتەندىن چىقىپ چەرچەن ئارقىلىق ئالتۇنتاغقا ئۇيغۇرلار ، قايتىشىدا دەريا ياقىلاپ مېڭىپ چاقىلىققا بېرىپ قېلىپ ، ئۇ يەردىكى مۇنبەت تۇپراقنى كۆرۈپ ، ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ ئەكېلىپ ماكانلىشىپ قالغانلاردىن ئىدى . ئۇ ھازىر ئەللىك ياشنىڭ قارىسىنى ئېلىپ قالدى . ئوتتۇز يىلدىن بۇيان ئىككى يىلدا بىر دېگۈدەك ئالتۇنتاغقا ئۇيغۇرلار چىقىپ تۇرىدۇ . چىمەنتاغ ، ئالتۇنتاغ ئۇنىڭغا بەكلا تونۇش ، قۇرۇم تېغىنىڭ سىرتقى تەرەپلىرى بىلەنمۇ خېلى تونۇش . پرژىۋالىسكىي ئويلىمىغان يەردىن مۇشۇنداق بىر يول باشلىغۇچىغا ئېرىشىپ قالدى . يالالنغۇچىنىڭ يەنە بىرى ھاشىم جەرەن ، بۇ كىشى چاقىلىقلىق ئۇيغۇچى .

پرژىۋالىسكىيلار ئابدالدىن ماڭىدىغاندا كۈنچىققانىبەگكە دەپ يۇرۇپ بىر تۆگىگە ئىككىدىن ئات ھېسابلاپ ، ئالتە ئانقا ئۇچ تۆگە تېگىشىۋېلىپ ، يەنە بىر تۆگىنى ئىككى چېدىرغا تېگىشىۋالغانىدى .

ئۇلار چىمەنتاغقا كەلدى . تاغنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى ، تاغنىڭ

قوۋۇرغىسى ياكى تۆۋىنىدىكى يۇرتلارنىڭ ھاياتلىق تومۇرىدەك جىرا - جىرالاردىن ئوقچۇپ ئېقىپ چىقىۋاتقان دەريا - ئېقىنلارنىڭ كۆپلۈكىدىن پرزىۋالسكىيلار ھەيران قالدى .

— ئالتۇنتاغنىڭ ئوت - چۆپ ، سۇيى قانداقراق ؟

— بارغاندا بىلىپ قالىسىلەر ، ئۇ تاغنىڭ سۇيى ، ئوت - چۆپ ، يايلىقى بۇ تاغنىڭكىدىن ياخشى .

— ياۋايى ھايۋانلار باردۇ ؟

— ئالتۇنتاغ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ جەننىتى .

— قانداق - قانداق ھايۋانلار بار ؟

— مەن ئىسمىنى بىلىدىغانلاردىن قوتاز ، قۇلان ، بۆكەن ، قار يىلپىزى ، ئارقار ، بوز ئېيىق ، ئاق ئۆچكە ، كۆك ئۆچكە ، تاغ تېكىسى ، بۆرە ، قار توشقىنى ، قىزىل تۈلكە قاتارلىقلار ، بىز ئىسمىنى بىلمەيدىغان يەنە جىق ھايۋانلار بار .

— ئۇچار قۇشلاردىنچۇ ؟

— سېرىق ، قوڭۇر ، چىپار رەڭلىك بۇركۇت ، لاچىن ، قوڭۇر باش قاقىرا ، ئۇلاي ، قارا بويۇن لەيلەك ، قىزىل لاچىن ، چىپار باش غاز ، قىزىل ئۆردەك ، ئۇچلۇق تۇمشۇقلۇق ئۆردەك ، ئاق بېلىقئالغۇچ ، يېشىل باش بېلىقئالغۇچ قاتارلىق ئۇچار قۇشلار بار .

بۇ ياۋايى ھايۋان ، ئۇچار قۇشلارنىڭ ئىسىم - تۇرىنى ئابدۇللا ئۇدۇللۇق تەرجىمە قىلىپ بەرگەندى ، ھەممىنى ئاڭلاپ بولۇپ پرزىۋالسكي بىلەن ئىۋان كوزمىچ مەتسىدىق بىلەن ھاشىم جەرەنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى .

— پاھ ، بۇ ئالتۇنتاغ دېگەن ئاشۇ ئالتۇنلارنىڭ ئۇۋىسىكەنغۇ ، — ئىۋان كوزمىچ پرزىۋالسكىيغا قاراپ گېپىگە قوشۇپ دېدى ، — ئوقىمىز تۇگىگۈچە ئاتايلى ، بۇ يەردە بىز ئىسمىنى ، رەڭگىنى ئاڭلىمىغان قۇشلارمۇ بار ئىكەن .

— ياۋا تۆگە بارمۇ ؟ — پرزىۋالسكي سورىدى .

— بۇ تاغلاردا ياۋا تۆگە يوق ، چاقىلىق بىلەن مىڭەن ئارىلىقدىكى قۇملۇقتا بار ، دەپ ئاڭلىدۇق ، كۆرۈپ باقمىدۇق .

— ئالتۇنتاغدا نېمىشقا تۆگە يوق؟

— بەك سوغۇقلۇقتىنمىكىن ، سەۋەبىنى بىلمەيدىكەنمەن . تاغنىڭ يانباغرىغا چىقىپ قالساقمۇ ، دەم ئالالماي قالغاندەك بولۇپ قالمىز .

«سوغۇقلۇقمۇ بىر گەپ ، ھاۋا شالاڭكەن ـ دە» دەپ ئويلىدى پرۇفېسسور ، مەتسىدىق ، ھاشىم جەرەنلەرنىڭ مەسلىھىتى بويىچە تۆگە بىلەن يۈكلەرنى چىمەنتاغ بىلەن ئالتۇنتاغ ئوتتۇرىسىدىكى توغرا ساي دەرياسى بويىدىكى بىر خوتەنلىك ئۇۋچى ئائىلىسىگە قويۇپ كېتىدىغان ، ھاشىم جەرەن بىلەن ئوبۇل ئۇچرىغانلىكى ھايۋان بولسا ئوۋلاپ ، ھەربىر خىل ئۆسۈملۈكتىن ئىككىدىن ئەۋرىشكە يىغىپ بىر نەرسىگە باستۇرۇپ قۇرۇتۇپ تۇرىدىغان بولدى .

ئالتۇنتاغ جەنۇبتا قۇرۇمتاغ تىزمىسى بىلەن توسۇلۇپ ، شىمالدىن چىمەنتاغ ئارقىلىق تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ئىنتايىن مۇرەككەپ تاغ ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆت مىڭ مېتىردىن ئاشىدۇ ، تاغلار ئارلىرىدا قېلىنلىقى ئوچ يۈز مېتىردىن ئاشىدىغان قۇملۇق ۋە قۇم دۆۋىلىرى بار . چوققىلىرى ئېگىز تەكلىماكانىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۈرغاچقا ، ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق ، مۇزلۇق بىلەن قاپلىنىش دائىرىسى كىچىك . پەقەت ئالتە مىڭ مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئىككى چوققىدىلا مۇز پارچىلىرى ، كىچىك كۆچمە مۇزلۇقلار ۋە ساڭگىلاپ تۇرىدىغان مۇزلۇقلار بار . ئەجەبلىنەرلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ھاۋا قاتلىمى ، كىلىماتى ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق بولغىنى بىلەن بۇلاقلار تولا ، تېخى كىچىكمۇ ئەمەس . چوڭ ـ كىچىك بۇلاقلار ئوچ مىڭدىن ئاشىدۇ . بۇ بۇلاقلار ئىچىدە قۇمبۇلاق ھەممىدىن مەشھۇر . بۇلاق يۈزىنىڭ دېئامېتىرى ئىككى يۈز مېتىر ئەتراپىدا .

پرۇفېسسورلار جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ئىنتايىن مۇرەككەپ ، ئاز ئۇچرايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە تاغقا ئىچكىرىلەپ كىرەلمىدى . بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر سەۋەب ، ھەر خىل تىپتىكى

هايۋانلارنى ئوۋلاش بىلەنلا بولۇپ كەتكەنلىكىدىن قورقتى . يەنە بىر سەۋەب ، جىلغا - جىرالارنىڭ ، يوللىرىنىڭ خەتەرلىكلىكىدىن قورقتى .

— ئاۋۇ يوغان ، ئۇچلۇق مۇڭگۈزلۈك ، يۇڭلۇق قارا نەرسە نېمە ؟ — پرژىۋالسكىي ئارىلىقتىكى تاغقا يانباغرلاپ چىقىپ كېتىۋېتىپ ، ئالدىدىكى ئېگىز تاغدا تۇرغان ھەيۋەتلىك بىر نەرسىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ سورىدى .

— قوتاز ، — مەتسىدىق جاۋاب بەردى ، — بۇنى ئالتۇنتاغ قوتىزى دەيمىز . بۇ ، بۇقىسىكەن .

ئالتۇنتاغ ياۋا قوتىزى قارا رەڭدە بولۇپ ، يۇڭلىرى ئۇزۇن ، بۇقىلىرىنىڭ پاتاقى ، كۆكرەك ۋە قورساق قىسمىدىكى يۇڭلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر غۇلاچچە كېلىدۇ ، يەرگە سۆرۈلۈپ تۇرىدۇ ، يۇگۇرسە ياكى شامال چىقسا ، يۇڭلىرى لەپەڭلەپ ئاجايىپ كۆرۈنىدۇ ، كۆكرىكى كەڭ ، بۇرۇن تۆشۈكى يوغان ، دېگىز يۇزىدىن ئۇچ مىڭدىن ئالتە مىڭ مېتىرغىچە بولغان ئېگىزلىكتە ياشايدۇ . ئۇ مۇشۇ ئېگىزلىكنىڭ ھۆكۈمرانى . يوغان ، نەيزىدەك مۇڭگۈزى بىلەن ھەرقانداق ھايۋاننى قورقىتىدۇ ، قوڭۇر ئېيىق ، ۋەھشىي يىلپىزمۇ ئۇنىڭ قارىسىنى كۆرسە بەدەر تىكىۋېتىدۇ .

پرژىۋالسكىي ئوقنىڭ يېتىش - يەتمەسلىكى بىلەن ھېسابلاشماي ، بۇ غەلىتە ھايۋاننى ئېتىپ باقماقچى بولدى . «ياۋا تۆگىدىن بىرنىمۇ ئېتىۋالالمىدۇق . مۇشۇنىڭدىن بولسىمۇ بىرنى ئېتىۋالسام بولاتتى» . پرژىۋالسكىينىڭ ئىچىگە مۇشۇ جىن كىرىۋېلىپ ، ئۇنى دەيدىگە سېلىپ قۇتراتقىلى تۇردى . تۇرغىلى بولمىدىغان ئەپلىك بىر يەرگە بارماقچى بولۇپ ، پىلىسىرات كۆۋرۈكىدەك بىر يەردە يېتىلمۇالغان ئېتىنى تارتتى ، قورقۇپ دىر - دىر تىترەپ تۇرغان ئات ئالدى پۇتىنى يۆتكەپ بىر تاشقا قويۇۋىدى ، تاش ئورنىدىن قوزغىلىش بىلەن تەڭلا ئاتمۇ ھاڭغا دومىلىدى ، پرژىۋالسكىي ئاتنىڭ تىزگىن - چۆلۈرىنى قويۇپ بېرىشكە ئاران ئۈلگۈردى ، ھېلىمۇ دۇربۇن ، كومپاسلىرى بوينىدا ئىدى . ئاتقا ئارتىقلىق لوپ خۇرجىنى ئىچىدىكى بەزى نەرسىلەر ئات بىلەن بىللە

هاڭغا چۇشۇپ كەتتى . پرۇتۇالسكىي ئانقا ئانچە ئىچ ئاغرىتمىدى ، خۇرجۇندىكى خاتىرە ۋە باشقا يازما ، سىزمىلىرىغا ئېسەنگىرىدى .

شۇنىڭدىن كېيىن تاغنى ئىچكىرىلەپ تەكشۈرۈش ئۇنىڭ خىيالىدىن كۆتۈرۈلدى . توغرىسىي دەريانى بويىدىن يىراق كەتمەي ئالتۇنتاغ ئېتەكلىرىدە ھايۋان ، قۇشلارنى ئوۋلاش ، قۇرت ـ قوڭغۇز ، ھاشاراتلارنى تۇتۇش ، خەس ـ گىياھلارنى يىغىش بىلەن يىگىرمە بەش كۈنىنى ئۆتكۈزدى . ئولجا ـ غەنىيمەتلىرى ، تۇتقان ـ يىغقانلىرى ئاز بولمىدى . يىگىرمە بەش دانە چوڭ ياۋايى ھايۋان تېرىسى ، قۇرۇتۇلغان ، قاتۇرۇلغان ھەر خىل قۇش بەش يۈزدىن ئارتۇق ، ئىكىكى مىڭدىن ئارتۇق قۇرت ـ قوڭغۇز ، ھاشاراتلارنى ، خاتىرە ، قوليازما ۋە باشقا ماتېرىياللارنى تۇر بويىچە سەككىز سانduققا قاچىلاپ ، كەلگەن يولى بىلەن چاقىلىق دەريانسىنى بويلاپ قايتتى . «ئالتۇنتاغ ھۆكۈمرانى» قارا ياۋا قوتازنى ئوۋلىيالمىغىنىغا پرۇتۇالسكىينىڭ كۆزى كەينىدە قالدى .

چاقىلىقتا تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ ، دۇمبە ـ قورساق ، بويۇن ، باش ، تۆت پۇت ـ پاچاق ، قۇيرۇق — پۈتۈن گەۋدە تېرىلىرى تولۇق ، تۇتاش سويۇۋېلىنغان ئىككى ياۋا تۆگە تېرىسى سېتىۋالدى . ياۋا تۆگە ئادەتتىكى تۆگىدىن گەۋدە ـ جۇغى زىلۋا ، بوينى ، قۇيرۇقى سەل قىسقا ، بېشى كىچىك ، پۇتى ئۇزۇن ، ئىنچىكە بولۇش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . پرۇتۇالسكىينىڭ كۆڭۈل تەكچىسىنىڭ بىر يېرىدە يەنىلا ياۋا تۆگىدىن بىرنى ئۆز قولۇمدا ئېتىۋالسام ئىدىم ، دېگەن ئۇمىد ـ ئىستەك چىرىغى پىلدىرلاپ تۇراتتى . «چاقىلىق بىلەن مىڭەن ئارىلىقىدا ياۋا تۆگە بارکەن» دېگەن ئۇچۇرغا بىنائەن تەۋەككۈل دەرياسىغا ئاخىرقى كېمىسىنى سېلىپ ، چاقىلىقتىن مىڭەنگە ، مىڭەندىن يېكەنبۇلجىمالغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن چارىغچە تارىم دەرياسىنى بويلاپ قايتماقچى بولۇشتى .

يەنىلا شۇ قۇملۇق ، شۇ قۇم دۆڭلىرى ، گويا ماڭغانغا تۇگىمە-

مەيدىغاندەك قۇم دۆڭلىرى ئارىلىرىدىكى پەسلىكلەردە بىرەن ـ سىرەن ئۇچراپ قالمىغان يۇلغۇن ، ئاقتىكەن ، قامغاق ، چاكاندە ـ دىن بۆلەك ، شۇ ئۆلۈك قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق . قامغاق ، چاكانىلارنى كۆرۈپ ، پرۇنۇالىسكىينىڭ پىلدىرلاپ قالغان ئۇمىد چىرىغىغا ياغ قۇيۇلغاندەك بولۇۋىدى ، ئۇمىدى ئارقىدىنلا يەنە سۇغا چىلاشقاندەك بولدى... مىرەنمۇ ئارقىدا قالدى . ئۇلار كۇنېپىتىشقا يۇقىرى ئۆرلەپ يېكەنبۇلجىمالنى قارىلاپ يول ئالدى . يەنە شۇ قۇملۇق ، يەنە شۇ بېلىق قاسىراقلىرىدەك بىر ـ بىرىگە مىنگىشىپ تۇرغان سانسىز قۇم دۆڭلىرى ، تۆگىدىكى كولدۇرمىلار ئېلىۋېتىل ـ گەن ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنىنىڭ جىم ـ جىم مېڭىشى ، تىمتاس ـ لىققا چۆمگەن قۇملۇقنى تېخىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەندى .

— تۆگە ! بىر توپ ياۋا تۆگە ! — پاۋىل كوسمىنوف پەس ئاۋازدا ھاياجان بىلەن پرۇنۇالىسكىيغا خەۋەر قىلدى . پرۇنۇالىس ـ كىي شۇئان ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . بىر توپ ئەمەس ، ئانا ـ بالا ئىككى تۆگە ئىككى قۇم دۆڭى ئارىلىقىدىكى پەسلىكتە ئوتلاۋاتاتتى . پرۇنۇالىسكىينىڭ ئۆچەي دەپ قالغان ئۇمىد چىرىغى لاۋۇلداپ قالدى . ئۇ ھەمراھلىرىغا قۇم دۆڭى يېنىغا ئۆتۈپ تۇ ـ رۇشنى تاپىلاپ قويۇپ ، ئۆزى ئۇمىلەپ مېڭىپ كەتتى . ئانا تۆگە پات ـ پات بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قاراپ قوياتتى ، بوتىلاق بولسا بىخىرامان باش كۆتۈرمەي چاكاندا يېمەكتە . بۇ قېتىم بۇ ئانا ـ بالا تۆگىنىڭ قىسمىتى شۇنداقمۇ ياكى پرۇنۇالىسكىينىڭ تەلىيى ئوڭ كەلدىمۇ ، تۆگىلەر ئۇنىڭغا كەينىنى قىلىپ ئوتلاۋاتاتتى . ھاۋامۇ قېتىپ قالغاندەك ، گويا بىر بەختسىزلىكتىن سۆكۈتكە چۆمگەندەك ، قىل تەۋرىگۈچىلىكمۇ شامالدىن شەپە يوق تىمتاس ئىدى . پرۇنۇالىسكي چاشقان ئۆۋلىماق بولغان قۇۋ مۇشۇكتەك ، مىلتىقىنى سۆرەپ بىرقەدەم ـ بىرقەدەمدىن سۈرۈلۈپ ، سىلجىپ تۆگىلەرگە خېلى يېقىنلىدى . ئۇ ئەمدى بوتىلقىنى ئاتايمۇ ، ئاندىن ـ سىنمۇ ، دېگەن ئويلىنىشتا قالدى . «ئانىسىنى ئاتسام ، بالىسى تەنتەك قېچىپ كېتىدۇ ، بالىسىنى ئاتسام ، بالا مېھرى بىلەن

باغلانغان ئانا تۆگە يىراقتا كەتمەي ئەتراپتا بوزلاپ يۈرۈيدۇ ، ئۇنىمۇ ئېتىۋالىمەن » دەپ ئويلىدى ـ دە ، باش كۆتۈرمەي ئوتلاۋاتقان بوتىلاقنىڭ مېڭىسىنى قارىلاپ تەپكىنى باستى .

«پاك ! » بىلەن تەڭ بوتىلاق جايىغىلا يىقىلدى . پرۇفېسسور شۇ ھامان مىلتىقىنىڭ زاتوربىنى كەينىگە تارتىپ شاكالنى چىقىرۋېتىپ يەنە ئېتىتىرىپ بولۇپ قارىۋىدى ، ئانا تۆگىنىڭ قارىسىمۇ يوق ، خۇددى بۇ قۇملۇقتا ئاشۇ بەختسىز بوتىلاقتىن باشقا تۆگە مەۋجۇت ئەمەستەك . پرۇفېسسور ئۇنىڭ ئانىلىقىنىلا ئويلىدى ، يەنە بىر تەرىپىنى — ئۇنىڭ ياۋىلىقىنى ئويلىمىدى . ئانا تۆگە بولسا : «پاك ! » قىلغان ئاشۇ ئەجەل چاقىرغۇچى سادانى ئاڭلاپلا بالىسىنى ئۆز جېنىنى ئېلىپ قاچتى ، دەپ ، ياۋىلىقى ئېچىدە ئۆز مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن قاچقاندۇ .

پرۇفېسسور ساقلىدى ، يېتىپ تۇرۇپ خېلى ساقلىدى ، «ھەي ، بالىسىنى ئانقۇچە ئانىسىنى ئاتسامچۇ » دەپ ئۆزىنى پۈشايمان قامچىسىدا ساۋىدى...

پرۇفېسسىيلار شىنخىغا كەلدى . بۇ ، كۆنچى كەنتى بىلەن كورلىنىڭ تاق ئوتتۇرىسىدىكى مەھەللە ئىدى . ئۇلار كورلىغا قايتىشتا چوڭ يول بىلەن ماڭغانىدى .

— يەنە شۇ چىلبۇرنىڭ ئالدىغا بېرىپ قالمىزمۇ نېمە ؟ — دېدى كوسمىنوف .

— ئاران توپلىغان ئەۋرىشكىلىرىمىزنى ، بولۇپمۇ چوڭ ھايۋان تېرىلىرىنى تارتىۋالمىسلا بولىتتى ؟ — دېدى ئۇنىڭغا قارىتا ئۇۋان كوزمىچ .

ئۇلار كورلا تەرەپتىن قاچقاندەك ئايىغى ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقان يولۇچىلاردىن ياقۇپبەگنىڭ ھازىرمۇ كورلىدا ئىكەنلىكىنى ، كورلا ئېچىنىڭ ناھايىتى پاتىپاراقلىقىنى ، ھەر خىل گەپلەرنىڭمۇ جىقلىقىنى ئاڭلىدى .

مىرئەخمەت بىلەن ئوبۇل رىيازەت چېكىشتىن قۇتۇلغىنىدىن ، خوجايىنىنىڭ يېنىغا كېلىش ئالدىدا تۇرغىنىدىن خۇشال ئىدى .

پرژىۋالىسكىي ئاڭلىغانلىرى بويىچە ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلدى . ئۇنىڭ كۆڭلى خاتىرجەم ئىدى .

قارىسۇنىڭ قارىسىنى كۆرۈپلا ، مىرئەخمەت بىلەن ئوبۇل : «زامانخانغا مەلۇم قىلايلى» دېيىشىپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىشتى . پرژىۋالىسكىيلار قارىسۇدىن ئۆتۈپ ، ئېگىز ئېرىققا قايرىلىدىغان دوقمۇشقا كەلگەندە ئالدى تەرەپتىن بىر توپ ئاتلىقلار چىقىپ كەلدى . ئالدىدا كېتىۋاتقىنى بۇلارغا تونۇشلۇق زامانخان ئىدى .

— كودوپاتكىن بۇلتۇر كۈزدە كېلىپ كەتتى ، گوبىرناتور قورال ـ ياراغ ئەۋەتمىز دەپتىكەن ، لېكىن تېخىچە خەۋەر يوق ، ياقۇپبەگ ئالدىراپ قالدى ، — دېدى زامانخان ، پرژىۋالىسكىي بىلەن ياندىشىپ كېلىۋېتىپ .

ئۇلار كورلىغا كېلىشىگە ، ياقۇپبەگ خاس چېدىرخانىسىدا پرژىۋالىسكىي بىلەن كوزمىچنى قوبۇل قىلدى . پرژىۋالىسكىي سەككىز ئاينىڭ ئالدىدا ئۆزىنى كۆرسەتمىگەن ياقۇپبەگكە سەپسالىدى . ئۇنىڭ ئالدىدا ئوتتۇرا بويلۇق ، بۇغداي ئۆڭ ، يۇمىلاق ساقالىلىق ، دوغلاق ، سەل جۇدەڭگۇ ، كۆزىدىن ئەنسىزلىك چىقىپ تۇرىدىغان ، پەرىشان چىراي بىر ئادەم تۇراتتى .

— مەن ھازىر سىلەرنى كۆرۈپ ، يېقىن دوستلىرىم بىلەن دىدارلاشقاندەك ئىنتايىن خۇشالمەن . مېنىڭ ئۇمىدىمۇ سىلەر بىلەن ، رۇسىيە بىلەن دوست بولۇش ، — ئۇ شۇنداق دېگەچ پرژىۋالىسكىي بىلەن كوزمىچقا بىردىن ئالتۇن ئۈزۈك تەقدىم قىلىدى ھەم ئۇلارنىڭ گېنېرال ، گوبىرناتور فون .كائوفمان بىلەن گېنېرال كولپاكوۋسكىيلارغا ئەڭ قىزغىن سالىمىنى يەتكۈزۈپ قويۇش بىلەن ئۇلارنىڭ ياردىمىنى تەقەززالىقتا كۈتۈپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى دەپ قويۇشنى تەكرار ـ تەكرار تەكىتلەپ ئۆتۈندى . سۆھبەت ئۈزۈن داۋام قىلمىدى .

پرژىۋالىسكىيلار : «ھاۋانىڭ ياخشى ۋاقتى»دا كېتىۋالايلى ، دېيىشىپ ، ئەتىسى كەلگەن يولى بىلەن قايتماقچى بولۇشۇپ ، سەھەردىلا ئاتلىنىپ كەتتى . زامانخان ئۇلارنى كىچىك يۇلتۇز داۋىنىدا

غىچە ئاپىرىپ ئۇزىتىپ قويغىلى يىگىرمىدەك مەھرەملىرى بىلەن مۇھاپىزەت قىلىپ بىللە يولغا چىقتى .

9

شەرقىي قۇرۇمتاغ بىلەن ئالتۇنتاغ ئوتتۇرىسىدىكى قارلىق دالا گويا پۈتۈن زېمىن ئاپئاق خەسىدىن يوپۇق يېپىنغاندەك ئىدى . شۇ قارلىق دالىدا گاھ ئۇدۇل ، گاھ ئەگمە ، بەزىدە مۇدۇرۇلۇپ ئون ئىككى ئاتلىق ئادەم ئېغىر يۈك ئارتىلغان بەش تۆگىنى يېتىلەپ قاتارلىشىپ مېڭىپ غەربكە قاراپ كېتىۋاتماقتا . ئۇلار ئۇچىسىغا قېلىن چوڭ جۇۋا ، بېشىغا بەزىلىرى سۇسەر ، بەزىلىرى تۇلكە تېرىسىدە تىكىلگەن قۇلاقچىنى چۈمكەپ كىيىپ ، ئېگىكلىكىنى چىڭ چىگىۋالغان ، پۈتىغا پىيما كىيىۋېلىشقاندى . مۇنداق قارىغاندا ، كىمنىڭ كىملىكىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى . ھەممىسىنىڭ قۇلاقچىسىنىڭ يۈز تەرىپىنى ، قاش ـ كىرپىكلىرىنى قىرو قاپلاپ كەتكەندى . بەزىلىرى پات ـ پات قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان تاغقا ، ئېگىز چوققىلارغا ، گاھىدا ئالدىدىكى تۆگىمەس قارلىق ۋادىغا قاراپ ـ قاراپ قويىاتتى . بۇ ، ئۇلارنىڭ قورقۇنچ ئىچىدە كېتىۋاتقىنىنى بىلدۈرەتتى . ئون ئىككى ئادەمنىڭ ئۇچىلا ئىلگىرى بۇ ئەتراپقا بىر قېتىم كەلگەن ، قالغانلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم كېلىشى ئىدى . ئۇلار بۇ سەپەرنىڭ شىمالىي سىبىرىيىنىڭ كىدەك قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان قاتتىق سوغۇق مۇھىت ئىچىدە بولىدىغانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈشمىگەنىدى . تاغ تەرەپكە قاراپ ئاتلىنىش ئالدىدا جۇۋا ، قۇلاقچا ، پىيما ۋە قېلىن يېپىنچىلارنى تەييارلاشقا كىرىشكەندىلا ، قاتتىق سوغۇق بولىدىغان يەرگە بارىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقان بولسىمۇ ، بۇنچىلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالمىغانىدى . تەسەۋۋۇر قىلمىغان قار ـ مۇز ئىچىدە تاشپاقا ئۆمىلىگەندەك مېڭىۋاتقىنىغا مانا بۈگۈن بەش كۈن بولدى . سول تەرەپتىكى قار ـ مۇزلۇق تاغ بارغانسېرى كۆككە ئۆرلەۋاتقاندەك ئېگىزلەۋاتاتتى . بۇنىڭدىن بۇ تاغنىڭ ، چوڭ بىر تاغ تىزمىسى ئىكەنلىكىنى

بىلگىلى بولاتتى . بۇ قۇيرۇقى پامىر ۋە ھىندىقۇش تاغلىرى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدىغان قارىقۇرۇم تاغ تىزمىسى ئىدى .

— ئالتۇنتاغقا كىلەمىز ؟

— ئوك تەرىپىمىزدىكى قارلىق پەس تاغ ئالتۇنتاغ شۇ . ئالدىمىزدا ئوڭغا ئەگىلىپ شۇ تاغقا يۇزلىنىپ ماڭىمىز .

سوئال سورىغۇچىنىڭ ئىسمى كوزلوف ، جاۋاب بەرگۈچى پر-ژىۋالىسكىي ئىدى .

پرژىۋالىسكىي ئۇچىنچى قېتىملىق ، يەنى 1879 ـ يىلىدىن 1880 ـ يىلىغىچە بولغان شىزاڭ ئېكسپېدىتسىيىسىدىن قايتىپ كېلىپ ، تۆتىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقان چاغلار ئىدى . ئۇ بۇ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە چىڭ-خەي ئېگىزلىكى بىلەن سەيدام ئويمانلىقى ، خوڭخې بىلەن ياڭزى-ياڭ دەريالىرىنىڭ باشلىنىش نۇقتىلىرىنى تەكشۈرمەكچىدى . دەل مۇشۇ چاغدا ، ياۋروپا ئىلىم ئەھلىلىرى ئارىسىدا : «لوپ كۆلى تاتلىق سۇلۇق كۆلمۇ ياكى تۇزلۇق كۆلمۇ ؟» ، «پرژىۋالىسكىينىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلىمۇ ياكى قاراقوشۇن كۆلىمۇ ؟» دېگەن مۇنا-زىرە قوزغالغانىدى . بۇ بەس ـ مۇنازىرىنىڭ تۈگۈلۈشىغا پرژىۋا-لىسكىينىڭ : «مەن لوپ كۆلىنى تەپسىلىي تەكشۈردۇم ، ئۇ تاتلىق سۇلۇق كۆل» دېگىنىگە قارىتا بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇت-قۇچىسى ، مەشھۇر جۇغراپىيەشۇناس ، پروفېسسور رىچخوفېننىڭ : «لوپ كۆلى تاتلىق سۇلۇق كۆل ئەمەس ، تۇزلۇق كۆل ، پرژىۋا-لىسكىينىڭ تەكشۈرگىنى ، مېنىڭچە ، لوپ كۆلى ئەمەس ، قاراقو-شۇن كۆلى» دېگەن پىكرى سەۋەب بولغانىدى .

رىچخوفېن دۇنياغا مەشھۇر جۇغراپىيەشۇناس بولۇپ ، جۇڭگو-دا ئىلگىرى ـ كېيىن يەتتە قېتىم جۇغراپىيە ـ گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ، «جۇڭگو» ناملىق ئۈچ تومлۇق كىتاب يېزىپ ، «جۇڭگو جۇغراپىيىسى مۇتەخەسسىسى» دەپ تونۇلغان كە-شى ئىدى . مۇنازىرىدە ئۇنى قوللىغۇچىلار : «ئۇ جۇڭگو جۇغراپە-يىسىدە مۇتەخەسسىس ، ئۇ لوپ كۆلىگە ، قىسقىسى تارىم ۋادىسىغا بېرىپ باقمىغىنى بىلەن ، ئۇ يەرنى تەتقىق قىلغان ، بىلىدۇ» دېسە ،

قارشى تەرەپتىكىلەر : «پرۇتۇالىسكىي لوپ كۆلىگە تاپان بېسىپ بېرىپ تەكشۈرگەن ، ئۇنىڭ ئېيتقىنىنى توغرا» دەيتتى .

پرۇتۇالىسكىي بۇ بەس ـ مۇنازىرە قاينىمىدا پالاقلاپ يۈرگەندىن كۆرە ، مۇشۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ داۋامى قىلىپ ئالتۇنتاغقا بېرىپ ، ئالدىنقى قېتىمدا چالا قالغان تەرەپلەرنى تولۇقلىماچ ، لوپ كۆلىگە يەنە بىر بېرىش قارارىغا كەلدى . ئۇ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىنى كۆڭۈل قويۇپ تەشكىللىدى . گۇرۇپپىغا ئالدىنقى قېتىمقى يارەمچىلىرى ئۇيغۇر كوزمىچ ، پاۋىل كوسمىنوفلاردىن باشقا ، پرۇتۇالىسكىينىڭ يېقىن يارەمچىسى ئۇنىڭ قوللىغۇچىسى ھەم چوقۇنغۇچىسى پىئوتر كوزمىچ كوزلوفمۇ قاتناشتى . گۇرۇپپىنى رۇسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتى يەتكىلىك مەبلەغ ۋە ماددىي بۇيۇملار بىلەن تولۇق تەمىنلىگەندىن سىرت ، مۇھاپىزەتچىلىككە كازاك ئەسكەرلەردىن سەككىزنى قوشۇپ بەردى . گۇرۇپپا تەييارلىقلار تەق بولۇپ ، ئون ئىككى ئادەم ئون ئىككى ئات ، بەش تۆگە بىلەن 1883 ـ يىلى 10 ـ ئايدا چاكتو[1] دىن ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىگە ئاتلاندى . ئۇلار ئىككىنچى قېتىم 840 ـ يىلى[2] ئۇرقۇن بويىدىكى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تۈركۈمى بېسىپ ئۆتكەن غوبى چۆللۈكىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ چىڭخەيگە كەلدى . 1885 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە چىڭخەي ئېگىزلىكى بىلەن سەيدام ئويمانلىقى ، خۇاڭخې بىلەن ياڭزىجيانىڭ دەريالىرىنىڭ باشلىنىش مەنبەسىنى تەكشۈرۈپ بولۇپ ، 2 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا شەرقىي قۇرۇم تېغىنىڭ ئېتىكىنى بويلاپ ئالتۇنتاغقا يول ئالغانىدى .

— 3 ـ ئاي كىرەي دەپ قالدى ، — دېدى كوزلوف پرۇتۇالىسكىيغا ، بىر كۈنى كەچتە شۇ كۈنلۈك ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ بولۇپ ، — ئالتۇنتاغنى جۇغراپىيىلىك نۇقتىلار بويىچە تەكشۈرۈشىمىز بىر يەرگە بېرىپ قالدى ، چوڭ ـ كىچىك ياۋايى ھايۋانلاردىنمۇ خېلى ئوۋلىدۇق . ئەمدى بۇ يەردىكى ئىشلارنى بولـ

---

① چاكتو — سىبىرىيىنىڭ شەرقىدىكى بىر جاي .

② ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقتىن غەربكە بىرنەچە قېتىملىق كۆچۈشى مىلادىيە 461 — 480 ـ يىللار ئارىلىقىدا بولغان .

دى قىلىپ ، رىچخوپىنىڭ رەددىيىسىگە جاۋاب تاپساق بولاتتى .

ئىشلاردا ئەستايىدىل كوزلوفنىڭ ئىيتقىنى توغرا ئىدى . گۇ-رۇپپا ئالتۇنتاغ دائىرىسىگە كىرگەندىن تارتىپ لەپبۇلاق ، شىر-كۆل ، باش قورغان ،① يېتىمبۇلاقلاردىن باشلاپ جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈشكە كىرىشتى . گۇرۇپپا ئاساسلىق قونالغۇنى ئالتۇنتاغ-نىڭ چىمەنتاغ تەرەپكە قارايدىغان قىيالىق ئاستىغا قۇرغاندى . بۇ شامال ، شۇبرغان ، سوغۇقتىن مۇداپىئەلىنىدىغان ئوبدان دالدا-لىق ئىدى . ئۇلار مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەردىن تۆتنى ياۋايى ھايۋان-لارنى ئوۋلاش ـ تۇتۇشقا ئايرىپ ، قالغانلىرى ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇب تەرىپىنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىنى ، ئاساسلىق دەريا ، كۆل ، بۇلاقلاردىن ئانقان دەريالىرى ، قۇمقۇر دەريالىرى ۋە ئاخىرى چەرچەن دەريالىرىنى ھاسىل قىلىدىغان مۇزلۇق (ئۇلۇغسۇ) دەريالىرىنى ، قۇمكۆل ، ئاياغ قۇمكۆل ، ئاچچىققول كۆلى قاتارلىق بۇلاق ـ كۆل-لەرنى تەكشۈردى . تاغنىڭ شىمال ۋادىسىدىكى مىرەن دەريالىرى ، چاقىلىق دەريالىرى ۋە ۋاشىشەھرى دەريالىرى قاتارلىق دەريا ـ ئېقىن-لارنى تەكشۈرگەندىن باشقا ، ئالدىنقى قېتىمدا تەكشۈرگەن توغرا-سىدىكى دەريالىرىنىمۇ تەپسىلىي تەكشۈردى ، ئاساسلىق نۇقتىلار تەك-شۈرۈلۈپ ، ئىشلار ئاخىرلىشىپ قالغاندى . لېكىن ، پرژىۋالىسكىينىڭ قايتقۇسى يوقتەك ئىدى . بۇنىڭ سەۋەبىنى ئۇلار كوزمىچ بىلەن پاۋىل كوسمىنوفلار بىلەتتى . كوزلوفنىڭ گېپىگە پرژىۋال-لىسكىي جاۋاب بەرمەي جىم تۇرۇۋالغىنىدىن ، ئىچى كۆچلۈك ، لېكىن كۆڭلىگە كەچكەننى دەۋېتىدىغان كوزلوفنىڭ ئاغزى قىچ-قىپ تۇرالماي قالدى .

— ئۆتكەن قېتىمدا ئاشۇ يۇڭلۇق قارا قوتازنى ئاتىمەن دەپ ئېتىڭدىن ئايرىلدىڭ ، — ئۇ گېپىنى پرژىۋالىسكىيغا قاراپ تۇرۇپ دېدى ، — تاس قالدى جېنىڭمۇ ھاڭغا ئۇچۇپ چۈشۈپ كەتكىلى . ئۇ ياشىغان يەرگە بىز چىقالمايدىكەنمىز ، يا ئۇ ئالدىمىزغا كەلمەي-دىكەن . نەچچە قېتىم دۇربۇن كۆزىنىكى ئارقىلىق سۈرىتىنى تارتى-

---

① باش قورغان بۇ چاقىلىقنىڭ شىمالىدىكى لوپچان بىلەن يېكەنبۇلجىمال ئارىلىقىدىكى ئۆتەڭ قورغان ئەمەس ، چىمانتاغنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىر جاي .

ۋالدىڭ . كىشىلەرگە سۇرىتىنى كۆرسەتسەڭ ئىشىنەر ، ئىشەنمىسە بىز بولغاندىكىن بىر گەپ بولار .

پرۇتۇالىسكىينىڭ ئەس ـ يادى ھەقىقەتەن ئاشۇ ئۇزۇن يۇڭ-لۇق قارا قوتازدا ئىدى . ئەگەر ئۇنىڭدىن بىرنى ئوۋلىۋالالىغان بولسا ، بۇ خۇددى تارىم ياۋا تۆگىسىدەك ئۇنىڭغا ئاجايىپ زور شۆھرەت ، نام ـ ئاتاق ئېلىپ كېلەتتى . پرۇتۇالىسكىي مانا شۇ شان ـ شۆھرەتنىڭ كويىدا قالغانىدى . ئەمما تەڭرى ئۇنىڭغا بۇ شۆھرەتنى نېسىپ قىلماي ، ئۇنى ئارماندا قويىدىغانىدەك قىلاتتى . ئاقىۋەت شۇنداق بولدى ، ئۇ بۇ جەھەتتە ئالتۇنتاغدىن قۇرۇق قول قايتتى .

پرۇتۇالىسكىيلار كونا ئابدال مەھەللىسىگە كەلگەندە ، كۈز-چىققانىدەكمۇ شۇ يەردە ئىدى . پرۇتۇالىسكىي بەگ بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈپ ئەھۋاللاشتى . كۈنچىققانىبەگ ئەھۋاللىشىپ بولۇپلا ئېچ مەيدە يانچۇقىدىن بىر يانچۇق سائىتىنى چىقىرىپ پرۇتۇالىسكىيغا كۆرسەتتى ۋە ئۇنىڭدىن :

— قېنى مېنىڭ جەگرەن ھوشۇقۇم ؟ — دەم سورىدى .

پرۇتۇالىسكىي كۈنچىققانىبەگ بىلەن دەسلەپ كۆرۈشكەندە ، ھېلىقى سائەتنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىپ ، ئۇنى قانداق ئىشلىتىشنى-مۇ ئۆگىتىپ قويغانىدى . ئۇ كۈنچىققانىبەگنىڭ بايىقى گېپىنى چۈشىنەلمەي تۇرۇپ قالدى . ئۇزان كوزمىچىنىڭ ئېسىگە بىر ئىش كېلىپ ، ئۇمۇ پرۇتۇالىسكىيدىن :

— توققۇز يىلنىڭ ئالدىدا كۈنچىققانىبەگ ساڭا بەرگەن بىر چىنە ئۇجۇل ئۇمىچى ئىچىدىن بىر ئوشۇق چىققانغۇ[1] ، ھـە ، شۇ قېنى ؟ — دەپ سورىدى .

پرۇتۇالىسكىي شاپىلىقى بىلەن پېشانىسىگە «پاققىدە» بىرنى

---

① لوپلۇقلاردا مۇنداق بىر ئويۇن بار (بۇ ئويۇن كۆپرەڭ ئاياللار ئارىسىدا بولىدۇ ، پەيتى كېلىپ قالسا ئەرلەرمۇ ئويناپ قويىدۇ) . مېھمانلارغا تاماق تارتىلغاندا ، تاماق سۇنغۇچى ئۇزى خالىغان ئادەمنىڭ قاچىسىغا ھېچكىمگە تۇيدۇرماي مەلۇم بىر نەرسىنى (ئاياللار كۆپىنچە ئۇزۈكىنى) سېلىپ قويىدۇ . مېھمان تاماق يەۋېتىپ ھېلىقى نەرسىنى كۆرۈپ قالىدۇ ـ دە ، ئۇمۇ ھېچكىمگە سەزدۇرمەي ئۇنى يانچۇقىغا سېلىۋالىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ كىشى ھېلىقى نەرسىنى زادىلا پېنىندىن ئايرىمايدۇ ، ياشقا يۇرتقا كۆچۈپ كەتسىمۇ ، ھەتتا ئۆلگۈچە پېنىدىن ئايرىماي ساقلايدۇ . چۈنكى ، ئۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى ھېلىقى كىشىنى كۆرگەنلا يەردە ، سورىشنى خالىسىلا سورايدۇ . سورىغان ھامان ھېلىقى نەرسىنى كۆرسىتەلىشى كېرەك . كۆرسىتەلمىسە ئۇنتۇرغان بولۇپ ، ئۇنتۇچىنىڭ تەلىپى بويىچە يۇرتقا چاي بېرىدۇ .

ئۇرۇپ :

— ئويلىماپتىمەن ، ئويلىماپتىمەن ، توققۇز يىلدىن كېيىن بۇ تەرەپلەرگە كېلىپ قېلىشىمنى ، بەگنىڭ ئۇنى سۈرۈشتە قىلىشىنى مۇ ئويلىماپتىمەن . ئەسلىزە مېنى بۇ يەرگە رىچخوفېننىڭ مۇنازىرىسى ئەمەس ، كۇنچىققانبەگنىڭ ئاشۇ ئوشۇقىنىڭ سورىقى سۆرەپ كەلگەنىكەن . بولدى ، ئۇنتۇردۇم . بۇگۈن ئۆزۈمنىڭ ئېتىنى ئۆلۈتۇرۇپ ، گۆش سېلىپ چاي بېرىمەن ، — دېدى .

— بولمايدۇ ، — دېدى كۇنچىققانبەگ ، — بىزدە ئۆزى بېقىپ ئىشلىتىۋاتقان ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈش ئادىتى يوق ، ئاتنى تېخىمۇ شۇنداق . باشقا ئوۋ گۆشلىرىڭلار يوقمۇ ؟

— بار ـ بار ،— دېدى پرژىۋالىسكىي ،— ئالتۇنتاغدا ئوۋلاپ ، پىشۇرۇپ ئېلىۋالغان تاغ ئۆچكىلىرىنىڭ گۆشى بار .

پرژىۋالىسكىيلارنىڭ ئابدال مەھەللىسىدىكىلەرگە بەرگەن چېيى ئورنىدا تالقان ، ھەبىتاي ، ئايدىنلارنىڭ خوتۇنلىرى ئولار ئېلىپ كەلگەن ئوۋ گۆشلىرىنى ئوششاق توغراپ سېلىپ ، بەش قازاندا ئوچۇ ئەتتى . چوڭ ـ كىچىك ھەممە كىشى ئوچۇقچىلىقتا چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى . كوزلوف بىلەن مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر بىر ياغاچ چۆچەككە ئازلا ئۇسۇپ بېرىلگەن تاماققا ، بىر پرژىۋالىسكىيغا قاراپ قويۇشتى . ئولار چارچاپ كەلگەنىنىڭ ئۇستىگە قورسىقى قاپ بەك ئاچ ئىدى .

— تاماقنى ئاز كۆرمەڭلار ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ ، — بۇلارنىڭ تامىقى ئىنتايىن قۇۋۋەتلىك بولىدىكەن . بۇ تاماقنى يېسەڭلار ، راستكەن دەيسىلەر ، ئەتىمۇ خېلى بىركەمگىچە قورسىقىڭلار ئاچمايدۇ...

پرژىۋالىسكىينىڭ بۇ قېتىم كېلىشتىكى بىردىنبىر مەقسىتى ئۆزىنىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلىمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ لوپ كۆلى تۇزلۇق كۆلمۇ ياكى تاتلىق سۇلۇق كۆلمۇ ؟ دېگەن مەسىلىنىلا ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش . ئۇ ئۆزىنىڭ تەكشۈرگىنىنىڭ لوپ كۆلى ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى . چۈنكى ، ئۇنى كۆلگە ئابداللىق يول باشلىغۇچىلار

چۈشىلىق ، قارابوران ، تاتىما ، قاراقوشۇن كۆللىرىدىن كېمىدە بىرمۇبىر ئۇزۇپ ئۆتۈپ ، ئەڭ ئاخىرىدا باشلاپ ئېلىپ بارغان . ئۇنداقتا رېچخوفىن نېمىگە ئاساسلىنىپ : «پرۇتۇالىسكىينىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلى ئەمەس ، قاراقوشۇن كۆلى» دەيدۇ ؟ پرۇتۇالىسكىي خېلىدىن بېرى مۇشۇ مەسىلىسىدىلا ئويلاندى . ئويلاپ ـ ئويلاپ ئاخىرىدا مۇنداق يەكۈنگە كەلدى : «رېچخوفېن قاراقوشۇن كۆلىنىڭ تاتلىق سۇلۇق كۆللىكىنى بىلسىمۇ ، لوپ كۆلىنىڭمۇ تاتلىق سۇلۇق كۆللىكىنى بىلمەي ، تۇزلۇق كۆل دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن» . كېيىنكىسى پرۇتۇالىسكىينىڭ پەرەز ئىدى . پەرەزنى يەكۈنگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تەكشۈرۈش ، ئېنىقلاش كېرەك . بۇ ئىشتا پرۇتۇالىسكىيدىن كوزلوف ھەم ئەقىللىق ، ھەم تەدبىرلىك چىقىپ قالدى . پرۇتۇالىسكىي لوپ كۆلىگە بېرىپ باققان باشقا كېمىچىلەرنى يانلاپ يول باشلىتىپ بېرىپ تەكشۈرمەكچى بولدى . كوزلوف بولسا مەھەللىدىكى چوڭ ياشلىق كىشىلەرنى تالقىنىڭ قومۇش كەپسىگە يېغىپ سۆھبەت ئېلىپ باردى . كۈنچىقىقانبەگ بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا يېڭىسۇ تەرەپكە كەتكەنىدى .

— لوپ كۆلى بۇرۇندىنلا تۇزلۇق كۆل ، سۇيىنى ئىچكىلى بولمايدۇ ، — دېدى ھەبىتاي ، كوزلوف لوپ كۆلىنىڭ سۇيىنىڭ تۇزلۇق ياكى ئەمەسلىكىنى سورىغاندىن كېيىن .

باشقا لوپ كۆلىگە بېرىپ باققانلار ، ئۆزى بارمىغان بولسىمۇ ، باشقىلاردىن ، ئاتا ـ بوۋىسىدىن ئاڭلىغانلارمۇ بىرەڭ لوپ كۆلىنى تۇزلۇق ، دېيىشتى .

— ئۇنداقتا ، — دېدى پرۇتۇالىسكىي ، — بىز لوپ كۆلىنى سىرتىدىن ئايلانغان بەش كۈندىن بۇيان ئىچكەن سۇيىمىز تۇزلۇق ئەمەس ، تاتلىققۇ ، سىلەر ئۇ سۇنى لوپ كۆلىدىن ئالغانىدىڭلارغۇ ؟

تالقىن ، ھەبىتاي ، ئايدىنلار كۈلۈپ كەتتى .

— بىز ئۇ سۇنى ، — دېدى ھەبىتاي ، — قاراقوشۇن كۆلىدىن چوڭ كۆلگە ئۆتىدىغان بولتانىڭ چىقىش ئاغزىدىن ئالغان ، شۇڭا تۇزلۇق ئەمەس .

كوزلوق ئىتتىك پرۇفېسسورغا قارىدى . پرۇفېسسور پەقەت شۇ چاغدىلا ئۆزىدىن كېتىپ قالغانلىقىنى بىلدى . كۆڭلى سىرتىدىن پۈتۈنلەي شورتاڭلىق ۋە سازلىقلارنى بويلاپ ئايلىنىپ تەكشۈرگەنىدى . تەبىئىيكى ، ئۇ يەرنىڭ سۇيى تۈزلۇق ، قىرتاق ئىدى ، ئۇلار يول باشلىغۇچىلار ئېلىۋالغان سۇنى ئىچكەنىدى . ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، كۆڭلى ئىچى تەرىپىدىن بىر كۈن ئايلىنىپمۇ سۇدانغا ئېلىۋالغان سۇنىلا ئىچىپ ، كۆڭلىدىن بىر يۈتۈمۇ سۇ ئىچىپ باقمىغانىدى .

— ئېتىراپ قىلىشىم كېرەك ، ئۆزۈمدىن ئۆتۈپتۇ ، ئەستايىدىل بولماپتىمەن ، — دېدى پرۇفېسسور چېدىرغا كىرگەندىن كېيىن كوزلوققا ئەپسۇسلىنىپ .

مەسىلە ئايدىڭلاشتى . پرۇفېسسور كوزلوقنى ھەمراھ قىلىپ تالقىن ، ئايدىننى كېمە تايىتىپ بېلىق تۇتقاچ سەيلە ـ ساياھەت ئورنىدا چۈشەنكۆل ، قارابوران كۆلىنى بىر كۈن ، تاتىما ، قارا قوشۇن كۆلىنى بىر كۈن ، لوپ كۆلىنى بىر كۈن ئايلاندى . گاھىدا پرۇفېسسور كېمىمۇ تايىدى ، شاشقاقىتا بىر ئەپىلىك بېلىقمۇ تۇتتى .

— بۇ ئىشلارنىمۇ ئۆگىنىۋاپسەن ؟

— ئۆگەندىم ، قىزىقارلىق بولىدىكەن ، ئۆگىنىپ قويۇش كېرەككەن .

— كەتكۈچە ئارىلىقتا مەنمۇ ئۆگىنىۋالاي .

كوزلوق ئابدال مەھەللىسىگە كەلگەن كۈنىدىن باشلاپلا ئابدال ۋە قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ ، ئېنىقى لوپلۇقلارنىڭ دۇنيا جەمئىيىتىدىن ، ھەتتا تەبىئەتتىنمۇ تاشقىرىدەك بىر مۇھىتتا ئۆن ـ تىنسىز تىركىشىپ ، تىرمىشىپ ، مەۋجۇتلۇقنى يوقاتماي ، ئۆزاق قەدىمدىن بۇيانقى ئەجدادلىرىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي قەيسەرلىك بىلەن ياشاپ كېلىۋاتقان سىرلىق روھىيىتىگە قىزىقىپ قالغانىدى . پرۇفېسسور بىلەن ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ ئابدال ، قارا قوشۇن ۋە باشقا مەھەللىلەردە ھەم قايتىشىدا يول ئۈستىدىكى لوپلۇق-

لار مەھەللىلىرىدە مەلۇم كۈندىن تۇرماقچى بولدى . ئۇلار بۇ يەردىكى مەھەللىلەردىن كەتكۈچىلىك بولغان ئارىلىقتا كۈنچىققاز-بەگ ئىككى قېتىم بىرقانچە ئاقساقال بىلەن كېلىپ ھال سورىدى .

بىر كۈنى ، پرۇنۇالىسكىي كۈنچىققانبەگدىن :

— بەگ ، بىز بەزىدە ئايرىم كىشىلەردىن لوپ كۆلىنى «لوپ-نۇر» ، «لوپنور كۆلى» دېگەن سۆزلەرنى ئاڭلاپ قالدۇق ، بۇ قانداق ئاتاش ؟ — دەپ سورىدى .

— كىچىك چېغىمدا ، — كۈنچىققانبەگ گېپىنى بالا چېغىدىن باشلىدى ، — نۇرمەت دادامنىڭ دادىسى ئېيتىپ بېرىشچە ، بىرقاز-چە يۇز يىللارنىڭ ئالدىدا لوپ كۆلى ئەتراپىدا بىر تۇركۇم قالماقلار ياشاپتىكەن[1] . شۇلار لوپ كۆلىنى شۇنداق ئاتاپتىكەن . سەكسەن-توقسان يىللار ئىلگىرىكى قارچىغا ، دۆڭقوتان تەرەپكە يۇقىرى تاغ تەرەپتىن بىر قىسىم قالماقلار كېلىپ قوي ، كالا ، ئاتلىرىنى باققانىكەن[2] . بۇلارمۇ لوپ كۆلىنى شۇنداق ئاتاپتىكەن . ھازىرمۇ بەزىدە شۇ تاغ تەرەپتىن توڭگۇز ئوۋلىغىلى قالماقلار كېلىپ تۇرىدۇ ، — دېدى ئۇ .

— ھە بىلدىم ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي ، — بىز چىڭخەينى تەكشۈرگەندە ، بەزىلەرنىڭ «كۆكنۇر» دېگەنلىكىنى ئاڭلاپ سۇ-رۇشتە قىلىپ ، چىڭگىزخان زامانىدا ئۇيغۇرچە «كۆك» دېگەن سۆز بىلەن موڭغۇلچە كۆل مەنىسىدىكى «نۇر» سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۇرۇلگەن سۆزلىكىنى بىلگەنىدۇق . «لوپنۇر»مۇ «كۆكنۇر» (چىڭخەي) دېگەنگە ئوخشاش يېرىمى ئۇيغۇرچە ، يېرىمى موڭغۇلچە

---

① تۇغلۇق تۆمۈر (1330 — 1363) ئون سەككىز يېشىدا خان بولغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىغا بېيئەت قىلىپ ، ئۆز تەۋەسىدىكى موڭغۇللارنىڭمۇ ئىسلامغا كىرىشىنى دالالەت قىلغاندا ، زور بىر تۇركۇم كىشىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ، ئەمما بىر تۇركۇم يۇقىرى قاتلامدىكىلەر خانىنىڭ ئۇ تەشەببۇسىغا قارشى چىققاندا ، خان ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى لوپ كۆلى ئەتراپىغا سۈرگۈن قىلىۋەت-كەن . ئۇلار بۇ يەردە ئون نەچچە يىل تۇرۇپ قايتىپ كېتىشكەن .

② 1771 - يىلى ۋولگا بويىدىكى موڭغۇللار قەبىلە ئاقساقلىق ئۇياشىنىڭ باشچىلىقىدا ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندە ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنى كىچىك يۇلتۇز - بايىنبولاقتا ئورۇنلاشتۇرغان . ئۇلار بىلەن قازاقلار ئوتتۇرىسىدا ياياق تالىشىش ماجىرالىرى توختىمايى ، موڭغۇللار تار دائىرىگە قىستاپ قويۇلغان . مۇشۇنداق شارائىتتا ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ بىر قىسىم چارۋىلىرىنى لوپ رايونىنىڭ قارچىغا ، دۆڭقوتان ، يېڭىسۇ ياياقلىرىدا مەلۇم مەزگىل بېقىۋېلىشىغا ئورۇنلاشتۇرغان . مانا شۇ ئىككى تۇركۈم-دە كەلگەن موڭغۇللار «لوپ كۆلى»دىكى «لوپ»نى ئۆز پېتى ئېلىپ «كۆل»نى ئۆز تىلى بويىچە «نۇر» دەپ ئېلىپ «لوپنۇر» دەپ ئاتىغان . بۇنداق ئاتاش بىلەپ - بىلمەي يەرلىك بەزى كىشىلەرگىمۇ ئۆزلىشىپ قېلىپ ، بارا - بارا كېڭىيىپ بارغان .

سۆز ئىكەن ، چۈشەندىم...

پرۇفېسسورلار لوپ رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشنى ئەمەس ، لوپلۇقلارنىڭ تېگى - تەكتىنى بىلىپ بېقىشنى ، ئۇلارنىڭ تەبىئەت بىلەن تىركىشىپ تۇرۇپ ، تەبىئەتنىڭ ئەجەللىك زەربىلىرىگىمۇ بوي بەرمەي ياشاپ كېلىۋاتقان روھىيىتىدىكى سۈنماس قەيسەرلىكىنى ئىگىلەش ، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادىتىنى بىلىش مەقسىتىدە ، لوپ رايونىنىڭ خېلى جىق جايلىرىغا بېرىپ قىرىق نەچچە كۈن تۇرۇپ قايتتى .

پرۇفېسسور قايتىدىغان چاغدا كۈنچىقىقانبەگ توغرۇلۇق خاتىرىسىگە :

« ... كۈنچىقىقانبەگ شۇ ۋاقىتتىكى لوپ رايونىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى بولۇپ ، ئۇ بۇ يەرنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى يۈرت مۆتىۋەرلىرى بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلاتتى . ئۇ ئېسىل پەزىلەتلىك كىشى بولۇپ ، 1885 - يىلى يەتمىش ئۈچ ياشقا كىرگەنىكەن . ئۇ ناھايىتى ساغلام ئىكەن ، پۇقرالىرىغا خۇددى ئاتا بالىسىغا كۆيۈنگەندەك كۆيۈنىدىكەن ، قولىدا بار نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ھاجەتمەنلەردىن ئايمايدىكەن . شۇڭا ، ئۇ گەرچە ئاقساقال بولسىمۇ ، لېكىن ناھايىتى غورىگىل تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن... »

دەپ يازغان بولسا ، كېيىن شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە توغۇلغان ھېسسىياتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇنداق دەپ يازغان : ... *« ئون نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا تارىم دەرياسى ، لوپ كۆلى ۋە ئالتۇنتاغ ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسى ئەڭ سۇس بولغان جۇغراپىيىلىك رايون دەپ قارالغانىدى . جۇڭگو يىلنامىلىرىدىكى خەرىتىلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى ، جۇڭگولۇقلارنىڭ تارىم دەرياسى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ناھايىتى غۇۋا ئىدى . ئۇلار تارىم ئويمانلىقىدىكى كۆپلىگەن دەريا - ئېقىنلارنىڭ تارىم دەرياسىغا جۇغلىنىپ ، ئەڭ ئاخىر لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىغانلىقىدەك جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمغا ئىگە ئەمەس ئىدى . جۇڭگولۇقلار*

سىزغان جۇڭگو خەرىتىسىدە ھەمدە ياۋروپالىقلارنىڭ مۇشۇ ئاساستا سىزغان جۇڭگو خەرىتىسىدە لوپ كۆلىنىڭ ئورنى ۋە تارىم دەريا-سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ لوپ كۆلىگە ئېقىپ كىرىدىغان جايى ھەققىدىكى خەرىتىلىك تەسۋىرىدە ناھايىتى چوڭ خاتالىقلار مەۋجۇت ئىدى . لوپ كۆلىدىن باشقا يەنە ئالتۇنتاغنىڭ ئورنى مەسلىسىدىمۇ خېلى چوڭ ئېنىقسىزلىق بار ئىدى . تارىختىن بۇيان قانچىلىغان تۆگە كارۋانلىرى ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ كەلگەنىدى . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ، جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ تاغ تىزمىسى ھەققىدىكى بىلىدىغانلىرى ۋە يازما ئۇچۇرلىرى كەمچىل ئىدى . بۇ رايوننىڭ تەبىئىي ھالىتى ، كىلىماتى ، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلىرى ، تۇپراق ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە ھېچكىم تېخى مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارمىغانىدى . مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ، تەلىيىمىز ئوڭدىن كېلىپ بۇ پۇرسەتكە ئېرىشتۇق . شۇنداقلا ۋېنتسىيەلىك سەيياھ ماركوپولودىن كېيىن بۇ رايوننى دەسسىگەن تۇنجى ياۋروپالىق بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ، سىرلىق لوپ كۆلىگە ، تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا ۋە ئۇنىڭ-دىن ئۆتۈپ تاكى خوتەن بوستانلىقلىرىغىچە بولغان جايلارغا قەدەم باستۇق . بۇ دەل 1876 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1877 ـ يىلىنىڭ باھار پەسلىگە بولغان مەزگىل بولۇپ ، ئاسىيانا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرىم ئىدى··· »

ئۇچىنچى باب

ئەجەب چېچىلىپ ياشاپتۇق

ئەجەب بىر خەق بوپ قاپتۇق ،
قۇم ، تېرىقتەك چېچىلغاق .
ئىشلارىمىز ئوڭاتتى ،
بولساق ، ئۈيۈل ، يېپىشقاق .

— لوپنۇر خەلق داستانى «مەتەك پولگان»دىن .

1

تارىم ، كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى كىشىلەر كەلكۈندىن كېيىن ئادەتتىكىدەك تېرىكچىلىك غېمىگە كىرىشىپ كەتتى . ھاۋا بەك ئېچىلىپ كەتمىسىمۇ ، تىنجىق ئىسسىق ئىدى . «ئوماقنىڭ تاختىسى»دىكىلەرنىڭ تەلىيى شۇنداق ئوڭمۇ ياكى تالـ لىغان يېرى ئېگىزرەك بولغاچقىمۇ ، تارىم دەرياسىدىن تاشقان كەلكۈن «سىيىتكۆل»دىن چىقىپلا كونا ئىككى قۇرۇق ئېقىنغا چۈشۈپ ئېقىپ ، «ئوماقنىڭ تاختىسى»دىكىلەرگە يېنىچە سوۋۇـ شىپ ئۆتۈپ كەتتى ، پەقەت بۇ يىل ئەتىيازدا يېڭى كېلىپ ، ۋاقـ تىنچە ئورۇنلىشىپ تۇرغان چەتتىكى ئىككى ئائىلىنىڭ تۆت ئېغىز قومۇش ساتمىسىنلا ئېقىتىپ كەتتى . كەلكۈن يوپۇرۇلۇپ «سـ يىتكۆل»گە يىغىلىۋاتقاندا ، ئۇلار مەھەممەت مەرگەن ئاغىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن بىساتلىرىنى ساتمىنىڭ يېنىدىكى قۇم دۆۋىسى

ئۇستىگە توشۇۋالغانىدى . كەلكۈن پەسكويغا چۈشكەن ھامان مەھەل-لىداشلار بۇ ئىككى ئائىلىگە كۈزگىچە ئولتۇرۇپ تۇرىدىغانغا يەنە ئىككى ئېغىزلىقتىن قىلىپ قومۇش ساتما ياساپ بەردى . مەھەللە-دىكىلەر بۇ ئىشتىن قول ئۈزۈپ كەلكۈندە ئېقىپ كېلىپ تۇرۇپ قالغان بېلىقلارنى تۇتۇش بىلەن بولۇۋاتقاندا ، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئوچ ئاتلىق كىشى كەلدى . قارىغاندا بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئۇلارنى تونۇيدىغاندەك قىلمايتتى .

— ۋوي ، ئاۋۇ بىرى ئەجەب نەۋرە ئاكامغا ئوخشايدىكەنە ؟ !

— ھەي ، خاپىسان ، ئۆزۈڭنىڭ نەۋرە ئاكاڭنىمۇ تونۇمامسەن ؟ — مەھەممەت مەرگەن ئاغا گېپىنى دەپ بولغۇچە ، تۇردۇش خاپان ئاتلىقلارنىڭ يېنىغا بېرىپ ئارىسىدىكى بىرىدىن :

— سەن ئالىقۇل ئاكامغۇ - ھە ؟ — دەپ سورىدى . ئاتلىق شۇئان ئېتىدىن چۈشتى .

— سەن تۇردۇشقۇ ! — دېدى - دە ، ئىككىسى قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى ، قىزغىن ھال - ئەھۋاللاشتى . ئوماق ئۇلارنىڭ يېنىغا كېلىپ :

— ئىككىڭلار كۆرۈشمىگىلى ئۇزاق بولغان ئوخشىمامدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

راست ، ئۇلار بىر دەريانىڭ ئاتلىق ماڭسا بىر كۈنمۇ كەتمەيدىغان ئوستۇن - تۆۋەن تەرىپىدە ياشىسىمۇ ، كۆرۈشمىگىلى يىگىرمە بەش يىل بولدى . ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى پۈتالىقكۆل بويىدا ياشايتتى . تارىم دەرياسىنىڭ شۇ كۆل ئەتراپىدا ئاقىدىغان كىچىك بىر تارمىقى بىر كەلكۈن سەۋەبىدىن ئېقىن يولىنى ئۆزگەرتىپ تۆۋەن تەرەپتە ئاقىدىغان بولغاندىن كېيىن ، كۆل سۇيى بىرنەچچە يىلدا ئازلاپلا قالماي ، شورلىشىشقا ، ئىلگىرىكى ئېقىن ۋە كۆل بويلىرىدىكى يايلاقلار قۇرۇشقا ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەتراپتىن ياۋايى ھايۋان ھەم ئۇچار قۇشلارمۇ كۆچۈپ كېتىشكە باشلىدى . كىشىلەر-نىڭ كۆلنى چۆرىدەپ تىرىكچىلىك قىلىشىنىڭ ئىمكانىيىتى قال-ماي ، كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى . لوپ دالىسىنىڭ باغرى

پايانسىز بولغىنى بىلەن جان بېقىشقا لايىق كۆڭۈلدىكىدەك جاي تاپماق ئانچە ئاسان ئەمەس ئىدى . لوپلۇقلار بىر يەرگە كۆچمەكچى بولسا ، ئويلايدىغىنى يېقىن ئەتراپتا بېلىق تۇتقۇدەك سۇ ، يېكەنلىك بارمۇ ـ يوق ، ئوتلىقى قانداق ؟ مانا مۇشۇلار . بېلىق لوپلۇقلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدۇ . بىر ئائىلە كىشىلىرى ـ نىڭ بىر يىل يەيدىغان بىر ـ ئىككى خالتا ئۇجۇل تالقىنى ، بىر ھەپتە ئىچىدىلا يىغۇۋېلىنىشى كېرەك . ئۇلارنىڭ يېمەكلىكىدە بې ـ لىق قانداق مۇھىم ئورۇندا تۇرسا ، ئۇجۇل تالقىنىمۇ شۇنداق مۇھىم . ھەممە جەھەتتىن شارائىتى تولۇق جايلار ئاللىقاچان ئىگە ـ لەپ بولۇنغان ، يەنە تېخى قەبىلىنىمۇ ئويلاشمىسا بولمايدۇ .

تۇردۇش ئائىلىسى بىلەن ئالىقۇللار ئائىلىسى جەمەتلىك ئائە ـ لىلەردىن ئىدى . «بىرگە كۆچسەك ، بارغان يەرگە سىغمىي كەتمە ـ كىمىز تەس» دېيىشىپ ، ئالىقۇللار ئائىلىسى كۆنچى دەرياسىنى بويلاپ يۇقىرىلاپ مېڭىپ كۆنچى كەنتىدە ماكانلىشىپ قالغان ، تۇردۇش ئائىلىسىدىكىلەر بولسا دەريانى بويلاپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ ، كۆنچى دەرياسىنىڭ كىچىك بىر تارمىقى ساھىلىدىكى نامسىز كە ـ چىك بىر كۆل بويىغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغانىدى . شۇ ئايرىل ـ غانچە يىگىرمە بەش يىل ئۆتتى ، بۇ يىگىرمە بەش يىلنىڭ ئالدىنقى بەش يىلى ئىچىدە ئالىقۇلمۇ ، تۇردۇشمۇ توي قىلدى . ھازىر ئۇلار ـ نىڭ بالىلىرىنىڭ ئالدى يىگىرمە ياشقا كىردى ، ھەتتا توي قىلىپ بالىلىقمۇ بولدى . كېيىنكى ئون يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئالىقۇل ـ نىڭ ئانىسى ، تۇردۇشنىڭ ئاتىسى ئۆلۈپ كەتتى . بۇلاردىن ھېچ ـ قايسىسىدىن ئۇلار خەۋەرلىك بولۇشمىدى ، ھەتتا ئاكا ـ ئۇكىلار ـ نىڭ ئائىلىلىرى بىر ـ بىرىنىڭ نەدە ئولتۇرۇشقىنىنىمۇ بىلمەي ئۆتۈشتى . پەقەت مۇشۇ قېتىم ئالىقۇل پرۇنۇالىسكىيلارغا يول باشلاپ دىلىپارغا كېلىپ قېلىپ ، دىلىپاردا ئولتۇرۇپ قالغان پۈتا ـ لىقكۆللۇك كىشىلەردىن سۈرۈشتە قىلىپ ، تۇردۇش ئائىلىسىنىڭ «سېيىتنىڭ تاختىسى» — ھازىرقى «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا كۆ ـ چۈپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ئىزدەپ كەلگەنىدى .

«هەي ، شۇ كۆچۇش ، شۇ تارقاقچىلىق ، شۇ قەبىلىچىلىك» ئوماق ئىچىدە ئازابلىق ئويلىدى .

— ئۇچىلەڭلار كۆنچى كەنتىدىنمۇ ؟

— ھەئە ، — ئالىقۇل جاۋاب بېرىپ بولۇپ ، ئىككى ھەمراھىنى تونۇشتۇردى .

— بۇ كىشىنى بىلەمسىلەر ؟ — دېدى تۇردۇش ئوماقنى ئالىقۇل ، باقى ، ئامىتەكلەرگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ، — ئاتى - جۇنى ئوماق ، سانجىغاق بىلەن يولۇاس ئۆلتۈرگەن تۇراق يولۇاس دېگەن باتۇرنىڭ ئوغلى . بىز بۇنى «ئوماق ئوقيا» دەيمىز . ئوقيانى قۇش كۆزىگە ئاتىمەن دەپ تۇرۇپ دەل تەگكۈزىدۇ ، ئاجايىپ مەرگەن .

— ۋۇي ، تۇراق يولۇاسنىڭ ئوغلى ئوماق سىزمۇ ؟ ! — ئالىقۇل ، باقى ، ئامىتەكلەر بىر - بىرلەپ كېلىپ ئوماق بىلەن كۆرۈشتى .

— ھېلى سىلەر كىمگە يول باشلاپ كەلدۇق دېدىڭلار ؟ — ئوماق سورىدى .

— پرۇنۇالىسكىي ، ئىۋان ، پاۋىل دەيدىغان ئۈچ ئورۇس بەلەن ئابدۇللا ، مىرئەخمەت ، ئوبۇل دەيدىغان ئۇيغۇرلارغا ، — باقى ئۇلارنىڭ ئىسمىنى بىر - بىرلەپ ئاتىدى .

— ئۇلار نەدىن كېپتۇ ؟

— ئۈچ ئورۇس ئاتلىق ماڭسا بىزدىن بىر ئايلىق يىراقلىقتىكى رۇسىيە دېگەن يەردىن كېپتۇ . ئابدۇللا ئۇلارغا تىلماچلىق قىلىپ بىزنىڭ گېپىمىزنى ئۇلارغا ، ئۇلارنىڭ گېپىنى بىزگە ئۆرۈپ بېرىدىكەن . مىرئەخمەت بىلەن ئوبۇل دېگىنى كورلىدىن قوشۇلۇپتۇ . «بىز بەدۆلەت ياقۇپبەگنىڭ ئادىمى» دەيدۇ . بۇلار ئاشۇ ئۈچ ئورۇسنىڭ خىزمىتىدە بولىدىكەن .

ياقۇپبەگ دېگەن ئىسمىنى ئاڭلاپ ئوماقنىڭ شۇئان كۆز ئالدىدا كورلىدىكى مەدىل ئاسقالنىڭ ھويلىسىدا تايۇقنىڭ تۇلپارەك ئېتىنى تارتىۋالغان ، كورلىنىڭ ياقۇپبەگ تەينىلىگەن ھاكىمى ،

چىرايىدىن بىر خىل رەھىمسىزلىك ، كۆزىدىن ياۋۇزلۇق چىقىپ تۇرىدىغان نىياز مۇھەممەت دادخاھ سۆرۈن تەلەتى بىلەن پەيدا بولغاندەك بولدى .

— ئۇلار بۇ يەردە نېمىش قىلىدىكەن ؟

— ئۇلار كەلگۈچىغۇ كۆنچى دەريا سىنىڭ كەڭ ـ تارلىقىنى ، ئوي ـ چوڭقۇرلۇقىنى ، ئېقىشىنىڭ تېز ـ ئاستىلىقىنى ، دەريانىڭ ئىككى قاسىنىقىنىڭ قانداقلىقىنى تەكشۈرۈپ كەلگەن . دىلپاردا ئۇلار دەريانىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلۇشچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەھۋالىنى ، سازلىقنى تەكشۈرۈپ ـ ئۆلچەپ كەلمەك بولۇپ قالدى . ئۇ يەردىن قايتىپ تارىم دەريا سىنى ، ئاخىرىدا لوپ كۆلىنى تەكشۈردىكەن .

— تەكشۈرۈپ نېمە قىلىدىكەن ؟

— نېمە قىلىدىغانلىقىنى ئۇقمىدۇق .

— ئۇلار بىر نەرسە ئىزدەمدىكەنيا ؟ — ئوماقنىڭ ئېسىگە قالاچ قاناقانىڭ دائىم دەيدىغان ئەجدادلار ئىزى كەلدى .

— ئۇلار بىر نەرسە ئىزدەيدىغاندەك قىلمايدۇ .

— ئورۇس دېگىنىڭلار قانداق ئادەملەركەن ؟

باقى رۇسلارنىڭ قىياپىتىنى لوپلۇقلارغا خاس سىنچى كۆزى بىلەن كۆزەتكىنى بويىچە سۆرەتلەپ بولۇپ :

— كۆزى ئىچىدە باشقىلار ئوڭاي بىلەلمەيدىغان بىر سىر بارەدەك تۇيۇلىدىكەن ، — دېدى .

— چېقىر ـ يېشىل كۆز ، قانسىز ئاق تېرە ، سېرىق چاچ ، كالىدىرلاپ سۆزلەيدىغان··· — ئوماق باقىنىڭ سۆرەتلەپ دېگەنلىرىنى ھەيران بولغىنىچە تەكرارلاپ ، ئۆزىگە ئۆزى سۆزلىگەندەك ، — بىر نەرسە ئىزدىمىسە ، دەريا ، كۆللەرنى نېمىگە ئۆلچەيدىغاندۇ ؟ — دەپ بولۇپ ، باقىلاردىن سورىدى ، — ئۇلار نېمىگە قىزىقىدىكەن ؟

— ئۇلار ئوۋ ئوۋلاشقا بەك قىزىقىدىغاندەك قىلىدۇ . ياۋا تۆگە بىلەن كېيىك ئوۋلاشقا ئامراق ئوخشايدۇ . بۇ يەردە ياۋا تۆگىنىڭ

بارلىقىنى بىلىپ قېلىپ شۇنىڭلا گېپىنى قىلىپ يۈرۈشتى ، — دېدى ئالىقۇل بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ .

ئوماقنىڭ ھازىرلا دىلىپارغا بېرىپ غەلىتە سىياقتىكى ئادەملەرنى كۆرۈپ باققۇسى ، ئۇلارنىڭ زادى نېمە قىلىدىغانلىقىنى بىلگۈسى كەلدىيۇ ، لېكىن بۇ يەردىكى ئۆزى كېلىپ قالغان بېلىقلارنى سۈزۈۋېلىشنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن قانچىلىك مۇھىملىقىنى ئويلىدى . تەلىيى چىقىپ ، چاققان كەلگەنلەر پۈتۈن بىر كۈز ، قىش چىققۇچە يېسە يەتكۈدەك بېلىق گەدەرمە قىلىۋېلىشى مۇمكىن .

— ئۇلار ئابدالغا بارسا ، ئۇ يەردە كۈنچىققانبەگ بىلەن تۇلەك بوۋا بار . بىز ئۆزىمىزنىڭ ئىشىنى قىلايلى ، — ئوماق ئالىقۇلغا قاراپ ، — سىلەر كۆرۈشمىگىلى يىگىرمە نەچچە يىل بوپتۇ ، بىرنەچچە كۈن تۇرارسىلەر ؟ — دەپ سورىدى .

ئالىقۇل ئىككى ھەمراھىغا قارىۋېتىپ :

— بىز ئۆيدىن چىققىلى ئىككى ھەپتە بولاي دېدى . بىز ھاسان ئاقساقالنىڭ گېپى بىلەن ئۆيدىكىلەر بىلەنمۇ خوشلاشماي ، تۇرغان جايىمىزدىنلا ماڭغانىدۇق . ئۆيدىكىلەر قانداق قىلىپ قالدى ، بىز ئۆيگە بارايلى ، — دېدى .

— ھەي خاپان ، — دېدى مەھەممەت مەرگەن ئاغا يېنىدا تۇرغان تۇردۇشقا ، — نەۋرە ئاكاڭ ، ماۋۇلار ئالدىرايدىكەن ، تىللا-يىڭغا بۇيرۇمامسەن ، بېلىق پىشۇرسۇن .

— بىرەر كۈنمۇ تۇرمامسىلەر ؟

— ھېلى دېدىمغۇ ، ئالدىراپ قالدۇق ، كېتەيلى .

تۇردۇش نەۋرە ئاكىسى ئالىقۇل بىلەن باقى ، ئامىتەكلەرنى باشلاپ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى .

— كۆردۈڭمۇ ئاغا ، — دېدى ئوماق مەھەممەت مەرگەنگە ھەسرەتلىنىپ ئىچىگە تىنىپ تۇرۇپ ، — بىر نەۋرە ئاكا - ئۇكىلار ئاتلىق يېرىم كۈنچىلىك ئارىلىقتا تۇرۇپمۇ يىگىرمە بەش يىلغىچە بىر - بىرىنىڭ بار - يوقلۇقىنىڭ سىرتىغىنى ئېلىشماي ، نەدىلە-

كىنى ، توي ـ تۆكۈنلىرىنى ، ھەتتا ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىنىمۇ بىلىشىمەي ، ئۆز ئۆيىنىڭ غېمىدىلا ئۆتۈشۈپتۇ . ئۇنى دېسەڭ ، مەنچۇ ؟ مەن ئاتامنىڭ تۇغقانلىرىنى ، ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى بىلمەنمۇ ؟ سەنچۇ ؟ سەنمۇ ئۆزۈڭنىڭ ، خوتۇنۇڭنىڭ يېقىن ـ يىراق تۇغقانلىرى بارلىقىنى بىلەمسەن ؟ ھېلىقى روسلار ئاتلىق بىر ئايلىق يىراقلىقتىكى يۇرتىدىن بىزنىڭ دەريالىرىمىزنىڭ كەڭ ـ تارلىقىنى ، قانچىلىك چوڭقۇر ، قانچىلىك تېيىزلىكىنى ، قانچىلىك تېز ـ ئاستا ئاقىدىغانلىقىنىمۇ تەكشۈرۈپ ئۆلچىگىلى كېپتۇ . بىز دەريا ، كۆللىرىمىزنى كەڭ ـ تار ، تېيىز ـ چوڭقۇر ، چوڭلا دەيمىز ، زادى قانچىلىك كەڭ ، قانچىلىك چوڭقۇر بىلمىز ـ مۇ ، بىز قايسىبىر كۆلىمىزنى چامداپ كۆرۈپ باقتۇق ؟ قانچە ئويلىسام ، قانچە دېسەم ، بىرلا گەپ ، ئۆز تىرىكچىلىكىمىزنىڭ ، بېلىق ، گۆش ، ئۇجۇلنىڭلا غېمىدە يۈرۈپ ئۆتۈپتۇق .

— راست دېدىڭ ، ئوماق ، — مەھەممەت مەرگەن ئاغا بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇپ گېپىنى داۋام قىلدى ، — سىلەرگە يولۇقۇپ قالمىغان بولساق ، كەمپىرىم دۇنيادىن گاچا بولۇپ ئۆتۈپ كېتەر ـ كەن ، مەن ئۆزۈممۇ يۇلغۇن ، قومۇشلۇقلار ئارىسىدا ياۋا ئادەمدەك ئۆتۈپ كېتەركەنمەن . بۇ لوپ دالىسىدا ماڭا ئوخشاش ئۆتۈۋاتقانلار ئاز ئەمەس ، ئوماق . ماۋۇ تۇردۇشلارمۇ قۇملۇقلار ئارىسىدا يىللاپ باشقا ئادەملەرنى كۆرمەي يۈرگەنىكەن . ئانىسى بىلەن قىزى ئايـ بەختەمنى دېمەمسەن ، ئۆز ئائىلىسىدىكىلەردىن باشقا ئادەمنى كۆر ـ مىگىنىگە ئون نەچچە يىل بولغانىكەن . مۇشۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ، سەن ، بىزنى كۆرۈپتۇ . تاس قاپتۇ ، دۇنيادا ئۆزلىرىدىن باشقا ئادەملەرنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇپ كەتكىلى...

— كېيىك ! ئانا ـ بالا كېيىك ! — ئۆردەك ، ئۇنىڭ ئارقىسـ ىدىن تۆمۈر يۈگۈرۈپ كېتىشتى . خېلى يىراقتىكى بىر قوم دۆڭسى ئۈستىدە ئىككى كېيىك مەھەللە تەرەپكە بوينىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ سوزۇپ قاراشماقتا ئىدى .

— كۆردۈڭمۇ ئاغا ، بىزنىڭ ئادەمگەرچىلىك جەھەتتىكى بەزى

قىلىق ، ئادەتلىرىمىز ئاشۇ كېيىكچىلىكىمۇ ئەمەسكەن ، — ئوماق گېپىنى دەپ بولۇپلا كېيىك تۇرغان تەرەپكە ماڭدى ، ئارقىسىدىن مەھەممەت مەرگەن ئاغىمۇ ماڭدى .

2

«ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىدىكىلەر بېلىقلارنىڭ بىر قىسمىنى قۇمغا كۆمۈپ قويدى ، بىر قىسمىنى گەدەرمە قىلىپ بېسىپ قويدى ، يەنە بىرقىسمىنى پىشۇرۇپ كەمچۈكلەپ قۇرۇ- تۇپ . تالقانلاپ تەييارلىۋېلىشتى . ئەمدى قىشقا كىرىپ كەتكۈچە ئارىلىقتا قىشلىق گۆشنى غەملىۋېلىش كېرەك . بۇ ئەتراپتا توشقان جىق بولغان بىلەن ، ئۇۋلىغۇدەك چوڭ هايۋانلار يوق . ئىلگىرى كېيىك ، جەرەنلەر نۇرغۇن ئىدى . يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىمىز دەپ يىلىپرى كېلىپ ماكانلىشىدىغان ئادەملەر كۆپەيگەنسېرى ، كېيىك ، جەرەنلەر ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ نەلەرگىدۇر يوقالدى . پەقەت ئانا ـ بالا ئىككىلا كېيىك قالغاندەك ئىدى . كېيىك بالىسى هازىر چوڭ بولۇپ ، بويىدا ئانىسى بىلەن تەڭلىشىپ قالغان بولسا- مۇ ، ئۆزىنى ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتقۇزغان ، پەرۋىشلەپ مېھرىبان- لىق كۆرسەتكەن ئۆرەدەك ، تۆمۈر ، ئايسۇلۇلارنى تاشلاپ كەتكۈسى يوق ئىدى . ئانا كېيىك بولسا ، بالا مېھرىدىن بالىسىغا تارتىشىپلا تۇرۇۋاتاتتى ، مەھەممەت مەرگەنلەردەك گۆشخور ئوۋچىلار كۆز ئالدىغا كەلسە ، بۇنداقلار بار يەردە بىر كۈنمۇ تۇرغۇسى يوق ئىدى .

مەھەللىدىكىلەردىن ئوۋغا چىقالايدىغان ئادىمى ئىككى ـ ئۈچ- كە يېتىدىغان ئائىلىلەر ئۆزلىرى ئايرىم ، بىردىن ئادەم بار ئائىلە- لەر ئىككى ـ ئۈچى بىر بولۇشۇپ تەرەپ ـ تەرەپكە ئوۋغا مېڭىۋاتات- تى . ئوماق مەھەللىداشلىرى بىلەن ئوۋلۇق يەر تالىشىپ قالماس- لىق ئۈچۈن ، باشقىلار مېڭىپ بولغاندىن كېيىن ماڭماقچى بولغانە- دى . تۇردۇش بىلەن ئىككىسى سۆگەتتاغقا بارماقچىدى . ئەتە ـ ئۆگۈن ماڭمىز دەپ تەرەددۇتلىنىپ تۇرغاندا ، يېڭىسۇلۇق تەلەي

كېيىك دېگەن ئوۋچى چەپەرنىڭ كېسەللىكتىن يېتىپ قالغانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ كېلىپ قالدى . ئۇ ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئوماقنى چاربدا دەپ ئاڭلىغانىدى . ئوماق قالاچ قاناقاغا يېقىن بولۇپلا قالـماي ، كۈنچىققانبەگ بىلەنمۇ يېقىنلىقى ھەم يەنە كۈنچىققانبەگ بىلەن ئوماقنىڭ چەپەرگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىمۇ ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . بۇنى ئۇ باشقىلاردىن ئاڭلىغانىدى . تەلەي كېيىك چەپەرنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئالدى بىلەن كۈنچىققانبەگكە يەتـكۈزمەكچىدى . بەگنىڭ ئاتمىشبۇلاق تەرەپكە كەتكەنلىكىنى ئاڭـلاپ ، ئوماقنى ئىزدەپ چاربغا ماڭغانىدى .

— ئۇ يەرگە نېمىشقا بارغان ؟

— بۇرۇن ئۇ قۇملۇقتا مېڭىپ باقمىغاچقا ، سەتاقىپ قېلىپ بېرىپ قالدۇق .

— نەچچە كۈن بولدى ؟

— ئون كۈن بولدى .

— كەلكۈن قانچىلىك بېسىپتۇ ؟

— ئاجايىپ ئىش ، — دېدى تەلەي كېيىك ، — توغراقلىق راستتىنلا ئويماندا ئىكەن . بىزنى ھەيران قالدۇرغىنى ، ھەر ـ ھەر ئوي ـ دۆڭنى ئالا قويماي باسقان كەلكۈن ، ئويتوغراقنىڭ ئەتراپىـدىكى ئانچىكى تۆپىلىكنى يانداپلا ئۆتۈپ كېتىپتۇ .

— خۇدا ئارا تۇرۇپتۇ[1] ،— ئوماق كۆڭلى تىنىپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى .

— يېڭىسۇلۇق تۆتىمىز شىڭدى تېغىغا ئۇدۇل مېڭىپ باقايلى دەپ دۆتەلەپ قۇمنى كېسىپ ماڭغانىدۇق ، كەڭ قۇملۇق ئوتتۇرىـسىدا بىر توغراقلىقنى كۆرۈپ قالدۇق . بارساق ، توغراقلىق ئىچىـدە ئۇچ ساتما گەمە بار ئىكەن . ئىككىسىدىكى «دىۋە ئادەم» گە قارىشىدىغان ئادەملەركەن ، بىزنى ئۇنىڭ يېنىغا باشلاپ كىردى . ئۇنى بۇرۇن كۆرمەپتىكەنمىز . ئىككى ئادەم بويىچىلىك بىر ئادەم ياتىدۇ ، كۆرۈپ ھەيران قالدۇق ، بەك جۇدەپ كېتىپتۇ ، تامىقىمۇ

---

[1] خۇدا ئارا تۇرۇپتۇ — خۇدا ساقلاپتۇ .

ئازلاپتۇ ، پات ـ پات قىزىپ غالغىيدىكەن[1] ، قىزىسلا : «قاناقا ، كۈنچىققانبەگ ، ئوماق ، تايۇق ، تۈلەك بوۋا ، ئۇلامخان» دەپ جۈيـ لۈپ بىرقانچىگىلارنى ئاتايدىكەن ، مالىلىرىغىمۇ كېسەل تېگىپتۇ . ھېلىقى ئىككىسى : «چەپەر ئۆلۈپ قالسا كۈنچىققانبەگكە نېمە دەيـ مىز . بىرەرسىمىز سىرتىغ يەتكۈزەيلى دېسەك يولنى بىلمەيمىز . بۇنىڭ ئېغىر يېتىپ قالغانلىقىنى كۈنچىققانبەگكە ياكى ئوماققا دەپ قويغان بولساڭلار» دەپ بەك يالۋۇردى . بىچارىگە بىزنىڭمۇ ئىچـ مىز ئاغرىدى . شۇنىڭ بىلەن ئوۋغا بېرىشنى قويۇپ كەينىمىزگە ياندۇق ، — دېدى تەلەي كېيىك .

چەپەرنىڭ قاتتىق ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئوماق يۈرىكى كۆيگەندەك بولۇپ ئېچىشىپ تۇرالماي قالدى .

— بىچارىگە يامان بوپتۇ ، ئوۋنى قويۇپ ، تۆمۈرنى ئېلىپ بۇگۈنلا ماڭسىگىز قانداق . كېرەكلىك تەييارلىقنى مەن قىلىپ بېرەي ، سىز ئۆزىگىزنىڭ تەييارلىقنى قىلىڭ ، — دېدى ئايقۇت . ئۇ ئوماقتىنمۇ بەك جىددىيلىشىپ كەتتى .

— مەنمۇ بىللە باراي ، — دېدى تۇردۇش ، — «دىۋە ئادەم» دەپ ئاڭلىغان ، كۆرۈپ باقمىغان ،كۆرۈپ كېلەي .

ئوۋغا قىلىنغان تەييارلىقلار ئويتوغراق تەييارلىقىغا ئالماشـ تى . ئوماق ، تۇردۇش ، تۆمۈر ئوچى بىر تۆگە ، بىـر كالـىـغا يوتقان ـ كۆرپە ، كىيىم ھەم بىرنەچچە قۇم كۆمەچ نان ، گەدەرمە بېلىق ، ئۇجۇل ، بېلىق گۆشى تالقىنى ، پوستلاق قۇيمىسى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئارتىپ ئەتىگەندە ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى...

ئوماقلار بەش كۈن يول مېڭىپ ئويتوغراققا كەلگەندە ، ئىگەمـ بەردى قوي ، جەرەنلەرنىڭ كەچلىك سۈيىنى بېرىۋاتاتتى . ئوماق مالىلارنىڭ تۇرقىغا قاراپلا ئىچى سىيرىلىپ كەتتى . قوتۇر بېسىپ داڭگىرلىشىپ قالغان قوي ، ئۆچكە ، جەرەنلەر تىرىك تۇرغۇزۇپ گۆشى شىلىۋېلىنغان ئىسكىلىتقىلا ئوخشاپ قالغاندى . بىرەر ناتوـ نۇش ئادەم كېلىپ قالسا ، ئۇركۈپ دۈپۈرلىشىپ كېتىدىغان بۇ

---

① غالغىش — تىترەش ، سىلكىنىش .

مالالارنىڭ هازىر ئۇركۈگۈدەك ماجالىمۇ يوق ئىدى . تۇردۇش بىلەن تۆمۈر يۈك - تاقلارنى چۈشۈرۈپ قالدى . ئوماق ساتمىغا كىردى .

چەپەر ئاستىغا ئۆزى ياسىۋالغان قوي ، جەرەن ، كېيىك تېرىلىرىنى ، ئۈستىگە كىگىز ، پالاس سالغان قېلىن سېلىنچا ئۈستىدە ياتاتتى . ئۇ ئوماقنى تونۇدى ، بۇنى بېشىنى بوشقىنا لىڭشىتىپ ئىپادىلىدى ، مەمنۇن بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كۆزىدە خىرە بىر نۇر يالت قىلدى . ئوماق ئۇنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇردى . ئوماق كىرگەندە ئۇنىڭ يېنىدا تېپىلدى ئولتۇراتتى .

— تامىقى قانداق ؟ — ئوماق ئۇنىڭدىن سورىدى .

— ئالدىنقى كۈنى چۈشتە قۇرۇق سۇغا چالغان سۇيۇق ئۇجۇل ئۇمىچىدىن ئىككى قوشۇق ئىچكەن . تۇنۇگۈن ، بۈگۈن ئاغزىغا ھېچنېمە سالمىدى . بايا سۇ بولسىمۇ ئىچۈرۈپ باقايلى دېۋىدۇق ، گېلىدىن سۇمۇ ئۆتمىدى .

ئوماق چەپەرنىڭ بېشىغا ئېڭىشىپ تۇرۇپ :

— چەپەر ، بىز كەلدۇق ، ئاغرىپ قالغىنىڭنى ئاڭلاپلا ماڭدۇق ، — دېدى .

چەپەر بېشىنى بايىقىدەك بىلىنەر - بىلىنمەس ھالەتتە مىدىرلاتتى ، كۆزى ئىشىك تەرەپكە تەلمۈردى ، مىدىرلىغۇدەك ماغدۇرى بولمىغان بىلەن ھەرھالدا سېزىمى بارەك ئىدى . ئوماقنىڭ : «بىز كەلدۇق» دېگىنىدىن بىرنەچچەيلەننىڭ كەلگەنلىكىنى بىلگەندەك ئىدى . ساتمىغا تۇردۇش بىلەن تۆمۈر كىرىپ كەلدى . چەپەرنىڭ ھالىتىگە قاراپ ئىككىلىسىنىڭ كۆڭلى باشقىچە بولۇپ قالدى .

— ئادەمنى تونۇيدىكەن ، ئەمما گەپ قىلغۇدەكمۇ ھالى قالماپتۇ . ئالدىنقى كۈنى ئىككى قوشۇق ئۇماچ ئىچىپتىكەن ، تۇنۇگۈن ، بۈگۈن ھېچنېمە يېمەپتۇ ، — دېدى ئوماق .

تۇردۇش كىشىلەردىن «دىۋە ئادەم»نىڭ تەرىپىنى ئاڭلاپ ، كۆرسە كىشىنىڭ قورقۇسى كەلگۈدەك ئالامەت بوي - بەستىلىك ، كۈچتۇڭگۇر ، ھەيۋەت يوغان بىر ئادەمنى تەسەۋۋۇر قىلاتتى . ھازىر

ئۇنىڭ ئالدىدا بولسا بىر تېرە ، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان ، يۈزىدە قان دىدارى يوق ، سارغايغان ، گۈنسىز كۆزى پىلدىرلاپ قالغان مەمەجال[1] بىر ئادەم سوزۇلۇپ ياتاتتى . تۇردۇش چەپەرنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ ، ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ تومۇرىنى نۆۋەت بىلەن تۇتتى ، ئاندىن قاپىقىنى قايرىپ كۆزىگە قارىدى ، بارماقلىرىغا ، تىرناقلىرىغا ، چىرايىغا سەپسېلىپ قارىدى .

— بۇنچە قاراپ كەتكىنىڭگە بىر نەرسە بىلەمسەن ؟

تۇردۇش ئوماققا قاراپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ :

— ئانام ئۇستا ئوتاچى[2] ، مەن ئۇنىڭدىن ئازراق ئۆگەنگەن ، — دەپ بولۇپ ، ئوماقنى ئىشىك تەرەپكە تارتىپ ياس ئاۋازدا ، — ئۆپكە كېسىلى ئىكەندۇق ، ھازىر ئۆپكىسى قۇرۇپ بوپتۇ . ئىككى ـ ئۈچ يىلنىڭ ئالدىدا مەھەللىدە بولغان بولسا ، بىلگەن بولساق ، ئەملەپ ، بىر ئامالالاپ ساقايتىۋالغىلى بولار ئىدى . ئەمما... ئۇ ھەرقايسىڭلارغىلا تارتىشىپ تۇرۇۋاتقاندەك قىلىدۇ ، — دېدى .

— چەپەر ، — دېدى ئوماق بايىقىدەك ئېڭىشىپ تۇرۇپ ، — كۈنچىققانبەگ خەلقنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى بىلىپ كەلگىلى تاغ تەرەپكە كېتىپتۇ ، تۈلەك بوۋا بىلەن تايۇق سېنىڭ ئاغرىپ قالغىنىڭنى بىلمەپتۇ . مەن ھازىرلا ئوغلۇمنى ماڭدۇراي ، ئۇلارنى چاقىرىپ كەلسۇن ، بولامدۇ ؟

ئوماق بۇ گەپنى تۇردۇشنىڭ ئېيتقىنىغا ئاساسەن چەپەرنىڭ كۆڭلىنى ياساپ قىلغانىدى . بۇنى چەپەر سەزدىمۇ ، سەزمىدىمۇ ، ھېچقانداق ئىپادە بولمىدى . ئۇ شۇ تاپتا مۇردىنىڭ ئۆزى ئىدى . تالادىكى ئىشلارنى تۇگىتىپ بولۇپ ساتمىغا ئېگەمبەردى كىردى .

— ئۇ ئۆزىنىڭ ئاخىرەتلىكى ۋە باشقا ئىشلار توغرىسىدا گەپ قىلغانمۇ ؟ — ئوماق ئېگەمبەردى بىلەن تېپىلدىدىن سورىدى .

— بىر ئايىنىڭ ئالدىدا ، — دېدى ئېگەمبەردى ، — «ئۆلۈپ

---

① مەمەجال — جېنى ئاز قالغان .
② ئوتاچى — تېۋىپ .

كەتسەم ، يارداڭلىققا يېقىن يەردە ئاتامنىڭ ئاگايى بار . مېنىمۇ ئاتام ئاگايى يېنىغا قويۇڭلار » دەپ يۇرگەن . كېسىلى ئېغىرلاشقان- دىن كېيىن ، «مەن ئۆلسەم مېنى مۇشۇ ئويتوغراقتىكى قۇدۇقنىڭ يېنىغا قويۇڭلار » دەپ بىرنەچچە قېتىم تاپىلىدى .

— تۇردۇش ، سەن تېپىلدى ، تۆمۈر بىلەن چىقىپ قۇدۇق ئەتراپىدىن ، بولسا قۇدۇققا يېقىن يوغان توغراق بويىدىن يەرلىك جاي تاللاپ قويۇڭلار . ئىگەمبەردى بىلەن مەن چەپەرنىڭ يېنىدا تۇرۇپ تۇرايلى ، — دېدى ئوماق .

تۇردۇش ، تېپىلدى ، تۆمۈرلەر چەپەرگە قاراپ ـ قاراپ قويۇپ ساتمىدىن چىقىپ كەتتى . ئوماق ئالىقىنىنى چەپەرنىڭ ئېغىز ـ بۇرنىغا يېقىن ئەكېلىپ تۇتۇپ باقتى ، تىنىقى بار ـ يوق ئارىلىقىدا ئىنتايىن ئاستا ، سۈس ئىدى .

— ئىگەمبەردى ، سەن ئۆلگەن ، ئۆلۈڭانقان ئادەم يېنىدا تۇ- رۇپ باققانمۇ ؟

— ياق . پەقەت ئۆلگەن ئادەمنىڭ ئېڭىكى چۈشۈپ كېتىدۇ ، كۆزى قېتىپ قالمىدۇ ، تېنى مۇزلاپ كېتىدۇ ، دېگەننى ئاڭلىغان .

ئوماق قالاچ قاناقا ڭاپات بولغان چاغدا تۇلەك بوۋىنىڭ قانداق قىلغانلىقىنى ئەسلىدى . قاناقانىڭ كۆزى يېرىم ئوچۇق ، يېرىم يۇمۇق ئىدى . تۇلەك بوۋا ئالدى بىلەن كۆزىنى يۇمۇپ قويۇپ ، ئاندىن ئېڭىكىنى تاڭغانىدى ، لېكىن جىددىيچىلىكتە قانداق تاڭغا- لىقىغا ئوبدان قارىۋالمىغانىدى .

— تىنىقى توختاپتۇ ! — دېدى ئىگەمبەردى .

راست ، «دىۋە ئادەم» — چەپەر تىنىقتىن قالغانىدى . ئۇنىڭ كۆزىمۇ يېرىم يۇمۇق ، يېرىم ئوچوق هالدا قېتىپ قالغانىدى . ئوماق ئۇنىڭ كۆزىنى يېنىك سىيپاپ يۇمدۇرۇپ قويۇپ ئىگەمبەر- دىگە :

— چىقىپ تۇردۇشلارنى چاقىرىپ كىر ، — دېدى .

— ئېڭىكىنى تېڭىشنى بىلەمسەن ؟ — تۇردۇش ساتمىغا كى- رىشىگە ئوماق ئۇنىڭدىن سورىدى .

تۇردۇش جاۋاب بېرىش ئورنىغا ساتمىنىڭ تۆت تەرىپىگە قارىدى . چەپەرنىڭ باش تەرىپىدە قومۇشقا قىستۇرۇقلۇق ئاق لاتىنى كۆرۈپ :

— رەمەتلىك ئېڭىكىنى تاڭدىغان لاتىنمۇ تەييارلاپ قويۇپتىكەن ، — دېدى ـ دە ، لاتىنى ئېلىپ ئۇزۇنسىغا چىرايلىق قاتلاپ ، چەپەرنىڭ ئېڭىكىنى تاڭدى...

قۇدۇققا يېقىن چىنارداڭ ئېگىز ، يوغان توغراقنىڭ تۈۋىدە بۆشۈكچىلىك ئېگىزلىكتە ئۇزۇنچاق ، كىچىك بىر قوم دۆۋىسى پەيدا بولدى . چەپەرنىڭ كونا ـ يېڭى كىيىملىرى ، يېپىنچا ـ سېلىنچىلىرى ئېدىتلىق قاتلىنىپ ، ئۆز پالىسىغا بوپا قىلىپ تېڭىلىپ ، توغراقنىڭ ئۈچ ئاچىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلدى . ئۈستىگە بىرنەچچە تېرىنى يېپىپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاتىسىدىن قالغان چوڭ بىر قازان كۆمتۇرۇلۇپ قويۇلدى...

3

قۇملۇق ، يەنە شۇ چەكسىز قۇملۇق . بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ ، كىرىشىپ كەتكەن ئېگىز ـ پەس قوم دۆۋىلىرى . گويا دۇنيا قوم توپانى ئاستىدا قالغاندەك ، قومدىن بۆلەك ھېچنېمە يوق . كۇن سالقىن ، چىڭقىچۇش .

مانا ، ئىككى ئېگىز قوم دۆۋىسى ئارىلىقىدىكى پەسرەك يامىزالدىن خۇددى قوم دۆۋىسى ئارقىسىدىن ئۇنگەندەك ئۇچ ئاتلىق كىشى بىر تۆگە ، بىر كالىنى كەينىگە سېلىپ چىقىپ كەلدى . بۇلار بىزگە تونۇش ، ئالدىدىن ئاتىغاندا ئوماق ، تۆمۇر ، تۇردۇش . تۇردۇش قۇملۇق ئىچىدە تۇغۇلۇپ ، قۇملۇقتا چوڭ بولغان ، قىرىق نەچچە يىللىق ئۆمرى قۇملۇق ئىچىدە ئۆتكەن بولسىمۇ ، ئۇ شۇ تاپتا قۇملۇقنى تونجى كۆرۈۋاتقاندەك ، ئەتراپقا كۆز ئۇزمەي قاراپ ماڭماقتا . پات ـ پات ئالدىغا ، ئېڭىكىنى كۆتۈرۈپ يىراقلارغا قاراشلىرىدىن ، ئۇنىڭ بۇ تۇڭمەس دەشت قۇملۇقتىن بىزار بولۇۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى . ئوماقنىڭ كۆز ئالدىدىمۇ تۇردۇشنى

بىزار قىلغان قۇملۇق دەشت يېيىلىپ تۇرسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ كۆڭۈل ئېكرانىغا باشقا بىر كۆرۈنۈش چۈشۈۋېلىپ ، ئۇنى ئازابلاپ كەلمەكتە ، ئازاب ئىچىدە ئويلانماقتا ... بىر ئائىلە كىشىلىرى كۆچۈپ كېتىۋاتقىنىدا ، مۇشۇ قۇملۇقنىڭ قەيىرىدىدۇر بىر يېرىدە ئانىسىنىڭ تۇپرىقى يالغۇز قالغانىكەن ، كېيىن ئاتىسىنىڭ باشقا بىر يەردە يالغۇز قاپتۇ ، ئەمدى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ يالغۇز قالدى . بالىسىنىڭ بوي ـ بەستى ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭكىدىن يوغىناپ كەتكەنلىكى ئۈچۈنلا بىر ئائىلە كىشىلىرى ئادەملەر توپىدىن قاڭقىپ چىقىرىۋېتىلىپ ، جاھاننىڭ خۇۋلۇقىنى كۆرەلمەي ئۆز يۇرتىنىڭ قۇملۇق چۆللىرىدە سەرسانلىقتا يۈرۈپ ، ئانىسى كىشى بىلمەس بىر يەردە ، ئاتىسى ئۇ يەردە ، بالىسى بۇ يەردە ياتتى . بىچارە بىر ئۆمۈر يالغۇز ئۆتكەنىدى ، ئۇ ئالەمگىمۇ يىغلاپ ئۆزىتىدىغان بىرەر قېرىندىشى ياكى بىر بالىسى يوق ، جىمجىملا كەتتى ، چىرىغىمۇ ئۆزى بىلەن تەڭ ئۆچتى . ئالەم كەڭرى بولغان بىلەن جاھان تار ئىكەن . ئۇ بوي ـ بەستىنىڭ كېلەڭسىز ، يوغانلىقى سەۋەبىدىن كىشىلەردىن سۆيۈنۈش ، مۇھەببەت تاپالمىدى ، بەلكى يەكلەندى ، سەتلەندى . ئەمما ئۇنىڭدىن ئادەملەر تۇگۈل ياۋايى ھايۋانلارمۇ كۆيۈنۈش ، سۆيۈنۈش تېپىپ ، ياۋايىلىقىنى تاشلاپ ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياشىدى . ئەجەبا ئادەم بالىسى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياشىيالماسمىدى ؟ ! ئۇلار ئويتوغراققا تۇنجى قېتىم كېلىپ قېلىپ ، كېيىن ئۇ يەردىن ئۆزاپ ماڭغاندا ، چەپەرنىڭ يەنە يالغۇز قالغىنىغا مۇڭلىنىپ ئېيتقان ناخشىسى ئوماقنىڭ ئېسىگە كېلىپ قالدى :

كىم قارايدۇ مەندەك باغرى غەملىككە ،
قىزىلگۈل دەپ ياشىم يەتتى ئەللىككە .
قۇلۇشتۇغۇم مەندىن كۆڭۈل بۆلمەيتتى ،
خەقلەر قويدى گۈل يارىمنى تەڭلىككە .

خۇدا بىلەر كىمدە قانداق گۇناھ بار ،

ئارالىقتا گۈڭگۈراھلىققا خۇدا بار .

.....

ئوماقنىڭ ئازابلىق ئەسلىمىسىنى تۇردۇشنىڭ سوئالى ئۇزۇڭەتتى .

— يەنە قانچىلىك ماڭىمىز ؟

— يەنە ئىككى كۈن ماڭساق ، يېڭى يۇرتچاپقانغا يېتىپ بارىمىز .

— مەن دىلپار ئەتراپىدىكى قۇملۇقنى يامان دېسەم ، بۇ تېخى-مۇ يامان قۇملۇقكەن . بىر يېرىم كۈن مېڭىپمۇ بىرەر ئېقىن ، كۆل تۇگۈل سۇنىڭ قارىسىنىمۇ ، بىرەر تۇپ چاكاندا ، شۇڭاقمۇ كۆرمىدىم . ئالدىمىزدىكى قۇملۇقمۇ شۇنداقمۇ ؟

— يېڭى يۇرتچاپقانغا يېرىم كۈنلۈك قالغۇچىلىك ئارىلىق مۇشۇنداق .

تۇردۇش «يا خۇدا !» دەڭەتتى .

چەپەر ڭاپات بولۇپ ئەتسى ، بۇلار ئۇنى ئۆگىنىڭالغىنى بويى-چە سۇغا ئالدى ، كېپەنلەپ ، يەرلىكىدە قويدى . ئۇنىڭغا «ھەمراھ» بولۇپ ئۈچ كۈن تۇرغاندىن كېيىن ، ئىگەمبەردى ، تېپىلدىلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىدىغانلىقىنى ، ئويتوغراقتىن كېتىدى-غان ـ كەتمەيدىغانلىقى توغرىسىدا ئوماق ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن گەپ ئالدى .

— چەپەر بىزگە بەك ياخشى مۇئامىلىدە بولدى ، ئۇڭلاپ كەل-گەن مال گۆشىنى ئالدى بىلەن بىزگە بەردى . ئۇ كۆڭلى تۇز ، قورسىقى كەڭ ئادەمكەن . ئۇ ئۆلۈپ كەتسە ، بىز قانداق قىلىمىز ، كېتەمدۇق ، كەتسەك ئۇنىڭ مالىلىرى قانداق قىلىدۇ ؟ دېگەنلەرنى ئويلاشتۇق...

ئىگەمبەردىنىڭ گېپىگە ئۇلاپ ، تېپىلدى مۇنداق دېدى :

— كەلگەن يېرىمىزمۇ قۇملۇق ئىچىدىكى كىچىككىنە بىر

پۈتالىق ئىدى . سۈيى قۇرۇپ كېتىپ كۆچۈشكە مەجبۇر بولدۇق . بۇ يەرگە كېلىپ قېلىپ تۇرۇپ قالدۇق . بۇ قۇملۇقتا بىزگە مۇھىمى سۇ . سۈيى مۇقىم قۇدۇقى بار ئىكەن . چەپەر بىزنى بەك چوڭ بىلدى . ئۇنى كۈنچىققانبەگمۇ ، سىلەرمۇ چوڭ بىلمىدىكەنسىلەر . مۇشۇنداق ئادەمنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرۈپ ، قۇدۇقىنى قۇم باستۇرۇپ ، قوي ، جەرەنلىرىنى تاشلاپ قويۇپ كەتسەك ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە كۈنچىققانبەگكە ، ھەرقايسىڭلارغا ئۇچراپ قالساق كۆزىگە قانداق قارايمىز دېيىشىپ ، مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قالمىغان بولدۇق ، — دېدى .

ئوماق ئۇلارنىڭ بۇنداق قارارغا كېلىشىنى ئويلىمىغانىدى ، ئاڭلاپ خۇش بولدى .

— چەپەرنى قالاچ قاناقامۇ ، جاھانبەگمۇ چوڭ بىلەتتى . «ئويتوغراق» دېگەن ئىسىمنى قالاچ قاناقا قويۇپ بېرىپتىكەن . چەپەرنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي تۇرىدىغانلا بولساڭلار ، بىز سىلەرنى تاشلىۋەتمەيمىز ، يوقلاپ تۇرىمىز . قوي ، ئۆچكە ، جەرەنلەرنى بىر ئامالالاپ ئەملەپ بېقىڭلار ، ساقىيىپ قالسا ئەجەب ئەمەس . ئۇ مالالارنى كۈنچىققانبەگ ، تولەك بوۋىلار قانداق بىر ياق قىلىدۇ ، شۇلارنىڭ ئاغزىغا قارايلى ، — دېدى ئۇ .

تۇردۇشنىڭ مالالاردىكى قوتۇر ، ماڭقا كېسىلىنى داۋالاشتىن خەۋىرى بار ئىكەن ، ئىگەمبەردىلەرگە قانداق قىلىشنى دەپ بەردى . ئوماقلار ئويتوغراقتا ئۇچ كۈن تۇرغاندىن كېيىن ، چەپەرگە ئېلىپ كەلگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇلارغا قالدۇرۇپ قويۇپ ، تۇلۇملارغا ئۇچ كۈنگە ئازادە يەتكۈدەك سۇ قاچىلىۋېلىپ يۇرۇپ كەتتى .

چەكسىز چۆل ، قۇم جىم ـ جىم ماڭغانلارغا بەكمۇ زېرىكەرلىك ، زېرىككەنسىرى قۇملۇق تۇگمەي ، بەلكى ئۇزىراۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ ، ئادەمنى تېخىمۇ بىزار قىلىۋېتىدۇ . تۇردۇش ئىككى يىلدىن بۇيان ئۆزىنى ئاشكارىلىمىغان بىلەن ئۇستا قوشاقچى ھەم پاراڭچى ئىكەن . قوشاقتىن توختىسا پاراڭ قىلىپ ، ئىككى كۈنـ

لۇك سەپەر جەريانىدا ئوماق بىلەن تۆمۇرنى زېرىكتۇرمىدى .
— مۇنداق دېگىنە ، ئىككى يىلدىن بېرى قوشاق ئېيتماي قانداق چىدىغانسەن ، — دېدى ئوماق .
— دېمىسەڭمۇ دىمىقىپ يۈردۈم . سېنىڭ ، — دېدى تۇردۇش ئوماققا قاراپ ، — تالىشقۇلىنى قوشاق بىلەن بەرەتالا[1] قىلىۋەتكەنىڭنى ، ئايقۇتنىڭمۇ يىتۈك قوشاقچىلىقىنى ئاڭلىدىم . كېلىنىڭ ئايسۇلۇ يىگىتلەرنىڭ ئاغزىنى قانداق ھىملىۋەتكىنىنى كۆرگەن تۇرسام ، سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا ‹مەن قوشاقچى› دەپ ئوتتۇرىغا چىقامتىم . ماۋۇ دېگەن قۇملۇق ، زېرىكىپ قالمايلى دەپ ئېيتىپ قويدۇم شۇ .
ئۇلار سەپەرنىڭ ئاخىرقى كېچىسىنى قۇم ئارىلاش سېغىزلىق ئېگىز بىر يارداڭ ئاستىدا ئۆتكۈزدى . كېچە جىم ئۆتۈپ ، تاڭغا يېقىن شامال چىقىپ ئۇلارنى خېلى ئاۋارە قىلدى . شامال توختىغۇچە يارداڭ تۈۋىدىن چىقماي تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى . ھېلىمۇ شامال يانداپ كەلگەچكە ، كەلكۈن ئاققاندەك ئۆتۈپ كەتتى . ئالدى ياكى ئارقا تەرەپتىن كەلگەن بولسا ، يارداڭ پاناھ بولالمايتتى ، بەلكى شامال ئۇلارنى قۇمدا كۆمۈۋېتەتتى .
قۇملۇقتا 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپلا كېچە ئادەمنىڭ غولىنى قورۇغۇدەك سالقىنلىشىپ كېتىدۇ . چۈشكىچىلىك چىققان شامال ئوماقلارنى مانا كېچىگە قويدى ، بولمىسا ئۇلار بۇ چاغدا يېڭى يۈرتچاپقاندا شېرىن ئۇيقۇدا بولاتتى . تۈن تەڭگە يېقىنلاشتى ، ئوماقلار تېخىچە يولدا . يول يەنە قانچىلىك قالدى ، بىلگىلى بولمايتتى . يا يەردە بەلگە يوق ، يا ئاسماندا . ئالدىنقى ئاخشام ئويتوغراق ئاسمىنىدا كۆرۈنگەن ئاي ، يۇلتۇزلار بىلەن بۇ كېچىدىكى ئاي ، يۇلتۇزلار ئوخشاش ئورۇندا ، ئوخشاش ھالەتتە چاقناپ تۇرماقتا . ئۇ دوقمۇش ، بۇ دۆڭ دەپ پەرق ئېتىدىغان يولمۇ يوق . بۇنداق قۇملۇقتا ئەتىگەنكى ئىز چۈشتە يوق ، چۈشتىكى ئىز كەچتە يوق . كۈندۈز بولسىغۇ بەزى قۇم دۆۋىلىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە ،

---

① بەرەتالا — تىتماتىت ، جۇلۇقنى چىقىرىۋېتىش ؛ كېرەكسىز .

شەكلىگە قاراپ يۆنىلىشنى ، ئارىلىقنى پەرق ئەتسە ، لېكىن كېچە-نىڭ كۆزى يوق دېگەن مۇشۇ . ئاي شولىسىدا بەزى يەر يورۇق ، بەزى يەر قارىيىپ كۆرۈنەتتى .

— تۆرەپ قاپتۇق . بايا مۇشۇ ئېگىز قۇم دۆڭىسى يېنىدىن ئۆتكەندەك قىلىمىز . مېڭىپ - مېڭىپ يەنە مۇشۇ يەرگە كېلىپ قاپتۇق ، — دېدى تۇردۇش ئەتراپقا گاڭگىراپ قالغاندەك قاراپ .

ئوماق ئويتوغراق بىلەن يېڭى يۇرتچاپقان ئوتتۇرىسىدا بىرنەچە قېتىم ماڭغان بولسىمۇ ، كېچىسى مېڭىپ باقمىغانىدى . شۇڭا تۇردۇشنىڭ گېپىگە بىر نەرسە دېيەلمەي ئېتىنىڭ چۇلۇڭىنى تۆمۈرگە تۇنقۇزۇپ قويۇپ ، قۇم دۆڭىسىگە پىيادە چىقىپ كەتتى .

— يېڭى يۇرتچاپقانغا كېپتۇق ، ئاي يورۇقىدا ئېنىق كۆرۈنۈڭاتىدۇ ، — دېدى ئوماق قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپ ئالدى تەرەپكە قاراپ .

— ئاخشام كۆرگەن قۇم دۆڭىسى بىلەن بۇ قۇم دۆڭىسى ئەجەب ئوخشايدىكەنە ، — دېدى تۇردۇش ، ئوماق قۇم دۆڭىسىدىن چۈشۈڭاتقىنىچە مۇدۇرۇلۇپ كەتكەندە ، ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ .

— تۆرەپ قاپتۇق ، دېسەڭ بېشىمىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتتى ، — دېدى ئوماق ئېتىغا مىنىپ بولۇپ تۇردۇشقا قاراپ .

— شۇ تاپتا ، ئوماق بىلەن تۆمۈرگە قارىغاندا تۇردۇش ئالدىراپ كېتىۋاتاتتى . ئۇ مۇشۇ يېشىغىچە بەگلەر يۇرتى بولغان كونا - يېڭى ئابدالنىمۇ ، يېڭى يۇرتچاپقانىمۇ كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇلار مېڭىشنى تېزلەتتى .

4

ئوماقلار بىر مەھەللىدىن ئۆتۈپ خېلى ماڭغاندىن كېيىن ، ئۆيلەرنىڭ شەكلى بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان يەنە بىر مەھەللىگە كەلدى . ئۇ مەھەللىمۇ ، بۇ مەھەللىمۇ شۇ قەدەر جىمجىت ئىدىكى ، تىرىك جانىنىڭ ھەممىسىگە بىھوشلۇق دورىسى ئې-

چۈرۈۋېتىلگەندەك ، ئويغاقلىقتىن شەپە يوق ئىدى .

— بۇ قايسى مەھەللە ؟

— قالۇچىلار مەھەللىسى .

ئوماق تۇردۇشنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرىۋېتىپ ، مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر ئۆي ئالدىغا كېلىپ توختاپ ئاتتىن چۈشتى .

— بۇ كىمنىڭ ئۆيى ؟

ئوماق جاۋاب بەرگۈچە تۆمۈر ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ جاۋاب بەردى :

— تۇلەك بوۋامنىڭ ئۆيى .

ئىشىكنى چەككۈچە «غىچ» قىلىپ ئېچىلىپ ئۆيدىن تۇلەك بوۋا چىقتى .

— گوي ـ گوي ، ئوماقمۇ سەن ، بۇ كېچىدە نەدىن كېلىۋاتىسىلەر ؟ قېنى ، ئۆيگە كىرىڭلار .

ئوماقلار كىيىملىرىنى قېقىشتۇرۇۋېتىپ ئۆيگە كىردى . قۇرۇتۇپ سوقۇلغان توغراق پورى ئارىلاشتۇرۇپ قىلىنغان ، كۆيدۈرۈلگەن بېلىق يېغى مەلھىمى قۇيۇلغان جىنچىراغ ئۆينى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى .

— نېمە دېدىڭ ! ؟ چەپەر ئۆلۈپ كەتتىما ؟ !

ئوماق سۇپىغا چىقىپ جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، چەپەرنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى جەريانلارنى تەپسىلىي ئېيتىپ بەردى . تۇلەك بوۋا قۇلىقىغا — ئاڭلىغىنىغا ئىشەنمىگەندەك ئوماقتىن قايتا بىر سورىدى . ئۇنىڭ بۇلۇت قاپلاپ تۇتۇلۇپ كەتكەن ئاسمان يۈزىدەك تۇس ئالغان چىرايى جىنچىراغنىڭ خىرە يورۇقىدا تېخىمۇ تۇتۇق كۆرۈنەتتى .

تۇردۇش چەپەرنىڭ ئۆلۈمىنىڭ بۇ بوۋايغا قانچىلىك ئېغىر تۇيۇلغانلىقىنى ھېس قىلدى . ئۇ ئەتىسى ئەتىگەندىلا ، ئادەملەردىن ئايرىلىپ ئايرىم ياشاش قىسمىتىنى تاللىۋالغان چەپەرگە بۇ يەردىكى ئەر ـ ئايال ھەممىسىنىڭ ئىچ ئاغرىتىدىغانلىقىنى ، ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ، كۆيۈنىدىغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلدى . ئۇ

بۇ ئادەملەردىن سۆيۈنۈپ كەتتى ھەم بۇ ئادەملەرنىڭ بىرى بولغان ئوماقلار ئائىلىسىنى پاناھ تارتىپ بېرىپ قالغىنىغىمۇ ئۆزىدىن ئۆزى رازى بولدى .

ئەتىسى ئەتىگەندە تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيىنىڭ ئىچى ، ئۆيىنىڭ ئالدى ئادەملەر بىلەن تولۇپ كەتتى . تۇلەك بوۋا تاڭ سەھەردە ھەكىم بىلەن گۆھەرنى تېگىشلىك ئادەملەرگە خەۋەر قىلىۋېتىشنى تاپىلاپ ماڭدۇرۇۋەتكەنىدى . كىشىلەر تايۇق ، ئۇلامخان ، توختىكۆل ، ئۇجۇلخان ، بۇللا ، ئالتۇن ۋە تالىشقۇل ھەم يەنە بىرقانچەيلەننىڭ ئەتىگەندىلا تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيى تەرەپكە ئالدىراپ كېتىشىۋاتقىنىنى كۆرۈپ ، كۆڭۈللىرىگە بىر يامان خىيال كېچىپ ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيىگە قاراپ ئېقىشتى . بۇلارنىڭ ئارىسىدا كۇنچىققانبەگنىڭ خوتۇنى ئاقئۇلام ، جاھانبەگنىڭ خوتۇنى كۇندەملەرمۇ بار ئىدى . ئۇلار كېلىپ تۇلەك بوۋىنىڭ ساق ـ سالامەت تۇرغىنىنى كۆرۈپ كۆڭۈللىرى جايىغا چۈشكەن بولسىمۇ ، چەپەرنىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىنى ئاڭلاپ ، ئىچ ئاغرىقى تارتىشتى ، كۆڭلى يېرىم بولۇشتى . ئۇلامخان بىلەن ئۇجۇلخان ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي دەمدەرەك بۇقۇلداپ يىغلاپ كېتىشتى...

تايۇق ـ ئۇلامخان ، توختىكۆل ـ ئۇجۇلخان ، بۇللا ـ ئالتۇن ۋە تالىشقۇللار تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيىدە ئەتىگەنلىك غىزانى بىللە يېيىشتى . ئابلاق چوڭ دادىسى ئوماقنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرۇۋالغانىدى . تالىشقۇل ئوماق بىلەن قىزغىن پاراڭلىشىۋېتىپ ، ئارىلاپ ئابلاقنى ئەركىلىتىپ قويىاتتى . تۇردۇش باشقىلارنىڭ ئۇنى تالىشىقۇل دەپ ئاتىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، يېنىدا ئولتۇرغان تۇمۇردىن ئاغزىنى يېقىن ئەكېلىپ سورىدى :

— ئاتاڭ بىلەن قوشاق ئېيتىشقان تالىشقۇل شۇمۇ ، يا بۇ باشقا تالىشقۇلمۇ ؟

— مۇشۇ تالىشقۇل شۇ .

تۇردۇش تالىشقۇل توغرىسىدا جىق گەپ ئاڭلىغان . باشقا قەبىلە كىشىلىرى بىلەن قوشاق ئېيتىشقا چۈشسە ئاغزىغا تىل ـ

ئاھانەت ، ھاقارەت قىلىشتىن باشقىسى كەلمەيدىغان يولسىز ، جە-
دەلخور ئادەمنىڭ ئۆزىنى يېڭۈالغان ئادەمگە بۇ دەرىجىدە قىز-
غىن ، مۇلايىم مۇئامىلىدە بولۇۋاتقىنىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى .
«ياخشى گەپ تاشنى ئېرىتىدۇ» دېگەن گەپ ئېغىزدىن ناھايىتى
يەڭگىل چىقىدۇ ، لېكىن ئۇنىڭ سالمىقىنى ، قىممىتىنى تارازىغا
سالسا ، ئالەمنىڭ يېرىمىنى بېسىپ كېتىدۇ . شۇ چاغدا ئوماقنىڭ
ئاغزىدىن چىققىنى تاشنى ئېرىتىدىغان ئېسىل سۆزلەر بولغاچقا ،
تالىشقۇلدەك بۇ «مۇز»نى ئېرىتمۇەتكەنىدى .

غىزادىن كېيىن ئوماقنىڭ پىكرى بويىچە ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەم-
مىسى قالاچ قاناقانىڭ تۇپرىقىغا باردى . تۇلەك بوۋا ئۆگىنىۋالغان
ئايەتنى ئوقۇدى ، قالغانلار چوڭقۇر سۈكۈتكە چۆكۈپ ئولتۇرۇشتى .
قاناقانىڭ تۇپرىقىدىن قوپۇپ ، جاھانبەگنىڭ تۇپراق بېشىغا باردى .

— قالاچ قاناقانىڭ تۇپرىقى بېشىدىكى ئاۋۇ يوغان توغراق
كۆتىكىنى قاناقانى يەرلىككە قويىدىغان كۈنى چەپەر ئويتوغراقتىن
تۆگىگە سۆرىتىپ ئەكىپتۇ ، — دېدى ئوماق ، تۇپراق بېشىدىن
يېنىپ كېلىۋېتىپ تۇردۇشقا .

— چەپەرغۇ ئۆلۈپ يەرلىكىدە ياتتى . ئۇنىڭ قوي ، ئۆچكە ،
جەرەنلىرى قالدى . ئىگەمبەردى بىلەن تېپىلدى : «بىز چەپەرنىڭ
مالىلىرىغا قاراپ ئويتوغراقتا قالىمىز» دېيىشتى . شۇنداق بولسا-
مۇ ، بىز بۇنىڭ بىر يولىنى قىلساق ، بۇنىڭدىن كېيىن قانداق
قىلىدىغىنىڭلارنى كۈنچىققانىبەگ ، تۇلەك بوۋىلار بىلەن كېڭىشىپ
بىرنېمە دەيلى ، دەپ قويۇپ كەلدۇق ، — دېدى ئوماق ، تۇلەك
بوۋىنىڭ ئۆيىدە تايۇق ، توختىكۆللەر قالغاندىن كېيىن .

— كۈنچىققانىبەگ تاغقا كەتتى ، ئۇنى ساقلىساق بىر ئايدا ئاران
كېلەلەيدۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ ، — بۇ بەك
چوڭ ئىشمۇ ئەمەس ، ئەمما ھەل قىلىپ قويمىساق بولمىغۇدەك .
ئۇ ئىككىسىنى ئويتوغراقتا تۇرۇپ قالسىكەن دەيدىكەنمىز ، مېنىڭ-
چە ، قويلارنى ئۇ ئىككىسىگە بۆلۈپ بېرىۋېتەيلى ، بىرلىشىپ باش-
قۇرامدۇ ، ئايرىم باشقۇرامدۇ ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىشى بول-

سۇن . جەرەنلەر ئويتوغراققا تەۋە بولسۇن ، ئۇلار ئىگىدارچىلىق قىلىپ قاراپ قويسىلا بولىدۇ . باشقا يەردىن كېلىدىغانلار بولسا ، تېخى ياخشى . سۇ بولغاندىكىن ، كېلىدىغانلار چىقىدۇ ، قوي ئىشىنى شۇنداق قىلساق ، سىلەر قانداق دەيسىلەركىن .

— بۇ ياخشى گەپ بولدى ، — دېدى تايۇق ، — ئۇلار ئۆز قويلىرىنى دەپ بولسىمۇ ئويتوغراقتىن كەتمەيدۇ ، جەرەنلەرمۇ تېرىپ كەتمەيدۇ .

چەپەرنىڭ قوي ، جەرەنلىرىنىڭ ئىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىپ ئەنە شۇنداق ھەل قىلىندى . ئۇنىڭ تۇپرىقىغا ھەمراھ بولۇپ ، چىرىغىنى ياندۇرۇپ تۇرىدىغان ئادەم بار بولىدىغان بولدى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ روھى خۇش بولۇۋاتقاندۇ . ئۆلۈپ كەتكەن ياخشى ئادەملەرنىڭ روھىنى خۇش قىلىپ خاتىرجەم قىلىش ھايات ئادەملەرنىڭ ئىشى ، ئەلۋەتتە .

ئوماق تۆلەك بوۋا ۋە تايوقنىڭ ئالدىغا يېڭى بىر مەسىلىنى قويۇپ قالدى .

— ھە ، ئۇلارنىڭ كەلگۈسىدىن خەۋىرىمىز بار . كۈنچىققانبەگ كېتىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن كېپتۇ . ئۇلار ھازىرمۇ قارا بوران ، قارا قوشۇن كۆللىرى ئەتراپىغا چېدىر تىكىپ تۇرۇۋېتىپتۇ . ئۇلارنىڭ نېمە قىلمۇاتقانلىقى ، يەنە نېمە قىلماقچىلىقى توغرۇلۇق كونا ئابدالدا قېيقالغان تاشتالى ئىككى قېتىم كېلىپ دەپ قويۇپ كەتتى . بۇ يەردىن توختىكۆل ، بەردىقۇل ئاقساقاللارنى ئۇلارنىڭ نېمە قىلىدىغانلىقىنى سەزدۈرمەي بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتۇق . بۇلار بېرىلىق تۇتقان بولۇپ ، ئۇلارغا چۈشەنكۆلدىن قاراقوشۇن كۆلىگىچە ئەگىشىپ بېرىپ كەلدى . ئۇلار بۇ يەرگە كەلگۈچە تارىم ، كۆنچى دەريالىرىنى ئۆلچەپتىكەن ، ئەمدى كۆللىرىمىزنى ئۆلچىمەكچىكەن . ئۇلارنىڭ بىزنىڭ تارىم ، كۆنچى دەريالىرىمىزدەك دەريالىرى ، چۈشەنكۆل ، قارابوران ، قاراقوشۇن ، تاتىما ، لوپ كۆلىمىزدەك كۆللىرى يوق ئوخشايدۇ . دەريا ، كۆللىرىمىزنى ئېلىپ كەتمەكچىكەن ئۆلچىسە ئۆلچىمەمدۇ . شۇڭا ئۇلار بىلەن كارىمىز

بولمىدى . بۇنىڭغا يۇرت ئاتىسىنىڭ گېپى بولسا ، ئۆزى كەلگەندە بىرنېمە دەر . ئۇلار بۇ يەردە قىشلاپ قالىدىغان ئوخشايدۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

— ئۇلار دەريا ، كۆللىرىمىزنى تەكشۈرۈپ ـ ئۆلچىگەندىن باشقا يەنە بىرەر نەرسە ئىزدىمەمدىكەن ؟ — ئوماق كوچىلاپ سورىدى .

— ياۋايى ھايۋانلارنى ، ئوچار قۇشلارنى ئوۋلايدىكەن ، لېكىن بۇلاردىن باشقا بىرەر نەرسە ئىزدەيدىغانىدەك قىلمايدۇ ، — دېدى توختىكۆل .

«راست ، — دېدى ئوماق ئىچىدە ، — تۇلەك بوۋا ئېيتقانىدەك ئۇلارنىڭ يۇرتىدا بىزنىڭكىدەك دەريا ، كۆللەر يوق ئوخشايدۇ . سۇيىمىزنى ئېلىپ كەتمىگەندىكىن ، ئۆلچىسە ئۆلچىمەمدۇ» .

نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ئوماقنىڭ كاللىسىغا كىرىۋېلىپ ئۇنى ئويلاندۇرۇپ يۇرگەن بۇ ئىشمۇ ئۇنىڭ كاللىسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى .

ئوماق يېڭى يۇرتچاپقانغا كەلمىگەنگە بىر يىلدىن ئارتۇق بولغانىدى ، تونۇش ـ بىلىش ، دوست ـ بۇرادەرلىرىنىڭكىگە ، چاقىرغانلارنىڭكىگە پەتىلەش بىلەن بىر ھەپتە ئۆتتى . تۇردۇشمۇ كۆپ تونۇش تېپىۋالدى . يېگىرمە بەش يىلنىڭ ئالدىدا تېمەنپۇ ئەتراپىدا ئېقىن يۆتكىلىش سەۋەبىدىن قۇرغاقچىلىق بولۇپ ، كىشىلەر تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچۈشكە باشلىغانىدى . شۇ كۆچۈشتە تۇردۇشنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بېشى قايغاندەك پۇتالىقكۆل تەرەپكە كەتكەن . بىر جەمەت ئىچىدىكى قالغان ئىككى ئائىلىنىڭ بىرى سىڭىر تېغى تەرەپكە ، يەنە بىرى قارا قوشۇن كۆلى تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەنىدى . تۇردۇش سىڭىر تېغىغا بىرنەچچە قېتىم ئوۋغا بارغاندا ، تۇغقانلىرىنى كىشىلەردىن سۇرۇشتە قىلىپ زادى خەۋىرىنى ئالالمىدى . قارا قوشۇن كۆلى تەرەپكە كېلىپ باقمىدى ، شۇڭا بۇ تەرەپكە كەتكەن تۇغقىنىنىڭ نەدىلىكىنىمۇ بىلمەيتتى . مانا ئەمدى چوڭ تاغىسىنىڭ چوڭ ئوغلى ، نەۋرىلەرنىڭمۇ چوڭى ساتىۋالدى بەقەمنى تېپىۋالدى .

ئوماق : «بىزمۇ يەر تېرىپ باقايلى» دەپ چارىغا كۆچۈپ كەتكەندە ، ساتىۋالدى بەقەم يانلار مەھەللىسىگە ئۇنىڭ ئورنىغا ئاقساقال بولغا- نىدى . ئىككى بىر نەۋرە ئاكا - ئۈكىلار ئوماقنىڭ قۇدىسى تايۇق- نىڭ ئۆيىدە كۆرۈشۈپلا بىر - بىرىنى تونۇشتى ، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى .

ئوماقنىڭ كەلگەنلىكى ، يېگىرمە بەش يىلدىن بۇيان كۆرۈشەل- مىگەن نەۋرە ئاكا - ئۈكىلارنىڭ تېپىشقانلىقىدەك قوش خۇشاللىق يۈزىسىدىن ئۇجۇلخاننىڭ تەكلىپى بىلەن تۆت مەھەللە ئارا بىرلە- شىپ قوشاق ئېيتىشىش ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى .

ئۇجۇلخان تەكلىپىنى دەپ بولۇپ ، نېمە دەركىن دەپ تۇلەك بوۋىغا قارىدى . سورۇندىكىلەرنىڭ تەكلىپىكە قوشۇلغۇسى بولسە- مۇ ، ئۇلارمۇ تۇلەك بوۋىنىڭ ئاغزىغا قاراپ قالدى . ھەممىسى بۇ بوۋاينى نېمە دەر ، چەپەرنىڭ كەتكىنىگە[1] ئىچ كۆيۈكى تارتىپ يۇر- گەچكە ، بەلكى قوشۇلماس ، دەپ ئويلايتتى .

— چەپەرنىڭ كەتكىنىگە ئىككى ھەپتە بولۇپ قاپتۇ . كەتكەن- لەرنى دەپ ھاياتلار ئۆلۈكتەك ئۆتسەكمۇ بولماس . قوشاقنىمۇ ئاڭلاپ تۇرايلى ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

ئولتۇرغانلارنىڭ چىرايىغا كۇلكە يۈگۈردى .

مۇشۇ پاراڭ بولۇپ ئىككى كۈندىن كېيىن تۆت مەھەللە ئوت- تۇرىسىدىكى ئوچۇقچىلىق قۇملۇقتا قوشاق ئېيتىشىش بولدى . يېڭى يۇرت قۇرۇلۇشى شەرىپىگە ئۆتكۈزۈلگەن قوشاق ئېيتىشىش- تىكىگە ئوخشاش ، بۇ قېتىمدىمۇ ھېچكىمنى قوشاق ئېيە- تىشىشقا چاقىرمىدى . قوشاق ئېيتىشنى خالايدىغانلار ئۆزىلا چە- قىپ ئېيتتى . ئېيتىشىش بەك قىزغىن بولدى . بۇ قېتىمۇ تالىش- قۇل باشلاپ بەردى . تۇردۇشمۇ نەۋرە ئاكىسى بىلەن تېپىشقانلىق خۇشاللىقىنى ئىپادىلەپ قوشاق ئېيتتى . ئەڭ ئاخىرىدا ئۇجۇلجان ئېيتتى . ئۇنىڭ قوشىقى چەپەرگىلا بېغىشلانغان بولۇپ ، بەك تە-

---

① لوپلۇقلار : «ئۆلدى ، ئۆلگەن» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ، «كەتتى ، كەتكەن ، كېتىپتۇ» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىدۇ .

سىرلىك بولدى . ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئىچىدە مۇنداق بىر كۆپلىت بار :

كۆڭۈل - باغرىڭ يۇمشاق ئىدى سۆيۈملۈك ،
ئادەم تۇگۈل هايۋانغىمۇ كۆيۈملۈك .
ئۆمرۈڭ ئەجەب يالغۇز ئۆتتى بويلۇقتا[1] ،
روهىڭ يالغۇز ئەمەس ، ئۆتەر كۈتۈملۈك[2] .

قوشاق ئېيتىشىش بولغانىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى ئوماقلار يولغا چىقىدىغان بولدى . تۇردۇش نەۋرە ئاكىسىنى «ئوماقنىڭ تاختىسى »غا بېرىشقا تەكلىپ قىلدى . ساتىۋالدى بەقەم چوقۇم بارىدىغان بولدى . ئوماقلار ئويتوغراق ئارقىلىق ماڭىدىغان بولغاچقا ، ئىگەمەربەردى ، تاپىلدىلارغا چەپەرنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ، ئۇنى لوپلۇقلارنىڭ چوڭ بىلىدىغانلىقىنى ، تاشلىۋەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن تايۇق - ئۇلامخان ، توختىكۆل - ئۇجۇلخان ، كۈنچىقىنبەگنىڭ خوتۇنى ئاقئۇلاملار ئويتوغراققا بېرىپ كەلگىلى ئوماقلار بىلەن بىللە ئاتلىنىپ كەتتى .

5

پۈتالىقكۆل بىلەن قاقشاللىق ئارىسى ئارىلاپ سېغىزلىق يارداڭلىق قۇملۇق . تارىم دەرياسىنىڭ بۇرۇنقى غول تارمىقىنىڭ كونا ئېقىن قىنى . ئىلگىرى بۇ ئېقىننىڭ ئاخىرى كۆنچى دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلاتتى . ئېقىن ئېقىش يولىنى تۆۋەنگە ئۆزگەرتكەندىن كېيىن ، بۇ ئېقىن ۋادىسىدىكى يېشىللىق يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ هاياتىيلىقىنى يوقىتىپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى چۆللىشىش باستى . دەريانىڭ ئىككى قاسىنىقىدىكى كىشىلەر تىرىكچە-

---

1. يويلۇق -- بوي - بويىتاق ، بويلۇقتا -- بويىتاقلىقتا .
2. كوتۇملۇك - كۈتۈلىدىغان ، يوقلىنىدىغان دېگەن مەنىلەردە .

لىك مەنبەسى بولغان ماددىي نېمەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن ، ھاياتلىق يولى ئىزدەپ ھەر تەرەپكە كۆچۈپ كېتىپ ، يۇقىرىسى شىكدى ، سىكىر تاغلىرىغچە ، غەربتە دىلىپارغىچە بولغان كەڭ دائىرە ئادەمسىز قالدى . قۇرۇق ئېقىن بەزىلەرنىڭ ئاغزىدا قۇمدەريا دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولدى .

بىردىن ئۇچ ئات مىنگەن ، ئىككى ئاتنى يېتىلىۋالغان ئۇچ كىشى ، شىمال قېشى پەس يارداڭلىق قۇمدەريانى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتمەكتە ئىدى . بۇلار ئوماق ، تۇردۇش ، تۆمۇر .

ئوماقلار ئويتوغراقتا ئىككى كۈن تۇرۇپ تايۇقلار بىلەن خوشلىشىپ ئۇدۇل مېڭىپ ئۆز مەھەللىسىگە قايتىپ كەلدى . چەپەرنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىك خەۋىرى ئايقۇنقا بەك ئېغىر كەلدى ، قانتىق ئىچ ئاغرىقى تارتىپ ، ئۇچ ـ تۆت كۈنگىچە ئۆزىنى تىكشاپ جىملىشىپ كەتتى ، قولى ئىشقا بارمايدىغان بولۇپ قالدى . ئايقۇت ئوماق بىلەن بىللە چەپەرنىڭ ئاجايىپ كەچۈرمىشلىرىنى ئۇنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغان بولغاچقا ، كۆڭلى يۇمشاق ئايقۇت شۇ چاغدىن باشلاپلا ئۇنى تەڭشەلمىگەن ، كۆزى يوق بۇ ئالەمدىكى تەلىيى تەتۈر كېلىپ قالغان ئەڭ بەختسىز ئادەم ، دەپ بەك ئىچ ئاغرىتىدىغان بولۇپ قالغانىدى .

— قانداق قىلىمىز ، ئۇنى بەختلىك قىلىش بىزنىڭ قولىمىزدىن كەلمىدى ھەم كەلمەيدۇ . قانداق بولمىسۇن ئۇنىڭ ئاگايىنى كۈندە كۆرۈپ ، يوقلاپ تۇرىدىغان ئادەم بار بولدى ، — ئوماق خوتۇنىغا تەسەللى بەرمەكتە ئىدى ، — تۆلەك بوۋىنىڭ ئېيتقىنى توغرا ، كەتكەنلەرنى دەپ ھاياتلار ئۆلۈكتەك ئۆتسەك بولمايدۇ . ھەممە ئۆي قىشلىق گۆشلىرىنى غەملەۋاتىدۇ . تۇردۇشنىڭ ئۆيى بىلەن بىزلا قالدۇق . تەييارلىق قىلىۋېلىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ئوۋغا چىقىپ كېلەيلى دەۋاتىمىز .

— نەگە بارماقچى بولۇۋاتىسىلەر ؟

— شىكدى تېغىغا ، ئەھۋالغا قاراپ سۆگەتتاغقىمۇ بارارمىز .

— تۇردۇش بىلەن ئىككىڭلارلا بارامسىلەر يا بالىلاردىن بە-

ھەرسىنى ئېلىۋالامسىلەر؟

— بۇ قېتىم پۈتالىمىگۈل، قۇمدەريا، قاقشاللىقتىن ئۆتىمىز. تۆمۈر ئۇ جايلارنى كۆرۈپ باقمىدى. شۇڭا ئۇنىڭ بۇ جايلارنىمۇ كۆرۈۋېلىشى، ئۇۋچىلىققا كۆزىنى پىشۇرۇۋېلىشى ئۈچۈن بۇ قېتىم ئۇنى ياندۇالايمىكىن دەيمەن.

— ياخشى ئويلاپسەن، ھە، راست، تۆمۈرگە قوشتۇلۇقلۇققا تۇردۇشلارنىڭ قىزى ئايبەختەمنى مۇرۇللۇغلاپ قويساق دەيمەن. تۆمۈرگە قوشتۇلۇق تاپماي تۇرۇپ ئۆردەك ئۈچۈن يول ماڭغىلى بولمايدۇ.

ئوماق بىلەن ئايقۇت چارىدىكى چېغىدىلا ئەزىمباقنىڭ قىزى دۆلەتخاننى ئۆردەككە نىشانلاپ قويغانىدى، پەقەت تۆمۈرگە نىشانلىغۇدەك قىز بولمىغاچقىلا، ئۇنىڭ يولىنى قىلالماي تۇرغانىدى. بۇ يىل ئەتىيازدا تۇردۇش ئانىسى بىلەن قىزىنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئايبەختەمنى تۆمۈرگە قوشتۇلۇق قىلىپ قويساق بولغۇدەك دېيىشكەنىدى.

— بولىدۇ، — دېدى ئوماق، — بىز ئۆۋدىن كەلگەندىن كېيىنلا بۇنى ئۆزۈڭ قىلىۋەر.

ئوماق بىلەن ئايقۇتنىڭ ئۆزىنىڭ تۇرمۇشى توغرۇلۇق غەم يەپ يۇقىرىقى پاراڭلارنى قىلغىنىدىن تۆمۈرنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ تۇردۇش بىلەن ئادەتتىكى تونۇش كىشىلەردەك گەپلىشىپ كېتىۋاتاتتى.

— تۇردۇش ئاغا، سىز ئوقياغا قانداق؟ باشقىلار سىزنى مىلتىقنى ئوبدان ئاتىدۇ دەيدۇ، راستمۇ؟ ئاتام بىلەن ئوقيا ئېتىشىپ باقامسىز؟

— ئاتاڭدەك چوڭ ياشتىكى ئادەمگىمۇ مۇشۇنداق گەپ قىلامسەن، بولدى، تىلىڭنى يىغ، — دېدى ئوماق، تۆمۈرنىڭ تۇردۇشقا بولمىغۇر گەپلەرنى قىلىپ قويۇشىدىن ئېھتىيات قىلىپ.

قۇمدەريانىڭ ئىچى ھەقىقەتەن قۇملۇق ئىدى.

— تارىمنىڭ مۇشۇنداق چوڭ ئېقىنىنىڭ قۇم دەريا بولۇپ

قالغىنىغا ھەيرانمەن ، — دېدى تۇردۇش دەريا قىنىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە .

— يات ئەلدىن كەلگەن ھېلىقى سېرىق چاچلىقلار سۇيى بار دەريا بىلەن كۆللەرنىغۇ تەكشۈرەيدىكەن ، مۇشۇنداق قۇرۇق دەريانىمۇ تەكشۈرەمدىغاندۇ ؟

— دىلىپارلىقلاردىن ئاڭلىشىمچە ، — دېدى تۇردۇش ، — مۇشۇ قۇمدەريانىمۇ تەكشۈرگەن ئوخشايدۇ .

— تارىم ، كۆنچى دەرياسىنىڭغۇ سۇيىنى تەكشۈرگەندۇ ، بۇ قۇرۇق ئېقىنىنىڭ قۇمىنى نېمىگە تەكشۈرۈپ يۈرگەندۇ ، قىزىق ، ئەخمەقتەكلا خەقلەركەنە ، — دېدى ئوماق .

ئۇلار كەچكە يېقىن قاقشاللىققا يېتىپ كەلدى . ئوماق چارىدىكى چېغىدا كۈنچىققانبەگ ، تايۇقلار بىلەن تاغقا ئوۋغا چىقىپ ، قايتقاندا مۇشۇ قاقشاللىققا كېلىپ قالغانىدى . ئۇ چاغدا كۈن تېخى بالدۇر بولغاچقا ، كۈزلەككە ئۆتۈپ كەتكەن . شۇ چاغدا ئۇ قاقشالىلىقنىڭ تۆت تەرىپىنىڭ چاسا شەكلىدە ئېگىز دۆڭ بىلەن توسۇلۇپ تۇرغىنىغا ھەيران قېلىپ ، توپىنى كولاپ باققانىدى . سېغىزلىق قاتتىق توپا ئاستىدا بىر - بىرى بىلەن بىرىكىپ كەتكەندەك بولۇپ قالغان كېسەكلەرنى كۆرۈپ تېخىمۇ ھەيران بولغانىدى . بۇ ئادەمسىز چۆللۈككە قاچان ، نەدىن كېلىپ قالغان كېسەكلەردۇ بۇ ، چوڭلۇقىچۇ تېخى ، ئوماق شۇنداق ئويلاپ قالغانىدى . بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونىدىغان بولغاچقا ، ئەتراپنى ئايلىنىپ كۆرمەكچى بولدى . مۇڭاپىق بىر يەرنى تاللاپ يۈكلەرنى چۈشۈردى . ئوماق بىلەن تۇردۇش زاپاس ئېلىۋالغان ئاتلارغا مىنىپ ، ئۇۋ ئۇۋلىغاچ ئەتراپنى كۆرۈپ كەلمەكچى بولۇپ تاغ تەرەپتىكى تۆپلىككە يۈرۈپ كەتتى . تۆمۈر قالغان ئاتلارنى ئوتقا قويۇپ بېرىپ ، نەرسىلەرگە قاراپ قالدى .

ئوماق ، تۇردۇش ئۇچ چاقىرىمچە مېڭىپ بىر ئېدىرلىققا چىقىپ قالدى . ئېدىرلىق ئۇستىدىكى كىچىك دائىرىدىكى بىر تەكشىلىكتە يەردىن ئۆزۈن - قىسقا چىقىپ تۇرغان ، قالايمىقان چېچىلغان

لىپ ياتقان ، چېتىقلىق ـ چېتىقسىز ، چاسىلانغان ـ چاسىلانمـ
غان ، ئاپتاپتا قاغجىراپ چاك ـ چاك يېرىلىپ كەتكەن نۇرغۇن
ياغاچلارنى كۆردى . ئاتتىن چۈشۈپ ياغاچلارنى ئارىلاپ مېڭىپ
كېتىۋېتىپ ، ئېچىلىپ قالغان گۆرلەرنى ، ئۆلۈكلەرنىڭ باش ياكى
پۇت سۆڭەكلىرىنىمۇ كۆردى . بەزى يەرلىكنىڭ ئەتراپىغا بىر نۇق-
تىنى ئايلاندۇرۇپ توققۇز قۇر ، بەزىسىگە يەتتە قۇر باش بارماق
چوڭلۇقتىكى يۇلغۇن قوزۇقلار قېقىلغانىدى . بۇنىڭغا ئۇلار تېخىمۇ
ھەيران قالدى .

— بۇ قايسى زاماندىكى ماقاتلىقتۇ ؟ بۇ ئۆلۈكلەرنى بۇ يەرگە
نەدىن ئەكىلىپ كۆمگەندۇ ؟ — دېدى ئوماق .

— بۇ ئەتراپتا ، — دېدى تۇردۇش خېلى يىراقلارغىچە كۆز
يۈگۈرتۈپ تۇرۇپ ، — يۇلغۇن ، قاقشالدىن باشقا چوڭ دەرەخ
كۆرۈنمەيدۇ . مۇنچۇالا نۇرغۇن ياغاچلار نەدىن كېلىپ قالغاندۇ ،
بۇلارنى بۇ يەرگە كىملەر كۆمۈپ قويغاندۇ ، ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەي-
دىغان ئىشلارغۇ بۇ .

مۇشۇ چاغدا ئوماقنىڭ ئېسىگە قالاچ قاناقا ئاغزىدىن چۈشۈر-
مەيدىغان ، ئاغزىغا ئالسىلا خىيالغا چۆكۈپ كېتىدىغان ئەجداد ،
ئەجدادلار ئىزى توغرىسىدىكى سۆزلەر كېلىپ ، قۇلىقىدا ئەكس
سادا بەرگەندەك بولدى .

— قالاچ قاناقا دائىم ئەجدادلار ، ئەجدادلار ئىزلىرى توغرىسـ
ىدىلا سۆزلەيتتى . «يىراق ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىزىنىڭ نەدىلە-
كىنى بىلمەيمىز ، بەلكى بىز دەسسەپ تۇرغان مۇشۇ قۇملۇقنىڭ
ئاستىدىدۇ . ئۇ ئىزلارنى بىز تاپالمىساق ، تاپىدىغانلار چىقىدۇ »
دەيدىغان . چەپەرمۇ بىر قېتىم ئاتىسىنىڭ ئاگاھىنى يوقلىغىلى
بېرىپ ئېزىپ قېلىپ ، بىر يارداڭلىقنىڭ ئۈستىدە چوڭ بىر ماقات-
لىقنى ، مۇشۇ يەردىكىگە ئوخشاش يەردىن چىقىپ قالغان ، چېچە-
لىپ تۇرغان ھەر خىل شەكىلدىكى نۇرغۇن ياغاچنى كۆرگەنلىكىنى
ئېيتقان . مېنى باشلاپ بارماقچىمۇ بولغانىدى . مېنىڭ ۋاقتىم
توغرا كەلمەي بارالماي قالدىم . ئۇ يارداڭلىقنى كۈنچىققانبەگ ياش

ۋاقتىدا ئاتىسى بىلەن بىللە ئوۋغا كېتىۋېتىپ كۆرۈپتىكەن ، — دېدى ، ئەمما قاناقانىڭ : «ئۇ ئىزلارنى سېنىڭ بالىلىرىڭ چوقۇم تاپىدۇ» دېگىنىنى ئېيتمىدى .

— قاناقا بۇ نەرسىلەرنىڭ بارلىقىنى بىلىدىكەندۇق ـ ھە ، — دېدى تۇردۇشمۇ ھەيران قېلىپ .

— ئۆزى بىلمەيدىكەندۇق ، — دېدى ئوماق ، — قالاچ دەپ ئاتىلىدىغان ، ئۇزاق ئۆتمۇش زامانىدا ئۆتكەن بىرىنچى چوڭ بوۋىسى چۈشىدە ئايان بولۇپ سۆزلەپ بېرىپتىكەن ، قالۇچىلار شۇ قاناقا بوۋىسىنىڭ پۈشتىلىرى ئىكەن...

تۇردۇش مۇشۇ ئۆمرىگىچە كۆرۈپ باقمىغان ، بۇگۈن كۆرگەن ماقاتلىققا ، ئوماقنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغان ئاجايىپ گەپلەرگە ھەيران قالماقتا ئىدى . ئاسمان سۇزۇك ، كېچە يورۇق ئىدى . كېچە خېلى بىر يەرگە بېرىپ قالدى . ئوماق بىلەن تۇردۇشنىڭ كۆزىگە ئۇيقۇ كېلىدىغاندەك ئەمەس . ھەر ئىككىسى ئۆز ھېسسىياتى بويىچە خىيال سۈرمەكتە .

چەپەر ئېيتقان يارداڭلىقتىكى ماقاتلىق ، بۇگۈن ئېدىرلىقتا كۆرگەن ماقاتلىق ، سانسىز ياغاچلار ئوماقنىڭ خىيال ئاسمىنىدا يۇلتۇزلاردەك چاقناپ ، ئۇنى چوڭقۇر ئويلاندۇرماقتا ئىدى...

«بايىقى ماقاتلىق مەن ‹ئوماقنىڭ تاختىسى›غا بېرىشتىن بۇرۇن ياشىغان جايلاردىن ئانچىمۇ يىراقتا ئەمەسكەن ، تاغقا ئوۋغا ماڭغاندا يېنىدىن نەچچە ئۆتكەن ، ئەجەبا بۇگۈنگىچە كۆرمىگەنكەنمەن ، باشقىلارنىڭ مۇنداق نەرسە كۆردۈم دېگىنىنىمۇ ئاڭلاپ باقماپتىكەنمەن . بۇ قانداق پەيدا بولۇپ قالغان ماقاتلىق ؟ بۇرۇن زادى نېمىشقا كۆرمىدۇق ، نېمىشقا ئەجداد ، ئاتا ـ بوۋا ، بوۋىلار ئىزى دېگەن نەرسىنى ئويلاپ قويمىدۇق ؟ ھەممىمىز ئۆز ئۆيىمىزنىڭ تىرىكچىلىكى غېمىدىلا بولۇپ ، ئەجەب بىر ئۆتۈپتىكەنمىز... » تۇر ـ دۇشنىڭ كاللىسىدا ھەر خىل خىيال ئىدى .

«ئەجەب ئۆزىمىز بىلەن بىللە ئۆردەكنىمۇ ئېلىۋالماپتۇق ، ئۇمۇ كۆرۈۋالغان بولسا بوپتىكەن . قايتقاندا مۇشۇنداق ماڭساقمۇ

چوقۇم كۆرستىمەن ، سۆگەتتاغقا كېتىپ قالساق باشقا يول بىلەن قايتىمىز . يەنە مۇنداق مېڭىشنىڭ قاچان نۆۋىتى كېلىدۇ ، بويتۇ ، ئەتە بىر كۈن تۇرۇپ قاقشاللىقنى ، ئېدىرلىق ئۇستىدىكى ماقاتلىقىنى ئويدان كۆرۈۋالايلى ، ئۆردەك ۋە باشقىلارغا دەپ بەرسەكمۇ ياخشى ئەمەسمۇ ، — دېگەنلەرنى ئويلىدى ئۇماق ۋە يەنە ، — تاغدا كۈنچىققانىچە بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان بولساق ياخشى بولاتتى» دېگەنلەرمۇ كۆڭلىگە كېچىپ ، ئويلاپ ـ ئويلاپ ئۇخلاپ قالدى .

6

بۇ يىل تاغقا سالقىن بالدۇرلا چۈشتى . ئەتىگەن ـ ئاخشاملىرى قېلىن كىيىنمىسە ئەسلى ، قېلىن كىيىنسە ھەربىرىكەت قىلماقنىڭ تەسلىكى ، دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى ، ئوت ـ چۆپلەر ، چاتقاللارمۇ يىلدىكىدىن بالدۇر سارغىيىشقا باشلىغانىدى .

شىكىدى تېغىنىڭ جىلغا ـ جىرالىرى چوڭقۇر ، قورقۇنچلۇق بولمىسىمۇ ، جىقلىقى بىلەن مۇرەككەپ ، ئۆمۈچۈك تورىدەك كىرىشىپ كەتكەن . بۇنداق مۇرەككەپ جىلغىلىق تاغدا ئۇۋ ئۇۋلىماق ئاسان ئەمەس . ئۇۋ بىر قېتىملىق ئېتىشتىلا يىقىلسا ياخشى ، ئۇق ئەجەللىك يەرگە تەگمەي يارىلىنىپ قاچسا ، قاچقان يارىدار ئۇۋنى قوغلاپ تۇتماقمۇ تەس . لېكىن ، بۇ چاغدا ئۇۋنى قوغلىغۇچىمۇ ھاسىراپ ھالىدىن كېتىپ ، ئون جېنىنىڭ بىرى قالىدۇ ، ئەمما ئۇۋنىڭ گېلىغا پىچاق سۇرۇش بىلەنلا ئۇۋچىنىڭ ھاردۇقى چىقىپ ، تارتقان مۇشەققەتلىرى پۈتۈنلەي ئۇنتۇلىدۇ .

— ئۇماق ، بۇ تاغدا ئىلۇۋسۇنلار ئازلاپ كەتتىمۇ ياكى باشقا جايغا كۆچۈپ كەتتىمۇ ، ئالدىنقى يىللاردىكىدەك ئۇنداق توپ ـ توپى بىلەن يۈرۈيدىغان ماللار يوققۇ ؟ — دېدى تۇردۇش ، بىر قاپتالدىن چۈشۈۋېتىپ .

ئۇلار تاغقا كەلگەن بىر ھەپتىدىن بۇيان ئاران ئىككى تېكە ،

بىر ئارقار ئوۋلىيالمدى . بۇگۈن ئەتىگەندىن بېرى ئىككى قاپتالدىن ئاشتى ، ئىككى جىلغىنى ئارىلىدى ، كۈن چۈشتىن قايرىلدى ، تېخىچە بىرەر مال ئۇچرىمىدى .

— ئازلاپ كەتتىمۇ ، كۆچۈپ كەتتىمۇ...

— ئولتۇرۇۋېلىڭلار ! — ئوماق گېپىنى تۈگەتكۈچە تۆمۈر توۋلىدى .

بۇلار قاپتالدىن چۈشۈۋاتقاندا تۆمۈر نېرىقى قاپتالدا ئىرغايلىق بۇكلۇك تۇۋىدە ئوتلاۋاتقان بىر توپ تاغ ئۆچكىلىرىنى كۆرۈپ قالغانىدى .

ئوماق ، تۇردۇشلار دەرھال ئولتۇردى . تۆمۈر قولى بىلەن كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ ، ئوتلاپ يۈرگەن يەتتە ـ سەككىز تاغ ئۆچكىسىنى كۆردى .

ئۇۋچىلار ئۈچۈن ئىلۇھسۇنلاردىن يۈزى ئۇچرىسىمۇ ، بىرى ئۇچرىسىمۇ پەرقى چوڭ ئەمەس ، بىر قېتىمدا بىرنىلا ئاتالايدۇ ، قالغانلىرى قېچىپ كېتىدۇ . پەقەت ئۇۋلۇق مال كۆپ ئىكەن ، دېگەن تونۇشقا ئىگە بولۇپ ، شۇ ئەتراپتا سەۋرچانلىق ، ئىشەنچ بىلەن ئايلىنىدۇ شۇ . ئوماقلار ئەتىگەندىن بۇيان پىيادە گاھ ئۆرە ، گاھ ئېگىشىپ ، يۇقىرى ـ تۆۋەن مېڭىپ يۈرۈپ خېلىلا چارچىغانىدى ، بىرئاز ئولتۇرۇپ دېمىنى ئېلىۋالماق بولدى . ئىككى قاپتالىنىڭ ئارىلىقى ئوق يەتكۈدەك يىراقلىقتا بولسىمۇ ، ئەڭ ياخشىسى جىلغىغا چۈشۈپ ئۆچكىلەرگە يېقىنلىشىش كېرەك . ئوماقلار ھاردۇقىنى ئېلىۋېلىپ مېڭىشقا تەمشىلىپ تۇرغاندا ، ئۇلاردىن سەل نېرىدا يارىلانغان بىر تاغ تېكىسى پەستىن چىقىپ قالدى . ئوماقلارنى كۆرۈپ قېلىپ پەسكە ماڭماي ، ياۋىلىق جەھلى بىلەن تىرمىشىپ يۇقىرى ئۆرلىمەكچى بولدى ، بىر پۇتنى سۆرەپ يامىشىپ چىقىۋېتىپ ھالسىزلىقتىن دومىلاپ چۈشۈپ چوڭ بىر قورام تاشقا تاقىشىپ توختاپ قالدى . تاراق ـ تۇرۇقتىن نېرىقى قاپتالدىكى ئۆچكىلەر تاغقا ئۆرلەپ قېچىپ كۆزدىن يوقالدى . ئوماقلار تېكىنىڭ يېنىغا باردى . ئوق سول يانپىشىنى چېقىۋەتكەنىكەن . تېكە

چوڭ هەم سېمىز ئىدى . بىچارە ئەتراپىدا تۇرغان ئادەملەرگە غەزەپ ، ئۆچمەنلىك بىلەن مۆلدۈرلەپ قارايتتى ، چوڭ ـ چوڭ تىنات-تى . تېكىنىڭ جېنى ئاز قالغانىدى .

— قانداق قىلىمىز ؟ — تۇردۇش ئومىاقتىن سورىدى ، — پىچاق سۇرۇۋەتمىسەك هارام بولۇپ قالىدۇ .

— پىچاق سۇرۇۋېتەيلى ، بۇنى ئانقان ئوۋچى ئىز قوغلاپ كېلىدۇ .

ئوماقنىڭ گېپىگە ئۇلاپلا :

— مانا مەن كەلدىم ، — دەپ پەستىن مىلتىق كۆتۈرگەن بىر كىشى چىقىپ كەلدى .

— ۋۇي ، تاهىر تاغقۇ بۇ ، سەن ئانقانمىدىڭ بۇ تېكىنى ؟

— ۋۇي ، ئوماقمۇ سىز ؟ ! — تاهىر تاغ ئوماق بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى ، — سىلەر كۈنچىققانىبەگ بىلەن بىللە كەلمىگەنما ؟

— كۈنچىققانىبەگ كەلگەنمىدى ، ئۇ هازىر نەدە ؟ — ئوماق ئىتتىك سورىدى .

— بۇ تاغدا بەش كۈن تۇرۇپ سۆگەتتاغ تەرەپكە كەتتى .

— بەگ بىلەن كىملەر بىللە كېپتۇ ؟

— تېپىق دېگەن ئوۋچىسى بىلەن ئاتمىشبۇلاقلىق يەنە ئىككى ئادەم بار . بەگ سۆگەتتاغقا تېپىق بىلەنلا ماڭدى ، هېلىقى ئىككىسى ئاتمىشبۇلاققا قايتىپ كەتتى .

— ۋۇي ، نېمە ، هېلىقى ئىككىسى نېمىشقا بەگ بىلەن بىللە ماڭمىدى ؟

— ئۇلارنى بەگ ئۆزى قايتۇرۇۋەتتى .

— نېمىشقا ؟

— مېنى دەپ ئون نەچچە كۈن ئاۋارە بولدۇڭلار ، قىشلىق گۆشۈڭلارنىمۇ تەييارلىمىدىڭلار ، ئوۋلىغاچ قايتىپ كېتىڭلار ، سۆگەتتاغنىڭ يولىنى بىلمەن . ئۇ يەردىن چارىغا چۈشۈپ كېتىمىز ، قايتىپ كېتىڭلار ، — دەپ قايتۇرۇۋەتتى .

— كەتكىلى نەچچە كۈن بولدى ؟

— ئۇچ كۈن بولدى .
— بەگ بەش كۈن ئوۋ ئوۋلىدىما ؟
— ھېچنېمە ئوۋلىمىدى .
— نېمە ؟ ئوۋ ئوۋلىماي بەش كۈن نېمىش قىلىپ يۈردى ؟
— بەگ بۇ قېتىم تاغلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ باققىلى كەپتىكەن . بۇ تاغدا مەن بىلمەيدىغان ئون ئۆيلۈك ئادەم بار ئىكەن . بىر - بىرىدىن سوراپ يۈرۈپ ھەممىسىنىڭ ئۆيىگە باردى . مەنمۇ بەگ بىلەن بىللە مېڭىپ ئۇلار بىلەن تونۇشۇۋالدىم .
— بىر تاغدا تۇرۇپ تونۇشمامتىكلار ؟ — تۇردۇش ھەيران قېلىپ سورىدى .
— كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى ، ھەممىمىز ئۆز قازىنىمىزنىڭ غېمىدە يۈرسەك .
«قۇملۇقلار ئارىسىدا سۇ ، ئوتلاق قوغلىشىپ ، بىزلا چېچىلىپ ياشاپتىكەنمىز دېسەم ، تاغلىقلارمۇ شۇنداق ئۆتىدىكەن ئەمەسمۇ» تۇردۇش شۇنداق ئويلاپ ئەپسۇسلاندى . ئوماق كېلىۋېتىپ تاھىرتاغ ، ئۆڭكۇرتوقاي توغرۇلۇق تۇردۇش بىلەن تۆمۈرگە سۆزلەپ بەرگەچكە ، ئوماق ئۇنى تاھىرتاغ دەپ ئاتىغاندىلا تۇردۇش : «ھېلىقى قورقۇنچاق شۇكەن - دە» دەپ پەرەز قىلىپ بولغانىدى .
ئوماق بارماقلىرىنى بىر - بىرىدىن پۇكۇپ ۋاقىتنى ھېسابلاپ كۆرۈپ :
— كۈنچىققانبەگ ئەتە يا ئۆگۈنلۈككە چارىغا قايتىپ قالىدىغاندەك قىلىدۇ . چارىدا كۆپ بولسا ئىككى كۈن تۇرار . چارا بىلەن بىزنىڭ مەھەللىنىڭ ئارىلىقى يېرىم كۈنلۈكمۇ يوق . بىز قايتىمساق بولمىغۇدەك ، ھازىرلا قايتايلى ، — دېدى .
— ئۆڭكۇرتوقايغا بارمامدۇق ؟ — تۆمۈر سوراپ بولۇپ ئاتىسىغا قارىدى .
— ساڭا ئۆڭكۇرتوقايدىكى ھېلىقى قىيالىقتىكى نەرسىنى ، ئۆڭكۇردىكى تاش ھەيكەلنى كۆرسەتمەكچىدىم . بۇ قېتىم بولمىدى ، كېيىن چوقۇم كۆرسىتىمەن ، — دېدى ئوماق .

— ئو نەرسىلەرنى مېنىڭمۇ كۆرگۈم بار ئىدى ، — دېدى تۇردۇش ۋە ئوماقتىن سورىدى ، — كەلگەن يولىمىز بىلەن قايتامدۇق ؟

— قاقشاللىقنى ، ئېدىرلىق ئۈستىدىكى ماقاتلىقنى ، ياغاچلارنى تۆمۈرگە ئوبدانراق كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن شۇنداق قايتماقچىدۇققۇ ، لېكىن دىلپار بىلەن قايتمىساق ئۇلگۈرەلمىگۈدەكمىز . مەھەللىگە بەگدىن بۇرۇن يېرىپ تۇرمىساق بولماس .

ئۆڭكۈرتوقايدىكى نەرسىنى كۆرەلمىگىنى ئۈستىگە قاقشاللىقتىكى ماقاتلىقنىمۇ كۆرەلمەيدىغانلىقىدىن تۆمۈرنىڭ كۆڭلى بەك يېرىم بولدى .

— كۆڭلۈڭنى يېرىم قىلما ، — ئوماق ئوغلىنىڭ كۆڭلىنى ياسىماقچى بولدى ، — كېيىن چوقۇم ئاكاڭ ، ئۇكاڭ — ئۈچۈڭلىنى ئېلىپ مېڭىپ قاقشاللىقنى ، ئۆڭكۈرتوقاينى كۆرسىتىمەن ، يەنە تېخى چەپەر ئېيتقان يارداڭلىقتىكى چوڭ ماقاتلىقنى ئۆزۈممۇ كۆرگەچ ، سىلەرگىمۇ كۆرسىتىمەن .

— هازىر ماڭىدىغان بولساڭلار ماۋۇ تېكىنى كاۋاپ قىلايلى ، — تاھىرتاغ شۇنداق دېدى ـ دە ، ئوماقنىڭ نېمە دەيدىغانلىقىغا قارىماي تېكىنى سويۇشقا باشلىدى ۋە تۇردۇش بىلەن تۆمۈرگە ، — سىلەر قۇرۇق ئوتۇن يىغقاچ تۇرۇڭلار ، — دېدى .

ئوماق ئۇنىڭ نېمە قىلماقچىلىقىنى بىلدى . تاھىرتاغ تاغ كاۋۇپىغا ئۇستا ئىدى . ئوماق ياپىلاق تاشتىن بەش ـ ئالتىنى تېرىپ كېلىپ بىر يەرگە قويۇپ ، ئۈستىگە ئوتۇنلارنى دۆۋىلەپ ئوت ياقتى . قۇرۇق ئوتۇن گۈرۈلدەپ كۆيۈشكە باشلىدى . تاھىرتاغ تېكىنىڭ ئىككى كەينى پۇتىنىڭ لوق يېرىدىن يالپاقلاپ شىلىپ سەكىكىز پارچە گۆشنى تەييار قىلىپ قويدى ، ئاندىن ئوتتىكى تاشلارنى ياغاچ بىلەن تارتىپ چىقىرىپ كۈچەپ پۈۋلىۋېتىپ ، تاشنىڭ ئۈستىگە گۆشلەرنى قويدى . گۆش قىزىغان تاشقا تېگىش هامان پاژىلداپ كەتتى . بىرئازدىن كېيىن گۆشنىڭ تۆپە تەرىپىنى ئۇرۇپ قويدى . بايىقىدەك قاتتىق پاژىلدىمىسىمۇ ، يەنىلا پاژىلدىغان ئاۋاز

چىقتى . ئەتراپنى كاۋاپ ھىدى بىر ئالدى .
— بىزنىڭ قوم كاۋاپ قىلمىقمىزدىن ئاسانكەن ، — دېدى تۇردۇش .
— قوملۇقتا قوم كاۋاپ ، تاشلىقتا تاش كاۋاپ ، — دېدى تاھىرتاغ .
ئۇنىڭ گېپىگە ھەممىسى كۈلۈشتى ، تۆمۈر بەكرەك كۈلۈپ كەتتى .
— كاۋاپ پىشتى ، قېنى ، خالىغىنىڭلىنى ئېلىپ يەڭلار ، — دېدى تاھىرتاغ .
ئوماق باشلاپ بىر پارچىنى ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى . تۇردۇش ، تۆمۈرمۇ ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ، تۇردۇش قالغان كاۋاپلارنى بىر يەرگە يىغىپ قويۇپ ، ئۆزىمۇ بىر پارچىنى ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى . كاۋاپ ئوخشىغانىدى . گۆش نېپىز يالپاقلانغاچقا ، سارغىيىپ تەكشى پىشقانىدى . كاۋاپ يېيىلىپ بولدى ، قورساقمۇ تويدى .
ئوماقلارنىڭ ئۇلاغلىرى بىلەن يۈك ـ تاقلىرى پەستە ئىدى . گۆشنىڭ يېرىمىنى تاھىرتاغ ، يېرىمىنى تۇردۇش كۆتۈرۈپ پەسكە چۈشتى . ئۇۋلىغان مال ، يۈكلەرنى ئارتىپ بولغاندا ، تاھىرتاغ :
— ماۋۇ گۆشنى سىلەر ئېلىپ كېتىڭلار . مەن تاغدا بولغاندىكىن ئۇۋلىۋالىمەن ، — دېدى ـ دە ، گۆشنى ئۆزى ئاتلارغا تەڭشەپ ئارتىپ تېڭىۋەتتى . ئوماق تاغلىقلارنىڭ مىجەزىنى ياخشى بىلگەچكە ، باشقا گەپ قىلمىدى ، تاھىرتاغ بىلەن خوشلىشىپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ كەتتى .

7

— ئۆڭكۈرتوقايدىكى نەرسىلەرنى كۆردۈڭمۇ ؟
— ياق .
— نېمىشقا ؟
— بارالماي قالدۇق .

— نېمىشقا بارالمىدىڭلار ؟

— مەھەللىمىزگە كۆنچىققانىبەگ كېلىدىكەن ، ئالدىدا بىرىپ تۇرايلى دەپ قايتىپ كەلدۇق .

— كۆنچىققانىبەگ كېلەمدىكەن ! قاچان كېلىدىكەن ؟

كۆنچىققانىبەگنىڭ كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ئۆردەك قەۋەت خۇش بولۇپ كەتتى . ئوماق بىلەن تۇردۇش ئاغزىدىن چىقىرىپ بولغۇچە ، ئاكىسىنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغان خەۋەرنى ئۆردەك بىردەم- دىلا مەھەللە ئىچىگە تارقىتىپ بولدى .

— ئوماق ، مەھەللىمىزگە كۆنچىققانىبەگنىڭ كېلىدىغىنى راستما ؟ — مەھەممەت مەرگەن ئاغا تالادىنلا گەپ قىلىپ كىردى . ئاۋازىدىنلا ئۇنىڭ هاياجانلىنىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى .

ئۇ جاهانبەگ ، كۆنچىققانىبەگ دەپ ئاڭلىغىنى بىلەن ، شۇ يېشىغىچە ئۇلارنىڭ بىرىنىمۇ كۆرۈپ باقمىغانىدى . بولۇپمۇ كۆن- چىققانىبەگنىڭ تەرىپىنى كىشىلەر ئاغزىدىن ئاڭلاپ ، ئۇنى كۆرۈش ئارزۇسى بولسىمۇ ، كۆنى جاڭگالدىلا ئۆتكەچكە ، ئۆيىدىن نېرى بولالمىغانىدى . مانا ئەمدى بەگنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ مەھەللىسىگە ، ئىشكى ئالدىغا كېلىدىغان بوپتۇ . «ئەگەر ئوماقنىڭ گېپىگە كىر- مەي ، ئۇنىڭ يېنىغا كۆچۈپ كەلمىگەن بولسام ، ئۆمرۈم هېچكىمنى كۆرمەي ئۆتۈپ كېتەركەن . مانا ئەمدى كۆنچىققانىبەگنى كۆرىدىغان بولدۇم» دېگەنلەرنى ئويلايتتى ئۇ .

مەھەممەت مەرگەن ئۆيگە كىرگەندە ، ئوماق بىلەن ئايقۇت بىر ئىش ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ ئولتۇراتتى .

— ئۇسكەندەكلا كىرىپ گېپىڭلارنى ئۇزۇپ قويدۇممۇ نېمە ، — دېدى ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ ، ئۇ بوسۇغا تۈۋىدىلا تۇرۇپ قالدى .

— ياق ، ئاغا ، بىلگەندەك كىرىپسەن ،— دېدى ئوماق ، — ساڭا سالىدىغان مەسلىھەتىمىز بار ئىدى ، قېنى ، سۇپىغا كېلىپ ئولتۇرغىنا .

— ئىشىمىزنىڭ ئوختاسى كەلگەن ئوخشايدۇ ، — دېدى ئاي-

قۇت ئورنىدىن تۇرۇپ ، — مۇشۇ كىرىشىڭدىن شۇنداق ئويلاپ قېلىۋاتىمەن .

— نېمىلەرنى دەۋاتىسىلەر ، قايسى ئىشنىڭ ئوختاسى ؟ گې- پىڭلىنى بىلەلمەيلا قالدىمغۇ ، — دېدى مەھەممەت مەرگەن ئاغا سۇپىدا ئولتۇرۇۋېتىپ بىر ئوماققا ، بىر ئايقۇتقا قاراپ .

— مۇنداق ئىشتى ، تۇردۇشنىڭ قىزى ئايبەختەمنى تۆمۈرگە قوشتۇلۇق قىلىۋالساقمىكىن دېيىشكەن . لېكىن ، ئۇلارنىڭ قىزى- نى بىر يەرگە مۇرۇللۇغلاپ قويغان - قويمىغانلىقىنى بىلەلمە- دۇق . مۇشۇنى سەندىن سوراپ باقايلىمىكىن . دەپ مەسلىھەتلە- شىپ ئولتۇرغانىدۇق ، — دېدى ئوماق .

— ئايقۇت ئېيتقاندەك ، راست ، بۇ ئىشنىڭ ئوختاسى كېلىپ قاپتۇ . مەن بۇ ئىشنى كۈنچىققانىبەگ كېلىپ كەتكەندىن كېيىن دەي دېگەن ، — مەھەممەت ئاغا ئوماقنىڭ قاراپ گېپىنى داۋاملاشتۇر- دى ، — سىلەر ئوۋغا كەتكەن كۈنىنىڭ ئەتىسى تۇردۇشنىڭ خوتۇنى تىللاخان ئۆيىمىزگە كىرىپ : «ئاغا ، تۆمۈرنىڭ قوشتۇلۇقى بار - يوقلۇقىنى بىلدىڭمۇ ؟» دەپ سورىدى . مەن بىلمىدىم دېدىم . ئۇ ئاندىن : «ئوماق ، ئايقۇت بەك ئېسىل ئادەملەركەن ، بالىلىرى تېخىمۇ شۇنداق . تۆمۈرنىڭ قوشتۇلۇقىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ئۇقۇ- شۇپ باقسىڭ ، يوق بولسا ، ئوماق ، ئايقۇتلار قىزىمىزنى بالا قىلە- ۋېلىشنى خالىسا ، بەك خۇش بولاتتۇق » دېدى . ئىككى ئۆيدىكىلەر- نىڭ ئويلىغىنىنىڭ بىر يەردىن چىققىنىنى قارىمامدىغان . ئۇلارنىڭ قىزىمۇ بەك ياخشى قىز بوپتۇ ، — دېدى ئۇ .

— بەك ياخشى بولدى ، مەن بۇگۈنلا بىر ئامالىنى قىلىپ شەپە بېرىپ قويماي ، — دېدى ئايقۇت . ئۇ شۇ تاپتا ئايبەختەم كېلىن بولۇپ ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كېلىۋاتقاندەك خۇش بولۇپ كەتكەنىدى .

— بولدى ، — مەھەممەت مەرگەن ئاغا ئولتۇرغان يېرىدىن تۇردى ، — پىشقان ئىشنى خېمىدىن باشلايمىز دەپ ئېيتقاندەك يېرىتىپ

يۇرمەي ، كۇنچىققانىبەگ كەلگەندە بىرنەچچىمىز سۆز سېلىپ[1] كىر-سەكلا بولمىدىمۇ .

— ۋاي - ۋاي ، چوڭنىڭ ئەقلى چوڭچە ، مۇشۇنداق قىلساق بولمىدىكەنغۇ ، — ئايقۇت ئىچ - ئىچىدىن خۇشال ئىدى . ئۇ ئوماققا قاراپ ، — تۇردۇشلارمۇ شۇ ئويدا بولغاندىكىن ، مەھەممەت ئاغىنىڭ دېگىنىدەك قىلايلى ، قانداق ؟ — دېدى .

ئوماق نېمىشقىدۇر مەھەممەت مەرگەن بىلەن ئايقۇتنىڭ گېپىنى جاۋاب بېرىشكە ئالدىرىمىدى ، پەگاھدا ئۇيلاندىن - بۇيانغا بىر - ئىككىنى ماڭدى . ئۇ ئويلىنىۋاتاتتى . ئايقۇتنىڭ خۇشاللىق تەپچىپ تۇرغان كۆلگۈن چىرايى ئەجەبلەنگەن تۇسكە كىرىپ ، تېڭىرقاپ قالدى . ئوماق مېڭىشتىن توختاپ مەھەممەت مەرگەن ئاغىغا قارىدى .

— تۇردۇشلارمۇ بىزگە ئوخشاش ئويلاپتۇ دەپلا ، بىر قەدەمنى كەم باسساق قانداق بولار . ئەھۋالدىن قارىغاندا ، سۆز سالدۇرساق ئۇلارنىڭ ماقۇل كۆرىدىغانلىقىدا گەپ يوق ئىكەن . لېكىن ، ئۇلار قانداق ئويلاپ قالىدۇ . «بىزنى ئۆزىگە تەڭ كۆرمەپتۇ ، كۆزىگە ئىلماپتۇ . بىزگە ماقۇل دېمىسە ، يەنە كىم بارتى دەپ ئويلاپتۇ» دېگەن خىياللارغا كېلىپ قالماسمۇ ، بىزدە بار كۆڭۈل ئۇلاردىمۇ بار ، ئۆزىمىزنى دەپ باشقىلارنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىپ قويمايلى . بۇ ئىشتا ئىشەنچىمىز بولغاندىكىن ئالدىراپ كەتمەيلى . ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ بۇ ئادىتىدە ئادەمنىڭ كۆڭلى چوڭ بىلىنگەن ، قانداق دېدىم ، — دېدى ئوماق .

مەھەممەت مەرگەن ، بولۇپمۇ ئايقۇت ئۆزلىرىنىڭلا كۆڭلىنى ئويلاپ ، يەنە بىر تەرەپنىڭ كۆڭلىنى ئويلىمىغىنىدىن خىجىللىق ھېس قىلىپ «ۋاللىدە» قىزىرىپ ، گەپكە ئېغىز ئاچاي دەپ تۇرۇشىغا ، ئۆيگە بىر ئادەم كىرىپ كەلدى . ئوماق ، ئايقۇت كىرگەن كىشىنى تونۇدى . ئۇ ئوماققا قاراپ :

— ئالىباي ئاقساقال ، ئۆگۈنلۈككە كۇنچىققانىبەگ چارىغا كېـ-

---

① سۆز سالدۇرۇش — ئەلچى كىرگۈزۈش .

لىدىكەن . ئوماقنى چاقىرىپ كەل ، كەلمەي قالمىسۇن دەپ ئالدىـ
كىزغا مېنى ئەۋەتتى ، — دېدى .
— بەگ چارىغا ئۆگۈنلۈككە كېلەمدىكەن؟ بەگنىڭ چارىغا زادى قاچان كېلىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە ئىچىم تىت ـ تىت بولۇپ تۇرغانىدىم . ئەتىگەنلىككە سەھەر يولغا چىقايلى ، — دېدى ئوماق .
ئايقۇتنىڭمۇ چارىغا ئوماق بىلەن بىللە بارغۇسى بار ئىدى . ئوماقمۇ كۈنچىققانىبەگ چارىغا كەلگەندە ئايقۇت ، مەھەممەت ئاغا ، تۇردۇشلارنى ئېلىپ بېرىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى ، ئەمما ھازىر ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولۇپ قالدى . بەگ بۇ يەرگە كېلىشتىن ئىلـ گىرى «ئېتەك يىرتىش» قىلمۇبتىش كېرەك . يىرتىلغان ئېتەكنى ئوڭشاش ـ ئوڭشىماسلىقنى تىللاخان ئېرى تۇردۇش بىلەن مەسلـ ھەتلەشمىسە بولمايدۇ . شۇڭا بەزى ئىشلارنى ئايقۇتقا تاپىلاپ قوـ يۇپ ، ئەتىسى ئەتىگەندە مەھەمـمـەت ئاغا بىلەن چارىغا يۈرۈپ كەتتى...
— كۈنچىققانىبەگ چاردا بىر ھەپتە تۇرار . بەگ كەلگەندە بىز قانداق ئىشلارنى قىلىمىز ، مەسلىھەت بېرىڭلار ، — ئالىباي ئاقسا ـ قال ئولتۇرغانلاردىن مەسلىھەت سورىدى .
كۈنچىققانىبەگ ئەتە كېلىدىغان بولغاچقا ، ئالىباي ئاقساقال مەسلىھەتلەشكىلى ئوماق ، ئەزىمباقى قاتارلىق بىرنەچچە چوڭ ياشـ لىقلارنى ئەتىگەندە ئۆيىگە چاقىرغانىدى .
— مېنىڭچە ، — دېدى ئوماق ، — بەگ كۆپ بولسا ئىككى كۈن تۇرارمىكىن .
— نېمىشقا؟ — ئالىباي ئاقساقال سورىدى .
— بەگنىڭ بۇ قېتىمقى يۈرت ئارىلىشى تاغلىقلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئىكەن . شۇڭا تاغدىلا يۈرۈۋاتقىنىغا يىـ گىرمە كۈندىن ئېشىپتۇ . ئەگەر ھەربىر مەھەللىدە بىر ھەپتىدىن تۇرىدىغان بولسا ، يېڭى يۈرتچاپقانغا ئىككى ئايىدىمۇ بېـرىپ بولالمايدۇ .
— چارا چوڭ يۈرت ، ئاران بىر كەلگەندە شۇنچىلىكلا تۇرارـ

مۇ ؟ — ئەزىمباقىمۇ ئوماقنىڭ دېگىنىگە ئىشەنمىگەندەك سورىدى .

— قۇرۇق تالىشۇۋېرمەيلى ، — دېدى ئالىباي ئاقساقال ، — بەگنىڭ نەچچە كۈن تۇرىدىغانلىقى ، كۆڭلىدە نېمە ئويلايدىغانلىقىنى بىلمەيمىز . شۇڭا ئۆزىمىز قىلىدىغان چوڭ ئىشلارنى دېيىشۇۋېلىپ ، قالغان ئىشلارنى بەگ كەلگەندە مەسلىھەتلەشمەيلىمۇ .

— مېنىڭچە ، بەگ بىزنىڭ تېرىقچىلىق قىلغان يەرلىرىمىزنى كۆرىدۇ ، ئولجو[1]ۋە ئاجىز - ئورۇقلارنىڭ ھال - كۈنىنى سورايدۇ ، — دېدى ئوماق .

— ئېتىزلىرىمىزنى كۆرمەكچى بولسا ، ئەنە تۇرۇپتۇ . ئولجو-لارنىڭ ھال - ئەھۋالىنى ئۇقۇشماق بولسا ، كۈزنىڭ بېشىدىلا ئالدى بىلەن شۇلارنىڭ ئىشلىرى غەلىتىپ قويۇلغان . بۇ جەھەتتە ئاقساقال ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ ، — دېدى ئەزىمباقى .

مەسلىھەتنىڭ ئاخىرى ئۇزۇلمەي تۇرۇپ ئۆيگە ئوماقنى چاقىرغىلى بارغان كىشى كىرىپ كېلىپ :

— كۈنچىققانبەگ مەھەللە سىرتىغا كېلىپ بوپتۇ ، — دەپ خەۋەر قىلدى .

ئۆيدىكىلەر ، بەگنىڭ كېلىپ قالغىنىدىن خەۋەر تاپقان چوڭ ياشلىقلاردىن بولۇپ سەككىز - ئون ئادەم ئالىباي ئاقساقالنىڭ باشچىلىقىدا مەھەللە سىرتىغا قاراپ ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى . بۇلار باش مەھەللىدە كۈنچىققانبەگ بىلەن ئۇچراشتى . بۇلار بەگنى ئاز بولغاندا بەش - ئالتە ھەمراھ بىلەن كېلىدۇ دەپ ئويلاشقانىدى . لېكىن ، كۈنچىققانبەگنىڭ يېنىدا بىرلا ھەمراھى — مالاي ئوۋچىسى تېپىق بار ئىدى . بەگ كالا مىنىۋالغان بولۇپ ، تېپىق ئات مىنىپ ، بىر ئات ، بىر تۆگىنى ئېتىغا چېتىپ يېتىلىۋالغانىدى . يۈك ئېغىر ئەمەس ئىدى ، ئاساسەن كىيىملەر ئىدى . ئالدىغا چىقىقانلار نېرىدىنلا ئاتلىرىدىن چۈشتى ، كۈنچىققانبەگمۇ تېپىنىڭ يارىدىمىدە كالىدىن ھۆمۈدەپ تەستە چۈشتى . بەگ مۇشۇ بىر يىلدىن بۇيان بەكلا سەمرىپ كەتكەنىدى . ھەممىسى بەگ بىلەن كۆرۈشتى ،

---

1) ئولجو — يېتىم - يېسىر .

هاردۇق سوراشتى . بەگ ئاخىرىدا ئوماق بىلەن قايتا كۆرۈشۈپ :
— سېنى بەك سېغىندۇق ئوماق ، يا سەن ئابدالغا بارمىدىڭ ياكى بىز بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ بولالمىدۇق ، — دېدى ئوماقنىڭ قولىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ .
— مەھەللىگە بارايلى ، — دېدى ئوماق ، — ساڭا دەيدىغان يېڭى گەپلەرمۇ بار .
ئوماق بىلەن ئالىباي ئاقساقال كۈنچىققانىبەگنى تۆگىگە مىندۈردى . ئۇزۇن يولدىن كەلگۈچە هارغان ئاچ تۆگە بەگنىڭ يوغان ، ئېغىر بەستىنى كۆتۈرۈپ ئاران ئورنىدىن تۇردى . بۇ يەردىكىلەرنىڭ ئۇلاغلىرى تۆگە بىلەن هەمسەپەر مېڭىشقا كۆنۈك ، ئۇركۈمەيدۇ . ئالىباي ئاقساقال بەگنىڭ بىر يېنىدا ، ئوماق يەنە بىر يېنىدا ماڭدى ، قالغانلار ئارقىدىن ئەگىشىپ ماڭدى .
— ئون كۈنىڭ ئالدىدا ئابدالغا بارغانىدىم ، — ئوماق گەپ باشلىشىغا كۈنچىققانىبەگ :
— ئاڭلىدىم ، چەپەر ساقىيالماي كېتىپ قاپتۇ...
بەگ گېپىنى توختىتىپ جىم بولدى . ئالىباي ئاقساقال گەپ قىلماقچىدى ، ئۇمۇ جىم بولدى . مەھەللە ئىچىگە — ئالىباي ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە كەلگۈچە هەممىسى چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە مېڭىشتى . كۈنچىققانىبەگنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ئەر ـ ئايال ، قېرى ـ ياش ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ تۇرۇشقانىدى . تۆگىنىڭ ئۈستىدە يوغان بىر قورام تاشتەك ئولتۇرغان بەگنى كۆرگەن كىشىلەر ، بولۇپمۇ ئاياللار بىرنېمىلەرنى دېيىشىپ كۈلۈشەتتى ، پاراڭلىشاتتى . يېقىن كەلگەندە ، ئۇلارنىڭ قايغۇ قاپلىغان چىرايىغا قاراپلا شۈكلەشتى ، «بەگ تاغدا بىرەر پالاكەتچىلىككە ئۇچرىغان ئوخشىمامدۇ» دەپمۇ ئويلاشتى .
تۆگىنى ئالىباي ئاقساقالنىڭ ئۆيىنىڭ ئىشكى ئالدىغا ئەكىلىپ چوكلىدى[1] . كۈنچىققانىبەگ تۆگىدىن چۈشۈپ ئەتراپتا تۇرغانلارغا قايغۇلۇق چىرايى بىلەن سالام بېرىپ قويۇپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى . كىشىلەر : «نېمە بولغاندۇ ، بەگكە نېمە بولغاندۇ» دېيىشىپ

[1] چوكلىدى — چۆكتۈردى ، يانقۇزدى .

شىپ ، ئەتراپىنى «گۈدۈك ـ گۈدۈك»لار قاپلىدى .

— باشقا ئىش يوق ، — دېدى ئەزىمباقى ، — ھېلىقى «دېۋە ئادەم» — چەپەر ئۆلۈپ كېتىپتىكەن ، بەگ شۇنىڭغا قايغۇرۇۋاتىدۇ ، — ئۇ شۇنداق دەپ قويۇپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى .

ئالىباي ئاقساقال كۈنچىققانىبەگكە چارىنىڭ يازدىن بۇيانقى ، بولۇپمۇ كۈزدىن بېرىقى ئىشلىرىنى تونۇشتۇرۇپ :

— تېرىقچىلىقىمىزنىڭ بىر قىسمى كەلكۈندە قالدى ، شۇڭا بۇ يىلقى قىشنى يەنىلا بېلىق بىلەن ئوۋ گۆشىگە تايىنىپ ئۆتكۈزىمىز . بېلىقتا گەپ يوق . كەلكۈن ئېلىپ كەلگەن بېلىقلاردىن يەپ ئاشقۇدەك تۇتتۇق . ئولجو ۋە ئاجىزلارغا ئالدىن بۆلۈپ بەردۇق . ئوۋچىلارنىڭ بىر قىسمى قايتىپ كەلدى . كۆپلىرى تېخى كەلمەدى . ئىشلار مانا شۇنداق . بەگ نېمىنى كۆرىمەن دېسە كۆرسىتىمىز . بىز ئۇچ كۈندىن كېيىن قوشاق ئېيتىشىش قىلايلىمىكىن ، دەپ ئويلاشتۇق ، — دەپ گېپىنى توختاتتى .

— تاغقا چىققان ئوۋچىلاردىن ، يولدا ئۇچرىغانلاردىن سوراپ ئەھۋالنى بىلدىم ، ئالىباي ئاقساقال ، — دېدى كۈنچىققانىبەگ ئاقساقالغا قاراپ ، — بەك ياخشى قىپسەن . ئولجولارنىڭ ، ئاجىز ـ ئورۇقلارنىڭ ئۆۋىكى[1] سىلەر بىلەن بىز . كىشىلەردىن ئاڭلاپ بەك خۇش بولدۇم . بۇ يەردە تۇرمايمەن ، چۈشلۈك غىزانى يەپ بولۇپلا ئوماقلارنىڭ مەھەللىسىگە ئۆتۈپ كېتىمەن . «ئوماقنىڭ تاختىسى» دىن دىلپارغا بارىمەن . ئۇ يەردىن كۈزلەك ، تىكەنلىككە كېلىپ چوڭ يولچە قايتىمەن . مېنىڭ بۇ قېتىمقى يۈرت ئارىلىشىم تاغلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئىدى . مەن قۇملۇق ئارىلىرىدىكى ئادەملىرىمىزنىلا تىرىكچىلىك غېمىدە بىر ـ بىرى بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشماي يالغۇز ياشاپ ئۆتىدىكەن دەپ ئويلاپتىكەنمەن ، تاغدىكىلەرمۇ بىر تاشنىڭ ئىككى تەرىپىدە[2] ئولتۇرۇپ ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ تۇرۇپمۇ بىر ـ بىرىنى بىلىشمەيدىكەن ، زادىلا قاۋۇشۇپ[3] باقمايدىكەن . ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزمۇ مۇشۇنداق ئۆتۈش ـ

---

① ئۆۋەك — يۆلەك ؛ يارەمچى .
② بىر داۋاننىڭ ئىككى تەرىپىدە ، دېگىنى .
③ قاۋۇشۇش — جەم بولۇش ، بىر توپ بولۇش ، ئويۇشۇش .

كەن بولغيدىمۇ ، بىز ئەجەب چېچىلىپ ياشايدىكەنمىز . سىلەرگە دەپ قويىدىغان مۇنداق بىر ئىش بار ، تاغلىقلارنىڭ ئوۋ گۆشىدىن باشقا يېمەكلىكى بەك ئاز ئىكەن . ئاتمىشبۇلاق ، قۇرۇقتاغ ، سەكىرتاغدىكىلەرگە يېڭى يۈرتچاپقاندىكى تۆت مەھەللە قىشلىق يېمەكلىك بېرىدۇ . شۇڭدى ، سۆگەتتاغدىكىلەرگە سىلەر ، دىلپار ، كۆزلەك ، تىكەنلىكتىكىلەر بېرىسىلەر . ئۇلاردىن ئادەم كېلىدۇ ، شۇلارغا بەرسەڭلار بولىدۇ . ئاساسلىقى بېلىق بېرىسىلەر . بېرەلمەسەڭلار ، ئۇجۇلدىنمۇ ئازراق بەرسەڭلار تېخىمۇ ياخشى . ئوماقلار ئۇ يەرگە يېڭى باردى ، بېرەلىگۈدەك بولسا بەرسە بولىدۇ . مېنىڭ دەيدىغىنىم مۇشۇ ئىش .

— بىز بېلىقمۇ ، ئۇجۇل تالقىنىمۇ بېرەلەيمىز . بۇ يىلقى كەلكۈن بىزگە بېلىقنى خېلى چۈلۈق ئەكېلىپ بەردى . شۇنداق ئەمەسمۇ ؟ — دېدى ئوماق ئولتۇرغانلارغا قاراپ .

ئولتۇرغانلار كۈلۈشۈپ كەتتى .

كۈنچىققانبەگنىڭ : «چاربىدا تۇرماي ، بۇگۈنلا ئوماقلارنىڭ مەھەللىسىگە ئۆتۈپ كېتىمەن» دېگىنىگە ھېچكىم بىرنېمە دېيەلمىدى . ئۇلار بەگ بىلەن ئوماقنىڭ بىر ـ بىرىگە يېقىن ، ئامراقلىقىنى ھەتتا ئاكا ـ ئۇكا بولۇشقىنىنمۇ بىلەتتى ، يەنە بىرى ، ئوماقلار يېڭى مەھەللە قۇرغاندىن بۇيان كۈنچىققانبەگ كېلىپ باقمىغانىدى .

شۇنداق قىلىپ ، كۈنچىققانبەگنىڭ چاربىدا تۇرماي «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا كېتىدىغانلىقى مۇقىملىشىپ قالدى .

8

تۆمۈر ئېتىنى ، ئۆردەك كۈنچىققانبەگ بەرگەن قېچىردەك يوغان چامبول ئېشىكىنى ئوتلاققا باغلاپ قويۇپ ، بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى . تۆمۈر يېقىندا ئاتىسى بىلەن ئوۋغا چىققاندا كۆرگەن ، ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بەرمەكتە . ئاكىسىنىڭ قاقشاللىقتىكى تۆت تەرىپى تەڭ چاسا شەكىللىك دۆڭ ،

نېرىدىكى ئېدىرلىق ئۇستىدىكى كەتكەن ماقاتلىق ، ئۇنىڭدىكى چوقچىيىپ ، چېچىلىپ ياتقان ھەر خىل ، نۇرغۇن ياغاچلار ، ئۆڭكۈرتوقايدىكى نەرسىلەر توغرىسىدىكى گەپلىرى ئۆردەكنىڭ بالىلىق كۆڭلىگە ئوت يېقىپ ، ۋۇجۇدىنى يالقۇنغا ئايلاندۇرماقتا ئىدى . «مەنمۇ ئاكامچىلىك چوڭ بولغان بولسام بوپتىكەن» دېگەنلەر كۆڭلىگە كېچىپ ، ئۇنىڭدا چوڭ بولۇشقا ئالدىراش ئىستىكى تېخىمۇ كۈچەيگىلى باشلىدى .

— ئۆردەك ، قارا ، كېيىك ! — ئۆردەكنىڭ تاتلىق ئارزۇلۇق خىيالىنى تۆمۈر ئۇزۇۋەتتى .

ئۆردەك ئاكىسى كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . بىر كېيىك نېرىدىكى بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە بۇلارغا قاراپ تۇراتتى . ئانا ـ بالا كېيىك ئىككى ئايىنىڭ ئالدىدا ، كەلكۈندىن بىر ھەپتە بۇرۇن كەلگەنچە ، كېيىن كەلمىدى . شۇ چاغدىلا كېيىك بالىسى ئانىسى بىلەن تەڭ بولۇپ قالغانىدى .

— كېيىك ، بىزنىڭ كېيىك ! — ئۆردەك ئاغزىدىن گەپ چىقىپ بولغۇچە قۇم دۆۋىسىدىن ئېتىلغاندەك چۈشۈپ كېيىك تەرەپكە يۈگۈردى .

تۆمۈرمۇ ئۇكىسىنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى . بۇلار قۇم دۆۋىسىگە چىقىۋاتقاندا ، كېيىك كەينىگە بىرنەچچىنى داجىپ توختىدى . تۆمۈر ، ئۆردەكنىڭ ھىدى بۇرنىغا يەتكەندىلا داجىشتىن توختىغانىدى . ئاكا ـ ئۇكىلار قۇم دۆۋىسىگە چىققاندا ، كېيىك ئالدى بىلەن ئۆردەكنى ، ئاندىن تۆمۈرنى پۇراشقا باشلىدى .

— ئەجەب ئانىسى يوققۇ ؟ — دېدى تۆمۈر ئەتراپقا قاراپ .

ھەر قېتىم ئانا ـ بالا بىللە كېلەتتى . بۇ قېتىم ئانىسى يوق ، بالىسىلا كەلگەنىدى . ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ كۆڭلىگە كەچمىگەن ئويلار كەچكەنىدى .

— ئەنە ، ئاۋۇ يەردە بىر كېيىك تۇرىدۇ ! — ئۆردەك بىر يۇلغۇنلۇقنى كۆرسەتتى .

تۆمۈر ئۇكىسى كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ ، بۇلاردىن كۆز ئۇزمەي بوينىنى سوزۇپ قاراپ تۇرغان بىر مارالنى كۆردى .

— ئۇ چوقۇم مۇشۇ كېيىكنىڭ ئانىسى ، — دېدى ئۇ .

بۇلار ئانا كېيىك توغرىسىدا گەپ قىلىپ تۇرغاندا ، يېنىدىكى كېيىك بىر نەرسىدىن قورققاندەك بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ بىر قاردى ـ دە ، كەينىگە ئۆرۈلۈپلا تۆۋەنگە قاراپ قاچتى . تۆمۈر ، ئۆردەكلەر نېمە بولغانلىقىنى بىلەلمەي ، كېيىك قارىغان تەرەپكە قاراپ ، بىر ئادەمنىڭ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقىنىنى كۆردى . ئۇ-نىڭ بىر قولى ھەدەپ تىزگىن سىلىپ پۇلاڭلايتتى ، يەنە بىر بوش قولىمۇ پۇلاڭلايتتىيۇ ، بۇلارغا چولاقتەك كۆرۈندى .

— مەھەممەت مەرگەن ئاكامغۇ ئۇ ، ئاتام بىلەن بىللە كەتكەن-تىغۇ ؟ ! — دېدى تۆمۈر .

ئۆردەكنىڭ ئەس ـ يادى كېيىكتە ئىدى . ئۇ كېيىك قاچقان تەرەپكە قارىۋىدى ، ئانا ـ بالا كېيىكنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى . مەھەممەت مەرگەن ئاغا بۇلارنى كۆردىمۇ ـ كۆرمىدىمۇ ، تۆمۈرلەر-گە قاراپمۇ قويماي ، ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە مەھەللە تەرەپكە كەتتى . تۆمۈر ئەنسىزلىككە چۆشۈپ ، بايىقى : «چارىغا ئاتام بىلەن بىللە كەتكەنتىغۇ ! » دېگەن گېپىنى يەنە تەكرارلىدى ـ دە ، مەھەللىگە يۈگۈردى . ئۆردەكمۇ شۇئان ئاكىسىنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى ، ھازىر ئۇنىڭ كاللىسىدىن كېيىك توغرىسىدىكى خىياللار كۆتۈرۈ-لۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى : «ئاتامغا نېمە بولغاندۇ ، ئۇنىڭغا بىر ئىش بولدىمۇ نېمە ؟ » دېگەن بىر ئەندىشە ئىگىلىۋالغانىدى .

ئۇلار يۈگۈرگىنىچە ئۆيگە كىرگەندە ، ئانىسىنىڭ مەھەممەت ئاغىغا قاراپ :

— بەك ياخشى ، بەك ياخشى بوپتۇ ، — دېگەنلىكىنى ئاڭلاپ گاڭگىراپ تۇرۇپ قېلىشتى .

— ھە ، نېمە بولدى ، ھۇلۇسلاپ[1] كېتىپسىلەرغۇ ؟ — دەپ سورىدى ئايقۇت .

تۆمۈر بولغان ئىشنى دەپ بەردى .

— ۋۇي ، كېيىك كېپتىكەنما !

---

[1] ھۇلۇسلاپ — ھاسىراپ ، ھۆمۈدەپ .

— هەي ، يەنە شۇ مېنىڭ كاساپىتىم . بۇنى بىلگەن بولسام تۆۋەن تەرەپ بىلەن ماڭاركەنمەن ، — دېدى مەھەممەت ئاغا ئەپسۇسلىنىپ ، — كۇنچىققانىبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى سىرتىغلاشقا ئالدىراپ ئۇدۇل يول بىلەن مېڭىپتىمەن .

— كۇنچىققانىبەگ مەھەللىمىزگە كېلەمدىكەن ؟ — ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى تەڭلا سورىدى .

— ھەئە ، كېلىدىكەن ، ئاتاڭ باشلاپ كېلىۋېتىپتۇ ، — دېدى ئايقۇت .

تۆمۇر بىلەن ئۆردەك خۇش خەۋەرنى مەھەللىدىكىلەرگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى .

كۇنچىققانىبەگ كەچ ئارىسىدىن بۇرۇن كەلدى . بەگ ، ئوماقلار بىلەن بىللە ئالىباي ئاقساقال ، ئەزىمباقى ، ئۇنىڭ خوتۇنى تۇلەمخان ، قىزى دۆلەتخان ، يەنە باشقا چوڭ ـ كىچىك ئۇندەك ئادەم كەلگەنىدى .

كۇنچىققانىبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن مەھەللىدىكىلەر خەۋەر تېپىپ بولغاچقا ، بىر دەمدىلا ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ بولدى . مەھەللىدىكىلەردىن ئوماق ئائىلىسىدىكىلەردىن باشقىلىرى كۇنچىققانىبەگنى كۆرۈپ باقمىغانىدى . ھەرقايسىسى بەگنى ھەر خىل قىياپەتتە پەرەز قىلىشاتتى . ئۇلار ئوتتۇرا بوي ، ئەمما زىيادە سېمىز ، ئۆزلىرىدەك ئادەتتىكىچە كىيىنگەن بەگكە قاراپلا قېلىشتى .

كۇنچىققانىبەگ چاردىلا ئوماقلارنىڭ مەھەللىسىدە ئىككى كۇن تۇرىدىغانلىقى ، ئىككىنچى كۇنى قوشاق ئېيتىشىش ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ، مۇشۇنداق بولغاندا مەنىلىك بولىدىغانلىقىنى جاكارلاپ ، ئالىباي ئاقساقالغا دەرھال كۆنچى ، ئەۋەيلى ، تېيىزكۆل ، دىلپار ، يېڭىكۆل ، بۇلۇڭكۆل ، قارا ساچ ، كۇزلەك ، تىكەنلىكلەرگە خەۋەرچى ماڭدۇرۇشنى تاپىلىدى . ئاقساقال شۇئان يۇقىرىقى يۇرت ـ مەھەللىلەرگە كۇنچىققانىبەگ نامىدا ئادەم ماڭدۇرۇۋەتكەنىدى .

— مەنمۇ بېرىپ مەھەللىدىكىلەرنى سىرتىغلاپ قوياي .

مىكىن ، — دېدى مەھەممەت ئاغا ئوماققا .

ئوماق : «مەنمۇ شۇنداق ئويلىدىم» دېمەكچىدى ، لېكىن ئۇ-نىڭ ئاغزىدىن ئېنىق بىر گەپ چىقىپ بولغۇچە مەھەممەت ئاغا ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتىپ بولدى .

كەچلىك تاماق بالدۇر يېيىلدى . ئوماقنىڭ ئۆيىدە كۇنچىققان-بەگ بىلەن ئالىباي ئاقساقال قالدى ، قالغانلارنى باشقىلار ئۆيلىرى-گە ئېلىپ چىقىپ كەتتى .

— يات ئەلدىن كۆك ـ يېشىل كۆز ، سېرىق چاچلىق بىرنەچ-چە ئادەم كېلىپ دەريا ، كۆللەرنى ئۆلچەپ يۈرگۈدەك ، — دېدى ئوماق ، ئۆيدە ئۆزلىرىلا قالغاندىن كېيىن كۇنچىققانبەگكە ، ئاخ-رىدا يەنە ، — ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھېلىقى ياقۇپبەگ ، مەھەممەت دادخاھ دېگەنلەرنىڭمۇ ئىككى ئادەمى بار ئوخشايدۇ ، — دەپ قو-شۇپ قويدى .

— كونا ئابدالدىكى تاشتالى ئاتمىشبۇلاققا ئادەم ئەۋەتىپتە-كەن ، ھەممە ئىشتىن سىرتىغ تاپتىم ، — كەيپىياتىدىن كۇنچىققان-بەگ بۇ ئىشقا ئانچە ئېرەنشىمگەندەك ئىدى ، — دەريا ، كۆللەر-نىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىنى ، تېيىز ـ چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچەيدىكەن-غۇ شۇ . بۇ لوپ دالىسىدا قانچىلىك دەريا ، كۆل بار ، ھەممىسىنى ئۆلچەپ ، تەكشۈرۈپ بولالامدىكەن . بۇ دەريا ، كۆللىرىمىزنى كۆتۈ-رۈپ ئەكەتمىگەندىكىن ، ئۆلچىسە ئۆلچىمەمدۇ ، ئاڭلىسام كېلەر يىل 2 ـ ئايغىچە شۇ ئەتراپتا تۇرغۇدەك ، — دېدى كۇنچىققانبەگ .

بەگنىڭ دېگىنى بىلەن تۇلەك بوۋىنىڭ دېگىنى ئوخشاش ئە-دى . «دېمىسىمۇ ، — دەپ ئويلىدى ئوماق ئىچىدە ، — دەريا ، كۆلنى كۆتۈرۈپ كېتەلەمتى··· »

ئەتىسى ئەتىگەندە كۇنچىققانبەگ بىلەن ئالىباي ئاقساقال ، ئەزىمباقىلار مەھەللىنى ، ئېتىز ـ ئېرىقلارنى ئارىلىدى ، كۆردى .

— يەر تاللاش ، ئېرىق ، ئېچىق ئېلىشلاردا مەھەممەت مەرگەن ئاغىنىڭ رولى چوڭ بولدى . بۇرۇن سېيىت تۆگىنىڭكىدە ئىشلەپ يۈرۈپ بۇ يەرلەر بىلەن پىششىق تونۇشۇپ قاپتىكەن ، — دېدى

ئوماق ، مەھەممەت ئاغا بىلەن تونۇشۇپ قېلىش جەريانىنىمۇ قىسقىچە سۆزلەپ بېرىپ .

— بىز ، — دېدى كۇنچىققانىبەگ ، — يېڭى يۇرت قۇرۇشتىمۇ يەرنى ئوبدان تاللىماپتىكەنمىز . تېرىقچىلىققا تاللىغان يېرىمىزمۇ قۇملۇق بولغاچقا ، سىلەرنىڭكىدەك بولمىدى ، شۇڭا كىشىلەر تېرىقچىلىقتىن يالتىيىۋاتىدۇ .

ئوماق ئۆرەدەكىنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمە دەپ پىچىرلىۋىدى ، ئۆي تەرەپكە يۈگۈرۈپ كېتىپ ، ئېچىق ئاچاندا يەرنىڭ تېگىدىن تېپىۋالغان كەتمەننى كۆتۈرۈپ كەلدى . ئوماق كەتمەننى كۇنچىققانىبەگكە كۆرسىتىۋېتىپ ، ئۇنىڭ قانداق تېپىلىپ قالغانلىقىنى ، بۇنىڭغا قارىتا ئۆزىنىڭ ئوي ـ خىيالىنىمۇ سۆزلەپ بەردى .

— ھە ، بۇ سېيىت تۆگىنىڭ ئادەملىرى تاشلىۋەتكەن كەتمەندۇ .

— ياق ، — دېدى ئوماق كۇنچىققانىبەگنىڭ گېپىگە قارىتا ، — ياق ، سېيىت تۆگە بۇ تەرەپتە يەر تېرىماپتىكەن .

— تېرىسا ، تېرىمىسا ئۇنىڭ ئىشى ، ئۇنىڭ ئادەملىرى چۇشۇرۇپ قويغاندۇ .

ئوماق كەتمەن توغرۇلۇق باشقىچە پىكىرده ئىدى ، ئەمما يۇرت بېگى بۇنىڭغىمۇ ئېرەنشمەي ئادەتتىكى گەپنى قىلىپ يۇرىدۇ . ئوماق ئوغلىغا ئىشارەت قىلىۋىدى ، ئۆرەدەك ئاتىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشىنىپ ، كەتمەننى ئۆيگە ئاپىرىپ قويغىلى ماڭدى .

— ئاڭلىسام ، — دېدى كۇنچىققانىبەگ ، — سىلەر بىر كېيىك بالىسىنى ئۆگىتىۋاپسىلەرغۇ ؟

ئوماق ئېغىز ئاچقۇچە مەھەممەت مەرگەن گەپ باشلاپ كېيىك بالىسىغا مۇناسىۋەتلىك جەريانىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىپ :

— ئۇ كېيىك تۇنۇگۈنمۇ كەپتىكەن ، مېنىڭدىن قورقۇپ قېچىپ كېتىپتۇ ، — دېدى .

— قالاڭ قاناقا ، — دېدى كۇنچىققانىبەگ ئوماققا قاراپ ، — بالىلىرىڭنى خاسىيەتلىك ئادەم بولىدۇ ، دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن ،

بۇ يەرگە كېلىپلا بىر كېيىك بالىسنى ئۆگىتىۋالغىنىنى قارا. شۇ كېيىك بالىسنى مەن بىر كۆرسەم بوپتىكەن.

چۈشتىن قايرىلىشتىن باشلاپلا يېقىن ئەتراپتىكى مەھەللىلەر-دىن بەزىلەر «ئوماقنىڭ تاختىسى»نى، يېڭى مەھەللىنى كۆرگەچ ئەتە ئۆتكۈزۈلىدىغان قوشاق ئېيتىشىشنى ئاڭلاشقا ئالدىراپ كېـ-لىشكە باشلىدى...

مەھەللىنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى قۇملۇق تۈز ئەتىگەندىلا ئادەم-لەر بىلەن تولۇشقا باشلىدى. چوڭلارنىڭ ژاراڭ - چۇرۇڭى، بالىلارنىڭ قىقاس - چۇقانلىرىغا ئات، كالا، تۆگە، ئېشەكلەرنىڭ كىشنەش، مۆرەشلىرى، بوزلاش، ھاڭراشلىرى قوشۇلۇپ، كەڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئون نەچچە ئۆيلۈك بۇ كىچىككىنە يېڭى مەھەللىنى جانلاندۇرۇۋەتتى. كىشىلەر ئۇيان تۇر، بۇيان ئولتۇر، دەپ بىرئادەم باشقۇرمىسىمۇ، ئادەتلىرى بويىچە چوڭلارنىڭ ئول-تۇرغىنىغا قاراپ، ئوتتۇرىدىن مۇڭاپىق سورۇن قالدۇرۇپ چۆرە-دەپ ئولتۇرۇشتى. ئالدىدا ئولتۇرغانلار بالىلار، ئاياللار ۋە چوڭ ياشلىق قېرىلار بولۇپ، ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەرنىڭ ھەممە-سى كەينىدە ئۆرە تۇرۇشاتتى. قوشاق ئېيتىشىش چاشكا بىلەن تەڭلا باشلىنىدىغان بولدى. كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغان كۇنچىققانبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— «ئوماقنىڭ تاختىسى» — بۇ يېڭى مەھەللىدىكى تۇنجى قېتىملىق قوشاق ئېيتىشىشنى باشلايمىز. كىم قوشاق ئېيتىشنى خالىسا، شۇ ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئۆزىلا ئېيتسىمۇ، باشقىلارنى ئېيـ-تىشىشقا چاقىرسىمۇ بولىدۇ. قېنى خالىغانلار ئوتتۇرىغا چۈش-سۇن، — دەپ قويۇپ ئولتۇردى.

كۆپچىلىك ئارىسىدىن:

— ئوماق بىلەن ئايقۇتنى قالتىس قوشاقچىلاركەن، دەپ ئاڭ-لىدۇق، لېكىن قوشقىنى ئاڭلاپ باقمىدۇق. ئىككىسىنىڭ بىرى باشلاپ قوشاق ئېيتىپ بەرسە، — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. بۇ تۇردۇشنىڭ ئاۋازى ئىدى.

ئەتراپتا تۇرغانلارمۇ تەلەپكە ئاۋاز قوشۇپ: «ئوماق بىلەن

ئايقۇت قوشاق ئېيتىپ بەرسۇن !» دەپ ۋارقىراشتى .
كۇنچىققانبەگ : «قېنى ، نېمە دەيسىلەر ؟» دېگەندەك ئوماق بىلەن ئايقۇتقا قاراپ كۇلۇپ بېشىنى لىڭشىتتى .
ئايقۇت ئوماق ، ئايسۇلۇلارغا قاراپ كۇلۇپ قويۇپ مەيدانغا چۇشتى . ئۇ ئىككى قولىنى مەيدىسىگە ئېلىپ ، تۆت تەرەپكە — كىشىلەرگە قاراپ سالام ـ تەزىم قىلىپ بولۇپ قوشاق ئېيتىشنى باشلىدى :

كەيدىم كەپىنەك چامچا
چىگەنى[1] تورقاسىدا
قۇردۇق ياڭى ئوتۇقۇ[2] ،
سەيىتنى[3] تاختاسىدا .
ئەتىز ئاچتۇق سۇ باشلاپ ،
كىمنىدۇ[4] ئاقماسىدا[5] .

«سەن ئۇچى ، مەن بۇچى» دەپ ،
چېچىلىپلا يۇرۇپتۇق .
سۇ چىقماسا سۇ تارتماي ،
جايدىن ـ جايغا كۆچۈپتۇق .
بالىق ، گۆش يەپ يىل بويۇ[6] ،
ئوۋ ئوۋلاپلا ئۆتۈپتۇق .
.....

ئايقۇتنىن كېيىن تۇردۇش چىقتى . ئۇ قوشىقىدا ئائىلىسىنىڭ يالغۇزچىلىق ۋە كۆچمەنلىكتە تارتقان سەرسانچىلىقىنى ، يېڭى مەھەللە — «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا كەلگەندىن كېيىن كىشىلەر

---

① چىگەنى - چىگىنىڭ .
② ئوتۇقۇ — ئوتاق ، مەھەللە .
③ سەيىتنى - - سىيىتنىڭ
④ كىمنىدۇ — كىمنىڭدۇ .
⑤ ئاقماسى — كونا ئېرىق ـ ئۆستەڭ ئىزى .
⑥ بويۇ — بويى .

بىلەن بىللە مۇقىم ، خاتىرجەم ، خۇشال ئۆتكۈزۈۋاتقان يېڭى تۇر-مۇشىنى كۆيلىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىرى ۋە يەنە بىرى بولۇپ ئون نەچچە كىشى قوشاق ئېيتتى . كۈنچىققانىبەگ قوشاق ئېيتىش-تىكى ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىمىسا ، كىشىلەر قايتىدىغاندەك ئە-مەس ئىدى...

كۈنچىققانىبەگ بىلەن ئالىباي ئاقساقال ، مەھەممەت ئاغىلار ئۆيىگە كىرگەندىلا تۇردۇش بىلەن تىللاخان ئۇلارنىڭ نېمىشقا كىر-گەنلىكىنى بىلدى ، ئىچىدە قەۋەت خۇش بولۇشتى .

— بىز سۆز سېلىپ كىردۇق ، قىزىڭلار ئايبەختەم بىلەن ئوماق ، ئايقۇتلارنىڭ ئوغلى تۆمۈرنى چوڭلار ئالدىدا مۇرۇللۇغلاپ قويساق دەيمىز ، — كۈنچىققانىبەگ تۇردۇشقا قارىدى ، — قېنى ، نېمە دەيسىلەركىن .

ئوماق كۈنچىققانىبەگنىڭ ئالدىغا — چارىغا ماڭغاندىلا ئايقۇت پەيتنى تېپىپ تۇرۇپ ئايبەختەم قىزنىڭ ئېتىكىنىڭ بىر يېرىنى قىزغا بىلدۈرۈپ تۇرۇپ ئازراق يىرتىپ قويدى . قىز كۆڭلى يېرىم بولغىنىچە ئانىسىنىڭ يېنىغا كىرىپ كۆڭلىكىنىڭ يىرتىلىپ كەت-كەنلىكىنى ، كىمنىڭ يىرتىۋەتكەنلىكىنى ئېيتقاندا ، ئانا شۇنچىلىك خۇش بولدىكى ، ئاغزىدىن : «بەختىڭ چىقتى قىزىم» دېگەن گەپ-نىڭ چىقىپ كەتكىنىنىمۇ ئۇقماي قالدى ، شۇئانلا كۆڭلەكنى تۈ-زەشتۈرۈپ بولۇپ ، قىزغا بىر يۆگەم يىپ بېرىپ :

— قىزىم ، بۇ يىپنى ئايقۇت ئاناڭغا ئەكىرىپ بەر ، — دەپ چىقىرىۋەتكەنىدى .

— سىلەرنى ئاۋارە قىپتۇق ، ئوماق بىلەن ئايقۇت ئۆزىلا كىرسىمۇ بولىتتى ، — دېدى تۇردۇش .

كۈنچىققانىبەگ تۇردۇشلارنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ ، ئەھۋالنى ئو-ماق بىلەن ئايقۇتلارغا دەپ قويۇپ ھەم ئۇلارنى ۋاقىت چىقسا يېڭى يۇرتچاپقانغا بېرىشقا تەكلىپ قىلىپ ، كۈزلەككە يۈرۈپ كەتتى ، ئالىباي ئاقساقال ، ئوماق ، مەھەممەت ئاغا ، ئەزىمباقى ، تۇردۇش ، يەنە بىرنەچچەيلەن بەگنى مەھەللە سىرتىغىچە ئۇزىتىپ قويغىلى

مېڭىشتى .

ئۇزاتقىلى بارغانلار بەگ بىلەن خوشلىشىپ كېلىۋاتقاندا ، ئۇ- لارنىڭ ئالدىغا توختاق ئاتلىق كەلـدى . ئـۇ ئاتىسىنىڭ ئـالدىغا كېلىپ :

— ئىشىك ئالدىدا يىگىرمىدەك ئادەم ، ئوماققا دەيدىغان گېپىـ مىز بار ئىدى ، دەپ بولۇپلا كېتىتۇق ، دەپ سىزنى ساقلاپ تۇرد- ىدۇ ،— دېدى .

— كىملەركەن ؟

— ھېچقايسىسىنى تونۇمايدىكەنمەن .

ئوماق ھەيران قېلىپ ، ئالىبابا ئاقساقالغا قاراپ :

— كىملەردۇ ـ ھە ، ماڭا دەيدىغان قانداق گەپتۇ ، قېنى ، ئاڭلاپ باقايلى ، — دېدى ـ دە ، ئېتىنىڭ مېڭىشىنى تېزلەتتى .

ئۇلار كەلگەندە ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدا بىر توپ ئەر ـ ئايال تۇراتتى . ئۇلارغا ئايقۇت بىرنېمىلەرنى دەۋاتاتتى .

— ھە ، ئوماققا دەيدىغان نېمە گېپىڭلار بار ، قېنى ، دەپ بېقىڭلار ، — دېدى ئالىبابا ئاقساقال .

— بىزمۇ كۆچۈپ كەلسەك قوبۇل قىلامدىكىن ، ئوماقتىن مۇشۇنى سورىماقچىدۇق ، — دېدى توپ ئىچىدىكى چوڭ ياشلىق بىر كىشى .

ئالىبابا ئاقساقال ئوماققا قارىدى .

— بۇ لوپ دالىسىدا كۆچۈپ كېتىش ـ كۆچۈپ كېلىشنى كىم كىمدىن سوراپ باققان . كۆچۈپ كەلگۈچىلار بولسا كېلىۋەر- مەمسىلەر ، يا بۇ يەر مېنىڭ جايىم بولمىسا ، — دېدى ئوماق تۇرغانلارغا قاراپ .

— ياق ، بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدۇ ، — دېدى ھېلىقى كىشى ئاۋازلىق قىلىپ ، — بۇ يەرنى سەن تاللىدىڭ ، سەن ئاچتىڭ ، شۇڭا سېنىڭ ماقۇللۇقۇڭ بولمىسا ، بىز قانداق كېلىمىز .

سوراشتۇرۇۋىدى ، تۇرغانلارنىڭ تولىسىمۇ ئۆزئارا تونۇشماي- دىغان سەككىز ـ ئون ئۆيلۈك ئادەملەر ئىكەن .

— كېلىڭلار ، — دېدى ئوماق ، — بۇ يەردە ئاچسا ، تېرىسا بولىدىغان ياخشى يەر جىق ئىكەن . قانچە كۆپ كەلسەڭلار شۇنچە ياخشى ، بىز خۇش بولىمىز .

— رەھمەت ساڭا ، ياخشى ئوماق ، — دېدى ھېلىقى كىشى .

توپلىشىپ تۇرغانلار : «ياخشى ، ياخشى بولدى» دېيىشىپ خۇشال تارقاشتى .

— گوي ـ گوي ، — دېدى ئالىباي ئاقساقال ئوماققا ، — بۇ مەھەللەڭلار بىر ـ ئىككى يىلدا چارا ، كۈزلەك ، تىكەنلىكتىنمۇ ئاۋات بولۇپ كېتەمدۇ ، نېمە .

— ئاۋات بولسۇن ، ھەممە يەر ئاۋات بولۇپ ، كىشىلەر تارقاق ياشاشتىن ، كۆچۈپ يۇرۇشتىن قۇتۇلسۇن .

بۇ گەپنى ئاڭلىغانلارنىڭ ھەممىسى ئوماقتىن سۆيۈنۈپ كېتىشتى . بولۇپمۇ ، ئۇزۇن يىل يالغۇز ياشىغان مەھەممەت ئاغا ، تۇردۇش ئائىلىسىدىكىلەر ئۆزلىرىنى ۋۇجۇدى بىر ئىللىق سېزىمدىن ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلىشتى .

9

بۇ يىلقى تېرىلغۇ سەل كېچىكىپ ئاخىرلاشتى . ھەركىم ئۆزىنىڭكىنى ئۆزلىرى قىلسىمۇ ، بۇلتۇر كەچ كۈزدە ۋە بۇ يىل ئەتىياز بېشىدا كۆچۈپ كەلگەنلەرگە يەر تاللىشىپ بېرىشكە ، بەزى ئېرىقلارنى ئۇزارتىپ چاپقاندىن باشقا يەنە يېڭىدىن ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىشقا توغرا كەلگەچكە ، بۇ ئىشلار خېلى قول تۇتتى . يېڭى كەلگەنلەرنىڭ تېرىقچىلىق دېگەندىن قىلچە خەۋىرى بولمىغاچقا ، ئۇلارغا يول كۆرسىتىپ ياردەم بېرىش خۇددى شۇنداق بولۇشى كېرەكتەك ، ئوماقنىڭ زىممىسىگە چۈشۈپ قېلىپ ، بەك ئالدىراش بولۇپ كەتتى . مەھەممەت ئاغا بىلەن تۇردۇشلارمۇ بوش قالمىدى . ئۇلار ئۆزلۈكىدىنلا ئوماقنىڭ مەسلىھەتچىسى ، قولىغا قول ، پۇتىغا پۇت بولۇپ ، تەڭ جاپا چەكتى . بۇ ئىشلار ياشتا

چوڭىيىپ قالغان مەھەممەت ئاغىنى چارچاتتىمۇ ، ئەتىيازلىق تې-رىلغۇدىن قول ئۈزۈلۈپ ئانچە ئۆتمەي ، بىر ھەپتىدەك ئىلەك - سىلەك يۈرۈپ بىراقلا ئورۇن تۇتۇپ ياتتى . خوتۇنى ئايتۇران نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي تېنەپلا كەتتى .

يېڭى مەھەللىدىكى كىشىلەر ئىچىدە ئومـاق ، ئايـقۇتلار بـۇ ئەر - خوتۇنلار بىلەن ئەك دەسلەپ تونۇشقانىدى . ھاياتىدا پەرۋىش ئورنىغا زىيادە دەككە - دەشنەم يېگەن ، ئېزىلگەن ، دىلى سۇنغان ، تەبىئەتنىڭمۇ زەربە - سوقمىسىدىن قۇتۇلالمىغان بۇ بىچارىلەرگە ئۇلار بەك ئىچ ئاغرىتاتتى ، كۆيۈنەتتى . ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۆزلـە-رىنى ئۇلار بىلەن كىندىكى تۇتـاش تەقـدىرداشلاردەك ، بـەلكى ئاتا - ئانىسىدەك كۆرىدىغان بولۇپ قالغانىدى . مەھەممەت ئاغا ئاغرىپ قېلىۋىدى ، ئوماق بىلەن ئايقۇت ئۇنىڭ ئەتراپىدا پاپىپىتەك بولۇپ كەتتى . تۆموۇر بىلەن ئۆردەكچۇ ، بولۇپمۇ ئۆردەك ئۇنىڭ يېنىدىن نېرى بولمىدى .

— كېيىك كەلدىمۇ ؟ — مەھەممەت تاغا سەل ياخشىلىنىپ ، تەكىيە - ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغۇدەك بولۇپ قالغان كۈنلىرى-نىڭ بىرىدە ئۆردەكتىن سورىدى .

— ئەجەب بۇگۈن كېيىكنى سوراپ قالدىڭغۇ ؟

بۇنداق دېگىنى بىلەن ئۆردەك ئۆزىنىڭمۇ كېيىكنى كۆرگۈسى كەلگەنىدى .

— كېچە چۈشەپ قاپتىمەن...

بۇ ياشتىكى كېسەل ياتقان ئادەمگە چۈش كۆرگۈدەك ئۇنداق ئۇزۇن ئۇيقۇ نەدە . بۇڭاينىڭ كېيىك بالىسىنى ئوبدان بىر سىلە-ۋالغۇسى ، شۇ ئارقىلىق ئانا كېيىككە ئۆزىنىڭ ناماقۇللۇقىنى بىلدۈرۈۋالغۇسى بار ئىدى . ئۇ تەڭرىدىن ئۆزىگە مۇشۇنداق بىر پۇرسەت ، ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشنى ، مۇشۇنداق قىلىۋالغۇچە-لىك بولسىمۇ ئۆمۇر بېرىشىنى تىلەيتتى .

بىر چىنە بېلىق شورپىسىغا چېلىپ ئەتكەن ئۇجۇل ئۇمىچى بىلەن بىر دانە پوستلاق كۆتۈرۈپ تۆمۇر كىرىپ كەلدى .

ئايتۇران قۇنقا ئۇجۇل ئۇمىچىنى ئىككى چىنىگە بۆلدى ، پوستلاقنى كېسىپ ئىككى قىلدى .

مەھەممەت ئاغا ئۇماچتىن ئۇچ ئوتلىدى ، پوستلاقتىن بىر چىشلەم يېدى .

— خۇداغا شۈكۈر ، — دېدى ئۇ ، — بۇگۈن مۇشۇنچىلىك بىرنېمە يېگۈدەك بوپتىمەن .

— مەھەممەت ئاغا... — ئۆردەك بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ ، گېپىنى توختىتىۋالدى .

— ھە ، توختاپ قالدىڭغۇ ، نېمە دېمەكچىدىڭ ، دە ، بالام ، دە .

— ھەلىقى مەتەك پولگان ھەققىدىكى ھېكايەڭنى سۆزلەپ بەرسەڭ بوپتىكەن .

مەھەممەت ئاغا بۇ ھېكايىنى ئېيتىپ بېرىشكە نەچچە قېتىم تەمشەلگەن ، ئەمدى باشلىشىغا بىرەر ئىش چىقىپ قېلىپ ئېيتالمىغانىدى . «بۇ ھېكايىنى بىلىدىغانلار بەك ئاز ، مۇشۇ ئىككىسىگە ئېيتىپ بەرسەم بولىتتى ، بۇ ئولتۇرۇشۇم بەلكى مۇشۇ ھېكايىنى ئېيتىپ بېرىش ئۈچۈندۇر» دەپ ئويلىدى بوۋاي .

مەھەممەت ئاغا يېنىدىكى ئۇسالىقتىن ئۇچ ئوتلىۋېلىپ ھېكايىنى باشلىدى :

— مەتەك پولگانىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى بۇللا ، ئانىسىنىڭ ئىسمى ئايقۇلخان بولۇپ ، ئۇلار ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ كۆزلەك ، تىكەنلىك بىلەن يېڭىسۇ ، ئارغان ئارىلىقىدا ئۆۋچىلىق قىلىپ ئۆتۈپتىكەن . مەتەك پولگانلىقىنى ئاتىسىدىن ئۆگەنگەنىكەن . ئۇ ياش چېغىدىلا پولگانلىقتا شۇنچىلىك ئۇستا بوپتۇكى ، ئوقياسىدىن قۇشنىڭ كۆزىنى چىنەپ ئوق ئۇزسە ، ئوقنى دەل قۇشنىڭ كۆزىگە ، ئىنچىكە پاچىقىنى چىنەپ ئاتسا ، چىنىگەن جايىغا دەل تەگكۈزىدىكەن . ئۇ ئون نەچچە ياش چېغىدا ئاتا ـ ئانىسى كەينى ـ كەينىدىن كېتىپ قېلىپ ، ياش تۇرۇپلا يېتىم بولۇپ قاپتۇ ، تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىنى يەتكۈچە تارتىپتۇ...

ھېكايە ئېيتىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ، ئۈيگە ئوماق ، ئايقۇت ، توختاق ، ئايسۇلۇلار بوۋاينى يوقلاپ كىردى . بوۋاي ئورنىدا قىمدىنىپ قويۇپ ، ئۇلارغا پەس ئاۋازدا : «ئولتۇرۇڭلار» دېدى . ئوماق سۇپىغا چىقىپ بوۋاينىڭ ئۈ تەرىپىدە ، ئايقۇت بۇ تەرىپىدە — سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى . توختاق بىلەن ئايسۇلۇ پەگاھقا قويۇقلۇق دۆشۇلگىدە ئولتۇرۇشتى . تۆمۇر بىلەن ئۆردەك ئولتۇرغان يېرىدە — بوۋاينىڭ ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرىۋەردى .

ئوماق بوۋاينىڭ چىرايىغا سىنچىلاپ قارىدى . بايا ئىچكەن ئۇجۇل ئۇمىچى ئىككى مەڭزىگە قان يۈگۈرتكەندەك كۆرۈنگەن بىلەن ، يۈزىنىڭ تېرىسى تېگى - تېگىدىن سېرىق ، قارىچۇقى گۈنسىز ، لېۋى كۆكىرىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى .

— ھېكايەڭنى ئېيتىۋەر ئاغا ، بىزمۇ ئاڭلايلى ، — دېدى ئوماق .

بوۋاي بېشىنى : «ماقۇل»غا لىڭشىتىپ قويۇپ ھېكايىنىڭ داۋامىنى باشلىدى :

— ئۇ ياش تۇرۇپلا تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىنى يەتكۈچە تارتىپتۇ . بېشى قاتقان شۇنداق ئېغىر كۈنلەردە ، ئۇنىڭغا مۇڭداش ، سىرداش بولغانلار ، ھالىدىن خەۋەر ئالغانلار ، ھاللاشقانلار ئۆزىگە ئوخشاش يېتىم - يېسىرلار ، ئاجىز - ئورۇقلار بوپتۇ ، شۇڭا ئۇۋلاپ كەلگەن جەرەن ، كېيىك ، توشقان ياكى غاز ، ئۆردەك بولامدۇ ، ھەرقانداق نەرسىنى ئالدى بىلەن شۇلارغا بۆلۈپ بېرىپ ، ئۇلاردىن ئاشقىنىنى ئۆزى ئالىدىكەن . بەگ - بايلار ، ئاقساقاللار كېيىك گۆشىنى سېتىپ بەر دېسىمۇ ، قورقۇتۇپ مەجبۇرلىسىمۇ ، ھەرگىز ئۇلارغا سېتىپ بەرمەي ، يەنىلا يېتىملارغا ، ئاجىز - ئورۇق ، ئىگە - چاقسىز يوقلارغا بىكارغا بۆلۈپ بېرىدىكەن . ئۇ يەنە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ياساشتىمۇ ئۇستا ھۈنەرۋەن بولۇپ تونۇلۇپتۇ . ياغاچتا ياسىلىدىغانلىكى ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇ ياسىيالمايدىغىنى يوق ئىكەن . يېتەم - يېسىر ، ئاجىز - ئورۇقلارنىڭ ، ئىگە - چاقسىز يوق قېرىلارنىڭ چۆمۈچ ، جاۋۇر ، تەڭ-

نە ، چۆچەك ، ھەتتا قوشۇق چاغلىق نەرسىسى يوق بولسا ، بىلگەن ھامان ياساپ بېرىدىكەن ، ھېچنېمە ئالمايدىكەن . ئۇنىڭ مەرگەزلىكتىكى ئۇستىلىقىغا قاراپ خەق ئۇنى «مەتەك پولگان» دەپ ئاتىسا ، ئاجىزلارغا بولغان مېھرىبان ، مەردلىكىگە قاراپ «مەتەك مەرد» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ ۋە ئامى يېقىن - يىراقلارغا تارقىلىپ تونۇق ئادەم بوپتۇ ، ئۇ توغرۇلۇق داستانمۇ توقۇلۇپتۇ .

مەتەك پولگان بىر ئۆمۈر ئەنە شۇنداق ئاجىز ، يېتىم - يېسىرلارنىڭ غېمىنى يەپ ، ئۇۋەكسىزلەرگە ئۇۋەك بولۇپ ، ئۇلارنىڭ سۆنۈق ، يېرىم كۆڭلىنى پۈتۈنلەپ ئۆتۈپتۇ . بۇنىڭغا سەكسەن ، توقسان يىل بولغان بولسىمۇ ، كىشىلەر ئۇنى ھازىرغىچە ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يادلاپ كېلىۋاتىدۇ...

بوۋاينىڭ ھېكايىسى تەبىئىتىدىن باغرى يۇمشاق بۇ كىشىلەرگە ئاجايىپ تەسىر قىلدى . ئۇلارنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىپ ، ھەرقايسىسىنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدا بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان سادالار ئەكس ئېتىپ جارانلىماقتا ئىدى . ئوماق بىلەن توختاق : «بىچارە ، ئۇۋچىلىق قىلىمەن دەپ بىر ئۆمۈر جاڭگالدىن كەلمەي ئۆتۈپتىكەن - دە» دەپ ئويلىغان بولسا ، ئايقۇت بىلەن ئايسۇلۇ تەقدىرنىڭ ئۇنى بالا چېغىدىلا ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىپ يېتىملىك چۆلىگە تاشلىغىنى يەتمىگەندەك ، كېيىن ئۇ ئاران بىر ئۆيلەنگەندە ئىچى تارلىق قىلغاندەك ئايلىنىمۇ ئېلىپ كېتىپ ، ئۇنىڭ بىر ئۆمۈر بويتاقلىق بايا‌ۋىنىدا قالغىنىغا ئىچ ئاغرىتىپ : «جاھاننىڭ خۇ‌ۋلۇقىنى كۆرمىگەن بىچارە» دەپ ئويلايتتى . تۆمۈر بىلەن ئۇرۇدەك بولسا : «بىزمۇ مەتەك پولگاندەك مەرگەنلىكتە تونۇلۇپ ، كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىپ ئۆتسەك... » دەپ ئويلايتتى...

ئۆيگە تۇردۇش كىرىپ كەلدى . ئۇ بوۋاينىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭغا سالام بەردى ، چىرايىغا قارىدى . بوۋاينىڭ بايا‌تىن ئولتۇرۇپ بېلى تالغان چېغى ، يېنىغا قىيسايدى . ئوماق بىلەن ئايقۇت تەكىيە ، ياستۇقىنى ئوڭشاپ يانقۇزۇپ قويدى . ئايتۇرغان قۇنقا يېڭىدىن ئۇسسۇزلۇق قىلىپ كىردى . بوۋاينىڭ ھالىغا قاراپ مو-

ماينىڭمۇ كۆڭۈل تۇڑۇكى ئېگىلىپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى .
— چاربدىن ئادەم كەلدى ، — دېدى تۇردۇش ئوماققا قاراپ پەس ئاۋازدا ، — ئالىباي ئاقساقال ئەۋەتىپتۇ ، سېنى پاتراق كەلـ سۇن دەپتۇ .
— نېمىشقا چاقىرتقانلىقىنى دېمىدىمۇ ؟
— ياق .
— كەلگەن ئادەم قېنى ؟
— بىزنىڭ ئۆيدە قالدى .
ئوماق مەھەممەت مەرگەنگە ، ئاندىن ئايتۇرغان قۇتقا ۋە ئايـ قۇتقا قاراپ قويۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى ، كېيىندىن ئايقۇتمۇ ماڭدى . توختاق بىلەن ئايسۇلۇ : «نېمە بولـغاندۇ» دېيىشكەندەك بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قالدى .
ئوماقنى چاقىرغىلى كەلگەن ياش بىر يىگىت بولۇپ ، نېمىشقا چاقىرتقانلىقىنى بىلمەيمەن دېگەن بولسىمۇ ، چىرايىدىن ، كۆزىدىن بىر خىل جىددىيچىلىك ، ساراسىمە ئەلەڭلاپلا تۇراتتى . يېنىدا تۇرغانلارغا ئېيتمىغىنى بىلەن ، ئوماقمۇ ئىچىدە ساراسىمىگە چۈـ شۈپ قالغانىدى .
ئوماق ئائىلىدىكى ئىشلارنى ئايقۇتقا تاپىلىدى . تۇردۇش بىلەن ئىككىسىگە مەھەممەت ئاغىغا ئوبدان قاراشنى ، تاشلىۋەتمەسلىكنى ، ئەگەر كەچكىچە كېلەلمىگۈدەك بولسا ، توختاق بىلەن يەنە بىرەيلەن ـ نىڭ ھەمراھ بولۇپ يېتىشىنى ، بىرەر ئەھۋال كۆرۈلسە دەرھال ئادەم ماڭدۇرۇشنى جېكىلەپ قويۇپ ، كەلگەن يىگىت بىلەن چارىغا يۈرۈپ كەتتى . بۇ چاغدا تېخى چۈش بولمىغانىدى .
ئوماق نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلمەي ماڭغانىدى . ئەزىمباقـ نىڭ ئۆيىنىڭ يېنىغا كەلگەندە ، ھېلىقى يىگىت :
— ئاقساقال ئاغامۇ ، مەھەللىدىكى چوڭلارنىڭ ھەممىسى ئەزىمباقى تاغامنىڭكىدە ، — دەپلا ئاتتىن چۈشتى .
ئوماقمۇ ئاتتىن چۈشۈپ چۈلۇڭۇر ـ تىزگىنىنى ھېلىقى يىگىتـ كە تۇتقۇزۇپ قويۇپ ئۆي تەرەپكە ماڭدى . ئۇ ئۆيدە بىر توپ

چوڭلارنى كۆرۈپ هاڭ ـ تاڭ قالدى .

— كەلدىگۈ ئوماق ، سۈپىغا چىق ، — بۇ ئالىباي ئاقساقال-نىڭ ئاۋازى ئىدى .

پەگاھدا تۈرغانلار ، سۈپىدا ئولتۇرغانلار ئۇنىڭغا يول بەر-دى . ئەزىمباقى سۈپىدا ئىگراپ ياتاتتى . ئۇنىڭ ئاياغ تەرىپىده قىپقىزىل قانغا بويالغان لاتىلار تۇراتتى . ئوماق ئەزىمباقىنىڭ يېنىغا كەلدى .

— پاچىقىنى يولۋاس چاينىۋېتىپتۇ ، قىلمىغىنىمىز قالمىدى ، قانىنى توختىتالمىدۇق ، — دېدى ئالىباي ئاقساقال .

— دىلىار يوپۇرمىقى چاپلىمىدىڭلارمۇ ؟

— قاراپ باق ، دىلىار يوپۇرمىقى چاپلىغىلى بولامدىكەن .

ئوماق پاچاقنىڭ ئۈستىگە يېپىپ قويغان قانغا بويالغان لاتىنى قايرىپ قاراپلا كۆڭلى بۆلەكچە بولۇپ قالدى . پاچاقنىڭ ئۈستىدە-نى چۈل - چۈل بولۇپ كەتكەن بولۇپ ، گۆشلىرىمۇ تىتىلىپ كەتكەندى . قانىنى توختىتىشنىڭ ھېچبىر ئامالىنى قىلىشالماي ، تىزىنىڭ سەل ئۈستىدىن تېپىلاڭ تاڭا بىلەن چىڭ بوغۇۋەتكەندى . بىر ھازا قۇرۇق ، دىلىار يوپۇرمىقى تېپىپ كېلىپ كۆيدۈرۈپ كۈلىنى بېسىپ بېقىپتۇ . كىم نېمە دېسە شۇنى قىپتۇ بولمىسا . قان يەنىلا بۇزۇلداپ چىقىپ تۇراتتى . ئەتراپتىكىلەر ئامالسىز قاراپ تۇرۇشاتتى . ئەزىمباقىنىڭ چىرايى قانسىراۋاتقان ئۆڭكە رەڭ-گىگە كىرىپ قالغانىدى .

— ئەزىمباقىنىڭ ساڭا دەيدىغان مۇھىم بىر گېپى بار ئىكەن-دۇق ، سېنى شۇنىڭغا چاقىرتقان ،— دېدى ئالىباي ئاقساقال .

— ماڭا دەيدىغان نېمە گېپىڭ بار ئىدى ، — ئوماق ئەزىمباقە-نىڭ باش تەرىپىگە سۈرۈلدى ،— قېنى دېگىنە .

ئەزىمباقى ئوماقنىڭ ئوڭ قولىنى تۇتۇپ ئىككى قولى ئارىسى-غا ئالدى .

— تۇلەمخاننى چاقىرىڭلار ، كىرسۇن ،— دېدى ئاقساقال ئۇنلۈك قىلىپ .

تۇلەمخان ئېرىگە قاراپ ئۆكسۈپ يىغلاپ سۈپىغا يېقىن كېلىپ تۇردى .

— ئوماق ، — ئەزىمباقى گەپ باشلىدى ، ئاۋازى پەس بولۇش بىلەن يەنە دەمسىقما كېسىلى ئېغىر ئادەمنىڭكىدەك ئۇنى ئۇزۇلۇپ - ئۇزۇلۇپ چىقىۋاتاتتى ، — مەن بولالمايۋاتىمەن . قان چىقتى ، جان چىقتى دېگەن گەپ . قېنىم - جېنىمنىڭ تولىسى چىقىپ كېتىپ ، ئازلا قىسمى قالدى . سەندىن ئۆتۈنۈشۈم ، قىزىم دۆلەتخاننى بالا قىلىۋالساڭ ، ئۇنى ساڭا تاپشۇرسام ، ئوغلۇڭ ئۈزۈدەككە قوشتۇلۇق قىلىۋالغىن . سەندىن بىردىنبىر ئۆتىنىدىغىنىم مۇشۇ ، — دېدى .

ئەزىمباقىنىڭ گېپىدىن ئوماق ئەجەبلىنىپمۇ كەتمىدى ھەم ئۇنىڭغا تاسادىپىي تۇيۇلمىدى . چۈنكى ، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆيىدە بولۇدىغان گەپ ئىدى . تۆمۈرنىڭ ئىشىدىن كېيىن ئۇلار مۇشۇنداق قىلماق بولغانىدى .

— بولىدۇ ، — دېدى ئوماق ئەزىمباقىغا ، ئاندىن تۇلەمخانغا قاراپ ، — قىزىڭلار دۆلەتخان بۇگۈندىن باشلاپ بىزنىڭ بالىمىز ، ئوغلىمىز ئۆزىدەكنىڭ قوشتۇلۇقى بولسۇن .

كۆپچىلىك : «ئالقادايمىز ئالقادايمىز ، ياخشى بولدى» دېيىشتى .

ئەزىمباقى گەپ قىلىشقا تەمشىلىپ تۇرۇشىغا ئۆيگە توختاق كىرىپ كەلدى . ئوغلىنىڭ كىرگىنىنى كۆرۈپ ئوماق جىددىيلىشىپ ئورنىدىن تۇرۇپ پەسكە چۈشتى .

— نېمە بولدى ، نېمىگە كەلدىڭ ؟

— مەھەممەت ئاغىنىڭ ساڭىلا دەپ بېرىدىغان بىر گېپى بار ئىكەن ، ئانام سېنى دەرھال كەلسۇن دەيدۇ .

— مەھەممەت مەرگەن ئاغا ئېغىر كېسەل ئىدى ، — دېدى ئوماق كۆپچىلىككە .

— ئۇنداق بولسا تېز ماڭ ،— دېدى ئەزىمباقى ،— مېنىڭ كۆڭلۈم تىندى . مەھەممەت ئاغىنىڭ كۆزى ئوچۇق كەتمىسۇن ،

گېپىنى ئاڭلىۋال . ئۇ جىق ئىشنى بىلىدىغان ئادەم .

ئالىباي ئاقساقالمۇ : «بۇ يەردىكى ئىشلارغا بىز بار ، سەن تېز ماڭ» دەپ ئوماقنى مېڭىشقا ئالدىراتتى .

ئوماق ئەزىمباقى بىلەن خوشلىشىپ ئۆيدىن چىقتى . «مەھەم-مەت ئاغىنىڭ ماڭىلا دەيدىغان نېمە گېپى باردۇ» دەپ ئويلىدى ، نېمە دەيدىغانلىقىنى پەرەز قىلالمىدى ، ئۇزەڭگىگە پۇتىنى قويۇش بىلەن تەڭ قامچىسى كۆتۈرۈلدى .

تۆتىنچى باب

يۇرت ئاتىسىنىڭ كەچۈرمىشلىرى

(ئۇنداق - بۇنداق ئىشلار)

يۇرت بېشىمەن ، بىرلىكى شۇنداق باش ،
ئەزايۇ تەن جانلانسۇن سەندىن .
بۇگۈنۈڭدىن پارلانسۇن ئەتەڭ ،
ئۆگۈنۈڭ باي بولسۇن ئەتەڭدىن .

— خاتىرەمدىن .

1

سۇكۇتكە چۆمگەندەك ئېغىر تىنىپ ياتقان يەنە شۇ ماڭسا - ماڭسا تۇگىمەس پايانسىز قۇملۇق . قۇم دۆڭلىرى ئارىلىرىدىكى پەسلىك ۋە ئازگاللاردا بىرەن - سىرەن ئۇنۇپ قالغان ، نەملىككە تەشنالىقتىن يېشىغا يەتمەي شاخاراشقا باشلىغان يۇلغۇن ، چاكاندا ، قاغدانلار ھالاكەتلىك ئۆلۈم ۋەھىمىسى پۇراپ تۇرىدىغان بۇ چەكسىز جەزىرە قۇملۇقتىكى بىردىنبىر ھاياتلىق .

ئاسمان چوغ ، قۇملۇق قوغ . بىرى تۆگىگە ، بىرى ئاتقا مىنىگەن ئىككى ئادەم بىر كالىنى ئالدىغا سېلىپ كەلمەكتە . تۆگىگە مىنگىنى تورقا تالاسىدا توقۇلغان كەڭ ئەنلىك بەلۋېغىنىڭ بىر ئۇچىدا توختىماي پېشانە - يۈزىنى ، بوينىنى ، پاتىكىنى ئېرىتماقتا .

ئۇ زىيادە سەمرىپ كەتكەن بولغاچقا ، قۇملۇقنىڭ ئوتلۇق ئالۋۇنىغا ئاران پايلىماقتا ئىدى . تۆگىنىڭ ئوستۇنكى ئۇزۇن كالپۇكى تېخى مۇ ئۇزىراپ ساڭگىلاپ قالغانىدى . ئەسلىدە ئىسسىق قانلىق ، ئىسسىقتا چىدامسىز ئاتنىڭ ھەربىر تۇكىدىن مىڭلاپ تامچە تەر تەپچۇانقاندەك چىپ - چىپ سۇ بولۇپ كەتكەنىدى ، ھالسىزلىقتىن بۇرۇن پەردەكلىرى كېڭىيىپ ، تىنىقى تېزلەپ ، ھېلىلا يىقىلىپ چۈشىدىغاندەك ئايىغىنى ئاران يۆتكەيتتى .

— تېپىق ، تۆرەپ قالدۇقمۇ نېمە ، قۇمدا ماڭغىلى ئۇچ كۈن بولدى ، تېخىچە قۇملۇقتىن چىقىپ بولالمايمىزغۇ ؟ — دېدى سەمىز كىشى ياندىشىپ مېڭىۋاتقان ئاتلىققا .

— مەنمۇ نەگە كېلىپ قالغىنىمىزنى بىلەلمەيلا قالدىم . مەن بۇ قۇملۇقتا...

تېپىقنىڭ گېپىنى ئاغزىدا قالدى ، ئالدى تەرەپ ئۇپۇقتىكى ۋىل - ۋىللىغان ئالۋۇن ئىچىدە سايىدەك بىر نەرسە پەيدا بولۇپ بۇلار تەرەپكە ئاستا سىلجىپ كېلىشكە باشلىدى . سايە يېقىنلىغانسېرى سۈزۈلۈپ ئادەم شەكلىگە كىرمەكتە ئىدى . كەڭ مەيدىسىنى يېيىلىپ يېپىپ كىندىكىگىچە چۈشۈپ تۇرغان تال - تال ئاپئاق ساقال ، ئوتتەك چاقناپ تۇرغان نۇرانە كۆز ، كۆزىگە بوستان بولۇپ سايە تاشلاپ تۇرغان ئۆسكىلەڭ قاش...

— ۋوي ، قالاچ قاناقاغۇ ، نەگە بارغان ؟

— ئۆزۈڭچۇ ، بەگ ، نەگە بارغان ، نەگە كېتىۋاتىسەن ؟

— قاقشاللىققا بارغان ، جاھانسايغا كېتىۋاتىمەن .

— قاقشاللىققا دېگىن ، نېمىگە بارغان ؟

— ئوماقتىن ئۇ يەردە چوڭ بىر ماقاتلىق بار ئىكەن دەپ ئاڭلاپ ، كۆرۈپ باقاي دەپ بارغان .

— كۆرۈپ باقاي دەپ ، دېگىن . جاھانسايغا نېمىگە بارىسەن ؟

— نۇرمەت دادامنىڭ ئاگايىنى يوقلىغاچ ، ئانا يۇرتۇمنى كۆرۈپ كېلەي دېدىم . جاھانساي بىلەن يەنە نەدۇ مەن بىلمەيدىغان بىر ئەسكىلىكلەر پات - پات چۈشۈمگە كىرىدىغان بولۇپ قالدى .

قالاچ قاناقا ئەپسۇسلانغاندەك قىلىپ بېشىنى ئىرغىتتى ، قو-شۇمسى تۇرۇلدى ، ئادىتى بويىچە يىراق - يىراقلارغا قارىدى ، خىيالغا چۆكتى ، ئاندىن يەنە نەزىرىنى كۈنچىققانبەگكە ئاغدۇرۇپ :

— سەن ئۆزۈڭنى جاھانسايلىق دەپلا بىلمىسەن . جاھانبەگ ئاتاڭمۇ شۇنداق دەيتتى . سەن يىراق ئاتا - بوۋىلىرىڭنىڭ نەدە ، قانداق ياشىغانلىقىنى سۇرۇشتە قىلىپ باقتىڭمۇ ؟ سەنلا ئەمەس ، بوۋا - ئۇغۇشلىرىڭمۇ[1] سۇرۇشتە قىلىپ باقمىغان . سۇرۇشتە قە-لىش ئۇلارنىڭ خىيالىغىمۇ كىرمىگەن .

— يىراق ئۇغۇشلىرىمنىڭ ئانا يۇرتى جاھانسايى ئەمەسما ؟

— ئەمەس . «جاھان» دېگەن سۆزدىنمۇ بىلمىدىڭمۇ ؟ «جا-ھان» ، سەن بىزنىڭ ئۆز تىلىمىز ئەمەس . كېيىنكى ئۇغۇشلارغا پارس دەپ ئاتىلىدىغان يات ئۇلۇستىن سىڭىپ قالغان سۆز .

— ئۇنداق بولسا ، ئاتا - بوۋىلىرىمنىڭ ئەسلىي ئانا يۇرتى قەيەر ؟

— ئۇ تەرەپكە ئۆزۈڭمۇ بىرنەچچە قېتىم بارغان .

— مەن بارغان ! — كۈنچىققانبەگ قالاچ قاناقانىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى ، — ئېيتقىنا قاناقا ، ئۇ زادى قەيەر ؟

— كۆلشەھەر .

— كۆلشەھەر ؟ !

— ھەئە .

— ئۇ بىر ۋەيرانە يەرغۇ .

— ھازىر شۇنداق . بۇرۇن ئۇ يەر ناھايىتى ئاۋات ، گۈللەن-گەن ، يېشىللىق بىلەن تولغان ، قوشنا ئەل خان - خاقانلىرىنىڭ كۆزىنى قىزارتىدىغان شەھەر ئىكەنىدۇق . ئۇ چاغدا يۇرتىڭ سۇ ، ئورمان ۋە باشقا تۇرلۇك قانۇنلىرى بولغانىكەن . مىسالەن ، كىمدە كىم بىر تۇپ دەرەخنى كەسسە ، ھەتتا دەرەخنىڭ بىر تال شېخىنى كەسسە ، ئوشتىسىمۇ قانۇنىي جازا بېرىلەركەنىدۇق . يىللار ، ئە-سىرلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ خان - خاقانلار ھوقۇقتا مۇستە-

---

① ئۇغۇش — ئەجداد .

بىتلىشىپ ، يۇرتنىڭ قانۇن - قائىدىلىرىنى كۆزىگە ئىلمايلا ئىختىيارىيچە ئىش قىلىدىغان بولۇپتۇ . بىر - بىرىگە كۆركۈتمە قىلىش ئۇچۇن دەل - دەرەخلەرنى خالىغانچە كەستۇرۇپ ئوردا ، سارايلىرى ، قەسىرلەرنى ياستىپتۇ . ھوقۇق ئاتىدىن بالىغا قالىدىغان بولغاچقا ، سېپىرى ، دېگىنى دېگەن ، قىلغىنى قىلغان بولۇپ ، كۆركۈتمىچىلىك تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ ، بالا ئاتىدىن ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ دەبدەبىلەيدىغان بولۇشۇپتۇ .

يۇرتنىڭ چوڭ ئاتىسىنىڭ قىلمىشلىرىدىن تۆۋەندىكى قاتلام مۇقاتلام بەگ ، ئاقساقال ، يايىلارمۇ ئۆگىنىپ ، ئادەتتىكى ئۆيلەر نىمۇ بەس - بەستە ھەشەمەتلىك سالىدىغان بولۇپتۇ . ياخشى ، ئۇنۇملۇك ، مۇنبەت يەرلەرنى تالىشىپ ئىگىلىشىپ قوش - قوشلاپ ئارامگاھلارنى ياستىپتۇ . خان - خاقانلار ، بەگ - ئاقساقاللار ئۆزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرىتى ، دەۋرانى بىلەنلا بولۇپ قارامچى پۇقرالار بىلەن كارى بولماپتۇ . پۇقرالار بەگ ، ئاقساقاللارنىڭ كۆزى كۆرگەن ، بىلگەن قىلمىشلىرىنى ئايانلاپ يۇقىرىدىكىلەرگە ئەرزلەرنى يوللاپتۇ . يۇقىرى - تۆۋەن ھاكىمبەگلەر گۆش بىلەن ياغ بولۇشۇپ گىرەلىشىپ كەتكەن ئۇ زاماندا ، «كالىنىڭ مۇڭگۈزىگە ئۇرسا ، تۇڭقى سىرقىراپتۇ» ، «قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇماس» دېگەندەك ، ئادەتتىكى مەھەللە ئاقساقىلى ئۇستىدىن قىلىنغان ئەرز خان - خاقانىنىڭ يۇرىكىنى سىرقىرىتىدىكەن - دە ، «ئەرزنى ئوبدان سوراپ قويۇڭلار» دەپ ، يارلىق بىلەن قوشۇپ ئەرز قىلىنغۇچىغا قايتۇرۇۋېتىدىكەن . ئۇنداق ئەرزلەرنى شۇنداق سورايدىغان بوپتۇكى ، دېگەننىڭ تىلىنى كېسىدىغان ، كۆرگەننىڭ كۆزىنى ئويىدىغان بوپتۇ . خەلق قاقشايدىكەن ، زارلايدىكەن ، ئەمما ئۇنىڭغا قۇلاق سالىدىغان ئادەم چىقمايدىكەن . قىلمىشلار ئاۋۇغانسېپىرى تېرىم يەرلەر قالمايۇېتىپتۇ . ئورمانلار ، باغلار كېسىلىپ توگەۋېتىپتۇ ، ئېرىق - ئۆستەڭلەر تىندۇرۇلۇپتۇ ، سۇلارغا قان - يىرىنىڭ ئارىلىشىپ بۇلغىنىپتۇ . بىر ئېغىز گەپ خان - خاقانلار ، بەگ - ئاقساقاللار ھەددىدىن ئېشىپ تەڭرى ئىرادىسى

بىلەن قارىنىشىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن يەر ، سۇ ، باغ ـ ئورمان تەڭرى-چىلىرىنىڭ غەزىپى تۇتۇپتۇ . بۇ تەڭرىچىلەر بىرلىشىپ ئۇ قىل-مىشچىلارغا قۇمغا باستۇرۇش جازاسى بېرىپ ، كۆكتىن قۇم ياغ-دۇرۇپتۇ . ئۇجماق[1] زېمىن ھالاكەتلىك قۇم دېڭىزىغا ئايلىنىپتۇ .

— ئاندىن قانداق بوپتۇ ، ئادەملەرچۇ ؟

— دېدىمغۇ ، ئېتىز ـ ئېرىق ، باغ ـ ئورمان ، يايلاقلار قۇم ئاستىدا قاپتۇ . ئېقىش يولىنى قۇم باسقان دەريالار باشقا تامانغا ئېقىن يولى ئېچىپ يۆتكىلىپ كېتىپتۇ . قۇم ئاپىتىدىن ھايات قالغان كىشىلەر ھاياتلىق يولى ئىزدەپ ، دەريا ، سۇ قوغلىشىپ تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ كېتىپتۇ . كۆلشەھىرىنىڭ ئاساسىي ئاھالىلىرىدىن بولغان ئابدال قەبىلىسى سېنىڭ بىر ئۇغۇشۇڭنىڭ باشچىلىقىدا تۆۋەنگە قاراپ مېڭىپتۇ ، مېڭىپتۇ ، ئاخىرى مەرەن دەرياسىغا ئۇلىشىپ ، دەريا بويىنى ماكان تۇتۇپ ئورۇنلىشىپتۇ . بۇ ، كۆپ بۇرۇنقى زاماندا بولغان ئىش ئىكەن .

— قاناقا ، بۇ ئىشلارنى ماڭا نېمىشكە بۇرۇن دېمىدىڭ ؟

— بۇ ئىشلارنى مەن شۇنداقمىكىن دەپ قىياسلا قىلغان ، ئېنىق بىلمەيتتىم ، يېقىندا تۇنجى قالاچ بوۋام چۈشۈمدە ماڭا ئېيتىپ بەرگەندىلا بىلدىم .

— قالاچ بوۋاڭ يەنە نېمىلەرنى دېدى ؟

— قۇم ئاپىتىدىن ئامان قالغان كىشىلەر كۆلشەھىرىدىن سۇ قوغلىشىپ قەبىلە ، جەمەت ۋە بەزىلىرى ئائىلە بويىچە شۇ تارقىلىپ كەتكەنچە ئىككىنچىلەپ يۇرت بولۇپ ئۇيۇشالماپتۇ . دەريا ـ ئېقىن-لارمۇ مۇقىم بىر ئىزدا ئاقماي ، پات ـ پات يولىنى ئۆزگەرتىپ يۆتكىلىپ ئاقىدىغان بوپتۇ . شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرمۇ سۇ قوغلە-شىپ كۆچۈپ يۇرۇشكە كۆنۈپ قېلىپ ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چې-پىش ، قۇدۇق كولاش ، تېرىقچىلىق قىلىش دېگەنلەرنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپتۇ . ئۇلار كۆچۈپلا يۇرگەچكە ، ئىلگىرىكىدەك تام ئۆي سې-لىشنى تاشلاپ ، دەرەخنى كېسىپ كېلىپ تىكلەپ تىزىپلا ئۆي

---

① ئۇجماق — جەننەت .

قىلىۋالىدىغان ، دەرەخ يوق جايدا قومۇش ، يېكەن ، يۇلغۇن شاخلىرى بىلەن ساتما ـ سۆرۈ ياسىۋالىدىغان ئوڭاي يولغا كىرىۋاپتۇ . كۆچمەكچى بولسا ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى ئېلىپ ئۆي ـ ساتمىلىرىنى شۇ پېتى تاشلاپ ، بارغان يېرىدە نېمە بولسا شۇنىڭ بىلەن — دەرەخ بولسا ياغاچتا ، قومۇش بولسا قومۇشتا... ئۆي ياساپ ئولتۇرۇشقا ئادەتلىنىپ كېتىپتۇ . كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۆتكەنسېرى تېرىقچىلىق ، تام ئۆي دېگەنلەرنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىغانلا بوپتۇ . يېمەكلىكى ئاساسەن بېلىق ، ئاندىن قالسا گۆش ، ئۇجۇل تالقىنى ، ھەر خىل قۇشلارنىڭ تۇخۇمى ۋە باشقا نەرسىلەر بوپتۇ . ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا بېلىقچىلىقتىن قالسىلا ئوۋچىلىق ، ئاندىن چارۋىچىلىق ئاساسىي كەسىپ ئىكەن .

قۇم ئاپىتىدىن بۇرۇن بۇ زېمىندا دەرەخلەرنىڭ تۇرلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىكەندۇق . بىر قىسىم دەرەخلەر قۇم ئاپىتىدە يوقلىپتۇ ، يەنە بىر قىسىملىرى قۇملۇق تومۇزنىڭ تونۇر تەپتى ئىسسىقىغا ، بەزىلىرى قۇرغاقچىلىققا پايلىيالماي بىر ـ بىرلەپ شاللىنىپ ، يوقىلىپ كېتىپ ، پەقەت توغراقلا ھاياتىيلىقى ، ئۇلمەس ، يوقالماس روھتەك قەيسەرلىكى بىلەنلا ھازىرغىچە بىز — لوپلۇقلار بىلەن قىسمەتداش بولۇپ ياشاۋاتىدۇ .

— ئابداللار ، مېنىڭ بوۋا ـ ئۇغۇشلىرىمنىڭ كېيىنكى كۈنلىرى توغرىسىدا يەنە نېمىلەرنى بىلىسەن قاناقا ؟

— باشقا لوپلۇقلارنىڭ قىسمەت ـ كۈنلىرى قانداق بولسا ، سىلەرنىڭمۇ شۇنداق بولدى . كۆلشەھىرىدىن مىرەن دەرياسى بويىغا ، ئاندىن كونا ـ يېڭى ئابدالغا ، كونا يۈرتچاپقانغا ، ئاخىرىدا ھازىرقى يېڭى يۈرتچاپقانغا كۆچتۇڭلار . سىلەرنىڭ بەگ جەمەتىگە لەرگە كەلسەك ، «بەگ» دېگەن نامىڭلارلا بولدى . بەگلىكنىڭ ئاددىي قائىدە ـ بەلگىلىرىمۇ يوق ، ئاقساقاللار زادى نېمىش قىلىدۇ ؟ ئاقساقاللارنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ ، سەنمۇ بىلمەيسەن ، ئابداللار مىرەن دەرياسى — جاھانساي بويىدا ، قارا قوشۇن كۆلى بويىدا ياشىغاندىن بۇيان ، بىرەر تال دان تېرىپ ، بىرەر تۇپ دەرەخ تىكىپ

باقتىڭلارمۇ ؟ ! لېكىن كەسكەن توغراقلىرىڭلارنىڭ سانى قانچىلىك-تۇ ؟ بۇ جەھەتتە سەن ئاشۇ ئوماقچىلىكىمۇ بولالمىدىڭ !

— يەنىچۇ ؟ — كۈنچىققانبەگنىڭ قالاچ قاناقا ئالدىدا ئوماقچى-لىكىمۇ بولالمايۋاتقانلىقىغا كۆڭلى باشقىچە بولۇپ قالدى .

— ئېيتىپ باقە ، بەگ ، سەن باشقىلارنى يەر تېرىشقا ئۈيۈشتۈ-رۈش تۈگۈل ، ئۆزۈڭ بىرەر تال دان تېرىپ باقتىڭمۇ ؟ ئەجداد بوۋىلار ئىزلىرى توغرىسىدا ئويلىنىپ باقتىڭمۇ ؟ يەر ئاستىدىن چىققان كەتمەنگە نەزەر كۆزۈڭنى سېلىپ باقتىڭمۇ ؟...

— كۈنچىققان ، ۋۇي كۈنچىققان ، نېمە بولدىڭىز ، جۆيلۈۋاتە-سىزغۇ .

كۈنچىققانبەگ ئايىلى ئاقئۈلامنىڭ توۋلاپ تۇرتۈشى بىلەن ئويە-غىنىپ كەتتى ، ۋاقىت تېخى ئورۇندىدىن تۇرغۇدەك چاغ بولمە-غانىدى .

— نېمە ؟ مەن جۆيلۈدۈمما ؟ گەپ قىلدىمما ؟

— قاناقا ، ئوماق ، قاناقا دەپلا كەتتىڭىز . قالاچ قاناقانى چۈشەپ قالدىڭىزمۇ نېمە ؟

كۈنچىققانبەگ چۈشىدە قالاچ قاناقانى كۆرگەنلىكىنى ، ئۈنىڭ بىلەن خېلى پاراڭلاشقانلىقىنى ئېسىگە ئالالمىدىيۇ ، ئەمما نېمىلەرنى دېيىشكەنلىكىنى ئېسىگە كەلتۈرەلمىدى . پەقەت ئاتا ـ بوۋاڭ ، ئانا يۈرتۇڭ ، ئاپەت ، كۆچۈش ، ئۇغۇشلار ئىزى ، كەتمەن ، ئوماق دېگەندەك تومتاق ، ئۆزۈك ـ ئۆزۈك بىرنەچچە سۆزلەرنى ئەسلىيە-لىدى . ئەمما قالاچ قاناقا ئۈنىڭغا جىق گەپلەرنى قىلغانىدى . قالاچ قاناقا نېمىلەرنى دېگەن بولغىيدى ؟ كۈنچىققانبەگ ئۇ گەپلەرنى ئېسىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن چوڭقۇر خىيال دېڭىزىغا چۆكتى .

2

تۈلەك بوۋا ئۆيگە كىرگەندە ، ئاقئۈلام ئوچاق ئالدىدا ئولتۇ-رۇپ توخشۇرغۇچنىڭ بىلەن ئوت كوچىلاپ ئولتۇراتتى . تۈلەك

بوۋىنىڭ ھاسىسىنى پالتوكقا يېپىنىڭ ئۇرۇپ قويغىنىدىن ئۆيگە ئادەم كىرگىنىنى بىلىپ ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ ئارقىسىغا قارىدى. ئۇ تۇلەك بوۋىنى كۆرۈپ ئىككى قولىنى مەيدىسىگە ئېلىپ ئېگىلىپ سالام قىلدى. ئاقئۇلام بوۋايغا پەرىشان، غەمكىن كۆرۈندى. كۆزى ياش بۇلۇتلىرى قاپلىۋالغاندەك غىلىيىپ، جاپاراشلىق[1] ئىدى.

— نېمە بولدۇڭ ئۇلام، جاپاراشىپ قاپسەنغۇ، ئەتىگەندىلا كۈنچىققانىبەگ بىلەن گەپ تەگىشىپ قالدىڭلارمۇ نېمە؟

ئاقئۇلام جاۋاب بېرىش ئورنىغا كۆزى بىلەن ئىچكەركى ئۆينى ئىمالاپ، بىگىز بارمىقىنى ئاغزىغا بېسىپ قويۇپ، تۇلەك بوۋىنى سۈپا تەرەپكە تارتتى.

— توختى ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدا تىكەنلىك تەرەپكە بېرىپ كېلەي دەپ كەتكەن، ئۇ يەردىن ئۆۋچىلار بىلەن سىگىر تېغىغا كېتىپتىكەن. ئاتىسى مۇشۇنداق ياتسا، ئاتىسىنىمۇ، ئىككى بالىسى بىلەن خوتۇنىنى تاشلاپ تۇرپانغا كېتىپتۇ.

— نېمىشقا كېتىپتۇ؟

— بىلمىدىم، كەتكىنىنىمۇ ئالدىنقى كۈنى ئۇقتۇم.

— كۈنچىققانىبەگ بىلەمدۇ؟

— بىلمەيدۇ، ئېيتمىدىم. قانداق دەيمەن.

— جانقۇلۇ باردۇ؟

— ئۇمۇ يوق. ئوماقىنىڭ يېنىغا بېرىپ كېلەي دەپ خوتۇن - بالىلىرىنى ئېلىپ ئاكىسى ماڭغان كۈنى ئۇمۇ بىللە ماڭغان.

— ئۇ ھازىر نەدىكەن؟

— ئوماقلارنىڭ يېنىدا ئىكەن. ماڭغان ئادەملەردىن دەرھال قايتىپ كەلسۇن دەپ ئېيتىپ بەردىم.

تۇلەك بوۋا خىيالغا چۇشكەندەك بولدى. ئۇ توختى توغرۇلۇق ئويلانماقتا ئىدى. يېڭى يۇرتچاپقانىنى قۇرۇش مەزگىلىدە، ئۇ ھەدە-

---

① جاپاراش — غەم - پەرىشانلىق.

سىلا كورلا ، خوتەن تەرەپتىن كەلگەن كىشىلەرنىڭ قېشىغا بېرىۋا-لاتتى . ئۇلارنىڭ ئەزان ئېيتىشىغا ، نامار ئوقۇشىغا ، نامازدا ۋە نامار ئاخىرىدىكى قىرائەت قىلىشىغا پۈتۈن دىققىتى بىلەن قاراپ ، ئاڭلاپ تۇرۇپ كېتەتتى . بىر قېتىم ئۇنىڭ خالىي يەردە ئۇلارنى دوراپ قۇلاق تۇتۇپ تۇرغىنىنى ، ئېڭىشكىنىنى ، يەرگە باش قويۇ-ۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالغانىدى . «بوپتۇ ، — دەپ ئويلىغانىدى تۇلەك بوۋا ، — ئارىمىزدىن مۇشۇ بولسىمۇ دىندىن سىرتىغ تېپىپ يۈرتنى باشلىسۇن . قىسقىسى ، بىراۋ ئۆلسە بىز نامىزىنى چۈشۈرۈشنىمۇ بىلمىسەك ، ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە نامىزى چۈشۈرۈلمىگەن ئادەم ئۇ ئالەمدە دەۋزىقى بولۇپ ، مۇيات[1] كۆيۈپ ئۆتەر ئىكەن . مەنمۇ يىل-دىن - يىلغا ئاجىزلاپ قېلىۋاتىمەن . مانا ھاسىغا چۈشۈپ قالغىلى ئىككى يىل بولۇپ قالدى... ئۇ تۇرپانغا نېمىگە بارغانكىنە . بەگ بۇنداق ئەھۋالدا يانقاندا ، بالىنىڭ چوڭى بولغاندىكىن ئاتىسىنىڭ يېنىدا بولسا بوپتىكەن» .

بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا ، كۈنچىققانىبەگ كونا ئابدال بىلەن قارا قوشۇنلۇقلار مەھەللىسىنى كۆرۈپ كەلگەچ ، چەپەر ئوماققا ياساپ بەرگەن كېمىدە ئۇزۇپ كۆل تاماشىسى قىلماقچى بولۇپ قالدى . كۈنچىققانىبەگنىڭ ھارۋىدا بارىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، قېرىپ قالدىم دەپ مەھەللىدىن چىقمىغىلى ئون نەچچە يىل بولغان تۇلەك بوۋا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا تۇغۇلغان مەھەللىسىنى كۆرۈپ كەلمەكچى بو-لۇپ كۈنچىققانىبەگ بىلەن بىرگە بارغانىدى . ئات بىلەن ئادەتتىكى مېڭىشتا ماڭسا ئىككى كۈندە بارىدىغان يەرگە ھارۋىدا ئالتە يېرىم كۈندە بارغان .

بۇ قۇملۇق كىشىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ھارۋا ياساش ئۇسۇلىمۇ ، ھارۋىنىڭ شەكلىمۇ ئۆزگىچە . ھارۋىنىڭ چاقى ئېگىز ، ئوقى ئۇ-زۇن ، شوتىسى كالىغا مۇۋاپىق ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ ، يۈك باسىدىغان يېرى كىچىكرەك بولىدۇ . چاقنىڭ ئۇلتىكى ئۇچ پارچە بولۇپ ، ئادەمنىڭ ئىنچىكە يوتىسىچىلىك كېلىدۇ ، قۇملۇقتىكى سېرىق

---

① مۇيات — مەڭگۈ ، ئەبەدتىن ئەبەدكە .

سۆگەتنىڭ تۈز ئۆسكەن ياغىچىدا ياسىلىدۇ . ياغاچ مۇڭاپىق ئۆل-چەمدە راسلىنىپ تەييارلانغاندىن كېيىن ، قىزىتىلغان قۇمغا كۆ-مۈپ قويۇلىدۇ ، بىر ئۇچى قۇمدا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . ياغاچقا ئىس-سىق ئۆتۈپ ئوچۇق ئۇچىدا نەم پەيدا بولغان ھامان قۇمدىن ئېلىپ يەرگە چاق چوڭلۇقىدا چەمبەر شەكلىدە قېقىپ قويۇلغان قوش قوزۇقنىڭ ئىچىگە ئېگىپ قويۇپ قىزىق قۇم بىلەن كۆمۈۋېتىلە-دۇ . قىزىتىلغان قۇمدا كۆمۈش كۈندە ئىككى قېتىمدىن ئۇچ كۈنلا داۋاملاشتۇرۇلسا ، ياغاچ شۇ پېتى قۇرۇيدۇ ، ئاندىن بۇ ياغاچلارنىڭ بىر ئۇچىنى ئىچىدىن ، يەنە بىر ئۇچىنى سىرت تەرىپىدىن ياپسار-لاپ كىرىچ بىلەن بىر - بىرىگە تېڭىپ چاق ھالىتىگە كەلتۈرۈلۈپ ، قالغان ئىشلىرى ئۆز تەرتىپى بويىچە قىلىنىدۇ .

بۇ يەردە مەخسۇس ياسالغان يول يوق . مەيلى ئاتتا ، باشقا ئۇلاغدا ، ھارۋىدا ماڭسۇن ، باردىغان جايىنى ، ماڭىدىغان لىنە-يىسىنى بەلگىلۈالسىلا ، كىم نەدە مېڭىشنى خالىسا ، شۇ يەردە مېڭىۋېرىدۇ . بۇ ئېگىز - پەس قۇملۇقتا ئۇزۇن ئوقلۇق ، ئېگىز چاقلىق ، يەنە كېلىپ كالا قاتقان ھارۋىدا ئولتۇرماق ئوڭاي ئە-مەس . ھېلى ئۇ چاق دۆڭگە چىقسا ، ھېلى بۇ چاق ئۇپۇرغا چۈش-كەن ، ئىككى يانغا قېقىلىپ ئادەمنىڭ جۇلۇقى چىقىپ كېتىدۇ . ئابدالغا بېرىپلا كۈنچىققانبەگ بىلەن تۈلەك بوۋا بىر كۈن ۋايۋايلە-شىپ يېتىشتى .

— ئاراۋدىدا كەلمەي ، ئىككىلىمىز تۆگىدە كەلسەك بو-تىكەن ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .

— سەن مۇشۇ سېمىز ، كېلەڭسىز بەستىڭ بىلەن ، — تۈلەك بوۋا كۈنچىققانبەگكە قاراپ كۈلۈمسىرىدى ، — مەن بۇ ياشتىكى قېرى ھالىم بىلەن مەيلى نېمىدە ماڭمايلى ، ئەمدى سەن بىلەن ماڭا يول مېڭىش ئېغىر كەلگۈدەك . قارىغىنا ھالىمىزغا . سەن ھۈلۈس-لاپ ، مەن ئىنجىقلاپ...

تۈلەك بوۋىنىڭ گېپىگە ۋايۋايلاپ تۇرغان كۈنچىققانبەگ كۈلۈۋەتتى .

— راست دېدىڭ بوۋا ، يول ماڭساق ئۆزىمىزگىمۇ ، باشقىلار-غىمۇ ئاۋارىچىلىك ئىكەن .

ئۇچىنچى كۈنى تاشتالى بوۋاي بۇلارنىڭ قارا قوشۇن مەھەللە-سىگە بېرىشى ئۈچۈن كۈنچىققانبەگكە بىر تۆگە ، تۈلەك بوۋىغا بىر ئۈينى تەييارلاپ ئەكېلىپ ، تۆگىنى چوكلاندۇرۇپ قويدى . كۈن-چىققانبەگ تاشتالى قاتارلىق ئۈچ ئادەمنىڭ يارىمى بىلەن هولۇس-لاپ ، هۆمۈدەپ تۆگىگە ئاران مىندى . ئابدال مەھەللىسى بىلەن قارا قوشۇن مەھەللىسى ئانچە يىراق بولمىسمۇ ، ئىككى كۈندە يېتىپ كەلدى . بۇلارغا ھەمراھ بولۇپ تاشتالى ، يەنە ئىككى ئادەم بىللە كەلگەنىدى . كۈنچىققانبەگ بىلەن تۈلەك بوۋا كەپتۇ دېيىـ-شىپ ، مەھەللىدىكى چوڭ - كىچىك ھەممىسى كېلىپ ئۇلارنى ئورىۋالدى . تاشتالى كېلىپ بەگنىڭ قولىدىن چۇلۇۋرنى ئېلىپ تۆگىنى چۆكتۈرمەك بولۇپ چۇلۇۋرنى پەسكە قارىتىپ تارتتى . تۆگە ئالدى ئىككى پۇتىنى يەرگە تىزلىشىغا كۆپچىلىككە قاراپ قالغان كۈنچىققانبەگ ئالدىغا دۈم چۈشتى . ئەتراپتا تۈرغانلار ۋار-قىراپ كېتىشتى .

يەر قۇم — يۇمشاق ئىدى . بۇنداق قۇمغا تىزلىنىۋاتقان تۆگە-دىن ئەمەس ، چېپىپ كېتىۋاتقان تۆگىدىن يىقىلىپ چۈشسىمۇ ، كىشىنىڭ ھېچ يېرى سۇنمايدۇ ، ئەمما كۈنچىققانبەگنىڭ پۇتى سۇندى . بەگ تۆگىدىن يىقىلغاندا پۇتى ئەپسىز تۇرۇپ قالغان چېغى ، يوغان ، ئېغىر بەستىنىڭ ئاستىدا قېلىپ ، ئوڭ پۇتىنىڭ تىزىنىڭ ئاستىدىكى ئۈستىخان سۇنۇپ كەتكەنىدى .

بۇ قۇملۇقتا پۇت - قول سۇنىدىغان ئىش كەمدىن - كەم بولۇپ قالىدىغان ھادىسە بولغاچقا ، بۇ يەردە تېڭىقچى يوق ئىدى . كۈنچىققانبەگنى كۆتۈرۈپ بىر قومۇش ساتما ئۆيگە ئەكىرىپ ياتقۇ-زۇپ قويۇشتىيۇ ، نېمە قىلىشىنى بىلمەي قاراپ تۇرۇشتى .

— بەگ ، بۇ يەردە تېڭىقچى يوقكەن . يېڭى يۇرتچاپقانغا ئادەم ماڭدۇرايلىمۇ ، — دېدى تۈلەك بوۋا .

— بۇ يەردىن ئادەم بېرىپ تېڭىقچى چاقىرىپ كەلگۈچە هەر-

قانچه ئىتتىك ماڭسىمۇ ، ئىككى كۈندە ئاران كېلىدۇ . ئىككى كۈنگىچە ساقلاپ تۇرىمىزما ، — كۈنچىققانىبەگ تەرىنى تۇرۇپ ، كالپۇكىنى چىشلەپ قويدى ، — مەن كورلىدا مەدىل بوۋاينىڭ مەھەللىسىدىكى بىر ئادەمنىڭ مېنىڭكىگە ئوخشاش يەردىن سۈنۈپ كەتكەن پۇتنى قانداق تاڭغانلىقىنى كۆرۈڭالغانىدىم . مېنىڭ دېگىنىمدەك قىلىپ تېڭىپ بېقىڭلار . توغرا قىلغان بولساق ، شۇ بويىچە ساقىيىپ قالار ، جايىغا چۈشمىگەن بولسا ، مەھەللىگە بارغاندا باشقىدىن تاڭدۇرمامدىم ، — دېدى ۋە قانداق قىلىشنى بىرمۇ-بىر ئېنىق دەپ بەردى .

بىرلىرى ئون نەچچە تۇخۇمنىڭ سېرىقىنى تەييار قىلدى ، بىرلىرى تورقا تالاسىدا توقۇلغان رەخت تەييارلىدى ، يەنە بىرلىرى بىر غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا تۆت پارچە تارىشا تەييارلىدى . ئىككى ئادەم كۈنچىققانىبەگنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ تىزىدىن چىڭ تۇتۇپ تۇردى ، ئىككى ئادەم ئوشۇقىنىڭ تۆۋەنىدىن تۇتۇپ تارتتى . كۈنچىققانىبەگ كالپۇكىنى چىڭ چىشلەپ تۇرۇۋالدى . بىرسى پىشانىسىدىكى تەرنى لۆڭگە بىلەن ئېيتىپ تۇرسىمۇ ، پىشانىسىدىن بۇزۇلداپ تەر چىقىپ تۇراتتى . پۇتنى يەنە بىر قېتىم كۈچەپ تارتقاندا ، بەگ «تارت» قىلىپ ئاۋازلىق يەل قويۇۋەتتى .

— مانا ـ مانا ، — دېدى تۇلەك بوۋا سۈنغان يەرنى ئىككى قولى بىلەن ئۇستۇن ـ تۆۋەن سىيرىپ تۇرۇپ ، — يەلنىڭ چىققىنى ، ئاغرىقنىڭ چىققىنى ، — دېدى .

باياتىن بەگنى نېمىدەپ قالار دەپ قىستاپ كەلگەن كۈلكىسىنى چىقىرالماي ئىچىگە تىنىپ تۇرغانلار بوۋاينىڭ گېپى بىلەن تەڭلا پاراقلىشىپ كۈلۈۋېتىشتى . كۈنچىققانىبەگ ئۆزىمۇ كۈلۈپ كەتتى .

— بوۋا ، — دېدى ئۇ ، — قولۇڭغا پاچىقىمدا بىرەر ئېگىز ـ پەسلىك باردەك بىلىنىۋاتامدۇ ؟

تۇلەك بوۋا ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ پاچىقىنى سىلاپ بېقىپ ، ئارقىدىن كۈنچىققانىبەگنىڭ پاچىقىنى يەنە ئۇچ قېتىم سىلاپ :

— قولۇمغا ھېچقانداق باشقىچە ئەھۋال بىلىنمەيۋاتىدۇ ، — دېدى .

— پۈتۈمنىڭ بايىقى ئاغرىقىمۇ قويۇپ بەردى ، جايىغا چۈشكەن ئوخشايدۇ ، قېنى ، تارىشىنى قويۇپ تېگىۋېتىڭلار ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .

تاشتالى تۇخۇم سېرىقى سۈرتۈلۈپ تەييار قىلىپ قويۇلغان لاتىنى پاچاققا بىر قېتىم يۆگەپ بولۇپ ، ئاندىن تارىشىنى پاچاقنىڭ ئاستى ـ ئۈستىگە ، ئىككى يېنىغا قويۇپ ، ئۈستىدىن لاتا بىلەن بىرنەچچە قات قىلىپ يۆگەپ تېگىۋەتتى . شۇ ھامانلا ئىككى تۆگىگە شىرغا ياساپ ، كۈنچىققانبەگنى شىرغىغا سېلىپ ئېلىپ ماڭدى…

تالىشقۇل تېگىنى يېشىپ كۆرۈپ بېقىپ ، سۈنۈقنى جايىغا چۈشۈپتۇ دەپ يېڭىلاپ تېگىپ قويغاندى . ئۇنىڭ ئانىسى ئەمچەلىك ، تېگىنچىلىقتا ئۈستا ئىدى . تالىشقۇل ئانىسىدىن تېگىنچىلىقنى ئۆگىنىۋالغانىدى .

— توختىنىڭ تۇرپانغا كەتكەنلىكىنى بەگكە مەن دەي ، سەن ئەمدى ئاڭلاۋاتقان بولۇۋال ، — دەپ قويۇپ تۇلەك بوۋا ئىچكەركى ئۆيگە قاراپ ماڭدى ، كەينىدىن ئاقئۇلام ماڭدى . كۈنچىققانبەگ قېلىن چۈشەك ئۈستىدە تۆر تامدىكى چۆكۈچەككە[1] يۆلىنىپ ئولتۇراتتى .

— كەل بوۋا ، كەل ،— بەگ تۇلەك بوۋىدىن ئەھۋال سوراپ بولۇپ ،— ھە ، يۇرتتا نېمە يېڭىلىقلار بار ، تالاغا چىقالمىسا گاس ، باراغۇ[2] بولۇپ قالىدىكەن كىشى ، — دېدى .

— گوي ، گوي ، گوي ، ئۆزۈڭ قانداقراق ، پۈتۈڭنىڭ سۈنغان يېرى ئاغرىمايۋاتقاندۇ ، — تۇلەك بوۋا گەپ قىلغاچ كۈنچىققانبەگكە ئۈدۈل يەرگە كېلىپ ئولتۇردى ، — يېڭىلىق بولمىسۇن ، ساڭا دېمىسەم بولمايدىغان بىر ئىش بار ، ئوغلۇڭ توختى سىگىر تېغىدىن بىرنەچچە تۇرپانلىققا ئەگىشىپ كېتىپتۇ . بۇ سىرتىغىنى ئاخشام توختى بىلەن سىگىر تېغىغا ئوۋغا بارغان تىكەنلىكچىدىن ئاڭلىدىم .

---

① چۆكۈچەك — يوتقان ـ كۆرپە يىغىدىغان شىرە شەكلىدىكى ساندۇق .
② باراغۇ — قارىغۇ ، كور .

ئىككىڭلارنى سىرتىغلاندۇرۇپ قويماي ، دەپ يېنىڭلارغا ئەتىگەندىلا كىرىشىم ، — دېدى .

بوۋاي گېپىنى دەپ بولۇشىغا ئاقئۇلام ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي ھېقىقداپ يىغلاپ كەتتى .

— نېمىگە يىغلايسەن ، كىتسە كەلمەمدۇ ، ئۇ كىچىك بالا بولمىسا ، مېنىڭ بۇنداق بولۇپ قېلىشىمنى بىلسە كەتمەستى . يىغلىما...

— ئۇ تۇرپانغا نېمىگە بارىدىغاندۇ ؟ — تۇلەك بوۋا ئۆزىدىن سوراۋاتقاندەك كۇنچىققانىبەگكە قارىماي تۇرۇپ سورىدى .

كۇنچىققانىبەگ ئاغزىدا ھېلىقىدەك دېگىنى بىلەن ئۇ ئوغلىغا ئامراق ئىدى ، چوڭ بىلەتتى ، ئورنۇمنى باسىدۇ دەپ قارايتتى . بەگ ئون سەككىز يېشىدا بىر قېتىم ئۆيلەنگەن . تۇنجى بالىسى تۇغۇلۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن چېچەكتە ئۆلۈپ كەتكەن ، ئايلىق 1837 ـ يىلى ئىككىنچى تۇغۇتىدا ئۆلۈپ كەتكەن . ئۇ ئىككى بالىنىڭ ، ئايلىنىڭ كۆيۈك ـ ھەسرىتىدە سەلمۇت[1] ئادەمدەك بولۇپ قالدى ، ئارىدىن ئون يىل ئۆتكەندە ئاقئۇلامغا ئۆيلەندى . بۇ ئايلىدىن بولغان تۇنجى بالىسىغا توختاپ قالسۇن دېگەن ئۈمىد ، ئىستەك بىلەن توختى دەپ ئىسىم قويغانىدى . تىلەك ـ ئىستىكى ئىجابەت بولۇپ توختى تۇرۇپ قالدى . توختى تۇغۇلۇپ تۆت يىلدىن كېيىن جانقۇلۇ تۇغۇلدى . ئاقئۇلام شۇنىڭدىن كېيىن تۇغمىدى . ئەر ـ خوتۇن ئىككىسى بۇ ئىككى ئوغلىنى قارىقىدەك[2] كۆرۈپ ئاسراپ ، ئەتىۋارلاپ ئۆستۈردى . جاھانبەگمۇ يالغۇز بالامنىڭ بالىلىرى دەپ ئۇلارنى يېنىغا تارتىپلا تۇراتتى ، ياخشى كۆرەتتى . كېيىنكى يىللاردا توختىنىڭ مىجەزىدە كۇنچىققانىبەگ ئويلىمىغان ئۆزگىرىش بولدى . دادىسىنىڭ ئىشلىرىغا زادى قىزىقمايدىغان ، جىمغۇرلىشىپ ، ئۆزى بىلەن ئۆزى سۆزلىشىۋاتقاندەك ئاغزىنى مىتىلدىتىپ يۈرۈيدىغان بولۇپ قالدى . توختىنىڭ بۇنداق بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى كۇنچىققانىبەگ زادىلا بىلەلمىدى . كېيىن

---

[1] سەلمۇت - خارامۇش .
[2] قاراق كۆزنىڭ قارىچۇقى .

تۇلەك بوۋا ئۇ توغرۇلۇق سەزگەنلىرىنى سۆزلەپ بەرگەندىلا ، ئۇ ھەقتە ئويلايدىغان بولدى .

— ئۇ ھازىر نەچچە ياشقا كىردى ، — تۇلەك بوۋا كۇنچىققاندىن كەيىن سورىدى .

— كىچىك ئەمەس ، ئوتتۇز ئىككى ياشقا كىردى ، بالىسىنىڭ چوڭى ئون ياشتا .

— ئۆزىنىڭ يولىنى ئۆزى تېپىپ ماڭىدىغان ياشقا يېتىپتۇ ، ئۇنىڭمۇ ئويلىغىنى باردۇ . تۇرپاندىغا تەپسىلىي ـ تەپسىلى① كەتمەكچىمىدۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

كۇنچىققانىبەگ گەپ قىلماقچى بولۇۋىدى ، ئۆيگە تايۇق كىرىپ كەلدى . ئۇ تۇلەك بوۋا بىلەن كۇنچىققانىبەگكە سالام بېرىپ ئەھۋال سوراپ بولۇپ :

— غەلىتە ئۇزۇن چاپان ، بېشىغا پۆپۈكلۈك قالپاق كىيگەن ، خوتۇنلاردەك ئۇزۇن چاچ قويۇپ بىر قىلىپ ئۆرۈۋالغان ئىككى ئادەم قىلىچ ئاسقان تۆت يانداق ئادىمى②بىلەن كەپتۇ . ئېيتىشىچە قارا شەھەردىن كەپتۇدەك ، يېنىدا بىر سۆز ئۆرۈپ بېرىدىغان ئادەمىمۇ بار ئىكەن . بەگ بىلەن كۆرۈشمىمز دەيدۇ ، — دېدى .

«بۇلار نېمە ئادەملەردۇ» دېگەندەك قىلىپ كۇنچىققانىبەگ بىلەن تۇلەك بوۋا بىر ـ بىرىگە قاراشتى . بەگ تايۇقتىن :

— ئۇلار نېمىدە كېپتۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەممىسى ئاتلىق . تۆت يانداق ئادىمى قىلىچ ئېسىۋاپتۇ .

— چىقىپ دېگىن ، ئۆيگە كىرسۇن ، — دېدى كۇنچىققانىبەگ .

3

ئۇلار قارا شەھەر نازارەتچىلىك مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن مانجۇ ئەمەلدارلىرى ئىدى . بۇ ، چىلك (مانجۇ) سۇلالىسى ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ئالتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ

---

① تەپتىن ـ تىكىن — بىكاردىن ـ بىكار ، سەۋەبسىز ، ئاساسسىز .
② يانداق ئادەم — مۇھاپىزەتچى .

تىپ ئارىدىن تۆت يىل ئۆتكەندە ، 1881 - يىلى (گۇاڭشۇي-نىڭ 7 - يىلى) مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ كۈنچىققانىبەگنى تۇنجى قېتىم ئىزدەپ كېلىشى ھەم ئۇنى تۇنجى كۆرۈشى ئىدى ، شۇنداقلا كۈنچىققانىبەگنىڭمۇ مانجۇلارنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈشى ئىدى . ئۇلار ئىككى ئىش بىلەن كۈنچىققانىبەگنى ئىزدەپ كەلگەنىدى . بىرى ، گۇاڭشۇي خانىنىڭ كۈنچىققانىبەگكە ئۇچىنچى دەرىجىلىك ئوتۇغاتلىق مەنسەپ بەرگەنلىك يارلىقىنى يەتكۈزۈش ؛ يەنە بىرى ، قارا قوشۇن كۆلى بويىدىكى ھەممە ئاھالىلەرنى يېڭىكۆل ئەتراپىدىكى ئاقتارما مەھەللىسىگە[1] كۆچۈرۈش ، ئاھالىلەرگە باشلامچى بولۇپ ئالدى بىلەن كۈنچىققانىبەگنىڭ ئائىلىسىنى كۆچۈرۈش .

بۇ ئىشلار كۈنچىققانىبەگنىڭ ساق بېشىغا پىت سىلىپ ، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئارامىنى ، خاتىرجەملىكىنى بۇزدى ، بۇلۇتسىز ئاسمانەك سۈپسۈزۈك ئوي - خىيال بۇلىقىنى ئايادا[2] چالغىتىۋەتتى : «شۇنچە زامانىدىن بۇيان ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ بەگلىك ئىشىغا ھېچقانداق ھۆكۈمەت ئارىلىشىپ باقماپتىكەن . ئەندىزە ، ماڭا كەلگەندە ، ئاتا-مىش توققۇز يېشىمدا ، نەدىكى بىر خوتۇن كىشىدەك ساچ قويۇۋالغان بىرنېمىلەر مېنى باشقۇرماق بولۇۋېتىپتۇ . بېشىنىڭ يېرىمىغا ساچ قويۇپ بىر ئۆرۈم قىلىۋالغان ، ساچتا ئايالچىلىكمۇ بولالمىغان شۇ ھالىدا مېنى باشقۇرماق بولىدىكەن ، ۋاي ، قاۋۇغام ! جاھانساي بويىغا كۆچ دېسە نېمە دەي . دادام نۇرمەتبەگنىڭ ئاگايى شۇ يەردە بولغاندىكىن مەيلى دەر ئىدىم ، ئاتام جاھانبەگنىڭ ئاگايىنى يىلدا نەچچە قېتىم كېلىپ يوقلاپ تۇرمىقىدىم ھېچ گەپ ئەمەستى . ئاقتارما دېگەن نە ئۇ ، ئاتا - بوۋىلىرىمدىن بىرسىمۇ بىرەر كۈن تۇرۇپ باقمىغان جاي . شۇ يەرگە مەن بارغۇدەكمەن ، كېيىن قارا-چىلارنىڭ ھەممىسى بارغۇدەك . بۇ يەرچۇ ؟ ! تاشلىۋېتىمىزما ؟ چۆ-ۋىنىلىق ، قارا بوران ، قارا قوشۇن ، تاتىما كۆللىرى ، شۇنچە چوڭ لوپ كۆلى ، ئۇغۇش بەگلىرىنىڭ ئانا يۇرتى بولغان كۆلشەھىرى

① ئاقتارما — ھازىرقى 31 - تۇەن دائىرىسىدە ، چارىغا يېقىن . تۇپرىقى مۇنبەت ، سۇيى ئەلۋەك جاي .

② ئايادا — مالتىلاپ .

قالامدا ؟ ئاقتارمىغا بارمەن دەپ ساتاق[1] بولۇپ يۈرەمدىمەن ، چەكـ
كە[2] بارمايمەن··· »

بەگنىڭ خىيالى بەردىقۇل ، توختىكۆل ، ساتىۋالدى بەقەم ئاقـ
ساقاللارنىڭ كىرىشى بىلەن ئۇزۇلۇپ قالدى .

ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى يوقىتىلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ، قاراشەھەر نازارەتچىلىك مەھكىمىسى لوپ رايونىنى تەكشۈرۈپ كېـ
لىشكە بىر گۇرۇپپا ئادەم ئەۋەتكەنىدى . ئۇلار كۆنچى ، چارا ، كۇزلەك ، تىكەنلىكلەرنى ئارىلاپ قارادايغىچە كېلىپ ، پۈتۈن لوپ رايونىنىڭ ، كۇنچىقانبەگنىڭ ئەھۋالىنى سوراشتۇرۇپ ئىگىلىگەـ
نىدى . كۆنچى كەنتىدىن قارادايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بىر بۆلەك ئائىلىلەرنىڭ بېلىقچىلىق ، ئۆۋچىلىق ، چارۋىچىلىق بىلەن تىرىكـ
چىلىك قىلغاندىن باشقا قوشۇمچە ئازدۇر ـ كۆپتۇر تېرىقچىلىقمۇ قىلمىدىغانلىقىنى بىلگەن ، ئېتىز ـ ئېرىقلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەـ
نىدى . قارادايدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئارغان ، يېڭسۇ ، مىرەن ، كونا ـ يېڭى ئابدال ، قارا قوشۇن ، قۇمچاپقان ، يېڭى يۇرتچاپقان قاتارلىق مەھەللە ، ئوتاقلاردىكى كىشىلەرنىڭ پۈتۈنلەي بېلىقچىلىق بىلەن ئۆۋچىلىققا ، قوشۇمچە چارۋىچىلىققا تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلمىدىغانلىقىنى ، تېرىقچىلىقنى زادىلا بىلمەيدىغانلىقىنى ، سۇ ، بېلىق قوغلىشىپ ئىنتايىن تارقاق ياشايدىغانلىقىنى ئاڭلاپلا ، تەكـ
شۈرۈشنى بولدى قىلىپ كەلگەن يېرىگە قايتىشقانىدى . ئۇلار مەـ
ھەللىدىن ئۇزاپ توزۇتقان توپا ـ چاڭلىرى تارقاپ بولمايلا ، ئۇلار توغرىسىدا قوشاقلار توقۇلۇپ ئېيتىلىشقا باشلىغانىدى .

ئاڭىزنى چارلاپ چىقتى ،
قەغەز تۈتۈپ قولۇغا .
بىزگە ئۇۋال قىلغانغا ،
يولبارس تۇرسۇن يولۇغا .
كېچەسى ئۇخلاغاندا ،

---

① ساتاق ـ ـ سەرسان ، سەرگەردان .
② چەككە ـ ـ ھەرگىز ، زىنھار .

ئازرائىل كىر قوينۇغا .

ئازرائىل كىر قوينۇغا ،
ئاغرىق سالىپ باشىغا .
ئۆزۈمنۇ ئەمچى قىلىپ ،
يۈگۈرۈپ باراي قاشىغا .
بۇ ئۇۋالچى ساچلىقنى[1]
كۈچۈل[2] سالاي ئاشىغا .

كەلگەلى بەش كۈن بولدۇ ،
كۈنۈگە ئۈچ قوي يېدى .
ئاچ قالغانمۇ ئۆيۈدە ،
بىرچە[3] تويدۇم دېمەدى .
بالاسى بولۇر بىزگە ،
ئۇۋالىنى بىلمەدى .

ساچلىق بەگىم ئۈساپتۇ ،
قاۋۇن پىچىكلار ئاسغداپ[4]
پىچىكلار تاتلىقىنى ،
ئىچىگە ئاغۇ چالقاپ[5] .
گۈنلەپ كۆمۈپ تاشلاڭلار ،
كەتمەسۇن ساسىق تاراپ .
شۇلارنىڭ يوللانمىسىغا ئاساسەن نازارەتچىلىك مەھكىمىسى

---

① ساچلىق - مانجۇ ئەمەلدار - چېرىكلىرى .
② كۈچۈل — كۈچۈلا .
③ بىرچە — بىرەر قېتىم .
④ ئاسغ — كۈتۈش ، مېھمان قىلىش ؛ تاماق ، غىزا ؛ پايدا ، نەپ .
«كەرەك تۆت ئوتاچى كەرەك ئەرسە قام ،
ئۆلۈكلىكە ھەرگىز ئاسغ قىلماس ئەم» .
(مەلىي چاقىر تېۋىپنى ياكى كەلسۇن قام ،
ئۆلۈمگە ھەرگىز پايدا قىلماس ئەم .)
يۈسۈپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك»
«كۆركلۈك تونۇغ ئۆزۈڭگە ، تاتلىق ئاسغ ئازىنقا» .
(كۆركەم تونىنى ئۆزۈڭگە ، تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە قالدۇر) .
«تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - تۇم ، 65 - بەت .
⑤ چالقاپ - چايقاپ .

كۇنچىققانىبەگگە ئۇچىنچى دەرىجىلىك ئوتۇغاتلىق مەنسەپ بېرىپ ، پۇتۇن لوپ رايونىنى باشقۇرۇشقا ئاسان بولۇش ئۈچۈن ئاھالىنى تارىم دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويىدىكى ئاقتارمىغا كۆچۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ گۇڭشۇي خانغا مەلۇماتنامە سۇنغانىدى . كەلگەن ئىككى ئەمەلدار شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشكە كەلگەنلەر ئارىسىدا بار ئىدى .

ئاقساقاللار كىرىشتىن سەل ئىلگىرى ئۇلار كۇنچىققانىبەگگە خان يارلىقىنى يەتكۈزۈپ بولۇپلا : «خۇدا ئۇرغان بۇ قۇملۇق جەزىرىدىن تېز كېتىڭالايلى» دېيىشىپ ، پەشلىرىنى قېقىشىپ ، كەلگەن يولىغا راۋان بولۇشقانىدى .

— نېمىدەپ كەپتۇ ئۇ ساچلىقلار ؟ — ئۆزى يانلاردىن ، قارا قوشۇن مەھەللىسىنىڭ ئاقساقىلى بەدىقۇل پۇتىنىڭ تېگىقلىقى تۇيەيلى تالا ـ تۇزگە چىقالماي يېتىۋېرىپ ئىچى پۇشۇپ تۇرغاندا ، گەپ سوراپ بەگنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلغۇسى كەلمەي تۇلەك بوۋا بىلەن تايۇقتىن سورىدى .

تۇلەك بوۋا بىلەن تايۇقنىڭ جاۋاب بېرىدىغانغا رايى يوقتەك ئىدى . بۇلارمۇ كۇنچىققانىبەگگە ئوخشاش خىيال بېسىۋالغاندەك ئېغىر تىنىپ ئولتۇرۇشاتتى . كېيىن كىرگەن ئاقساقاللار بەگ بىلەن چاچلىقلار ئوتتۇرىسىدا بىرەر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەرگەن ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلىشىپ ، ئۇلارمۇ تىت ـ تىتچىلىققا چۈشۈپ قالدى .

— ھە ، راست ، سىلەر ، — تۇلەك بوۋا گەپكە ئېغىز ئېچىش بىلەن تەڭ كېيىن كىرگەن ئۇچ ئاقساقالغا قارىدى ، — سىلەر ئۇ ساچلىقلارنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى بىلەمسىلەر ؟ نېمە دەيدۇ دېمەمسىلەر ، نېمە دەرىجىلىك دېدا ، ھە ، ئۇچىنچى دەرىجىلىك يەنە بىرنېمە غاتلىق دەيدىغان ئەمەل ـ مەنسەپ دېگەن بىرنېمىسىنى بىزنىڭ بەگكە بېرىپتۇ . مانجۇ خانلىقىنىڭ يوسۇنىدا ئۇچىنچى دەرىجىلىك تىن يۇقىرى مەنسەپ تۇتقانلار ، — تۇلەك بوۋا تايۇقتىن ، — شۇنداق دېدىغۇ دەيمەن ھە ، تايۇق ، — دەپ سورىدى . تايۇق شۇنداق

دەپ بېشىنى لىڭشىتتى ، — گوي ، گوي ، گوي ، بېشىنىڭ كەينى تەرەپ يېرىمىغا ساڭ قويۇپ بىر ئۆرۈڭالمىسا بولمايدىكەن . بۇ بىر ئىش ؛ يەنە بىر ئىش ، بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاقتار-مىغا كۆچۈرگۈدەك ،كۆچمىسە بولمىغۇدەك . ئالدى بىلەن بەگنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى كۆچۈرگۈدەك ، — دېدى .

— بۇنىڭ كارى چاغلىق ، كۆچمەيمىز ، دەپ تۇرۇۋالساق ، ھەممىمىزنى كۆتۈرۈپ كۆچۈرمەس . يامىنى كەلسە قۇملۇقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىمىز ياكى كۆلنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتە-مىز ، شۇ ، — دېدى توختىكۆل ئاقساقال .

— گوي ، گوي ، گوي ، — تۇلىەك بوۋا توختىكۆلگە قارە-دى ، — سەن - بىزغۇ شۇنداق قىلارمىز ، بەگمۇ شۇنداق قىلامدا ، قالغان يۇرتلارغا كىم ئىگە بولىدۇ ؟

ئۆيگە تالىشقۇل ، ئوجۇلغان ، يەنە بىرنەچچە ئەر - ئايال تىنىقى ئۇزۇلۇپ قېلىۋاتقاندەك ھولۇسلاپ كىرىپ كېلىشتى .

— قېنى كەلگەن ھېلىقى ئۇزۇن ساچلىقلار ، نېمىگە كەپتۇ ، نېمە دەيدۇ ؟ — تالىشقۇل ئۆيدىكىلەرگە سالاممۇ قىلماي سۆزلەپلا كەتتى ، — ئالدىنقى يىلى كۆزلەك ، تىكەنلىككە كەلگەندە ، ھەربىر مەھەللىدە ئون نەچچە كۆندىن تۇرۇپتىكەن ، تاجىپەت[1] بىزنىڭ بۇ يەردە يېرىم كۈنمۇ تۇرماي تەپتىنەپلا[2] كېتىپتۇغۇ ؟

— بولدى ، تارازىغا چۈشمەيدىغان گەپنى قىلماي نەق گەپنى قىلايلى ، — ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى كۈنچىققانبەگنىڭ ئاغزىغا قارىدى ، — بىز كۆچمەيمىز دەپ تۇرۇۋالساق ھېچ نەرسە قىلال-ماس ، مېنىڭ بېشىمنى ئاغرىتمۇاتقىنى ساچنىڭ ئىشى . بۇنى ئو-ماق بىلەن پاراڭلىشىپ بىرنېمە دەيلى ، كورلىغا بارىدىغان ئىشمۇ تېخى .

— راست ، — دېدى تايۇق ، — بۇ ئىشتا ئوماق نېمە دەيدە-كىن . ئۇ كورلىغا بارغاندا مەدىل ئاسقالدىن ئۇزۇن ساچقا مۇناسە-

---

① تاجىپەت — ئەجەپ ، ئەجەپلىنىش .
② تەپتىنەپ — ئالدىراپ ، ئالمان - تالمان .

ۋەتلىك گەپلەرنى ئاڭلاپتىكەن ، ئاڭلىسام ئۇ جانقۇلۇ بىلەن كېلىد-
ۋېتىپتۇ . بۇ ئىشنى ئۇ كەلگەندە دېيىشەيلى . بىز ئۇ ساچلىقلارنى
تەپتىنەپلا كەتتى دەۋاتىمىز ، ئۇلار بىز توغرۇلۇق نېمىلەرنى دەۋا-
تىدۇ تېخى .

— نېمە دېسە دېمەمدۇ ، نېمە دەيتتى ، بېلىقلا يەيدىكەن ،
دەيدۇ شۇ ، ھېلىقى سېرىق ساچ ، كۆك كۆزلۈكلەرمۇ شۇنداق
دەپتىكەنغۇ ، كېيىن ئۇلارمۇ بېلىق يېمىسە كۇنى كەچ بولمايدىغان-
دەك بولۇپ كەتكەن ، — دېدى تالىشقۇل .

ئۇنىڭ گېپىگە ھەممىسى كۇلۇشۇپ كەتتى...

ئۇلارنىڭ كۇزلەك ، تىكەنلىكلەردە ئون نەچچە كۇن تۇرۇپ ،
بۇ يەردە يېرىم كۇنمۇ تۇرماي كېتىشكە ئالدىرىشىنىڭ سەۋەبىنى
بۇ يەردىكىلەر تەسەۋۋۇر قىلىش تۇگۇل خىيالىغا كەلتۇرۇپمۇ قوي-
مايتتى . ئۇلار ئالدى بىلەن يېڭى ئابدالغا كېلىپ ، ئۇ يەردىن يېڭى
يۇرتچاپقانغا بارغانىدى . ئابدالدىكى قومۇش كەپلەرنى ، پالاس ۋە
قوپال توقۇلغان رەختتىن كىيىم كىيىۋالغان ، ئاق تېرە تۇماق ،
قۇيما كىگىز قالپاق كىيىۋالغان كىشىلەرنى كۆرۈپ ھەيران قې-
لىشقانىدى . كىشىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك ، چىراي ـ شەكلىدىمۇ
قاراشھەر ، كورلىدىكىلەردىن خېلىلا پەرقلىنىدىغانلىقىنى ، تۇر-
مۇشىنىڭ ئىنتايىن ئاددىي ، نامراتلىقتا ئۆتىدىغانلىقىنى ھېس قە-
لىشتى . ئۇلار يېڭى يۇرتچاپقاندىن چىقىپ ئانچە ئۇزىمايلا پاراڭغا
چۇشۇشتى .

— تۆت تەرىپى پۇتۇنلەي قۇملۇق ئىكەن ، ئۇلار بۇ يەردە
قانداق ياشايدىغاندۇ ، ئۇيىنىڭ ، ئۇي بىساتىنىڭمۇ تايىنى يوق .
قومۇش ئۆيدە يازنىغۇ ئۆتكۇزەر ، قىشتا قانداق قىلىدىغاندۇ ، قىش-
لايدىغان يېرى باشقا يەردىمىدۇيا ، — دېدى بىرى .

— غەربتە قاختۇدىن[1] شەرقتە ئاتمىشبۇلاققىچە ، شىمالدا شىڭ-
دى ـ سىڭىر تېغىدىن جەنۇبتا ئالتۇنتاغقىچە نېمانداق كەڭ دائىرە
بۇ ، بىر چېرىكى تۇگۇل ، بىرەر قورۇقچىسىمۇ يوق تۇرۇپ ،

---

① قاختۇ — لوپنۇر ـ شايار چېگراسىدىكى يەر .

شۇنچە چوڭ يۇرتنى قانداق سورىغاندۇ ؟

— ئاددىي بولسىمۇ قەسىر ـ خانىسىمۇ يوق ، قىزىق بەگكەنغۇ بۇ .

— بۇ يەرنىڭ قاراشەھەرگە يىراقلىقىچۇ تېخى . بىر قېتىم بېرىپ ـ كەلگۈچە جېنى ئاز قالغۇدەك كىشىنىڭ . مەن مۇنداق بىر ئىشنى ئويلاۋاتىمەن .

— قېنى ، نېمىنى ئويلىدىلا ؟

— مۇشۇنىڭ بىلەن بىز بۇ تەرەپكە ئىككى قېتىم كەلدۇق . بۇ يەردىن باج ـ سېلىق يىغىدىغان ئىشنى باش نازارەتچى چوقۇم بىزگە يۈكلەپ قويامدىكىن دەيمەن . بۇ خەقتىن سېلىق يىغىپ بولغۇچە جېنىمىز قالمىغۇدەك . شۇڭا ، بۇلارنى ئاقتارمىغا كۆچۈـ رۈشكە زادى بولمىسا ، قاراشەھەر بىلەن ئارىلىقىنىڭ يىراقلىقىنى ، ئەكسىچە قۇمۇل ، تۇرپانغا يېقىنلىقىنى ، ئابدال بەگلىكى دائىرىسىـ نىڭ بەك كەڭ ، ئاھالىسىنىڭمۇ تارقاقلىقىنى ئاساس قىلىپ تۇـ رۇپ ، كۆنچى كەنتىدىن قارادايغىچە بىر بەگلىك ، نېرىسىنى بىر بەگلىك قىلىپ ، لوپ رايونىدا باشقۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلغۇچە زېمىن تەۋەلىكى قاراشەھەر نازارەتچىلىك مەھكىمىسىدە بولىدىـ غان ، باج ـ سېلىق يىغىشنى ۋاقتىنچە قۇمۇل ياكى تۇرپان ۋاڭىغا تاپشۇرۇش توغرىسىدا باش نازارەتچى ئامبالغا تەكلىپنامە سۇنساقـ مىكىن دەيمەن ، ھەزرەتلىرى قانداق قارايدىكىن .

— قالتىس گەپ ، قالتىس گەپ . بۇ تەكلىپ خىيالىلىرىغا قانداق كېلىپ قالدى ؟

— ئادەم ئۆزى خالىمىغان بىرەر مۇشكۈللۈككە دۇچ كەلگەنـ دە ، ھامان ئۇنىڭدىن قانداق خالاس بولۇشنى ئويلايدۇ . بۇ شۇنداق گەپ ئەمەسمۇ ، ھەزرەت .

— شۇڭا سىلىنى «ئۇچار خىيالىلىق» دەيمىز ئەمەسمۇ ، جانابـ لىرى . ھە ، راست ، بۇ تەرەپكە كىمنى بەگ قىلىشنىمۇ ئويلاپ قويغانلا ؟

— سىلىچە تىكەنلىكنىڭ ئاقساقىلى قانداق ، مېنىڭچە ، ئۇنىڭ

تەسىرى چوڭدەك قىلىدۇ .

— ناسىربەگ ئاقساقالنى دەملا ، كۆزلىرى ئۆتكۈر ـ دە ، سىلىنىڭ . بەگ دەيدۇ ، ئاقساقال دەيدۇ ، ئولتۇرغان ئۆيى ، ئۆي بىساتىدا پۇقرالىرى بىلەن ئوخشاش ئىكەن ، پۇتۇن بىساتىنى يېغسا بىر ھارۋىمۇ تولمايدىغاندەك قىلىدۇ ؛ قانداق بەگ ، قانداق ئاقسا-قالدۇ بۇلار ؟

— قانداق بولسا بولمامدۇ ، بىز سوراشنىلا بىلسەك بولدى ، باشقىسى بىلەن بىزنىڭ نېمە ئىشىمىز ، شۇنداق ئەمەسمۇ ـ ھە .

ئىككىسى كۈلۈپ كېتىشتى ۋە سۇنۇلىدىغان تەكلىپنامىنىڭ سۆز ـ ئىبارىلىرى ئۈستىدە ئويلىشىپ ماڭىدىغان بولۇشتى .

4

ئوماق ، جانقۇلۇلار بىلەن بىللە ئايقۇتنىڭمۇ كەلگەنلىكىدىن ئاقئۇلام قەۋەت خۇش بولۇپ قىلىدىغان قىلىق تاپالماي قالدى .

جانقۇلۇ خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن چارا تەرەپكە مېڭىش ئالدىدا تۇرغاندا ، كۈنچىققانبەگنىڭ پۇتى سۇنۇپ كەتكەنلىك خەۋىرى بېرىپ قالدى . خەۋەر بۇ يەردىكىلەرنى ، بولۇپمۇ جانقۇلۇ بىلەن ئوماق ئائىلىسىدىكىلەرنى بەك جىددىيلەشتۇرۇۋەتتى . جانقۇلۇ خەۋەرنى ئاڭلاپلا ماڭماقچى بولدى .

— بىزنى بارمايدۇ ، دەپ ئويلىدىڭمۇ ، بەگ سېنىڭ ئاتاڭ بولسا ، بىز بىر ـ بىرىمىزگە قول بېرىشكەن ئاكا ـ ئۇكىلار ، بۇنى بىلىسەنغۇ . بىللە ماڭايلى ، — دېدى ئوماق .

— بىرىڭلار بالىسى ، بىرىڭلار قول بېرىشكەن ئۇكىسى بولساڭلار ، مەن ئاقئۇلام بىلەن ئاچا ـ سىڭىل بولۇشقان . بەگ مۇشۇنداق ھالەتتە ياتقاندا ئىككى ئوغلىنىڭ يېنىدا بولمىغىنىدىن ئاقئۇلاممۇ قانچىلىك جىددىيلىشىپ قېلىۋاتقاندۇ . مەنمۇ باراي . باشقىلارنىمۇ كۆرگۈم كەلدى ، — دېدى ئايقۇت .

ئۇنىڭ «باشقىلار» دېگىنى نەۋرىسى ئابلاق ، قۇدىسى ئۇلامخان

ۋە ئۇجۇلخان قاتارلىقلار ئىدى . جانقۇلۇ ئائىلىسىدىكى ئۇچ جان ، ئوماق ، ئايقۇت ، ئۆردەك — ئۇچ جان ھەممىسى شۇ كۈنىلا ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى .

بۇلار ئۆيگە كىرگەندە ، بەگنىڭ يېنىدا تۇلەك بوۋا ، ساتىۋالـدى بەقەم ئاقسال ئولتۇراتتى .

— پۇتۇڭ قانداق بولۇپ سۇنۇپ كەتتى ، مۇشۇنداق چاغدا يېنىڭدا يوق بولغىنىم ، — جانقۇلۇ كىرىپلا ئاتىسىنىڭ قېشىغا كەلدى ، گەپ قىلغاچ تىڭشىق ئۇستىدىن ئاتىسىنىڭ پۇتىنى سىلىدى ۋە تۇلەك بوۋىغا قاراپ ، — بۇ قانداق بولغان ئىش ؟ — دەپ سورىدى .

بەگنىڭ ئوغلىغا ئەھۋالنى تولۇق ئېيتمىسا بولمايتتى .

— «باشقا كەلگەندە باتۇر» دېگەن شۇ ـ دە . ھېچقانداق تېڭىقچىلىقنى بىلمەيدىغانلارنىڭ تاڭغىنى توغرا بوپتىما ، تالىشقۇل شۇنداق دەمدا ؟ — تۇلەك بوۋا ئەھۋالنى تەپسىلىي دەپ بەرگەندىن كېيىن ، ئوماق بوۋايدىن سورىدى .

— تالىشقۇلنىڭ ئېيتىشىچە ، بىرلا چوڭ سۇنۇق ئوخشايدۇ ، شۇڭا جايىغا چۈشۈپتۇ . ئۇستىخان سۇنۇپ ئۇششاقلىنىپ كەتكەن بولسا ، تەس بولار ئىكەن .

— ھازىرقى گەپ پۇتۇمدا ئەمەس ، مانا ئاغرىقمۇ يوق ، ئارام ئالغاندەك ئولتۇرمەنغۇ ، ماڭا كەلگەن چوڭ ئىش بۇ ئەمەس ، باشقا بىر ئىش . بۇنىڭدىن مېنىڭمۇ ، يۇرتتىكىلەرنىڭمۇ بېشىمىز قېتىۋاتىدۇ ، — كۈنچىققانبەگ ئوماقتا قارىدى ، — بىز سېنىڭ كېلىشىڭىنى كۈتۈپ تۇرغانىدۇق ، بىلگەندەك كېپسەن .

— ھەممىڭلارنىڭ بېشىنى قېتىتقان قانداق چوڭ ئىش ئۇ ؟ — ئوماق ھەيران قېلىپ سورىدى .

كەلگەن ئىككى مانجۇ ئەمەلدارنىڭ نېمىلەرنى دېگەنلىكىنى ، ئۇلارنىڭ ئەلپازىنى ، تەقى ـ تۇرقىنى ، گېپىنى دەپ بولۇپلا كەتكەنلىكىنى تۇلەك بوۋا سۆزلەپ بېرىپ بولۇپ :

— ھازىر بەگنىڭ بېشىنى قاتۇرۇۋاتقىنى كۆچۈش ئىشى ئە-

مەس ، ساچ قويۇشتىن قانداق قۇتۇلۇش ، — دېدى .

— بۇ يەردىكىلەر ئىچىدە پەقەت تايۇق بىلەن ، — كۇنچىققانبەگ ئوماققا قاردى ، — سەنلا كورلىغا بىرنەچچە قېتىم بارغان . تونۇشلىرىڭلارمۇ بار . ئىككىڭلار كورلىغا بېرىپ ، بۇ ئىشتىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى بىلىپ كەلسەڭلار قانداق .

— ئىككى ئەمەلدارنىڭ ئېگىز بويلۇقى چاشقان بۇرۇت ، ئۆچەكە ساقال ، ھىڭگاڭ چىش ، پاكارراقى كوسا ، مولۇن كۆز ، قېشىنىڭ تايىنى يوق ، كۆرۈمسىز ، شۇنداقمۇ ؟

— سەن قانداق بىلىسەن ؟ — تۇلەك بوۋا ئوماقتىن سورىدى .

— ھېلى ئۆزۈڭ تەقى - تۇرقىنى دەپ بەردىڭغۇ . ئالدىنقى يىلى ئۇلار چارىغا كەلگەندە ، بىزنىڭ يېڭى مەھەللىگىمۇ كەلگەن ، ئەتراپىنى ئايلانغان ، ئۇلار گۆش تەييارلاپ بېرىشنىڭ گېپىنى قىلىپ تۇرغاندا ، ئۆردەكنىڭ كېيىكى بىلەن ئانىسى يېقىنلا يەردىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە پەيدا بولۇپ قالدى . ئۇلارنى ھېلىقى چاشقان بۇرۇتمۇ كۆرۈپ قاپتۇ . ئۇ : «كېيىك !» دەپ توۋلاپ ، يېنىدىكى ياندىقچىسىنىڭ قولىدىن مىلتىقنى ئېلىشىغا تۇيغۇن ئانا كېيىك قاتتىق بىرنى پۈركۈپلا دۆڭدىن چۈشۈپ كەتتى ، يەنە بىر كېيىكمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ قېچىپ كۆزدىن غايىب بولدى . كېيىكنىڭ قېچىپ كەتكىنىگە خۇش بولدۇق ، لېكىن ھېلىقى چاشقان بۇرۇت بىلەن كوسا ئىككىسى مىلتىقنى ئېلىپ كېيىك قاچقان تەرەپكە ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېتىشتى . خېلى ھازادىن كېيىن قۇرۇق قول قايتىپ كېلىشتى ، ئۇلارنى كۆرۈپ بىزنىڭ يۈرىكىمىز جايىغا چۈشۈپ ، ئۇلۇغ تىنىپ كەتتۇق . ئۇلار ئەسلىي شۇ كۈنى كۆزلەك تەرەپكە كەتمەكچىكەندۇق . «بىزگە كېيىك تۇتۇپ بېرىڭلار» دەپ ئىككى كۈن تۇردى . ئۇلارغا كىم كېيىك تۇتۇپ بېرىدۇ . ئىككى كۈندە ئالتە قويىمىزنى يېدى ، كەلگەنلەر ئىچىدە ھەممىدىن جوداڭسى ئاشۇ چاشقان بۇرۇت ئىكەن .

— گەپنىڭ ئۆزىنى قىلىلى ، — دېدى تۇلەك بوۋا ، — تايوق بىلەن ئىككىڭلار كورلىغا بېرىپ باقامسىلەر .

بوۋاي گەپىنى دەپ بولۇشىغا ، ئۆيگە تايۇق ، تالىشقۇللار كىرىپ كەلدى .

— ئۇلار خانىمىڭ يارلىقى ، دېگەن بولسا ، بۇ چوڭ ئىشكەن . مەھەللىمىزگە كەلگەندە ، ئۇلار ھەممىسىلا : «خان ـ خان» دەپ ، خانىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يۈردى . ئۇلارغا تىلماچلىق قىلغۇچىنىڭ دەپ بېرىشىچە ، ئۇلار خانىمىڭ ھەرقانداق گەپىنى تەڭرىنىڭ بۇيرۇقىدەك كۆرۈپ ، شەرتسىز ئىجرا قىلىدىكەن . ئىجرا قىلمىسا بېشى كېسىلەرمىش . ئۇلار «خانىمىڭ يارلىقى» دېگەن بولسا ، بۇ ئېغىر ئىشكەن . كورلىغا تايۇق بىلەن ئەتىلا ماڭايلى ، — دېدى ئوماق .

— بەگكە «ساچ قويمىسەن» دېگەن گەپنىڭ ئىشىمۇ ، مەنمۇ بىللە باراي ، — دېدى تالىشقۇل تۇلەك بوۋىغا قاراپ . مۇشۇ كۈنلەردە بەگنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ، بەگدىن قالسىلا يۈرتتا ئەڭ يۈزلۈك ئادەم تۇلەك بوۋا ئىدى . ھازىرقى ئىشتا كۈنچىققاندەك بەگمۇ بوۋاينىڭ ئاغزىغا قاراپ قالغانىدى ، شۇڭا تالىشقۇل كورلىغا بېرىشنى تۇلەك بوۋىدىن سورىدى .

— بوپتۇ ، بارغىنىڭنىڭ پايدىسى بولۇپ قالار ، قاچان ماڭىسىلار بولار ؟ — تۇلەك بوۋا ئوماق بىلەن تايۇققا قارىدى .

— ھېلىقى ئىككىسىنىڭ كەينىدىنلا بارغىنىمىز ياخشى ، ئەتە باش سونۇردىلا ماڭايلى ، — دېدى تايۇق .

ئوماق ، تالىشقۇلمۇ تايۇقنىڭ دېگىنىگە قوشۇلدى .

ئوماقلارنىڭ مىنگىنى ياراملىق ئاتلار بولغاچقا ، ئالتە كۈنلۈك ئارىلىقنى چىكە سوقۇپ مېڭىپ ، تۆتىنچى كۈنى كەچكە يېقىن ئېگىز ئېرىق مەھەللىسىگە قايرىلىدىغان دوقمۇشقا كەلدى .

— مەن بۇ تەرەپكە كەلمىگىلى تۆت يىل بولدى . بىز يەنىلا مەدىل بوۋاينىڭ ئۆيىگە بارايلى ، ئۇ كىشى بىزگە يول كۆرسىتىدۇ ، — ئوماق مۇشۇنداق مەزمۇندىكى گەپنى يولغا چىقىش ئالدىدا ، يولدا كېلىۋېتىپمۇ بىرنەچچە قېتىم ئېيتقانىدى . مەدىل ئاساقالنىڭ ئۆزلىرىگە توغرا يول كۆرسىتىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەن-

گەچكە ، ئىككى ھەمراھىنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن يەنە تەكرار-لاپ قويدى .

ئۇلار مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە ، ئالدى تەرەپتىن پاكار ، تەمبەل ، ئاپئاق ساقال بىر بوۋاي كېلىپ قالدى . ئوماقلار سالام بەردى . ئۇ كىشى سالام قايتۇرۇپ بولۇپ ، بۇلارنىڭ تەقى - تۇرقىغا قاراپ چىقىپ :

— لوپتىن كەلگەن ئوخشىمامسىلەر ، نەگە بارىسىلەر ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەئە ، لوپتىن كەلدۇق ، مەدىل ئاسقالىنىڭكىگە بارى-مىز ، — دەپ جاۋاب بەردى ئوماق .

— خەۋىرىڭلار يوق ئوخشايدۇ ، — بوۋاي ئوماققا قاراپ دېدى — مەدىلكام تۈگەپ كەتتى ، قىرقى نەزىرىنى بەرگىلى تېخى بىر ھەپتە بولدى .

تايۇق بىلەن تالىشقۇل «قانداق قىلىمىز» دېگەندەك ئوماققا قارىدى .

— بوۋا ، — دېدى ئوماق ئاتىتىن چۈشۈپ ، — بىز خەتمىقۇرئان قىلىشنى بىلمەيمىز ، سىز بىز بىلەن بىللە كىرىشىپ بەرگەن بولسىڭىزكەن ، — دەپ ئۆتۈنۈش قىلدى .

بوۋاي ئىچىدە : «مۇشۇ يېشىغىچە بىرەر ئايەتنىمۇ بە-لىشمىسە...» دېدى - دە ، يېشىنى ئىككى يانغا ئىرغىتقاچ زۇۋان سۇرمەي كەينىگە بۇرۇلۇپ ماڭدى ، تايۇق بىلەن تالىشقۇلمۇ ئاتلە-رىدىن چۈشۈپ ماڭدى .

ئوماقلار ئۆيگە كىرگەندە قاسىم قارى كارىۋاتنىڭ لېۋىدە پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى . يېشىغا سەرپۇش تۇماق ، ئۇچە-سىغا تىزدىن سەل ئاشۇرۇپ قارا چېپەرقۇت پەشمەت ، پۇتىغا مەسە - كالاچ كىيىپ ، يېلىنى بوز چەكمەن بەلۋاغدا باغلىۋالغان-دى . ئوماقلار قاسىم قارى بىلەن بىر - بىرلەپ كۆرۈشۈپ بولغان-دىن كېيىن كارىۋاتقا چىقىپ ئولتۇردى . ئوماقلارنى باشلاپ كىر-گەن بوۋاي گېلىنى قىرىپ يېنىك يۆتىلىپ قويۇپ قىرائەت باشلە-

دى . ئوماق بىلەن تايۇق ئىككى ئالمقىنىنى ئىككى تىزىغا قويۇپ ، بېشىنى ئېگىپ جىممىدە ئولتۇردى . ئابدالدىن چىقىپ باقمىغان تالىشقۇل بولسا ، بوۋاينىڭ قىرائىتىگە ، ئوماق بىلەن تايۇقنىڭ سېھىرلىۋەتكەندەك جىممىدە ئولتۇرۇپ كەتكىنىگە ھەيران قالماقتا ئىدى . بوۋاي قىرائىتىنى توگىتىپ ئوماققا قاراپ قويۇپ جىم بولدى .

— سىلى چوڭ بولغاندىكىن دۇئا باشلاپ بەرسىلە ، — دېدى ئوماق پەس ئاۋازدا .

— ياق ، سىلەر دېگەن مېھمان ، — بوۋايمۇ پەس ئاۋازدا شۇنداق دەپ جىم بولدى .

— ياق ، سىلى چوڭ ، دۇئا باشلاپ بەرسىلە ، — ئوماق شۇنداق دەپ تۇرۇۋالدى .

بوۋاي ئىلاجسىز دۇئا باشلىدى . دۇئادىن كېيىن : «مەن چىقاي ، سىلەر ئولتۇرىۋېرىڭلار» دەپ قويۇپ ، بوۋاي چىقىپ كەتتى .

— مەدىل تاغام تۇگەپ كېتىپتۇ ، ئۇقماپتۇق . مەھەللىگە كىرگەندە ھېلىقى بوۋايدىن ئۇقتۇق ، — دېدى ئوماق ، قاسىم قارى بوۋاينى ئۇزىتىپ قويۇپ قايتىپ كىرگەندىن كېيىن .

— شۇنداق بولغاندۇ ، ئاتامنىڭ بىتابلىقى بەك ئېغىرلىشىپ قالغان كۈنلەردە ، ھەرقايسىڭلارنى ، بولۇپمۇ كۈنچىقىنبەگ بىلەن تۇلەك بوۋىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمىدى . قالاچ قاناقانىڭغۇ يۇزىنى كۆرەلمەپتىمەن ، تۇلەك بوۋا بىلەن بولسىمۇ كۆرۈشۈۋالغان بولسام بولىتتى ، دەپ ئارمانلاپ ياتتى . مەن ئاتامنى تاشلاپ كېتەلمىدىم ، يا ئۇ تەرەپكە ماڭىدىغان ئادەم چىقمىدى ، — دېدى قاسىم قارى بېشىنى كۆتۈرمەي ئولتۇرغان ھالىتى بويىچە .

مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىلگەندىن كېيىن ، قىزىل ، قارا ، ئاق يوللۇق شاتىۋار داستىخان سېلىنىپ چاي تارتىلدى ، ئاندىن ئىككى مىس لېگەندە ئوخشىتىپ ئېتىلگەن پولۇ كەلتۈرۈلدى . قاسىم قارى مېھمانلارغا ئۇدۇل ئوتتۇرىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ ، توم

ناندىن بىرنى ئالدىغا قويۇپ پولۇ ئۇستىدىكى گۆشنى توغراپ ئاش ئۇستىگە قويۇپ بولۇپ مېھمانلارنى غىزاغا تەكلىپ قىلدى .

ئوماق بىرنەچچە قېتىم كېلىپ بۇ يەرنىڭ ئادەتلىرىنى بىلدۈرگەچكە ، «قېنى ، يەيلى» دەپ قويۇپ ، ئاشنى كاپىلاپ ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى . بۇ يەرنىڭ غىزالىرى ، ئۇلارنى قانداق يېيىش تاياقچا ئانچە ـ مۇنچە ئايان ئىدى ، ئۇمۇ يەۋەردى . ئەمما ، پولۇنى تالىشقۇلىنىڭ تۇنجى كۆرۈشى بولغاچقا ، ئوماق بىلەن تايۇقنىڭ يېگىنىگە قاراپ ئاشقا قول ئۇزاتتى . ئاش قىزىق ئەمەس ئىدى . بۇ ئۆيدىكىلەرنىڭ لوپلۇقلارنىڭ تاماقنى قىزىق يېمەيدىغانلىقىدىن خەۋىرى بولغاچقا ، ئاشنىڭ تاۋۇنى كەتكۈزۈپ بولۇپ ئاندىن ئەكىرىگەنىدى . تالىشقۇل ئاشنى ھەرقانداق قىلىپمۇ كاپىلاپ ئالالمىدى ، ئالغىنى قولىدىن چۈشۈپ چېچىلىپ كەتتى . ئوماق بىلەن تايۇق كۈلدى . قاسىم قارىمۇ كۈلۈپ كېتىپ :

— ھەي ، مەندىن ئۆتۈپتۇ ، ئويلىماپتىمەن ، — دېدى ـ دە ، چىقىپ كېتىپ بىر ياغاچ قوشۇق ئېلىپ كىردى .

تاماق يېيىلىپ بولۇپ ، دۇئا قىلىنغاندىن كېيىن قاسىم قارى ئوماققا قاراپ :

— بىر ئىش بىلەن كەلگەندەك قىلىسىلەر ، قېنى ، دەۋېرىڭلار ، — دېدى .

— مۇنداق ئىش··· — ئوماق قاسىم قارىغا تالىشقۇلنى تونۇشتۇرۇپ بولۇپ ، كۈنچىققانىبەگ بىلەن يۇرت خەلقى بېشىغا كەلگەن مۇشكۈلچىلىكنى سۆزلەپ بەردى ، — بەگمۇ ، بىزمۇ ساچ قويۇشتىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى چەككى بىلەلمەي ، سىلەرنى يول كۆرسىتەرمىكىن ، دەپ كەلگەنىدۇق ، — دېدى .

قاسىم قارى خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى .

— ئون نەچچە يىلدىن بۇيان جاھان بەك ئېگىز ـ پەس بولۇپ كۆرمىگەننى كۆردۇق . ياقۇپبەگقۇ ئۆز قىلمىشىغا يارىشا يېقىن ئۇلپەتلىرى قوينىدىكى زەھەردە ئۆلدى . مانجۇلار كېلىپ يەنە باشقىچە يوللار بىلەن يۇرت سوراشقا باشلىدى . كورلىدىمۇ يۇرت

چوڭلىرىدىن ئۇچ - تۆتىگە : «ئۇنداق مەنسەپ بەردۇق ، چاچ قويىـ سىلەر ، بۇ مانجۇ خانلىقىنىڭ قائىدىسى» دەپ ، چاچ قويۇشقا مەجبۇرلىدى . ئۇلار چاچ قويدى . چاچ بىلەن مەسچىتكە كىرەلمىـ گەچكە ، يۇرتتا يۇز - ئابرۇيى قالمىدى . ئۇلار يۇرتىنىڭ رايىدىن مانجۇلار بەرگەن مەنسەپنى ئەلا بىلدى . ئۇلار ئارىسىدا ھېكىم نىيازبەگ[1] دېگەن كىشىمۇ يېرىم يىلدەك چاچ قويـۇپ ، كېيىـىن قول - ئىلكىدىكى بىساتلىرىنى ئارىغا قويۇپ يۇرۇپ چاچ قويۇشتىن قۇتۇلۇپ قالدى ، ئەمما يالغان چاچ كىيىپ يۇردى . كۇنچىقىقانبەگـ نى چاچ قويۇشتىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشنىڭ ئامالىنى قىلىپ كۆـ رەيلى . بۇنىڭ ئۈچۈن قارا شەھەرگە بارماي بولمايدۇ . ئالدى بىلەن كورلىدىن يولخېتى ئالمىز ، ئاندىن كىچىك نازارەتچىنىڭ تەكشۈـ رۈپ ماقۇل كۆرۈشىنى كۇتىمىز ، ئـۇ ماقۇل كۆرۈپ تامغا بېسىپ بەرسە يولغا چىقالايمىز ، چوڭ تەكشۈرۈش باشلىنىشىدىن ئىلگىرى يولـ دۇ . ئۇ يەردىن ئۆتۈپ كەتسىلا ، ئىش ئانچە قىيىن ئەمەسكەن ، دەپ ئاڭلىدىم . سىلەرنىڭ بۇنداق ئىشتىن خەۋىرىڭلار بولمىغاچقا ، مۇنداقلا كەلگەن ئوخشايسىلەر . كېرەك يوق . ئوماق ، سىلەر ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا بىزگە ئامانەت قويۇپ كەتكەن ئون قويۇڭلار بار ئىدىغۇ ، ئـۇلاردىن تۇغۇلۇپ - ئۆلۈپ ھازىر ئوتتۇزدەك بولدى . شۇلارنى سېتىپ پۇل قىلىپ يول مېڭىپ باقـايلى . يەتـكىنىـچە بولار ، يەتمىگەندە باشقا يولىنى قىلارمىز ، — دېدى قاسىم قارى .

ئوماقلار قاسىم قارىنىڭ دېگەنلىرىنى چۈشەندىمۇ - چۈشەنمىـ دىمۇ ، ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى .

5

قاسىم قارى بامدات نامازغا مېڭىش ئالدىدا ئۆيدىكىلەرگە ئەتـ گەنلىك چايىنى نامازدىن كېلىپلا ئىچىدىغانلىقىنى دەپ قويغانىدى . قايماقلىق چاي بىلەن توقاچتا ناشتا قىلدى - دە ، ئۆيىدىن چىقىپ

---

[1] ھېكىم نىيازبەگ — بۇ كورلىدىكى يەرلىك ئادەم ، نىياز ھېكىمبەگ ئەمەس .

كەتكۈچە بارايلى دەپ ، قاسىم قارى ئوماقنى باشلاپ ھېكىم نىياز-
بەگنىڭكىگە ماڭدى . تايۇق بىلەن تالىشقۇل ئۆيدە قالدى . ھېكىم
نىياز بەگنىڭ ئۆيى قورغان سىرتىدا — قۇرغۇيدۇڭ دېگەن مەھەل-
لىدە ئىدى . ئۇلار ئېگىز ئېرىقتىن شەھەرگە قاراپ ئۈدۈل مې-
ڭىپ ، قورغاننىڭ تۆۋەنكى (جەنۇبىي) دەرۋازىسىغا كەلگەندە سول-
غا بۇرۇلۇپ كۈنپېتىشقا قاراپ ماڭدى .

— ھېلىقى بىر يىلى مېنىڭ ناممدا سىلەرنى ئالداپ ئات ،
قويۇڭلارنى ئوغرىلىغان قاسىم ئوغرىنىڭ ئۆيىمۇ مۇشۇ تەرەپتە .

— شۇنداقمۇ ، ئۇ ھازىر نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ ؟

— نەشە چېكىپ ، قىمار ئويناپ ، كىشىلەرنى ئالداپ ، ئالدە-
يالمىغاندا ئوغرىلىق قىلىپ يۈرىدۇ شۇ ، ئۇنىڭ ھۈنىرى شۇكەن .

ئۇلار گەپ بىلەن بولۇپ قاسىم ئوغرىنىڭ ئۆيىنىڭ ئۈدۈلىغا
كېلىپ قالدى .

— مۇشۇ ئۆي قاسىم ئوغرىنىڭ ئۆيى ، — دېدى قاسىم قارى ،
پاكار ، ھويلىسى تام بىلەن تورالغان بىر قاناتلىق ياغاچ ئىشىكلىك
ئۆينى كۆرسەتىپ . ئىشىكنىڭ تۆۋەن يېرىمىنىڭ شاللىرى بولمە-
غاچقا ، ھويلا ئىچى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئىشىك سەت غىچىرلاپ
ئېچىلىپ ، ھويلىدىن قاسىم ئوغرى چىقىپ قالدى .

— ۋۇي ـ ۋۇي ، قارىكام بىلەن ئوماقبايكەنسىلەرغۇ ، ئەتە-
گەندە نەگە ماڭدىڭلار ؟ — قاسىم ئوغرى گەپ قىلغاچ كېلىپ
ئىككىسى بىلەن كۆرۈشتى .

— بىر ئىش بىلەن ھېكىم نىيازبەگنىڭ ئۆيىگە ماڭدۇق ، —
دېدى قاسىم قارى .

— ئۆيىدە بار ، ئەتىگەن بامدادتىن چىقىپ ئۆيىگە كىرىپ
كەتتى .

— نامازغا چىقىدىغان بولدۇڭما .

— مەسچىت ئوغرى ، نەشىكەش دەپ يەكلىمىگەندىكىن ، كى-
رىپ گۇناھلىرىمغا توۋا قىلىۋاتىمەن .

— ھۈنىرىڭنى تاشلاپسەن ـ دە .

قاسىم ئوغرى : «ھى - ھى - ھى» قىلىپ ھەجىيىۋىدى ، ئەشىنىڭ ئىسىدا كۆكسىرىپ كەتكەن سەت چىشلىرى كۆرۈنۈپ قالدى .

قاسىم قارىلارغا دەرۋازىنى بىر كىچىك بالا چىقىپ ئاچتى . ئۇلار ئۆيگە كىرگەندە ناشتىغا داستىخان سېلىنىۋاتاتتى .

— ۋۇي ، قاسىم قارىمۇ ، — ھېكىم نىيازبەگ ئىتتىك سۆپەدىن چۈشۈپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى .

سالام - سەھەتتىن كېيىن ، ئۆزئارا تەكلىپ - تەكەللۇپ قىلىشىپ قاسىم قارى بىلەن ئوماق تۆرگە چىقىپ ئولتۇردى . پاتمە دۇئاسىدىن كېيىن ھېكىم نىيازبەگ :

— بۇ كىشى لوپنىڭ ئىچكىرىسىدىن كەلگەن ئوخشىمامدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەئە ، لوپتىن كەلدى . پەدەر بىلەن بەك يېقىن تونۇشلارىدىن ئىدى ، — قاسىم قارى ئاتىسىنى ياد ئېتىپ بىردەم جىم تۇرۇۋېلىپ ، — ئىسمى ئوماق ، — دېدى .

— ئوماق دەڭ ، لوپ كىشىلىرى ئاجايىپ - ئاجايىپ ئىسىملارنى قويىدۇ - ھە .

قولغا سۇ ئېلىنىپ چاي كەلتۈرۈلدى . چاي ئىچىلىپ بولۇپ دۇئا قىلىندى . داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن ، ھېكىم نىيازبەگ :

— خوش ، ئەتىگەندە كەلگىنىڭلارغا قارىغاندا بىرەر مۇھىم ئىش بار ئوخشىمامدۇ ؟ — دەپ قاسىم قارىدىن سورىدى .

— شۇنداق ، — قاسىم قارى كېلىشىنىڭ سەۋەبىنى تەپسىلىي دەپ بېرىپ بولۇپ ، — سىلە بۇ يۇكتىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى بىلىلا ، مەسلىھەت بېرەرمىكىن دەپ كەلدۇق ، — دېدى .

— ھە ، شۇنداقمۇ ، بۇ مانجۇلارنىڭ ، كۈنچىقىنبەگنىڭ بېشىغا تاغ چۈشۈپتۇ - دە . مەن بېشىمدىن بۇ تاغنى ئالدۇرۇۋەتكۈچە پۈتۈن مال - دۇنيا ، بىساتىمدىن ئايرىلدىم . يولخېتى ئېلىش ئۈچۈنلا بەش يامبۇ ، بەش قوي سەرپ قىلدىم . يۇقىرىغا بارغانسېرى

يەيدىغانلارنىڭ نەپسى تۆۋى يوق ھاڭدەك يوغىناپ كېتىدىكەن ، كىرىدىغان ئىشكىنىڭ كۆپلۈكى ، مېڭىشنىڭ تولىلىقىدىنمۇ ئادەم-نىڭ جۈلۈقى چىقىپ بولىدۇ . يولخېتى ئېلىشتا ، ماقۇل كۆرسەڭ-لار قاسىم ئوغرىدىن پايدىلانساق نېمە دەيسىلەر ؟ — دېدى ھېكىم نىيازبەگ .

قاسىم قارى بىلەن ئوماق ئەجەبلىنىپ بىر - بىرىگە قارىشىپ قويدى .

— ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىمىز ؟ — قاسىم قارى : «ئۇنى ئوغرىلىققا سالامدۇق» دېمەكچىدى ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قال-غان گەپنى ئىچىگە تارتىۋالدى .

ھېكىم نىيازبەگ كۈلۈپ كېتىپ :

— يېقىندا كورلا تارماق نازارەتچى بەگ بەي دارىنىڭ ياخشى بىر ئېتىنى ئوغرىلاپ كېتىپتىكەن ، قاسىم ئوغرى ئەتىسلا تېپىپ ئەكېلىپ بېرىپتۇ . «گاچىنىڭ تىلىنى گاچا بىلىدۇ» دېگەن شۇ . شۇنىڭ بىلەن بەي دارىن قاسىم ئوغرىنى ھېچقايسىمىزغا تەڭ قىلمايدىغان بولدى .

— ھېلىقى ئوغرىنى قانداق قىپتۇ ؟ — بايا تىن گەپكە ئارىلاش-ماي ئولتۇرغان ئوماق قىزىقىپ سوراپ قويدى .

— كەينىدىن قوغلاپ بارسام ، ئاتىنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى ، دەپتۇ .

قاسىم قارى بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ئوماق بىلەن قاسىم ئوغرى ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشنى ، ئۇنىڭ سازايى قىلىنى-غىنىنى سۆزلەپ بەردى .

— جاھاننىڭ قىسمىتى ئاجايىپ - ھە ، خۇدانىڭ سىلەرنى شۇنىڭغا ھاجەتمەن قىلىپ ئالدىغا ئەكەلگىنىنى قاراڭلار ، تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ ، ئىشىڭلار ئوڭىغا تارتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس ، — ھېكىم نىيازبەگ شۇنداق دەپ بولۇپ ، بېشىنى لىڭشى-تىپ كۈلگىنىچە سىرتقا چىقىپ كېتىپ ھايالىشماي يېنىپ كىر-دى ، — قاسىمنى چاقىرىپ كېلىشكە ئادەم ماڭدۇردۇم . سىلەر جىم ئولتۇرۇڭلار ، ئۇنىڭغا گەپنى مەن قىلاي ، — دېدى .

ئۇلار ئۇنى - بۇنى سۆزلىشىپ تۇرغاندا قاسىم ئوغرى كىر-دى . ئۇ قاسىم قارى ، ئوماقلار بىلەن بايا كۆرۈشكەن بولسىمۇ ، ئۆزىنى نېمىشقا چاقىرغانلىقىنى بىلەلمەي ، ئوڭايسىزلانغاندەك بولدى .

ھېكىم نىيازبەگ ئوماق بىلەن يەنە ئىككى ھەمراھىنىڭ كور-لىغا كىيىشتىكى سەۋەبىنى ئېزىپ - ئىچۈرۈپ دەپ بولۇپ :

— قاسىم ، لوپلۇقلار بېگىنىڭ بېشىغا مانا شۇنداق ئېغىر غەم چۈشۈپ ، بۇلار بىزدىن ياردەم سوراپ كېپتۇ . سەن بەي دارىنىڭ ئەتىۋارلىق يېقىن ئادىمى بولۇپ قالدىڭ . بۇ ئىشتا ئۇلارغا ياردەم قىلالامسەن ؟ — دېدى .

قاسىم ئوغرىنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلدى ، سەل جىددىيلەشكەن-دەك بولدى .

— بۇ مانجۇلار بىزنى ئۆزىدەك قىلماقچىمۇ نېمە . بۇ يەردىكى بەگلەرنى چاچ قويۇشقا زورلىغىنى يەتمەي ، بۇ يولىنى قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدىمۇ يۈرگۈزمەكچى بوپتۇ - دە . مېنى ئوغرى دەيسە-لەر ، راست ، مەن ئوغرى ، كىشىلەرنى جىق قاقشاتتىم ، لېكىن مېنىڭ قاقشاتقىنىم ، مانا ھېكىم نىيازبېگىم تۇرۇپتۇ ، باي - بەگلەرنى قاقشاتتىم . ئوماقنىمۇ شۇنداق بايلاردىنمىكىن دەپ ئوي-لاپتىكەنمەن ، ئەمەسكەن ، كېيىن بەك پۇشايمان قىلدىم . ئەمدى شۇ گۇناھىمنى يۇغۇدەك ئىش چىقىپتۇ . قېنى ، ئېيتىڭلار ، يولخې-تىنى نەچچە كىشىگە ئالىمىز ؟ — قاسىم ئوغرى ئوماقتا ، ئاندىن ھېكىم نىيازبەگكە قارىدى .

ھېكىم نىيازبەگ قانچە كىشىلىك ئالىدۇ ، دېگەندەك ئوماق بىلەن قاسىم قارىغا قارىدى . ئوماقمۇ قاسىم قارىغا قارىدى . ئوماق-نىڭ قارىشىنىڭ مەنىسىنى قاسىم قارى چۈشەندى .

— تۆت كىشىلىك ئالايلى ، — دېدى قاسىم قارى ، — بۇلار كورلىنىڭ نېرىسىغا ئۆتۈپ باقمىغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلار ، — ئۇ ئوماقتا قاراپ قويدى ، — ھۆكۈمەت ، ھۆكۈمەت ئىشى دېگەنلە-دىن قىلچە خەۋىرى يوقكەن . قارا شەھەرگىچە ئانچە - مۇنچە ئىش بىلىدىغان بىر ئادەم باشلاپ بارمىسا بولمايدۇ ، مەن بىللە باراي .

— مېنىڭ قارا شەھەردە خېلى يۇزلۈك بىرنەچچە تونۇشلىرىم بار ، ئەسقېتىپ قالارمەن ، مەنمۇ بىللە باراي ، خەتنى بەش كىشىلىك ئالايلى ، — دېدى قاسىم ئوغرى ئوماقتا قاراپ .

— بۇ بەك ياخشى بولدى ، بەش ئادەمگە بىر خەت ئالامدۇ ياكى بەش خەت ئالامدۇ ، بۇنى قاسىم بەي دارىندىن سوراپ ، شۇنىڭ دېگىنىدەك قىلسۇن ، — دېدى ھېكىم نىيازبەگ .

— بىز بۇگۈنلا قويلارنى سېتىپ ئاقچا ـ يامبۇ تەييارلاشقا كىرىشەيلى ، — دېدى قاسىم قارى ۋە ئۆيدىن چىقىۋېتىپ ، — قاسىم قاق ، خەتنىڭ خەۋىرىنى قانداق ئالىمىز ؟ — دەپ سورىدى .

— خەۋىرىنى ئۆزۈم يەتكۈزىمەن ، ئۆيىڭىزگە بارىمەن ، مېنى ئۆيدە ساقلاپ ، باشقا ئىشلار بولسا قىلغاچ تۇرۇڭلار ، — دېدى قاسىم قاق .

6

كۈننىڭ ئالتۇن شارىدەك قىزىرىپ چىقىشى بىلەن تەڭ ئۇچ ئات قوشۇلغان ياسىداق تۆمۈر ھارۋا[1] باشئەگىم ئېغىزىدىكى كەچىك داۋان ئۈستىگە چىقىپ بولدى . بۇنىڭدىن ھارۋىكەشنىڭ بۇ يولدا تولا مېڭىپ پىشىپ كەتكەن كىراكەشلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . داۋاندىن چۈشسىلا يول دەريانىڭ ئۈسۈپ ، ياندىن سولغا توقسان گىرادۇس بۇرۇلىدۇ . ئەگەر ھارۋىكەش ئاگاھلاندۇرۇپ قويمىغان بولسا ، ھارۋا پەسكە چۈشۈۋاتقاندا ، بۇنداق يولدا ھارۋىدا مېڭىپ كۆرمىگەن ئوماق ، تايۇق ، تالىشقۇللار ھارۋىدىن نەچچە قېتىم ئالدىغا يىقىلىپ چۈشەتتى . بۇنى بىلىپ قاسىم قارى بىلەن قاسىم قاق ئۇلارنى توسۇپ ھارۋىنىڭ ئالدى تەرىپىدە ئولتۇرغانىدى . ھارۋىكەش ئىچ ئاتنىڭ تىزگىنى تۇۋىدىن چىڭ تۇتۇۋېلىپ تارتىپ

---

① چاق ئولتىڭىغا قېلىن چۆپ تۆمۈر قويۇپ ئۈستىدىن ھەم ئولتاڭنىڭ ئىككى يېنىغا ، ئولتاڭ بىلەن قارىنى كۆتىكىنى چېتىپ تۇرىدىغان گوگوسۇنلەرگە چوڭ باشلىق مىخلار قېقىلغان ھارۋا «تۆمۈر ھارۋا» دېيىلەتتى .

تۇراتتى . ئىچ ئات قۇشقۇنغا ئولتۇرۇۋېلىپ تاش ـ شېغىللىق يولدا پەسكە سۈرۈلگەندەك دارقىرىتىپ ماڭاتتى .

دەريانىڭ ئېقىش تېزلىكىنىڭ شىددىتىگە ، ۋەھىمىلىك شاۋقۇنلىرىغا ئوماقلار ھەيران بولۇپ قاراپ چەكچىيىپلا قالدى . ھارۋا سولغا بۇرۇلدى . ئەللىك قەدەمچە ئالدى تەرەپتە دەريا بىلەن تاغقا تىركەپ ياسالغان ئېگىز ئىككى قاناتلىق سىرلاقسىز قوۋۇقنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككىسى مىلتىق تۇتقان ، بىرى قىلىچلىق ، ئۇچتىن ئالتە چىرىك جىسەكتە تۇراتتى . تاغنىڭ قوۋۇققا يېقىن ، قوۋۇقنىڭ ئۈستى تەرىپى بىلەن بىر تەكشىلىك ئېگىزلىكتە ئادەم بويىچىلىك بىر كۆزىتىش ئۆيى بار بولۇپ ، ئىككى تەرەپكە قارىتىپ قويۇلغان كونگۇرىدىن خېلى يىراقنى كۆزەتكىلى بولاتتى .

ھارۋا دەرۋازىغا ئون بەش قەدەم قالغاندا ، قىلىچلىق ئىككى چىرىك دەرۋازىنى ياپتى . مىلتىقلىق بىر چىرىك ئوڭ قولىنى ئالدىغا چىقىرىپ كۆتۈرۈپ : «توختا» دەپ ، بەكمۇ سۈرلۈك ، سەت توۋلاپ ، ھارۋىغا يېقىنلاپ كەلدى .

— ھارۋىدىن چۈشەيلى ، — قاسىم قارى پەس ئاۋازدا شۇنداق دېگەچ ھارۋىدىن چۈشتى . ئۇنىڭ كەينىدىن باشقىلارمۇ چۈشتى .

چىرىك گەپ قىلماي قولىنى ئۇزاتتى . بۇ ئۇنىڭ : «يولخېتى قېنى» دېگىنى ئىدى . قاسىم قارى يانچۇقىدىن خەتنى چىقىرىپ چىرىككە بەردى . چىرىك خەتكە سىنچىلاپ خېلى ئۇزاق قارىدى ، كۆزىنى خەتتىن كۆتۈرۈپ ئادەملەرگە قارىدى ، يەنە خەتكە قارىدى ، ئەمما ھارۋىكەشكە قاراپمۇ قويمىدى . قارىغاندا چىرىك خەتتىنمۇ ، يولۇچىلاردىنمۇ گۇمانلىنىۋاتقاندەك قىلاتتى . چىرىك خەتنى ئېلىپ دەرۋازا تەرەپكە ماڭدى . ئۇلار خەتكە ، يەنە ئادەملەرگە قاراپ ئۆزئارا بىرنېمىلەرنى دېيىشتى . بۇ ئارىدا ئوماق ئەتراپقا قىزىقىپ قاراشقا باشلىدى . تۇرۇپلا كۆزى كۆزىتىش ئۆيىدە توختاپ قالدى ، ئۇنىڭ سىنچى كۆزى بىر ئادەمنىڭ چىرايىنى تونۇغاندەك قىلدى··· بايىقى چىرىك قايتىپ كېلىپ :

— خەتتە بەش ئادەم قارا شەھەرگە بارىدۇ دەپتۇ . سىلەر ئالتە

ئادەم ئىكەنسىلەر . خەتتە يەنە سىلەرنىڭ نېمىدە ماڭىدىغانلىقىڭلار ، نېمە ئېلىپ ماڭىدىغانلىقىڭلارنىمۇ يازماپتۇ . بىز خەتنى كورلىغا ئاپىرىپ تەكشۈرتۈپ كېلىمىز ، ساقلاپ تۇرۇڭلار ،— دېدى . ئۇ-نىڭ گېپىنى بىر ئۇيغۇر چېرىك ئۆرۈپ بەردى ، ئاندىن :

— مېڭىڭلار ، — ئۇ قاسىم قارىلارنى ، ھارۋىنى دەرۋازىدىن ئۆتكۈزۈپ ، يۈز قەدەمچە نېرىدىكى بىر جەينەكتىن قايرىلغان جاي-دىكى ئۇچ ھارۋا پاتقۇدەك يەرنى كۆرسىتىپ ، — مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار ، — دەپ قويۇپ دەرۋازا تەرەپكە كەتتى .

— مەن بۇ يولدا ھەر ھەپتىدە بېرىپ - كېلىپ ئىككى ماڭىمەن . بۇرۇن بۇنداق دېمەيتتى . يولۇچىلارنىڭ نېمە ئېلىپ ، نېمىدە مېڭىشى بىلەنمۇ كارى يوق ئىدى ، قولىدا يولخېتى بولسىلا بولىتتى . بۈگۈن بۇ گەپنى نەدىن تاپتى بۇ نېمىلەر ، — دېدى ھارۋىكەش غودۇڭشىپ ، ئاندىن ئاتلىرىنى ھارۋىدىن چىقىرىپ ئال-دىغا بىر باغلامدىن بېدە تاشلاپ بەردى .

— مەن ، — دېدى ئوماق بىر ئىشقا ئەجەبلەنگەندەك ھالەتتە قاسىم قارىغا قاراپ ، — تاغنىڭ يامزىلىدىكى كىچىك ئۆينىڭ ئىچىدە ئابدالغا بارغان ھېلىقى پاكار ، كوسا مانجۇنى كۆرۈپ قالدىم .

— ئوخشاتقانسىز ؟

— ياق ، كۈنگۈرىدىن ئۇنىڭ چىرايىنى ئېنىق كۆردۈم .

— نېمە ؟ پاكار ، كوسا دېدىڭىزما ؟ — قاسىم قاق ھەيران قېلىپ ئوماقتىن سورىدى ۋە سۆزنىگە ئۇلاپ ،— بەي دارىنمۇ پا-كار ، كوسا ،— دېدى .

قاسىم قارىنى باسقان جىددىيچىلىك ئۇنىڭ چىرايىغا تېپىپ چىققانىدى . ئۇ قاسىم قاقتىن :

— بەي دارىن سەندىن ئوماقلار توغرۇلۇق گەپ سورىغان-مۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— بىرىغۇ كورلىدىكى تۇغقىنىڭ ئىكەن ، قالغان ئۇچى نېمە ئادەملەر ؟ دەپ سورىدى . ئۇلار لوپتىن كەلگەن يېقىن تونۇشلى-

ېرىم ، لوپقا ئاپىرىپ ساتقىلى قارا شەھەرگە مالغا بارىدىكەن دېدىم . بۇلارنىڭ ئىسمىنى سورىدى . «ئوماق» دېدى ئۇ ئويلانغاندەك قىلىپ ، «ئۇنىڭ ئۆيى ئابدالدىمۇ ياكى باشقا يەردىمۇ ؟» ئۇ مەندىن ياندۇرۇپ سورىدى . بۇرۇن ئۆيى چارىدا ئىدى ، ھازىر نەدە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن دېدىم . ئۇ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئۇيان - بۇيان مېڭىپ بولۇپ ، ئولتۇرۇپلا بۇ خەتنى يېزىپ قولۇمغا بېرىپ بولۇپ : «قاچان ماڭىسىلەر ؟» دەپ سورىدى . ئۇلار ئالدىرايدىكەن ، ئەتە سەھەر ماڭىمىزغۇ دەيمەن ، دېدىم . ئۇ باشقا گەپ قىلمىدى . مەن يېنىپ چىقتىم ، — دېدى قاسىم قاق .

ئۇنى دەپ ، بۇنى دەپ چۈش بولدى . شۇ چاغقىچە چېرىكلەردىن بىرسىمۇ كېلىپ قويمىدى . ئوماقلار بۇنداق يولنى مېڭىپ باقمىغاچقا ، نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالدى ، لېكىن بۇ ئىش قاسىم قارى بىلەن قاسىم قاققا غەلىتە تۇيۇلماقتا ئىدى .

— بىر كۈنۈم ھارام كەتتى ، — دېدى ھارۇنكەش نارازىلىقىنى بىلدۈرۈپ ، — باشئەگمىدىن چىقماي تۇرۇپ ئاتلارنىڭ بىر كۈنلۈك يېمى تۇگىدى .

قاسىم قارىنىڭ قىياسىچە نامازدىگەر ۋاقتىدا ئۇيغۇر تىلماچ ، چېرىك بىلەن يەنە بىر چېرىك كېلىپ : «خېتىڭلار راست ئىكەن ، ماڭىساڭلار بولىدىكەن» دەپ قويۇپلا كەتتى . ھارۇنكەش ھارۇنى قېتىپ ئۇنى - بۇنى قىلغۇچە قاسىم قارى دەريادا تەرەت ئېلىپ پېشىن نامىزىنى ئوقۇغان يەرگە چاپىنىنى بىر سىلكۈۋېتىپ سېلىپ دىگەر نامازنى ئوقۇدى .

— بەختىكا ، — دېدى قاسىم قاق كۆڭلىدىكى غەشلىكنى ئۇنتۇش ئۈچۈن ھارۇنكەشنى گەپكە سالماق بولۇپ ، — بەزىلەر «باشئەگمى» دېسە ، يەنە بەزىلەر «بەشئەگمى» دەيدىكەن ، قايسىسى توغرا ؟

بەختى ھارۇنكەش ئاغزىغا تېخى بايىلا سالغان ناسۋالنى ئاغزىغا ئۆمەللەپ بىر يەرگە يىغىۋېلىپ كۈچەپ تۈكۈرۈۋەتتى ، قامچىنى ئالدىدىكى ئىككى ئاتنىڭ بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلتۈرۈپ

«قارس» قىلىپ سوقۇۋىدى ، ئۇنىڭ قامچا ئۇرۇشتىكى ماھارىتىگە ئوماقلار يەنە بىر ھەيران قېلىپ بىر ـ بىرىگە قاراپ ھەجەيىپ قويۇشتى ، ئەتىگەن يولغا چىقىدىغان چاغدىمۇ ، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ قامچىنى مۇشۇنداق سوققان ، لېكىن بىر قېتىممۇ ئاتقا قامچا تەگـكۈزمىگەنىدى .

— ئىككىلىسى توغرا ، — ھارۋىكەش ئالدىغا قارىغان پېتى گېپىنى باشلىدى ، — ئىككى تاغ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ جىرادا دەريا ياقىلاپ ماڭسا ، تاشئۆتەڭگىچە[1] نۇرغۇن ئەگىم ـ دوقمۇش بار . بۇلار ئىچىدە بەشئەگىم ھەممىدىن چوڭ . بىز كىچىك داۋاندىن چۈشۈپ سولغا بۇرۇلغاندىكى ئەگىم بىرىنچى چوڭ ئەگىم ، ئاۋۇ چوققىدىكى ، — ھارۋىكەش دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى تاغنىڭ ئېگىز چوققىسىنى كۆرسەتتى ، — ئىككى تال ياغاچنى كۆردۈڭلارمۇ ، — ھارۋىدىكىلەر ئۇ كۆرسەتكەن چوققىدىكى ياغاچقا قارىدى ، پېتىۋات ـ قان قۇياشنىڭ يالقۇنىدەك قىپقىزىل شەپەق شولىسىنىڭ ئەكسىدە ئىككى موما ياغاچ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى ، — ئۇلار تاھىر ـ زوھرا قەبرىسى بېشىغا قاداپ قويۇلغان شەددە . چوققىنىڭ ئاستـدىكى ئاۋۇ دوقمۇش ئىككىنچى چوڭ ئەگىم . تاشئۆتەڭگە بارغۇچە بۇنداق چوڭ ئەگىمدىن يەنە ئۈچى بار . بىرىنچى ئەگىم باشئەگىممۇ دېيىلىدۇ...

— تاھىر ـ زوھرانىڭ ماقاتى ئاشۇ چوققىدىما ؟ — تايۇق سورىدى .

— نېمە ئۇ ماقات دېگەن ، قەبرە دېمەمسەن ؟ — دېدى قاسىم قاق تايۇققا قاراپ .

— قەبرىنى بىزچە نېمە دەيدىغانلىقىنى بىلمەيمەن ، — قاسىم قارى قاسىم قاققا قاراپ ، — «قەبر» ئەرەبچە سۆز ، — دېدى .

— بىزنىڭ لوپ قوشاقلىرىمىزدا : «تارىم ئانام ، توققۇز تارام ؛ مەندىن زوھرانا سالام» دېگەن گەپ بار . ئاشۇ تاھىر ـ زوھرانىڭ ماقاتىنىڭ ئاشۇ چوققىدا ئىكەنلىكىنى بىلىۋال ـ

---

[1] تاشئۆتەڭ — كېيىنچە «تاشدەن» دەپ ئاتىلىپ قېلىپ ، ھازىرمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالماقتا .

دۇق ، — دېدى ئوماق...

ئۇلار گەپ بىلەن بولۇپ ھارۋىدىكى قېقىلىشلىرىنى ، ۋاقىت-نىڭ ئۆتكىنىنىمۇ سەزمەي قېلىشتى . تاش ئۆتەڭگە كەلگەندە ئەل-يانقۇ بولاي دەپ قالغاندى . ھارۋىكەش كېچىچە مېڭىپ قارا شە-ھەرگە يېتىپ بېرىپ ، ئەتە بىر كۈن ئاتلىرىنى بېقىپ ئارام ئالدۇ-رۇپ ، ئۆگۈنلۈككە كورلىغا كىرا تارتىپ مېڭىشنى ئويلايتتى . شۇڭا تاشئۆتەڭدە توختىماي ئۆتۈپ كەتتى . كورلىدىن چىققان ھار-ۋىكەشلەر ئادەتتە تاشئۆتەڭدە قونماي ، ئات - ئۇلاغلىرىنى بېقىپ ئارام ئالدۇرۇۋېلىپ ، شورچۇقتا قونىدۇ .

ئۇلارنىڭ تەلىيىگە توغراق كېچىكىگە كەلگەندە ئاي چىقىپ ، تۇن قاراڭغۇلۇقىنىڭ سۇرى تۈگىدى . ئاسماندا ئاي - يۇلتۇزلار چاقناپ ، ئەتراپنى يورۇتۇۋەتتى . يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە غەلىتە نەرسىلەردەك قاپقارا بولۇپ كۆرۈنگەن دۆڭلەر ئەمدى ئوچۇق كۆرۈندى .

— بۇ يەردىكى دۆڭلەر بىزنىڭ لوپتىكى قۇم دۆڭلىرىگە ئوخ-شىمايدىكەن ، خۇددى تورغا ئوخشاش بولىدىكەن ، — دېدى ئوماق .

— ئالدىمىزدا ناغرىدۆڭگە بارغاندا ، — دېدى بەختى ھارۋە-كەش ، — دۆڭنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى شۇ چاغدا كۆرىسىلەر...

ھارۋىكەشنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلانغاندەك ئارقا تەرەپتىن تۇن جىملىقىنى بۇزۇپ ، تاش - شېغىللىق يولدا بىرنەچچە ئاتنىڭ كېلىۋاتقان تۇياق ئاۋازى ئاڭلاندى . ھارۋىدىكىلەر بېشىنى ئارقىسى-غا بۇراپ قارىدى . ئۇچ ئاتلىق كىشى كېلىۋاتاتتى . بۇ چوڭ يول بولغاچقا ، ئۇلار ئانچە ئېرەنشىپ كەتمىدى . ئاتلىقلار يېتىشىپ كېلىپ ھارۋىغا ، ھارۋىدىكىلەرگە قاراپ قويۇپ ئاتلىرىنى دېۋىتىپ ئىتتىكلىتىپ يۇرۇپ كەتتى . ئۇلارنىڭ ئىككىسىدە مىلتىق بولۇپ ، بىرى قىلىچ ئېسىۋالغاندى . كىيىملىرىدىن چېرىككە ئوخشىمايد-تى ، چېرىك بولمىسا ، ئۇلار كىملەر ؟ قاراقچىمىكىن دېسە ، ئۇن-داقمۇ ئەمەستەك .

— بۇ كېچىده ئۇلار نەدىن كېلىپ ، نەگە كېتىۋاتقاندۇ ؟ — قاسىم قاق ھېلىقىلار خېلى يىراقلاپ كەتكەندىن كېيىن ، مۇنداقلا سوئال قويۇپ قويدى .

— مەنمۇ ھەيران ، يول چارلىغۇچىلارمىكىن دېسە ، كىيىمى پۇقراچە ، پۇقرامىكىن دېسە ، ھازىر قايسى پۇقرادا قورال بار ، قورالى بولسىمۇ ، مۇشۇ كۈنلەردە مۇشۇنداق چوڭ يولدا ئاشكارا كۆتۈرۈپ ماڭالامدۇ ؟ يېقىنقى ئۇچ - تۆت يىلدىن بۇيان مەن بۇ يولدا قورال كۆتۈرۈپ ماڭغان بۇنداق ئادەملەرنى كۆرۈپ باقمىغان ،— دېدى بەختى ھارۋىكەش . ئۇنىڭ ئاۋازىدىن سەل ئەنسىزلىككە چۈشۈپ قالغىنى بىلىنىپ تۇراتتى .

— بۇ يولدا يا بىزدىن باشقا بىرەر ھارۋا ياكى بىر يولۇچىمۇ يوق ، يالغۇزلا مېڭىپ قاپتۇق ، — دېدى قاسىم قارى .

ئوماقلار ناغرىدۆڭگە كېلىپ قالدى . بۇ يەردىكى سېغىز توپىلىق دۆڭلەرنى شامال يالاپ ئاستى - ئۈستىنى چوڭ ، ئوتتۇرىسىنى سەل ئىنچىكىلىتىپ قويۇپ ناغرىغىلا ئوخشىتىپ قويغانىدى . دۆڭلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق بولۇپ ، نۇرغۇن ئىدى . بۇ يەردە مېڭىپ باقمىغان ئادەم كېچىسى ئاي قاراڭغۇسىدا مېڭىپ قالسا ، دۆڭلەر كۆزىگە ئاجايىپ بىر نەرسە بولۇپ كۆرۈنەتتى . ئوماقلار ئاي يورۇقىدا ئاجايىپ شەكىلدە كۆرۈنۈۋاتقان دۆڭلەرگە ھەيرانلىقتا قاراپ كەلمەكتە ئىدى . چوڭ بىر دۆڭنىڭ ئۈدۈلىغا كەلگەندە «پاك» قىلىپ ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازى بىلەن تەڭلا دۆڭنىڭ كەينىدىن ئىككىسى مىلتىقىنى تەڭلەپ ، بىرى قىلىچىنى يالتاڭلاپ ئۇچ كىشى چىقىپ كەلدى .

— توختاش ! — دېدى قىلىچ كۆتۈرۈۋالغىنى . زۇۋانىدىن ئۇ ئۈيغۇردەك قىلاتتى . بۇلار بايا ئۆتۈپ كەتكەن ئۇچ ئاتلىقنىڭ ئۆزى ئىدى . ئەھۋالدىن قارىغاندا ئاتلىرىنى مۇشۇ ئەتراپتا بىر يەردە باغلاپ قويغاندەك ئىدى .

— ھەممىڭ ھارۋىدىن چۈشۈش ، قولۇڭنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش ! — دېدى بايا توۋلىغان قىلىچلىقى ، — ھارۋىدىن ھېچ نەرسە

ئالماي چۈشۈش ،— ئۇنىڭ ئاۋازى ياسالما بولۇپ ، بىر خىل ئەمەس ، ئېگىز - پەس ئىدى .

ئوماقلار بۇنداق ئىشنى ئۆمرىدە بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقان بولغاچقا گاڭگىراپلا قالدى . قاسىم قارى ، قاسىم قاقلارنىڭ ھارۋىدىن چۈشۈپ قولىنى كۆتۈرۈپ تۇرغىنىغا قاراپ ، ئۇلارمۇ شۇنداق قىلدى .

— مايەرگە كېلىپ قوللىرىڭنى كۆتۈرۈپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇش ! — دېدى يەنە ھېلىقى قىلىچلىق ، يولنىڭ چېتىدىكى بىر يەرنى كۆرسىتىپ .

ھارىكەش بىلەن ئالتىسى ھېلىقى كۆرسەتكەن يەرگە كېلىپ قولىنى كۆتۈرۈپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇشتى . مىلتىق تۇتقانىنىڭ بىرى كېلىپ ئۇلارغا مىلتىقىنى تەڭلەپ تۇردى . مىلتىقلىقنىڭ يەنە بىرى ھارۋىغا چىقىپ ئۇنى - بۇنى مالتىلاپ بېقىپ ، بىر خۇرجۇننى سۆرەشتۈرۈپ ھارۋىدىن ئېلىپ چۈشتى . قىلىچلىقى قىلىچىنى قىنىغا سېلىپ قويۇپ ، ھارۋىدىكى ئاتلارنى چىقىرىپ يېتىلەپ مېڭىۋىدى ، خۇرجۇن كۆتۈرگىنى ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمىلەرنى دېدى . ئو ئوماقلارنىڭ قېشىغا كېلىپ :

— بىزنىڭ ئازراق ئىشىمىز چىقىپ قالدى . ھېلى كېلىمىز . بىز كەلگۈچە قايسىڭ ئورنۇڭدىن تۇرساڭ ئاتمىز ! — دېدى - ده ، خۇرجۇننى بىر ئاتقا تەستە كۆتۈرۈپ ئارتتى ، ئاندىن ئۈچى ئاتنى بىردىن يېتىلىشىپ دۆڭنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى .

ئوماقلار ئولتۇردى - ئولتۇردى ، خېلى ئۇزاق ئولتۇردى ، قوللىرىمۇ تېلىپ كەتتى ، ئورنىدىن قوپۇش تۈگۈل قولىنى چۈشۈرۈشكىمۇ جۈرئەت قىلىشالمىدى .

— ھەي ، ئۇلار ئالدىغاننى ئېلىپ كەتتى جۇمۇڭلار ، بىزنى قورقىتىپ شۇنداق دەپ قويغىنى ئۇلارنىڭ ، — قاسىم قاق ئورنىدىن تۇرۇپ تىزىنى قېقىپ بولۇپ ، — بىزگە گەپ قىلغان قىلىچلىقىنى تونۇپ قالدىم ، باشئەگمىدە بىزگە گەپ قىلغان چېرىك شۇ ، — دېدى .

ئۇنىڭ گېپىي بىلەن ھەممىسى ئورنىدىن تۇردى . بەختى ھارۇد-
كەش ئاتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغىنىغا چىدىيالماي ھۆكۈرەپ يىغلاپ
كەتتى .

— بۇنداق بولۇشىنى كىم بىلگەن ، مانا ، ئوماقلارنىڭمۇ يە-
گىرمە يامبۇسى بىلەن سەككىز تال زىخچە ئالتۇنىنىمۇ بۇلاپ
كەتتىغۇ ، يىغلىماڭ ، خۇدايىم بېرەر ، — دېدى قاسىم قارى ۋە
مۇھىم بىر ئىشنى ئېسىگە ئېلىپ ، — ھە راست ، ئوماقنىڭ
پاكار ، كوسا مانجۇنى كۆرگىنى راستتەك قىلىدۇ . بىزنى ئەتەي
كەچكە قويۇپ ، كەينىمىزدىن ھېلىقى ئۇچىنى شۇ ئەۋەتتىمىكىن
دەيمەن ، — دەپ گېپىنى تولۇقلاپ قويدى .

— ھە ، ماۋۇ كوسا مانجۇنى قارىڭە ، مەن ئەمدى بىلدىم ،
ئۇنىڭ : «ئۇلار قارا شەھەرگە نېمىگە بارىدۇ ، قاچان ماڭىدۇ» دەپ
سوراپ كېتىشلىرى ، ئوماقنى ياندۇرمىلاپ سۇرۇشتە قىلىپ كېتە-
شى بىكار ئەمەسكەن ـ دە . خەپ ! ئۇچ ئاتقا... — قاسىم قاق
گېپىنىڭ داۋامىنى ئېيتماي توختىۋالدى .

ئوماق ھارۇنكەشنىڭ ئالدىغا كېلىپ :

— يىغلىماڭ ، — دېدى تەسەللى بېرىپ ، — بىز ئۇچ ئېتە-
ڭىزنى ، ھارۇنڭىزنى تۆلەپ بېرەيلى . بىزدە ئات بار ، تاللىۋالاي
دېسىڭىز ، بىز بىلەن بىللە بېرىڭ . بىز بېرىپلا يەنە كېلىمىز ،
بىزنىڭ بۇ يەردە قىلىدىغان مۇھىم ئىشىمىز بار . ھارۇنغا مال ئالاي
دېسىڭىز ، مال بېرەيلى ، ياق ، ھارۇا ئالمەن دېسىڭىز ، شۇنداق
ھارۇا ئېلىپ بېرەيلى . بۇ ھارۇنىنى ئېلىپ كەتكىلى بولمايدۇ ،
مۇشۇ يەردە قالسۇن .

— شۇنداق ، ئات ، ھارۇنڭىز بىزگە تۆلۈچ بولۇپ قالسۇن ،
بىز ئۇنى چوقۇم تۆلۈچلەپ بېرىمىز ، — دېدى تايۇقمۇ .

— بەختاخۇن ، بۇلار يالغان گەپ قىلمايدۇ ، ئۇ نەرسىلىرە-
ڭىزنى سىز رازى بولغۇدەك تۆلەپ بېرىدۇ ، — دېدى قاسىم قارى .

ئۇلار ھارۇنىدىكى كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىپ كەينىگە يە-
نىپ ماڭدى . بەختى ھارۇنكەش قەدەمدە بىر دېگۇدەك ئارقىسىغا

قاراپ ـ قاراپ قویاتتی . ئوماقلار ئەمدی قانداق قىلىش توغرىسىدا ئۆزلىرىچە ئويلىناتتى . قاسىم قاق كۆكلىدە باشقا بىر خىل چوت سوقۇپ : «خەپ ، ئۇچ ئانقا ئۇچ ئات قوشۇپ... » دېگەندەك خىيال-لارنى قىلماقتا .

7

كۈنچىققانىدەك پۈتىنىڭ ساقايغىنىغا ئىككى ئايدىن ئاشقان بول-سىمۇ ، تېخىچە قولتۇق تاياقتىن قۇتۇلالمىدى . قولتۇق تاياقسىز يەرگە دەسسىمەسلىك تەكلىپىنى تالىشقۇل بەرگەندى . ئۇنىڭ تەك-لىپىنى تۇلەك بوۋىمۇ ، باشقىلارمۇ توغرا تاپتى . چۈنكى ، سۈنغان پۇت سەللىمازا ساقايغىنى بىلەن ، بەگنىڭ بۇنچىۋالا سېمىز ، ئې-يىقتەك يوغان بەستىنى كۆتۈرۈشكە بەرداشلىق بېرەلىشى ناتايىن ئىدى . ناۋادا ، تۇتقان سۈنۈق قايتا ئاجراپ كېتىدىغان بولسا ، تۇتقۇزماق تەس بولاتتى . شۇڭا تالىشقۇل قوپال بولسىمۇ قاۋۇل دەپ بىر ئاچا ياغاچنى قولتۇق تاياق قىلىپ ياساپ بەردى ، بەگمۇ ئىلاجسىز ئۇنىڭغا كۆندى . ئۇ قولتۇق تاياق بىلەن دىڭگۈسلاپ مېڭىپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ كۆتەكتە ئولتۇراتتى ، يەنە ئۆيگە كىرەتتى . بۇ بەگ ئۈچۈن ئىنتايىن زېرىكىشلىك بولسىمۇ ، ئەمما ھازىر بەگنىڭ بېشىنى قاتۇرۇپ ، خىيالغا بەند قىلىپ قويغان ئىش بۇ ئەمەس ئىدى . ئوماق ، تايۇقلار تۈنجى قېتىملىق قاراشەھەر سەپىرىدە — ناغرىدۆڭدە ئالتۇن ، يامبۇلارنى قاراقچىلارغا تارتقۇ-زۇپ قويۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، قاراشەھەرگە ئۈچ قېتىم بېرىپ كەلدى ، تېخىچە بېشىنى بېسىپ تۇرغان غەم تېغىنىڭ ئېلە-نىشىدىن خەۋەر يوق ئىدى ، بۇنىڭدىن كۈنچىققانىدەگىنىڭ بېشى چۈشۈپ كەتتى .

«دۇنيادا مۇشۇنداقمۇ ئىش بولىدىكەن ، — دەپ تۇلەك بوۋا ئەجەبلىنەتتى . بۇ ئىشلارنىڭ نېمىشقا شۇنداق بولىدىغانلىقىنى ھەرقانداق ئويلاپمۇ ئەقلىگە سىغدۇرالمايۋاتاتتى ، — مەن ئۆمرۈمدە

ئىككى بەگنى كۆردۇم ، ئۇلار كەتتى . مانا ھازىر ئۇچىنچىسى بىلەن بىللە ياشاۋاتىمەن ؛ يەتتە ئاقساقالنى كۆردۇم ، ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا بولدۇم . ئۇلارنىڭ بىرسىمۇ قاراچىلارنىڭ بىر تال بېلىقىنى ، بىر سىقىم ئۇجۇلىنى ئېلىۋالمىغان ، تېخى ئۇلار نەرسىلىرى يوقلارغا ئۆزىنىڭكىنى بەرگەن . قاسىم قارىنىڭ «بۇلاڭچىدىن قۇتۇلۇپ ، قاراقچىغا تۇتۇلۇپتۇق » دېگىنى قانداق گەپتۇ ـ ھە ، ئۇلار كۈندۈز ، كېچىلەردە يوللاردا كىشىلەرنىڭ پۇل ـ مال ، ئات ـ ئۇلاغلىرىنى ئالداپ ، بۇلاپ ئېلىۋالىدىغانلارنى بۇلاڭچى ، قاراقچى دەيدىغان ئوخشايدۇ ، گوي ـ گوي ـ گوي . ئۇلار بىزنىڭ بەگكە مەنسەپ دېگەن بىرنېمىنى بېرىپ ، ساڭ قويدۇرۇپ ، ئۇنىمۇ ئۆزلىرىدەك ئالدامچى ، بۇلاڭچى ، قاراقچى قىلماقچىمۇيا ؟ گوي ـ گوي ـ گوي ، ياق ! بىزنىڭ كۈنچىققان ئۈندىلاردىن بولمايدۇ . ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ «بەگ» لىكى بولسىلا بولدى . شۇڭا ئۇلار بەرگەن مەنسەپنى ئالدۇرۇۋېتىش ، ساڭ قويماسلىق ئۈچۈنلا ئۆزىنىڭ ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق قويىنى ، سەككىز ئات ، نەچچە يۈز ھەر خىل ماللارنىڭ تېرىلىرىنى ماڭدۇرۇپ بولدى . مەنسەپنى ئالدۇرۇۋېتىشكە مۇنچىۋالا بارلىغ[1] كەتكەن يەردە ، ئۇنى كىمىش ئۈچۈن قانچىلىك نەرسە كېتىدىغاندۇ ؟... » تۇلەك بوۋا ئەنە شۇنداق ئويلايتتى ، ئەمما ئويىنىڭ ئاخىرىنى چىقىرالمايتتى .

— تۇلەك بوۋا ، ئوماقلار بۇ قېتىم نېمە گەپ ئېلىپ كېلەر ، ياخشى سىرتىغ ئەكېلەرمۇ ؟

— گوي ـ گوي ـ گوي ، بىزنىڭ بۇ لوپ بىلەن كورلا ، قارا شەھەر دېگەنلەر باشقا ـ باشقا ئالەم ئىكەنغۇ . ئالدامچى ، ئوغرى ، بۇلاڭچى دېگەنلەر ئېلىپ تويمايدىغان نېمىلەركەنغۇ .

— ھېلىمۇ ياخشى ، ئوماق ، تايۇقلار تونۇشۇپ قالغان قاسىم قارى بار ئىكەن ، ھە ، راست ، ھېلىقى قاسىم قاقنى «ئوغرى» دېگەن بىلەن بۇ ئىشتا ئۇمۇ جىق ئەسقېتىپتۇ ئەمەسمۇ .

— گوي ـ گوي ، ھېلىقى ھارۋىكەش شۇڭا : «قارىغۇنىڭمۇ

---

① بارلىغ ـ بايلىق ، («دىۋان» 3 ـ توم ، 593 ـ بەت) .

چاپاق ئويىنىشى بولىدىكەن» دەپتۇ ئەمەسمۇ .

بوۋاينىڭ جايىغا كەلتۇرگەن ئوخشىتىشىدىن ئىچى سىقىلىپ تۇرغان كۇنچىققانبەگمۇ ، ئاقئۇلاممۇ كۇلۇپ كەتتى . دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ئۆيگە تالىشقۇل كىرىپ كەلدى .

— بەپەرەغات[1] ئادەملەردەك ئېچىلىپ كېتىپسىلەرغۇ ، — تالىشقۇل كۇلكىنىڭ سىرىنى بىلمەكچى بولغاندەك كۇنچىققانبەگ بىلەن تۇلەك بوۋىغا قارىدى ، ئاندىن ، — ئوماقلار قايتىپ كېپتۇ ، هازىر مەھەللە سىرتىدا كېلىۋېتىپتۇ ، مەن ئالدىغا باراي ، — دەپلا ئۆيدىن چىقىپ كەتتى .

كۇنچىققانبەگ بىلەن تۆلەك بوۋا هەممە يەرنى كەلكۇن بېسىپ كېتىپ چوقچىيىپ چىقىپ قالغان كىچىك بىر قۇم دۆۋىسى ئۇستىدە قېلىپ جان قايغۇسىدا قالغان ئادەمدەك جىددىيلىشىپ قالدى . شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ ئوي ـ پىكىر چاقى : «ئۇلار نېمىدەپ كېلەر ، قانداق بولغاندۇ ؟» دېگەن مۇشۇ بىر ئوق ئەتراپىدىلا پىرقىرايتتى ، كاللىسىدا ئۇنىڭدىن باشقا نەرسە يوق ئىدى .

سىرتتا ئادەملەرنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى . تۆلەك بوۋا چىقىپ باقماقچى بولۇپ تۇرۇۋىدى ، ئۆيگە چىلگىدەك چوڭ يۇمىلاق گۇلـلۈك ، پارقىراق شاخادەندىن ئۇزۇن چاپان كىيگەن ، چاساقال ، كۆتمەك قاش ، ئوتتۇرا بوي ، تەمبەل ، ئۇقالىق قالپاق كىيگەن بىر مانجۇ ئەمەلدارى ، ئۇنىڭ كەينىدىن هېلىقى چاشقان بۇرۇت ئېگىز مانجۇ ، تىلماچ ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئوماق ، تايۇق ، تالىشقۇللار كىرىپ كەلدى . سۇپىدا پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان كۇنچىققانبەگ قولتۇق تايىقىغا تايىنىپ ئورنىدىن تۇردى .

— بۇ هەزرەت ، — دېدى چاشقان بۇرۇت مانجۇ ئالدىدا كىرگەن چاساقاللىق مانجۇنى تىلماچ ئارقىلىـــق تونۇشتۇرۇپ ، — كورلا ـ لوپ شۆبە نازارەت مەھكىمىسىنىڭ باش دورغاپ بېگى بولىدۇ ، ئىسمى خودانگىرۇ ، «خو دارىن» دېسەڭلار بولىدۇ ، — دېدى .

---

[1] بەپەرەغات — بىغەم ، بەخىرامان ؛ بىپەرۋا .

خو دارىن قولىنى كەينىگە تۇتۇپ گىدىيىپ تۇرۇپ ئۆينىڭ تۆت تەرىپىگە قاراپ قويدى . تۆر تامغا تاقاپ قويۇلغان چۈكۈچەك ئۇستىدىكى يوتقان ـ كۆپىگە يېپىقلىق تۇرغان چوڭ بىر يولۋاس تېرىسىنى كۆرۈپ قېلىپ كۆزى ئالا چەكمەن بولۇپ كەتتى . كۆزدىنى يولۋاس تېرىسىدىن تەستە كۈنچىققانىدىگكە يۆتكەپ :

— يازغان تەلەپ ـ ئىلتىماسنامەڭلارنى قارا شەھەر باش نازارەتچى ئامبال كۆرۈپ ، ئەھۋالنى بىلىپ كېلىشكە مېنى ئەۋەتتى ، — ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى تىلماچ ئۇدۇللۇق ئۆرۈپ بېرىپ تۇردى ، — بىز كەلگۈچە مەھەللە ـ كەنتلەرنى ئارىلىدۇق ، ئارىلىقى يىراق ، ئاھالىلەر بەك تارقاق ئىكەن ، شۇڭا ئاقتارمىغا كۆچمەسەڭلار بولمىغۇدەك . مەنسەپكە كەلسەك ، ئۇ خان يارلىقى بىلەن بېرىلگەن ، ئېلىۋېتىشمۇ خاندىن بولىدۇ . تەلىپىڭلارنى خانغا يولايمىز . ھازىرقى ئىش كۆچۈش . بەگ ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرنەچچىسى ئون كۈن ئىچىدە كۆچۈپ بولمىسا بولمايدۇ . ئەگەر كۆچمەسەڭلار ، چېرىكلىرىمىز كېلىپ مەجبۇرىي كۆچۈرىدۇ ، — دېدى .

ئۇ گەپ قىلىۋېتىپ پات ـ پات يولۋاس تېرىسىگە قاراپ قويدى . ئۇنىڭ يولۋاس تېرىسىگە ئاچ ئىتنىڭ سۆڭەك كۆرۈپ قالغان چاغدىكى قاراشلىرىغا ئوخشاش كۆز تىكىشىدىن يوشۇرۇپ بولماس تەمەسىنى كۆزۈك[1] ، چېچەن تۇلەك بوۋاي دەسلەپكى قاراشتىلا سېزىۋالغانىدى .

ئۇ يولۋاس تېرىسىگە تەمەخورلۇق بىلەن يەنە بىر قاراۋېتىپ ، تىلماچقا بىرنېمە دەپ قويۇپ سىرتقا ماڭدى . تىلماچ كۈنچىققانىدىگكە قاراپ :

— خو دارىن سىرتتىنى ئايلىنىپ باقاي دەيدۇ ، — دەپ ئۇمۇ خوجايىنلىرىنىڭ كەينىدىن ماڭدى .

تۇلەك بوۋىنىڭ ئىشارىتى بىلەن تايۇق ، تالىشقۇللار ئۇلارنىڭ كەينىدىن چىقىپ كەتتى . ئۆيدە كۈنچىققانىدىگ ، تۇلەك بوۋا ، ئو-

---

[1] كۆزۈك - سەزگۈر ؛ كۆزى روشەن .

ماقلار قالدى . ئاقئۇلام ئەرلەرنىڭ دېيىشىدىغان گېپى بارلىقىنى پەھىم ئېتىپ ، ئايقۇت ، ئۇلامخانلار بىلەن پاراڭلاشقىلى چىقىپ كەتكەنىدى .

— قالاچ قاناقا «كۆلشەھەرنى خان - خاقانلارنىڭ يىغى - تالالۇنلىرىدىن[1] باشقا ئۇلارنىڭ بارلىغىقا تويماسلىقى ، بارلىغىنى بىر - بىرىگە كۆرسىتمە قىلىشقا بېرىلىشىمۇ سەۋەب بولغانىكەن» دېگەنىدى . ماۋۇ بىرنېمىلەر ئىككى ئايدىن بېرى بەگنىڭ نۇرغۇن نەرسىلىرىنى يېپ بولۇپمۇ يەنە تويماپتۇ . قارىسام خو دارىن دېگىنىنىڭ كۆزى يولۇاس تېرىسىدىلا ، ئۇنى ئالماي قويمايدىغان ئوخشايدۇ ، بۇلار بۇنچىلىك يەيدۇ ، خانى قانچىلىك يەيدىغاندۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

— ھېلىمۇ ياخشى قاسىم قاق بار ئىكەن ، — ئوماق ، — ئۇنىڭ قارا شەھەردىكى تونۇشلىرى بەك ئەسقاتتى . شۇلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن تەلەپ - ئىلتىماسىمىزنى خەت قىلىپ يازدۇرۇپ باش نازارەتچى ئامبالغىلا تۇتتۇق . ئوتتۇرىدىكى ئارىچى بەگكە ئازراق بىر نەرسە بېرىپ ، شۇ ئارقىلىق ئامبالغا يىگىرمە يەتتە دانە يامبۇ ، توققۇز دانە زىنجىە ئالتۇن سۇڭگۈتتۇق . شۇنىڭ بىلەن يازغانلىرىمىزنىڭ راست - يالغانلىقىنى بىلىپ كېلىشكە خو دارىنى ئەۋەتتى . گېپىدىن قارىغاندا بۇمۇ بىر نەرسە تەلەپ قىلىدىغان ئوخشايدۇ . تېخى ھېلىقى ئامبال مەندىن ، ئاڭلىسام لوپتا يولۇاس كۆپ ئىكەن - ھە ، دېگەنىدى . مەن ئېچىمدە : «بۇنىڭغا بىر يولۇاس تېرىسى ئەكېلىپ بەرسەك بولغۇدەك» دەپ كۆڭلۈمگە پۈكىكەنىدىم . بۇنىڭ كۆزىمۇ يولۇاس تېرىسىگە چۈشكەن بولسا ، بەرسەك بولامدىكىن .

— مەيلى ، چاچ قويمايدىغانلا ئىش بولسا ، نېمە دېسە بېرەيلى ، قوي ، كالا ، ئات ، تۆگىلىرىنىڭ ھەممىسى كەتسىمۇ مەيلى ، — دېدى كۇنچىققانبەگ .

— چاشقان بۇرۇنقىمۇ بۇ قېتىممۇ بىر نەرسە بېرىپ قويايلى ،

---

① تالالۇن — جېدەل - ماجىرا ، ئۇرۇش .

بولمسا ئىشنى بۇزۇپ يۈرمىسۇن ، — تۇلەك بوۋا سىلەرچە قانداق دېگەندەك كۈنچىققانبەگ بىلەن ئوماققا قاراپ قويدى ، — يەنە كىمدە يولۇاس تېرىسى باردۇ ؟ ھە راست ، تايۇقتا بىرى بارغۇ دەيمەن .

— بار ، — دېدى ئوماق ، — سەل كىچىكرەك ، ئەمما ياخشى تېرە . باش ئامبال بىلەن دورغاپ بەگنىڭ ئىشغۇ پۈتتى ، چاشقان بۇرۇنقا نېمە بەرسەك بولار ؟

— ئۆتكەندە سىلەرنىڭ مەھەللىدە كېيىكنى كۆرۈپ : «بۇ يەردە بۇغا مۈڭگۈزى تېپىلامدۇ» دەپ سوراپتىكەنغۇ ، ئۇنىڭغا شۇ-نىڭدىن بەرسەك بولغۇدەكقۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

دورغاپ بېگى خودانگىرۇ بىلەن چاشقان بۇرۇت ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراشقا باشلىدى .

— ياپىرىم ، — دېدى دورغاپ بېگى خودانگىرۇ ، — ئەجەل پۇراپ تۇرىدىغان بۇ قۇملۇقتا بۇلار قانداق ياشاپ كەلگەندۇ ، ھازىر-مۇ ئەقلىم يەتمەيۋاتىدۇ .

— مەن دەسلەپ بۇ يەرگە كېلىۋېتىپ تۇگىمەس قۇملۇقلارغا قاراپلا بەدەنلىرىم قورقۇنچتىن تىترەپ كەتكەندى ، لېكىن بۇلار قۇملۇق بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەندەك ، ھەر ـ ھەر ئىشلارغە-مۇ مىت قىلىپ قويمايدىكەن .

— ئاشلىق يېمەي ، بېلىق ، گۆش ، جىگدە ، يەنە نېمىتا ، ھە ، يېكەن تالقىنى[1] يەپمۇ شۇنچە قاۋۇللۇقىنىڭ بۇلارنىڭ . ھېلىقى قېرى-نى يۇز ياشتىن ئاشتى دەمدا ؟

— شۇنداق ، يۇز ياشتىن ئېشىپتۇ ، بۇ يەردە توقسان ، يۇز ياشتىن ئاشقانلار جىق ئىكەن . بىزدە ئاتمىش ياشقا بارا ـ بارمايلا ماكچىيىپ كېتىدىغانلار تولا ، ئەمما بۇلاردا سەكسەن ياشتىن ئاش-قاندا قېرى ھېسابلىنىدىكەن . مەن مۇشۇنىڭ بىلەن بۇلار ئارىسىغا ئۇچ قېتىم كەلدىم . ياشاش شارائىتىنىڭ شۇنچە ناچارلىقىغا قارە-ماي ، بۇلار ئارىسىدا جىسمانىي جەھەتتە ئەيىبناق بىرەر ئادەمنى ئۇچراتمىدىم . ھەممىسى بېجىرىم ، قاۋۇل كېلىدىكەن ، مەن بۇ

---

① يېكەن تالقىنى — ئۇجۇل تالقىنىنى دېمەكچى .

تەرىپىگە بەك ھەيران قالدىم .

دورغاپ بېگى گەپ قىلماقچىدى ، ئۇلارنىڭ يېنىغا تىلماچ كېلىپ :

— بۇلارنىڭ ئىككى ھەزىرەتكە سالىدىغان داستىخىنى بار ئىكەن ، — دەپ قويۇپلا قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ كەتتى .

خودانگىرۇ : «بۇ خەقنىڭ داستىخىنى قانچىلىك بولار » دېگەندەك قىلىپ تىلماچنىڭ گېپىگە ئېرەنشىمەي دېمەكچى بولغان گەپىگە ئېغىز ئاچتى :

— بىز ھېلى گېپىنى قىلغان قېرى بەگنىڭ ئاتىسىدۇ ، تاغىسىدۇ ؟ ، بەگ ئۇنى بەك چوڭ بىلىدىغاندەك قىلىدۇ .

— بەگنىڭ ھېچنېمىسى ئەمەسكەن ، ئەقىلدارىدەك قىلىدۇ . بۇلار چوڭلارنى بەك ھۆرمەتلىشىدىكەن . تۆۋەندىكى ئاقساقاللاردىن تارتىپ بەككىچە ھەممىسى چوڭلارنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئىش تۇتىدىكەن .

تىلماچ يەنە كېلىپ : «كاۋاپنىڭ تەمى كېتىپ قالدۇ ، مېھمانلار كەلسىكەن دەپ ئىككىلىرىنى ساقلاپ قالدى » دەپ ئۇلارنىڭ كۆزىگە قارىدى .

ساقلاپ قالغان بولسا بارايلى ، دېيىشىپ ، ئۇلار قۇم دۆۋىسىدىن چۈشتى .

تۆلەك بوۋىلار مەسلىھەتلىشىپ ، ئۇلارنى قۇم كاۋىپى بىلەن مېھمان قىلماقچى بولۇشقانىدى . مېھمانلار كېلىپ قۇم ئۈستىگە سېلىنغان قېنىق يېشىل ، قىزىل ، سېرىق ، يۇلغۇن چېچىكى رەڭلىك ئۇزۇن يوللۇق چوڭ پالاس ئۈستىدە ئولتۇردى . مېھمانلارنىڭ ئۇدۇلىدا كۈنچىقىنبەگ ، تۆلەك بوۋا ، ئوماق ۋە تۆت مەھەللىنىڭ ئاقساقاللىرى قۇم ئۈستىگىلا ئولتۇرغان بولۇپ ، ئوتتۇرىغا ئاشلانغان جەرەن تېرىلىرىنى قۇراشتۇرۇپ تىككەن داستىخان سېلىنغانىدى . داستىخاندا يوغان بىر تەڭنە ، كىچىكرەك بىر تۇلۇم ۋە ئوندەك ياغاچ چۆچەك بار ئىدى . خودانگىرۇ بۇ نەرسىلەرگە ، ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ ، «بىزنى نېمە بىلەن مېھمان قىلىدىكىنە »

دېگەندەك چاشقان بۇرۇنقا قاربدى ، ئۇمۇ ھەيران قالغىنىنى ئىپادە-لەپ بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى . تۇلەك بوۋا : «قېنى ، كاۋاپنى ئال» دېگەننى قىلىپ توختىكۆلگە باش - كۆزى بىلەن ئىمالىدى . توختىكۆل ئورنىدىن تۇرۇپ سەل نېرىدىكى قۇمنى كۆرەك بىلەن كۆرەپ - تارتىپ يوغان بىر قوي تېرىسى تۇلۇمنى قۇمدىن تارتىپ چىقاردى ، ئۇنى سۆرەپ ئەكېلىپ پىچاقتا ئۇزۇنسىغا كېسىپ ، ئىچىگە ماشاپ سېلىنغان گۆشنى ئېلىپ تەڭىگە سېلىشقا باشلە-دى . سەل سوس جىگەر رەڭ تۇس ئالغان كاۋاپتىن گۇپۇلدەپ كېلىۋاتقان مەززىلىك پۇراق مېھمانلارنىڭ ئىشتىيىنى غىدىقلاپ ئۇلارنى ھەيرانلىقتا قويماقتا ئىدى . توختىكۆل گۆشلەرنى ئۆز ئۇگە - بوغۇملىرى بويىچە ئۇشاقلىدى .

— قېنى ، مېھمانلار ، — كۇنچىققانبەگ خودانگىرۇلارنى كا-ۋاپ يېيىشكە تەكلىپ قىلىپ ، — بىز قۇملۇقلۇقلارنىڭ تامىقىمىز مانا مۇشۇنداق ، — دېدى .

بەگنىڭ گېپىنى تىلماچ خەنزۇچىغا ئۆرۇپ بەردى . بۇرنىدىن كىرىپ پۇتۇن ۋۇجۇدىنى غىدىقلاۋاتقان مەززىلىك پۇراقتىن خودا-نگىرۇلارنىڭ كاۋاپنى «ھاپ» ئېتىپ يەۋەتكۇسى بار ، ئەمما بۇنداق كاۋاپنى تۇنجى كۆرۇشى بولغاچقا ، قانداق يېيىشنى بىلمەي ھېلى كاۋاپقا ، ھېلى بىر - بىرىگە قاراپ تۇرۇپ قېلىشتى . ئوماقنىڭ ئىشارىتى بىلەن تۇلەك بوۋا كىچىك بىر پارچىنى ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى . خودانگىرۇ بىلەن چاشقان بۇرۇتلۇقمۇ بىر پارچىدىن ئېلىپ ، دەسلەپ ئاغزىنى تەگكۇزۇپ تېتىپ باقتى ، بىر چىشلەم ئۇزۇپ يەپ باقتى . كاۋاپ مەززىلىك بولۇش بىلەن يەنە پىشىپ مەلەق بولۇپ كەتكەنىدى . خودانگىرۇ بىلەن چاشقان بۇرۇت خانىنىڭ شاھانە تاماق زىياپىتىنىڭ ھۇزۇرىنى سۈرۇۋاتقاندەك كاۋاپقا ئىشتە-ھا بىلەن تۇتۇش قىلدى . ئىككىسى شۇ تاپتا خانلىقتەكى ئەمەلدار-لارنىڭ پۇقرالار ئارىسىدا ئۆزلىرىنى قانداق سالاپەتتە تۇتۇشى توغ-رىسىدىكى تەلىم ، ئۆلچەملىرىنى پۇتۇنلەي ئېسىدىن چىقارغانىدى . ئۇلارنىڭ كاۋاپقا قارىنى تويسىمۇ ، كۆزى تويمايۋاتقاندا ، توختىكۆل

كاۋاپنى تەڭنە بىلەنلا كۆتۈرۈپ ئېلىپ كېتىۋىدى ، كۆزلىرى كاۋاپ-
تىلا قالدى . توختىكۆل پۈتۈن بويى سۇدا پىشۇرۇلغان چوڭ بىر
بېلىقنى تەڭنىگە سېلىپ ئەكېلىپ ئوتتۇرىدا قويۇپ قويدى . ئوماق
كېلىپ بېلىقنىڭ قۇيرۇقىدىن تۇتۇپ بوش - بوش سىلكىگەچ
ئاستا - ئاستا كۆتۈردى . بېلىق كەمچۈكلىنىپ ئومۇرتقا سۆڭىكى
بىلەن قوۋۇرغا - قىلتىرىقلىرى ئوماقنىڭ قولىدا قىلىپ ، گۆشى
تەڭنىگە تۆكۈلۈپ چۈشتى . خودانگىرۇ ، چاشقان بۇرۇت ، تىلماچ
ئوماقنىڭ قولىغا ، ئۇدۇللۇق تۆكۈلۈۋاتقان بېلىق گۆشىگىلا قاراپ
قالدى .

— قېنى ، مېھمانلار ، ئەمدى بېلىق يەيلى ، — دېدى كۈنچىقا-
قانبەگ خودانگىرۇلارنى بېلىق يېيىشكە تەكلىپ قىلىپ .

بەگنىڭ گېپىنى تىلماچ ئۆرۈپ بەردى . خودانگىرۇنىڭ بېلىقا-
قا ئوبدانلا ئىشتىهاسى بولسىمۇ ، بېلىقنى بۇنداق پىشۇرۇپ يېگەننى
كۆرۈپ باقمىغاچقا ، قانداق يېيىشنى بىلمەي قاراپ ئولتۇرۇپ كې-
تىشتى . بۇنىڭدىمۇ تۈلەك بوۋا بېلىق گۆشىنى كاپامىلىغاندەك ئې-
لىپ يېيىشكە باشلىدى . گۆش ئارىسىدا قېلىپ قالغان ئۇششاق
قىلتىرىقلار جاۋغىيىنىڭ بىر تەرىپىدىن ئۇدۇللۇق يەرگە چۈشۈپ
تۇراتتى . خودانگىرۇلار ئەمدى بېلىقنىڭ قانداق پىشۇرۇلۇپ ، قا-
داق كەمچۈكلىنىشىگە ئەمەس ، لوپلۇقلارنىڭ بېلىق يېيىشتىكى
ماھارىتىگە قىزىقىپ ھەۋەس بىلەن قاراپ قېلىشتى...

كاۋاپ ، بېلىق گۆشى يەپ تازا ئۇسساپ تۇرغاندا ، توختىكۆل
تۇلۇمدىكى ئۇسالىقنى ياغاچ چۆچەكلەرگە قۇيۇپ خودانگىرۇدىن
باشلاپ ھەربىر ئادەمنىڭ ئالدىغا بىردىن قويۇپ قويدى . بەك ئۇس-
ساپ كەتكەن خودانگىرۇ سۇس بىر ھالەتتە چۆچەكنى قولىغا ئال-
دى ، كۆڭلى تارتمايۋاتقاندەك قىلىپ ، ئالدى بىلەن ئۇسسۇزلۇققا
كالپۇكىنى تەگكۈزدى ، ئاندىن تىلىنى تەگكۈزۈپ بېقىپ ، خۇددى
بىركىم قولىدىكى قاچىنى تارتىۋالىدىغاندەك بىر تىنىقتا گۇپۇلدا-
تىپ ئىچىۋەتتى . «بۇ ئۇسسۇزلۇقنى قانداق تەييارلايسىلەر ؟ » دەپ
سورىماقچىدى ، سالاھىيىتىنى ئويلاپ ئىچىگە تىنىپ زۇۋان سۇر-

مىدى ، لېكىن كۆزى تولۇمدا ئىدى .

كۇنچىققانبەگ تايۇقنىڭ ئۆيىدىن ئەكەلدۇرگەن يولۇاس تېرە-سىنى خودانگىر ۇنىڭ ئالدىغا قويۇۋىدى ، ئۇ «سالاپىتى»نى ساقلاپ گىدىيىپ ئىپادىسىز ئولتۇرغان بولسىمۇ ، خۇشلۇقتىن گۈلقەلە-رىنىڭ ئېچىلىپ كەتكىنىنى كۆزى بىلدۇرۇپ تۇراتتى . چاشقان بۇرۇتنىڭ بولسا ، كۆز چانىقىدىن چاچراپ كەتكۈدەك بولۇپ كەتتى . كۇنچىققانبەگ ئۆز ئۆيىدىكى چىرايلىق قاتلانغان يولۇاس تېرە-سىنى خودانگىر ۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ :

— بۇ ئاددىي سوۋغىمىزنى باش نازارەتچى ئامبالغا ئالغاچ بارارسىلەر ، — دېدى ۋە ئارقىدىنلا ئىككى غېرىچچە ئۆز ۇنلۇقتىكى قېنى قانقان بولسىمۇ رەڭگىدىن كەتمىگەن بۇغا مۇڭگۈزىدىن ئىككى تالنى : «ئاز بولسىمۇ» دەپ چاشقان بۇرۇتنىڭ ئالدىغا ، بىر تالنى تىلماچنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويدى . بۇ ئىككىسىنىڭ كۆزى ، چىرايى ئېچىلىپ كەتتى . خودانگىرۇ بولسا بۇغا مۇڭگۈزىگە قاراپ قېلىپ ئىختىيارسىز :

— سىلەردە بۇنداق نەرسە بارما ؟ — دەپ سوراپ سالدى .

كۇنچىققانبەگ تۇلەك بوۋا بىلەن پىچىرلىشىۋېلىپ ، تالىشقۇ-نىڭ قۇلىقىغا بىرنېمە دېدى ، ئۇ كېتىپ ھېلىقىدەك مۇڭگۈزدىن ئىككى تال ئېلىپ كەلدى . كۇنچىققانبەگ ئۇنىڭ بىرىنى خودانگە-رۇنىڭ قولىغا بېرىپ ، يەنە بىرىنى :

— بۇنىمۇ باش نازارەتچى ئامبالغا ئالغاچ بېرىڭسىلا ، — دەپ ئالدىغا قويۇپ قويدى...

ئۇلار قايتماقچى بولۇپ ئاتلىرىغا مىندى . مېڭىش ئالدىدا خودانگىرۇ :

— مۇشۇ ئون كۇن ئىچىدە كۆچۈپ بولىۇشنى ئۇنتۇپ قالماڭلار ، — دەپ تەكىتلەپ قويدى .

ئۇنىڭ بۇنداق تاپىلاپ كەتكۈسى يوق ئىدى . ناۋادا ، كۆچمەي قالسا «ئىشنى ۋاقتىدا بېجىرەلمەپسەن» دەپ باش نازارەتچى ئامبالـ-نىڭ تاپا ـ تەنە قىلىشىدىن ھەتتا مۇشۇنى باھانە قىلىپ مەنسەپ

دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىۋېتىشىدىن قورقتى . ئۇ چاشقان بۇرۇت بار يەردە بەك ئېھتىياتچان ۋە قاتتىق قول ئىدى . چۈنكى ، ئۇنى باش نازارەتچى ئامبالىنىڭ يېقىن ئادىمى ، چېقىمچى دەپ قارايتتى .

8

بەلگىلەپ بەرگەن قەرەلدىن بەش كۈن ئۆتۈپ ، بەش كۈن قالدى . كۈنچىققانىبەگ چاچ قويماسلىق ئۈچۈن بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ چىشىغا تەگمەي كۆچسەم كۆچەي دېگەن قارارغا كەلگەنىدى . بەگ-لەرنىڭ كۆچۈشىدىن باشقا يەنە بىر مۇھىم ئىش ، ئۇلار بىلەن كىم-نىڭ بىللە كۆچۈش مەسلىسى بولۇپ قالدى . كۈنچىققانىبەگ كۆڭلىدە بىرقانچە يېقىنلارنىڭ بىللە كۆچۈشىنى ئارزۇ قىلاتتى . بۇلار تۈلەك بوۋا ، تايۇق ، توختىكۆل ، تالىشقۇل قاتارلىقلار ئىدى . تۈلەك بوۋا : «مەن قېرىپ قالدىم ، كېتىدىغان چېغىمۇ ئىشكىم ئالدىدىلا ، بۇگۈن كېتەمدىم ، ئەتىمۇ ، بىلمەيمەن ، ئىش قىلىپ ئاز قالدى . قالاچ قاناقانىڭ يېنىدا ياتـاي» دەپ تۇرۇۋالدى . تايۇق بولسا : «مەن قالاچ قاناقانىڭ ئاگايىنى تاشلاپ كەتسەم بولمايدۇ . ئۇنداق قىلىدىغان بولسام ، پۈتۈن قالۇچىلارنىڭ قارغىشىغا كېتىد-مەن» دېدى . ئۇ بۇنداق دەپ تۇرۇۋالسا ، ئـۇنى ھېچكىم زورلىيال-مايتتى . توختىكۆل : «بوپتۇ ، باراي» دېدى . خـوتۇنى ئۇجۇلخان-نىڭ ئۇ تەرەپكە زادى كۆڭلى تارتمايتتى ، پـەقەت ئوماق بىلەن ئايقۇتلارنى دەپلا بېرىشقا قوشۇلدى . تـالىشقۇل بولسا : «ئاتا ـ بوۋىلىرىم قارا قوشۇن كۆلى بىلەن لوپ كۆلىدىن نېرى كەتمەي ئۆتۈپتىكەن . مەنمۇ بۇ يەردىن كەتمەيمەن ، چارا تەرەپكە كۆنەلمەي-مەن» دەپ تۇرۇۋالدى . كۈنچىققانىبەگلەرنى يالغۇز توختىكۆل ئائىـ-لىسى بىلەنلا كۆچۈرۈپ قويۇشقا تۈلەك بوۋىنىڭ كۆڭلى ئۇنىمـ-دى . ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى بەگنى چوڭ بىلىدۇ ، ئەتراپىدىن كەتمەيدۇ ، ئەمما كىچىكىدىن باشلاپ بىللە ئويناپ چوڭ بولغان ،

ئاكا ـ ئۇكىدەك بولۇپ كەتكەن ، بىر ـ بىرىگە ئاشىم[1] قىلىدىغان يېقىنلىرىدىن ئۇچ ـ تۆتى يېنىدا بولسا ياخشى ئىدى .

— مېنىڭ ئورنۇمدا ھەكسىم كۆچۈپ بارسۇن ، — دېدى تۇلەك بوۋا ، — باشقىلار بولغاندىكىن ، مەن بۇ يەردە يالغۇزچىلىق تارتماسمەن .

شۇنداق قىلىپ كۇنچىققانىبەگ ئىككى ئوغلى ، توختىكۆل ، ھەكىملەر بىلەن كۆچۈپ تۇرىدىغان ، باشقىلارنىڭ كۆچۈشى كېيىن ئەھۋالغا قاراپ بىرنېمە دېيىلىدىغان بولدى .

بەگنىڭ ئائىلە بىساتلىرى تۇر ، شەكىل ، ماتېرىيالى يېقىدىن پۇقرالارنىڭكى بىلەن ئوخشاش ، پەقەت بەزى نەرسىلەر سانى جەھەتـ تىنلا كۆپرەك ، بۇمۇ ئېھتىياج يۇزىسىدىنلا بولغان . يىلدا بىر ـ ئىككى قېتىم ئومۇمىي ئاقساقاللار كېڭىشى بولىدۇ . بەزىدە زۆرۈر تېپىلغاندا بىر قىسىم ئاقساقاللار بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈلىدۇ . بەگنىڭ مەخسۇس ئوردا ـ قەسىر ، خانىدانى بولمىغاچقا ، كېڭەشـ لەرنىڭ ھەممىسى بەگنىڭ ئۆيىدە ، ھويلىسىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ . كېـ ڭەش تۈگىگۈچە كېڭەشچىلەرنىڭ تامىقى بەگنىڭ ئۆز يېنىدىن بولىدۇ . شۇڭا ئۇلار ئولتۇرىدىغانغا پالاس ، تامـاق يەيـدىغـان قاچا ـ چۆچەك ۋە باشقا لازىملىق نەرسىلەر تەق بولمىسا بولمايدۇ .

ئابدالدىن چارا ـ ئاقتارمىغا بېرىشقا ئون كۈن كېتەتتى . بۇ ئۇزۇن يولغا كۇنچىققانىبەگ ئات ـ تۆگىگە ئولتۇرۇپ بېرىشقا پايلىيالمايتتى . ئۇزىمۇ ، باشقىلارمۇ بەگنىڭ ھارۋىدا ئولتۇرۇشىنى لايىق تاپتى . ئات ، تۆگىگە مىنگەندە كۆتۈلمىگەن ئەھۋال كۆرۈـ لۈپ ، پۈتى قايتا سۇنۇپ كەتسە ، يولنى داۋاملاشتۇرغىلىمۇ بولمايتـ تى ، سۇنۇقنى تېڭىپ تۇنقۇزماقمۇ بەسى مۇشكۈل بولاتتى .

نەرسە ـ كېرەكلەر ئات ، تۆگە ، كالىلارغا ئارتىلدى . بەگنىڭ ئات ، كالىلىرىنىڭ يېرىمى ، قويلىرىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى چاچ مەسىلىسى سەۋەبىدىن ئالتۇن ـ يامبۇغا ئايلاندۇرۇلۇپ ، ئارىلىقتـ كىلەرنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كەتكەندى . قالغان مال ـ چارۋىلـ

---

[1] ئاشىم -- ئەقىدە ، ئىخلاس .

رىنىڭ كۆچۈشكە ئىشلىتىلىدىغانلىرىدىن باشقىسى ھازىرچە ئابـ
دال ، يېڭى يۈرتچاپقانلاردا تۇرۇپ تۇرىدىغان بولدى .

كۇنچىققانىبەگ بىلەن بىللە كۆچىدىغانلارنىڭ يۈك ـ تاقلىرى قولمۇقول ئات ـ ئۇلاغلارغا ئارتىلىپ ، بەگنىڭ ئۆيى ئالدىغا توپلـ
نىپ تەق بولۇپ تۇرۇشتى . بـەگنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدى بۇگۈن ئەتىگەندىلا ئادەم قاينىمىغا ئايلانغانىدى . كـۇنچىققانىبەگ ھارۋىغا چىقىپ بولـغان بـولسىمۇ ، كـۆچكۆچـلەر تېخـىچە يولغا چىقـ
مايۋاتاتتى .

كۆچۈش — بۇ قۇملۇق ئادەملىرىگە ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ بولۇپ كېلىۋاتقان ئادەتتىكى ئىش ئىدى . كۆچكۆچىلەر ئۆز ئىختـ
يارى بويىچە خالىغان بىر ۋاقىتتا ، خالىغان يېرىگە كۆچىدىغان بولغاچقا ، كۆچۈش كۆچكۆچىلەرنىڭ ئۆزىگىمۇ ، ئۇزاتقۇچىلارغىمۇ باشقىچە تۇيۇلمايتتى ، قىلچە كۆڭۈل يېرىمچىلىقى تارتمايتتى ، ئەمما بۇگۈنكى كۆچۈش ئۆتكەن ھەرقانداق كۆچۈشلەرگە ئوخشـ
مايتتى . بۇ كۆچۈشتە ئىختىيارىيلىقمۇ ، ماكان تاللاش ئەركىنلـ
كىمۇ يوق ئىدى ، مەجبۇرەن ئىدى . بۇ كۆچۈش كۆچكۆچىلەرگە قانداق ئېغىر كەلسە ، ئۇزاتقۇچىلارغىمۇ مۇسىبەتكە چۈشكەندەك شۇنداق ئېغىر تۇيۇلماقتا ئىدى .

— نېمە بولۇپ كەتتى بۇ جاھان··· يوقلاپ بارمىز··· —
ئۇلامخان بىر قولىدا ئاقئۇلامنىڭ ، بىر قولىدا ئۇجۇلخانىنىڭ قولـ
نى تۇتۇپ تۇرۇپ شۇنداق دەيتتى ، ئۇچىلىسى ئېسەدەيتتى ، كۆزـ
لىرىدىن ياش قۇيۇلاتتى .

— توختىكۆل ، بەگنىڭ يېنىدىن نېرى بولما ، بىزنىڭ يوقلۇـ
قىمىزنى بىلىندۇرمەي ، ئوبدان مەسلىھەتچىسى بول ، ئۇزاققا قالـ
ماي يوقلاپ بارمىز ، — دەيتتى تايۇق تاپىلاپ .

— بەگ ، يولدا ئۆزۈڭنى ئاسرا . ئوماق ئالىباي ئاقساقال ۋە باشقا يۇرت چوڭلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، سىلەر بارغۇچە تەييارلىق قىلىپ تۇرىدىغان بولدى . ئوماقنىڭ ئۇ تەرەپكە كەتكىنـ

مۇ ياخشى بوپتىكەن . ئۇ ئەمدى ساڭا ئوبدان ئۆۋەك بولىدىغان بولدى ، — دەيتتى تۇلەك بوۋا . ئۇ يەنە نەۋرىسى ھەكمنى ، كېلىنى گۆھەرنى بىر يانغا تارتىپ بىرنېمىلەرنى تاپلىدى ، گۆھەرنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويۇپ :

— ساق بول قىزىم ، ئايمەڭنى ياخشى چوڭ قىل ، مېنىڭدىن غەم قىلماڭلار ، — دېدى .

گۆھەرنىڭ كۆزى لىققىدە ياش ئىدى . ئۇ ئېسەدەپ تۇرۇپ :

— يالغۇز قالىدىغان بولدۇڭ بوۋا ، ئورۇنلىشۇبلىپلا يوقلاپ كېلىمىز ، — دېدى . تۇلەك بوۋا كۈنچىققانبەگ بىلەن پىكىرلىشىۋالغاندىن كېيىن ، كۆچىلىككە :

— بولدى ، كۆچىلىك ، خوشلىشايلى ، — بوۋاي توختىكۆلگە قارىدى ، — قېنى توختىكۆل ، ماڭ ، يول باشلا ، — دېدى .

كۈنچىققانبەگنىڭ ھارۋىسى قوزغىلىشى بىلەن تەڭ ئۇجۇلخانىڭ ئالدىغا قوشىقى باشلاندى :

ئابدال سەندىن كېتەر بولدۇق يىراققا ،
قۇملۇرۇڭنۇ تەڭ كۆرەتتۇق قاراققا .
ئېغىر كەلدى ساچىلىقلارنى زورلۇقۇ ،
يۇرتتىن ئايرىپ قويدى بىزنى قىيناققا .

سەندە ئۆتكەن ئاتا ـ بوۋام ھاياتى ،
ئەمدى قالار بولدى تۇپراق ـ ماقاتى .
تاغدىن ئېغىر كەلدى يۇرتتىن ئايرىلماق ،
قانغا تولدى يۈرەكمنى قات ـ قاتى .

ئۇجۇلخانىنىڭ قوشىقى تېخى تۇگىمىگەنىدى ، تاقەت قىلالمىغان ئۇلامخان يۈرەك مۇڭىنى تۆكۈپ مۇنداق قوشاق ئېيتتى :

.....

مەنى ياقىن تۇغقانلاردىن ئايرىدى ،
قان يىغلاتىپ قاناتىمنى قايرىدى .
كۆرۈشەرمىز ، ئايرىلغانغا ئۆلمەسمىز ،
ئايرىلىشقا قاراپ ھالىم قالمىدى .

ئۇلامخان قوشقىنىڭ ئاخىرىنىڭ ئوقۇپ بولۇپ ، ئايرىلىش ئازابىغا چىداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ ، ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپلا يىغلىغىنىچە كېتىپ قالدى . ئاقئۇلاممۇ ، ئۇجۇلخان ، گۆھەر-مۇ يىغلىدى ، ئۇزاتقىلى چىققان ئايالارنىڭ ھەممىسى يىغلىدى ، كۆچكۈچىلەرگە يىغلاپ تۇرۇپ ئامانلىق ، ئاقيول تىلەشتى...

مەسلىھەت بويىچە كۆچكۈچىلەر ئالدى بىلەن كونا ئابدالغا بېرىپ ئۇ يەردىكىلەر بىلەن خوشلىشىپ ، ئۇدۇل ئارغانغا بېرىپ ئاندىن چوڭ يولغا چۈشۈپ ماڭماق بولدى . بۇ ، كۈز ئايلىرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى بولۇپ ، سالقىنلىقىنى دېسە ، دەل سەپەر قىلىدە-غان چاغ ، لېكىن يامىنى شامال ، بورىنى جىق . بۇ قېتىمقى كۆچكۈچىلەر توپىدا چوڭ - كىچىك ۋە ھارۋىكەش ، ئۇلاغلارغا قارىغۇچىلار بولۇپ ، جەمئىي ئون توققۇز ئادەم ئىدى . بالىلار بەش ، قالغان ئون تۆتى چوڭ ئادەملەر ئىدى . بۇلاردىن كۈنچىقاد-بەگ ، توختىكۆل ، توختى ، جانقۇلۇ ، ھارۋىكەشلەر ، بولۇپمۇ كۈد-چىققانبەگنىڭ ئۈۋچىسى تېپىق بىلەن توختىكۆل قۇملۇقنىڭ چاپ-قۇنلۇق بوران ، قۇيۇنلىرىغا بوي بەرمەيدىغان پىشقان يولچىلار بولۇش بىلەن يەنە ئىزلاش ئۇستىلىرى ئىدى .

بىر تال خەس - گىياھ ، قۇرت - قوڭغۇز چاغلىق ھاياتلىق-تىن ئەسەر يوق پايانسىز قۇملۇق . ئۇزۇلمەس دولقۇنلاردەك كۆتۈ-رۈلۈپ ، پەسىيىپ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىساناق قۇم دۆڭلىرى ، داۋانلار ، مانا شۇ ئېگىز - پەس قۇم دۆڭ - داۋانلار ئارىلىرىدا گاھ ئايلىنىپ ، گاھ ئۆرلەپ - چۈشۈپ كۆچكۈچىلەر

توپى ئىلگىرىلىمەكتە . قارىماققا بۇلار بىرەر كىسەللىك ئاپىتىدىن ئامان قىلىپ تىرىكلىك يولى ئىزدەپ ، بېشى قايغان ، پۇتى تايغان تەرەپكە كېتىۋاتقان كۆچمەنلەرگە ئوخشايتتى . بەزىسىگە ئات ، بەزى-سىگە كالا قوشقان ئېگىز چاقلىق ياريار هارۋا ، هەربىر كالىغا ئىككىدىن ئارتىپ ، بىر سۆكەنگە بىردىن سېلىنغان كىچىك بالا-لار ، ئەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى كالىغا ، ئاياللار ئاتقا مىنگەن . قۇما-لۇقتا ئادەم ماڭغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ ئات - ئۇلاغلارنىڭ بىرەر ئىزىمۇ كۆرۈنمەيدۇ . پات - پات توختىكۆل بىلەن تېپىق ئېگىز قۇم دۆڭلىرىگە چىقىپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ قويۇاتتى ، كۈنگە ، قۇمدىكى سايىسىغا قارايتتى . ئۇلار باردىغان مەنزىل تەرىپىنى توغرىلىۋېتىشتا كۆپىنچە مۇشۇنداق قىلاتتى .

بۇگۈن سەپەرنىڭ ئۇچىنچى كۈنى ، چۈش . بۇ مەجبۇرەن كۆچكۈچى سەرسانىلەرگە تەڭرىنىڭ رەھمى كەلدىمۇ ، قانداق ، ئىكە-كى كۈننىڭ كۈندۈزىمۇ ، كېچىسىمۇ تىنچ ئۆتتى . يول يۈرگەندە بولىدىغان ئېگىز - پەسلىكتىن باشقا هېچقانداق ئاۋارىچىلىك كۆ-رۈلمىدى . مەخسۇس كىچىك بالىلارغا ئاتاپ تۆت تۇلۇمدا قاينىاق سۇغا سۈت قوشۇپ ، جىگدە سېلىپ تەييارلانغان ئۇسسۇزلۇق ، ئادەم ، هايۋانلار ئىچىشكە ، تاماق ئېتىشكە دەپ ، هەربىر ئادەم كىچىك قاچىلارغا تولدۇرۇۋالغاندىن سىرت ئون تۇلۇمدا سۇ ئېلە-ۋالغانىدى . مۆلچەرچە ، ئەتە چۈشتە ئارغانغا يېتىپ بارغىلى بولە-دۇ . سۇنىڭ يېرىمى بار ئىدى . بىرەر تاسادىپىي ئەھۋال يۈز بەرمىسىلا سۇ ئازادە يېتىپ ئاشىدۇ .

ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى يېنىغا كەلگەندە ئۇلار تاماق يېگەچ ئات - ئۇلاغلارنى بېقىپ ئارام ئالدۇرماق بولۇشتى . بەزىلەر سۇ-كەن سېۋەتتىن بالىلارنى چۈشۈرسە ، بەزىلەر يۈكلەرنى چۈشۈرمەك-تە ، بىرمۇ ئادەم بىكار ئەمەس ئىدى . تېپىق ئىچ ئاتنىڭ تۆشلۈكە-نى بوشتىۋاتاتتى . ئادەتتە هارۋىنىڭ ئالدى تەرىپىدىن چۈشىدىغان كۈنچىققانبەگ بۇ قېتىم كەينى تەرىپىدىن چۈشمەكچى بولۇپ سۇ-

رۇلدى . شوتىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىگە كېلىشىگە ھارۋىنىڭ ئالدى سەل كۆتۈرۈلۈپ كەتتى . بىتۈيۇق تۇرغان كۇنچىققانبەگ يەرگە دۈم چۈشتى . بۇ ئىش شۇنداق تېز ، تۈيۇقسىز بولغاچقا ، تېپىق بىلمەيلا قالدى . «گۇلۇپ» قىلغان ئاۋازنى ئاڭلاپ كەينىگە قاراپ ، يەردە پۇكۇلۇپ ياتقان بەگنى كۆردى ـ دە ، قورقۇپ كەتتى . ئۇ شۇ ھامان :

— توختىكۆل ، توختى ، جانقۇلۇ ، تېز كېلىڭلار ! بەگ... — دەپ چاقىرغاچ يۈگۈرۈپ كېلىپ كۇنچىققانبەگنى يۆلىمەكچى بولدى .

— پۇتۇمنىڭ سۇنغان يېرى ئاجراپ كەتتىمىكىن ، بەك ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ ، — دېدى كۇنچىققانبەگ .

بەگ گەپ قىلىۋاتقاندا قوشۇمىسى تۇرۇلۇپ ، چىرايى بۆلەكچە بولۇپ كەتتى ، گېپىنى دەپ بولۇپلا ئىككى كالىپۇكىنى چىڭ پۇرۇۋالدى . بۇنىڭدىن كۇنچىققانبەگنىڭ پۇتىنىڭ قاتتىق ئاغرىقىغا ئەرلىكىگە ئېلىپ چىداپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى .

ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسى قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى تاشلاپ كۇنچىققانبەگنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ تۇرۇشتى .

— تېپىققا دەپ قويمايلا ھارۋىنىڭ كەينى تەرىپىدىن چۈشمەك بولۇۋىدىم ، يىقىلىپ كەتتىم ، — دېدى كۇنچىققانبەگ .

كۇنچىققانبەگنىڭ تېپىققا گەپ كېلىپ قالمىسۇن ، باشقىلار تاۋالاپ[1] يۇرمىسۇن ، دەپ ئاياپ ئېيتقان گېپىدىن تېپىق قەۋەت سۆيۈنۈپ كەتتى .

تۇرغانلار ئىچىدە ھېچكىمنىڭ تېڭىقچىلىقتىن ھېچقانداق خەۋىرى يوق ئىدى . توّت تەرىپى پايانسىز قۇملۇق چۆلدە ئاتىسىنىڭ بۇنداق بولۇپ قالغىنىدىن ھەممىدىن بەك جانقۇلۇ جىددىيلىشىپ نېمە قىلىشنى بىلمەي قېلىۋاتاتتى .

— بىز قاراپ تۇرۇشتىن باشقىنى بىلمەيمىز ، قاراپ تۇرغانغا

---

① تاۋا — تاپا ـ تەنە ، گەپ ـ چۆچەك .

بەگنىڭ پۈتى ئوڭشىلىپ قالمايدۇ ، بىر ئامالىنى قىلايلى ، — دېدى توختىكۆل ، — تېپىق ھازىرلا ئارغانغا ئاتلىنىپ تېڭىقچى تېپىپ كەلسۇن ، بىزمۇ تېڭىقچىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرماي تاماقلىنىپ بولۇپلا يولغا چىقايلى ، قانداق دەيسىلەر ؟

ھەممىسى ئۇنىڭ دېگىنىگە قوشۇلدى .

يېرىم كېچە ، ئاي يورۇقى . ئېگىز قۇم دۆڭلىرىنىڭ ئاي يورۇقى چۈشمىگەن تەرەپلىرىنىڭ قارىيىپ كۆرۈنگىنىدىن باشقا يەرلەر سېغىز رەڭدە سۈزۈك كۆرۈنەتتى . كېچە ، جاھان شۇقەدەر تىنچكى ، ھارۋا چاقى ئاستىدىكى قۇمنىڭ شىرىلدىشىدىن ، ئاتلارنىڭ ئېغىر تىنىشلىرى ، تۆگىلەرنىڭ ئاندا ـ ساندا «بوق»لاپ قويۇشىدىن باشقا تىۋىش ، ئاۋاز ئاڭلانمايتتى . سۇكەندە تەڭرەنگەندەك يانتۇ ياتقان بالىلار ئاللىقاچان ئۇيقۇغا كەتكەنىدى . چوڭلار بولسا ئۇن ـ تىنسىز ئىدى . ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئوي ـ خىيالى ، زېھنى كۈنچىققانىبەگدە ، ئارغاندىن كېلىدىغان تېڭىقچىدا ئىدى . ئۇلار ئېچىدە يەنە بەگكە ، ئۆزلىرىگە بۇ سورۇقچىلىقنى كەلتۈرگەن مانجۇ چاچلىقلارنى مېڭىنى تىللايتتى ، قارغايتتى .

توختىكۆلنىڭ مۇلچەرىچە تېپىق تېڭىقچىنى باشلاپ كېلىپ بولۇشى كېرەك ئىدى . ئۇنىڭ مىنگىنى توپنىڭ ئېچىدىكى ئەڭ ياراق ئات — بەگنىڭ ئاق قاشقىلىق بۇرۇل ئېتى ئىدى . «كۈنچىقانىبەگنىڭ ئۆڭچىسى تېپىق» دېسە ، ئاقساقاللارنىڭ ھەممىسى ، چوڭ ياشلىق كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى تونۇيدۇ ، بىلىدۇ . تېپىق كەلمىگەنچە توختىكۆلنى خىيال باستى . «بىز ئۇنىڭ ئىزىنى بويلاپ ماڭدۇق . ئۇمۇ كېلىشتە چوقۇم ئۆز ئىزىنى بويلاپ ماڭىدۇ . ئۇنداقتا نېمىشقا كېلىپ بولالمايدۇ . تېڭىقچى يوق بولغىيمىدىيا... » توختىكۆل خىيالىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، ئۇنى قارا تەر بېسىپ كەتتى . ئۇ كۈنچىققانىبەگكە قارىدى ، بەگ ئېگىز ياستۇققا يېشىنى قويۇپ ، پۈتلىرىنى يىغىۋېلىپ پۈكۈلۈپ ياتاتتى . ھارۋىنىڭ ئۇ چاقى بولمىسا بۇ چاقى گاھ ئورىغا چۈشسە ، گاھ دۆڭگە

چىقاتتى ، بۇنداق چاغدا ھارۋا قېقىلىپ ـ سىلكىنىپ كېتەتتى ، سىلكىنىش بىلەن تەڭ كۇنچىققانبەگ پۇتىنىڭ سۇنغان يېرىنى تۇتۇۋالاتتى ، خۇددى ئاغرىقنى پەسەيتىۋالمىغاندەك . بەگنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئاقئۇلام پات ـ پات ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى تەرنى ئېرىتىپ قويۇاتتى . ئىككى ياندا ھارۋا بىلەن تەڭ مېڭىۋاتقان توختى بىلەن جانقۇلۇ بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى دېگۈدەك : «ئاتا ، پۇتىڭىز ئاغرىۋاتامدۇ ، تېڭىقچىنىڭ كېلىدىغان ۋاقتىمۇ بولۇپ قالدى ، چىداپ تۇرۇڭ... » دېگەندەك سۆزلەر بىلەن تەسەللى بېرىپ قويۇاتتى .

توختىكۆلنىڭ خىيالىغا بىر ئىش كېلىپ قالدى چېغى ، بىردىنلا :

— توختاپ تۇرۇڭلار ! — دېدى ـ دە ، ئۆزىنىڭ يۈك ـ تاق ئارتىلغان بىر كالىسىنىڭ قېشىغا بېرىپ تېڭىقنى يېشىپ ئۇنىڭدىن كونىراق بىر پالاسنى ئېلىپ سۆرىگىنىچە ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپ كەتتى .

باشقىلار ئۇنىڭ نېمە قىلماقچىلىقىنى بىلەلمەي ھەيرانلىقتا قاراپ قېلىشتى . توختىكۆل پالاسقا ئوت ياققاندىن كېيىنلا ، ئۇنىڭ بەلگە بەرمەكچى بولغىنىنى بىلىشتى .

ئوت يېقىش توختىكۆلنىڭ كاللىسىغا قانداق كېلىپ قالدى ؟

ئارغان بىلەن چوڭ قۇملۇق ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك قۇملۇق شامال ـ بوران ئېقىنى بولۇپ ، شامال ئۆزۈلمەيتتى . قاتتىق شامال چىقمىغاندىمۇ ، غۇر ـ غۇر شامال بولۇپلا تۇراتتى . ئۇندەك قۇم ئانچىكى غۇر ـ غۇر شامالدىمۇ شىرقىراپ سۇدەك ئاقىدۇ . تېپىق بېرىشتا بارغىنى بىلەن يانغاندا كېچىدە ئىزىمۇ قالمايدۇ . بۇلار بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ بۇ تەرىپىدە ماڭغان بولسا ، ئۇ يەنە بىر تەرىپىدە مېڭىپ ئۇچرىشالماي ئۆتۈشۈپ كېتىش ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى . شۇڭا ئۇ ئوت يېقىپ بېقىشنى خىيال قىلىپ قالدى . ئۇنىڭ مۆلچىرى توغرا چىقتى . ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىكى خېلى يىراق يان تەرەپتە

ئوت كۆرۈندى . ئېنىقكى ، بۇ تېپىقنىڭ توختىكۆل ياققان ئوت يالقۇنىنى كۆرۈپ بەرگەن بەلگىسى ئىدى . ھەممىسى خۇشاللىقتىن ۋارقىرىشىپ كەتتى :

— تېپىق كېپتۇ ، تېڭىقچى كېپتۇ !

9

كۈنچىقتانبەگلەر ئاقتارما مەھەللىسىگە كۆچۈپ كەلگىلى بەش ئايغا يېقىن بولۇپ قالدى . تېخىچە كورلا ـ قاراشەھەر تەرەپتىن كۆڭۈل خۇش بولغۇدەك خەۋەر يوق ئىدى . بۇ ئارىلىقتا دورغاپ بېگى بىلەن چاشقان بۇرۇت بىرنەچچە مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن ئىككى قېتىم كېلىپ كەتتى . ھەر قېتىم كەلگەندە ئۇلارنىڭ دەيدىغىنى : «خاندىن جاۋاب يارلىق كەلمەيۋاتىدۇ ، بىز سىلەرنىڭ تەلەپىڭلارنى ، ئەمەلىي ئەھۋالىڭلارنى يەنە مەلۇملىدۇق ، بۇ قېتىم يەنە ئەھۋال ئىگىلىگىلى كەلدۇق ، قانداق تەلىپىڭلار بار ؟» — مانا مۇشۇنداق گەپلەر . بۇ تەرەپتىنمۇ كورلا ، قاراشەھەرگە ئىككى قېتىم ئادەم بېرىپ كەلدى . بۇلاردىن بېرىپ كېلىش ، ئۇلار كېلىپ كېتىشكىمۇ تۆلەنگەن بەدەل ئاز بولمىدى . كەلگەنلەر ئۇنداق دەپمۇ ئالدى ، بۇنداق دەپمۇ ئالدى ، ھەر قىماپ بىلەن ئالدى . ئۇلار كۈنچىقتانبەگنىڭ چاچ قويمايدىغانلا ئىش بولسا ، دېگەن نەرسىسىنى بېرىدىغانلىقىنى بىلىۋالغانىدى . بارغانلارغىمۇ ئۇ يەردىكىلەر ئۇنى پۇراتتى ، بۇنى پۇراتتى . پۇراتقانلىرىنى كۈنچىقتانبەگ بېرىۋەردى ، بارغانلار ئاپىرىۋەردى .

— يامان ئۆگىتىپ قويدۇڭلار ، — دېگەندى قاسىم قاق باش نازارەتچى ئامبال بىلەن دورغاپ بېگىگە ئۇچىنچى قېتىمدا ئالتۇن ـ يامبۇ ئېلىپ بارغاندا ئوماقلا ، ھەر قېتىمدا چاشقان بۇرۇت بىلەن كوسىمۇ قۇرۇق قالمايتتى ، — بۇ تويماس قورساقلار بېگىڭلارنىڭ يوق چېچىنى چىڭ تۇتۇۋالدى . ئۇنىڭ «بەگ» دەپ نامى بولغان بىلەن ، ئۇ بىر ئۇمچى يوق مازارغا شەيخ بولغاندەكلا

ئىشكەنغۇ . بۇنچىۋالا قىلىپ نېمە كەپتۇ . ئادەتتىكى پۇقرا بولۇپ ئۆتسە نېمىدېگەن ياخشى . ماڭا قاراڭلار ، نەگە بارىمەن ، نەدە تۇرىمەن ، مەن بىلەن ھېچكىمنىڭ چاتىقى يوق . نېمە گەپ ئۇ ، ئۇيان كۆچ ، بۇيان ئۆت دېگەن .

قاسىم قاق بۇلتۇر كۈزدە ئوماق ، تايۇق ، قاسىم قارىلار بىلەن بىللە ئاقتارمىغا كەلگەندە كۇنچىققانبەگنى كۆرگەن ، ئۆيىدە مېھمانمۇ بولغان . بەگنىڭ ئاق كۆڭۈل ، تۇز ، پۇقراپەرۋەرلىكىدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەندى ، لېكىن ئۇ : «چوڭ بىر يۇرتنىڭ بېگى بولغىنى بىلەن كورلا يېزىلىرىدىكى ئاسقاللارچىلىكمۇ[1] سۇر ـ ھەيۋىسى ، بەگ بولغىنىغا تۇشلۇق كىرىم ـ تاپاۋىتىمۇ يوقكەن ، تېخى يېنىدىن سىلىپ بېرىدىكەن» دەپمۇ ئويلاپ قالغانىدى . ئۇنىڭ بۇ ئويى خۇددى چىنارنىڭ ياشناپ ، باغجانلاپ تۇرغاندىكى قامىتىنى كۆرمەي ، غازاڭ پەسلىدىكى يالىڭاچ ھالىتىنى كۆرۈپ : «قاقشال ئىكەن» دېگەنگە ئوخشاش بىر گەپ . لېكىن ، ئۇ بۇ زېمىندا يىلتىزى شۇقەدەر چوڭقۇر ، شۇنداق بىر چىنارکى ، ئەسىرلەردىن بۇيان ھېچقانداق پەرۋىش كۆرمەيمۇ ئۆزىنىڭ گىگانتلىقىنى ، ھاياتىي كۈچىنى يوقاتمىغان . ئۇنىڭ يىلتىزىنىڭ نەدىن باشلىنىپ ، نەگىچە سوزۇلغانلىقىنى ، قانچىلىك چوڭقۇرلۇقىنى ، ئوزۇقىنىڭ نېمىلىكىنى قاسىم قاقتەك ئادەملەر ، ھەتتا خېلى ـ خېلى ئادەملەر بىلمەيدۇ ، بەلكى تەسەۋۋۇرمۇ قىلمايدۇ .

ئاقتارما كىچىك مەھەللە بولغاچقا ، بوش ياكى بوشتىپ تۇرغۇدەك ئارتۇق ئۆي يوق ئىدى . كۇنچىققانبەگلەر كېلىۋاتقاندىلا ھەربىر ئائىلىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىككى ـ ئۈچ ئېغىزدىن قوۋمۇش ساتما ياساپ قويۇلغانىدى . ئۇلار مانا قايتىپ كېتىمىز ، ئەتە كېتىمىز بىلەن قومۇش ساتمىلاردا ئولتۇرۇپ كەلمەكتە .

كۇنچىققانبەگنىڭ پۇتى قايتا تېڭىلىپ ساقايغان بولسىمۇ ، تېخىچە قولتۇق تاياقنى تاشلىمىدى ، قورقۇپ كەتكەچكىمكىن ، چارىغىمۇ بېرىپ باقمىدى ، كۇنلىرى ئۆي بىلەن ئىشىك ئالدى

---

① ئاسقال — ھازىرقى كەنت باشلىقىغا تەڭ دەرىجىدىكى مەنسەپ نامى .

ئاربلىقىدا ئۆتتى ، زېرىكتى ، ئىچى پۇشتى ، خەۋەر كۈتۈپ زارىق-
تى ، دىلى هاردى .
— توختىكۆل ، بىرەر سىرتىغ يوقمۇ ؟
— يوق ، بەگ ، جىملىغۇ .
— ئوماق ماللارنى قانداق قىلغاندۇ ؟
— ئۇ بۇ ئىشلارغا پىشىپ ، قانداق قىلىشنى بىلىپ كەتتى ،
ئەنسىرىمەيلى .
— راست . ئۇ مېنى دەپ كۆپ جاپا تارتتى ، ئۆينىڭ غەملەش
ئىشلىرى بالىلىرىغا تاشلىنىپ قالدى...
كۈنچىققانبەگنىڭ گېپى تۈگىمىگەندى ، ساتمىغا ئوغلى توخ-
تى كىرىپ :
— هېلىقى ئۇزۇن چاپانلىقلار يەنە كەلدى ، — دېدى .
— بۇ نېمىلەر نېمە گەپ كۆتۈرۈپ كەلگەندۇ ، — توختىكۆل
غودۇڭشىغىنىچە سىرتقا قاراپ ماڭدى ، ئۇنىڭ كەينىدىن توختىمۇ
چىقىپ كەتتى .
دورغاپ بېگى بىلەن چاشقان بۇرۇت بۇ قېتىم تىلماچ بىلەن
ئىككىلا مۇهاپىزەتچى ئېلىپ كەلگەندى . مۇهاپىزەتچىلەرنى سىرت-
تا قالدۇرۇپ ، ساتمىغا تىلماچ بىلەن ئۈچىلا كىردى . «بىرەر
ياخشى خەۋەر ئاڭلىساق بولىتتى» دېگەن ئۈمۈتۈشتا توختى ، جانقۇ-
لۇ ، توختىكۆللەرمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كىردى . كۈنچىققانبەگ
قولتۇق تايىقىغا تايىنىپ سۇپىنىڭ يېنىدا تۇراتتى . كورلا دورغاپ
بېگى خودانگىرۇ كۈنچىققانبەگنى تۈنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك سەپ-
سېلىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن تىلماچ ئارقىلىق :
— مەن هازىر بۈيۈك خانىمىزنىڭ مۇبارەك ئاغزاكى پەرمانىغا
بىنائەن ، قاراشەهەر باش نازارەتچى ئامبالنىڭ ئەمرىنى يەتكۈزد-
مەن ، — كۆرگۈدەك هېچنېمە بولمىسىمۇ دورغاپ بېگى ساتمىنىڭ
تۆت تەرىپىگە قاراپ قويدى ، — كۈنچىققانبەگنىڭ تەلىپىگە هەم
ئۇنىڭ بۇ كەڭ دائىرىگە يېتىشىپ بولالمايدىغانلىقتەك ئاجىزلىقىغا
خانىمىز ئىلتىپات قىلىپ ، ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسىنى تۆۋەنلە-

تىشكە ئەمىر ئىجازەت قىلدى . بۇنىڭغا بىنائەن ، بىرىنچىدىن ، بەگ مانجۇچە چاچ قويۇشتىن خالاس قىلىندى ؛ ئىككىنچىدىن ، تىكەنلىك ئاقساقلى ناسىربەگ كە تىكەنلىكىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى يۇرت - مەھەللىلەرنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇپ تۇرۇش ھاۋالە قىلىندى ؛ ئۈچىنچىدىن ، لوپ دىيارى قارا شەھەرگە يىراق بولغاچ ، بۇ يەردە مەخسۇس باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلغۇچە باج - سېلىق يىغىش ئىشى يېقىنراق دەپ تۇرپاننىڭ ئىنانچى بېگى مامۇتقا[1] ھاۋالە قىلىندى . بۇنىڭدىن كېيىنكى باج - سېلىقنى شۇلارغا تاپشۇرغايسىلەر ، — خودانگىرۇ قولىنى كەينىگە تۇتۇپ ، كۈنچىققانبەگكە قاراپ ، — قانداق ، بەگ ، چاچ قويۇشتىن خالاس قىلدۇق . بىز يەنە پات - پات كېلىپ تۇرىمىز ، — دېدى گېپىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئالاھىدە تەكىتلەپ .

خودانگىرۇ گېپىنى دەپ بولۇپ ، تەمەخورلۇق بىلەن كۈنچىقانبەگكە قارىدى . ئۇنىڭ قارىشىنىڭ مەنىسى بەگكە ھەم بۇ يەردىكىلەرگە ئايان ئىدى . بۇلار تەييارلىقسىز تۇرغاچقا ، ئۇ ئىككىسىگە بىرىدىغان ھېچنېمە يوق ئىدى . كۈنچىققانبەگ ئوڭايسىزلاندى .

— ئوماق كورلىغا كەتكەن ، سىلەر بىلەن كۆرۈشمىدىمۇ ؟ — دېدى كۈنچىققانبەگ .

— ئوماق كورلىغا كەتكەنما ، نېمە قىلغىلى كەتكەن ؟ — چاشقان بۇرۇت ئىتتىك سورىدى .

— سىلەر بىلەن كۆرۈشكىلى كەتكەن .

— ياق ، بىز بىلەن كۆرۈشمىدى ، كەتكىلى نەچچە كۈن بولدى ؟

— بىر ھەپتە بولدى .

بۇ قېتىم خۇدانگىرۇ گەپكە تەمشىلىشىگە ساتمىغا ھەكىم كىرىپ توختىكۆلنى يېڭىدىن تارتىپ سىرتقا ئېلىپ چىقىپ كەتتى . بىرھازادىن كېيىن ئوماق كىرىپ كەلدى - دە ، خودانگىرۇلار

---

① مامۇت — تۇرپاننىڭ تۇنجى ۋالىي ئىمىن خوجىنىڭ 7 - ئەۋلاد بۇشتى ئەفرىدۇننىڭ ئوغلى بولۇپ ، گۈزالىشوينىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 1881 - يىلى) ئاتىسىنىڭ ۋالىلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان .

بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ :

— كۇنچىققانبەگنىڭ ئىشى توغرۇلۇق كۆرۈشۈپ كېلەي ، دەپ كورلىغا بارسام ، سىلەرنى قارا شەھەرگە كەتتى دېدى . كەل- گەندە كۆرۈشەرمەن دەپ قوشئېرىققا چىقىپ كېتىپتىمەن . ئالدىن- قى كۇنى قايتىپ كېلىپ ھەزرەتلىرىمنىڭ بۇ تەرەپكە كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپلا قايتىپ كەلدىم . بۇ يەردىكىلەردىن ياخشى گەپ ئېلىپ كەلگەنلىكىڭلارنى بىلىپ بەك خۇش بولدۇم . بېگىمىز ئۇچۇن ، بىز ئۇچۇن كۆپ يول ماڭدىڭلار ، رەھمەت ، — دېدى ـ دە ، يانچۇقىدىن ئۇچ يامبۇ ، كىچىكرەك ئىككى زىنجە ئالتۇن چىقىرىپ ئىككى يامبۇ بىلەن بىر زىنجە ئالتۇننى خودانىگرۇغا ، يەنە بىر يامبۇ بىلەن زىنجە ئالتۇننى چاشقان بۇرۇنقا : «ئاز بولسىمۇ» دەپ تۇنۇقۇزۇپ قويدى .

ئۇلار «لوقما»نىڭ بۇنىڭدىن كۆپ بولۇشىنى كۇتكەن بولغىيـ- دى ، ئىلاجسىز قولىغا تەگكىنىنى قويىنىغا تىقتى ـ دە ، قورسىقـ- نى تويغۇزۇۋېلىپلا مېڭىپ كەتتى .

ئوماق نازارەتچى ئامبال بىلەن ئاشۇ ئىككىسىگە يېگۇزۇش ئۇچۇن كۇنچىققانبەگ تەييارلاپ بەرگەن ئەللىك قوي بىلەن يىگىرمە يەتتە تۇلكە تېرىسى ، يىگىرمە يەتتە مولۇن تېرىسىنى ئېلىپ ئوغلى توختاق بىلەن كورلىغا بارغانىدى . ئۇلارغا تىرىك مال ، قىممىتى تۆۋەن ، ھەجمى چوڭ تېرىدەك نەرسە بولمايتتى ، ئېرىغ مال كېرەك ئىدى . ئوماق ئۇ ئىككىسىنىڭ قاراشەھەرگە كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى . قوي ، تېرىلەرنى سېتىپ ، پۇلنى ئالتۇن ـ يامبۇغا ئايلاندۇـ- رۇپ بولغۇچە ئۇچ كۇن ئۆتتى ، سۇرۇشتۇرۇۋىدى ، ئۇ ئىككىسـ- نىڭ قاراشەھەردىن كېلىپلا كورلىدا تۇرماي بۇ تەرەپكە كەتكەنلـ- كىنى ئېيتىشتى .

ئوماق ماڭىدىغان چاغدا ، قاسىم قاق ئۇنىڭغا :

— ئاش پىشىپ قالغانەك قىلىدۇ . بۇلار لوقما يەپ ئۆگىنىپ قالدى . ئەھۋالغا قاراپ ئۇسارسىلەر ، قازانىنىڭ تۇۋىدىمۇ ئاش قالـ- سۇن ، — دەپ ، ئوماقنى سەگەكلەشتۇرۇپ قويغانىدى .

ئوماقمۇ ئاردا مېڭىپ ، كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىپ يۈرۈپ مۇئامىلە قىلىشىنىڭ ، ئىش ھەل قىلىشنىڭ ئېپىنى ، پەمنى خېلى بىلىۋالغانىدى . قانداق ئەھۋالدا «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» قىلىشنىمۇ ئۆگىنىۋالغانىدى ، ئۇ كېلىپ توختىكۆلدىن ھەممە ئەھۋالنى بىلدى - دە ، يانچۇقىغا ئاشۇنچىلىك ئالتۇن - يامبۇنى سېلىپ ، قالغىنىنى توختىكۆلگە بېرىپ قويۇپ ساتمىغا كىرگەندى . توختىكۆل بوغچىنى ئېچىپ :

— بۇ ئالتۇن - يامبۇلارنى ئوماق ھېلىقى ساچلىقلاردىن قىسىپ ئېلىپ قاپتۇ ، ئىگىسىنى تاپسۇن ، — دەپ كۇنچىققانبەگنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويدى .

كۇنچىققانبەگمۇ ، باشقىلارمۇ ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەي ئالتۇن - يامبۇغا ، ئاندىن : «بۇ نېمە ئىش ؟» دېگەندەك ئوماققا قارىدى . ئوماق كۇلۇپ كېتىپ بولغان جەريانىنى ، ئىشلەتكەن ئۇسۇلىنى سۆزلەپ بەردى . كۇنچىققانبەگ :

— قوشئېرىققا كېتىپىتىمەن دېگىنىڭمۇ ئۇستىلىقىڭ ئىكەن - دە ، خودانگىرۇغا قىلغان گەپلىرىڭگە ھەيران قېلىۋىدىم . «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» سېلىپ ، گەپنى قانداق قىلىشنى-مۇ ئۆگىنىۋاپسەن - ھە ، كېلىشتۇرۇۋەتكىنىڭنى ، — دېدى - دە ، كۇلۇپ كەتتى ، ئەتراپتا تۇرغانلارمۇ كۇلۇپ كېتىشتى .

بۇ كىشىلەر چاچنىڭ ، كۆچۇشنىڭ گېپى چىققاندىن بۇيان بۇنداق كۇلۇپ باقمىغانىدى ، شۇڭا ئېچىلىپ ئوبدان كۇلۇۋېلىشتى...

خودانگىرۇلار كېتىپ ئۇچ كۇندىن كېيىن ناسىربەگ ئاقساقال كۇزلەك ، چارا ، كۇنچى كەنت قاتارلىق يېقىن ئەتراپتىكى كەنت - مەھەللىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىدىن توققۇزنى باشلاپ كەلدى . بۇلار ، باشقا مەھەللىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ھەم پۇقرالاردىن چوڭ ياشلىقلار كۇنچىققانبەگنىڭ كۆچۇپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ھاردۇق سوراپ يوقلاپ كېلىشكەنىدى ، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرۇشتى . ناسىربەگ كۇنچىققانبەگ بىلەن قىزغىن

هال ـ ئەھۋاللىشىپ بولغاندىن كېيىن :

— بۇ چاچلىقلارنىڭ نېمە قىلغىنى ، بىز بىر يۇرتنىڭ ئادەملىرى تۇرساق ئابدال بېگى ، تىكەنلىك بېگى دەپ ئىككىگە ئايرىۋەتكىنىنى دەيمىنا . ئاڭلاپ سەتاقىپلا قالدىم . بۇ يەلجۇش ئوپقانلارنى ئاسىغداپ كەتكەنلىرىمىز ، — دېدى .

— مەنمۇ ، — دېدى چارىنىڭ ئاقساقىلى ئالىباي ، — دەسلەپ ئاڭلىغىنىمدا قۇلىقىمغا ئىشەنمەي : «نېمە دەۋاتىسەن ئاقساقال ؟ !» دەپ ناسىرىبەگكە قاراپ سەتاقىپ تۇرۇپلا كەتتىم .

— بۇمۇ بىر ھېسابتا ياخشى بوپتۇ ، قاراڭلار مېنىڭ تۇرقۇمغا ، — دېدى كۇنچىققانىبەگ ، — مېنىڭ ھازىرقى تۇرقۇم ، ھالىم مۇشۇ . ئۆزۈمنىڭ كېلەڭسىزلىشىپ كەتكىنىمگە پۇتۇمنىڭ سۇنۇپ قولتۇق تاياقتا چۇشۇپ قالغىنىم ، ئۆيدىن نېرى بولالمىسام ، بەگ ، — كۇنچىققانىبەگ ناسىرىبەگ ئاقساقالغا قارىدى ، — ئەمدى بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرى ساڭا قالىدىغان بولدى .

— مەن خۇش بولاي ، مېنى «بەگ» دېمىسەڭ ، — ناسىرىبەگ كۇنچىققانىبەگكە قارىدى . ئۇنىڭ كۆزىدە لوپ كىشىلىرىدىكى تۇزلۇك ، ئاق كۆڭۈللۈك ، سەممىي ۋە راستچىللىق نۇرى پارلاپ تۇراتتى ، — سەن يەنىلا بىزنىڭ مۇشۇ لوپ — چوڭ يۇرتىمىزنىڭ بېگى . مەن بايا دېدىمغۇ ، بۇ ئاشۇ چاچلىق مانجۇلارنىڭ بىزنى سوراشتىكى كۇسىاتلىقى① بولمامدۇ . سەن مېنى ئىلگىرىكىدەك ناسىرىبەگ ئاقساقال دەۋەرگىن ، — دېدى .

«ناسىرىبەگ» ئۇنىڭ ئىسمى ، ئاتىسى ئۇنىڭغا ناسىر دەپ ئىسىم قويغانىدى . ئاتا ـ ئانىسى ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئۇنى ئەركىلىتىپ ، «ناسىرىبەگ» دەپ يۇرۇپ ، ئاخىرى ئۇنىڭ ئىسمى ناسىرىبەگ بولۇپ قالغانىدى . ئۇ كۇنچىققانىبەگدىن توققۇز ياش چوڭ بولۇپ ، يېگىرمە نەچچە يىلدىن بۇيان تىكەنلىكنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ كېلىۋاتاتتى . تىكەنلىك لوپ بويىچە ئەڭ چوڭ يۇرت . ناسىرىبەگ كۇنچىققانىبەگكە ئوخشاش يۇرت سۆيەر ، ئەل سۆيەر بولغاچقا ، ئۇنىڭمۇ يۇرت ئىچىدىكى يۇز ـ ئابرۇيى يۇقىرى ئىدى . كۇنچىققاز-

① كۇسىات — ھارامزادىلىك ، ئۇستاتلىق ، كاززاپ .

بەگ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئاكىسىدەك كۆرۈپ چوڭ بىلەتتى ، ھۆرمەت-لەيتتى ، شۇڭا ئىشلىرىغا ئارىلىشۋالغان بولۇپ قالماي ، دەپ تىكەنلىككە تولا كەلمەيتتى . كۇزلەك ، چارا تەرەپلەرگە ئۆتمەكچى بولسا ، تىكەنلىكتە ئۇزاق تۇرمايلا ئۆتۈپ كېتەتتى . يۇرت ئىشلىرى-نىڭ قانداقلىقىنى ناسىربەگدىن سوراپ يۇرمەيتتى .

— ھە ، بەگ ، ئەمدى قانداق قىلاي دەۋاتىسەن ؟ — ناسىربەگ سورىدى .

— سوراش كېتەمدۇ ، ئەمدى بۇ يەر سېنىڭ تەۋەيىڭدە ، ئابدالغا ، كۆللىرىمىز بويىغا كېتىمىز ، — دېدى كۇنچىققانبەگ .

— قاچان يولغا چىقماقچى ؟

— قاچان بولسا بولىۋېرىدۇ . تەييارلىقىمىز پۈتسىلا يولغا چىقىمىز .

— ئېنىق بىر كۇننى دەپ بەر ، بىز كېلىپ ئابدالغىچە ئاپىرىپ قويىمىز .

— ئېنىق كۇننى دېمىسەكمۇ كۇزلەك ، تىكەنلىكتىن ئۆتىمىزغۇ .

— شۇنداق بولسىمۇ ، ئېنىق كۇنىنى بىلگىنىمىز ياخشى ئەمەسمۇ .

— ئۇنداق بولسا بالىلار بىلەن ، يەنە باشقىلار بىلەن كېڭىشىپ ئاندىن سىرتىغ بېرەيلى .

ئۇلار شۇنداق پىكىرگە كېلىشتى . چۈشلۇك تاماقنى بىللە ئولتۇرۇپ يېيىشىپ بولۇپ ، ناسىربەگ ۋە باشقا ئاقساقاللار مەھەل-لىلىرىگە يۇرۇپ كېتىشتى .

كۇنچىققانبەگ كېلىشتە قانداق جىم ـ جىم كەلگەن بولسا ، كېتىشتىمۇ باشقىلارنى ئاۋارە قىلماي شۇنداق جىممىدىلا كېتىش خىيالى بار ئىدى . «ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇنداق قىلغىلى بولمايدى-غان ئوخشايدۇ ، قېيىدىغاندەك تۇيۇلۇپ قالىدىغانمۇ ئوخشايدۇ ، ئوماققىمۇ دېمەي كېتەلەمدىمەن··· » كۇنچىققانبەگ شۇلارنى ئويلىدى .

بەشىنچى باب

قۇملۇقتا ئىز قىدىرىش

«تارىم ۋادىسى — دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تەكلىماكاندا يوقالغان. ئەنە شۇ ئاچقۇچ تېپىلسا، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلغۇسى.»[1]

— مورگان.

ئېرور پايدىسىز كۆز، كۆڭۈل بولمىسا،
كۆڭۈل پايدىسىزدۇر ئەقىل بولمىسا.

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

1

ئوماق ئەمدى «ئۇھ» دەپ مەھەممەت مەرگەن ئاغا ئېيتىپ بەرگەن ماقاتلىققا كۆڭۈل بۆلۈشكە ۋاقىت چىقىرالايدىغان بولدى.

ئالتە يىلنىڭ ئالدىدا ئوماق چارىدىكى ئەزىمباقنىڭ ئۆيىدىن قايتىپ كېلىپلا ئۇدۇل مەھەممەت ئاغىنىنىڭ ئۆيىگە كىردى. خۇددى ئوماقنىڭ يولىغا تەقەززا بولۇپ تۇرغاندەك مەھەممەت ئاغا ئىشىككە قاراپ ياتاتتى. ئوماق مەھەممەت ئاغىنىنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ

---

① بۇ ئىپلوگ جىيالڭ خوڭنىڭ «ئېدىپ»نى ئىزدەش» دېگەن ماقالىسى («شىنجاڭ ياشلىرى» نىڭ 2005 ـ يىلى 7 ـ سانى)دا بېسىلغان بولۇپ، ئەينەن ئېلىنىدى — ئا.

سۇپىنىڭ لېۋىده پۈتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇردى . ئۆيده ئايتۇران مومايدىن باشقا ئايقۇت ، ئۆرده‌ك بار ئىدى .

— قانداقراق تۇرىسەن ، ئاغا ؟

— كۆرۈپ تۇرۇپسەن ، ئالىباي ئۇنداق ئالدىرىتىپ نېمىگه چاقىرتىپتىكەن ؟ — مەھەممەت ئاغا ئېغىر دەم سىقما كېسىلى بار ئادەمده‌ك گەپنى ئۈزۈپ - ئۈزۈپ قىلاتتى .

— ئەزىمباقىنىڭ پۈتىنى يولۇاس چاينىۋېتىپتىكەن...

— نېمە ؟ ! قانداقراقكەن ؟

ئوماق جاۋاب ئورنىغا بېشىنى چايقاپ قويۇپ :

— مېنى چاقىرتىپتىكەنسەن ، ئالدىراپ قايتىپ كەلدىم ، — دېدى ئوماق .

— ساڭا دەپ بېرىدىغان بىر ئىش بار ، دېمەي ئۆزۈم بىلەن بىللە ئېلىپ كەتسەم بولمىغۇده‌ك ، — مەھەممەت ئاغا ئۇسسۇزلۇق قاچىسىغا قارىدى . ئوماق بىلەن ئايتۇران موماي ئۈنى تەستە يۆلەشتۇرۇپ بېشىنى ئېگىز قىلىپ تۇتۇپ تۇردى . ئۆرده‌ك ياغاچ چۆچەكنى ئېلىپ كېلىپ ئۇسالىقتىن ئىككى يۇتۇم ئىچۈردى ، ئاندىن بېشىغا پەر تەكىيە - ياستۇقىتىن ئىككىنى قويۇپ ياتقۇزۇپ قويدى ، — قۇمده‌ريا بىلەن قارادائىنىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدىكى بىر يېرىدىن يېڭىسۇلۇق بىر ئوۋچى بىلەن ئارغانغا بارماقچى بولۇپ ، قۇملۇقنى كېسىپ مېڭىپ باقايلى دېيىشىپ قارامليق قىپتۇق ، ئانچە ماڭمايلا قاتتىق شامالدا قالدۇق ، سەتاقىپ كېتىپ كەلگەن تەرىپىمىزنىمۇ بىلەلمىدۇق . ئېتىمىزنىڭ تىزگىنىنى تۇۋىدىن چىڭ تۇتۇۋېلىپ بېشىمىزنى ئېچىمىزگە تىقىۋېلىپ مېڭىۋەردۇق . شامالليق جايدىن ئۆتۈپ قالغان ئوخشايمىز ، ئۇزاق ئۆتمەي شامال توختىدى . ئەمما نەگە كېلىپ قالغىنىمىزنى ، كەلگەن يېرىمىز قايسى تەرەپتە ، ئارغان قايسى تەرەپتە ، بىلمەيلا قالدۇق ، چىققان جايىمىز ، ماڭغان ئارىلىقىمىزنى چامىلاپ بېقىپ ، سايىمىزغا قاراپ ، ئارغان تەرەپنى قارىسىغا قارىلاپ ماڭدۇق . بىر كېچىك كونا قۇرۇق ئېقىنىڭ بويىدا يەردىن لاشكىده‌ك چوقچىيىپ چىقىپ

تۇرغان ، بەزىلىرى ئادەمنىڭ بېلىدىن چوڭ ، ئەڭ كىچىكلىرى ئادەمنىڭ يوتىسىچىلىك ، بەزىسى يۇمىلاق ، بەزىسى تۆت چاسا ، بەزىسى ئېگىز ، بەزىسى پەس تۇرغۇن ياغاچلارنى كۆردۇق . بىز تاجىپەت بولۇپ ئارىلاپ باقساق ، ئۇ بىر ماقاتلىق ئىكەن...

— نېمە ؟ ! ماقاتلىق دېدىڭما ، قۇملۇق ئارىسىدا ؟ !

ئوماق شۇئان بىر يىللىرى سىڭىر تېغىدىن قايتىپ كېلىۋې-تىپ قاقشاللىق ئەتراپىدىكى تۆپىلىكتە كۆرگەن ماقاتلىقنى ، تۇر-غۇن ياغاچلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى . ئۇ تېمەنپۇنىڭ سەل تۆۋەن تەرىپىدە ئىدى . مەھەممەت ئاغىنىڭ ئېيتقىنى بولسا ، قۇمكۆل[1] ئەتراپىدەك قىلاتتى ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى خېلى يىراق .

— كېيىن ئۇ تەرەپكە باردىڭمۇ ؟

— بارمىدىم ، ئادەمسىز ، دەل - دەرەخ تۈگۈل بىرەر تۈپ قاغدانمۇ يوق ئۇنداق چۆل قۇملۇققا كىم بارىدۇ . ئۇنتۇپلا كەتكەن-دىم ، — مەھەممەت ئاغىنىڭ ئاغزى قۇرۇپ كەتكەندەك بولۇپ گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئاران دېيەلىدى ، ئوماق ئۇنىڭ بېشىنى يۆلەپ تۇرۇپ ئوسۇزلۇقتىن ئازراق ئىچۈرۈپ قويۇپ ، بوۋاينى يانقۇزۇپ قويماي ، يېرىم ئولتۇرغۇزغان ھالەتتە يۆلەپ ئولتۇردى . بوۋاي كۆكسىنى تولدۇرۇپ بىر نەپەسلىنىۋېلىپ ، گېپىنى يەنە داۋاملاش-تۇردى ، — سېنىڭ يەر ئاستىدىن چىققان ھېلىقى كەتمەنگە قاراپ ئۇغۇش بوۋىلار ، ئۇلارنىڭ ئىزلىرى ، قاقشاللىق ئەتراپىدا كۆرگەن ماقاتلىق ، چەپەر ئېيتقان ماقاتلىق ، ئاندىن قالاچ قاناقانىڭ شۇنىڭغا ئوخشاش گەپلىرىنى دەپ كېلىپ ، «قالاچ قاناقا ئۇغۇش بوۋىلار ئىزى دەپ شۇلارنى دەمدىكىن» دېگەن گېپىڭ ئېسىمگە كېلىپ قالدى . قارىسام ئەھۋالىم ناچارلىشىپ كېتىۋاتىدۇ ، — بوۋاي يەنە ئازراق توختىۋالدى ، گېپىمۇ پەسلەپ كېتىۋاتاتتى ، — ئۇ ماقاتلىق-نى كۆرگىنىم ئۆزۈم بىلەن كەتمىسۇن ، ئوماق ئاڭلاپ قالسۇن دەپ سېنى چاقىرتقانىدىم ، — دېدى مەھەممەت ئاغا .

---

① قۇمكۆل — «قۇمدەريانىڭ تۆۋەن قاسىنىدا چوڭ - كىچىك تۇرغۇن كۆل بولۇپ ، بۇلار ئومۇملاشتۇرۇپ قۇمكۆل» دەپ ئاتالغان .

بوۋاي گېپىنى دەپ بولۇپلا جىم بولدى . ئوماق ئۇسسۇزلۇق ئىچۈرمەكچى بولۇپ قاچىنى ئاغزىنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ كالپۇكىغا تەگكۈزۈپ باقتى ، ئاغزىنى ئاچمىدى ، ئەمما ئوماققا قاراپ تۇرغان كۆزى گۇناسىز بولسىمۇ ، شۇ گۇناسىز كۆزنىڭ ئىچكىرى بىر يېرىدە ئوماقلاردىن مەمنۇنلۇقنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل نۇر چاقناۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى . ئوماق ئۆرەككە :

— چىقىپ تۇردۇشقا ئېيت ، چوڭلاردىن ئۇچ ـ تۆتنى باشلاپ كىرسۇن ، — دېدى .

ئۆرەك چىقىپ كېتىپ هايالشماي ئۆيگە قېرىلاردىن بەشنى كىردى . بەزىلىرى سۇپىغا چىقىپ ، بەزىلىرى سۇپىغا يېقىن كېلىپ مەھەممەت ئاغىغا قاراشتى ، هال سوراشتى . بوۋاينىڭ كۆزى يېرىم ئوچۇق ، ئەمما ئىپادىسىز ئىدى ، بۇغدىيىكى ئىككى قېتىم مىدىرلاپ قالدى . پالتۇكتا تۇرغان ئايتۇران مومايى بىلەن ئايقۇت ئالمىنىدا ئاغزىنى ئېتىۋېلىپ بۇقۇلداپ يىغلىماقتا ئىدى...

مەھەممەت ئاغا ئېيتقان ماقاتلىق توغرىسىدىكى گەپلەر ئوماقنىڭ كاللىسىدىن زادى نېرى بولمىدى . ئەزىمباقىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، توختاق ، ئۆرەككىنى ئېلىپ شۇ تەرەپكە بېرىپ مەھەممەت ئاغا ئېيتقان ماقاتلىقنى ئىزدەپ كۆرمەكچى بولغانىدى . ئەمما ، نېمە ئۈچۈن ئىزدەيدىغانلىقىنى ، تاپسا قانداق قىلىدىغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى ، بۇ پەقەت قالاچ قاناقانىڭ گەپلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭدا پەيدا بولغان بىر خىل قىزىقىش ئىدى . ئەمما «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىگە ئۇزۇلمەي كېلىۋاتقان كىشىلەرنى لايقىدا ئورۇنلاشتۇرۇش ، تۆمۈرنىڭ تويىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئىشلار ، بولۇپمۇ كۈنچىققانىبەگنى چاچ قويۇشتىن خالاس قىلىش ئۈچۈن لوپ — كورلا — قارا شەھەر ئارىلىقىدىكى قاتراشلار ئۇنىڭ ئويلىغانلىرىنى قىلىشىغا پۈرسەت بەرمىگەنىدى .

ئوماق يېقىندىن بۇيان كۆزى كۆرگەن ، قۇلىقى ئاڭلىغان ماقاتلىقلار ، تۇر مۇنارىدەك تىك دۆڭلەر ، قاقشاللىقتىكىدەك كولىسا كېسەك چىقىدىغان دۆڭلۇكلەر ، كۆلشەھەرىدىكى ئۆي خارابـ

سىگە ئوخشايدىغان قالدۇق توپا تاملار ، چېچىلىپ ۋە يەردىن چوقـ
چىيىپ چىقىپ تۇرغان ھەر خىل شەكىلدىكى ياغاچلار . بىر چاغـ
لاردا كورلىدا مەدىل ئاسقالنىڭ ئۆيىدە كۆرگەن ، يەتتىنچى بوۋامـ
دىن قالغان دېگەن پالتىنىڭ ئۇستىدىكى خەتكە ئوخشاش بىرنېمەـ
لەر چېكىلگەن تاختاي ، سىڭىر تېغىدىكى قاراڭغۇ جىلغىدا كۆرـ
گەن قىيا تاشلاردىكى ھەر خىل ھايۋان ، ئادەمنىڭ سۈرەتلىرى
توغرىسىدا كۆپ ئويلىنىدىغان بولۇپ قالدى . بۇنىڭغا ئۇنىڭ بىر
چۈشى سەۋەبچى بولدى .

ئوماق يېقىندا بىر چۈش كۆردى . چۈشىدە ئۇ ھېلىقى قاراڭغۇ
جىلغىغا بارغانىدى ، يېنىدا مەھەللىداشلىرىدىنمۇ بىرنەچچىسى بار
ئىدى . ئۇلار تاغ ئىچىدە يېرىم كۈن قاتىرىدى ، ھېلى تاغ ئۈستىگە
چىقتى ، چۈشتى ، ماراپ يېتىپ باقتى ، لېكىن چۈشكىچە توشقان
چاغلىقمۇ بىر نەرسە يولۇقمىدى . بۇلار ئۇۋغا ناھايىتى چوڭ ئۈمىد
بىلەن ئاتلانغانىدى . ئۇلار بۇگۈنكى ئۇۋچىلىقىدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ
تۇرغاندا ، جىلغىنىڭ نېرىقى قاپتىلىدا ئۇلار ئۆمرىدە كۆرۈپ باقمـ
غان ھەم ئاڭلاپ باقمىغان غەلىتە بىر ھايۋان پەيدا بولۇپ قالدى .

— قايسىڭلار بىلىسىلەر ، ئاۋۇ قانداق ھايۋان ؟ — ئوماق
ھەمراھلىرىدىن سورىدى .

— تاغ تېكىسىمىكىن دېسەم ، تۇلىكىنىڭكىدەك قۇيرۇقى
تۇرىدۇ .

— پۈتىغا قاراڭلار ، توڭگۇزنىڭكىدەك دىققاق تۇرىدۇ .

— بېشى تاغ تېكىسىنىڭكىگە ئوخشىغان بىلەن تۇمشۇقى ئىتـ
نىڭكىگە ئوخشايدىكەن...

ئۇلار ئۇ ھايۋاننى ھېچنېمىگە ئوخشىتالماي ، ئەمدى ئۇنى
ئۇۋلايمىزمۇ ، ئۇۋلمايمىزمۇ ؟ دېگەن مەسىلىدە تالىشىپ قالدى .

— بۇگۈن ھېچنېمە ئۇۋلىيالمىدۇق ، ھەرقايسىمىز ئۆزىمىزـ
نى سىناپ بېقىش ئۈچۈن ئېتىپ باقايلى ، — دېدى بىرسى .

— ئۇۋلىغىنىمىز بىلەن ئۇنى يېگىلى بولامدۇ ؟ — دەپ سورـ
دى بىرى .

— يېگىلى بولسۇن - بولمىسۇن ، بۇگۈن بىزگە ئۇچرىغىنى شۇ بولغاندىكىن ، ئوۋلاپ باقمايمىزمۇ ، — دېدى يەنە بىرى .

«ئوۋلاپ باقمايمىزمۇ» دېگۈچىلەر كۆپ بولدى . شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسىسى ئۆزى تاللىغان يەر بىلەن گاھ ئېگىشىپ ، گاھ ئۆرە مېگىپ ، يەنە گاھىدا ئۆمىلەپ ھېلىقى مەخلۇققا يېقىنلاشماقچى بولۇشتى . بىردىنلا ھېلىقى مەخلۇق ھەربىر مۇڭگۈزى توققۇز شاخلىق يوغان ، سېمىز بۇغىغا ئايلاندى - دە ، تۆت تاقلاپ تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ : «قېنى سىلەر ؟» دېگەندەك قىلىپ ، جىلغىنىڭ ئوۋچىلار تۇرغان تەرەپكە قاراپ تۇردى .

ھېچ نەرسىگە ئوخشمايدىغان ھېلىقى مەخلۇقنىڭ بىردىنلا بۇغىغا ئايلىنىپ قالغىنىغا ئوۋچىلارنىڭ ھەممىسى ھەيران قېلىشتى .

— ئۇ كۆزىمىزگە ھېلىقىدەك نەرسە بولۇپ كۆرۈنگىنى بىلەن ئەسلىدە ئۇ بۇغا ئىكەن ئەمەسمۇ ، قانداق ، ئوۋلايمىزمۇ ؟ — ئوماق ھەمراھلىرىدىن سورىدى .

— ئوۋلىمامدىغان ، ئوۋلايمىز ، قاراڭلار ، يوغان بۇقىدەك تۇرغىنىنى ، — دېدى بىرى . باشقىلار ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى .

ئوماقمۇ ئىچىدە : «ئوۋلىۋالغان بولساق قانداق ياخشىدى - ھە» دەپ ئويلايتتى .

بۇغا مىلتىق ئوقى يەتمىگۈدەك يەردە ئىدى . ئوۋچىلار چاتقال-لارنى ئارىلاپ يۇقىرى ئۆرلەشكە باشلىدى . بۇلار بۇغىغا ئوق يەتكۈ-دەك يەرگە كەلگەندە ، بۇغا تاغنىڭ نېرىقى قاپتىلىغا چۈشۈپ كەت-كەندەك قىلدى ، لېكىن مۇڭگۈزىنىڭ ئۇچى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . بۇلار تىرمىشىپ يۇرۇپ تاغ ئۈستىگە چىققاندا ، بۇغا قاپتالنىڭ يېرىمىغا بېرىپ ، بىر يوغان قورام تاشنىڭ تۈۋىدە ھېچقانداق خەۋپ سەزمىگەندەك ئوتلاپ تۇراتتى . ئوماقلار ئۆمىلەپ يۇرۇپ بۇغىغا يېقىنلاشتى . ئوماق بىر ئەپلىك جايىنى تېپىپ مىلتىقنىڭ پۇتىنى يەرگە ئوبدان قويۇۋالدى ، قارىغا ئېلىپ تەڭنى باساي دېگەندە ، بۇغا قورام تاشنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى . ئوماقلار قورام تاشقا

يېقىنلىشىش - يېقىنلاشماسلىق ياكى كۆتۈپ تۇرۇشنى مەسلىھەت-لىشۈاتقاندا «غۇر» قىلىپ يېنىك بىر شامال كەلگەندەك بولۇپ ، ئۇلارنى ئۈيقۇسىزلىقتىن كۆزلىرى يۇمۇلۇۋاتقاندەك خارامۇشلاندۇ-رۇپ قويدى . بۇ ھالەت كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچىلىك ئارىلىقتا شۇنداق تېز ئۆتۈپ كەتتى . ئوماقلارنىڭ كۆز ئالدىدا شۇنداق بىر مەنزىرە كۆرۈندىكى ، قورام تاشنىڭ كەينىدىن قالاچ قاناقا چىقىپ كەلدى . ئوماق كۆزىگە ئىشەنمەيلا قالدى .

— ۋۇي ، قالاچ قاناقامۇسىز ، نەدىن كېلىۋاتىسىز ؟ — ئوماق ئىتتىك قاناقانىڭ ئالدىغا بېرىپ سالام بەرگەندىن كېيىن سورىدى .

باشقا ئۇۋچىلار قالاچ قاناقانىڭ ئىسمىنى ئاڭلىغان ، ئەمما كۆرمىگەنىدى . ئوماقنىڭ : «قالاچ قاناقا» دېگىنىنى ئاڭلاپ ، ئۇ-لارمۇ دەرھال ئالدىغا بېرىپ سالام بەردى .

— ھە ، ئوماق ، ئۇۋغا چىققانمىدىڭلار ، نېمە ئۇۋلىدىڭلار ؟

ئوماق بايا چېلىقتۇرغان ھېلىقى غەلىتە مەخلۇقنى ئۇۋلايلى دېگەندە بۇغىغا ئايلىنىپ قېچىپ كېتىپ ، قورام تاشنىڭ كەينىگە ئۆتۈپلا يوقاپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى .

— توڭگۇزغىمۇ ، تۈلكىگىمۇ ئوخشىمايدىكەن ، ئۇ مەخلۇقنى ئۇۋلاپ نېمە قىلاتتىڭلار ؟

— ھېچنېمە ئۇۋلىيالمىغاندىكىن شۇنى بولسىمۇ ئۇۋلاپ ، كۆزىمىزنىڭ ، قولىمىزنىڭ قىچىقىنى بېسىۋالايلى ، دېيىشكە-نىدۇق .

— مانا ، — قالاچ قاناقا بېشىنى ئىككى يانغا ئىرغىتتى ، — بىز ئۆمرىمىزنى سىلەر ئاشۇ غەلىتە مەخلۇقنى ئۇۋلىماقچى بولغان-دەك مەقسەت ، نىشانسىز ئۆتكۈزۈۋاتىمىز . ئالتىڭلار بىر مەخلۇق كەينىدىن چېپىپسىلەر ، ئەمما تۇتقاندىن كېيىن قانداق قىلىشنى بىلمەيدىكەنسىلەر . بىزنىڭ ئۇغۇش بوۋلىرىمىز بۇنداق ياشماپتە-كەن ، مەقسەتلىك ، مەنىلىك ياشاپتىكەن .

— ئۇلار نەدە ياشاپتىكەن ، ئۇلار مۇشۇ ئەتراپتا ياشىغان بولسا ، ئۇلاردىن بىزگە نېمە قاپتىكەن ، قالغان ئۇ نەرسىلەر نەدە ؟

— بۇ توغرىدا مەن كۆنچىققانىبەگكە ھەممىنى دەپ بەرگەن ، شۇنىڭدىن سورا .

— ئۇنىڭ ئۇغۇش - بوۋىلىرىنىڭ ئەسلىي يۇرتى كۆلشەھىرى ئىكەندۇققۇ .

— كۆلشەھىرى سېنىڭ ئۇغۇش بوۋىلىرىڭنىڭمۇ ، سېنىڭمۇ ئانا يۇرتۇڭ بولىدۇ . ئۇلار كېيىن ھەر خىل ئاپەت سەۋەبىدىن مۇشۇ قۇملۇقنىڭ ھەممە يېرىگە تارقىلىپ كېتىپتىكەن . سەن ھېچنېمە ھېسابلانمايدىغان ھېلىقىدەك مەخلۇقنى قوغلىشىپ يۈرگەندىن ، ئۇغۇش - بوۋىلىرىڭنىڭ ياشىغان جايلىرىنى ، ياتقان ماقاتلىرىنى تاپساڭچۇ .

— ئۇلار نەدە يېتىپتىكەن ، ئۇنى نەدىن تاپىمەن ؟

— قاقشاللىق ئەتراپىدىكى ماقاتلىقتا ياتقاندۇ ياكى مەھەممەت مەرگەن ساڭا دەپ بەرگەن ماقاتلىقتا ياتقاندۇ . ئۇلارنىڭ ياتقان يېرى ئىزى بولمامدۇ ؟

— مەھەممەت ئاغا مۇنداقلا دەپ بەردى . ئۇ ماقاتلىقنىڭ زادى نەدىلىكىنى ئۇمۇ ئېنىق بىلمەيدىكەن .

— ئۇ بىلمىسە ، ئاڭلىغاندىكىن سەن تاپامسەن ، ئىزدەپ باق ، تاپالمىساڭ ئاڭلىغىنىڭ بويىچە بالىلىرىڭغا دەپ بەرسەڭ ، ئۇلار ئىزدەپ باقار . گەپنى قىسقارتسام ، ئۇغۇش بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىزلىرى ، بىزگە قالدۇرغان نەرسىلىرى سەن - بىز دەسسەپ تۇرغان مۇشۇ قۇملۇققا كۆمۈلۈپ كېتىپتىكەن . بۇ يەردە بولمىسا ، ئۇ يەردە . ئۇ ئىزلار ھامان تېپىلىدۇ ، ئېچىلىدۇ...

قالاڭ قاناقانىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپلا دەسلەپ بايقىدەك يېنىك شامال چىقتى ، ئارقىدىنلا چاقماق چېقىپ ، گۇلدۇر - قاراسلاپ ھاۋا گۇلدۇرلەپ ، يەر - جاھان قاتتىق سىلكىنىپ كەتتى . ئوماق بۇ سىلكىنىشتە ئىككى يانغا ئىرغاڭلاپ كېتىپ ، «ۋاي» دەپ بىر توۋلىدى - دە ، ئۆز ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتى .

2

ئوماق ئوغۇللىرى بىلەن بىللە نەرسە - كېرەكلەرنى ئات، تۆگىلەرگە ئارتىۋاتاتتى. ئايقۇت بىلەن ئىككى كېلىنى — ئايسۇلۇ بىلەن ئايبەختەملەرمۇ پۇت - قوللىرىنى تەڭ ئىشقا سېلىپ ياردەملەشمەكتە ئىدى.

— ھە، قۇدا، سەپەر يىراقتا ئوخشىمامدۇ، نەگە؟ — تۇر-دۇش سورىدى.

ئۇ ئەتىگەندە بىر ئىش بىلەن مەھەللىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە ماڭغانىدى. ئوماقلارنىڭ ئات - تۆگىلەرگە ئائىلە بويىچە يۈك ئارتىشۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ يېنىغا كەلگەنىدى. ئوماق بۇ قېتىمقى سەپەر تەييارلىقىنى داۋراڭ قىلماي جىم - جىملا قىلغانىدى.

— قۇمكۆل تەرەپكە بېرىپ كېلەيمىكىن، دەيمەن.

— قۇمكۆلگە؟! مەن قارىسامۇ ئوۋغا چىقىدىغاندەك قىلمايسىلەر، نېمىشقا باريسىلەر ئۇ تەرەپكە؟

— مەھەممەت ئاغىنىڭ شۇ تەرەپتە ماقاتلىق كۆردۇم، دېگىنى بىلىسەن.

— كۆرسەمۇ كۆرگەندۇ، ئۇ ماقاتلىقتا سېنىڭ نېمە ئىشىڭ. ئاڭلىسام ئاتاڭنىڭ ماقاتى چارىدا ئىكەنغۇ، ماقات كۆرگۈڭ كەلسە ئاتاڭنىڭ ماقاتىنى كۆرۈپ كەلسەڭ بولمىدىمۇ.

ئوماق بۇ گەپكە نېمە دېيەلەيدۇ، دېمىسىمۇ ئۇ ماقاتلىقنى نېمىشقا كۆرىدىغانلىقىنى، كۆرگەندىن كېيىن قانداق قىلىدىغانلىقىنى ئۇ ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ ئەمەسمۇ. لېكىن، ئوماقنى قىزىقتۇرۇپ ۋە ئويلاندۇرۇپ قويۇۋاتقان نەرسە، ئۇ ماقاتلىقلار ئادەمسىز دەشت قۇملۇقتا قانداق پەيدا بولۇپ قالدى، ئۇ قايسى زاماندىكى قايسى كىشىلەرنىڭ ماقاتلىقى، چەپەر ئېيتقاندەك، ئۇ يەردىكى ماقاتلىق شامالدا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتسە، ھېچنېمە يوق يەنە بىر يەردىكى

قۇملۇقتا ماقاتلىق ، نۇرغۇن ياغاچلار پەيدا بولۇپ قالمىدىكەن . قالاچ قاناقا دائىم دەيدىغان قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن ئۇغۇش بوۋىلارنىڭ ئىزلىرى شۇنداق ئىزمىكىن .

ئوماق قۇدىسىغا : «كۆڭلۈم شۇ تەرەپلەرنى تارتىپ قالدى» دەپ قويۇپ ئۆز ئىشى بىلەن بولىۋەردى . تۇردۇش قىلماقچى بولغان ئىشنى كېيىنگە قالدۇرۇپ ، ئوماقنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملەشتى . بۇ قېتىمقى سەپەر ئىككى دەريا ئوتتۇرىسىدىكى قۇملۇق بولۇپ ، نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى ئۇ يەردە تارماق ئېقىنلار ، چوڭ ـ كىچىك كۆللەر كۆپ ئىدى . تارىم دەرياسى ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتىپ تۆۋەن تەرەپ بىلەن ئاقىدىغان بولغاندىن كېيىن ، تارماق ئېقىنلارمۇ ، كۆللەرمۇ قۇرۇپ كېتىپ ، ئېقىن ، كۆل بويلىرىدىكى ئادەملەرمۇ تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەن . ئوماق ۋاقىت جەھەتتە كەچ كۈزگە يېقىن مەزگىلنى تاللىدى ، بۇ چاغدا قۇملۇقنىڭ ئادەم بىلەن ھايۋاننى چاقماقتىپ قىينىغۇدەك ئىسسىق قالمايدۇ . سەپەرچىلەر ئۇچۇن قۇملۇق چۆلىنىڭ ئەڭ قورقۇنچلۇق سۇسىز قېلىش . ئوماق مەخسۇس تەييارلانغان ئۇسسۇزلۇقنى ، يەمەكلىكنى بىر يېرىم ھەپتىگە ئازادە يەتكۈدەك پىلانلىۋالدى . باراماقچى بولغان قۇملۇقتا خامنى پىشۇرۇپ يېيىشكە ئوت قالايدىغان ئوتۇن تۈگۈل چىش كوچىلىغۇچى چاغلىق ياغاچ يوق . شۇڭا بىر كىچىك ساندۇقتا پوستلاق قۇيمىسى ، بىر خالتا جىگدە تىرىپى ئارىلاشتۇرۇلغان ئۇجۇل تالقىنى ، بىر خالتا قاق بېلىق گۆشى تالقىنى ، بىر قاچىلىق بۇلماق قاتمىسى تەييارلىدى . قازاننىڭ كېرىكى بولمىغاچقا ، ئىككى كىشىلىك تاۋاق[1] ئېلىۋالدى .

— بالىلاردىن قايسىسىنى بىللە ئاپىراي دەيسەن ؟ — تۇردۇش سورىدى .

— بۇ قېتىمقى سەپەر قۇملۇق ئىچىدە بولىدۇ ، ئارىلىقتا ياكى ئەتراپتا ئادەم يوق . كۈزدە قۇملۇقنىڭ ئىسسىق بولمىغان بىلەن

---

① تاۋاق — ياغاچ چۆچەك .

شامال ، بورىنى ، مەكتىلىسەسى بولىدۇ ، بىرەر غاقا[1] بولمايدۇ دېگەنلى بولامدۇ . بۇنداق سەپەرگە توختال ئادەم بولمىسا بولمايدۇ . ئۆردەك سەل كىچىكلىك قىلىدۇ ، ئايبەختەمنىك ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قالدى ، تۆمۈر يېنىدا بولمىسا بولمايدۇ . توختاقنى ئېلىپ بارىمەن ، سەپەرگە ئۇ خېلى پىشتى...

بىر تۆگىگە يېمەكلىك ، يەنە بىر تۆگىگە مەخسۇس تەييارلانغان ئۇچ تۇلۇم ئۇسسۇزلۇق ، ئاندىن يەنە ھەربىرىگە ئۇچ تۇلۇمدىن ئۇچ تۆگىگە توققۇز تۇلۇم ئادەتتىكى سۇ ئارتىپ ، بەش تۆگە ، ئىككى ئاتلىق كارۋان بولۇپ سەپەرگە ئاتلىناي دەپ تۇرغاندا ، ناسىربەگ بىرقانچە كىشى بىلەن كېلىپ قالدى . ئۇلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئوماق بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن ، ناسىربەگ :

— ۋۇي ، ئوماق ، تەييارلىق ئېغىرغۇ ، يول يىراققا ئوخشىمامدۇ ، نەگە ؟ — دەپ سورىدى .

— بەك يىراققىمۇ ئەمەس ، قۇمدەريا بىلەن ئارغان ئارىلىقىدىكى قۇملۇققا .

— نېمە ، نېمە ؟ ! ئۇ يەردە بىر ئىش بوپتىكەنما ؟

— ھېچ ئىشقۇ بولمىدى ، ئۇ يەردە بىر ماقاتلىق بار ئىكەن ، دەپ ئاڭلىدىم ، ئۇ زادى قانداق ماقاتلىق ، كۆرۈپ كېلەي دەيمىنا .

— ئۇ يەرنىڭ قانداق يەر ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن ؟

— ياق ، بىلمەيمەن .

— ئۇ يەرنىڭ نامىچۇ «بارسا كەلمەس» ، بېرىپ قالغان ئادەم كېلەلمەيدىكەن .

— كىم بېرىپ كېلەلمەپتىكەن ؟

— شۇنداق دەپ ئاڭلىدۇق ، ئۇ يەرگە بېرىپ باققان ئادەم يوق .

— ئوتتۇز نەچچە يىل ئىلگىرى مەھەممەت مەرگەن ئاغا يېڭىسۇلۇق بىر ئوۋچى بىلەن قۇمدەريادىن يېڭىسۇغا بارماقچى بولۇپ ، قۇملۇقتا سەتاقىپ قېلىپ چوڭ بىر ماقاتلىقنى كۆرۈپ قاپتىكەن .

---

① غاقا — ۋەقە ، ھادىسە .

— ئۇ كۆرسىمۇ كۆرگەندۇ ، سېنىڭ بارماقچى بولۇشۇڭ نېـ
مىشقا ئەمدى ؟

ناسىربەگنىڭ بۇ سوئالى تۇردۇشنىڭ سوئالى بىلەن ئوخشاش ئىدى ، لېكىن ناسىربەگنى تۇردۇشقا بەرگەن جاۋاب بىلەن قانائەتـ لەندۇرگىلى ھەم ئۇنىڭدىن قۇتۇلغىلى بولمايتتى . ئوماق ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ باقماقچى بولدى .

— يېقىندا قالاچ قاناقانى چۈشەپ قالدىم . گەپ ئارىسىدا شۇ ماقاتلىقنىڭ گېپى چىقىپ قېلىپ ، قاناقا ماڭا : «سېنىڭ يىراق ئۇغۇش بوۋىلىرىڭنىڭ بىرىنىڭ ماقاتى ئاشۇ ماقاتلىقتا . قايسىسى ئۇ ئۇغۇش بوۋاڭنىڭ ماقاتى ئىكەنلىكىنى بىلمىسەڭمۇ ، شۇ ماقاتـ لىقنى يوقلاپ قوي ، — دېدى ئۇ .

— ماناق دېگىن ، سېنىڭ ئۇ بەرگە بېرىشىڭنى قالاچ قاناقامۇ چۈشۈڭدە دېگەن بولسا ، بارمىسام بولمىغۇدەك . بىز يېقىندا تىكەنـ لىكىنىڭ بېرىسىدىكى بارلىق چوڭ ـ كىچىك يۇرت ـ مەھەللە ئاقساقاللىرى ، يۇرت ئاتىلىرى بىلەن يىغىلىپ ، يۇرتلارنىڭ بۇنىڭـ دىن كېيىنكى ئىشلىرى توغرۇلۇق مەسلىھەتلەشمەكچى بولۇپ ، سېنى باش مەسلىھەتچى بولۇپ بەرسە ، دەپ شۇنى ئېيتىپ قويغىلى كېلىۋىدۇق . سەن قالاچ قاناقانىڭ ناپىلىشى بىلەن سەپەرگە تاق بولۇپ بوپسەن .

— مەسلىھەت يىغىلىشى قاچان بولماقچى ؟

— ئىككى ھەپتىدىن كېيىن .

— مەن بىر ھەپتىدە كېلىپ بولۇشنى ، بەك ئۇزۇن بولغاندا ئون كۈن ئىچىدە قايتىپ كېلىشنى پىلانلىدىم .

— بۇ سېنىڭ ئويلىغىنىڭ ، ئۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى سەنمۇ بىلمەيسەن ، بۇ يەردە تۇرغانلارنىڭ ھېچقايسىسىمىز بىلمەيمىز . ئەگەر خالىساڭ دادامنىڭ شۇ ماقاتلىق توغرىسىدا دەپ بەرگەنلىرىـ نى ئېيتىپ بەرسەم ئاڭلامسەن ؟

— ئاڭلىمامدىغان ، ئاڭلايمەن ، قانداق بېرىشىنىڭ يولىنى ، بارغاندىن كېيىن قانداق قىلىشنى بولسىمۇ بىلۈالارمەن ، قېنى ،

ئېيتىپ بەر ، بەگ ، — دېدى ئوماق .

— كىچىك ۋاقتىم ،— دەپ گېپىنى باشلىدى ناسىربەگ ،— ئون ياش چاغلىرىمغۇ دەيمەن ، بىرنەچچە بالا قۇمدا ماقات ياساپ ئويناۋاتقانىدۇق . دادام ئاتلىق كېلىپ قالدى . ئۇ بىزنى قۇم دۆۋىلەپ ئويناۋېتىپتۇ ، دەپ ئويلاپ قالغان چېغى ، ياسغان ماقاتلىرىمىزنى ئېتىغا دەسسىتىپ ئۆتۈپ كەتمەك بولدى .

— توختا ! — دېدىم مەن غۇلىچمىنى كېرىپ تۇرۇپ دادامنىڭ ئېتىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ، — سەن ئۆزۈڭ تېخى يېقىندا ماڭا ماقاتلىققا بارغاندا ماقاتلارنىڭ ئۈستىگە دەسسەپ ، ماقاتلىقتا قالايمىقان مېڭىپ يۈرسە بولمايدۇ ، دېگەنىدىڭغۇ . بۇ بىزنىڭ ياسغان ماقاتلىرىمىز ، قالايمىقان ماڭساڭ بولمايدۇ ، ماقاتلىقنى يانداپ ئۆت .

دادام كۈلۈپ كېتىپ ئېتىدىن چۈشتى .

— يارايسەن ! — دېدى ئۇ مۇرەمگە شاپىلاقلاپ يېنىك ئۇرۇپ قويۇپ ، — ماقاتنىڭ ئۈستىگە دەسسىگەنلىك تىرىك ئادەمنىڭ بېشىغا ، مەيدىسىگە دەسسىگەنگە ئوخشاش يامان ئىش . ئۇنداق قىلغان ئادەم شۇ كۈنى بولمىسا باشقا بىر كۈنى هامان شۇ قىلمىشىنىڭ يالقىتىغا[1] قالىدۇ . بالىلار ، ئولتۇرۇڭلار ، مەن سىلەرگە بىر ماقاتلىق توغرىسىدا هېكايە ئېيتىپ بېرەي . بۇنى هېكايە دېگىنىم بىلەن راست بولغانىدەك ئىش ، — دېدى .

دادام قۇم ئۈستىگە ئولتۇردى . مەن قولىدىن ئېتىنىڭ چۈلۈڭ ئۇرۇنىنى ئېلىپ سەل نېرىدىكى پۇتاغا مۇرۇللۇغلاپ قويۇپ ، ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇردۇم .

— دادامنىڭ دادىسى مۇشۇ ئەتراپنىڭ بېيى هەم ئاقساقىلى ئىكەنىدۇق ، — دەپ دادام هېكايىنى باشلىدى ، — ئۇ چاغدا قۇمىكۆلىدىكى بەزى كۆللەر تېخى قۇرۇپ كەتمەپتىكەن ، ئەتراپى ئوتلاق بولۇپ ، ئىلۇەسۇنلار چۈلۈق ئىكەنىدۇق . چوڭ دادام بىرقانچە ئوقياچى مالايلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ شۇ تەرەپكە ئوۋغا چىقىپتۇ ، ئارا

---

① يالقىت — قىينىش ، قاقشىتىش ، جازا .

يولغا بارغاندا قاتتىق مەڭلىسە چىقىپ كېتىپ سەتاقىپ قاپتۇ . مەڭلىسە بېسىققاندا قارىغۇدەك بولسا ، چېتىگە كۆز يەتمەيدىغان غىلاڭ قوملۇق ئوتتۇرىسىدا تۇرغۇدەك . ئۇلار : «نەگە كېلىپ قالدۇق» دېيىشىپ ئەتراپقا قاراپتۇ . شۇ ئارىدا يەردىن چىقتىمۇ ، ئاسماندىن چۈشتىمۇ ، ئىككى يۈز قەدەمچە يەردە بوي ـ بەستى ، سېمىزلىكى ، مۈڭگۈزىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ، شاخ ـ پۇتىقىمۇ ئوپئوخشاش بىر جۈپ بۇغا پەيدا بولۇپ قاپتۇ . دادامىلار نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاپ تۇرمايلا بۇغىغا قاراپ ئات ساپتۇ . بىر توپ ئادەم ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتىسمۇ ، ئىككى بۇغا مىت قىلىپ قويماي سۇما[1] پېتى باشقا تەرەپكە قاراپ تۇرىۋېرىپتۇ . پەقەت ئوۋچىلار ئەللىك قەدەمچە يەرگە كەلگەندىلا ئىككى كېيىك قېچىپتۇ . ئوۋچىلار قوغلاپتۇ ، كېيىكلەر قېچىپتۇ . ئارىلىق ئەللىك قەدەمدىن يىراقلىماپتۇ ، يېقىنلىماپتۇ . ئارىلىق خېلى يېقىن بولغاچ ، ئوۋچىلار قوغلىغاچ ئوقيالىرىدىن ئوق ئۇزۇپتۇ . چېپىۋاتقان ئات ئوستىدە تۇرۇپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشقا دەل تەگكۈزىدىغان ئوۋچىلار كېيىكلەرگە زادىلا تەگكۈزەلمەپتۇ . قوغلاپتۇ ، قوغلاپتۇ . كۈن پاتارغا ئاز قالغاندا ، كېيىكلەر پەسلىگەندەك بولۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ . چوڭ دادامىلار بېرىپ قارىسا ، ئوتتۇرا ھال كەڭلىكتە بىر زۇ[2] نۇرغۇدەك . زۇنىڭ نېرىقى قاسىنقى تۆپىلىك ئىكەن . ئىككى كېيىك يەردىمۇ يوق ، كۆكتىمۇ يوق ، دادامىلار تاجىپەتلىنىپ زۇنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ قاراپلا قاپتۇ . ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا كەڭ بىر دائىرىدە يەردىن ئۈزۈن ـ قىسقا چىقىپ تۇرغان ، قالايمىقان چېچىلىپ يانقان چوڭ ـ كىچىك نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپتۇ . چوڭ دادامىلار ياغاچلارنى ئارىلاپ كۆرمەك بوپتۇ . كېتىۋېتىپ چوڭ دادامنىڭ بىر مالاي ئوۋچىسى «گۇلۇپ» قىلىپ ئېتى بىلەن بىر ئۇپۇرغا چۈشۈپ كېتىپتۇ . چوڭ دادام كېلىپ قارىسا ، تۆت تەرىپىنى شاخشا بىلەن توسقان چوڭ يەرلىك ئىكەن ، يەرلىكتە چوڭ

---

① سۇما — بېغىم ، بەخىرامان ، تەشۋىشسىز .
② زۇ — كونا ئېقىن ئورنى ، ئىزى .

ئادەم بويىچىلىك ئۇزۇنلۇقتا بىر كېمە ، ئۇنىڭ يېنىدا يوغان بىر چارا دۇم كۆمتۇرۇپ قويۇقلۇق ئىكەن . چۈشۈپ كەتكەن ھېلىقى مالاينى بەك تەستە چىقىرىۋاپتۇ...

— بەگ ، توختىغىنا ، دېۋە ئادەم چەپەرمۇ يارداڭلىق دەپ ئاتىلىدىغان بىر يەردىكى ماقاتلىقتا شۇنىڭغا ئوخشايدىغان بىر ماقاتقا چۈشۈپ كېتىپتىكەن ، ئىككىسى بىر ماقاتلىقمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ — ئوماق ناسىربەگدىن سورىدى .

— ئۇنى بىلمەيمەن ، چوڭ دادام ئۇ يەردە يارداڭلىق بارلىقىنى دېمىگەن . چوڭ دادامىلار ماقاتلىقنىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئۆتمەيلا قايتىپتىكەن ، ئۇ تەرىپى يارداڭلىقمۇ ، ئەمەسمۇ ، مەن بېرىپ باقمىغاندىكىن بىلمەيمەن .

— بايا سەن : «ئۇ يەرگە بارغانلار قايتىپ كەلمەيدىكەن» دېۋەدىڭىز ، تاجىپەت ئۇلار قايتىپتۇغۇ ؟

— توختىمامسەن ، گېپىم تېخى تۈگىمىدى ، — ناسىربەگ گېپىنى داۋاملاشتۇردى ، — چوڭ دادامىلار زۇ ئىچىگە قايتىپ كېلىپ تاماق قىلىپ يېمەك بوپتۇ . ئۇ يەردە ئوتۇن قىلغۇدەك ياغاچ بولمىغاندىكىن ، ئىككى مالاي بېرىپ ماقاتلىقتىن ياغاچلارنى ئەكېلىپ ئوت يېقىپتۇ . ئوت شۇنچە كۈچلۈك بولسىمۇ ، قازاندىكى سۇ قاينىغۇدەك بولۇپ ، قازان تېگىدىن ئۇششاق كۆپۈكچىلەر ئۆرلەپلا تۇرۇپتۇ ، لېكىن قازان زادىلا قاينىماپتۇ . ئامالسىز قاينىمىغان سۇغا ئۇجۇل تالقىنى سېلىپ ئايادىسا ، سۇ سۇ پېتى ، تالقان تالقان پېتى تۇرۇپتۇ ، زادىلا ئارىلاشماپتۇ . قورساقلىرى بەك ئېچىپ كەتكەچ ، تۇزۇك ئارىلاشمىغان ، قاينىمىغان ئۇجۇل ئۇمىچىنى ئىچىپتۇ ، زۇ ئىچىگە غۇلۇتمان يېقىپ شۇنىڭ ئەتراپىدا ئۇخلاپتۇ . چاقچىغار بىلەن تەڭ ئاسمانىنىڭ قىزارغان تەرىپىگە قاراپ ماڭىدىغان يولىنى بەلگىلۈپلىپ قايتىپتۇ . ئۆيلىرىگە كەلگۈچە ھەممىسىنىڭ قورسىقى ئاغرىپ بەك قىينىلىپتۇ . يەرلىككە چۈشۈپ كەتكەن ھېلىقى مالاي ئۆيىگە كېلىپلا كېتىپ قاپتۇ . ياغاچ ئەكەلگەن ئىككى مالاينىڭ ئىككى قولى تۇتماس بوپتۇ ، قالغانلارنىڭ ،

چوڭ دادامنىڭمۇ كۆز يۇمۇپ كەتكۈچە قورسىقى ئاغرىشتىن توختىمىغانىكەن . بۇ ئىشقا ئىككى يۈز يىلدەك ۋاقىت بوپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تەرەپكە ھېچكىم بېرىپ باقماپتىكەن ، ھېلىقى مەھەممەت چولاق مەرگەننىڭ بارغىنىنى ئاڭلىماپتىكەن ، — دەپ ناسىربەگ گېپىنى تۈگەتتى .

ناسىربەگنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلاپ ئەتراپتا تۇرغانلارنى قورقۇنچ باستى ، ئايقۇتتىن باشلاپ بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى ئوماققا قاراشتى . توختاق ئاتىسىغا قاراپ بولۇپ ، «ئاتامنى بۇ يولدىن توسۇپ قالسا» دېگەندەك يېلىنىش چىقىپ تۇرغان نەزەردە ئايقۇتقا قارىدى .

ئوماق ئويلىنىپ قالدى . ئۇنىڭ كاللىسىدا : «بارايمۇ ، بارمايمۇ ، بارسام قانداق بولار ، ھېلىقىلاردەك··· » ئۆزىنىڭ بۇ خىيالىدىن ئۇنىڭ بەدەنلىرى مۇزلاپ كېتىۋاتقاندەك بىلىندى . «ئۇ ماقاتلىق ئارۇاق قىلىۋېتىلگەنمۇيا ؟ » ئۇ بۇ خىيالىنى ئۆزى رەت قىلدى ، «مەھەممەت ئاغا بېرىپ كەلگىلى ئونتۇز نەچچە يىل بوپتۇ ، ھېچ نەرسە بولماپتۇغۇ » ئوماق بۇ خىيالىغا قالاچ قاناقانىڭ دېگەن گەپلىرىنى ئۇلاپ ئويلىدى : «··· ئۇ ماقاتلىقلار يۇرت — مەھەللىدىن ، بىزدىن يىراق جايلاردا ، قۇملۇق ئىچىدە بولغاچقا ، ئۇ يەرگە تاسادىپىي بېرىپ قالغانلار ھەر خىل گەپلەرنى توقۇشتى . بۇنداق گەپلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا ئۆتكۈچە شاخلاپ ، ھەرنېمە بولىدى . شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇ يەرلەرگە بارماس ، بىلمەسلا بولدى··· »

ئوماق ئۇنى ئويلاپ ، بۇنى ئويلاپ ، ئاخىرى قەتئىي بېرىش قارارىغا كەلدى . ئۇنىڭ بىر سۆزلۈكلۈكىنى ئوبدان بىلىدىغان ئايقۇت ئېرىگە ئاق يول تىلىدى ، باشقىچە گەپ قىلمىدى . توختاقنىڭ ئالدىغا كېلىپ :

— قورقما ، ئاتاڭ بار ، ئاتاڭ بۇنداق سەپەرگە پىشىپ كەتكەن ، ئاتاڭنىڭ ئاغزىغا قارا ، ئاتاڭدىن نېرى بولما ، — دېدى .

ئوماق بىلەن توختاق ئاتلىرىغا مىندى .

— ئون كۈنگىچە يولۇڭغا قارايمىز ، شۇ چاغقىچە قايتىپ كەلمىسەڭ ، پۈتۈن يۈرتلاردىكى تۈنۈق ئوۋچىلارنى يىغىپ ئالدىڭغا ئەۋەتىمەن ، — دېدى ناسىربەگ ئوماققا قول پۇلاڭلىتىۋېتىپ .

ئوماقلارنىڭ ئېتى تېخى توققۇز قەدەممۇ ئالماي ، ئايسۇلۇنىڭ قوشىقى ئاڭلاندى :

ئاقيول تىلەپ قالدۇق بىز ،
يولۇڭلاردا كۆزىمىز .
ساق بېرىپ ، ساق كېلىڭلار ،
ئۆۋەك بولسۇن تەڭرىمىز .
ئاتام ئېيتقان ئون كۈندە ،
جەم بولايلى ھەممىمىز .

3

سەپەرنىڭ ئۈچىنچى كۈنى ، ئۇلار قارادايدىن ئۆتۈپ ئارغانغا ئاز قالدى .

— ئاتا ، مەھەللىلەرگە كىرمەي ياندىپلا ئۆتتۈققۇ ؟

— ئويلىمامسەن ، مەھەللىلەرگە كىرسەك ئۇ ئۈنى دەپ ، بۇ بۈنى دەپ ۋاقتىمىزنى ئالسا ، ئارغانغا دېگەن ۋاقتتا بارالامدۇق .

— ئون كۈندە سەپىرىمىز تۈگەرمۇ ؟

— بىز ئويلىمىغان غاقا بولۇپ قالمىسىلا ، ئون كۈندە ئۆيگە يېتىپ بارىمىز . مەن ۋاقتىنى ئوبدان ھېسابلىدىم . ئارغانغىچە ئۈچ كۈن كېتىدۇ . ئۇ يەردە ئات ، تۆگىلەرنى بىر كۈن ئوبدان بېقىۋالساق ، ماقاتلىقنى ئىزدەشكە ئىككى ـ ئۈچ كۈن كەتسە ، قالغان ۋاقىت قايتىشىمىزغا كەڭ يېتىدۇ .

— ماقاتلىق ئارغانىنىڭ قايسى تەرىپىدىدۇ ؟

— مەھەممەت ئاغىنىڭ دېگىنى بىلەن ناسىربەگنىڭ ئېيتقىنى ئوخشاپ كېتىدۇ . ئارغاندىن كۈنچىقىشقا ئۈدۈل ماڭماي ، سەل

ئۇستۇن تەرەپكە ماڭمىدىكەنمىز .

ئاتا ـ بالا ئۇنى دەپ ، بۇنى دەپ ئاخىر ئارغانغا كېلىپ قالدى . كۇن پاتارغا ئاز قالغان چاغ بولغاچقا ، تالا ـ تۇزدە ئادەم يوق دېگۈدەك ئىدى ، كىشىلەر تاماققا تۇتۇنغانىدى . ئوماقلار ئۆيلەرنى ئارىلاپ مېڭىپ ، مەھەللىدىن چىقىپ كېتىشكە ئاز قالغاندا ، ئۇنى بىر كىشى كۆرۈپ قېلىپ :

— ئوماق كەلدى ! ئوماقلار كەلدى ! — دەپ توۋلىغىنىچە مەھەللىنىڭ ئۇ چېتىگە ئىتتىك مېڭىپ كەتتى .

ئوماق ئۇ ئادەمنى تونۇيالمىدى . ئۇلار مەھەللە سىرتىغا چىقىپ تۇرۇشقا ، ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال بەش ئادەمنى باشلاپ كەلدى .

— ئوماق ، بۇ نېمە قىلغىنىڭ ، مەھەللىگە چۇشمەي ، — دېدى .

— ئاۋارە قىلمايلى دېدىم .

— شۇمۇ گەپمۇ ، بىرەر غاقا بولۇپ قالسا ، كۇنچىققانبەگ بىلەن ناسىربەگكە نېمە دەيمىز .

— مېنىڭ بۇ سەپسىرىمنى كۇنچىققانبەگ بىلمەيدۇغۇ .

— ھازىر بىلمىگەن بىلەن كېيىن بىلمەمدۇ . سېنىڭ مېڭىپ كەتكىنىڭنى بىزگە يەتكۈزگىلى ناسىربەگ ئەۋەتكەن ئادەم تۇنۇگۇن كېلىپ كەتتى . كۇندۇزدىن كەلمىسەڭ ، ئەتە كېلىدىغان ئوخشايدۇ دەپتۇق ، — دېدى ـ دە ، ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال ئوماقنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي ئۇلارنى ئۆيىگە باشلاپ كەتتى .

ئابدال ۋە بۇ تەرەپلەردە ئوماقنىڭ يۇز ـ ئابرۇيىنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ، ئۇز ۋاقتىدا ئۇنىڭ قالاچ قانۇنىڭ ياخشى كۆرىدىغان يېقىن ئادىمى ئىكەنلىكىنى ، كۇنچىققانبەگنىڭ قول بېرىشكەن ئۇسسىلىقىنى ، تۇلەك بوۋىمۇ ياخشى كۆرىدىغان ئادەملىكىنى ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال ياخشى بىلەتتى .

— سېنى ئاي دالىدا يالتۇزۇپ بېشىمىزنى قانداق كۆتۈرۈپ يۇرىمىز ، — دېدى ئاقساقال ئۆيگە كېلىپ بولۇپ .

ئۇلار ئوماق ، توختاقنى ئوبدان كۆتكەندىن باشقا ، كېچىچە ئات ، تۆگىلىرىنىڭ ئالدىدىن توغرالغان قۇرۇق بېدىنى ئۈزمىدى . چاقچىغار بىلەن تەڭ ھەربكەتلىنىپ ئات ، تۆگىلەرنى قاندۇرۇپ سۇغارتقۇزدى . ئۇچ كۈنگە يەتكۈدەك قىلىپ قۇرۇق بېدىنى ئۇشـ شاق توغرىتىپ چوڭ ئىككى پالاس تاغارغا قاچىلاتقۇزۇپ ، ئۆزىنىڭ بىر تۆگىسىگە ئارتىپ ، بىر ئادەمنى قوشۇپ بەردى . تاڭ سۈزۈـ لۈشكە باشلىغاندا ، ئوماقلار ئۇچ ئاتلىق ، ئالتە تۆگىلىك كارۋان بولۇپ ئارغان بىلەن خوشلىشىپ ، چەكسىز قۇملۇق بىلەن باغاشلىـ شىپ كەتكەن چوغ رەڭ شەپەق قوينىغا سىڭىپ كەتتى...

ئېگىز ـ پەس ، ئۈزۈن ـ قىسقا قۇم دۆڭلىرى بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن چەكسىز قۇملۇق ، چىڭقىچۇش . قۇياش ئوماقلارنىڭ بويىغا ئۇدۇللاشقاندەك تىكلەشكەنىدى .

— ئارغان قايسى تەرەپتە قالدى ؟ — توختاق كۈنگە ، ئاندىن كېيىن تۆت تەرەپكە قاراپ بولۇپ ، مۇنداقلا سوراپ سالدى .

ئىزغا قارىسىغۇ ئارغان كەينى تەرىپىدە قالغاندەك ؛ ئەمما كۈنگە قارىسا ھېچقايسى تەرەپنى بىلگىلى بولمايتتى . ئوماققىمۇ تۆرەپ قالغاندەك تۇيۇلدى . ئۇ ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال قوشۇپ بەرـ گەن كىشىگە قاردى . بۇ كىشى ياشتا ئوماقتىن ئازراق چوڭ ، لېكىن قارىماققا ئاتىسىدەك كۆرۈنەتتى .

— قوزىباي ئاغا ، توغرا ماڭغاندىمىز ـ ھە .

قوزىباي كۈنگە ، ئەتراپقا قاراپ قويۇپ ، گەپكە جاۋاب بەرمەي ئېتىدىن چۈشۈپ قامچىسىنىڭ يۇلغۇن دەستىسىنى قۇمغا سانجـ دى ، كۈنگە يەنە بىر قارىۋېتىپ ، دەستىنىڭ سايىسىغا قاردى . قامچىنىڭ تۇڭدە بار ـ يوقلىقى ئورنىدا ئىككى ئىلىكچىلىك سايە قۇمدا سۇس كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئوماق بىلەن توختاق قوزىبايىنىڭ قىلىۋاتقىنىنى چۈشىنەلمەي ، ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ قاراپ تۇرۇشتى . قوزىـبای سايىـغا ، ئاندىن كۈنگە قارىـ ۋېتىپ :

— بىز سەل تۆۋەنلەپ كېتىپتۇق ، سول قولنى بېسىپ ماڭـ

ساق بولغۇدەك ، — دېدى .
— كېلىۋاتقاندا نېمىشقا دېمىدىڭ ؟
— مەن سېنى قانداق مېڭىشنى بىلىدۇ ، دەپ ئويلاپتىمەن .
— مەن بۇ قۇملۇقتا بۇرۇن مېڭىپ باقمىغان ، بىرىنچى قېتىم مېڭىشىم .
قوزىباي ئوماقنى بۇ قۇملۇقتا مېڭىپ باققان چېغى ، دەپ ئويلىغاچقا ، تۆگىلەرنى يېتىلەپ توختاقنىڭ ئارقىسىدا ماڭغاندى .
— ئارغانغا بەك يىراق ئەمەس ئۇزۇن ، ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى بولىدىغان ، بۇ چاغقا ئۇ قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتۈپ بولساق بولىتتى . ئۇنىڭ نېرىسىدا دائىم شامال چىقىپ تۇرىدىغان بىر جاي بار . شۇ شامالىلقتىن ئۆتۈپ كەتسەكلا ، نېرىقى قۇملۇقتىن بەك قورقمىساقمۇ بولىدۇ .
— سەن بۇ قۇملۇقتا ماڭغانما ؟
— ئىككى قېتىم ئاتام بىلەن قۇمدەريا بويىغا ئوۋغا بارغان .
— ماقاتلىقنى كۆرگەنمىدىڭ ؟
— مەن كۆرمىدىم ، ئاتام كۆرۈپتىكەن .
— نېمە ؟ ! ئۇ ماقاتلىقنى ئاتاڭمۇ كۆرۈپتىكەنما ؟ قاچان كۆرۈپتىكەن ؟
ئوماق شۇ تاپتا ئىزدىگەن ماقاتلىقنى تاپقاندەك هاياجانلىنىپ كەتتى .
— هە ، هېلىقى قۇم دۆڭىسىگە كېپتۇق ، ئۇنىڭدىن ئۆتسەكلا شامالىلىق . شامالىلقتا يېقىن قالغاندا ھەرىمىز تۆگىنى ئىككىدىن يېتىلەپ پىيادە ماڭايلى . ئاتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇدىن چىڭ تۇتۇۋالايلى . ئات تۆگىگە قارىغاندا شامالىغا ئاجىز ، — دېدى قوزىباي .
«باشتىلا ئالدىغا ئۆتكۈزۈپ يول باشلاتقۇزسام بوپتىكەن» دەپ ئويلاپ قالدى ئوماق ئىچىدە . ئەمدى ئۇنىڭ پۈتۈن ئەس ـ يادى شامالىلقتىن ئۆتۈۋېلىشتىلا قالدى . ئاخىر ئۇلار قۇم دۆڭىسىگىمۇ

چىقتى . ئۇلارنىڭ كۆزىگە تېرەك بويى ئېگىز ئۆرلەپ ، سارغۇچ رەڭ قويۇق تۈتەك شىرقىراپ - ژىشىلداپ ئېقىۋاتقان بىر مەنزىرە كۆرۈندى . ئېقىۋاتقان قۇم ئىدى . قۇملۇقتا تۇغۇلۇپ ، قۇملۇقنىڭ شامال ، بورانلىرى ئىچىدە چوڭ بولغان بۇ چۆل كەزگۈچى كارۋانلار «تەۋەككۈل دەرياسىغا سالدىم كېمەمنى» دېگەندەك ، قۇم ئېقىنى قوينىغا كىرىپ كەتتى . شامال بارغانچە ئەدەۋاتقاندەك قىلاتتى . كۆزنى ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . شامال ياندىن ئۇرسىمۇ ، قۇملار يۈزگە ، قولغا يېگىندەك سانجىلاتتى . قوزىباي پات - پات : «مەن بۇ يەردە !» دەپ توۋلاپ قويىاتتى . ئەگەر ئۇ توۋلىغاندا شامالغا كەينىنى قىلىۋالمايدىغان بولسا ، ئېغىز ئېچىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى . قوزىباي ئالدىدا ، توختاق ئوتتۇرىدا ، ئوماق كەينىدە ماڭغانىدى . قوزىبايىنىڭ ئاۋازىنى شامال ئاۋازى بېسىپ ئوماققا ئاران - ئاران ئاڭلىنىاتتى . بۇلار شامالىلىق قۇم ئېقىندا خۇددى كەلكۇن ئىچىدە هايات - مامات ئوتتۇرىسىدا تىركىشىۋاتقان ئادەمدەك گاھ مۇدۇرۇلۇپ ، گاھ تىزلىنىپ قېلىپ ، گاھ يېقىلىپ يۇرۇپ ، ئاخىرى شامالىلىق قۇم كەلكۇنىدىن ساھىلغا ساق چىقىۋالدى . بۇ چاغدا ئۇلار چۈشتىن كېيىنكى سەپىرىنىڭ يېرىمىنى بېسىپ بولغانىدى ، كەچ كىرىشكە تېخى بالدۇر ئىدى .

— نېمانداق قاتتىق شامالىلىق بۇ ، — دېدى توختاق ئۇستۇبۇشىنى قېقىۋېتىپ .

— ئەمدى پەقەت ئېزىپ قالمايمىز ، — دېدى قوزىباي كېيىم - كېچەك ، ئاق تېرە تۇمىقىنى قېقىشتۇرۇۋېتىپ .

— نېمىشقا ؟ — ئوماق قىزىقسىنىپ سورىدى .

— بۇ شامال ، — قوزىباي بېشىنى بۇراپ كەينىگە قاراپ قويدى ، — قاچانلا بولسا هازىرقىدەك بىر خىل ئېقىشتا چىقىدۇ . ئەگەر شامال چىقماي قالسا ، ئۇزۇن قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۆزى بىر بەلگە . ئۇنىڭ ئۇ تەرىپى كۈنپېتىش ، بۇ تەرىپى كۈنچىقىش . بىز سول قولىمىزنى بېسىپ ماڭساق ، بىر كېچىك زۇغا ئۇسىمىز . ئاتامنىڭ ئېيتىشىچە ، ماقاتلىق شۇ زۇنىڭ ئەتراپىدا ئىكەن .

ئۇلار ئۇ كۈنى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ يامىزلىنى چۈشكۈن قىلىپ قوندى . بۇ مەزگىلدە قۇملۇقنىڭ كۈنى غولىنى قوروغۇدەك دەرىجىدە سالقىن بولاتتى . ئوت ياقايلى دېسە چىش كوچىلىغۇدەكمۇ ياغاچ بولمىغاچقا ، ئوماقلار تۈن يېرىمدىن ئۆتكەندە خېلى توڭلاپ دىم ـ دام ـ دىم ـ دام ئۇخلاپ تاڭ ئاتقۇزدى . بىزار بولغانسېرى كېچىنىڭ ئۆتمىكىنىگە تەسلىكى ، گويا ۋاقىت قېتىپ قالغاندەك .

تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلاش بىلەن تەڭ ئۇلار ئاخشامقىدەك سوغۇق سۇ بىلەن تاماقلىنىپ ، ئات ، تۆگىلەرنى سۇغىرىۋېلىپلا سەپىرىگە ئاتلاندى . ئوماق ئەمدى سەپەر چۈلۈڭۇرىنى قوزىبايغا تۇتقۇزۇپ ، ئۇنىڭ قەدەم ئىزىغا قاراپ ماڭىدىغان بولدى . چۈشمۇ بولۇپ قالدى ، يا ئاسماندا ، يا يەردە ئۇچارلىق ، ماڭارلىقتىن بىرەرسى كۆرۈنسە كاشكى .

— ئاتا ، بىز ئەتىگەن ئاۋۇنىڭدەك بىر يارداڭ قۇم دۆڭىسىنى ئەگىپ ئۆتكەندەك قىلىۋىدۇق ، ماۋۇ قۇم دۆڭىسى شۇنىڭغا بەك ئوخشايدىكەنە ، — دېدى توختاق سول يانداكى باش ـ قۇيرۇقسىز ئايرىملا تۇرغان قۇم دۆڭىسىنى كۆرسىتىپ .

قوزىباي ئۇ قۇم دۆڭىسىگە سەپسېلىپ قارىغاندىن كېيىن ، گاڭگىراپ قالغاندەك تۆت تەرەپكە قاراشقا باشلىدى . ئوماق قولىدىكى تۆگىنىڭ چۈلۈك تانىسىنى توختاققا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، گەپ قىلماي قۇم دۆڭىسىگە قاراپ ماڭدى .

— سەتاقىپ قاپتۇق ، — دېدى ئوماق ، قۇم دۆڭىسىنى بىر ئايلىنىپ چىقىپ قايتىپ كېلىۋېتىپ ، — ئەتىگەن ئۆزىمىز ماڭغان ئات ، تۆگىلىرىمىزنىڭ ئىزى تۇرىدۇ .

— مەن بۇ تەرەپلەرگە كەلمىگىلى قىرىق يىلغا يېقىن بولۇپ قالدى ، ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن ئوخشايدۇ ، — دېدى قوزىباي ئوڭايسىزلىنىپ .

بۇنىڭغا نېمە دېگۈلۈك ، چەت تەرىپىنى بىلگىلى بولمايدىغان ، دۆڭ ـ داۋانلىرى ئوخشىشىپ كېتىدىغان چەكسىز قۇملۇق كىشىنى ئاسانلا ئازدۇرۇۋېتىدۇ . بۇنداق ئازدۇرۇشلارغا ئوماقمۇ ئۇچرىغان

غان . بىر قېتىملىق ئېزىش كېيىنكى قەدەملەرنى ئازماي بېسىش ئۈچۈن كىشىنى سەگەكلەشتۈرىدۇ . ئوماق ھېلىقى قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپىغا كۆز يۈگۈرتۈپ :

— تۆگە ! چوڭ ـ كىچىك يەتتە تۆگە ! — دەپ توۋلىۋەتتى .

قوزىباي شۇئان ئېتىدىن چۈشۈپ ، چۈلۈڭۈرنى توختاققا تۇتقۇزۇپ قويۇپ قۇم دۆۋىسىگە قاراپ يۈگۈرگەندەك ماڭدى .

— چاكاندا ، شۇاقمۇ يوق بۇ چۆل قۇملۇققا نەدىن كېلىپ قالغان تۆگىلەردۇ بۇ ، — دېدى قوزىباي ، تۆگىلەردىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ .

— تۆگىلەر قايسى تەرەپكە كېتىۋاتىدۇ ؟ — ئوماق سورىدى .

— ھە ، راست ، — دېدى قوزىباي مۈھىم بىر ئىش ئېسىگە كەلگەندەك ، — ئاتام ئېزىپ قېلىپ ماقاتلىققا بېرىپ قالغان ئىكىلا قېتىمدا ، ماقاتلىق ئەتراپىدا بىرنەچچە تۆگىنى كۆرۈپتىكەن .

— ماڭايلى ، — ئوماق شۇنداق دېدى ـ دە ، قۇم دۆۋىسىدىن دومىلىغاندەك بەش قەدەمنى بىر بېسىپ چۈشتى .

تۆگىلەر يىراقتا ، بىرىنى بىرىنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ قويغاندەك قاتارلىشىپ كېتىۋاتاتتى . ئوماقلار ياۋا تۆگىلەر كېتىۋاتقان تەرەپنى نىشانلاپ ، ئۇلارنىڭ ئىزىنى بويلاپ ماڭغىلى يۈرۈپ كەتتى .

— تۆگىلەرگە ئەگىشىپ ماڭساق ، باشقا يەرگە بېرىپ قالماسمىزمۇ ؟ — توختاق ئەندىشىسىنى بىلدۈردى .

— ھېچبولمىغاندا سۇ بار يەرگە بېرىپ قالارمىز ، ئېزىپ ئەتراپقا قاراپ يۈرگەندىن ياخشىراق ، — ئوماق گېپىنى تولۇقلاپ يەنە ، — بۇنداق چوڭ قۇملۇقتا ئالدىن بىرنېمە دېگىلى بولمايدۇ ، ئۇلارنىڭ ئىزىنى يوقاتماي مېڭىۋەرسەك بىر گەپ بولار ، — دېدى .

ياۋا تۆگىلەر ئۇزاپ يىراقلاپ كەتتى ، لېكىن قارىسى يوقالمىدى . ئوماقلار تۆگىلەرگە ئەگىشىپ مېڭىۋەردى . ماڭدى ، ماڭدى ، قانچىلىك ماڭغانلىقى ، نەگە كېتىۋاتقانلىقى ئۆزلىرىگە نائېنىق ئىدى . «ياۋا تۆگە قۇملۇقتا ئەڭ ئىشەنچلىك يول باشلىغۇچى ، ئۇنى

ئۇركۈتۈۋەتمەي ئىزلاپ كەينىدىن مېڭىۋەرسە ، ئادەمگە زىيىنى تەگـ
مەيدۇ » دېگەنىدى ئوماقنىڭ ئاتىسى بىر چاغلاردا . ئوماق بىلەن
ئاتىسى بىر قۇملۇقتا بۇگۈنكىدەك ئېزىپ قېلىپ ، قايسى تەرەپكە
مېڭىشنى بىلمەي تۇرۇپ قالغاندا ، ئاسماندىن چۈشكەندەك تۆت
تۆگە پەيدا بولۇپ قالغان ، ئۇلار تۆگىلەرنى ئەگىشىپ مېڭىۋېرىپ
ئۆزلىرى بارماقچى بولغان جايغا بېرىپ قالغانىدى . ئوماقلار مېڭـ
ۋەردى تاكى كەچ كىرىپ تۆگىنىڭ ئىزىنى پەرق ئەتكىلى بولمىغۇـ
دەك دەرىجىدە قاراڭغۇ چۈشكۈچە ماڭدى . پۈتۈن قۇملۇق يۈزىنى
تۇن قارا پەردىسى بىلەن چۈمكىۋەتكەنىدى . قاراڭغۇ دالىدا قونماي
بولمىدى . ئۇلار ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنى ئاران ئىلغا قىلىپ ،
ئۇنىڭ تۆۋىنىنى چۈشكۈن قىلدى .

4

تۇن تەڭ چاغ . قۇملۇق ئۈستىگە قازان كۆمتۇرۈپ قويغاندەك
قاپقارا ڭغۇلۇق ئىچىدە ئىدى . ئۇخلاۋاتقانلارنىڭ تىنىق ـ پۈشۈلـ
ـاشلىرىدىن ، تۆگىلەرنىڭ كۆشەپ ـ كۈرۈسلاشلىرىدىن ، ئاتلارـ
نىڭ بەزەن ـ بەزەن پۈتلىرىنى قۇمغا تېپىچەكلەپ ئۇرۇپ قويۇشلىـ
رىدىن باشقا ، قۇرت ـ قوڭغۇزنىڭمۇ شىرىق قىلغان شەپسى يوق ،
جاھان شۇ قەدەر جىم ، سۈرلۈك .

قۇملۇق كېچىسىنىڭ مۇزدەك سالقىنى غولنى قورۇدىمۇ ياكى
تاسادىپىي شۇنداق ئۇيقۇسى قاچتىمۇ ، قوزىباي ئويغىنىپ ، دەسلەپ
قۇمغا سۈنايلىنىپ يانقان يېرىدىن يىغىلىپ ئولتۇردى ، ئىككى
مۇشتۇمىنى تۆگۈپ كۆكرىكى ئۈستىگە ئېلىپ باردى ، ئاندىن ئىكـ
كى جەينىكىنى كۆتۈرۈپ ئۇچ قېتىم جىغىنىدى . شۇنىڭ بىلەن
ئۇنىڭ چالا قالغان ئۇيقۇسىمۇ قېچىپ ، نېرۋىلىرى سەگىپ ئېچىـ
لىپ كەتتى . يېنىدا ئوماق بىلەن توختاق يېنىك تىنىپ ئۇخلاپ
ياتاتتى .

«بۇ ئادەم ئاتا ـ بوۋىسىمۇ ئۇقمايدىغان نەدىكى بىر كونا

ماقاتلىقنى ئىزدەپ نېمە قىلىدىغاندۇ ، — قوزىباي ئولتۇرۇپ ئۆزى-چە ئوماق توغرىسىدا ئويلاپ قالدى ، — ئاتامنىڭ ئېيتقىنىچە ، ئۇ دەقيانۇستنىمۇ بۇرۇنقى ، ئېزىپ ـ تېزىپ بېرىپ قالمىسا ، ئادەتتە ئادەم ئاياغ باسمايدىغان تاشلاندۇق كونا ماقاتلىق ئىكەن . يەردىن ئېگىز ـ پەس چەمبىر تۇرغان ، بەزىسى تىك ، بەزىسى قىيسىيىپ قالغان ياغاچلار ، ئۇستى ـ يانلىرى گۇمۇرۇلۇپ چۈشكەن ، ئېچىلىپ قالغان گۆر ، قارىسا ئادەمنىڭ قورققۇسى كېلىدىغان جەسەتلەر ، سۆڭەكلەردىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىكەن . ئاچ ـ ئۇسسۇز ، قاتتىق ـ سوغۇق تاماق يەپ ، ئىسسىق ، خاتىرجەم ئۆيدە ياتماي ، قۇم دالىدا پۇتۇن يېتىپ ، پۇتۇن قوپۇپ ، قۇملۇق شامال ، بورانغا سوقۇلۇپ يۈرۈپ ئۇ ماقاتلىقنى تاپقىنىغا يارىشا ئۇنىڭدىن بىرەر نەرسە تاپسىغۇ ياخشى ، بولمىسا... ماقاتلىق دېگەندە قۇرۇق جەسەتتىن باشقا نېمە بولماقچى . بۇ زادى قانداق ئادەمدۇ ؟ ناسىر-بەگنىڭ بولۇشتۇلۇق قىلىپ مېنى قوشۇپ بەرگىنى تېخى... »

قوزىباي ئوماق توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك ئويلاۋاتقاندا ، ئوماق ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈۋاتاتتى : «... ياتامسەن ، ئىزدەۋاتقان ماقاتلىق يېنىڭدىلا . سەن ئىزدەۋاتقان ماقاتلىقنىڭ قانداق ماقاتلىقلىقىنى ، ئۇنىڭدا ياتقان جەسەتلەرنىڭ قاچانقى ، قانداق ، قايسى ئادەملەرنىڭ جەسىتى ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن ، ئەلۋەتتە بىلمەيسەن . شۇنچە ئۇزۇن يىل ياشىغىنىم بىلەن بۇنى مەنمۇ بىلمەيتتىم . سېنىڭ مۇشۇ ماقاتلىقنى ئىزدەپ ماڭغىنىڭنى روھىم سېزىپ ، سېنى خىيال قىلىپ يېتىپ تۇنجى بوۋامنى چۈشەپ قالدىم . ئۇ مېنىڭ خىيال سۈرۈپ ياتقىنىمنى كۆرۈپ :

— ئەجەب خىيال سۈرۈپ قاپسەنغۇ ؟ — دەپ سورىدى .

مەن تۇنجى بوۋامغا سېنىڭ مۇشۇ ئەتراپتا ماقاتلىق بارلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۇنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن كېلىۋاتقىنىڭنى دەپ بەرسەم ، بوۋام ھەيران قالدى ھەم خۇش بولدى .

— مۇنداق دېگىن ، — دېدى بوۋام ھەيرانلىقى ۋە خۇشاللىقىنى بىلدۈرۈپ ، — بۇ ۋادىدىكى كىشىلەر ئىچىدىن مۇشۇنداق ئادەم

ئاخىر چىقىپتۇ دېگىنە . مەن بۇنداق ئادەمنىڭ بىر ئەمەس ، كۆر-مىگىلاپ چىقىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ ، نەكەم زامانىلاردىن كۆتۈپ ياتقىنىم . بۇ ۋاقىتدا بۇنداق ماقاتلىق ئاز ئەمەس ، بەزىلىرى قۇم ئۈستىدە ، كۆپلىرى قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن . بۇ يەردىكى كىشىلەر بۇ ماقاتلىقلارنى بىلمىش ، ئىزدەش تۈگۈل خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ قويۇشمىدى ، بەلكى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كېتىشتى . بۇلار بىلىشمىدىكى ، بۇ ماقاتلىقلارغا كۆمۈلگىنى قۇرۇق جەسەتلا ئەمەس ، مۇشۇ كىشىلەرنىڭ ئۆز ئۇغۇش بوۋىلىرى ، ئۇلارنىڭ روھىيىتى . بۇ تۇپراق شۇ قەدەر مۇقەددەسكى ، بۇ تۇپراقتا يانقان جەسەتلەر ئارىسىدا مۇشۇ كىشىلەرنىڭ ، شۇنداقلا سەن - بىزنىڭ ئۇلۇغ ئۇغۇزخان بوۋىمىز ، تۇمارىس ئۇغۇش ئانىمىز ۋە شۇلاردەك سانىقسىز ئۇلۇغ ئۇغۇشلىرىمىزنىڭ جەستى بار . ئۇلار بۇ مۇقەددەس تۇپراقتا ياتقىلى بەك ئۇزاق ، ئىنتايىن ئۇزاق بولدى . ئۇلار بىزنى ياد ئېتىپ ، سېغىنىپلا ياتتى ، لېكىن بىز ئۇلارنى سېغىنمىدۇق . بايا دېدىمغۇ ، بەلكى ئۇنتۇپ كەتتۇق . ئۇنتۇغىنىمىز جەسەتلا ئەمەس ، ئۇغۇش بوۋىلار ، ئۇلارنىڭ روھى ، ئۇلارنىڭ ئەقىدىچىلىكى ، كۆرۈپ تۇرۇپسەن ، شۇڭا ھازىرقى بۇغۇن - ئەۋلادلار ۋۇجۇدىدا مۇقەددەس روھ ، مۇقەددەس ئەقىدە كەم . «ئۇنچىۋالا ئەمەستۇ» دەمسەن ؟ ئۇنتۇپ كەتكەنلىكىڭ ئۆزىلا بۇنىڭ دەلىلى ئەمەسمۇ . روھىيىتى سۇس ، ئەقىدىسىز ئادەملەرنى سەن قانداق تەسەۋۋۇر قىلىسەن ؟ «مۇقەددەس» دېگەن سۆزنىڭ بىر مەنىسىنى «ئۆلمەس» دەپ چۈشەنسەك ، ئۇ ھالدا ئۆلمەس روھنى ئۇنتۇشقا يۈزلەنگەن ، ئۇنتۇغان ، ئەقىدىسىز ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدىنى گۆش ، سۆڭەكلىرىمۇ تەن — گەۋدە دېسەك ، بۇنداق تەن — گەۋدىنىڭ ھەيكەلدىن پەرقى نېمە ؟ پەرقى بار دېيىلسە ، پەرق شۇكى ، تەن - ۋۇجۇدنىڭ تەلەپ — ئېھتىياجى دائىرىسىدىلا پىكىر قىلىدۇ . بۇنداق تەلەپ - ئېھتىياج ھايۋانلاردىمۇ بارغۇ !...

بەزىلەر توغراقنىڭ پۈكۈلمەس قەيسەرلىكىنى ئۇغۇش بوۋىلارنىڭ مۇقەددەس ئۆلمەس روھىغا تىمسال قىلىشىدۇ . بەزىلەر شەھەر

شادنى تمسال قىلىدۇ . شەمشادتا بويلا بار ، ئەمما توغراقتىكى خىسلەت ، قەيسەرلىك ئۇنىڭدا يوق .

ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز ياشىغان ئەينى چاغلاردا مۇشۇ تۇپراق — مۇشۇ ۋادا ئۇجماقنىڭ ئۆزى ئىدى . يەر يۈزىدىكى بارلىكى دەرەخلەرنىڭ ھەممە خىلى — جۈملىدىن شەمشادمۇ بار ئىدى . ياز تومۇزنىڭ كۆيدۈرگۈچ ئىسسىقى ، قاغجىراتقۇچ چاڭ-قىقى ، قۇرغاق - سۇسىزلىقى ، قەھرىتان قىشنىڭ جۇت - جۇ-دۇنلىرى ، قىسقىسى ، تەبىئەتنىڭ يىل بويى بولۇپ تۇرىدىغان رەھىمسىز زەربە - سوقمىقىنىڭ دەھشىتىگە توغراقتىن باشقىلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ، بۇ ۋادىدىن بىر - بىرلەپ شاللىنىپ كەتتى ، پەقەت توغراقلا ئۇ دەھشەتلىك سوقماقلارنىڭ زەربىسىدە تول-غىنىپ - تولغىنىپ كەتتىكى ، زادىلا قەددىنى پۈكمەي ، بەرداشلىق بېرىپ ، قەيسەرلىك بىلەن ياشاپ كەلدى . مەن ساڭا بىر مىسال كۆرسىتەي :

توغراقتىن باشقا دەرەخ ياغاچلىرىنى يارماق بولساڭ ، ئەگەر ئۇ قۇرۇق بولسا ، كۈچەپ بىر پالتا ئۇرساڭلا ، ئۇ ئۈچىدىن بۇ ئۈچىغىچە ۋاچىدە يېرىلىدۇ ، چۈنكى ئۇ دەرەخلەر تۈرلۈك پەرۋىش-لەر بىلەن ئۆز يول ، ئۆز بويى بويىچە ئۈدۈل ئۆسكەن . توغراقچۇ ، ئۇنىڭغا ئۇنداق پەرۋىش نەدە ، بەلكى تەبىئەتنىڭ زەربىسىدىن باشقا ھېچنېمە يوق ، شۇڭا ئۇ زەربىدىن تولغىنىپ كەتسە كەتتىكى ، يا قەددى پۈكۈلۈپ كەتمىدى يا بۇ ۋادىدىن شاللىنىپ كەتمىدى . ئەمدى سەن توغراق ياغىچىنى يېرىپ كۆرۈپ باق . سەن ئۇنىڭغا بىر قېتىم ئەمەس ، ئەللىك ، يۈز قېتىم پالتا ئۇرۇپ باق . ئۇنى يارماق ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس . يېرىلسىمۇ ھەرگىز ئۈدۈلىغا يېرىل-مايدۇ ، تولغانغان يولى بويىچە ، پارچە - پارچە بولۇپ يېرىلىدۇ . بىلگەنسەن ، توغراق كۆكلەپ ، قەد تىكلەپ تۇرغان چېغىدىلا قەيسەر بولۇپ قالماي ، كېسىلىپ ، قۇرۇتۇلۇپ ئوتۇن قىلىنىش ئالدىدىمۇ ئۆزگىچىلىكىدىن ، قەيسەرلىكىدىن قالمايدۇ .

ئەمدى مەن ساڭا ماقالىلاردا تىكلىنىپ ، چېچىلىپ تۇرغان

ياغاچلار توغروڵوق گەپ قىلىپ بېرەي .

بىلگىنكى ، ماقاتلىقلاردىكى ياغاچلارنىڭ ھەممىسى توغراق . ئەگەر باشقا خىلدىكى ياغاچ بولىدىغان بولسا ، قۇمۇلۇقنىڭ شامال ـ بورانلىرى ، قاغجىراتقۇچ ئىسسىقى دەستىدىن چاك ـ چاك يېرىلىپ ، ئىچ ـ ئىچىدىن پورلىشىپ ، يۇز يىلغىمۇ پايلىماي پوزمانغا ئايلىنىپ كەتكەن بولاتتى . پەقەت توغراق بولغانلىقى ئۈچۈن نەچچە مىڭ ـ نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە ئىسكەتتىدىن كەتمەي ، قاتتىق پېتى تۇرۇۋاتىدۇ . ئۇزۇن ياشىغان بوۋاي ـ مومايلارنىڭ يۇزىدىكى تورلاشقان قورۇقلارغا ئوخشاش ، ئۇنىڭدىمۇ سانسىز تىلىم ـ تىلىم سىزىقچىلار ، يېرىقچىلار پەيدا بولدى . بۇ ، ئۆتكەن بەك ئۇزاق ، بەك نۇرغۇن يىللار ، ئەسىرلەرنىڭ ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا قالدۇرغان ئىزناسى...

ماقاتلىقنى كۆرگىلى چىققان ئادەمگە كەلسەك ، ھازىرغىچە ماقاتلىقلارغا قىزىقىدىغان ئادەم چىقمىغان . بۇ ئادەم چىقىپتۇ . بۇ ، تاسادىپىي ئەمەستۇ ، بەلكى ماقاتلىقلار ، ئۇغۇش بوۋىلار ، ئۇلارنىڭ ئىزلىرى توغرىسىدا ئۇنىڭدا بىرەر سېزىم ، بىرەر تۇيغۇ پەيدا بولغاندۇ ، بولمىسا چۆل قۇملۇقتا جاپا چېكىپ ، ئاۋارە بولۇپ يۈرمەستى . ئۇ بۇ ماقاتلىقنىڭ قاچانقى ماقاتلىقلىقىنى يا بىلىدۇ ، يا بىلمەيدۇ . ئۇنىڭدا شۇنداق قىزىقىش تۇغۇلغانلىقى ئۆزى چوڭ ئىش . ماقاتلىقنى كۆرگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭدا بىرەر ئويلىنىش تۇغۇلماي قالمايدۇ . قايتىپ بېرىپ كۆرگەنلىرىنى ، ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى بالىلىرىغا ، باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىپ ، ئۇلاردىمۇ قىزىقىش ، ئويلىنىش پەيدا قىلسا ياخشى ئەمەسمۇ...

— بوۋام بىلەن مانا مۇشۇنچىلىك پاراڭلاشتۇق ،— دېدى قالاچ قاناقا .

«ھەي ، — دەپ ئويلاپ قالدى ئوماق ، — تۇنجى قالاچ بوۋاينى مەنمۇ چۈشۈمدە كۆرگەن بولسام ، ماقاتلىقلار ، كۆلشەھىرى ، قاقشاللىق ، قاراڭغۇ جىلغا ، ئۇغۇش بوۋىلار ، ئۇلارنىڭ ئىزلىرى توغرۇلۇق نۇرغۇن نەرسىلەرنى سورىۋالاركەنمەن» .

— ئوماق ، توختاق ، قوپۇڭلار !...

ئوماق بىلەن توختاق قوزىباينىڭ تۇرتۇشىدىن ئويغىنىپ كەتتى ، كۆزلىرىنى چالا ئۇيقۇلۇق ئاچتىيۇ ، قاپقاراڭغۇ كېچىنى پالىلىدە يورۇتۇۋەتكەن ۋال - ۋۇلدىن چۆچۈپ كەتتى ، شۇئان يەنە جاھان قاراڭغۇلاشتى ، ئارقىدىن ئاسمان گۈمبىزىگە يوغان ، قاتتىق بىر نەرسە سوقۇلغاندەك «گۇلدۇر - قاراس» لىغان ۋەھىمىلىك سادا كەلدى . ئاتلارمۇ چۆچۈپ ، تېپىرلاپ كەتتى ، توگىلەرمۇ ئۇرۇنىدىن تۇرۇپ كەتتى . يەنە چاقماق چاقتى ، كەينىدىن بايقىدەك ھاۋا گۇلدۇرلىدى . بىرئازدىن كېيىن تاراسلاپ بىراقلا يامغۇر قۇيۇلۇشقا باشلىدى .

— ۋاھ ، — دېدى ئوماق خۇشاللىقىنى بېسىۋالالماي ئىككى قولىنى كېرىپ ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ، — بۇ قۇملۇقتا مۇشۇ ئۆمرۈمگىچە بۇنداق يامغۇر يېغىپ باقمىغان .

— شۇنى دەيمىنا ، بۇ نېمە ئالامەت ، بەك ياخشى بولدى ، — دېدى قوزىباي .

يامغۇر ئۇزاق ياغمىدى . «ئاز بولدى ، ساز بولدى» دېگەندەك ، يامغۇرنىڭ يېغىشى قىسقا بولدى ، لېكىن تېتىغۇدەك قاتتىق ياغىدى . يامغۇر ئاسمان يۈزىنى قاپلىغان كىرلەرنى يۇيۇۋەتكەندەك ، يامغۇر توختىشى ھامان ھاۋا پاللىدە ئېچىلىپ كەتتى . بايىقى قاراڭغۇلۇقتىن ئەسەرمۇ قالمىدى ، ئۇ تاڭ سۈزۈلۈش ئالدىدىكى قۇيرۇق قاراڭغۇلۇق ئىدى . تولۇن ئايىنى چۈرىدەپ سانسىز يۇلتۇزلار جىمىرلىماقتا .

— ئاتا ، ماقاتلىق ! — توختاق سۈزۈلۈۋاتقان تاڭ يورۇقىدا قۇملۇقنىڭ يامغۇردىن كېيىنكى مەنزىرىسىنى كۆرۈپ باقماقچى بولۇپ بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپلا ، يېقىنلا يەردە ئېگىز - پەس چوقچىيىپ تۇرغان نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپ قالدى .

— نېمە دەيسەن ؟ ماقاتلىق ! — ئوماق گېپىنى دەۋېتىپ قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ئىتتىك - ئىتتىك ماڭدى . قۇم دۆۋىسى ئانچە ئېگىز ئەمەس ئىدى .

— راست ماقاتلىقكەن ، بىز ماقاتلىقنى تېپىپتۇق ! — ئوماق ئۇنلۇك قىلىپ دېدى - دە ، شۇئان قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ قوزىـ

باينىڭ يېنىغا كەلدى ، — قوزىباي ئاغا ، سېنى ئاۋارە قىلغانغا يارىشا ماقاتلىقنى تېپىۋالدۇق ، ماڭايلى ، — دېدى .

— تۇنۇگۈنكى تۆگىلەردە بىر گەپ بارمىكىن دەيمەن ، — دېدى قوزىباي كېتىۋېتىپ .

— قانداق دەيسەن ؟ — ئوماق ئەجەبلىنىپ سورىدى .

توختاقمۇ قوزىباينىڭ گېپىگە ھەيران قېلىپ ئۇنىڭ كۆزىگە قارىدى .

— تۇنۇگۈن بىز ئېزىپ قېلىپ قاياققا مېڭىشنى بىلەلمەي تۇرغىنىمىزدا ، ئاشۇ تۆگىلەر پەيدا بولۇپ قالدى . بىز ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مېڭىپ قاراڭغۇمۇ چۈشتى ، تۆگىلەرمۇ كۆزىمىزدىن يوقالدى . ئۇلار بىزنى ماقاتلىققا يېقىن يەرگىچە باشلاپ ئەكېلىپ قويۇپ ، خۇددى كېچىچە ئۇخلاپ ھاردۇقىنى ئېلىۋېلىپ ، ماقاتلىقنى كۈندۈزى كۆرۈڭالسۇن ، دېگەندەك كۆزىمىزدىن غايىب بوپتۇ ، — دېدى قوزىباي .

بۇ گەپكە قارىتا ئوماق نېمىمۇ دېيەلەيدۇ . ئۇنىڭ چۈشەنچىسىدە ئەھۋال قوزىباي ئېيتقاندەك ئىدى . «ئەگەر تۆگىگە ئەگىشىپ ماڭمىغان بولساق ، ئېزىپ نەلەرگە كېتەر ئىدۇق . ئۇلار خاسىيەتلىك تۆگىلەر ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى ئوماق ئىچىدە ، ئۇ يەنە شۇئان پرزىۋالىسكىيلارنى ئويلىدى . ئوماق ئۇلارنى كۆرمىگەن بولسىمۇ ، باشقىلاردىن ئۇلارنىڭ ياۋا تۆگە ئۈۋلاشنىڭلا كويىدا يۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى . ئۇ چاغدا بۇ ئىش ئۇنىڭغا غەيرىي تۇيۇلمىغان ، بەلكى : «ئۇچراپ قالسا تۆگە بولسىمۇ ئۈۋلىسا بولىدۇ» دېگەنىدى . شۇنداق دېگىنىدىن ھازىر ئويلىپ قالدى ھەم خاسىيەتلىك تۆگىلەرنى ئۈۋلىماقچى بولغان ئۇ كۆك كۆزلەرنى غايىۋانىسىغا قارىغىدى .

ئۇلار ئۇچ كۈندىن بۇيان ئىزدىگەن ماقاتلىققا ئاخىرى يېتىپ كەلدى .

— پاھ ! — دېدى توختاق تىكلىنىپ ، قىيسىيىپ ۋە چېچىلىپ يانقان نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپ .

ماقاتلىق كۆلەم جەھەتتىن ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى . ئوماق

بۇنچىلىك دائىرىدىكى ماقاتلىقنى كۆرۈپ باقمىغاچقا ، چوڭ كۆرۈ-
نۈپ كەتتى . ئېتىدىن چۈشۈپ چۈلۈۋۈرنى توختاققا تۇتقۇزۇپ قو-
يۇپ ، چەتتىكى بىرنەچچە تال ياغاچنىڭ تۈۋىگە كەلدى . تىكلىنىپ
تۇرغان ئىككى ياغاچنىڭ بىرى ئېگىز ، بىرى ئۇنىڭدىن سەل پەس
بولۇپ ، توم - ئىنچىكىلىكى ئوخشاش ئىدى . بىر ئۇچىدىكى چېتە-
قىدىن ئاجرىمىغان ئىككى تال ياغاچ قىيسىيىپ قالغان يەنە بىر
ياغاچقا مىنگىشىپ قالغان . ئوماق چېتىق قىلغان جايغا قارىدى ،
تۆشۈك تۆت بۇرجەك بولۇپ ، قاقشاللىقنىڭ تاغ تەرىپىدىكى تۆپە-
لىكتە كۆرگەن ماقاتلىقتىكى ياغاچ چېتىقلىرىنىڭ تۆشۈكىگە ئوخ-
شايتتى . ئابدالدا يېڭى مەھەللىگە ئۆي سالغاندا كورلا ، خوتەن
تەرەپتىن كەلگەن ياغاچچىلارمۇ چېتىق تۆشۈكنى مۇشۇنىڭغا ئوخ-
شاش تەشكەنىدى . ياغاچچىلارنىڭ ھەممىسى بىركىم تولغاپ قويغان-
دەك تولغىماچ - تولغىماچ بولۇپ ، قىسقا - قىسقا يېرىقلارمۇ
تولغىماچ ھالەتتە ئىدى . ئوماق يەردە ياتقان بىر ياغاچنى تىرىنقىدا
سىزىپ - تاتىلاپ باقتى . ياغاچنىڭ ئۈستى بوشىغاندەك قىلسىمۇ ،
ئاستى قاتتىق ئىدى .

ئوماقلار پۈتۈن ماقاتلىقنى ئايلىنىپ چىقتى . ماقاتلىقنى كۆ-
رۈش ، ئايلىنىش قوزىباي بىلەن توختاققا مەنسىز ، بىكارغا ئاۋارە
بولغانلىقتەك تۇيۇلدى ، لېكىن بىر نەرسە ئوماقنى ئويلاندۇرماقتا
ئىدى . «كەڭ قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ماقاتلىققا جەسەتلەر
نەدىن ئېلىپ كېلىنگەن ، شۇنچە كۆپ ياغاچلارچۇ ؟ ! يېقىن ئەتراپتا
بىرەرمۇ مەھەللە بولمىسا ، مەھەللىدىكى كۆپ كىشى بۇ يەردە
ماقاتلىق بارلىقىنىمۇ بىلمەيدىغان تۇرسا... » ئوماق پەقەت مۇشۇ-
چىلىكلا ئويلىدى . ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ماقاتلىقنىڭ ئىچىگە كى-
رىپ باقمىدى . ئوماقنىڭ ماقاتلىقنىڭ ئىچىنى ئايلىنىپ باققۇسى
بولسىمۇ ، چەپەرنىڭ يارداڭلىقتىكى ماقاتلىقنى كۆرىمەن دەپ ،
چوڭ ، تىرەن بىر ماقاتقا چۈشۈپ كەتكىنى ، تەستە ئۇنىڭ ئىچىدىن
چىققىنى ، كەچ قېلىپ قونۇپ قېلىپ ، كېچىچە قورقۇنچلۇق ھەر
خىل ئاۋازلارنى ئاڭلاپ ئۇخلىيالماي تاڭ ئاتقۇزغىنى ، قورقۇپ
كەتكەنلىكتىن قايتىپ كېلىپلا ئاغرىپ يېتىپ قالغىنى يادىغا كې-

لىپ قىلىپ : «كۆردۇم ، باشقىلار سورىسا دەپ بەرسەممۇ ھېساب» دەپ ئويلىدى .

— بىز ئابدالىغا بېرىدىغان كېلەيلى ، سەن قاندىق قىلىسەن ئاغا ؟ — ئوماق قوزىيدىن سورىدى .

— ۋۇي ، بىز ئۆيدىن چىقىدىغاندا ئابدالغا بارىدىغانلىقىڭ گېپىنى قىلىشمىغانغۇ ، ۋاقتىدا قايتىپ بارمىساق...

— قورقما ، — دېدى توختاقا قاراپ ئوماق ، — قوزىباي ئاغا بېرىپلا ناسىرىبەگكە دەپ قويسا ، ئۆيگە سىرتىغ بېرىۋەتسە بولىدۇغۇ . يولنىڭ قاپ بېلىگە كېلىپ قاپتۇق . ئۆيگە بارغانلىقىڭ ئورنىغا ئابدالغا بېرىپ بولغۇدەكمىز . قانداق ، بالاڭنى كۆرگۈڭ كېلىپ كەتتىمۇ ؟

بالىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، توختاقنىڭ شۇ تاپتىلا ئابدالغا قاراپ ئۇچقۇسى كەلدى .

ئوماقنىڭ ئويلىغىنى باشقا ئىدى . ماقاتلىقنى ئايلىنىۋاتقاندا ، نېرىقى تەرەپنىڭ يارداڭلىقىغا دىققەت قىلدى . يارداڭلىقنىڭ كۆرۈنۈشى ، يېنىدىكى تۆپىلىك چەپەر دەپ بەرگەن يارداڭلىققا ئوخشايدىغانده‌ك ئىدى . يارداڭلىقتىكى ماقاتلىقنى كۈنچىققانبەگ كىچىك چېغىدا كۆرگەنلىكىنى ، بىر كۈنلىرى ئوماقنى ئۇ يەرگە باشلاپ بارىدىغانلىقىنى ئېيتقان . ئەپسۇس ، ھازىر كۈنچىققانبەگ يىراقلاپ ماڭالمايدۇ . شۇڭا بەگ يارداڭلىقنىڭ نەدىلىكىنى ، قايسى تەرەپ بىلەن بارىدىغانلىقىنى دەپلا بەرسە ياكى بىلىدىغانلار بولسا ، ئۇنى يول باشلاتقۇزۇپ تايۇق بىلەن بېرىپ بېقىشنى كۆڭلىگە پۈكتى .

ئوماقلار قوزىباي بىلەن شۇ يەردىلا خوشلىشىدىغان بولدى . قوزىباي ئارغانغا ، ئوماق بىلەن توختاق ئابدالغا قاراپ يۈرۈپ كېتىشتى .

5

ئوماقنىڭ يېڭى يۈرتچاپقانغا كەلگەنلىكىگە ئۈنىڭ تونۇش - بىلىشلىرى ئالامەت خۇش بولۇشتى . بولۇپمۇ ، كۈنچىققانبەگ خۇد-

دى چاڭقاقلىقتىن ھالى قالمايۋاتقان كىشى بىر قاچا سۇغا ئېرىشكەندەك خۇشال بولۇپ كەتتى . چۈنكى ئۇ يېقىندا قاتتىق باش قېتىنچىلىققا دۇچ كەلدى . ئۇنىڭ بۇ باش قېتىنچىلىقىنى يەڭگىلىتىشىدىغان تۈلەك بوۋا ئاغرىپ قالدى . ئۇ پەقەت مەسلىھەتلا بېرەلەيتتى ، بىللە تارتىشالمايتتى ، تايۇقنىڭ كۆڭلى ياخشى ، ئەمما ئوماقتەك پائالىيەتچان ، تەدبىرلىك ئەمەس .

ئوماق مەھەللىگە كېلىپلا تۈلەك بوۋىنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ، ئالدى بىلەن بوۋاينى يوقلاپ ئۆتمەكچى بولدى . بوۋاي سۇپىدا يېڭى تۆشەكتە ياتاتتى . بۇ تۆشەكنى كۈنچىققانبەگ يېقىندا يېڭىدىن قىلدۇرۇپ بەرگەنىدى . بوۋاينىڭ قېشىدا گۆھەر بار ئىدى ، قىزى ئايمەڭمۇ چوڭ بولۇپ بوۋىسىنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئايلىنىپ ، ئۇنى ـ بۇنى قىلىپ يۈرەتتى .

بوۋاي ئوماقنى كۆرۈپ ئولتۇرۇش ئۈچۈن قىمىرلىدى . ئوماق ئىتتىك كېلىپ گۆھەرگە ياردەملەشتى . بوۋاي خېلىلا ئاجىزلىغانىدى ، ئولتۇرۇشقا بېلى بەرداشلىق بېرەلمەيتتى . شۇڭا پەر ياستۇقىتىن ئىككىنى قويۇپ ، بېشىنى سەل ئېگىزلىتىپ قويدى .

— يېتىپ قاپسەن بوۋا ، ئاغرىپ قالغىنىڭنى ئاڭلىماپتىمىز ، — دېدى ئوماق . تۈلەك بوۋا ئاغزىنى ئۆمەللىدى .

— بىر ئايدەك بولدى ، تاۋۇم يوق تۇرىدۇ ، دەپ بىر ياتقىنىچە ، — گۆھەرنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ ، گېپىنى داۋاملاشتۇرالماي ئىشىك تەرەپكە قارىۋالدى .

— ھەكىم كۆرۈنمەيدۇغۇ ؟

— مالىلارنى يوقلىۋېتىپ كېلەي دەپ ئەتىگەندە توقايغا كەتكەن ، — گۆھەر گېپىنى دەپ بولۇپ ئوماققا قارىدى . ئۇنىڭ كۆزىدە ئوماقتىن بىر ئىشنى يوشۇرۇۋاتقاندەك ، خودۇكسىرەپ ئۇڭايسىزلىنىۋاتقاندەك بىر قاراش يالت قىلىپ قالدى . ئوماق ئۆزىچە بىرنېمىلەرنى ئويلاپ كەتتى ، «راست گەپنى قىلغىنا» دېگەندەك گۆھەرنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىدى . گۆھەر ئوماقتىن كۆزىنى ئېلىپ قېچىپ يەرگە قارىۋالدى .

ئوماق باشقىچە ئويلاپ كەتكۈدەك ھېچ ئىش يوق . بوۋاينىڭ ھالى تۇنۇگۈندىن باشلاپ بۆلەكچە بوشاپ كەتتى ، تاماقتىن قالدى ، گېپىدىن ئۇسسۇزلۇق ئاران ئۆتىدۇ . ھەكىم : «ۋاقتى كەلگەندە ئالدىراپ قالماي» دەپ ، توقايدىكى قويدىن بىرنەچچىنى ئېلىپ كەلگىلى ئەتىگەندە كەتكەنىدى . گۆھەر ئاغزىدىن ئوچۇق چىقىرالمىغان گەپ مۇشۇ ئىدى .

— ھە ، مۇنداق ئىشمىدى ، ئالدىن تەييارلىق قىلىپ قويماي دەپتۇ ـ دە ، — دېدى ئوماق ، گۆھەر ئۇزىتىپ چىقىپ ئەھۋالىنى ئېيتقاندىن كېيىن .

ئوماق تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ كۇنچىققانبەگنىڭ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى . ئۇ ئەسلىدە قۇدىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ، نەۋرىسى ئابلاقنى كۆرۈۋېتىپ ، ئاندىن كۇنچىققانبەگ بىلەن كۆرۈشمەكچىدى . تۇنۇگۈن بەگ بوۋاينى يوقلاپ كىرىپ ئۇزاپ چىقىۋېتىپ ھەكىمگە : «ھەي ، ئوماقنىڭ يوقلۇقى ئەجەب ئۆتۈلۈۋاتىدۇ» دېگەنلىكىنى گۆھەر ئوماققا دەپ قويدى . شۇڭا ئوماق : «بەگنىڭ بىر ئىچ پۇشۇقى بار ئوخشايدۇ ، گېپىنى ئاڭلاپ چىقاي» دەپ ئويلىدى . ئارقىسىدا بىرنەچچە تۆگە بولغاچقا ، «سەن بېرىپ تۇر» دەپ توختاقنى تايۇقلارنىڭكىگە ماڭدۇرۇۋەتكەنىدى .

— كەل ـ كەل ، ئەجەب ئوبدان ۋاقىتتا كەلدىڭ ، — ئوماق ئۆيگە كىرىشىگە كۇنچىققانبەگ ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشتى ، — مۇشۇ كۇنلەردە سېنىڭ يوقلۇقۇڭ بەك بىلىنىدى ، — دېدى بەگ ئوماقنى سۇپىغا باشلاپ ۋە يەنە ، — قاچان كەلدىڭ ؟ — دەپ سورىدى .

— بايىلا كەلدىم ، ھازىر تۇلەك بوۋاينىڭ ئۆيىدىن چىقىشىم .

— تۇنۇگۈن كىرگەنىدىم ، بۇگۈن كىرەلمىدىم ، قانداقراق يېتىپتۇ ؟

— بوش .

— تۇنۇگۈن كىرگىنىمدىلا بوشاپ كېتىپتىكەن ، ھەي ، بۇ بوۋاينىڭ ياماڭ ۋاقىتتا ئېغىرلىشىپ قالغىنىنى .

— نېمىشقا بۇنداق دەيسەن؟ — دېدى ئوماق ، كۈنچىققانىبەگ-نىڭ گېپىگە ھەيران بولۇپ .

— ھەي ، — كۈنچىققانىبەگ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويدى ، — مۇشۇ كۈندە بېشىمدا چوڭ بىر چاپقارا بار دېگىنە .

— نېمە؟ چوڭ چاپقارا! — ئوماق تېخىمۇ ھەيران قالدى ، — گەپنى ئوچۇق دېگىنە ، بەگ .

— يەتتە كۈننىڭ ئالدىدا تۇرپاندىكى مامۇت ۋاڭ ئابدۇللا بەگ دېگەن بىر ئادەمنى بىلەن ئۈچ چېرىكنى مېنى تۇرپانغا ئېلىپ بېرىشىنى بۇيرۇپ ئەۋەتىپتۇ . مەن مامۇت ۋاڭنىڭ ئالدىغا چوقۇم سالامغا بېرىشىم كېرەك ئىكەن . يەنە تېخى : «خانغا سوۋغات قىلىپ يوللاشقا توققۇز دانە يولۋاس تېرىسى ، توققۇز دانە تۈلكە تېرىسى ، توققۇز دانە مولۇن تېرىسى ، توققۇز دانە ئۇقار ، توققۇز جۈپ بۇغا مۈڭگۈزى ئېلىپ كەلگەي ، بۇنىڭدىن باشقا بىزگە سېلىق ئورنىدا توققۇز تاغار تۆگە يۈڭى ، ساۋالغان قارا قوي يۈڭىدىن توققۇز تاغار ، توققۇز دانە ئېسىل پالاس ، توققۇز تاغار قاق بېلىق ئالغاچ كەلسۇن[1] » دەپتۇ .

— ئابدۇللابەگ بىلەن چېرىكلەر قېنى؟

— «سىلەر بۇ ئەرسىلەرنى تەييارلىغۇچە بىز كۆللەرنى كۆرۈپ كېلەيلى» دەپ تۇرۇۋېلىپ ، ئۇلارنى جانقۇلۇ ، توختىكۆللەر بىلەن يەنە ئۈچ نەپەر كېمىچى باشلاپ قارا قوشۇن ، لوپ كۆللىرىنى كۆرسەتكىلى ئېلىپ كەتتى .

— يولۋاس تېرىسىدىن باشقىلىرى يۈرتتىن تېپىلىدۇ . يولۋاس تېرىسىنىڭ ئىشىنى ئابدۇللابەگ كەلگەندە بىرنېمە دېيىشەيلى . گەپ سېنىڭ تۇرپانغا بېرىش - بارماسلىقىڭ . كورلا ، قاراشەھەردىكىلەردىن ئاڭلىشىمچە ، تۆۋەندىكىلەرنىڭ يۇقىرىدىكىلەر ئالدىغا سالامغا بېرىشى ئادەتتىكى بىر ئىشكەن . ئۆزۈڭ تۇرپانغا بارالا-

---

① تۇرپان ۋاڭلىرى ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا خانغا سالامغا بارغاندا ، توققۇز يۈز جىڭ قۇرۇق ئۈزۈم ، توققۇز تاغار قوغۇن قېتى ، توققۇز توپ لوكچۇن كاناپې ، توققۇز دانە تۈلكە تېرىسى ، توققۇز دانە يولۋاس تېرىسى ، توققۇز دانە مولۇن تېرىسى ، توققۇز دانە ئالتۇن كۆز قويۇلغان ، توققۇز دانە كۈمۈش كۆز قويۇلغان قەلەمتىراچ ، توققۇز دانە خوتەن زىلچىسى قاتارلىق ئەرسىلەرنى سوۋغاتقا ئېلىپ بارغان .

مسەن ، بەگ ؟ — ئوماق كۆنچىققانىبەگدىن سورىدى .
— مېنىڭ ئەھۋالىم ، تۇرقۇم مانا مۇشۇ . تۇرپاننى بەك يىراقتا دەيدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە شىكدى ، سىكىر تاغلىرىدىن ئۆتىدىكەن . ئۇنىڭ نېرىسىدا تېخى يېرىم كۈن ماڭسىمۇ تۈگىمەيدىغان «ئاغىبۇلاق» دەيدىغان بىر تاغ بار ئوخشايدۇ . ھازىر بېشىمنىڭ ئىچىمۇ ، تېشىمۇ قېتىپ ، نېمە قىلارىمنى بىلمەي قېلىۋاتىمەن ، — دېدى بەگ ئوماقتىن مەدەت تىلىگەندەك ئۇنىڭ كۆزىگە قاراپ .
ئوماق گەپ قىلاي دەپ تۇرۇشىغا ، ئۆيگە تايۇق ، ئۇلامخان ، ئۇجۇلخان ، تالىشقۇل ، بوللا ، ئالتۇنلار كىرىپ كەلدى . ئۇلار ئوماق بىلەن سالاملىشىپ ئەھۋال سوراشتى . بۇلارنىڭ ھەممىسى يۇرتقا چۈشكەن سىلىقتىن خەۋەرلىك ئىدى . ئوماقتىن مانجۇ ھۆكۈمىتى دەۋرىدە ھەرقايسى ئامبال ـ ھاكىملىرى ، ۋاڭ بەگلىرى تەرىپىدىن يۇرتقا چۈشكەن ئالۋان ـ سىلىقنى تۆلىمەي قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، كۈنچىققانىبەگ :
— مامۇت ۋاڭ چۈشۈرگەن سىلىقنى تاپشۇرمىساق بولمايدىغان ئوخشايدۇ . مەن ھازىردىن باشلاپ قولۇمدا قانچىلىك بارلىقىنى ئېنىقلىتاي ، كەملىرىنى قاراچىلار قولىدىن ئورنىغا ئۇلارغا كېرەكلىك نەرسە بېرىپ تېگىشىپ تولۇقلاي ، ئابدالدىكىلەر تىكەنلىك تەرەپتىكىلەردىن بەك نامرات . بۇلاردا بىلىق تولا شۇ ، — دېدى .
— ئامبىلى ئۇنداق دەپ ئالسا ، بىرنېمە بېگى بۇنداق دەپ ئالسا ، ئەمدى ۋېڭى ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىمۇ ، بۇنىمۇ بەر ، ئالىمەن دېسە ، نېمانداق ئاۋارىچىلىكى تولا بۇ نېمىلەرنىڭ ، — دېدى تالىشقۇل .
ئەھۋالدىن قارىغاندا ، ئوماق بەش ـ ئالتە كۈن ئىچىدە قايتالىمايدىغاندەك ئىدى . كۈنچىققانىبەگمۇ ، باشقىلارمۇ : «سەن يۇرت كۆرۈپ ، بۇلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ يۈرۈپ ، كىشىلەرگە قانداق ۋاقىتتا قانداق مۇئامىلىدە بولۇشنى ئۆگىنىۋاپسەن ، بۇ ، يۇرت كۆرگەننىڭ پايدىسى ئىكەن . بۇ ئىشنىڭ قۇيرۇقى ئۇزۇلگۈچە

كەتمەي تۇرۇپ بەرسەڭ» دەپ ئوماقتىن ئۆتۈنۈش قىلىپ تۇرۇۋالـ
دى . ئوماقمۇ : «ياق» دېيەلمىـدى . ئـوماق ھازىرچە قايتالمىغان
ئەھۋالدا ، توختاق قايتمىسا بولمايتتى . كـۆپ جانلىق بىر ئۆينىڭ
قىشلىق يېمەكلىك غەملەش ئىشى شۇ پېتى بار ئىدى . ئۇچ تۆگە
باشقىلارنىڭ ئىدى . ئۇلارنى ۋاقتىدا ئىگىسىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇش
كېرەك . ئوماقنىڭ بېشىنى قاتۇرغان بىر ئىش ، توختاق ئارغامچا
نېرىسىغا مەھەللە ئارىلاپ ماڭغاچقا ، كېتەلەيدۇ ، ئەمما ئارغامچە
بولغان تۆت كۈنلۈك يولنى قۇملۇقتىلا ماڭىدۇ . ئېزىپ ـ سەتاقىپ
قالسىچۇ ؟ تايۇقنىڭ توختاقنى ئاپىرىپ قويۇپ ، قىزىنى ، نەۋرىسـ
نى ، ئايقۇتنى كۆرۈپ كەلگۈسى بولسىمۇ ، تۇلەك بوۋىنى تاشلاپ
قويۇپ كېتىشكە كۆڭلى ئۇنمايۋاتقانلىقىنى كۈنچىققانبەگنىڭ قۇـ
لىقىغا ئاستا پىچىرلىدى .

— ياخشى گەپقۇ ، — خۇشاللىقتىن كۈنچىققانبەگنىڭ ئاۋازى
چىقىپ كەتتى ، — ئۇلامخاننىڭمۇ قىزىنى ، نەۋرىسىنى كۆرگۈسى
كەلگەندۇ ، ئەھۋالنى ھەكىم بىلەن گۆھەرگە بىز دەپ قويايلى ،
سىلەرنىڭ ئورنۇڭلىدا ئوماق بولغاندىكىن ، توختاقنى ئاپىرىپ قوي-
غاچ ، سىلەر بېرىپ كېلىڭلار ، — دېدى .

كۈنچىققانبەگنىڭ گېپىنى ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ماقۇل
تاپتى . تايۇق بىلەن ئۇلامخان ھازىرلا تۇلەك بوۋىنى يوقلاپ كـە-
رىپ ، ئەھۋالنى ھەكىم بىلەن گۆھەرگە تولۇق چۈشەندۈرۈپ قو-
يۇپ ، بۇگۈنلا يول تەييارلىقىنى پۈتكۈزۈپ ، ئەتە ئەتىگەندە يولغا
چىقىپ كېتىدىغان بولدى .

— مېنىڭمۇ ئايقۇتنى بەك كۆرگۈم كەلدى ، سېغىنىپ كەتـ
تىم ، تۇلەك بوۋىنى دېمىسەم سىلەر بىلەن بىللە كەتكۈم بار ، ئەمما
ھازىر بولمايدۇ . سەل تۇرۇپ ئۆيۈڭگە كىرىمەن ، — دېدى ئۇجۇل-
غان ئۇلامخانغا قاراپ .

مەسلىھەت پىشتى ، قىلىدىغان ئىشلارنى تەقسىم قىلىۋېلىش-
تى . يانلار مەھەللىسى بىلەن قاراقوشۇنلۇقلار مەھەللىسىگە ئۆز
ئاقساقاللىرى — ساتىۋالدى بەقەم بىلەن بەردىقۇل ئاقساقال ، ئاب-

دال مەھەللىسىدىكى ئىشلارغا تايۇق ئورنىدا ئوماق ، قالۇچىلار مەھەللىسىگە توختىكۆل ئورنىدا كۇنچىققانبەگ ئۆزى مەسئۇل بو- لۇپ ، كالىغا مىنىپ يۈرۈپ بولسىمۇ ئىشلارنى پۈتكۈزىدىغان بولدى .

كۇنچىققانبەگ بىلەن ئوماق ئاقئۇلام تەييارلىغان چۇشلۇك تاماقنى يەۋېتىپ ، ئوماق بەگدىن :

— توختى كۆرۈنمەيدۇغۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەي ، ئۇنى ، بۇلتۇردىن بۇيان تۇرپانغا ئىككى بېرىپ كەلدى . پات ـ پات كونا قارا قوشۇن مەھەللىسىگە كېتىۋالىدىغان بولۇۋالدى ، ئاڭلىسام شۇ يەرگە كۆچۈپ كەتمەكچى بولۇۋاتقان ئوخشايدۇ .

— نېمىشقا ؟ !

— قارا قوشۇنلۇقلارغا ئىمام بولىدىغان ئوخشايدۇ .

بۇ گەپكە ئوماق : «شۇنداقمۇ» دەپلا قويدى ، باشقا گەپ قىلمىدى .

ئوماق تاماقنى يەپ بولۇپ ، قۇدىسى تايۇقنىڭ ئۆيىگە بارماقچى بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇشىغا ، توختاق ئۆيگە قاسىم قاقنى باشلاپ كىرىپ كەلدى . قاسىم قاقنىڭ كىرىشىدىن كۇنچىققانبەگ بىلەن ئوماق ھەيرانلا قالدى . ئۇ كۇنچىققانبەگنىڭ چاچ قويۇشتىن قۇتۇ- لۇش ئىشىدىكى يول مېڭىشلاردا ئوماققا كۆپ ياردەم بەرگەنىدى . ئارىلىقتا ئاقتارما مەھەللىسىگە ئوماق بىلەن بىللە كېلىپ كۇنچىق- قانبەگ بىلەنمۇ كۆرۈشكەنىدى ، ئوماق بەگكە ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئەھ- ۋالى بىلەن ھازىرقى ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەرگەنىدى .

— بۇ يەرنى قانداق تېپىپ كەلدىڭ ، نېمىشقا كەلدىڭ ؟ — دەپ سورىدى ئوماق ئەھۋاللىشىپ بولۇپ . ئوماق ئۇنىڭ كېلىشىدە بىر گەپ بار ، دەپ ئويلىدى .

— كۆنچى كەنتىگە ئۆزۈم يالغۇز كەلدىم . بۇ يەرگە ئاۋۇت كېمىچىنىڭ بالىسى باقىر باشلاپ كەلدى ، ئۇ ھازىر تايۇقنىڭ ئۆيىدە قالدى ، — دېدى قاسىم قاق .

ئوماق ئۇنىڭغا قاردى . ئۇ ئازاده ، چوڭ چەكمەن پەشمەت كىيىپ ، بېلىگە قارا يوللۇق شاتىۋاردىن بەلۋاغ باغلىۋالغانىدى . ئۇ ئادەتته بەلۋاغ باغلىماي ، تۇگمىسىز چاپىنىنىڭ سول پېشىنى ئوڭ پېشى ئۇستىدىن چىڭ بېسىپ ئۆتكۈزۈپ ، ئىككى قولىنى قوۋۇشتۇرۇۋېلىپ يۇرەتتى . ئۇنىڭ بەلباغ باغلىغىنىنى ئوماق كۆرمىگەنىدى ، شۇڭا ئەجەبلىنىپ ئۇنىڭغا قاراپ قالدى . قاسىم قاق قويىنىدىن بىر تۇگۈچنى ئېلىپ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئاچتى . تۇگۈچته تۆتلىك ئۇزۇنلۇقتا ، باش بارماق چوڭلۇقتا تۆت قىرلىق ئالته تال زىخچه ئالتۇن يالتىراپ تۇراتتى . كۇنچىققانبەگ بىلەن ئوماق تەڭلا قاسىم قاققا قارىدى ، ئاندىن : «بۇ نېمە ئىش » دېيىشكەندەك بىر ـ بىرىگە قاراشتى .

قاسىم قاق يانچۇقىدىن چۇچىلىق ، قۇراق تاماكا خالتىسىنى ئالدى . ئۇنىڭدىن بېشىنى سېغىزدا ياساپ ، ئىنچىكه قومۇشتىن دەسته بېكىتىۋالغان غاڭزىنى چىقىرىپ ئىچىگه تاماكا سېلىپ ئۇسىتىدىن باش بارمىقىنىڭ ئۇچىدا بېسىپ قويۇپ ، تاشقىرىقى ئۆيگه چىقىپ ئوچاقتىكى چوغدا تاماكىغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ چەككەچ يېنىپ كىردى . كۇچەپ تۆت شوراپ تاماكىنى چېكىپ بولۇپ ، غاڭزىنىڭ بېشىنى ئۆتۈكىنىڭ چەمىگه بوش ئۇرۇپ كۇلىنى قېقىۋېتىپ ، غاڭزىنى خالتىغا سېلىپ يېنىغا قويۇپ قويدى . ئۇ تاماكىنى كۇچەپ شوراپ ئىسىنى ئاغزىدىن چىقارغاندا ، ئاچچىق بۇستىن كۇنچىققانبەگ قېقىلىپ يۆتىلىپ كەتتى .

— بۇ نېمە ئالتۇن ؟ — تاقىتى تاق بولغان ئوماق قاسىم قاقتىن سورىدى .

— كۇنچىققانبەگنىڭ ئالتۇنى .

— مېنىڭ ؟ ! — كۇنچىققانبەگ ھەيرانلا قالدى .

— شۇنداق ، سىزنىڭ ئالتۇنىڭىز ، ئوماق ، — قاسىم قاق ئوماققا قارىۋېتىپ گېپىنى ھېكايه ـ چۆچەك ئېيتقاندەك باشلىدى ، — سىلەر قارا شەھەر نازارەتچى ئامبالىنىڭ ئالدىغا ماڭغان ھېلىقى چاغدا كوسا مانجۇ ئادەم ئۇۋەتىپ ناغرادۆڭده ئالتۇن ،

يامبۇلىرىڭلارنى ، بەختى ھارۇنكەشنىڭ ئوچ ئېتىنى بۇلاپ كەتتى . مەن شۇ چاغدىلا : «خەپ كوسا ، ئوچ ئاتقا ئوچ ئېتىڭنى قوشۇپ قايتۇرۇۋالمايدىغان بولسام» دەپ كۆڭلۈمگە پۈككەنىدىم ، ئەمما ئۇ ئىشقا ئۇ چاغدا قول سالمىدىم . چۈنكى ، بەگنىڭ چاچ قويۇشتىن قۇتۇلۇش ئىشى ھەل بولمىغانىدى . مۇشۇنچىلىك كىچىككىنە ئىشنىمۇ ئۇلار ئەتەي كەينىگە سۆرىدى . ئىنساپسىز ، نەپسى ئوپقان ئۇ نېمىلەر شۇنى باھانە قىلىپ سىلەرنىڭ نۇرغۇن پۇل - دۇنياينىڭ ئېلىنى ئېلىۋالدى ، تېخى ھارۇنكەشنىڭ كىراسىنى بېرىپ بولۇپمۇ ئىچ ئاغرىتىپ ، ئۇنىڭ ئوچ ئېتى بىلەن ھارۇنسىنىمۇ تۆلەپ بەرىدىگلار . مەن مانجۇ چاچلىقلارغا چىشىمنى غوچۇرلىتىپلا يۈردۇم . ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتتى . مېنىڭ كۆرۈك توخۇ بېسىپ يانقان تۇخۇمنىڭ ھەممىسىنى تۈيدۇرماي سۇغۇرۇۋالمىغان بىرنەچچە ئاغىنەم بار ئىدى . ئۇلارنى ئىشقا سېلىپ قويۇپ ، ئۆزۇم كوسا مانجۇنىڭ يېقىن ئىككى ئادىمى بىلەن كېچىچە قىمار ئوينىدىم . ئاغىنىلىرىم كوسا مانجۇلارنىڭ ياراق ئېتىدىن ئالتىنى ئوغرىلاپ چىقىپ ، شۇ كېچىسىلا كۆچاغا ئېلىپ قاچتى . ئۇلار ئاتلارنى سېتىپ ، پۇلىنى ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ قايتىپ كەپتۇ . بۇ مانا شۇ ئالتۇنلار . بۇ ھەرگىز ئوغرىلىغانلىق ئەمەس ، ئۆزىنىڭكىنى قايتۇرۇۋېلىش دەيمىز . بۇ نەرسىلەر ئەسلىدە ئۆزۇڭلارنىڭ ئىدى ، ئۇلار سىلەردىن ھەر باب بىلەن ئېلىۋالغان . ئۇلار ئېلىۋالغىنىنى چەككى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قايتۇرۇپ بەرمەيدۇ ، سىلەرمۇ ئۇلاردىن زورلۇق بىلەن تارتىۋالالمايسىلەر ، شۇڭا مەن سىلەر ئوچۇن پەم ئىشلىتىپ ئوستىلىق بىلەن قايتۇرۇۋالدىم ، — قاسىم قاق گېپىنى تۇگىتىپ ھېجىيىپ قويدى ۋە تاماكا خالتىسىغا قول ئۇزاتتى .

كۇنچىقانبەگ بىلەن ئوماق بېشىنى لىڭشىتىپ كۇلۇپ كېتىشتى .

— ھەي قاسىم ، ھەي قاسىم ، ئۇنداق ئىشنى تولا قىلىپ يۈشۈپ كېتىپتىكەنسەن - ھە ، — دېدى ئوماق ، قاسىم قاققا قاراپ كۇلۇمسىرەپ .

— بۇرۇن شۇ هارام يولغا كىرىپ قاپتىكەنمەن ، سىلەرنىڭ ئاق كۆڭۈل ، تۇزلۇكۇڭلار ، بىر - بىرىڭلارغا زادى قارا سانىمايدىغانلىقىڭلار مېنى ئۇ هارام ئىشتىن ياندۇردى . ئىككى يىلدىن ئاشتى ، هارام يولغا قەدەم بېسىپ باقمىدىم ، — دېدى قاسىم قاق ، ئۇنىڭ كۆڭلى بۇزۇلغاندەك بولدى .

كۇنچىققانبەگ بىلەن ئوماق بىرپەس جىم بولۇپ كەتتى . ئوماق بېشىنى كۆتۇرۇپ :

— بۇ ، تەقدىر - قىسمەتتىڭ بەگنىڭ بېشىغا كەلگەن چاپقارادىن قۇتۇلۇپ قېلىشى ئۈچۈن دەل چېغىدا ئەۋەتكەنى ئوخشايدۇ ، — دېدى .

— چاپقارا دېگەن نېمە ئۇ ؟ — قاسىم قاق ئوماقتىن سورىدى .

ئوماق تۇرپان ۋاڭى چۇشۇرگەن ئالۋان - سېلىق ، كۇنچىققاندىكى بەگنىڭ ۋاڭ ئالدىغا سالامغا بارىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىشلارنى دەپ بەردى .

— مۇنداق ئىشمىدى ، ئاڭلىسام مامۇت ۋاڭنى مۇشۇ كۇنلەردە «ۋاڭ» دەپ قۇرۇق ناملا بار ، قورسىقىنىمۇ باقالمايۋاتقان بىرنېمە دەيدۇ . ئالتۇندىن بىرنى ئابدۇللا بەگكە ، ئىككىنى ۋاڭغا بەرسە ، ئۇلارنىڭ ئاغزى ئېتىلىپ ، يولۋاس تېرىسى سېلىقىدىن قۇتۇلغىلى بولىدۇغۇ دەيمەن ، — دېدى قاسىم قاق .

ئۇلار بۇ ئىشنى شۇنداق هەل قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدىغان بولدى هەم باشقا ئىشلار توغرۇلۇقمۇ پاراڭلىشىۋالدى .

6

تۇلەك بوۋىنىڭ سەكراتقا چۇشكەندەك ياتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ، كۇنچىققانبەگ ۋە باشقىلار شۇنچە دېسىمۇ ، ئابدۇللا بەگ : «بىز كەلگىلى ئون كۇن بولدى ، قايتمىساق زادى بولمايدۇ» دەپ تۇرۇپلىۋالدى . كۇنچىققانبەگ ، جانقۇلۇ ، توختىكۆل ، بەردىقۇللار خوشلاشقىلى تۇلەك بوۋىنىڭ يېنىغا كىردى . ئاخشام ئىچكەن ئۇچ

قوشۇق ئۇجۇل ئۇمىچى قۇۋۇەت بولدىمۇ ياكى بۇلار بىلەن خوشلىشۇالاي دېگەندەك ، بىۋاي تۇنۇگۇنكىدىن خېلىلا ياخشى كۆرۈنەتتى .

— بوۋا ، بىز ماڭماق بولۇۋاتىمىز ، ۋاڭنىڭ ئادىمى قىستاپ تۇرۇۋالدى ، خەير خوش ، خۇدايىمغا ئامانەت ! — دېدى كۇنچىققاندىگە بەگ تۇلەك بوۋىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ . ئۇنىڭ كۆز چانىقىغا ياش پەردىسى يېيىلغانىدى .

قالغانلارمۇ بىر - بىرلەپ بوۋاي بىلەن خوشلاشتى . ئۇلار : «خوش بوۋا ، خۇدايىمغا ئامانەت» دېگەن گېپىنى ئۆزىنى يىغىدىن تۇتۇۋېلىپ ، ئاران - ئاران دېيەلىدى . تۇلەك بوۋىمۇ بېشىنى مىدىرلىتىپ ئۇلار بىلەن خوشلاشتى .

ئوماق كۇنچىققانىبەگلەرنى ئۇزىتىپ قويۇپلا ئۆزىمۇ يولغا چىقىماقچىدى . «كۇنچىققانىبەگمۇ ، تايۇقمۇ ، توختىكۆل ، بەردىقۇللارمۇ بولمىسا ، مەنمۇ كەتسەم ، بۇ قاملاشمىغۇدەك ، بىر - ئىككى كۇن تۇرۇپ تۇراي» دەپ ئويلىدى - دە ، توختى ، قاسىم قاقلار بىلەن بوۋاينىڭ يېنىغا كىردى . توختى كۇنچىققانىبەگنىڭ تۇرپانغا بارىدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۇزىتىپ قويغىلى كونا قارا قوشۇنلۇقلار مەھەللىسىدىن كەلگەندى . ئوماقلار كىرگەندە ، بوۋاينىڭ بايقى هالى يوق ، لاسسىدە بوشاپ كەتكەندى . بېشىدا گۆھەر ، هەكىم ، ئۇجۇلخانلار هېقىقلىشىپ ئولتۇراتتى . قاسىم قاق يوتقانىنى قايرىپ ، بوۋاينىڭ ئورۇقلاپ تۇتۇكىتەك بولۇپ قالغان پاچىقىنى تۇتۇپ باقتى ، تىرناقلىرىغا قارىدى ، ئوماققا قاراپ بېشىنى لىڭشىتتى . بوۋاينىڭ پۇتى مۇزلاپ ، تىرناقلىرى كۆكىرىپ كەتكەندى .

بوۋاي چۇشكە يېقىن جان ئۇزدى . توختى بىلەن قاسىم قاقنىڭ بولغىنى ياخشى بولدى . ئۇلار مېيىتنى كىچىك بىر ئۆيگە ئەكىرىپ قويۇپ ، ئالدى بىلەن كېپەنلىكنى تەييارلىدى . توختى تۇرپاندا مېيىت ئۇزىتىشقا دائىر ئىشلارنىمۇ ئۆگەنگەندى . بۇنداق ئىشتىن قاسىم قاقنىڭمۇ ئاز - تولا خەۋىرى بار ئىدى . شۇڭا ئىككىسى

ئىشلارنى تېنىمەي ، ئۆز رېتى بويىچە جايى - جايىدا قىلدى . كېپەنلىك تەييارلاش ، سۇغا ئېلىشلارغا ئوماق ، ساتىۋالدى ئاقسا- قال قاتارلىق چوڭلارمۇ قاتنىشىپ ، كۆرۈۋالدى ، بىلىۋالدى . بۇ قېتىمدا بۇرۇنقىدەك قوشاق ئوقۇپ : «ئاغام - دۇغام» دەپ مېيىت- نىڭ قۇلىقىنى سوزۇپ قويىدىغان ئىشلار بولمىدى . بوۋاينىڭ جەستى قالاچ قاناقا ، جاھانبەگلەرنىڭ جەستى قويۇلغان قۇم دۆڭنىڭ بىر تەرىپىگە قويۇلدى . جىنازا ئورنىدا مېيىت قويۇلغان شال دۆڭنىڭ قاپتىلىغا قويۇپ قويۇلۇپ نامىزى چۈشۈرۈلدى . مېيىت نامىزىغا تۆت مەھەللىدىكى ئون ياشتىن يۇقىرى ئەر زات- نىڭ ھەممىسى كەلگەنىدى . ئالدى بىلەن توختى كۆچپىلىككە مې- يىت نامىزىنىڭ قانداق ئوقۇلىدىغانلىقىنى ھەربىرىگە تىلىرىنى كۆرسە- تىپ تۇرۇپ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ قويغاندىن كېيىن ، مېيىت نامە- زى ئوقۇلدى . مېيىت يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ، توخ- تى ئورنىدىن تۇرۇپ دەپنە سۆزى قىلدى ، ئاندىن دۆڭنىڭ قاپتىلە- غا چىقىپ يۇكۈنۈپ ئولتۇرۇپ «ياسىن» سۈرىسىنى بىرىنچى مۇ- بىنگىچە قىرائەت قىلدى...

تۇلەك بوۋىنىڭ جەستى ، ئابدالدا ئىسلام قائىدىسى بويىچە دەپنە قىلىنغان تۇنجى جەسەت بولۇپ قالدى .

شىكىدى تېغى ئىچى . چۈش مەھەل ، ھاۋا خېلىلا سۆرۈن . تار ، ئەگرى - بۈگرى تاغ يولىدا ئابدۇللا بەگ ۋە ئۇنىڭ بەش چېرىكى سېلىق مال ئارتىلغان ئۇچ تۆگە ھەم ئۇچ ئات قوشۇلغان بىر ھارۋىلىق كارۋانىنى ئارىغا ئېلىپ كېتىۋاتاتتى . كارۋان تاغ ئېغىزىدىن ئانچە ئىچكىرىلەپ كىرمىگەنىدى . شىكىدىن ئۆتۈپ ، سىكىر تېغىدىن چىقسىلا ، كۈمۈشىنىڭ سېيى . كۈمۈش ئۆتىكىگە بېرىپ چوڭ يولغا چۈشسە ئۇرۇمچى ، توقسۇن يولى شۇ . ھارۋىدا كۈنچىققانبەگ ، جانقۇلۇ ، بەردىقۇللار پاراڭلىشىپ ئولتۇرىدۇ . ھارۋىنىڭ كەينىدىنلا توختىكۆل ئاتلىق ماڭماقتا . ھارۋىنى بەردە- قۇل ھەيدىگەن بولۇپ ، ھارۋىنىڭ ئارقىسىدا بىر ئاتلىق ئېگەر -

جابدۇق تۇراتتى . ئوماق ، تايۇقلار بەختى هارۋىكەشكە هارۋا ياسىـ تىپ بەرگەندە ، ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ كۇنچىققانبەگگە ئاتاپ شۇنداق هارۋىدىن يەنە بىرنى ياساتقانىدى . ئۇلار هارۋىنى هەيدەپ ئاقتارمىغا كەلگەندە ، ئابدالدىن كەلگەن كىشىلەر هەيران قېلىپ هارۋىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشۋالغانىدى . چۇنكى ئۇلار هارۋىنى سىرىق سۆگەت ياغىچىنى ئېگىپ چېتىپ چاق قىلىپ ، ئوقىنى ئۇزۇن ، شوتىسىنى قىسقا قىلىپ ياسايتتى . هارۋا ـ ئات جابدۇقلىرىنىمۇ پالاس ، چىگە پاخاللىرىدا ئاددىيلا ياسىۋالاتتى . ئەمما بۇ هارۋىنىڭ چاقى كىچىكرەك ، ئوقى قىسقا ، قازىنى چىرايلىق ، شوتىسى ئۇزۇنراق بولۇپ ، ئات جابدۇقلىرى — بوغا ، جىمبۇ ـ جاۋەنلىرىمۇ بۇلغار ، شاۋرۇندىن چىرايلىق قىلىنغانىدى . بۇنداق تۆمۇر هارۋا قۇملۇق يولغا ئەپلىشىپ بەرمىگىنى بىلەن تاغ يوللىرىغا مۇۋاپىق ئىدى .

— ئوماق بىز بىلەن تۇرپانغا بېرىشنى خالىماي ، ماقاتلىق ئىزدەيمەن دەپ قېپقالدى . هە ، بەگ ، ئۇ زادى ماقاتلىقتىن نېمە ئىزدەيدىغاندۇ ؟ — بەردىقۇل كۇنچىققانبەگدىن سورىدى .

— قالاچ قاناقانىڭ : «ئۇغۇش بوۋىلارنىڭ ئىزىنى تاپماي بولمايدۇ» دېگەن گېپىگە يېپىشىۋېلىپ شۇنداق قىلىپ يۇرۇيدۇ . ماقاتلىقتىن نېمە ئىزدەيدىغانلىقىنى مەنمۇ بىلەلمىدىم . بەلكى ئۇ بىز ئويلاپ يېتەلمىگەن بىر ئىشلارنى ئويلاۋاتقاندۇ ، — دېدى كۇنچىققانبەگ .

— بەگ ، سىزنىڭ راستىنلا تۇرپانغا بارغۇڭىز يوقمۇ ؟ — توختىكۆل سورىدى .

— كۆڭلۈم تارتمايۋاتىدۇ . بارسام يۇرتقىمۇ ، ئۆزۈمگىمۇ بىر تالاي يۇك ئارتىۋالارمەنمىكىن ، دەپ ئويلاپ قېلىۋاتىمەن .

— سىز ـ بىزگە ئارتىدىغان قانداق يۇكتۇ ئۇ ؟

— قانداق يۇك بولماقچى ، سېلىق بولمامدۇ . يۇزتۇرا تۇرۇپ بىزگە جىق ئالۇۋان ـ سېلىق ئارتىپ قويسا ، ياق ، دەلەلمەدىمەن .

— شۇڭىزە...

كۈنچىققانىبەگ بىگىز بارمىقىدا كالپۇكىنى بېسىپ قويۇپ ئابـ
دۇللا بەگكە قارىدى . ئۇ ئىككى چېرىكى بىلەن توپنىڭ ئالدىدا
كېتىۋاتاتتى .

— ئابدۇللا بەگ ، ئۇسالىق ئىچىۋالمىسىز ، ئۇسسىغانسىز ، —
دېدى كۈنچىققانىبەگ ئاۋازىنى ئۇنلۇك چىقىرىپ .

قاينىاق سۇغا ئازراق سۈت قوشۇپ ، جىگدە سېلىپ تەييارلىنىـ
دىغان ئۇسسۇزلۇق ئابدۇللا بەگكە تېتىپ قالغانىدى ، شۇڭا ئىككى
چېرىكنى مېڭىۋەر دەپ قويۇپ ، ئۆزى توختاپ تۇردى . توختىكۆل
بىر تۇلۇمدىن قاچىغا ئۇسسۇزلۇق قۇيۇپ ئابدۇللا بەگكە بېرىۋاتقانـ
دا ، ھارۋا قېقىلىپ كېتىپ قاچىدىكى سۇ تۆكۈلۈپ كەتتى . بەردىـ
قۇل ھارۋىنى توختاتتى . توختىكۆل قاچىغا قايتىدىن سۇ قۇيۇپ
ئابدۇللابەگكە بەردى . ئابدۇللابەگ قاچىنى كۆتۈرۈپ سۇ ئىچىۋاتقانـ
دا ، كۈنچىققانىبەگ يېنىدىكى كىچىك بىر سۇ قاچىسىدىن قاچىغا
سۇ قۇيۇپ ئىتتىك ئىچىۋالدى . ئابدۇللابەگ قاچىنى قايتۇرۇپ
بەرگەندىن كېيىن ، توختىكۆل تۇلۇمدىن سۇ قۇيۇپ قاچىنى كۈنـ
چىققانىبەگكە بەردى . ئۇنىڭ كەينىدىن جانقۇلۇ ، بەردىقۇل ، تۆختىـ
كۆللەر ئىچتى . ئابدۇللا بەگ ئۇسسۇزلۇقنىڭ تەمىنى ئاغزى ـ
ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى . توختىكۆل ئۇسسۇزلۇقنى قانداق
تەييار قىلىدىغانلىقىنى ئېزىپ ـ ئىچۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى...
توختىكۆلنىڭ گېپىنى تۈگىمەي ، كۈنچىققانىبەگ دەسلەپ قانتىق قېـ
قىلىپ يۆتەلدى ، ئارقىدىنلا ھۆ ـ ھۆ قىلىپ كۆكۈچ سۇ ياندۇـ
رۇشقا باشلىدى ، چىرايى تاتىرىپ ، كۆزلىرى ئەلەس ئادەمنىڭ
كۆزىدەك چانىقىدا ئۇياق ـ بۇياققا ئېغىشقا باشلىدى . جانقۇلۇ
دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ چۈلۈڭۈرنى ھارۋىنىڭ شوتىسىغا باغلاپ
قويۇپ ھارۋىغا چىقتى . ئۇنى بېشىدىن يۆلەپ تۇرۇپ غولىغا
يېنىك ـ يېنىك ئۇرغاچ :

— ئاتا نېمە بولدۇڭ ، بىزنى قورقۇتمىغىنا ، — دېگىلى
تۇردى . توختىكۆل :

— ئابدۇللا بەگ ، قانداق قىلىمىز ، كۈنچىققانىبەگ بولالمىغـ

لى تۇردى ، — دېدى .
ئابدۇللا بەگ ئالاقزادە بولۇپ :
— ھېلى ئىچكەن سۇيىمىز چاتاق ئەمەستۇ ؟ — دېدى ئۆزىدىن ئەنسىرەپ .
— بىز دائىم ئىچىپ كېلىۋاتقان ئۇسسۇزلۇق سۇ ئۇ ، نېمە چاتىقى بولىتتى ، ئون يىلنىڭ ئالدىدا ئاتام بىر قېتىم مۇشۇنداق بولۇپ ، بىر ئايدا ئاران ساقايغان . ئۇ چاغدا بۇنىڭدەك كۆكۈچ سۇ ياندۇرمىغان ، ئابدۇللا بەگ ، قانداق قىلىمىز ، ئاتامنى ۋاڭ ئالدىغا مۇشۇنداق كېسەل قىلىپ ، ۋاڭغا باقتۇرغىلى ئاپىرىمىزما ! — دېدى جانقۇلۇ .
ئابدۇللا بەگ خىيالدا قالدى ، «ۋاڭ ،مۇشۇنداق كېسەل ئادەمنى ئەكەلدىڭمۇ ؟ ، دەپ خاپا بولسا ياكى يولدا ئۆلۈپ تارتىپ قالسا قانداق قىلغۇلۇق» دېگەنلەرنىمۇ ئويلىدى .
— سىلەرچە قانداق قىلساق بولار ؟ — ئۇ جانقۇلۇدىن سورىدى .
— چىڭ ماڭساق ، تۇرپانغا ئالتە كۈندە ئاران بارالايمىز . يولدا بىر ئىش بولۇپ قالسا قانداق قىلىمىز . مەن ئاتامنى قايتۇرۇپ كېتەيمىكىن ، — دېدى جانقۇلۇ .
ئابدۇللا بەگ ئويلىدى ، دەڭسەپ كۆردى ، كۈنچىققانىبەگنى تۇتقان كېسەلنىڭ ئېغىرلىقىنى چىرىكلەرمۇ كۆردى . «ئەڭ ياخشى ئامال ، ئۇنى ئوغلى بىلەن قايتۇرۇۋېتىش» دېگەن خىيالغا كەلدى ـ دە ، جانقۇلۇغا :
— بولدى ، سەن ئاتاڭنى قايتۇرۇپ كەت ، ماۋۇ ئىككىسى سوۋغاتلىق ، سىلىق مالنى ئېلىپ بىز بىلەن بارسۇن ، — دېدى .
توختىكۆل شۇئان ھارۋىدىن چۈشۈپ بىر ئاتنى چىقىرىپ ھارۋىدىكى ئېگەرنى ئېلىپ ئۇنىڭغا توقۇدى .
— بىز قايتىپ كەلگۈچە كۈنچىقانىبەگكە بىر ئىش بولماس ـ ھە ؟ — بەردىقۇل توختىكۆلنىڭ يېنىغا كېلىپ پىچىرلىغاندەك پەس ئاۋازدا سورىدى .

— خۇدايىم ساقلا ، — توختىكۆل شۇنداق دەپ قويۇپلا جانقۇ-
لۇغا قاراپ قويۇپ ئېتىغا مىندى . جانقۇلۇ ھارۋىنى كەينىگە ياندۇر-
دى . بەردىقۇل دىم - دام ، دىم - دام ئارقىسىغا قايرىلىپ كېتىۋاتـ-
قان ھارۋىغا قاراپ قويماتتى ، توختىكۆل بولسا بىغەم كۆرۈنەتتى .
ئۇنىڭ چىرايىدىن ئەنسىرىگەندەك بىرەر ئالامەتنى كۆرگىلى بول-
مايتتى ، بەلكى خاتىرجەملىك چىقىپ تۇراتتى . بۇنىڭغا بەردىقۇل
ھەيران ئىدى .

— قالتىس قاملاشتى ، ئابدۇللا بەگ ئىشىنىپلا قالدى . تېخى
سېنى «بىر ئىش بولۇپ قالسا قانداق قىلغۇلۇق» دەپ غەمدە قال-
دى ، — دېدى جانقۇلۇ ، ھارۋا بىر دوقمۇشتىن ئۆتكەندىن
كېيىن .

— قاملىشىشتىغۇ قاملاشتى ، جېنىمنىمۇ ئاز قويدى . تاماكا
سۇيى ئاجايىپ ئاچچىق ، سېسىق بىرنېمىكەن ئۇ .

— ئىككى قاچا ئۇسسۇزلۇق ئىچىپ ، تۇزەلدىڭغۇ مانا .

تاماكا سېلىپ قاينىتقان سۇدىن ئازراق ئىچىۋېلىپ بىردەملىك
«كېسەل» بولۇۋېلىشنى كۈنچىققانبەگكە قاسىم قاق ئۆگەتكەندى .
كۈنچىققانبەگنىڭ تۇرپانغا — ۋاڭ ئالدىغا سالامغا بېرىشقا پەقەت
كۆڭلى تارتمايۋاتقانلىقىنى ، بارماسلىقنىڭ ئامالىنى ئىزدەپ يۈر-
گەنلىكىنى ئوماقتىن ئاڭلىغان قاسىم قاق مۇشۇ ئامالنى كۆرسەت-
كەندى . بۇ چاردىن جانقۇلۇ ، توختىكۆلنىڭ خەۋىرى بولسىمۇ ،
بەردىقۇل بىلمەيتتى ، كېتىۋېتىپ توختىكۆل ئۇنىڭغا ئېيتىپ قوي-
ماقچى بولغاندى .

ئوماق تۇلەك بوۋىنىڭ ئۇچىدىن كېيىن ، تېپىق ئوڭچى بىلەن
يارداڭلىشىتىكى ماقاتلىقتا قاراپ ماڭدى . كۈنچىققانبەگ ئۇ ماقاتلىق-
نى ياش چېغىدا ئاتىسى بىلەن ئوۋغا كېتىۋېتىپ مۇنداقلا بىر
كۆرۈپ قالغانىدى . ئۇنىڭغا ھازىر ئەللىك يىلغا يېقىن بولۇپ
قالدى . شۇڭا قايسى تەرەپ بىلەن مېڭىشىنىمۇ ئېنىق دەپ بېرەلمە-
دى . شۇ قېتىمدا تېپىقمۇ بار ئىدى . يارىمى بولۇپ قالار دەپ ،
ئۇنى ئوماقتا قوشۇپ بەردى . ئارىدا ئۇزۇن يىل ئۆتكەچكە ، ئۇمۇ
ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمىدى . پەقەت : «قۇمەرياڭنىڭ جەينىكىدىن

يېكەنبۇلجمال تەرەپكە كېتىۋېتىپ ، قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى بىر ياردائلىق بويىدا كۆردۇق» دېدى . ئوماق ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە جايلارنى كۆڭلىدە چەنلەپ باقتى . قۇمدەريانىڭ ئىگىلىگەن جەينەكىگە قاراداي ئۇدۇل كېلىدۇ . قارادايدىن تارىمنى ياقلاپ تۆۋەنگە ماڭغاندا ، ئارغان ، تۇقۇمدىن ئۆتۈپ ئاندىن يېكەنبۇلجمالغا بارىدۇ . ئالدىنقى ھەپتىدە ئۇ كۆرگەن ماقاتلىق ، ئارغانىنىڭ كۈنپېتىش ئۇدۇلىدا ، قۇملۇق ئىچىدىكى ماقاتلىق ئىدى . ماقاتلىقنىڭ بىر تەرىپىدە كونا ئېقىن ئىزى ، يەنە بىر تەرىپىدە ياردائلىق بار ئىدى . «مەن كۆرگەن ماقاتلىق بىلەن كۈنچىققانبەگلەر كۆرگەن ماقاتلىقنىڭ ئارىلىقى يىراق ئەمەستەك قىلىدۇ . دەۋاتقىنىمىز بىر ماقاتلىقمۇيا ؟» ئوماق كېتىۋېتىپ شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ ، تېپىقتىن سورىدى :

— ماقاتلىقنىڭ بىر تەرىپىدە كونا زۇ بارمىكەن ؟

— بىز ماقاتلىقنىڭ ياردائلىق تەرىپىنىلا ياقلاپ ماڭغان ، باشقا تەرەپلىرىنى كۆرۈپ باقمىدۇق .

— ياردائلىقنىڭ ئۇستىگە چىقىپ باققانمۇ ؟

— ياق ، چىقىپ باقمىدۇق .

— كېيىن سەن ئۇ تەرەپكە بېرىپ باقتىڭمۇ ؟

— ياردائلىقىقا بېرىپ باقمىسامۇ ، شۇ قۇملۇقىتا جىق ماڭدىم .

— ياردائلىقتىكىدىن باشقا ماقاتلىق كۆردۈڭمۇ ؟

— ياق ، كۆرمىدىم .

ئوماق ئۆزى كۆرگەن ماقاتلىق بىلەن كۈنچىققانبەگ بىلەن تېپىق دېگەن ماقاتلىقنىڭ بىر ماقاتلىق ياكى باشقا ـ باشقا ماقاتلىقلىقىغا بىرنېمە دېيەلمەي قالدى .

— بىز ئالدى بىلەن ، — دېدى ئوماق تېپىققا ، — قۇمدەريا تەرەپكە بېسىپ ماڭايلى ، ئارغانىنىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاندىن كۈنپېتىش تەرەپكە ماڭايلى .

تېپىق نېمە دەيتتى ، ئوماق نەگە باشلىسا ، ئەگىشىپ ماڭسا ، بۇيرۇغىنىنى قىلسىلا بولدى . ئۇلار ماڭدى ، ماڭدى ، قانچىلىك

ماڭغىنىنى ، نەگە كېلىپ قالغىنىنى بىلمەيتتى . قاياققا قارىسا ئوخشاش كۆز يەتمەس قۇملۇق ، شەكلى ، ئېگىز ـ پەسلىكى ئوخ-شىمىسىمۇ رەڭگى ئوخشاش دۆڭە ـ دۆڭلەر . شامال ئۇزۇلمەيدىغان مۇشۇ ئاي ، مۇشۇ كۈنلەردە ئۇلارنى مەنزىلىگە ئامان ـ ئېسەن يېرىڭالسۇن دېگەندەك ، شامالنىڭ شەپىسى يوق ، جاھان تىمتاسلىق ئىدى . كۈن كەچكە يۇزلەنگىلى نە چاغ . ئۇلار مېڭىپلىڭاتتىدۇ ، مېڭىپلىڭاتتىدۇ .

— ۋۇي ، بۇرۇن مەن مېڭىپ باقمىغانلا بىر جايغا كېلىپ قالغاندەك قىلىمىز ، — دېدى تېپىق بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىغاندىن كېيىن .

ئۇلار ئېگىز ، ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىر قۇم دۆڭە-سىگە ئۇسۇپ قالدى . كۈنمۇ ئۆز ئۇڭىسىنى تاپىدىغان چاغ بولۇپ قالغانىدى .

— قانداق قىلىمىز ، قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتىمىزمۇ ياكى··· — تېپىق ياكى مۇشۇ يەردە قونىمىزمۇ ، دېمەكچىدى ، گېپىنى توختـ-تىڭىلىپ ئوماققا قارىدى .

ئوماقنىڭ نېمىلا بولمىسۇن قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتۈپ نېرىسىغا قاراپ باققۇسى كەلدى . ئۇلار قۇم دۆڭىسىگە يانباغىرلاپ مېڭىپ چىقىشقا باشلىدى . تۆگىلەر كەڭ ئالىقانلىق پۇتلىرىنى ئالدىرىماي يۆتكەپ ، بىر خىل مېڭىشتا ئۆرلىمەكتە . ئادەم بىلەن ئاتلار بولسا قۇمغا پاتقان ئايىغىنى سۆرىگەندەك يۆتكەپ تەستە ئىلگىرىلىمەكتە .

— ئۇھ ، — دېدى ئوماق قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ بولۇپ موككىدە ئۆزىنى تاشلاپ ئولتۇرۇپ ، — نېمانداق ئېگىز ، بۇ قۇم دۆڭىسى .

— ۋۇي ، بىز قۇمدەريانا كېلىپ قاپتۇق !

— نېمە ، قۇمدەريانا ؟ ! — تېپىقنىڭ گېپىدىن ئوماق چۆچۈ-گەندەك ھەيران قېلىپ پەسكە كۆز يۈگۈرتتى . دېگەندەك كۈنپە-تىشتىن كۈنچىقىشقا سوزۇلغان كەڭ بىر ئېقىن ئىزى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

— ماقاتلىق ئىزدەيمىز دەپ قۇمدەريانا كېلىپ قالغىنىمىز-

نى ، دەريانىڭ قايرىلغان جەينىكى نەدە ئەمدى ؟ — ئوماق تېپىقتىن سورىدى .

— بەك تۆۋەنلەپ كەتكەن ئوخشايمىز ، يۇقىرىلاپ مېڭىۋەر- سەك جەينەككە ئۇسسىزغۇ دەيمەن ، — دېدى تېپىق .

بۇ چاغدا كۈن پېتىپ بولغاندى . ئۇلار ئېقىن ئېچىدە قونۇپ ، ئەتە سەھەر ماڭماقچا كېلىشىپ ، قۇم دۆۋىسىدىن چۈشتى . بۇ ئۇلارنىڭ بۇ سەپىرىدە ئۆتكۈزىدىغان ئىككىنچى كېچىسى ئىدى...

7

ئاي تېخى چىقمىغان بولسىمۇ ، ئاسمان سۈزۈك ، ئوچۇق ئىدى ، يۇلتۇزلار جىمىرلايتتى . ئادەتتە كۈز ئاسمىنى كۆپ هاللاردا بۇلۇتلۇق بولىدۇ ، ئەمما بۇ قۇملۇقنىڭ ئاسمىنى تاسادىپىي بىر ئەھۋال بولمىسلا دائىم ئوچۇق . چۈنكى ، كۈنچىقىش ، كۈنپې- تىش ، شىمال ، جەنۇبتىكى دېڭىز - ئوكيانلار بۇ قۇملۇقتىن يىراقتا ، بەكمۇ يىراقتا . نەملىكنى توشۇغۇچى هاۋا ، بۇلۇتلار ئاس- مان - پەلەك تاغلاردىن هالقىپ ئۆتەلمەيدۇ . شۇڭا بۇ زېمىن نەم هاۋاغا ، بۇلۇتقا ، يامغۇرغا تەشنا . بۇنىڭ ئەكسىچە شامال ، بوران ، قۇيۇنغا باي . بولۇپمۇ ، كۈز كۈنلىرىدە شامال ئۈزۈلمەيدۇ ، بۇگۈن- كىدەك شامالسىز بۇنداق تىنچ كېچە كەمدىن - كەم بولىدۇ .

ئوماق بىلەن تېپىق ئۇيقۇغا يۇمشاق ، ئەمما سوغۇق قۇمغا سالغان پالاس ئۈستىدە خېلىدىن بېرى جىمىرلاۋاتقان يۇلتۇزلارغا ، يىراقتىن ئاستا سۈزۈلۈپ كۆرۈنۈۋاتقان ئايغا قاراپ خىيال سۈرۈپ ياتماقتا . تېپىق «ئوۋچى» ئاتالغاندىن بۇيان نە - نەلەردە ، نېمىلەر- نى ، قانداق ئوۋلىغانلىقلىرىنى ، مۇشۇنداق قۇملۇقلاردا قانچىلىك قونغانلىقىنى كۆز ئالدىدىن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى . ئوماق بولسا سۆ- گەتتاغدىن قارا قوشۇن كۆلى تەرەپنى كۆزلەپ كۆچۈپ مېڭىپ بوراندا قالغانلىقىنى ، ئېزىپ قېلىپ بۇلاقكۆلدىكى قالۇچىلار ئارد- سىغا بېرىپ قالغانلىقىنى ، قالاچ قاناقانى ، تايۇق ، ئۇلامخانلارنى ،

تۆمۇرنىڭ تۇغۇلۇشىنى ، «دىۋە ئادەم» چەپەرنى ۋە كېيىنكى ئىشلا-رنى ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — ھازىرقى مەھەللىسىنى ، قارامتۇر نەپسى ئوپقان ئۇزۇن چاچلىقلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى . بولۇپمۇ ، قالاچ قاناقانىڭ : «باللىرىڭ كارامەت ئادەم بولىدۇ ، ئۇغۇش - ئەجداد بوۋىلارنىڭ ئىزلىرىنى تاپىدۇ···» دېگەنلىرى ھازىرمۇ ئۇ-نىڭ قۇلىقى تۇۋىدە ئەكس سادا بەرمەكتە ئىدى .

«قاناقا ئېيتقان زادى قانداق ئىزدۇ ، ماقاتلىقلار شۇ ئىزلار-نىڭ بىرىمۇ ئەمەسمۇ ، ئەگەر قۇملۇقتىكى ، قاقشاللىق يېنىدىكى ماقاتلىقلار ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز ياتقان جاي بولسا ، ئۇلار ئۇ يەرگە نەدىن ، قانداق كەلتۈرۈلدى ؟ قۇملۇققا نېمىشقا ئەكېلىدۇ ؟···» ئۇ شۇلارنى خىيال قىلدى ، ئەمما خىيالىنىڭ ئاخىرىنى ئۇزەلمىدى . ئوماق ئۇنى ئويلاپ ، بۇنى ئويلاپ ، خىيالى يەنە ئالدىنقى قېتىمدا كۆرگەن كونا ئېقىن ئىزى بىلەن يارداڭلىق ئوتتۇرىسىدىكى ماقات-لىقتا كېلىپ توختىدى . «كۈنچىققانبەگ ، تېپىقلار كۆرگەن ماقات-لىق ، چەپەر كۆرگەن ماقاتلىق بىلەن مەن كۆرگەن ماقاتلىق بىر قۇملۇق ئىچىدە ، قۇمدەريا بىلەن ئارغان ئارىلىقىدا ئىكەن . ئەگەر ئۇچى ئۇچ ماقاتلىق بولسا ، نېمىشقا ئالدىنقى ئىككىسىنىڭ بىرەر-سى بولسىمۇ ئۇچرىمايدۇ···»

— ھېلىقى كىشى نېمە ئادەم ئۇ ؟

تېپىقنىڭ سوئالى ئوماقنىڭ خىيالىنى مۇھىم يېرىدىن ئۇزۇ-ۋەتتى .

— كىمنى دەيسەن ؟ — ئوماق بېشىنى بۇراپ تېپىققا قارىدى .

— ھېلىقى قاسىم قاق دېگەن ئادەمنى دەيمەن .

ئوماق ئەجەبلىنىپ ئىتتىك تېپىققا قارىدى .

— قانداق دەيسەن ؟

— ئۇ ماڭىدىغان چېغىدا مېنى بىر يانغا تارتىپ : «ئاڭلىسام سىز بەگ بىلەن بىللە ماڭماي ، ئوماق بىلەن ئىككىڭلارلا ماڭىدە-كەنسىلەر . ئۇ بەك ياخشى ئادەمكەن ، قۇملۇق ئىچىنى بەك خەتەر-لىك دەيدۇ ، ئۇنىڭغا ئوبدان ئىگە بولۇڭ ، يالغۇز قويماڭ» دەپ

بەك جېكىلىدى . قارىسام سىزگە بەك ئامراقكەن . قانداق تونۇشۇپ قالغانتىڭلار ؟

ئوماق ياتقان يېرىدىن قوپۇپ ئولتۇردى ، «مۇنداق دېگىن» دەپ كۆڭۈللۈك ھەجىيىپ قويدى . ئۇلارنىڭ بىر تەرىپىدە تۆگىلەر يېتىپ تۇرۇپ يېگەنلىرىنى ئاۋاز چىقىرىپ كۆشەۋاتاتتى . بىر ئاز دەمنى دۇمبىسىگە مىندۇرۇۋېلىپ بىر كۇن كەچكىچە قۇملۇقتا ھېلى دۆڭگە ئۆرلىسە ، ھېلى يەنە تۆۋەنلەپ ، ئېگىز - پەس بولۇپ قاتتىق ھارغان ئاتلار جىممىدە ئۇخلاۋاتاتتى .

— ئىلگىرى ئۇنىڭ بىلەن تونۇشمايتتىم . كورلىغا بېرىپ - كېلىپ يۇرۇپ ، بولۇپمۇ كۇنچىققانبەگنىڭ ئىشىغا مېڭىپ يۇرۇپ تايۇق بىلەن ئىككىمىز ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالدۇق ، — ئوماق ئۇنىڭ بىلەن دەسلەپ قانداق تونۇشۇپ قالغانلىقىنى ، ئۇنىڭ ھېلىقىدەك ئىشلىرىنى ئاغزىغا ئالمىدى ، — بىزگە ئوخشاش ئىش كۆرمىگەن ، جاھاننىڭ رەڭۋازلىقلىرىدىن زادىلا سىرتىغى يوق ئادەمگە ئۇنىڭ ياردىمى چوڭ بولدى··· — دەپ ئۇنىڭ بىر قاتار ياخشى تەرەپلىرىنى سۆزلەپ بەردى .

— ۋۇي ، تاماكا سۇيى ئىچسە ، بەگكە ھېچ ئىش بولماس - ھە ؟ !

— چاپقارادا بولما ، بىزنى ئىشەندۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزى ئىچىپ كۆرسىتىپ قويغان ، كەينىدىن بىر - ئىككى قاچا سۇ ئىچىۋەتسىلا ئوڭۇشلۇپ قالىدىكەن .

— مۇنداق ئامالمۇ بار ئىكەن - ھە ؟

— جاھاندا ئىشلار جىق ئىكەن . بىز قۇملۇقتىن چىقمىغاچقا ، جاھان مۇشۇ دەپلا يۇرۇيدىكەنمىز . يۇرتلارنى كۆرسە ، باشقىلار بىلەن ئارىلاشسا ، ئادەمنىڭ كۆزىمۇ ئېچىلىدىكەن ، بىلىدىغانلىرىمۇ ، ئويلايدىغىنىمۇ ، خىياللىرىمۇ كۆپ بولىدىكەن···

تۆگىلەر ئۆزىچىلا ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىشتى ، ئاتلارمۇ بىر تەرەپكە قاراپ قېلىشتى .

— نېمە بولغاندۇ ؟ — تېپىق شۇنداق دەپلا ياتقان يېرىدىن

چاچرىغاندەك تۇرۇپ ، ئات ، تۆگىلەر بويۇندىغان تەرەپكە قارىدى ، — تۆگە ، ئوچ تۆگە ، — دېدى - دە ، باش تەرىپىگە قويۇپ قويغان شىراقلىق مىلتىقىنى قولىغا ئالدى .

ئوماقمۇ شۇئان ئۆرە بولۇپ قاراپ كۆز يېتىم يەردە بۇلار تەرەپكە قاراپ تۇرغان چوڭ - كىچىك ئوچ تۆگىنى كۆردى . تۆگىلەر ئاي يورۇقىدا ئېنىق كۆرۈندى .

— نېمە قىلاي دەيسەن ؟ — ئوماق تېپىققا قارىدى ، ئاۋازىدىنلا ئۇنىڭ جۇدۇنى تۇتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى ، شۇ تاپتا ئالدىنقى قېتىمدا مۇشۇ قۇملۇقتا ئېزىپ قالغىنىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ ، ئۇلارنى ئۇلار ئىزدىگەن ماقاتلىق يېنىغا ئەكېلىپ قويۇپلا غايىب بولغان تۆگىلەر ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كەلگەندى ، — ئاتامسەن ، گۆشىنى يەمدۇق ياكى گۆش - تېرىسىنى ئېلىپ كېتەمدۇق ؟

— ئۆزى كېلىپ قالغاندىكىن ئاتاي دېگەن .

ئوماق ئالدىنقى سەپتىكى تۆگىلەرنىڭ ئىشىنى سۆزلەپ بەردى .

— ۋۇي ، شۇنداق ئىشمۇ بولدىما ، بۇلار شۇ تۆگىلەردىن بولمىسۇن يەنە ، تاس قاپتىمەن ، ماۋۇ تۆگىلەرگە يانتاقتىن جىقراق تۆكۈپ بېرىپ ، ئاتنى ئېلىپ نېرىغا كېتىپ قاراپ تۇرايلى ، ئۇلار تۆگىلەرنىڭ يېنىغا چوقۇم كېلىدۇ ، — دېدى تېپىق .

— ئۇلار بىزنى كۆرۈپ بولغاندۇ ، كەلمەسمىكىن .

— تۆگىنىڭ كۆزى كېچىسى سەللا يېراقتىكى نەرسىنى ئىلغا قىلالمايدۇ ، پەقەت تۆگىنىڭ ئىدىنى[1] خېلى يېراقتىنلا بىلىۋالىدۇ .

ئۇلار مەخسۇس تۆگىلەرگە دەپ ئۇششاق توغرالغان يانتاقتىن ئىككى تاغار ئېلىۋالغانىدى . بىر تاغاردىكى يانتاقنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تۆگىلەر ئەتراپىغا بىرنەچچە يەرگە تۆكۈپ قويۇپ نېرىغا كەتتى .

دېگەندەك ، ھېلىقى تۆگىلەر بىر دەسسەپ - ئىككى دەسسەپ بۇلارنىڭ تۆگىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ ، ئۆزئارا ھىدلاشقاندىن كېيىن

---

① ئىد — ھىد ، پۇراق .

ۋاشىلدىتىپ يانتاقلارنى يېيىشكە باشلىدى .
— ياۋا تۆگىلەر ئاچ قالمىسىلا كېچىسى مېڭىپ يۈرمەيدۇ ، بۇلار ئاچ قاپتىكەن ، — دېدى تېپىق پەس ئاۋازدا .
قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق بۇ جەزىرە ـ دەشت قۇملۇقتا كېچىدە تېنەپ يۈرگەن ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئۆزلىرى تۆكۈپ قويغان يانتاقنى يېگەنلىكىدىن ئوماق ئۆزىنى خۇشال ھېس قىلماقتا ئىدى . ئۇ ھېلىقى ئىشتىن كېيىن ياۋا تۆگىلەرنى قانداقتۇر بىر خىل خاسىيەتلىك ھايۋان دەپ قارايدىغان بولدى ...
ئوماق ، تېپىقلار ئۆزلىرىنىڭ قاچان ئۇخلاپ قېلىشقىنىنى بىلمىدى . ئۇلار ياۋا تۆگىلەرگە قاراپ يېتىپ ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كىرپىك قېقىشتى . ئۇلار ئويغانغاندا تاڭ يورۇپ قالغانىدى . كۆزلىرىنى ئېچىپلا تۆگىلەرگە قارىدى . ئۆزلىرىنىڭ تۆگىلىرى چۇشەپ قويغان بويىچە تۇراتتى ، ياۋا تۆگىلەر كۆرۈنمەيتتى . ئۇلار يېقىن بېرىپ قارىدى ، تۆكۈپ قويغان ئوتلار پاك ـ پاكىز تۈگىگەنىدى . ئىزىدىن بىلدىكى ، ئۇلار ئاياغ تەرەپكە كەتكەنىدى .
— قانداق قىلىمىز ؟ — تېپىق سورىدى .
— ئاخشام دېيىشكىنىمىز بويىچە كۈنپېتىشقا قاراپ ماڭايلى ، ماقاتلىق ئۇچراپ قالسا ، ئۇنى كۆرەرمىز ، بولمىسا تارىم دەرياسىغا ئۇسىمىز شۇ ، چوڭ يولغا چۈشۈپ مەھەللىگە كەتمەمدۇق ، — دېدى ئوماق .
تېپىقنىڭ كۆڭلى تىندى . ئۇ ئوماق ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئىزى بىلەن ماڭايلى ، دەمدىكىن دەپ بەك ئەنسىرىگەنىدى . ئەگەر تۆگىلەرنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ ماڭىدىغان بولسا ، كۆلشەھىرى تەرەپكە كېتىپ قېلىپ ، قايتىپ كەلمەك تەس بولاتتى ، ئۇلار ئەتىگەنلىك تاماقنى ئىككى كېسىمدىن بۇلماق قاتمىسى بىلەن بىردىن پوستلاق قۇيمىسى يېدى . ئات ، تۆگىلەرنى سۇغا قاندۇرۇۋېلىپ ، ئۇچىنچى كۈنلۈك سەپىرىنى باشلىدى . ئەتراپ تۇنۇگۈنكىدەك چەكسىز قۇم ، قۇم دۆڭلىرى . ئوماق ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدا ماڭغان قۇملۇققا ئوخشىمىدىكىن دېسە ، قۇم دۆڭلىرىنىڭ قويۇق ـ شالاڭلىقى ئوخشى-

مايدىغاندەك ، ئوخشىمامدىكىن دېسە ، بىر يەرلىرى ئوخشاپ قېلىۋاتقان .

— تېپىق ، سەن بۇ قۇملۇقتا مېڭىپ باققانمۇ ؟

— بۇ ئون ـ يىگىرمە يىل ئىچىدە مېڭىپ باقمىغاندەك قىلىمەن .

— قانداقسىگە دەيسەن ؟

— بۇ قۇملۇقتا ئېگىزكەن دېگۈدەك قۇم دۆڭلىرى يوق ئىكەن .

— مەنمۇ بۇنىڭغا ھەيران قېلىۋاتىمەن . نېمىشقا شۇنداق بولىدۇ ؟

— بۇنى مەن قانداق بىلىمەن .

ئۇلار بۇ قۇملۇق توغرىسىدا ئەنە شۇنداق پاراڭلار بىلەن بولۇپ خېلى ماڭدى ، تېپىق ئارىلاپ قۇم دۆڭلىرىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ قويۇاتتى . چۈشكە يېقىن ئۇلار خېلىلا ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ قالدى . تېپىق قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ باقماقچى بولدى . ئات بىلەن چىقاي دېسە ، ئاتنى ھارغۇزۇپ قويىدۇ ، ئالدىدا باسىدىغان يەنە قانچىلىك قۇملۇق بار ، بىلگىلى بولمايدۇ ، ئاتنى ئاياش كېرەك . ئۇ ئاتنى ئوماقتا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، يانباغىرلاپ مېڭىپ چىقىپ كەتتى . قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ، ئۇ تەرەپكە قاراپلا :

— كىچىك بىر مەھەللە بار ئىكەن ، ئادەم بارەك قىلمايدۇ ، — دېدى ئۇنلۇك .

— مەھەللە ! — ئوماق شۇنداق دەپلا تېپىقنىڭ چۈشۈشىنى ساقلىماي ئاتتىن چۈشتى ـ دە ، ئات ، تۆگىلەرنى يېتىلىگىنىچە قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ماڭدى . ئۇ بىر قەدەم ئالدىغا ئۆرلىسە ، ئىككى قەدەم كەينىگە سىيرىلەتتى ، قۇم دۆۋىسى ئېگىزلەپ ئۇنىڭ بىلەن بولغان ئارىلىقى ئۇزىراپ كېتىۋاتقاندەك بىلىنەتتى . ئۇمۇ تېپىققا ئوخشاش يانباغىرلاپ مېڭىشى كېرەك ئىدى ، بۇنداق قىلىغاندا ۋاقىت كۆپرەك كەتكەن بىلەن ، كۈچ كۆپ كەتمەيتتى . پەللە-

گه پەم بىلەن يېتىش كېرەك ، ئۇ داۋانلىق بولغاندا تېخىمۇ شۇنداق . قارا كۆچكە تايىنىپ قارامىلىق بىلەن ئىش كۆرسە ، كۆپ هاللاردا نەتىجە ئەكسىچە بولۇپ قالىدۇ . ئوماق كۆچىنىڭ يېرىمى خوراپ بولغاندا ، تېپىق ماڭغان ئىز بىلەن يانباغىرلاپ ئوشۇقىغىچە قۇمغا پېتىپ قەدىمىنى تەستە يۆتكەپ ئۆرلىمەكتە .

قومۇش ، يېكەن ، يۇلغۇن شاخلىرى ئارىلاش ياسالغان يىگىرمە نەچچە ئۆيلۈك ساتمىنىڭ ئوچتىن بىر قىسمى بېلىگىچە قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئۆز سىياقىدا تۇراتتى ، قالغانلىرىنىڭ بەزىلىرى يېرىم - يارتا ، بەزىلىرى پۈتۈنلەي چۈۋۈق ، بەزىلىرى ياغاچلىرىلا قۇمدىن چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان ۋەيرانە هالەتتە تۇراتتى . ساتمىلار رەتسىز ، قالايمىقان ياسالغان بولۇپ ، ئۆز سىياقىنى ساقلاپ تۇرغان ساتمىلارنىڭ ياغاچلىرىدىن ، تۇجۇپىلەپ ياسىلىشىدىن ، بۇ ساتما ئىگىلىرىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ، شارائىتىنىڭ بىرقەدەر ياخشىلىقىنى بىلگىلى بولاتتى . ئوماق قومۇشلارنى ، يۇلغۇن شاخلىرىنى تۇتۇپ باقتى ، بۇ ساتمىلارنىڭ تاشلىۋېتىلگىنىگە ئۆزاق بولغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى . ئۇلار ئات ، تۆگىلەرنىڭ ئالدىغا يەملىك تاشلاپ بېرىپ ، ئەتراپقا قاراپ باقتى . مەھەللىدىن ئۇچ يۇز قەدەمچە نېرىسىدىكى پاكارراق قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە ئوتتۇرا هال چوڭلۇقتىكى بىر ئېقىن ئىزى تۇراتتى . ئېقىن ئىچى قۇمدا كۆمۈلۈپ كەتكەچكە ئارانلا بىلىنىپ تۇراتتى . ئۆز ۋاقتىدا ئېقىن بويىدا يۇلغۇن ، قومۇش ، يېكەن بولغان بولۇشى مۇمكىن ، لېكىن ئەتراپتا توغراقلىق بارلىقىنى كۆرسىتىدىغان هېچقانداق ئالامەت كۆرۈنمەيتتى .

ئوماق ، تېپىقلار ساق ساتمىلارنى ئارىلىدى . ساتمىلار شامال يۆنىلىشىگە كەيىنىنى قىلىپ ياسالغاچقا ، كەينى ، ئىككى يېنى قۇمغا كۆمۈلۈپ تۇرسىمۇ ، ئالدى تەرىپى يېرىم ئېچىق ئىدى . ئۇلار ئىككى ساتمىنىڭ ئالدىدىكى قۇمنى تارتىۋېتىپ ، ئىشىكنى ئېچىپ ئىچىگە كىرىپ قاراپ باقتى . بىر ساتمىدا بىرنەچچە يېرى يىرتىلغان ، رەڭگى ئۆچكەن بىر پارچە پالاس ، يەنە بىرنەچچە پارچە قىل ،

چىگە تالاسىدا ئەشكەن ئارغامچا پارچىلىرى تۇراتتى . ئۇچىنچى بىر ساتمىدا بىر تەرىپى يېرىلىپ كەتكەن چوڭراق كىر تەڭنىسى تۇراتتى . تېپىق تەڭنىنى ئىتتىك قولىغا ئېلىپ ، ئۇ يېنى ـ بۇ يېنىغا ئۇزاق قاراپ تۇرۇپ كېتىپ دۇم قىلىپ تېگىگە قارىدى .

— ئوماق ، مانىڭغا قاراڭ ، — ئاۋازىدىن تېپىقنىڭ هاياجانلىنىپ كەتكىنى بىلىنىپ تۇراتتى .

ئوماق تەڭنىنىڭ تېگىگە قارىدى ، تەڭنىنىڭ تېگىدە ئويۇپ چىقىرىلغان ئوقيا بەلگىسى تۇراتتى . تېپىق تەڭنىنى سۇيغا دۇم پېتى قويۇپ قويۇپ ، تالاغا چىقىپ كېتىپ هايال بولماي بىر ئېگەرنى كۆتۈرۈپ كىرىپ تەڭنىنىڭ يېنىغا تەتۈرىگە قىلىپ قويدى .

— بۇنىڭغا قاراپ بېقىڭ ، — دېدى تېپىق ئېگەرنىڭ ئاستىدىكى بىر يەرنى كۆرسىتىپ ، — بۇ ئىككى بەلگىنىڭ ئويۇلۇشى بىر ـ بىرىگە ئوخشامدىكەن ؟ !

ئوماق تەڭنىنىڭ تېگىدىكى ئوقيا بەلگىسى بىلەن ئېگەرنىڭ ئاستىدىكى ئوقيا بەلگىسىگە زەن سېلىپ قارىدى . ئىككى ئوقيا بەلگىسىنىڭ ئويۇلۇش شەكلى ئۇپمۇئوخشاش ئىدى .

ئوماق بېشىنى كۆتۈرۈپ تېپىققا قارىدى . ئاندىن ئۇنىڭدىن :

— بۇ نېمە ئىش ؟ !— دەپ سورىدى . ئېنىقكى ، ئۇ هەيران قېلىۋاتاتتى .

تېپىق ساتمىنىڭ تۆت تەرىپىگە تەكشى قارىۋەتكەندىن كېيىن ، ئۇستىنى قۇم بېسىپ كەتكەن سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى . ئۇنىڭ گەپنى ئۇزاقتىن باشلايدىغىنىنى قىياس قىلىپ ، ئوماقمۇ ئولتۇردى .

— بىزنىڭ ئۆيدىكى چۆچەك ، كاسا ، پۇرۇچ ، تەڭنە ، ئېگەر قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ هەممىسىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئوقيا بەلگىسى بار . مەن بۇنداق بەلگە چۇشۇرۇشنى ئاتامدىن ئۆگىنىۋالغان ، ئاتام ئاتىسىدىن ئۆگىنىپتىكەن . ئاتامنىڭ دەپ بېرىشىچە ، چوڭ بوۋىمىز ئالامەت ئوقياچى ئىكەندۇق . شۇنداق تېز ئۇچىدىغان

تورغاينىمۇ دەل چېنەپ ئاتالايدىكەندۇق . ئۆزىنىڭ ئوقياچىلىقىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن چۆچەك ، كاسا ، تەڭنە ، چارا ، ئېگەر چاپقاندا ئاستىغا ئوقيا شەكلىنى ئويۇپ قويىدىغان بولغانىكەن . بۇنداق قىلىشنى ئاتىدىن بالا ، بالىدىن بالا ئۆگىنىپ ، ئۇرۇق - جونىمىز - نىڭ ئىرەمگە[1] ئايلىنىپ كەتكەنىكەن ، — دېدى تېپىق .

— گېپىڭچە بولغاندا ، چوڭ بوۋاڭ مۇشۇ مەھەللىدە ئولتۇرۇپتىكەن - دە ؟

— ئۇنى بىلمەيمەن ، — دېدى تېپىق ، — ئاتامنىڭ ئېيتىشىچە ، كىچىك بوۋام[2] قۇمدەريا بىلەن قاراداي ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك ئېقىن بويىدا ئولتۇرۇپتىكەن .

ئوماق ئېنىق بىلدىكى ، ئۇلار ھازىر قۇمدەريا بىلەن قاراداي ئارىلىقىدا ئىدى . كۇنىپېتىشقا قاراپ مېڭىۋەرسە ، كەچكىچە قاراداي-غا ياكى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىرەر ئوتاققا بېرىۋالغىلى بولاتتى . ئوماق چۈشلۈك تاماق يەۋالدى ، ئات - تۆگىلەرنى سۇغىرىۋالدى ، تېپىق ھېلىقى تەڭنىنى بوشىغان تاغارغا سېلىپ ، بىر تۆگىگە ئارتىپ قويدى .

ئۇلار كونا ئېقىن ئىچى بىلەن كۇنىپېتىش تەرەپكە يول ئالدى . «ھەممە ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز تېپىقنىڭ بوۋىلىرىدەك ئاشۇنچىلىك بىرەر ئىز - بەلگە قويۇپ كەتكەن بولسا قانچە ياخشى بولار ئىدى . مانا ، ئاشۇ كىچىككىنە بەلگىدىن بۇ مەھەللىدە ئۇنىڭ بىر بوۋىسى-نىڭ ئولتۇرغىنىنى بىلدۇق ، يەنە شۇ ئىز - بەلگىدىن يولىمىزنى تېپىپ كېتىۋاتىمىز··· » دېگەنلەرنى ئويلىدى ، ئوماق كېتىۋېتىپ .

8

باھارنىڭ ھۆسنىگە تولغان قىيام مەزگىلى . بۇ چاغدا قۇملۇق-نىڭ چەت ياقىسىدىكى يۇرت - دالىلار باھارغا : «مەرھابا ! » دەپ

---

① ئىرەم — ئادەت .
② كىچىك بوۋا — تۇنجى ئۇغۇش بوۋا .

تەنتەنە قىلىپ ، باغلاردا ھەر خىل چېچەكلەر ، گۈلچىمەنلەردە رەڭ-گارەڭ گۈل - غۇنچىلار ھۈپپىدە ئېچىلىپ كېتىدۇ . تەبىئەتنى كۆزنى قاماشتۇرغۇچى تۈمەن خىل گۈل - چېچەكلىك گۈزەل تون ئورايدۇ ، ئېرىق بويلىرىدىن گۈپپىدە يالپۇز ھىدى كېلىدۇ ، ھەممە ياقتىن باھار پۈرىقى كېلىدۇ . ھەتتا گۈلسىز گىياھ - قىياقلارمۇ باھار پۈرايدۇ ، گۈل پۈرايدۇ . باھار قۇشلىرى باغ ، دالىلاردا بىر - بىرىگە جور بولۇشۇپ بەس - بەستە سايرىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئۇندە سايراشلىرى باغدىن ئىبارەت بۇ سەھنىدە ياڭراق ، يېقىملىق خور ھاسىل قىلىدۇ . قۇملۇقنىڭ باھار ھۆسنى بولسا ئۆزگىچە . بۇ يەردە ، ئۇ يۈرتلاردىكىدەك باغۇبوستان ، گۈلزارلىقلار يوق . بۇ يەردە ، دىماغقا ئۇرۇلىدىغىنى توغراق ھىدى . بۇ يەرنىڭ گۈل - چېچىكى ئۇجۇل ، كامپاش . بۇلارنىڭ ھىدىغا بېلىق پۈرىقى قوشۇلىدۇ ، ھەتتا كىشىلەرنىڭ تىنىقىدىنمۇ بېلىق پۈرىقى كېلىدۇ . كۆل ، دەريا بويلىرىدا غاز - ئۆردەك ، ئۇقار ، سۇقۇلارنىڭ غاقىلدىغان ، قىي - قۇلىغان ئاۋازلىرى . مەھەللە ئەتراپىدا تورغايلارنىڭ چۇچۇلىشى... قۇملۇقنىڭ باھار چېغىدىكى مەنزىرىسى مانا شۇنداق سىدام . تەبىئەتنىڭ رەڭدارلىقى ، تۈسمۇتۈسلۇك گۈل - چېچەكلىك مەنزىرىسى بۇ يەردە يوق . كىشىلەر بۇ سىداملىققا كۆنۈپ كەتكەن . ئەمما ، يۇلغۇنلار قان - چوغ رەڭدە غۇچچىدە ئېچىلغان چاغدىكى ئاجايىپ يارقىن ، گۈزەل مەنزىرىنى ، بۇ قۇملۇقتىن باشقا جايدىكى يۈرتلاردىن ئىزدەپمۇ تاپقىلى بولمايدۇ . ئېھ ، يۇلغۇن چېچىكى— قان رەڭ چېچەك ، قانلىق چېچەك ! چوغلۇق چېچەك ! !

كۆكلەم مەۋسۇمىنىڭ كۈلۈپ تۇرىدىغان ئوچۇق كۈنلىرىدە ، ئوماقنىڭ تاختىسى — ئوماق مەھەللىسىدىكى كىشىلەر يېقىنقى ئىككى ھەپتىدىن بۇيان ئالدىراش بولۇپ كەتتى . ئەرلەر ھەر ئەتىگىنى تور ، مانجا ، شاشقاقلىرىنى كۆتۈرۈپ كۆللەرگە ، تارىم دەريا سىغا يول ئېلىشىدۇ ، كەچتە تاغار - تاغارلاپ بېلىق تۇتۇپ كېلىپ ئاياللارغا تۆكۈپ بېرىشىدۇ . ئاياللارنىڭ بىر قىسمى بېلىق-

لارنىڭ ئىچ ـ قارنىنى ئېلىپ تازىلايدۇ ، قاسىراقلىرىدىن ئاجرىتىدۇ ، بىر قىسمى بېلىق پوستلىقىنى قۇيىدۇ ، بىر قىسملىرى بولسا تازىلانغان بېلىقلارنى تاغارلارغا قاچىلاپ قۇمدىكى چوڭقۇر كولاپ ئۈدۈللۇق كۆمىدۇ .① پالاس ، چەكمەن ، رەخت توقۇشقا ئۇستا يەنە بىر قىسىم ئايالار بولسا ، قايىسىنىڭ بېلى تالسا ، ئاغرىسا ، ئورنىغا ئولتۇرۇپ بورۇن② يېنىدىن ئادەم ئۆزۈلمەي پالاس ، رەخت توقۇشىدۇ . ئوماق ئائىلىسىدىكىلەر تېخىمۇ ئالدىراش . مەھەللىدىكى ئالدىراشلىقنىڭ ھەممىسى شۇ ئائىلىگە مەركەزلەشكەن .

— نېمىشقا ؟

— توي ئىشى بولمامدۇ .

— كىمنىڭ تويى ؟

— ئۆرەكنىڭ .

— ئۆرەكنىڭ ؟ ! ۋۇي ، ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدا بۇنداق گەپ يوق ئىدىغۇ ، تېخى كېلەر يىلى قىلساق بولامدىكىن ، دەۋاتاتتىغۇ .

— ئەسلىدىغۇ شۇنداق ئىدى ، ئىككى ئىش ئۈلارنى توي قىلىشقا قىستاپ قويدى .

— قايسى ئىككى ئىش ؟

— بىر ئاينىڭ ئالدىدا چارىدىكى ئەزىمباقنىڭ خوتۇنى تۇلەمخان ئوماق بىلەن ئايقۇتنى چاقىرتقۇزۇپ : «مەن ساقىيالمايدىغان ئوخشايمەن ، كۆزۈمنىڭ يورۇقىدا قىزىمنىڭ تويىنى كۆرۈۋالسام» دەپ ئۆتۈنۈش قىپتۇ . ئوماق بىلەن ئايقۇتمۇ ماقۇل بوپتۇ . بۇ ، بىر ئىش . يەنە بىر ئىش ، كېلەر يىلى دۇرالغا ئەتراپىنى سېپىل بىلەن ئوراپ ئەسكەرخانا سالىدىكەنغۇ .

— ھە ، بۇنىڭدىن سىرتىغىم بار .

— شۇ سېپىلگە ئىشلەشكە ھازىردىن باشلاپ ئادەم تىزىملاۋېتىپتۇغۇ .

---

① بېلىقنى ئىچ ـ قارنىدىن ئايرىۋېتىپ . قۇمغا چوڭقۇر كۆمۈرۈپ قويسا ، يېگى پېنى تۈرىدۇ .
② بورۇن — پالاس ، رەخت توقۇش سايمىنى ، دەستىگاھ .

— هه ، بۇنىمۇ بىلىمەن .

— ئەسلىدە بىر ئۆيدىن بىرلا ئادەم تىزىملايدىكەندۇق ، ئوماق-لارغا كەلگەندە تۆمۇر بىلەن ئۆردەكنى تىزىملىدى . كېتىدىغان چېغىدا : «بۇ دېگەن خانلىق قۇرۇلۇش ، كىمكى تىزىملىغان بويىچە بارمىسا قاتتىق جازالىنىدۇ» دەپ قورقاق سالدى . شۇنىڭ بىلەن ئوماقلار : «سېپىل قاچان پۈتىدۇ ، قاچان قايتىپ كېلىدۇ ، تويىنى قىلىۋەتسەك بولغۇدەك» دېگەن يەرگە كېلىشتى .

— بىر ئۆيدىن ئىككى ئادەمنى تىزىملىغان كىمنىڭ ئىشى ئۇ ، ئۇنداق ئەمەستىغۇ ؟

— بۇ ھېلىقى كوسا مانجۇنىڭ ئىشى بولمامدۇ . ئۇ كوسا ئوغرى ئالغان ئالتە ئېتىنى تاپالماي ، شۇنىڭ قورساق كۆپۈك ئاچچىقىنى ئوماقلاردىن چىقارماق بولغان گەپ .

— ھەي خاپان ، ئۆتكەندە تىكەنلىككە بارغاندا بۇ ئىشنى نېمىشقا ماڭا دېمىدىڭ ؟

— ھەي ! مېنىڭ مۇشۇ خاپان كاللام ، شۇ چاغدىلا سىزگە ئېيتقان بولسام ، سىز يۈرت بېگى بولغاندىكىن ، بۇ ئىشنى ئوڭ-شايتتىڭىز ئەمەسمۇ ، — تۇردۇش بۇ ئىشنى ئۆز ۋاقتىدىلا ناسىر-بەگكە دەپ قويمىغىنىغا قاتتىق ئۆكۈنۈپ پېشانىسىگە نوقۇپ كەتتى .

ناسىربەگ ئوماقنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە ، ئۆيدە مەھەللىدىكى چوڭ ياشلىقلاردىن بەش - ئالتە ئادەم بار ئىدى ، ھەممىسى ئورنى-دىن تۇرۇپ بەگكە ھۆرمەت بىلدۇردى . بەگ سۇپىغا چىقىپ ئول-تۇردى ، باشقىلارمۇ ئۆز ئورنىنى تېپىپ قايتىدىن ئولتۇرۇشتى .

— تويغا تۇتۇش قىپسىلەر ، ماڭا دەپمۇ قويماپسىلەر ، ھە ، ئوماق ، مەن قىلىدىغان قانداق ئىشلار بار ، كەم - كۈتە ئىشلار بولسا دېگىن ، مەن تەييارلىغاچ تۇراي ، — دېدى ناسىربەگ ، ھەم-مىسى بىلەن ئەھۋاللىشىپ بولغاندىن كېيىن .

ئوماق جاۋاب بەرگۈچە ، تۇردۇش ئېغىز ئېچىۋالدى :

— تويغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى مەھەللىدىكىلەر قولمۇقول

تۇتۇش قىلىپ تەقلەپ قويدۇق ، قالغىنىنى كېلەر ھەپتىگىچە تەيـ
يارلاپ بولىمىز . «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا مەھەللە بولۇپ ئۆيۈشـ
قاندىن بۇيان ئۆلۈملا ئۇزىتىپ ، ئاران بىر قېتىملا توي ئۆيناپتۇق .
بۇ تويىنى شۇنداق قىزىتىۋېتىمىزكى ، قانغۇچە قوشاق ئېيتىشىمىز .
— تويغا كېرەكلىك نەرسىلەر بىلەن بېلىقنى تەييارلاپ بولغان
ئوخشايسىلەر . بۇ تويغا ئاز ئادەم كەلمەس ، ئۇلارنى يانقۇزۇپ ـ
قوپقۇزۇش ئىشىنى قانداق قىلماقچى ؟
— ئۆي ـ ئۆيگە ئېلىپ كېتىمىز شۇ .
— ھەي خاپان ، تويىنى سەن ئۆتكۈزەمسەن ، ئوماقمۇ ؟ ئوماقـ
لارغا قىز بېرىۋېلىپ ، ئەمدى ئۇلارنىڭ توي ئىشىنىڭ ئېگىسى
بولۇۋالدىڭمۇ نېمە ، — دېدى ناسىربەگ تۇردۇشقا قاراپ .
ئۆيدىكى ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسى كۈلۈپ كېتىشتى . تۇر ـ
دۇشنىڭ ئۇزىمۇ كۈلدىيۇ ، ئەما قۇلىقىچە بەقەمدەك قىزىپ
كەتتى .
— مېھمانلارنى مەھەللىدىكىلەر ئۆيلىرىگە ئېلىپ كېتىدۇ .
ئۆي بويىچە كېلىپ قالىدىغانلار بولۇپ قالسا... — ئوماق گېپىنى
توختىتىۋالدى .
— مەن مۇشۇنى دېمەكچىدىم . تاۋۇق ، توختىكۆل ، تالىش ـ
قۇل ، يەنە باشقىلارنى ئۆي بويىچە كەلمەيدۇ دېيەلەمدۇق ، بولدى ،
بۇ تەرەپتىكى تەييارلىقنى مەن قىلاي . يەنە بىر ئىش ، — دېدى
ناسىربەگ ، — تۇلەمخان تۇل خوتۇن ھەم ئاغرىق . ئۇ تەرەپنىڭ
تەييارلىق ئىشىنى ئالىباي ئاقساقالغا تاپشۇراي ، ئۇ ئۇستىگە
ئالسۇن .
— شۇنداق قىلىدىغان بولغان ، — دېدى تاۋۇق .
— ئۇنداق بولسا ياخشى ، توي كۈنى بەكىتىلگەنمۇ ؟
— كېيىنكى ھەپتىنىڭ تۆتىنچى كۈنى قىلىدىغان بولدۇق .
ناسىربەگ بارماقلىرىنى پۈكۈپ ھېسابلاپ :
— توققۇز كۈن قاپتۇ ، ھە ، ئابدالغا ئادەم ماڭدىمۇ ؟ —
دېدى .

— ئالدىنقى كۈنى توختاقنى ماڭدۇردۇم ، — دېدى ئوماق .
— ياخشى ، ئۇنداق بولسا ، سىلەر ئۆز ئىشىڭلارنى قىلىۋېرىڭ-لار ، مەن ئۆز ئىشىمغا تۇتۇش قىلاي ، — ناسىرىبەگ ئۆيدىن چىقىپ بولۇپ ، ئوماققا قاراپ ، — سەن ئانچە جاپقاراپ كەتمە ، ئۆردەكنىڭ تويىنى دەبدەگەيلىك قىلىمىز ، سەن ئىگە بولۇپ تۇرۇپ بەرسەڭلا بولىدۇ ، — دېدى ـ دە ، ئۇزەڭگىگە پۇتنى قويۇپلا ئاتنىڭ بېقىنىغا دېۋىتىش بىلەن تەڭ تىزگىنىنى قاتتىق سىلكىدى . چىلان تورۇق ئات خوجايىنىنىڭ ئالدىرىغىنىنى بىلگەندەك ، يۈمشاق قۇمنى تو-زۇتقىنىچە چېپىپ چىقىپ كەتتى...

ئوماق ، ئايقۇت ، ئالىباي ئاقساقاللار تويىنى ئۆزلىرى ئىگە بولۇپ كەڭ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ ، تۇلەمخان ئېرى يوق ، ئۆزى ئاغرىپ ياتقان ئەھۋالدا تۇنجى بالىسىنىڭ تويىنىڭ چۆچۈل بولۇپ قېلىشىنى ئويلىسىلا كۆڭلى بەك يېرىم بولاتتى . بىر كۈنى ، ئۇ تۆشەكتە يېرىم ئۆرە بولۇپ ، دۆلەتخانىنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ :

— قىزىم ، ئاتاڭ يوق ، مەن ئاغرىدىق ، جىق نەرسىلىرىڭ چالا قالىدىغان بولدى ، قىلالىغىنىڭچە تەييارلاپ تۇرارسەن ، قالغا-نىغا مەھەللە ـ يۇرت بولغاندىكىن بىر گەپ بولار ، — دەپ مىڭ يېرىدىن تۆكۈلۈپ كۆز يېشى قىلغانىدى .

لېكىن ، تويدىن تۇلەمخانىنىڭمۇ ، قىزى دۆلەتخانىنىڭمۇ يېرىم كۆڭلى پۇتۇنلىنىپ قالدى . چارىدا قىز تويى ئىلگىرى دۆلەتخانىنىڭ تويىدەك بۇنداق توقچىلىق ، كۆڭۈللۈك ، داغدۇغىلىق بولمىغان-دى . بېلىق ، ئۇجۇل ئۇمىچى چوڭلارغا بار ، بالىلارغا يوق بولۇپ ، ئاساسەن قوشاق ئېيتىشىپلا قىز كۆچۈرۈلۈپ كېتەتتى ، ئەمما دۆلەتخانىنىڭ تويى ھەقىقەتەن داغدۇغىلىق ، ئالاھىدە بول-دى . تويدا مېھمانلارغا تارتىلىدىغان بېلىق ، ئۇجۇل ـ جىگدە تالقىنىنى ئالىباي ئاقساقال يېتەرلىك تەييارلاپ قويغان بولسىمۇ ، ئوماقمۇ يەنە خېلى جىق ئەكېلىپ بەرگەنىدى .

توي مەھەللە يېنىدىكى بىر قۇملۇق تۇزدە ئۆتكۈزۈلدى . بىر

قۇم دۆڭسى ئۇستىگە ئورۇن راسلاپ ، تۇلەمخاننى قوش - قوش كۆرپە ئۇستىدە پەر تەكىيە ، ياستۇقلارغا يۆلەندۇرۇپ قويدى . ئۇ شۇ يەردە توينىڭ جەمى جەريانىنى كۆرۈپ تۇردى . ئۇنىڭغا مەھەللىدىكى بىرقانچە ئايال بىلەن بىللە ئايقۇت ، ئايسۇلۇ ، ئۇجۇلخانلار ھەمراھ بولۇپ يېنىدا تۇردى .

تويغا يېقىن ئەتراپ مەھەللىدىكى چوڭلارنىڭ ھەممىسى كەلگەندى . بېلىق ، ئۇجۇل ئۇمىچى چوڭ - كىچىك ھەممە كىشىگە يەمسەن ، ياق ، دېگۈچىلىك كەڭ تارتىلدى . داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن ، شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدە قوشاق ئېيتىشىش بولدى . لوپتا ، توي - تۆكۈنىنىڭ قىيامى ، ئەۋجى ، قوشاق ئېيتىشىش .

بىرىنچى بولۇپ قوشاقنى تۇردۇش باشلىدى :

قاۋۇشۇشتۇق① ، ئۇلۇغ تارىم بويۇدا② ،
سورۇن تۇزۇپ دۆلەتخاننى③ تويۇدا① .
توي تامالاپ چارالىقنى⑤ كۆزلۇرۇ⑥ ،
قالار بولدۇ⑦ يېڭى مەلە يولۇدا⑧ .

ئۆردەك ، دۆلەت⑨ خۇشلۇق بولغاي كۇنۇڭلار ،
بىر تىنىقتەك تەڭ - قوش چىققاي ئۇنۇڭلار .
قوشماقلارغا تىلەيلى بىز بەخت - قۇت ،
ئېجىل بولۇپ ئۇزۇن ئۆمۇر سۇرۇڭلار .

تۇردۇشتىن كېيىن چارا ۋە باشقا مەھەللىلەردىن بولۇپ سەكىكىز - ئوندەك ئەر - ئايال ئوتتۇرىغا چىقىپ بەس - بەستە قوشاق

---

① قاۋۇشۇش — ئۇيۇشۇش ، جەم بولۇش ، بىرىكىش .
② بويۇدا — بويىدا .
③ دۆلەتخاننى — دۆلەتخانىڭ .
① تويۇدا — تويىدا .
⑤ چارالىقنى — چارىلىقنىڭ .
⑥ كۆزلۇرۇ — كۆزلىرى .
⑦ بولدۇ — بولدى .
⑧ يولۇدا — يولىدا .
⑨ دۆلەت — دۆلەتخان .

ئېيتىشتى . ھېچ كىشىنىڭ قوشقىدا ئىلگىرىكىدەك قەبىلىچىلىك ، يۇرتۇزلۇق قىلىدىغان ، دارىتمىلاپ چاقىدىغان ، ئۆزىنى كۆتۈرۈپ ، باشقىلارنى چۆكۈرىدىغان ئەھۋال چەككى بولمىدى ، ئىنتايىن كۆڭۈللۈك ، ھەممە كىشى ئۆزۈنغىچە ئارزۇسىنى يېگۈدەك بولدى . كىشىلەر قانىدىغان ، بولدى قىلىدىغاندەك ئەمەس . تويىنى كۆچۈرۈش كېرەك . ئالىباي ئاقساقال ئوتتۇرىغا چىقىپ تويىنىڭ تارقىغانلىقىنى ، قوشاق ئېيتىشىشنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى ، تويىنى كۆچۈرۈپ قىزنى ئېلىپ ماڭسا بولىدىغانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىنمۇ كىشىلەر تارقالماي چۈۋۈلدۈشۈپلا كەتتى .

ئالدى بىلەن ئايقۇت ، ئۇجۇلخان ۋە مەھەللىدىكى بەردەست ئالتە ئايال تۇلەمخاننى چوڭ پالاسنىڭ تۆت ئۇچى ، ئوتتۇرىسىدىن تۇتۇپ كۆتۈر - كۆتۈر قىلىپ ئۆيىگە ئەكىرىپ چىرايلىق يانقۇزۇپ قويۇپ خوشلىشىپ چىقتى . تۇلەمخاننى كۆتۈرۈپ ماڭغاندا ، ئۇ ئۆزىنى ئۇچار گىلەم ئۈستىدە ، تەخت پەردە ئولتۇرغاندەك ھېس قىلدى ، بېشى ئاسمانغا يەتكەندەك بولدى .

ئوماق ، تايۇق ، تالىشقۇللار كورلىغا قاتىرغان چاغلىرىنىڭ بىردە ، كۆچۈرۈپ مېڭىلغان بىر تويىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولۇپ قالغانىدى . شۇ چاغدىلا ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە : «بىزمۇ تويىنى مۇشۇندەك دەبدەگەيلەپ كۆچۈرسەك... » دېگەن تۇيغۇ تۇغۇلغانىدى . بۇنى بىلگەندەكلا ، كۇنچىققانبەگنىڭ ئۆزىنىڭ ئورنىدا ئاقئۇلامنى ئوماق ، تايۇقلار كورلىدىن سېتىۋېلىپ ئەكېلىپ بەرگەن ھارۋا بىلەن ئەۋەتكىنى بەك ياخشى بولدى . ئابدالدىن كېلىدىغانلارنىڭ ئالدى تويىدىن بىر ھەپتە بۇرۇن ، كەينى ئەتە توي دېگەن كۈنى كەلگەندى . ئاقئۇلام تويىدىن ئىككى كۈن بۇرۇن كەلدى .

ھارۋا ئالاھىدە جابدۇلۇپ ، ھارۋىغا قاتقان ئۈچ ئاتنىڭ پىشانىسىگە ئۇزۇن قىزىل شەلپەر باغلانغانىدى . بۇ ، توي ھارۋىسىغا ئالامەت ئىسكەت كىرگۈزۈۋەتتى . يېڭى كېلىن بىلەن ئۇنىڭ يەڭگە - دوستلىرى بولۇپ بەشى ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇلدى . ئىچ ئاتنىڭ يېنىدا ئۇزۇن دەستىلىك قامچىنى تۇتۇپ ئۇجۇلخان تۇراتتى . «بۇگۈنكى توي ھارۋىسىنى ئۆزۈم ھەيدەيمەن» دەپ ، بالدۇرلا

تالىشقۇلىنىڭ قولىدىن قامچىنى ئېلىۋالغانىدى . ئابدالدىكى ئاياللار ئىچىدە ئۇ ھەممىگە تونۇش ئۇستا ھارۋىكەش ئىدى . ھەممە ئىش توگىدى ، كېلىننى ئېلىپ مېڭىشلا قالدى . ناسىربەگ مېڭىشقا ئىشارە قىلدى . ئۇجۇلخان ھارۋىغا تاققىدە سەكرەپ چىقتى ـ دە ، ئۆرە تۇرۇپ :

— خوش ، چارىلىق تۇغقانلار ، قىزىڭلارنى ئېلىپ ماڭىدىغان بولدۇق ، ھەممىڭلارنى ئەتە ئوماق مەھەللىسىدە بولىدىغان ئوغۇل تەرەپ تويىغا تەكلىپ ! — دېدى ـ دە ، قامچىسىنى ئوتتۇرىدىكى ئاتنىڭ قۇلىقى تۇۋىدە «قارس» قىلىپ سوقتى ، ھارۋا قوزغىلىش بىلەن تەڭ ئۇ ئولتۇرۇۋالدى . ھارۋىنىڭ ئارقىسىدىلا ئۆردەك ۋە ئۇنىڭ ئالتىدەك دوست ـ يارانلىرى ماڭدى . ئۆردەك مىنگەن ئاتنىڭ بېشىغمۇ قىزىل شەلپەر چىگىلگەنىدى . ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئابدالدىن كەلگەن ، ئوماق مەھەللىسىدىكىلەر بولۇپ ئوتتۇزدەك ئاتلىق تويچىلار ماڭدى .

ھارۋا قوزغىلىپ ئون قەدەمچىمۇ ماڭمايلا ئۇجۇلخاننىڭ قوشىقى ئاڭلاندى .

مەنى ئارۋاچى دەمەڭ ،
چىقىۋالسام ئارۋاغا .
توي تارتقالى كەلگەن مەن ،
ئاقتارماغا چاراغا .
ئوت تۇتاشتى باشقادىن ،
ئىچىمدەكى ياراغا .

توي كۈنۈمنۇ ئويلاسام ،
ئىچىمدە كۆپ ئارمانىم .
كالامۇ يوق مىنگەلى ،
ياياق ئۆزاق ماڭغانىم .
تويۇڭۇز تويدەك بولدۇ ،
ئامەتلىك دۆلەتخانىم .

دۆلەتخان قىز ئاي سۈزۈك ،
خۇشلۇق ياغار يۈزۈدۈن .
ئىچىدەكى گەپنى ،
بىلىپ بولدۇم كۆزۈدۈن .
خۇشاللىقى قانچىلىك ،
سوراپ بىلىڭ ئۆزۈدۈن .

9

— قانداق توي ، قىزىدىمۇ ؟

— قىزىدى ، قىزىدى . تويىنى ئاتىگىز تۇردۇشلا قىزىتىۋەتتى دەڭا ، قوشاق دېگەننى ئېيتتىغۇ بۇگۈن - ھە .

— قىزىشىغۇ قىزىدى ، تويغا يارىشا قىزىدى ، لېكىنزە ، دۆلەتخان ، سىلەرنىڭ تويۇڭلار ئاجايىپ قىزىغان . بۇگۈن كىشىلەر توي ئويناۋېتىپمۇ ، شۇ تويىنىڭ گېپىنى قىلىشۋاتىدۇ .

— سىلەرنىڭ تويۇڭلارمۇ ئوبدان بولغانغۇ ، ئايسۇلۇ .

— شۇنداق ، ئانا ، شۇ ۋاقىتتا ئابدالدىكى تويلار ئىچىدە بىزنىڭ تويىمىز ئوبدان بولغان ، قىزىغان . ئۇ چاغدا توي ئىرەم بويىچە بىزنىڭ ئۆيدىلا بولغان . بۇلارنىڭكىدە توي ئىككى ئۆيدە بولدى ئەمەسمۇ . كىشىلەر بۇ يەردە مەھەللە بولۇپ قاۋۇشقاندىن بۇيان بىر قېتىملا توي ئوينىغاچقىمۇ ، باشقىچىلا قىزىتىۋەتتى .

بۇگۈن ئەتىگەندىلا دۆلەتخان بىلەن ئابلاقتىن باشقا ھەممىسى قوشنا مەھەللىدىكى بىر تويغا كەتكەنىدى . دۆلەتخان بويى ئېغىرلىشىپ ، ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قالغاچقا بارمىغان ، ئابلاق ھەمراھ بولۇپ قالغانىدى . ئايقۇت بىلەن ئايسۇلۇ دۆلەتخاندىن ئەنسىرەپ ، توي ئاخىرلاشمايلا قايتىپ كەلگەنىدى .

راست ، ئۆردەك بىلەن دۆلەتخانىنىڭ تويى ھەقىقەتەن دەبدەگەي بولۇش بىلەن ، مۇھىمى كىشىلەرنىڭ مەنىۋى چاڭقاقلىقىنى قاندۇرۇپ ، روھىنى كۆتۈرگەنىدى . ناسىرىگ چارىدىكى تويغا ئالىباي

ئاقساقالنى مەسئۇل قىلىپ ، بۇ يەر — ئوماق مەھەللىسىدىكى تويىنى ئۆزىگە قويۇپ بېرىشنى ئېيتقانىدى ، ئېيتقىنىدەك قىلدى .

ئابدال ، قارا قوشۇن ۋە يەنە باشقا يىراق جايلاردىن كېلىدىغان لارنىڭ يېتىپ ، قوپۇشى ئۈچۈن ناسىرىگ تويدىن ئالتە كۈن بۇرۇن كۈزلەك ، تىكەنلىكتىن ئادەم باشلاپ كېلىپ ئىككى كۈن ئىچىدە ئون سەككىز ئېغىز ساتمىنى تەق قىلدۇرۇپ قويۇش بىلەن ھەر ئېھتىمال ئۈچۈن دەپ يەنە ئون ئېغىز ساتما پۈتكۈدەك ياغاچ ، قومۇش ، يىكەنلەرنىمۇ دۆۋىلىتىپ قويغانىدى . دېگەندەك ئەتە توي دېگەن كۈنى كەچكە يېقىن يەنە سەككىز ساتما ياسالدى . ئۇجۇلغان نىڭ توي ھارۋىسى قوزغىلىش بىلەن تەڭ باشلانغان قوشىقى يول بويى ئېيتىلىپ ، ھارۋا تاكى ئۆي ئالدىغا كېلىپ توختىغانغا قەدەر ئۇزۇلمىدى . قازان ـ قازاندا توي كۆچۈرگۈچىلەر ئۈچۈن بېلىق ، ئۇجۇل — جىگدە تالقىنى پىشۇرۇلۇپ تەييار قىلىپ تۇرۇلغانىدى . كېلىن ھۇجرىسىغا ئەكىرىپ قويۇلغاندىن كېيىنمۇ كىشىلەر تارقاپ كەتمەي ، بىرنەچچە يەرگە غولۇتمان يېقىپ چۆرىدەپ ئولتۇرۇشۇپ ، تۇن تەڭ بولغۇچە قوشاق ئېيتىشتى . ئەگەر ناسىرىگ : «بۇ يەردىكى تويىنى ئەتە ئويناپمىز ، قوشىقىڭلارنى ئەتە تويدا ئېيتىڭلار ، ئۇخلايلى» دېمىگەن بولسا ، تارقىلىش ، ئۇخلاش كىشىلەرنىڭ خىيالىدا يوقتەك ئىدى .

ئەتىسىدىكى تويىنى ناسىرىگ ئۆزى باشقۇردى . چارا ، يېڭىكۆل ، تېپىزكۆل ، چوڭكۆل ، بۇلۇڭكۆل ، ئۇلۇغكۆل ، ئويماقكۆل ، كۈزلەك ، تىكەنلىك ھەتتا قارايلاردىن توي ئوينىغىلى ، توي قوشىقى ئاڭلىغىلى كەلگەنلەرنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمىدى . كەلگەنلەرگە ئۇدۇللۇق تاماق تارتىلىپ ، ئىككى دۆڭ ئارىلىقىدىكى قۇملۇق تۈزگە قوشاق ئېيتىشىش سورۇنى ھازىرلانغانىدى . بەزىلەر تاماققىمۇ قارىماي ئۇدۇل سورۇنغا كېلىشتى . بۇ يەردىمۇ تۇنجى قوشاقنى تۇردۇش باشلاپ ، قوشىقىنىڭ ئاخىرىنى :

ياڭشاپ[1] قويدۇم ، قوشۇق يوق بۇ كاللامدا ،
قوشۇق دېگەن ئەسلىي ئوماق قۇدامدا .
قەنى قۇدام ئىككى سوتۇق ئايتىپ بەر ،
مۇشۇ خۇشال توي سورۇنى قاينامدا .

دەپ ئوماقنى قوشاق ئېيتىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىۋىدى ، سورۇن-دىكى ئەر - ئايال ، چوڭ - كىچىك ھەممە كىشى : «ئوماق قوشۇق ئايتىپ بەرسۇن !» دەپ توۋلىشىپ پۈتۈن تۇرنى كۆتۈرۈۋەتتى . ئوماق ئوتتۇرىغا چۈشۈپ قوشاق ئېيتتى . ئۇ ئۇجۇلخاننى تارتتى . ئۇجۇلخان ئايقۇتنى ، ئايقۇت ئاقئۇلامخاننى··· بىر - بىرىنى تارتىشىپ ، تونۇق قوشاقلارنىڭ كۆپى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ قوشاق ئېيتتى . ئەگەر ناسىرىبەگ ئوتتۇرىغا چىقىپ تويىنىڭ ، قوشاق ئېيتىشىشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىمىغان بولسا ، كىشىلەر ئۆيلىرىنىڭ يېراقلىقىنى ، قايتىشى كېرەكلىكىنى ئۇنتۇشقانىدى···

ئۆردەك بىلەن دۆلەتخانىنىڭ ئەتىسىدىكى تويى ، «توي بولسا ، شۇنداق بولسا» دەپ ئارزۇ - ئارمانىنى يېگۈدەك توي بولغانىدى . ئايقۇت بىلەن ئايسۇلۇنىڭ بىر يىلنىڭ ئالدىدا بولۇپ ئۆتكەن تويىنى بۇنچۇالا تەپسىلىي ئەسلىشى دۆلەتخانىنىڭ بۇگۈنكى تويغا بارالمايى ، ئېيتىلغان قوشاقلارنى ئاڭلىيالمايى قالغانلىقىدىن بولغان كۆڭۈل يېرىملىقىنى تۇگىتىش ئۈچۈن ئىدى . دېگەندەك كۆڭۈللۈك ئۆتكەن تويىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ، دۆلەتخانىنىڭ كۆڭلى باھاردا ئۈچقان لەگلەكتەك لىككىدە كۆتۈرۈلۈپ قالدى .

ئوماق ، توختاق ، تۆمۈر ، ئۆردەكلەرمۇ تويدىن قايتىپ ئۆيگە كىرىپ كەلدى . ئوماق تويىنىڭ ئاخىرىدىكى قىزىپ كېتىشىدىن گەپ ئاچاي دەپ تۇرغاندا ، ئابلاق ئۆيگە ئېتىلغاندەك كىردى - دە ، ھولۇسلاپ تۇرۇپ ، تەستە :

---

① ياڭشاپ — بىلجىرلاش ، ئاغزىغا كەلگىنىچە سۆزلەش ؛ غۇدۇراش ، ۋايساش . «بىر ئول ياڭشار ئەسىر كېرەكسىز سۆزۈگە» .
(بىرى ، كېرەكسىز سۆزنى كۆپ بىلجىرلاش)
— «قۇتادغۇبىلىك»

— ئۆردەك ئاكامنىڭ ھېلىقى غۇنان تېيىنى يولۇاس بوغۇپ بېسىۋالدى ! — دېدى .

ئۆردەك بىر تېپىلاڭنىڭ چۇۋۇلۇپ كەتكەن ئۇچىنى چىگىپ ئولتۇراتتى ، ئۇنى سۆرىگىنىچە ئۆزىنى سىرتقا ئاتتى ، ئارقىسىدىن ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئەنسىزلىشىپ ئۆيدىن چىقىشتى . ئۆيدىن سەل نېرىدىكى بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يېنىدا يوغان بىر يولۇاس غۇنانىنىڭ شىللىسىنى چىشلىۋېلىپ بېسىپ تۇراتتى . غۇنان پۈتۈن جان ـ جەھلى بىلەن تىركاڭشىپ ، يولۇاسنىڭ ئاغزىدىن قۇتۇلماق بولاتتى .

ئۆردەكنىڭ تويى بولۇپ ئۇچىنچى كۈنى ناسىرىەگ ئۇنى تىكەنلىككە باشلاپ ئېلىپ كېتىپ ، ئۆزىنىڭ بىر ئۇيۇر يىلقىسىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ :

— تويۇڭدا مەن ساڭا بىر ئات سوۋغا قىلماقچىدىم . تويۇڭنىڭ ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ ئات تاللاشقا ئۈلگۈرەلمەي قالدىم . قېنى ، مۇشۇ ئاتلار ئىچىدىن خالىغان بىرنى تۇتۇۋال ، — دېدى .

ئۆردەك تۇزۇت قىلىپ تۇرماي ئاتلارغا بىرقۇر قاراپ چىقىپ ، تېخى چىشىمىگەن ، ئاق قاشقىلىق ، چىلان تۇرۇق بىر تاينى كۆرسەتتى .

ناسىرىەگ ئىتتىك ئۆردەككە قارىدى . ئۇنىڭ يوغان ئېچىلغان كۆزىدە بىرنېمىگە قىيالمايۋاتقاندەك بىر خىل ئىپادە يالت قىلىپ قالدى ، ئاندىن تايغا قارىۋەتكەندىن كېيىن ، ئاتچىسىغا شۇ تاينى تۇتۇپ كېلىشنى بۇيرۇدى . ئاتچى سالما تاشلاپ تاينى تەستە تۇتۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى .

— مەن بۇ تاينى ئۆزۈم مىنىشكە تاللاپ قويغانىدىم . سەن ئات مىنىشنىلا بىلىپ قالماي ، ئاتنىمۇ تونۇيدىكەنسەن . بۇ قالتىس ئات بولىدۇ ، مە ، ئال ! — دەپ تاينىڭ بوينىغا باغلانغان تاننى ئۆردەككە تۇتقۇزۇپ قويدى .

يولۇاس بېسىۋالغان غۇنان ئاشۇ تاي شۇ ئىدى . ئۆردەك نېمە قىلارىنى بىلمەي قالغانىدى ، قولىدىكى تېپىلاڭ ئېسىگە كەلدى ـ

ده ، ئۇنى سول بىلىكىگە يۆگىدى . يانچۇقىدىن چىقىپ تۇرغان غىلاپتىن ئۇزۇن پىچاقنى سۇغۇرۇپ چىقىرىپ يولۇاسقا قاراپ ماڭدى . ئۆيدىكىلەر ، بولۇپمۇ ئاياللار قورقۇپ چۇرقىرىشىپ كەتتى . دۆلەتخانىنىڭ چىرايىدا قان قالمىدى ، كۆزى ئەلەڭگۈپلا قالدى . دەل مۇشۇ چاغدا ، ئۇلارنىڭ يېنىدا خودانگىرۇ ، كوسا مانجۇ بىرى مىلتىق ، بىرى قىلىچ ئاسقان ئىككى چېرىكى بىلەن پەيدا بولۇپ قالدى . ئۇلارمۇ ئۆردەكنىڭ يولۇاس ئالدىغا كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ ، قورقۇنچتىن كۆزى چانىقىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولۇپ چەكچىيىپلا قالدى .

يولۇاس غۇناندىن ئاغزىنى بوشاتماي ، ئۆردەككە كۆزىنى چۆچەكتەك قىلىپ ئالايتىپ ، جەس[1] قىلىپ قارايتتى . ئۇ بۇ قارىشىدا : «سەن مەخلۇق مەندەك جاڭگال ۋە ھايۋانلار پادىشاھىنى نېمە قىلالايتتىڭ» دەۋاتقاندەك قىلاتتى . ئۆردەك پىچاقنى سول قولتۇقىغا قىسىپ قويۇپ ، يەردىن مۇشتۇمچىلىك چوڭلۇقتىكى يۇلغۇن كۆتىچىكىنى ئېلىپ يولۇاسقا ئاتتى . قاتتىق ئېتىلغان كۆتىچەك يولۇاسنىڭ بۇرنىغا ۋاققىدە تەگدى . يولۇاس جان ئاچچىقىدا غۇناننى قويۇپ بېرىپ ، ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ھۆركىرىگىنىچە ئۆردەككە ئېتىلىپ كەلدى . قوزۇقتەك ئۇزۇن تۆت چىشى ئۇنىڭ ۋەھشىي يىرتقۇچلۇقىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى . ئۆردەك قىلچە ھودۇقماي ئارغامچا يۆگەلگەن بىلىكىنى ئالدىغا چىقىرىپ توغرا قىلىپ تۇردى ، يولۇاس بىلەككە ئېغىز سالدى . ئۆردەك ئوڭ قولىدا پىچاقنى چىڭ تۇتۇپ تەييار بولۇپ تۇرغانىدى . يولۇاس بىلىكىگە ئېغىز سېلىش بىلەن تەڭلا ئۆردەك ئۇنىڭ بوغۇزىغا پىچاق ئۇردى . شەمشەردەك ئىتتىك ، ئۇزۇن پىچاق قەھرۇغەزەپ بىلەن ئۇرۇلغاچقا ، بىر سۇرۇشتىلا يولۇاسنىڭ كېكىردىكىنى يېرىمىغىچە كېسىپ بېرىپ توختىدى . يولۇاسنىڭ بوغۇزىدىن شارىلداپ ئېتىلىپ چىققان قان ئۆردەكنى قانغا چىلىغاندەك قىلىۋەتتى . يولۇاس لاسسىدە بولۇپ يېنىچە يىقىلىپ ياتتى . ئۆردەكنىڭ بىلىكى يەنىلا يولۇاس-

① جەس — خىرس ، ھەيۋە .

نىڭ ئاغزىدا ئىدى . يولۇاسنىڭ ئاغزىنى مىدىرلاتقۇدەكمۇ ھالى قالمىغانىدى . ئۆردەكنىڭ قولىنى يولۇاسنىڭ تېنى سوۋۇپ كەتكۇچە دەرھال ئۇنى ئاغزىدىن چىقىرىۋېلىش كېرەك ، بولمىسا تەس بولاتتى . ئوماق كېلىپ يولۇاس ئاغزىنىڭ ئۈستۈن ئېڭىكىنى ، توختاق ئاستىنقى ئېڭىكىنى قايرىپ كەردى . يولۇاسنىڭ چىشلىرى ئارغامچا بىلەن كىرىشىپ كەتكەنىدى . ئۆردەك قولىنى تەستە ئاجىرىتىپ چىقىرىۋالدى . ئۆردەك جىسمانىي ، روھىي جەھەتتىن زىيادە جىددىيلىشىپ ، كۆپ كۈچەپ كەتكەنلىكتىن جايىدىلا ئولتۇرۇپ قالدى . دۆلەتخان كەلگىنىچە ئۆردەكنىڭ بىلىكىدىكى ئارغامچىنى يېشىپ ، بىلەكلىرىنى سىلىدى . قىل ئارغامچا قېلىن يۆگەلگەچكە ، يولۇاسنىڭ چىشى قوزۇقتەك ئۇزۇن ، ئۈچلۈق بولسىمۇ ، بىلىكىگە ھېچقانداق زەخىم يەتكۈزەلمىگەنىدى .

خودانىگىرۇ كېلىپ ئالدى بىلەن يولۇاسنىڭ يالتىراق ، توغرا ، ئوچۇق يوللۇق تېرىسىنى زوقمەنلىك بىلەن پاتىڭدىن سۈڭگۈچەگىچە قايتا ـ قايتا سىلاپ كەتتى ، ئاندىن ئۆردەككە قاراپ :

— بىر كىتابتا ، ۋۇسۇڭ دېگەن بىر ئادەمنىڭ يولۇاس بىلەن ئۇزۇن ئېلىشىپ ، كالتەك ، مۇشت بىلەن ئۇرۇپ يۇرۇپ ، ئاخىرى يولۇاسنى ئۆلتۈرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ . ئۇ دېگەن كىتابتىكى گەپ . بىر قولىنى يولۇاسنىڭ ئاغزىغا تۇتۇپ بېرىپ ، يەنە بىر قولىدا يولۇاسنىڭ گېلىغا پىچاق سۇرۇش ، مانا بۇ ھەقىقىي ، ئاجايىپ باتۇرلۇق . تەسۈرلەپ يازىدىغان بولسا ، ئون كىتابقىمۇ پاتمايدىغان باتۇرلۇق ! — دېدى ۋە يەنە يولۇاسنىڭ تېرىسىنى باشقىدىن سىلىغىلى تۇردى .

ئۇ گېپىنى ئالدىنقى قېتىملاردىكىگە ئوخشاش خەنزۇچە قىلىدى . گېپىنى قىلىچ ئېسىۋالغان ئۇيغۇر چېرىك بىر ئېغىز ـ بىر ئېغىزدىن ئۈدۈللۇق ئۆرۈپ بېرىپ تۇردى .

بىر ئۆرۈلۈشتىلا يولۇاسنىڭ بوينىنى يېرىمىغچە كېسىۋەتكەن قانداق پىچاقتۇ ، دەپ ھەيران قالغاندەك كوسا مانجۇ ئۆردەكنىڭ قولىدىن پىچاقنى ئېلىپ ئۈيان ئۆرۈپ ، بۇيان ئۆرۈپ ، ئايلاندۇرۇپ

مدۇرۇپ قاراشقا باشلىدى . پىچاقنىڭ ئۇزۇن ، كەڭ بىسى قىپقىزىل قان ئىدى . دەستىسى ئاق ، قارا ، كۆكۈچ — ئۇچ خىل سۆڭەكتە پۈكۈس چىقىرىلىپ چىرايلىق ياسالغانىدى . كوسا مانجۇ خودانگىرۇغا پىچاقنىڭ دەستىسىنى كۆرسىتىپ ئۆز تىلىدا بىرنېمىلەرنى دېگەندىن كېيىن ، ئۆرەكتىن :

— بۇ پىچاقنى نەدىن ئالدىڭ ، كىم ياساپتىكەن ؟ — دەپ سورىدى .

— ئالدىنقى ھەپتىدە ئاتام بىلەن كورلىغا يۈڭ ، تېرە ساتقىلى بارغاندا ، بازاردا بىر پىچاق ساتقۇچىدىن بىر تاغار يۈڭغا تېگىشتۇق ، كىمنىڭ ياسىغانلىقىنى بىلمەيمىز ، — دېدى .

ئوماق ، ئايقۇتتىن تارتىپ بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى ئىتتىك ئۆرەككە ، ئاندىن : «نېمىدەپ قالغاندۇ» دېيىشكەندەك خودانگىرۇ بىلەن كوسا مانجۇغا قارىدى . چۈنكى ، بۇ ئايدا ئەمەس ، بۇ يىل ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىن ھېچكىم كورلا تەرەپكە ئۆتۈپ باقمىغانىدى . لېكىن ، ئوماق شۇئانلا ئۆرەكنىڭ يالغان ئېيتقانلىقىنى تېگىگە يەتتى ـ دە ، خودانگىرۇغا :

— پىچاق ساتقۇچى ساقاللىق ، قېرى كىشىكەن . ئالدىغا چوڭ ـ كىچىك ھەر خىل پىچاق ، ئۇستىرا ، كەكە ، ئوتىغۇچ ، قۇلۇپ ، قوڭغۇراق قاتارلىق نەرسىلەرنى يېيىڭاپتۇ . نەنىڭ پىچىقى دەپ سورىسام ، كۆچانىڭ پىچىقى ، — دېدى .

ئۆرەك ئاتىسىغا قارىدى . ئۇنىڭ چىرايىدىكى بايىقى جىددىيلىك ئورنىنى كۈلۈمسىرەش ئالغانىدى .

— بىز يۈرت ئارىلىغاچ ناسىرىگ بىلەن كۆرۈشكىلى ماڭغان ، — دېدى خودانگىرۇ بۇ قېتىمقى كېلىشىدىن سۆز ئېچىپ ، — دۇرالدىكى سېپىل سوقۇش ئىشى كېيىنگە سۈرۈلۈپ كەتتى . شۇڭا ، ئىلگىرى سېپىل سوقۇشقا بارمىغان ئوتتۇز ياشتىن تۆۋەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ناسىرىگە ئېيتىپ قويغىلى كەلدۇق ، — ئۇ ئۆرەككە قاراپ قويدى ، — ئۆرەكتەك بۇنداق يولۋاس ئۆلتۈرگەن باتۇرنى ھاشار ئىشىغا سالـ

ماي ، قولىغا قامچا ، كالتەك تۇتقۇزۇپ هاشارچىلارنى باشقۇرۇشقا سالساق بولغۇدەك .

— قامچا ، كالتەكنى ئۇ نېمە قىلىدۇ ؟ — ئايقۇت سورىدى .

— قامچا ، كالتەكنى نېمە قىلىدىغان نەرسە ، ئۇنىڭ بىلەن هاشارچىلارنى ئۇرۇپ ئىشقا سالىدۇ ، — دېدى كوسا مانجۇ .

«هاشارچىلارنى ئۇرىدۇ» دېگەننى ئاڭلاپ ، خۇددى شۇ تاپتىلا يۇرەكلىرىگە قامچا ، كالتەك تەگكەندەك ئوماق ، ئايقۇتلارنىڭ بەدەنلىرى شۇركۇنۇشتىن تىترەپ ، سىلكىنىپ كەتتى .

— يولۋاس تېرىسى بىزگە كېرەك ئەمەس ، ئەگەر سىلەرگە لازىم بولسا سويۇپ تەييارلاپ قويايلى ، قايتقاندا ئالغاچ كېتەرسىلەر ، — دېدى ئوماق ، خودانگىرۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلگەچ ، ئۇنىڭغا يەمچۇكنىڭ ئىسمىنى چىقىرىپ .

تىلماچ ئۆرۈپ بېرىۋاتقان گەپنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلىماي تۇرۇپلا خۇشاللىقتىن خودانگىرۇنىڭ كۆزلىرى پۇرۇلۇپ كەتتى . ئۇ ئېتىغا مىنىپ بولۇپ بىر كۇندىن كېيىن قايتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، سۇ-نايلىنىپ ياتقان يولۋاس ئۆلۈكىگە قاراپ قويغاندىن كېيىن ، ئوماققا قاراپ بىر كۆزىنى قىسىپ قويۇپ ئادەملىرىنى ئەگەشتۇرۇپ تىكەنلىك تەرەپكە يۇرۇپ كەتتى .

— نېمىدەپ سالاركىن دەپ قورقۇپ تۇرسام ، يالغانىنى ئەجەب قاملاشتۇرۇۋەتتىڭ ، گۇمانخور كوسا مانجۇ ئىشىنىپلا كەتتى ، — دېدى ئۆردەك ، خودانگىرۇلار ئانچە يىراقلاپ كەتمەي تۇرۇپلا ئاتىسىغا .

— سەنچۇ ، — دېدى ئوماق ، — دەسلەپ ئاغزىڭغا قاراپلا قالدىم . بىرئاز ئويلاپ سېنىڭ قاسىم قاققا بىرەر گەپ يېتىپ قالمىسۇن دەپ ، گەپ توقۇغىنىڭنى بىلدىم - دە ، كوسا مانجۇنى گۇمانلىنىپ قالمىسۇن دەپ شۇنداق دېدىم ، قاملاشتىمۇ ؟

— قاملاشمامدىغان ، تازا قاملاشتى . يالغان گەپكە ئۆگىنىپ قېلىپ ، بۇنىڭدىن كېيىن بىزنىمۇ ئالداپ يۇرۇيدىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن ، — دېدى ئايقۇت .

ئۇنىڭ گېپىدىن ھەممىسى كۆلۈشۈپ كەتتى .

— قۇۋى[1] كەلگەندە يالغان گەپمۇ ئەسقاتىدىكەن جۇمۇڭلار ، بۇ خۇددى قاسىم قارى ئېيتقان كىمتا ھېلىقى ، ھە ، بىرنېمە سەيدى[2] دېگەن كىشى ئېيتقان ھېلىقى بىر گەپتەكلا بولدى ، — دېدى ئوماق .

قاسىم قاق بۇلتۇر تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئوماقنىڭ ئۆيىدىكىلەرگە دەپ قويغىلى كەلگەندە ، ئۆزىنىڭ پىچىقىنى ئۆردەككە سوۋغا قىلىپ بېرىپ كەتكەندى . پىچاقنى ئۆردەككە بېرىۋېتىپ : «پىچاق ، بولۇپمۇ سىلەردەك ئوۋچىلار ئۈچۈن بەك مۇھىم ، ۋاقتى كەلگەندە ئەسقاتىدۇ ، جانغا ئازار تۇرىدۇ » دېگەندى . راست ئەسقاتتى ، بىر ئەمەس ، ئىككى جانغا ئەسقاتتى . پىچاقنىڭ شاراپىتىدىن ئوماق ئائىلىسىدىكىلەر سېپىل سوقۇش ھاشىرىدىن ، قامچا ، كالتەك تۈتۈشتىن قۇتۇلۇپ قالدى . لوپلۇقلاردا يانغا پىچاق ئېسىپ يۈرۈيدىغان ئادەت يوق ئىدى . ئۆردەكنىڭ يولۋاسىنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەنلىك داڭقى پۈتۈن لوپقا تارقىلىش بىلەن بىرگە ، يانغا پىچاق ئېسىپ يۈرۈشمۇ ئوماق ئائىلىسىدىكىلەردىن باشلاپ باشقىلارغىمۇ كېڭەيدى .

---

① قۇۋى — پەيتى ، نۇۋىتى .

② سەيدى — شەيخ مۇسلىھەدىن سەئدى شىرازى . ئۇنىڭ «گۈلىستان» دېگەن كىتابىدا مۇنداق بىر مەشھۇر سۆزى بار : «ئارىغا پىتنە سېلىپ ئىش تېرىيدىغان راست سۆزدىن ، ياخشى مەسلىھەتلىك يالغان سۆز ياخشى» .

ئالتىنچى باب

هالاكەتلىك قۇملۇقتىكى سەپەر

«كىشى ماڭسا مەقسەتكە ئۇمىدلىنىپ ،
تىلەككە يېتەر ، يولدا قالماس هېرىپ .

تىلەككە يېتىشكە ئەر بولسا دادىل ،
هېرىپ قالماي بولۇر مەقسەتكە نائىل» .

يۈسۈپ خاس هاجىپ .

1

سۆزىن هېدىن چېدىرىغا كىرگەندە ، ئوتتۇرىغا جۇپلەپ قويۇل-غان ئىككى سەپەر ساندۇقى ئۈستىدە يەرلىك كىشىلەرگە ياقتۇرۇل-غان قېلىن بىر جىرىس نان يەتتە پارچە كېسىلگەن ، كۆرۈشكا ، چىنە ، غېدىر - چۆچەك بولۇپ يەتتە چىنە قويۇلغان هالەتتە تۇراتـ-تى . ئۇنىڭ ئالتە هەمراهى «شىرە» ئەتراپىدا ئۆرە تۇرۇشاتتى .

— نېمە قىلىۋاتىسىلەر ؟ — هېدىن هەمراهلىرىدىن سورىدى ، ئاندىن «شىرە»گە قاراپ ، — بۇ نېمە ئىش ؟ — دەپ يەنە سورىدى .

— تۇغۇلغان كۈنىڭىزنى تەبرىكلەيمىز ! ئوتتۇز ياشقا تولغىنـ-ڭىزنى تەبرىكلەيمىز ! مۇبارەك ، مۇبارەك بولسۇن ! — هېدىنىڭ

ھەمراھلىرىدىن سىنوف ، فېڭشى ۋە ئىسلامبايلار بىر ياندىن ئاغزىدا «مۇبارەك» ئېيتقاچ ، بىر ياقتىن چاۋاك ئۇرۇپ ، ئۇنىڭ تۇغۇلغان مۇبارەك قۇتلۇق كۈنىنى تەبرىكلىدى .

19 - فېۋرال ، ھېدىنىڭ يوقلۇقتىن مەۋجۇتلۇق ئالىمگە تەۋەللۇت بولغان كۈن . بۇ قۇتلۇق كۈن ھەرقاچان ئۇنىڭ ئېسىدە ، ئىلگىرىمۇ ئۇنتۇپ قالمىغان ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ چەككى ئۇنتۇپ قالمايدۇ . چۈنكى ، چوڭ ھاممىسىنىڭ ئۇنىڭغا ئېيتىپ بېرىشچە ، ئۇ ئۇچ كۈنگە سوزۇلغان قاتتىق تولغاق ، ئازابلىق ، ئاچچىق ئىڭراشلار ئىچىدە تۇغۇلغانىدى . بۈگۈن — 1895 - يىلى 19 - فېۋرال ، ئۇنىڭ دەل ئوتتۇز ياشقا تولغان كۈنى . ئادەتتىكى چاغ بولسا ، ئۇ بۇ كۈننى دەبدەگەي بىلەن ئالاھىدە ئۇتكۈزگەن بولاتتى ، لېكىن ھازىر ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشقا چولىسى تەگمىدى . مۇشۇ كۈنلەردە ، ئۇ ئۆزىنىڭ كۆزلىگەن نىشان - مەقسىتىنى رويابقا چىقىرىش يولىدىكى سەپەر تەييارلىقلىرى بىلەن ئالدىراش ئىدى . قۇملۇقنىڭ دوزاختەك ئىسسىقى ئەدەش ئارىلىقىدا سەپەر مەنزىلىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى بېسىپ بولۇشنى ئۈمىد قىلاتتى ، شۇڭا ھەر يىلى قىلىپ كېلىۋاتقان تۇغۇلغان كۈننى تەبرىكلەش ئادىتىنى شۇ ئۈمىد - ئىستىكىگە قۇربان قىلىۋەتكەنىدى . «دەرەخ جىم تۇراي دېسىمۇ ، شامال جىم تۇرغۇزمايدۇ» دېگەندەك ، بۇ قېتىم ھېدىن سەپەر تەييارلىقى بىلەن ھەلەك ، ئەمما بەزى ھەمراھلىرىنىڭ بولىسا ، ئۇنىڭ ئالدىراشلىقىغا پەرۋايى پەلەك ئىدى .

فېڭشى ئۇچ كۈرۈشكىغا جۈڭگو ھارىقىدىن قۇيدى . ئىسلامباي ئۆزى بىلەن پاپباي ھەم مەكتىتىن ياللىۋالغان ئىككى تۆگىچىنىڭ ئالدىدىكى قاچىلارغا چەينەكتىكى سوغۇق چاينى قۇيدى . فېڭشى ئالدىدىكى كۈرۈشكىنى قولىغا ئېلىپ :

— قېنى ، ئېكسپېدىتسىيىچى ، دوكتور سۈبن ئاندېرىس ھېدىن ئەپەندىنىڭ ئۇچ ئون — ئوتتۇز ياشقا تولغانلىقىنى تەبرىكلەيمىز ، ئىچەيلى ! — دېدى .

ھەممىسى ئالدىدىكى قاچىنى قولىغا ئالدى ، سىنوف بىلەن

فېڭشى : «تۇغۇلغان كۈنىڭىزنى تەبرىكلەيمىز !» دېيىشىپ ، قاچا-سىنى ھېدىننىڭ قاچىسىغا ئۇرۇشتۇرۇپ ئىچىشتى . ئىسلامباي ئۇلارنى دوراپ قاچىسىنى ھېدىننىڭ قاچىسىغا تەگكۈزۈپ قويۇپ چايدىن ئىككى ئوتلۇپتىپ ، قاچىنى «شىرە»گە قويۇپ قويدى . پاپباي بىلەن مەكتىلىك ئىككى توڭگىچى ھاراقنىڭ سېسىق پۇرىقى-دىن سەسكىنىپ تۇرغاچقا ، قاچىسىنى كۆتۈرگىنىچە نېرىغا كەتتى .

ھېدىن بىلەن سىنوف ھاراقنىڭ تەم ، پۇرىقى چىقىپ كەتمە-سۇن دېگەندەك ، ئىككى كالپۇكىنى چىڭ ھىملەشتۇرۇپ تامشىغاز-دەك بىر خىل قىلىقلارنى قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن چىرايلىرىنى پۇرۇشتۇرۇپ ، ھاراقنىڭ ئاچچىق كۈچىدىن ئاران تىنىۋاتقاندەك قىلاتتى .

— قانداق ، بولامدىكەن ؟ بۇ جۇڭگونىڭ داڭلىق «ماۋتەي» ھاراقى ، بۇنى قەشقەر ئامبىلى سىزنىڭ ئوتتۇز ياشقا تولغان كۈنە-ڭىزدە سىزگە قۇيۇپ بېرىشىمنى ھاۋاله قىلىپ ماڭا بەرگەن ، — دېدى فېڭشى .

فېڭشىنى قەشقەر ئامبىلى ھېدىننىڭ تەلىپى بويىچە ئۇنىڭغا تىلماچلىققا ھەم سەپەر جەريانىدا خەنزۇچە ئۆگىتىدىغانلىغا بەلگىلەپ بەرگەنىدى . فېڭشى ئوچۇق چىراي ، ۋاقىتلا تاپسا جۇڭگونىڭ كلاسسىك كىتابلىرى قولىدىن چۈشمەيدىغان ، ئۆگىنىشكە ، بىلىم-گە ھېرىس كىشى ئىدى . مۇشۇ جەھەتتىنمۇ ھېدىن ئۇنى ھۆرمەت قىلاتتى .

— ياخشىكەن ، ياخشىكەن ، بىراقزە ، ئادەمنىڭ گېپىدىن تەستە ئۆتىدىكەن ، ئۆتۈپ بولۇپ سەلدىن كېيىن ئادەمدە بىر خىل خۇش كەيپىيات پەيدا قىلىدىكەن ، — دېدى ھېدىن ھاراقنى ماختاپ .

سىنوف جىرىس ناننى ۋىلكىغا سانجىپ ئېلىپ ھېدىنىدىن باشلاپ ھەربىر كىشىگە بىر كېسىمدىن بەردى... ھېدىننىڭ ئوتتۇز ياشقا تولغان خاتىرە كۈنى تەكلىماكانىنىڭ بويىدىكى قەدىمىي يۇرت

مەكتتىنىڭ مەھەللە سىرتىدىكى چېدىر ئىچىدە ئەنە شۇنداق ئاددىيلا ئۆتكۈزۈلدى .

ئىككى ئايغا يېقىن جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقاندىن كېيىن ، ھېدىنىڭ يەتتە كىشىلىك ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى سەككىز تۆگە ، ئىككى ئات ، بەش ئېشەك ، ئىككى ئىت بىلەن قۇملۇققا قاراپ تۇنجى سەپەرگە ئاتلاندى . ئۇ ئاتلىنىش ئالدىدا سەپەر خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى :

«1895 ـ يىلى 10 ـ ئاپرېل .

بۈگۈن مەن پرژېۋالسكىي سايادەت خاتىرىسىدە ھاياتلىق بەـ لەن ماماتلىق ئوتتۇرىسىدىكى «پىلىسىرات» دەپ تەرىپلىگەن تەكلەـ ماكان قۇملۇقىغا قىلىدىغان سەپىرىمنىڭ تۇنجى قەدىمىنى بېسىش ئالدىدا تۇرىمەن . ھاۋا ئىنتايىن ئوچۇق ، قۇياش خۇددى سەپىرىمنى قوللاپ ۋە غەلىبە تىلەپ ماڭا كۈلۈپ قاراۋاتقاندەك تۇيۇلۇۋاتىدۇ . بۇ ، تەلىيىمنىڭ ئوڭلۇقىدىن بېشارەتمىكىن . مەن مۇڭەپپەقىيەتنى ئىزادە ، ئىشەنچ ۋە تىرىشچانلىقنىڭ تۈغۇمى دەپ قارايتتىم ، تاساـ دىپىي توغرا كېلىپ قېلىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، مەن «تەلەي» دېگەنگە ئىشەنمەيتتىم . ئەمما ، بۇ ئۆلكىگە تۇنجى قېتىم ئىزادە ، ئىشەنچ بىلەن كېلىپ ، يەنە شۇئانلا كەينىمگە ئۆرۈلۈپ قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىنغىنىمنى ئويلىسام ، تەلەي بولمىسىمۇ بولـ مايدىغان ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلاپ قالىدىغان بولدۇم . مەن شۇ چاغدا پامىر تاغلىرىدىن ئۆتكەندە كۆرگەن قويۇق قوڭۇر بۇلۇتلار قەشقەرـ گە كەلگەن كۈنۈمدە ئاسماندا ، ياق ، بېشىم ئۈستىدىلا ئەگىپ يۈرگەنىدى . بۈگۈن بولسا ھاۋا كرىستال ئەينەكتەك سۈزۈك . بۇنىڭدىن مەن : «بۇ قېتىم چوقۇم تەلىيىم ئوڭ» دېگەن تۇيغۇغا كەلدىم . قېنى ، ھاۋانىڭ تۇتۇق ياكى سۈزۈكلۈكى تەلەي تارازامـ نىڭ قايسى تەرىپىنى باسىدىكىن» .

ھېدىن 1890 ـ يىلى دېكابىردا قەشقەرگە ھېچقانداق رەسمـ

يىتى يوق ، قانۇنسىز ھالدا ئۇسۇپلا كىرگەنلىكى ئۈچۈن ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئەڭ يېقىن جاي بىلەن تېز پۇرسەتتە چېقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىنغانىدى . ئەپ-يۇن ئۇرۇشى ، جۇڭگو - ياپونىيە ئوتتۇرىسىدا بولغان «جياۋۇ ئۇرۇشى»دىن كېيىن چىڭ ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ چېگرا رايونىدىكى دائىرىلىرى چەت ئەل ئادەملىرىگە سەزگۈر ھەم ئېھتىياتچان بولۇپ قالغانىدى .

— بۇنىڭغا بىزنىڭمۇ ئامالىمىز يوق ، قايتىپ كېتىپ رەسمىيەت بىلەن قايتىدىن كېلىڭ . ئۇ چاغدا بىز سىزگە كۆڭلىڭىزدىكىدەك ياردەم قىلىمىز ، — دېيىشتى رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پېتروۋسكىي بىلەن ئەنگلىيىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەكىلى گېئورگي ماكارتنېي .

دۆلىتىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇستۇنلۇكىگە تايىنىپ قەشقەردە تۇرۇشلۇق چەت ئەل دىپلوماتلىرى ئىچىدە مۇتلەق ئۇستۇنلۇكتە تۇرۇپ ، قەشقەرنىڭ «يېڭى چاغاتاي خانى» دەپ نام ئالغان باش كونسۇل پېتروۋسكىيمۇ ھېدىننىڭ قانۇنسىز چېگرا ھالقىش ئىشىغا كەلگەندە ئارا تۇرالماي قالدى . ئىشەنچ بىلەن غادىيىپ كەلگەن ھېدىن قەشقەردە ئارانلا ئون كۈن تۇرۇپ سالپىيىپ چېقىپ كەتكەنىدى .

ھېدىن ئات بىلەن ئىتنى ، سۇ قاچىلايدىغان تۆگىلارنى قەشقەردىن ، تۆگە بىلەن ئېشەك ۋە باشقا لازىملىقلارنى مەكتىتىن سېتىۋالدى . ئۇنىڭدا ئىقتىساد پېتەرلىك ئىدى . ئۇ باكو ۋە پېرسىيىدە[1] خىزمەت قىلغان چاغلىرىدىكى مائاشىنى تېجەپ سەرپ قىلىپ ، قىلغۇسى مۇشۇ سەپىرى ئۈچۈن ئازراق پۇل يىغقانىدى . ھېدىن يېگىرمە ياش چېغىدىلا ستوكھولمدىكى ھاللىق ئائىلىنىڭ ئىللىق قۇچىقىدىن ئايرىلىپ باكودا ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن يېرىم يىلدىن ئارتۇقراقلا ۋاقىت ئىچىدە ، ئۇنىڭ ئاجايىپ ئىرادە ، شىجائىتى ۋە تىل جەھەتتىكى تالانتىنى نامايان قىلىپ نېمىس ،

---

① پېرسىيە — ھازىرقى ئىران .

فرانسۇز تىلىنى ئىگىلىگەندىن باشقا يەنە تاتار ، پارس ، رۇس ۋە تۈرك تىللىرىنىمۇ ئۆگەندى .

— سەندە ئاجايىپ بىر خىل تالانت بار ئىكەن ، — دەپ ھېدىنغا بولغان قايىللىقىنى بىلدۈرگەندى ، ئۇنىڭغا تاتار ، تۈرك ، پارس تىلىنى ئۆگەتكۈچى مۇئەللىمى باجىخان تاتار .

ھېدىن پارس تىلىنى ئۆگىنىۋالغانلىق شاراپىتىدىن شۇ ۋېتىسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ تەرجىمانى بولۇپ پېرسىيىگە بارغانىدى . ئۇنىڭ باكو ۋە پېرسىيىدە توپلىغان ئازراق پۇلى پۈتۈن ئىكسپېدىتسىيىسى ئۈچۈن ھېچنېمىگە دال بولمايتتى . ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزىگە ئىكسپېدىتسىيىگە تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شۇۋېتسىيە پادىشاھى ھېدىننى قوللاپ مەدەتكار بولىدى ، لوپ كۆلى ئەتراپىدا مول تۈز بايلىقى بارلىقىنى پرۇفېسسور كىينىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىن بىلگەن نوبېل جەمەتىدىكىلەرمۇ ئۇنى خېلى زور مەبلەغ بىلەن تەمىنلىدى .

تۆگە ، ئېشەكلەرگە مەكىتتە مەخسۇس ياقتۇرۇپ قۇرۇتۇۋالغان توقاچ ۋە باشقا يىمەكلىكلەر ، سۇ تۇڭلىرى ، تۈلۈم ، ئىككى شاۋرۇن قېيىق ، ھەر خىل ئۆلچەش ، سۈرەت تارتىشقا كېرەكلىك سايمانلار ئارتىلغانىدى . يەنە تېخى چېڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىگە ئۆتۈپ قالساق لازىم بولىدۇ ، دەپ سېتىۋالغان ئۇزۇن ـ قىسقا ھەر خىل جۈۋا ، چاپان ، يونتقان ـ كۆرپە قاتارلىق نەرسىلەرمۇ خېلى بار ئىدى . ھېدىن ئۈچ مىلتىق ، ئالتە تاپانچا ئېلىۋالغان بولۇپ ، بىر تاپانچىنى يېنىغا ئېسىپ ، ئوقلانغان بىر مىلتىقنى دۇچ كەلگۈسى ھەر خىل خەۋپ ـ خەتەرنى نەزەرگە ئېلىپ ئالدىغا توغرا قويۇپ تۇتۇۋالدى ، ئۇچ تاپانچىنى مەخسۇس قاپقا سېلىپ ، ئېتىغا ئانجۇغلىۋالدى ، قالغان ئىككى مىلتىق بىلەن ئىككى تاپانچىنى سنوف بىلەن ئىسلامبايغا بىردىن بەردى .

— جۈۋا ، يونتقان ـ كۆرپىلەرنىڭ ئورنىغا سۇنى جىقراق ئېلىۋالغان بولساق ياخشىدى ، — دېدى مەكتىلىك تۆگىچىنىڭ بىرى .

— تەكلىماكان قۇملۇقىدا جانغا ئەسقاتىدىغىنى يونتقان ـ كۆر-

پە ئەمەس ، سۇ ، — دېدى يەنە بىر تۆگىچى .

ھېيدىن ئۇلارنىڭ گېپىنى ئېتىبارغا ئېلىپ قويمىدى . ئۇنىڭ ئۇچۇن پرۇتۇالىسكىينىڭ سايا‌ھەت خاتىرىسى بىردىنبىر قوللانما ئىدى . «خاتىرە»دىكى تارىم ، كۆنچى دەريالىرى دائىم ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتىپ تۇرغاندىن باشقا ، ئۇلارنىڭ تاراق ئېقىنلىرى ، ئېقىن ئىزلىرىنى ، چوڭ ـ كىچىك كۆللەرنى ، چۆللەرنى قۇملۇقنىڭ كۆپ جايلىرىدا ئۇچرىتقىلى بولمىدىكەن ، دېگەن سەتىر ، كىشىلەردىن ئاڭلىغان : «تەكلىماكان بېرىش بار ، يېنىش يوق پىلىسىرات ماكان ، شامال ـ بورىنى ئادەمنى قۇمغا كۆمۈپ ئۆلتۇرسە ، ئىسسىقى كۆيدۇرۇپ ، چاڭقىتىپ ئۆلتۇرىدۇ» دېگەندەك ۋەھىمە ـ ئەندىشىلىك ئاگاھلاندۇرۇشلارنى ھېيىنىڭ كاللىسىدىن كۆتۇرۇۋەتكەنىدى . قۇملۇق ئېتىكىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ، پات ـ پات قۇملۇق ئىچىگە ئۇۋغا كىرىپ تۇرىدىغان يەرلىك كىشىلەرنىڭ مەسلىھەتىنى ئىلىك ئېلىپ قويغان بولسا ، ھېيىنىڭ ئۆزىگە كۆپ پايدىلىق ئىدى ، ئەمما ھېيىن ئۆزىگە ئەڭ ئىشەنچلىك ھەمراھ ، ياخشى يول باشلىغۇچى دەپ قارايدىغان ئىسلامبايغا بەك ئىشىنىپ كەتتى .

ئىسلامباي ھېيىن 1894 ـ يىلى پامىر تېغى ئارقىلىق تەكلىماكانغا يول ئالماقچى بولغان چېغىدىكى ياللانما ھەمراھىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئوشۇق ئۆزىبەك ئىدى ، تاشكەنتتە ھېيىن ئەترىتىگە يول باشلىغۇچى بولۇپ قوشۇلغان ، شۇنىڭدىن بۇيان ھېيىنىڭ ئايرىلماي ، ئۇنىڭ يېقىن سەپەرداشلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى .

ھېيىن مەكتىلىك تۆگىچىلەرنىڭ جانغا ئەسقاتىدىغان مەسلىھىتىنى رەت قىلغىنىدا ، تەكلىماكان ئىچىگە قىلغان تۇنجى سەپىرىدىلا مىڭ ئۆلۈپ ، بىر تىرىلىدىغان قورقۇنچلۇق قىسمەتلەرگە دۇچار بولىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى .

2

مانا ، مېڭىۋاتقىلى بەش كۈن بولدى . سەپەرنىڭ تۇنجى كۈنى

چۇشتىن كېيىنلا باشلانغان قۇملۇق توغەيدىغاندەك ئەمەس ، بەلكى ئىچكىرىلەپ ماڭغانسېرى قۇملۇق چۆللىشىپ ، تېخىمۇ چەكسىزلەشىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . قۇم دۆڭ ، داۋانلارمۇ كۆندىن - كۈنگە قويۇقلىشىپ ، بىر - بىرىدىن ئېگىزلەپ كېتىۋاتاتتى . بەزى قۇم دۆڭلىرى يېگىرمە - ئوتتۇز مېتىر ئېگىز بولۇش بىلەن قورغان - سېپىلدەك ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇراتتى . بۇنداق قۇم دۆڭلىرىنى هالقىپ ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئايلىنىپ ماڭاي دېسە ، قۇيرۇقىغا يېتىش ئۈچۈنلا يېرىم كۈنگە يېقىن ۋاقىت كېتەتتى ، ئىلاج يوق قۇم دۆڭلىرىگە يامىشىشقا توغرا كېلەتتى ، هالقىپ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ بولغۇچە ، بىر قەدەم يۇقىرى ئۆرلىسە ، ئىككى قەدەم كەينىگە ، تۆۋەنگە سىيرىلىپ يۇرۇپ هايۋانلارنىڭمۇ ، ئادەملەرنىڭمۇ جۇلۇقى چىقىپ بولاتتى .

— مەن قاراقۇم چۆللۈكىگمۇ بارغان ، لېكىن ئۇ بۇ قۇملۇقنىڭ بىر بۇرجىكىگە توغرا كېلىدىغاندەك قىلىدۇ ، — دېدى هېدىنىڭ يېنىدا كېتىۋاتقان سىنوف .

سىنوف ستوكهولمدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان كازاك ئائىلىسىدىن بولۇپ ، هېدىن بىلەن بىللە ئوينىاپ چوڭ بولغان . هېدىن ئۇنى ئىشەنچلىك دەپ قاراپ مۇهاپىزەتچىلىككە يالىۋالغانىدى .

— باسىت ، بىز هازىر قۇملۇقنىڭ قەيىرىدە كېتىۋاتىمىز ؟ — هېدىن ئالدىدا تۆگە يېتىلەپ كېتىۋاتقان تۆگىچىدىن سورىدى .هېدىنىڭ گېپىنى فېڭشى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

باسىت تەمبەل ، دوغىلاق - خولەك ، قويۇق قارا ساقاللىق ، ئوتتۇز بەش ياش ئەتراپىدىكى كىشى بولۇپ ، ئۇۋچى ئائىلىسىدە ئۆسكەچكە ، بۇ ئەتراپ ئۇنىڭغا تونۇش ئىدى .

— قۇملۇق ياقىسىدا كېتىۋاتىمىز ، — باسىت قوپال ، تومتاقلا جاۋاب بەردى .

توغرا مەسلىھەتنى ئاڭلىماي ، ئۆمرىدە بۇ قۇملۇقنى كۆرۈپ

باقمىغان كىشىنىڭ گېپىى بىلەن بەھۇدە ، ئورۇنسىز نەرسىلەرنى ئېلىپ ئارتۇق يۈك قىلىۋالغىنىغا باست ھېدىندىن خاپا ئىدى . ئۇچىدە : «قېنى ، بېشىڭغا كەلگەندە كۆرەرسەن» دەپ گەپ قىلماي كېلىۋاتاتتى . يەنە بىر تۆگىچىنىڭ ئىسمى قايىم ، ئۇ ئورۇق ، ئېگىز بوي ، ئۇزۇن ئېڭەك ، ئۆچكىنىڭكىدەك ئۇزۇن ، ئەمما شالاڭ ، بىر تۇتاملا ساقاللىق ، ھېدىنغا ئوخشاش ئوتتۇز ياشنىڭ بوسۇغىسىنى يېڭىلا ئاتلىغان بولۇپ ، ئىچى كۇچلۇك ، كەم سۆز ئادەم .

— نېمە ؟ قۇملۇقنىڭ ياقىسىدا ؟ ! — باستنىڭ جاۋابىدىن ھېدىن بېشىغا بىر قاپاق مۇزدەك سۇ قۇيۇۋەتكەندەك ئەندىكىپ كەتتى ، — بەش كۈن مېڭىپمۇ بىز تېخىچە قۇملۇقنى ياقىلاپ يۈردۇقما ؟

— بۇ كىچىك قۇملۇق ئەمەس ، بەش كۈندە قانچىلىك يول ماڭاتتۇق ، — باست دوق قىلغاندەك جاۋاب بەردى .

ھېدىن شۇئان يېنىغا ئېسىۋالغان خورما رەڭ خۇرۇم سومكىدىن خەرىتىنى ئېلىپ ئېچىپ سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى .

ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن ، جۇڭگوغىچە كېڭىيىش قارا نىيىتىدە بولۇپ كېلىۋاتقان چار رۇسىيىنىڭ تاشكەنتتىكى دائىرىلىرى چوقان ۋەلىخانوف ، كودوپاتكىن ، پرژىۋالىسكىيلاردىن ئالالمىغان قانائەتلىنەرلىك ئۇچۇرغا ھېدىن ئارقىلىق ئېرىشىپ قالارمىز ، دېگەن ئىرىن ئۇمىد ، تەمەدە ئۇنىڭ سەپىرىگە كۆپ جەھەتتىن ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ ، چېگرادىن ئۆتۈش رەسمىيىتىنى بېجىرىپ پاسپورت ھەل قىلىپ بېرىش بىلەن بىرگە يەنە ئاسىيانىڭ كىندىكى بولغان شىنجاڭغا دائىر يېڭى خەرىتىلەر بىلەنمۇ تەمىنلىگەنىدى . بۇ خەرىتىلەر ئۇچىدە پرژىۋالىسكىي تارىم بويىغا كەلگەندە سىزغان خەرىتە شەكلىدىكى پارچە ـ پارچە كۆرۈنۈشلەرنىڭ نۇسخىلىرىمۇ بار ئىدى . ھازىر ئۇنىڭ كۆرۈۋاتقىنى شۇ خەرىتە ئىدى . ھېدىن خەرىتىدىن خوتەن دەرياسىنىڭ تارىم دەرياسىغا قوشۇلىدىغان جايىنى ئىزدەۋاتاتتى .

— ياپىر ! — دەۋەتتى ھېدىن ئالدىدا چەكسىز سوزۇلۇپ يانقان قۇملۇققا قاراپ ، — يىراق ئۇپۇق ئاسمانىنىڭ چېكى ، لېكىن بۇ قۇملۇقنىڭ چېكى نەدە؟ چەت - چۆرىسى بۇنچىلىك كەڭ ، ئوتتۇرىسى قانچىلىكتۇ بۇ قۇملۇقنىڭ .

ھېدىن قاراقۇم چۆللۈكىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى ، بۇ دەشت قۇملۇق ئالدىدا ئۇ ھېچقانچە ئەمەس ئىدى . ئۇ يەنە ئۆز ۋەتىنى — ۋەتىنى شۇبتسىيىنىمۇ كۆز ئالدىغا كەلتۈردى . قىشى ئىللىق ، يېزى سالقىن ، قۇملۇق ، قاقاسلىق يوق ، مۇنبەت تۇپراق-لىق ، كۆللىرى جىق ، سۇيى ئەلۋەك ، بۇك باغ - ئورمانلىق كەڭ زېمىن — ئانا قۇچىقى كۆز ئالدىدا نامايان بولدى . ئۇ گۈزەل يۇرت ھېدىنغا ھۇزۇرلا بېرەلەيتتى ، شان - شەرەپ ، شۆھ-رەت بېرەلمەيتتى ، پەقەت ئۇ تاپقان شان - شۆھرەتكە چاۋاك ئۇرۇپ تەنتەنە قىلىشىپلا بېرەلەيتتى . ھېدىنغا كېلىدىغان شان - شۆھرەتلەر مۇشۇ قۇملۇقتا ئىدى ، بۇنى ئۇ ئوبدان بىلەتتى .

ھېدىنلار يولغا چىقىپ ئۈچىنچى كۈنى كەچكىچە سەپىرى كۆڭۈلدىكىدەك راۋان بولۇپ ، ھېچبىر ئاۋارىچىلىك كۆرۈلمىدى . شۇ كۈنكى قونالغۇسىدا شام يورۇقىدا بىر كۈنلۈك سەپەر ئەھۋالى ۋە قىلغان ئىشلىرىنى يېزىپ كېلىپ ، خاتىرىسىگە مۇنۇلارنى پۈتكەنىدى :

... « بۈگۈن سەپىرىمنىڭ ئۈچىنچى كۈنى ئالدىنقى كۈنلەردەكىدەك ھاۋا ئوچۇق ، سالقىن بولدى . قارىغاندا تەلىيىم ئوڭ ئوخشايدۇ . تۈنۈگۈن كېچىدە تاڭغا يېقىن كۆرگەن چۈشۈم ئوڭۇمدا زاھىر بولىدىغاندەكلا تۇيۇلۇۋاتىدۇ . مەن چوقۇم كۆزلىگەن شەرەپكە ئېرىشىمەن... »

ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئىراق ، ئىران ، تۈركىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا ، سەمەرقەنتلەردە كۆرۈپ مەپتۇن بولۇپ قالغان قويۇق ئىسلام ئۇسلۇبىدىكى ، بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى دەۋرنىڭ

يالـدامسى بـولغان ئاجايىپ كۆركـەم ، ھەشەمـەتلىك ئوردا ـ ساراي ، قەلئەلەردىن كۆپ مۇقەددەملىك كۆلشەھەر ، مىرەن ، شە-ھىرى كىتىك ، چاقىلىقتىكى تاش شەھەر قاتارلىق قەدىمكى زامان ئىزنالىرىنىڭ ئۇنىڭغا قۇچاق ئېچىپ تۇرغانلىقىنى ھېدىن ئالدىنقى كېچە چۈشىدە كۆرگەنىدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئالتۇن گىر-ۋەكلىك ، گۆھەر كۆزلۈك شان ـ شۆھرەت تاجى ئۇنىڭ بېشىغا قونغىلى ئەگمەپ يۈرەتتى . تاجنىڭ چاقناق جۇلاسى كۆزلەرنى قا-ماشتۇرۇپ ھەم چاقاتتى ، ھەم قىزارتاتتى . تاج ھېدىننىڭ بېشىغا قونغىلى يېقىنلاپ كېلىپ ، يەنە نېمىشقىدۇر لىڭكىدە يۇقىرى ئۆر-لەپ كەتتى . ھېدىن تاجنى تۇتۇۋالغىلى سەكرەۋېتىپ ئويغىنىپ كەتتى . «ئۇ تاجنى چوقۇم كىيىمەن» دېدى ئۇ ، ئۇيقۇچانلىقتىن سەگىپ ئۆڭىغا كەلگەندىن كېيىن .

سەپەرنىڭ تۇنجى كۈنى ئەتىگەندىلا ھاۋانىڭ تەرى بۇز ۋلۇشقا باشلىدى .

— باست ، بۇگۈن ھاۋانىڭ چىرايى سەتلىشىۋاتىدۇ ، بۇ نېمە-نىڭ ئالامىتى ؟ — ھېدىن سورىدى .

باست جاۋابقا ئېغىز ئاچقۇچە ئىسلامباي :

— ھاۋانىڭ بۇنچىلىك ئەپتىدىن قورقۇپ كەتمىسەكمۇ بولە-دۇ ، ھېلى ئېچىلىپ كېتىدۇ ،— دېدى .

ئىسلامبايىنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلۇشۇپلا قۇلاق تۇۋىدە غۇ-رۇلداپ ، قۇملار شىرىلداپ شامالنىڭ شەپىسى كەلدى .

ھېدىن باست بىلەن قايمغا قارىدى . باست ئاسمانغا قاراپ قويدى ، باشقا ھېچقانداق ئىپادىدە بولمىدى . قايىم بولسا ئاسمانغە-مۇ قارىمىدى ، پەقەت مىيىقىدا كۇلۇپلا قويدى . ئۇنىڭ بۇ كۇلكە-سى ھېدىنغا بىگىز سانجىغاندەك بىلىنىپ كەتتى .

— قايىم ، ئېيتقىنا ، شامال كۇچىيىپ كېتەرمۇ ؟... — ھېدىننىڭ گېپىنىڭ ئاخىرى ئاغزىدا قالدى ، ئۇنىڭ يۈز ـ كۆزىگە شامال ئۇچۇرغان قۇملار يىڭنە سانجىلغاندەك تېگىشكە باشلىدى . قۇملۇقنىڭ شامال ، بورىنى مانا شۇنداق ، «شامال چىقىدىغان ئوخ-شايدۇ» دەپ بولغۇچىلىك ، شامال بورانىغا ، قۇيۇنىغا ئايلىنىپ

بولىدۇ .

غۇر - غۇر شامال بىردىنلا بورانغا ئايلاندى . جاھاننى بوران-نىڭ ۋىژىلداشلىرى ، ھۇشقىيىتىشلىرى قاپلىدى . بۇنداق چاغدا ، يىلتىزى ھەر يەردە قالغان قامغاقتەك بۇ ئادەملەرنىڭ كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى بولسۇن ، جانمۇجان ئۆزىنىڭ جېنى . پەقەت باست بىلەن قايىم بىر - بىرىگە ھەمدەم بولۇپ ، ئۆزلىرى مەسئۇل بولغان ئالتە تۆگە بىلەن ئوچ ئېشەكنى دالدا بولغۇدەك بىر يەرگە يىغىپ ، بورانغا كەينىنى قىلىپ تۇرۇۋالدى . توپا توزۇغاندەك ئۇچقان ئۇندەك قۇملار بىر غېرىچچە يەردىكى نەرسىنى كۆرۈشكىمۇ ئىمكان بەرمەيۋاتاتتى . بۇنداق تېز كەلگەن بوران - قۇيۇن ، بىر-دەملىك قاتتىق ياغقان يامغۇردىن ھاسىل بولغان ئاخىرى يوق شىددەتلىك كەلكۈنگە ئوخشايدۇ . چۈشتىن قايرىلىشىغا چىققان بوران ئالەمنى مالەم قىلىۋەتكەندىن كېيىن ، ئارمىنىغا يەتكەندەك ئىككى سائەتتەك داۋاملىشىپ شىپپىدە توختىدى . شامالنىڭ شەپە-سى كەلگەندە ، ھېدىن باست بىلەن قايىمنىڭ تۆگە ، ئېشەكلەرنى بىر يەرگە جىددىي توپلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، شۇئان ئۇلارنىڭ يېنىغا بېرىۋېلىپ ، ئۇلار قانداق قىلسا شۇنداق قىلدى . ئەمدى قارىۋىدى ، ھېدىن ئۆزى بىلەن ئىككى تۆگىچى ۋە تۆگە ، ئېشەك-لەر ، ھېدىننىڭ ئېتى خاتىرجەم بىر يەردە تۇرغان ، باشقىلار بولسا ئۆزلىرى بىر يەردە ، مىنگەن ، مەسئۇل بولغان ئۇلاغلىرى باشقا بىر يەردە تۇرغان . شۇ چاغقىچە قۇملۇق بورىنىنى كۆرۈپ باقمىغان فېڭشى خۇددى شامالغا ئەگىشىپ كەتكەندەك ، يىراققا كەتكەندى . ئۇنى ئىككى تۆگىچى بىلەن پاپياي شامال يۆنىلىشى بويىچە مېڭىپ خېلى يىراقتىن تەستە تېپىپ كەلدى ، ئېشىكى يوق بولدى...

تۆگە ، ئېشەكلەردىكى يۈكلەرنى تەڭشەپ فېڭشىغا بىر ئېشەك بوشتىپ بېرىشكە توغرا كەلدى . كۈنپېتىشقا ئاز قالغانىدى . ئۇلار شۇ يەرگە چۈشكۈن قىلىپ قونماقچى بولۇشتى . تاماقتىن كېيىن ھېدىن چېدىرىدا شام يورۇقىدا شۇ بىر كۈنلۈك ئىشلاردىن خاتىرە يېزىشقا ئولتۇردى . تۇنجى يولۇققان قۇملۇق بورىنى توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغاندىن كېيىن ، بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ

دىققەت قىلىشى ئۈچۈن ساۋاق سۈپىتىدە خاتىرىسىگە چوڭ قىلىپ مۇنداق دەپ يازدى :

... « سۈنى كۆپرەك ئېلىۋېلىش ئورنىغا جۈۋا ، يوتقان - كۆرپە ئېلىشىم ، هازىر ئويلىسام كۈلكىلىك ، ئۆزۈمنى ئۆزۈم مەسخىرە قىلىپ كولدۇرلاتقاندەك ئىش بوپتىكەن . شامال مەسلەسىدىمۇ شۇنداق بولدى . قايمىناڭ ئاچچىق هەم مەسخىرىلىك جىلمايغىنىنى كۆرگەندىكىن ، كۈلكىسىنىڭ سەۋەبىنى سورىغان بولسام ، بۇنچىلىك سورۇقچىلىق تارتمايتتۇق . شۇ تۈپەيلى بىر ئېشەك ، بىرنەچچە قۇر كىيىم يوقالمىغان بولاتتى . ئىسلامبايناڭ سادىق مالايلىقىدا گەپ يوق . لېكىن ، ئۇمۇ ، ئىككى تۆگىچىدىن باشقىلىرىمۇ بۇ قۇملۇقنىڭ تەبىئىتى توغرىسىدا ماڭا ئىشەنچلىك مەسلىهەت بېرەلمىگۈدەك . بۇ قېتىمقى سەپىرىمدە باست بىلەن قايمىناڭ مەسلىهىتىنى ئاڭلىشىم ، قۇملۇقنىڭ ئىچىگە ، لوپ كۆلگە بارىدىغان شۇ يەرلىك كىشىلەردىن ياخشى يول باشلىغۇچى هەم ئىشەنچلىك مەسلىهەتچى تېپىشىم كېرەك ئىكەن . چوقۇم شۇنداق قىلىمەن» .

بۇگۈن كۈن ئەتىگەندىلا ئېچىلىپ كەتتى ، هاۋا شۇنچىلىك سۈزۈك . بۇگۈنكى كۈننىڭ كۈلۈپ باققىنىدىن هېدىن خۇشال ئىدى ، لېكىن باست بىلەن قايىم خۇشال ئەمەس ئىدى . ئەتىگەندىلا كۈن تەپتىنىڭ يۇز ، پېشانىگە ژىللىدە تېگىشىدىن بۇگۈن ئىسسىقنىڭ قاينايدىغانلىقىنى سەزدى . ئۇلار سېزىمىگە تايىنىپ توغرا مۆلچەرلىگەنىدى . چۈش بولمايلا كۈن ئەتراپىنى ئىسسىتىپ ئۆزىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى . چۈش قىيام بولغاندا ، ئىسسىقمۇ قىيامىغا چىقتى . ئىسسىق تەپتىدىن قىزىپ قوغدەك بولۇپ كەتكەن قۇمدىن ئۆرلەۋاتقان ژىل - ژىل ، سۈزۈك ئاسماندىن چۈشۈۋاتقان نۇر يىڭنىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ يۈزلەرنى چاقاتتى ، كۆيدۈرەتتى ، كۆزنى ئاچقۇزمايتتى . ئاسماندا بىرەر ئۇچار قاناتلىق ، يەردە بىرەر

قۇرت ـ قوڭغۇز بولسا كاشكى . شۇلاردىن بىرەرسى چېلىقىپ قالسىمۇ ، شۇ تاپتا ھاياتلىقتىن زور ئۈمىد بىغىشلىغان بولاتتى . ئات ، ئېشەكلەرنىڭ بۇرۇن پەرەكلىرى يوغىناپ ، تىنىقلىرى ئېغىرلىشىپ قالدى ، ئىككى ئىتنىڭ تىلى ساڭگىلاپ ، ھۆمۈدەپ بولالماي قېلىۋاتاتتى . ئەڭ چىدامليقى يەنىلا تۆگە بىلەن ئادەم ئىكەن .

پاپىيدىن سۇنىڭ ئاز قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ھېدىن چۆچۈپ كەتتى ، ئىسلامبايغا ئىشىنىپ باست بىلەن قايمىنىڭ گېپىگە كىرمىگىنىگە قاتتىق پۇشايمان قىلدى ، ھازىر ئاچچىقلىنىپ چېچىلىدىغان چاغ ئەمەس ئىدى . چېچىلىپ ئاچچىق يۇتقانسېرى ئادەمنىڭ ئاغزى تېخىمۇ قۇرۇپ ، دېمى كېسىلىپ ھالىدىن كېتەتتى . شۇڭا بۇنداق چاغدا ئۆزئارا مەدەت بېرىشىپ ، ئۇمىدلەندۈرۈش كېرەك . ئۈمىد نۆۋەتتى كەلگەندە ئادەمدە ئىشەنچ تۇرغۇزىدۇ ، روھىنى قاناتلاندۇرىدۇ .

پاپىاينىڭ دادىسى ئۇيغۇر ، ئانىسى ئەنجانلىق ئۆزبېك ئىدى ، ئۆزىنى «مەن قەشقەرلىك ئۆزبېك» دەپ يۈرەتتى . ئۇمۇ قەشقەردە ھېدىنغا يالىلانغانىدى .

ھېدىن چۈشكۈن قىلىپ ، قۇدۇق كولاپ باقماقچى بولدى . ئۇنىڭ بۇ ئۈمىدىمۇ بەربات بولدى . بىر مېتىر كولىغۇچە قۇم نەمسەل كۆرۈندى ، كولاش چوڭقۇرلاشقانسېرى قۇم شۇنچە قۇرۇق چىقتى . 5 ـ ، 6 ـ ئايلار تەكلىماكاندىكى ئۇزۇن ـ قىسقا تارماق ئېقىنلار ، كىچىك كۆللەر ، كۆلچەكلەر قۇرۇپ كېتىدىغان چاغ ، بۇنى ھېدىنمۇ ، ئىسلامبايمۇ بىلمەيتتى ، ئەمدى سۇنى تېجىمىسە بولمايتتى . ھېدىن ئۆزىنىڭ رۇخسىتىسىز سۇ ئىچىشنى چەكلىدى . سۇ ئارتىلغان تۆگىنى پاپىايغا تاپشۇردى .

ھېدىن يونتقان ـ كۆرپە ، جۇۋا ، قىشلىق چاپان ، چېدىر قاتارلىق يازدا ئىشلەتمەيدىغان ، ئەكسىچە يۈك بولىدىغان نەرسىلەرنى تاشلاتقۇزۇۋەتتى ، لېكىن غەم يېنىكلىمىدى ، بەلكى ئەھۋال بارغانسېرى ئېغىرلاشتى . سىنوف بىلەن فېڭشى بولالماي ئۆزلىرىنى

قۇمغا تاشلىۋەتتى . ھېدىننىڭ ئۆزىمۇ قۇملۇقنىڭ ئۆلۈم پۇراپ تۇرىدىغان قورقۇنچلۇق ۋەھىمىسى ئالدىدا قانداق قىلىشنى بىلمەي گاڭگىراپ قالدى . قۇملۇقتىن تىرىك چىقىپ كېتىشكە كۆزى يەت-مىدى ، ئۆلسەممۇ يېڭى ئېكسپېدىتسىيىچى كىيىم بىلەن ئۆلەي دەپ سىرتقى كىيىملىرىنى يېڭىغا ئالماشتۇرۇۋالدى ، ھەتتا راستلا ئۆلۈپ كېتىدىغان بولسا ، ئۆلۈكىنى ھايات قالغۇچىلارنىڭ قانداق قىلىشى توغرىسىدا ھەمراھلىرىغا ۋەسىيەتمۇ قىلدى . ئىسلامباي بىلەن پاپبايمۇ بولالماي قېلىۋاتاتتى .

— سۇ ، — دېدى ئىسلامباي قۇمدا پۈتىنى سوزۇپ ئولتۇ-رۇپ ، ئاغزى قۇرۇپ كەتكەچكە ، گەپمۇ ئاران چىقىۋاتاتتى ، — بىر يۈتۈم سۇ بېرىڭلار ، ئاغزىمنى نەمدۇالاي .

ئۇ گېپىنى ئاران دەپ بولۇپ پاپبايغا قارىدى ، پاپباي ھېدىنغا قارىدى . ئەھۋالدىن قارىغاندا ، ئىككى يۈتۈمدىن سۇ ئىچىۋالمىسا ھېچكىم ماڭالمايدىغانلىقى ئىدى . ئىككى تۇلۇمدىلا سۇ قالغانىدى . ھەربىر ئادەمگە سۇنى ھېدىن ئۆزى بەردى ، ئۆزىمۇ باشقىلار بىلەن ئوخشاش مىقدارىدا ئىچتى ، قالغان بىر يېرىم تۇلۇم سۇنى جان تۇمشۇققا كەلگۈچە ساقلاپ تۇرماقچى بولدى . ئىككى يۈتۈم سۇ ھەممىگە جان بەردى . سەپەر داۋاملاشتى...

ئالدى بىلەن ئىككى ئىت يىقىلىپ يېتىپ قالدى . ئاغزىدىن بىر غېرىچچە چىقىپ تۇرغان قۇرغاق تىلىغا قۇممۇ يۇقۇشمىغان-دى ، كۆزى ئادەملەردىن جان تىلىگەندەك ئاران - ئاران لۆمۈل-دەيتتى . ئۆز ھالى ، ئۆز جېنى قايغۇسىدا قالغاندا ئۇنىڭغا كىمنىڭ ھەپسىلىسى . ئىگىسى بولغان ھېدىنمۇ ئىتقا قاراپمۇ قويمە-دى . بىر - بىرىگە كېسەل يۇققاندەك ئات ، ئېشەكلەرمۇ بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى گۈلۈپ - گۈلۈپ يىقىلىشقا باشلىدى . چاڭقاپ تاڭلىيى قۇرۇپ كەتكەچكە ، جان تالىشىپ قىلىدىغان خارتىلداش-مۇ ، پۇتلىرىنى تېپىچەكلىتىشمۇ يوق ، جىم - جىملا يېتىپ قال-دى . ھېدىننىڭ ئۆزىمۇ بولالماي قېلىپ ھاراق ئىچىپ باقتى ، ئۇمۇ بولمىدى . باست بىلەن قايمىدىن باشقىلىرى سەپەردە يېيىش ئۈچۈن ئېلىۋالغان توخۇ ، قويلارنى بوغۇزلاپ قېنىنى ئىچتى . بۇلار

ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇش ئۈياقتا تۇرسۇن ، بەلكى ئەھۋالنى تېخىمۇ بەتتەرلەشتۈرۈۋەتتى .

— قانداق قىلىمىز ؟ — ھېدىن باستتىن سورىدى .

— بولالمىدۇق دەپ قۇملۇققا قېيىدىغان بىلەن سۇ ئالدىمىزغا كېلىپ بەرمەيدۇ ، يىقىلىپ قالغۇچە ماڭايلى ، — دېدى باست .

تاماق - تاڭلىيى قۇرۇپ كەتكەچكە ، ھېدىن ئىككى ئېغىز سۆزنىمۇ ئاغزىدىن ئاران چىقىرالىغانىدى . باست بولسا چاڭقاپ كەتكەندەكمۇ ئەمەس ، شۇنچىۋالا گەپنى بىمالال قىلىۋاتاتتى . ھېدىن ھەيران بولۇپ باستقا ، ئاندىن قايىمغا قارىدى . قارىدىيۇ ، تېخىمۇ ھەيران قالدى . باست بىلەن قايىم يەنىلا شۇ قېلىن تاشقى كىيىملىرىدە بولۇپ ، شۇنچىۋالا ئىسسىقتىمۇ نېپىزگە ئالماشتۇر-مىغانىدى . ئۇلارنىڭ ئەكسىچە باشقىلار ئەتىگەندىكى ئىسسىقتىلا ئۇستۈېشىنى نېپىز كۆڭلەكلەرگە ئالماشتۇرۇۋەتكەنىدى . بۇ ئىككى سېلىشتۇرمىدىن ھېدىن ئۆزلىرىنىڭ شۇنچە بەك چاڭقاپ ھالسىز-لىنىپ كېتىشىنىڭ سىر ، سەۋەبىنى بىلدى - دە ، ھەمراھلىرىغا ئەھۋالنى ۋە ھازىر بولسىمۇ قېلىن كىيىنىۋېلىشنى ئېيتتى .

— بۇ ئىشنى بىزگە بالدۇرلا دەپ قويساڭلار بولمامدۇ ، — دېدى ئىسلامباي باست بىلەن قايىمغا قاراپ .

— دېگىنىمىز بىلەنمۇ بىزنىڭ گېپىمىزنى ئاڭلامتىڭ ، — دېدى قايىم دوق بىلەن .

دېگىنىگە ئىسلامباي غىققىدە تويدى . ھېدىنمۇ شۇنداقراق بىر گەپ قىلماقچىدى ، تىلىنى تارتىۋالدى .

راست ، سۇسىز قۇملۇقتا يېتىۋېلىش ئۆلۈم كۈتۈپ ياتقان بىلەن باراۋەر . بىر قەدەم بولسىمۇ مېڭىش كېرەك ، تىركىشىپ بېقىش كېرەك . ھېدىن شۇلارنى ئويلىدى . ئۇنىڭمۇ ئەزرائىلنى كۈتۈپ تۇرغۇسى ، مەغلۇبىيەتكە تەن بەرگۈسى يوق ئىدى . ھەمراھ-لىرىنى داۋاملىق مېڭىشقا ، چىداشقا رىغبەتلەندۈردى . يېرىم تۇلۇم سۇنى ئادەملەرگە بىر چۆچەكتىن ، ئات ، ئېشەكلەرگە ئىككى چۆ-چەكتىن بەردى . سۇ ئىچىۋېلىپ ئۇلار يولىنى داۋاملاشتۇردى ، ماڭدى ، نەچچە قۇم دۆڭ - داۋانلاردىن ئاشتى ، يىقىلغانىنى يۆلە-

شىپ ماڭدى... بۇ ، تەڭرىنىڭ ئۇلارنى سىنىغىنىمۇ ياكى قىسمىتى شۇنداقمۇ ، جانلىرى ھەلقۇمىغا كېلىپ قالغاندا ، ئۇلارغا تەڭرىنىڭ رەھمى كەلدى چېغى ، ئاخىر ئۇلار بىر دەريا‌غا ئۇلاشتى . بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئىككى ئېتى ، ئۈچ ئېشىكى ، ئىككى ئىتى ئۆلۈپ ، سەنوف ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىنغانىدى ، ئۆزلىرىنىڭمۇ ئاران ـ ئاران تىنىقى قالغانىدى . ئۇلارنىڭ كۆرگىنى دەريانىڭ ئۆزى بولماي ، بۇلتۇرقى دەريا تاشقىنىدا چوڭقۇر چولغا يىغىلىپ قالغان سۇنىڭ ئاخىرقى قالدۇقى ئىدى . سۇ سۇزۇك ھەم تاتلىق ئىدى . ئەزرائىل ئۇلارغا سوزغان قولىنى يىغىشتۇرۇۋالدى . ھېـدىن بۇ سۇ كۆلچىكىگە تەلىپىنىڭ ئوڭ كەلگىنىمۇ ، تاسادىپىي ئېرىشىپ قالدى . ئۇ ئازراق يوقىتىشقا ، مەغلۇبىيەتكە ئاسانلىقچە تەن بەرمەيدىغان قەيسەر ، سۇنماس ئىرادىسى بىلەن ئەتراپقا ئۇمىدـ ۋار نەزىرىنى تىكىپ كېلىۋاتاتتى ، بىر قۇشنىڭ باش ئۇستىدە ئۇچۇپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدى . ئۇمىد ئۇنىڭغا باشقىدىن قۇچاق ئېچىپ تەبەسسۇم قىلدى . ھېدىن ھەمراھلىرىنى قۇش كەتـكەن تەرەپكە ئىشەنچ بىلەن باشلاپ ماڭدى...

سۇۋېن ھېدىن بۇ قېتىم زور ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولـسىمۇ ، مىرەن خارابلىكى ، كۆلشەھىرى خارابلىكى ، قەدىمكى قەبرىستانلىقلار ، يەنە قانداقتۇر خارابلىك قىدىرىپ ، ئېكسپېدىتـسىيە ۋە ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە كارامەت كۆرسەتىش قىزغىنلـقى ، ئىرادىسى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا يەنىلا لاۋۇلدىماقتا ئىدى . ئۇنىڭـدىكى بۇ غايە ، روھ ، شىجائەت ۋە قەيسەر ئىرادە قانداق پەيدا بولغان ؟

سۇنىڭ بېشى ، دەرەخنىڭ يىلتىزى بولغىنىدەك ، ھېدىنىدىكى غايە ، نىشان ۋە تەۋەككۇل دەريا‌سىغا ئۆزىنى ئېتىپ تۇرىدىغان بۇنداق تەۋرەنمەس قەيسەرلىكىنىڭ چوڭقۇر مەنبەسى بار .

3

ئۇ كېچە سۇۋېن ھېدىنىدىن ئۇيقۇ قاچتى . شىمالىي قۇتۇپ

مۇزلۇقىنى ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ قايتىپ كەلگەن «فىگا» ناملىق پاراخوتنىڭ ستوكھولملىقلار ۋە شۆبىتسىيە پادىشاھى تەرىپىدىن كۈ-تۈۋىلىنغان چاغدىكى قىزغىنلىق ۋە تەنتەنىلىك مەنزىرە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىرمۇبىر قايتا ـ قايتا ئۆتمەكتە . ئۇ كۈنى پۈتۈن ستوك-ھولم خەلقى پرېستانغا يىغىلغانىدى . پاراخوت باشلىقى نوردېنسنى ستوكھولم خەلقى : «بىزنىڭ پەخرىمىز ، بىزنىڭ غۇرۇرىمىز ! ۋە-تەنىمىز پەخرى ، ۋەتەنىنىڭ غۇرۇرى ! نوردېنس شۆبىتسىيىنى دۇنياغا تونۇتتى ! » دېيىشىپ بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرمەكتە ، ئاسمانغا ئاتماق-تا . نوردېنس ستوكھولملىقلارنىڭ قەلبىدىن سۆيگەن بۇيۇك شەخسكە ، قەھرىمانغا ئايلانغانىدى . بۇ كۆرۈنۈشلەر ئون بەش ياش-لىق سۆبىن ھېدىنىنىڭ ۋۇجۇدىدا زىلزىلە پەيدا قىلىپ ، ھاياجانلىق ھېسسىياتى ئۇنىڭ ئۆسمۈرلۈك قەلب قىنىغا سىغماي قالدى . خۇد-دى ئۇنىڭغا تەئەللۇق شان ـ شەرەپنى باشقا بىرسى تارتىۋالغاندەك قىزغىنىپمۇ قالدى .

«كەلگۈسىدە ، ياق ، پات ئارىدا مەنمۇ ئاشۇنداق شان ـ شەرەپ قۇچىمەن ، شۆھرەت تاجى كىيىمەن ، ۋەتەنىنىڭ ، خەلقىنىڭ ئىپتىخا-رى ، غۇرۇرى بولىمەن ، سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى ۋەتىنىم شۆبىتسىيەمنى دۇنياغا تونۇتىمەن » .

ئۇنىڭ كاللىسىدا شۇ شېرىن خىيال ، شۇ شېرىن ئىستەكلەرلا بار ئىدى .

— ئۆزۈڭچە بىرنېمىلەرنى دەپ پىچىرلاپ كېتىپسەنغۇ .

شۇ كۈتۈۋىلىشتىن كېيىنلا سۆبىن ھېدىنىنىڭ كەيپىياتى ، روھىي ھالىتى غەلىتە بولۇپ قالدى . ئۆيگە قايتىپ كېلىۋىتىپمۇ ، كەلگەندىن كېيىنمۇ ، تاماق يەۋىتىپمۇ ، تاماقتىن كېيىنمۇ يەتتە پەرزەنت ، توققۇز جانلىق مېھمان ـ مۇھەببەتلىك ، كۆڭۈللۈك بىر ئائىلە كىشىلىرى كۈتۈۋىلىش يىغىلىشى توغرىسىدا ئاغزى ـ ئاغزى-غا تەگمەي پاراڭ قىلىشسا ، ئادەتتە بەس ـ مۇنازىرىگە ئامراق سۆبىن ھېدىن بىر ئېغىزمۇ گەپ قوشماي جىمىپلا كەتكەنىدى . ئۇنىڭدا پەيدا بولۇپ قالغان نورمالسىزلىق ئاتا ـ ئانىسى —

ئەر ـ خوتۇن لۇدۋىگلارنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى . ھەر كۈنى كەچلىك تاماقتىن كېيىن ئادىتى بويىچە ھويلا ـ ئارامدا گۈل سەيلىسى قىلىدىغان ئىشمۇ يوق ، ئۇ بالدۇرلا ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى . ئوغلىدىكى بۇ سەۋدايىلارچە جىمىپ كېتىشتىن خاۋاتىرلاندى ـ غان ئاتا سەھەردە ئۇنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى .

قات ـ قات پۇرژىنىلىق كارىۋاتتا خىيال قاينىمىغا چۆكۈپ ئۆزىگە ئۆزى پىچىرلاپ ئولتۇرغان سۈبەن ھېدىن ئاتىسىنىڭ كىر ـ گىنىنى سەزمىگەنىدى .

— ئاتا ، — دېدى سۈبەن ھېدىن ئاتىسىغا خىيالچان قاراپ ، ئۇنىڭ كۆزىدىن يەنە قەتئىيلىك چىقىپ تۇراتتى ، — مەنمۇ بارون نوردىنستەك ئېكسپېدىتسىيىچى بولاي دەيمەن .

ئاتا ئوغلىنىڭ ئاغزىغا قاراپ قالدى . شۇ قېتىمقى كۈتۈۋېلىش يىغىلىشىدا يەنە تېخى كۆڭۈلگە شادلىق بېغىشلايدىغان ياڭراق مۇ ـ زىكا ۋە ئالقىش سادالىرى ئىچىدە پادىشاھ ئوسكار II نوردىنسنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇنىڭغا بارونلۇق نام ـ مەرتىۋە بەرگەنىدى .

— نېمە ، سەنمۇ شىمالىي قۇتۇپ مۇزلۇقىنى كېزەي دەمسەن ؟

— ياق .

— ئەمسە نەنى ئېكسپېدىتسىيە قىلاي دەيسەن ؟

— نەگە بارىدىغانلىقىمنى ئۆزۈممۇ بىلمەيمەن ، ئىشقىلىپ شىمالىي قۇتۇپ ئەمەس .

سۈبەن ھېدىن ئەسلىي : «باشقىلار بېسىپ بولغان يەرگە بار ـ مايمەن ، ئۇنداق قىلسام ئۇنىڭ قانچىلىك قىممىتى بولىدۇ ، ماڭا قانچىلىك شان ـ شەرەپ كەلتۈرىدۇ . مەن باشقىلار ئاياغ باسمىغان يەرگە بارىمەن » دېمەكچىدى ، لېكىن تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ بول ـ غان گېپىنى يىغىشتۇرۇۋالدى .

لۇدۋىگ ئوغلىنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى . ئۇ تولۇقسىز ئوتتۇ ـ را مەكتەپنىڭ بوسۇغىسىدىن يېڭىلا چىققان ئون بەش ياشلىق ئۆسمۈرنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلاۋاتقان گەپنىڭ ۋەزنىدىن ھەيران قېلىۋا ـ تاتتى . بۇ ، پىكرى پىشقان ، ھەر جەھەتتىن ئەتراپلىق ، چوڭقۇر

بىلىم ئىگىلىگەن ، ئۆزىنىڭ غايە ، ئىستىقبالى ئۈستىدە باش قاتۇر-غۇدەك قۇرامىغا يەتكەن كىشىلەر دەيدىغان گەپلەر ئىدى . ئاتا ئوغلىنىڭ بالدۇر يېتىلىۋاتقان ئەقىل - پاراسىتىدىن ، ئارزۇ - ئىستەك غايىسىدىن ئۆزىچە پەخىرلىنىپ قالدى . «مەن بىر ئۆمۈر پادىشاھ جەمەتىدىكىلەرنىڭ كېسىلىنى داۋالايمەن ، دەپ شۇلارنىڭ غېمىدە ئوردا تېمىنى ياقىلاپلا ئۆتۈپتىمەن . بۇ بولسا كىشىلەر ئاياغ باسمىغان يەرلەرگە بېرىپ مۆجىزە يارىتىمەن ، دەۋاتىدۇ . «بالدۇر چىققان قۇلاقتىن كېيىن چىققان مۇڭگۈز ئېشىپتۇ ، دېگەن مۇشۇ . يارايسەن ئوغلۇم ! — ئاتا ئىچىدە شۇلارنى دېدى ۋە يەنە ، — ئۇنىڭ بىرنەچچە كۈندىن بېرى جىمىپ كېتىشى ، ئويلىغانلىرىنى ئىچىدە پىشۇرۇۋاتقىنىكەن ئەمەسمۇ » دېگەنلەرنىمۇ كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى .

ئارىدىن ئىككى ھەپتە ئۆتكەندە ، ئۆتكۈزۈلگەن «فىگا»نىڭ غەلىبە قۇچۇپ قايتىپ كەلگەنلىكىنى تەبرىكلەش خاتىرە يىغىلىشىغا پرۇفېسسور تەكلىپ بىلەن قاتناشقانىدى . يىغىن رىياسەتچىسى-نىڭ ئۇنى سۆزگە تەكلىپ قىلغاندا تونۇشتۇرۇپ : «دۇنيا ئەھلى-گە ، بولۇپمۇ بىز ياۋروپالىقلارغا نامەلۇم بولغان رەۋايەتلەردە-كىدەك سىر - تىلسىملىق زېمىن ، دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ قۇملۇق تەكلىماكاننى كېزىپ چىققان مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى » دېگەن گېپى بىلەن ، پرۇفېسسورنىڭ تەكلىماكاننى تەرىپلەپ : «ئاشكارا ۋە ئۆزىنى قېلىن قۇم ئاستىغا يوشۇرغان نامەلۇم خارابە-لەر ، قەدىمكى زامانلاردىن قالغان سىرلىق قەبرىستانلىقلار ، ئاجا-يىپ - غارايىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، بىزنىڭ ۋە كېيىنكە-لەرنىڭ ئېچىشىنى كۈتۈپ ياتماقتا . تەكلىماكان ھەقىقەتەن سىر - ھېكمەتكە تولغان مۆجىزىلىك ماكان » دېگەن گېپى ، گۆدەك سۆزىن ھېدىنىنىڭ قەلبىگە تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك ئورناپ قالدى .

ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ئېكسپېدىتسىيىگە دائىر كىتاب بولسا يىغدى ، ئوقۇدى . ئامېرىكا يازغۇچىسى كوئوپېر ، فرانسىيىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك يازغۇچىسى ۋارنا ، ئەنگلىيىنىڭ ئېكسپېدىتـ-

سىيىچىسى داۋىد لىۋىنگىستون ، فرانكلىنلارنىڭ كىتابلىرى ئار-
قىلىق ، ئۇ ئۇلار بىلەن تونۇشتى ، مۇڭداشتى . ئۇلار ئۇنىڭ قەلبى-
دىكى ئېكسپېدىتسىيىگە بولغان مەپتۇنلۇق قىزغىنلىقىنى لاۋۇلدى-
تىپ ئۇلغايتتى . بولۇپمۇ ، فاشىيەن ، شۇەنزاڭ ، ماركوپولو ۋە
پرزىۋالسكىيلارنىڭ كىتابى ، ئۇنىڭ تەقدىر - قىسمىتىنى ، ھايا-
تىنى ، پۈتۈن ئارزۇ - ئىستەك ، ئىقبال ، غايە رىشتىسىنى تەكلىما-
كانغىلا باغلاپ قويدى . ئەمدى ئۇ ئولتۇرسا - قوپسا تەكلىماكان
توغرۇلۇق ئويلايدىغان ، ئۇخلىسا تەكلىماكاننى ، ئۇ يەردىكى
نامەلۇم شەھەر - قەلئەلەرنى ، خارابىلەرنى ، سىرلىق قەبرىستانلار-
نى چۈشەيدىغان بولدى .

ئۇ ئۆزىنى جەلپ قىلىۋالغان ماركوپولونىڭ تەكلىماكان ، لوپ
كۆلى بويى توغرىسىدىكى تەسۋىرىي بايانلىرى يېزىلغان بەتلەرنى
تەمشىپ تۇرۇپ قايتا - قايتا ئوقۇغان بولسا ، تەكلىماكان —
«ھالاكەت دېگىزى»غا تۇنجى بولۇپ ئاياغ باسقان ياۋروپالىق پرزى-
ۋالسكىي بىلەن غايىۋانە پاراڭلىشاتتى :

— پرزىۋالسكىي تاغا ، «فىگا»نىڭ قايتىپ كەلگەنلىك شەرى-
پىگە ئۆتكۈزۈلگەن خاتىرىلەش يىغىلىشىدا سىزنىڭ نۇتقىڭىزنى
ئاڭلىدىم ، كېيىن «ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر» دېگەن كىتابىڭىزنى
ئوقۇدۇم . ماڭا ئەڭ تەسىر قىلىپ ، مېنى ئۆزىگە تارتقىنى تەكلىما-
كان توغرىسىدىكى گەپلىرىڭىز بولدى . ماڭا شۇ ئېكسپېدىتسىيە-
ڭىز توغرىسىدا گەپ قىلىپ بەرسىڭىز قانداق ؟

— گېپىڭدىن قارىغاندا ، سەن ئېكسپېدىتسىيىگە قىزىقىدىغا-
دەك قىلىسەن . ئېكسپېدىتسىيىنىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى ، جاھانكەز-
دىلىك . ئەمما ، بۇ تەرىكىدۇنياچى دەرۋىشلەرنىڭ ئادەتتىكى جاھان-
كەزدىلىكى ئەمەس . ئېكسپېدىتسىيە مەلۇم بىر نىشان ، مەقسەتنى
كۆزلەپ قىلىنىدىغان ، غايىلىك ئادەمنىڭ ئاڭلىق ئىشى . مەن ساڭا
ئالدىن ئېيتىپ قويايي ، بۇ بىر دەملىك ھەۋەس ، قىزىقىشقا تايىنىپ
ياكى نام - شۆھرەتكە ېرىلىپ كىرىدىغان كوچا ئەمەس . جاپا -
مۇشەققەتنى مۆلچەرىڭدىكىدىن كۆپ ئېغىر ، رىيازەت چېكىسەن .

بولۇپمۇ ، تەكلىماكاندا خەۋپ ـ خەتەر ، ھەتتا ھالاكەتلىك قىسمەت چېلىقىپلا تۇرىدۇ ، قۇملۇقنىڭ شامال ـ بوران ، قۇيۇنلىرىنىڭ دەھشەتلىكلىكىنى دېمەيلا قويماي . ئەمما بۇ ئىشقا پۈتۈن ۋۇجۇدۇڭ ، ئەس ـ يادىڭ بىلەن بېرىلگەن بولساڭ ، ھەرقانداق خىيىمخەتەر ، مۇشكۈلچىلىكنى يېڭىپ كېتەلەيدىكەنسەن ، تېخى سېنى تاۋلاپ ، ئىرادەڭنى چىڭىتىپ ، قارامىلاشتۇرۇپ ، تېخىمۇ تەۋەككۈلچى قىلىۋېتىدىكەن .

— مەن ھەرقانداق ئېكسپېدىتسىيىچىگە ئىخلاس قىلىمەن ، بولۇپمۇ ياۋروپالىقلارغا يول ئېچىپ تەكلىماكانغا تۇنجى بولۇپ بارغان سىزگە بەك ئەقىدە قىلىمەن . ماڭا تەكلىماكاندا كۆرگەنلىرىڭىزنى دەپ بېرىڭە .

مەن سىرلىق ئۇ نامەلۇم ماكانغا تارىم ، كۆنچى دەرياسى ، لوپ كۆلى ۋە باشقا دەريا ـ ئېقىن ، چوڭ ـ كىچىك كۆللەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن بارغانىدىم . بېرىپ تەكشۈردۈم ، كۆردۈم ، ئاڭلىدىم ، كۆپ نەرسىنى بىلدىم . ئۇ يەردە كۆرگەنلىرىمدىن ئاڭلىغانلىرىم جىق . كۆرگەنلىرىمنىڭ ئۆزىلا تەسەۋۋۇرۇمدىن تاشقىرى ئاجايىپ نەرسىلەر بولۇپ ، تۇرغان ـ پۈتكىنى مۆجىزىنىڭ ئۆزى . مەن پەقەت جۇغراپىيىدە ئائېنىق جايلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ، ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانات ئەۋرىشكىلىرى يىغىپ ، بوتانىكا ، زوئولوگىيە جەھەتتە چەكلىك ئىش قىلالىدىم . ئەپسۇس ، مەن ئارخېئولوگ بولمىغانلىقىم ئۈچۈن ، ئۇچرىغان خارابىلىكلەرنى ، تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى كۆرۈپلا قويىدۇم ، تەكشۈرەلمىدىم ، ئارمان بىلەن قايتتىم . ئامان بولسام ئارخېئولوگىيە ئۆگىنىپ ، مەخسۇس مۇشۇ جەھەتتە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئارزۇيۇم بار .

— پرژېۋالىسكىي تاغا ، تەكلىماكاندا «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى »دەك نەرسىلەر بارمىكەن ؟

— ھەي ، تېخى بالا ـ دە ، شۇڭا پىكىر قىلىشكىمۇ بالىدەك ساددا . بارمىكەن دېگىنىڭ نېمىسى ، ھەربىر خارابىلىك ، ھەربىر

قەدىمىي قەبرىستانلىقنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭدەك مىڭ كىتاب . ئالايلۇق ، مىرەن خارابىلىكىدىكى تامغا سىزىلغان رەسىملەرگە قارىساڭ ھەيران ھۇھەس ، لال بولىسەن . ئۇچۇڭاتقان قاناتلىق ئادەم سۈرىتىنىڭ يۈز - چىرايى ، قىياپىتى تىرىك ئادەمنىڭكىدەك جانلىق ، ئېنىق ، جۇلالىق ، بېرىلگەن رەڭلەر يارقىن . تامدىكى رەسىملەرنىڭ سىزىلىشىدىكى ماھارەتنى ئىپادىلەپ ، تەسۈرلەشكە تىلسىم كېكەچىلىك قىلىدۇ . بىز ئاغزىمىز كۆپۈككە تولۇپ كەتكۈچە ماختايدىغان ياۋروپا رەسساملىرىنىڭ تالانت - ماھارەتلىرى ئۇ ماھارەتلەر ئالدىدا كامالىغا يەتكەن ئۇستاز بىلەن يېڭى شاگىرت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقىتەك ، ھېچنېمە ئەمەس . گېپىمگە ئەجەبلىنىۋاتامسىز ، ئۇ رەسىملەرچۇ «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى[1] »دىن كۆپ زامان مۇقەددەمكى رەسىملەر جۇمۇ .

تەكلىماكاننى نېمىشقا «سىرلىق ماكان» دەيمىز ؟ تەكرار بولۇپ قالدى ، دەپ ئويلىساڭمۇ مەيلى ، ساڭا بىر ئىشنى تەكىتلەپ دەپ بېرەي : تەكلىماكاندىكى قەدىمكى زامانغا تەئەللۇق قەبرىستانلىقلارنىڭ تۈت تەرىپى ، ماڭسا نەچچە كۈنلۈك قاقاس قۇملۇق . قەبرىستانلىققا يېقىن ئەتراپتا ئادەم ياشىغانلىقتىن بەلگە بېرىدىغان ھېچقانداق ئالامەت يوق . ئەمدى ئويلىغىنا ، قەبرىستانلىقتىكى شۇنچە كۆپ جەسەتلەر نەدىن ۋە قانداق كېلىپ قالغان ؟ ! جەسەتنى نەچچە كۈن قاقاس قۇملۇقتىنى بېسىپ ، ئادەمزاتتىن شۇنچە يىراق قۇملۇق ئوتتۇرىسىغا ئەكىلىپ كۆمۈش نېمە ۋەجدىن ؟ ! يەنە تېخى بۇ جەسەتلەر بىر ۋاقىتتا ئەكىلىپ كۆمۈلمىگەندۇ . قەبرىستانلىقتىكى ساناقسىز ياغاچلارنى كۆرىدىغان بولساڭ ، ھاڭ - تاڭلا قالىسەن . ئويلىمامسەن ، چىش كوچىلىغۇچىلىكمۇ ياغاچ تېپىلمايدۇ .

---

① «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى» — ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدارى بوۋېر مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى داگلېيىشنى ئۆلتۈرگەن قاتىلنى ئىزلەپ شىنجاڭغا كېلىپ يېپ ئۆچى ئىزدەپ يۈرگەندە ، ئويلىمىغان يەردىن كۆچادا قەدىمكى كۇسەن خارابىلىكىدىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى قېيىن قوۋزىقىغا يېزىلغان ئەللىك بىر بەتلىك بىر كىتابنى ئۇچرىتىپ قېلىپ ئۇنى سېتىۋالىدۇ . ئۇنى ياۋروپا شەرقشۇناسلىرى تەتقىق قىلىپ ، كىتابنىڭ مىلادىيە 5 - ئەسىر ئەتراپىدىكى تېبابەتچىلىك ۋە بۇددا پاتتارا نومىنىڭ قوليازمىسى ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ شۇ ۋاقىتتىقىچە دۇنياداكى ئەڭ قەدىمىي قوليازمىلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن دۇنيا شەرقشۇناسلىرىنىڭ دىققەت - نەزىرى تارىم - تەكلىماكانغا مەركەزلىشىدۇ . پاتتارا نومى «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى» دەپ ئاتىلىپ ، بوۋېرنىڭ ئۆزىمۇ مەشھۇر شەخسكە ئايلىنىدۇ .

غان چەكسىز قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى قەبرىستانلىققا بۇ ياغاچلار قانداق كەلتۈرۈلگەن؟! قېنى، ئەمدى ئېيتقىنا، بۇ بىر سىر ئەمەسمۇ؟ سىر بولغاندىمۇ، يەشمەك ئىنتايىن قىيىن سىرغۇ! تەكلىماكاندا مۇشۇنداق سىر پېتى تۇرۇۋاتقان جايلار كۆپ. مېنىڭ كۆرگەنلىرىم كۆرۈنۈپ تۇرغانلىرى، قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ جاما-لىنى كۆرسەتمەيۋاتقانلىرى قانچىلىك، بۇنى كىم بىلىدۇ؟ لوپلۇق-لار ئاغزىدا ئېيتىلىپ يۈرگەنلىرىگە قارىساڭ، بەك تولا، بەك تولا!...

سۈبەن ھېيدىن پرۇفېسسورلۇق ساياھەت خاتىرىسىنى ھەر قېتىم ئوقۇغاندا، ئۇنىڭ بىلەن ئەنە شۇنداق غايىۋى پاراڭلىشاتتى. ھەر قېتىم سۆزلەشكەندە، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا تەكلىماكانغا نىسبەتەن يېڭى چۈشەنچە، يېڭى تۇيغۇ، يېڭىچە تەلپۈنۈش تۇغۇلاتتى. باشقا ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ كىتابى، سۆزلىرى ئۇنىڭدا قىزىقىش ئۇچقۇنى پەيدا قىلغان بولسا، پرۇفېسسور ئۇچقۇننى لاۋۇلدىتىپ ئوت ئالدۇرۇۋەتتى. ھېيدىن يا دىپلومات بولۇش ياكى ئېكسپېدىتـ-سىيىچى بولۇشنى ئويلايتتى، كۆڭلى دىپلومات بولۇشقا مايىل ئىدى، شۇبىتسىيە پادىشاھلىق ئەلچىلەر ئۆمىكىدە تەرجىمانلىق سا-لاھىيىەت بىلەن پىرسىيىگە بېرىش سەپىرىدە، ئۆمەكنىڭ بارغانلا يەردە ئالاھىدە مېھمان سۈپىتىدە ئىززەتلىنىپ يۇقىرى ئابرۇي بىلەن كۈتۈۋېلىنىشى ئۇنىڭ تېخى ھېچ ئىش كۆرمىگەن، لېكىن شان - شۆھرەتكە چاپچىپ تۇرىدىغان ھېسسىياتچان كۆڭلىگە دىپلو-مات بولۇش ئۇرۇقى چوڭۇپ قالغانىدى. كېيىن شۇەنزاڭ، ماركو-پولو، پرۇفېسسىيلارنىڭ تەكلىماكان توغرىسىدىكى جازىبىدار تەسۋىرلىرىنى قايتا - قايتا ئوقۇۋېرىپ، ئۇنىڭ بىرەر مۆجىزىلىك ئىش قىلىپ شۆھرەت قازىنىشقا تەلپۈنىدىغان كۆڭلى دىپلومات بولۇشتىن سوۋۇپ، سىرلىق تەكلىماكانغا باغلىنىپ قالدى. ئاخـ-رى ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇشنى، ئېكسپېدىتسىيىلىك تونجى قەدـ-مىنى تىلسىماتلىق تەكلىماكانغا بېسىشنى تاللىۋالدى. ئۇنىڭ بۇ غايىسى ئېنىق، ئىرادىسى قەتئىي ئىدى. سۈبەن ھېيدىن ئېكسپې-

دىتسىيىگە ئاتلىنىشتىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرىلا خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازغانىدى :

«قۇملۇقنىڭ ئەقىل يەتمەس سېھرىي كۈچى مېنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلىۋالدى . قۇم دۆۋە ـ داۋانلىرىنىڭ ئۇ تەرىپىدە ، گۆرىستان جىمجىتلىقى ئىچىدە چەكسىز سېھرىي كۈچكە ئىگە تىلسىمات زېمىن سوزۇلۇپ ياتىدىغانلىقىدىن خەۋىرىم بار... »

سۆھبەتدىكى مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇش غايە دەرىخى ئەنە شۇنداق چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا مۇستەھكەم ئورناپ كەتكەنىدى . ئۇ ھېسسىياتى بويىچىلا خەتەرلىك قاينامىلارغا تەۋەككۈلىگە ئۆزىنى ئاتىدىغان قارام ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن ، ئۆزىنى ھەر جەھەتتىن تەربىيىلىدى ، جۇغراپىيە ئۆگەنىدى ، گېئولوگىيە ، ئارخېئولوگىيىدىن خەۋەردار بولدى ، سۈرەت تارتىش ، رەسىم ، خەرىتە سىزىشلارغىچە پۈختا ئىگىلىدى . ئۇ بۇلارنىڭ ئېكسپېدىتسىيىچى بولغۇچى ئۈچۈن زور بىلىملەر ئىكەنلىكىنى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئېكسپېدىتسىيە-چىلەرنىڭ يازمىلىرىدىكى تەجرىبە ـ ساۋاق يەكۈنلىرىدىن ھېس قىلغانىدى .

4

— مەن بۇ قۇملۇقنىڭ نېرىسىغا بېرىپ باقمىغان ، نەدە سۇ بارلىقىنى بىلمەيمەن .

— مەنمۇ شۇنداق ، ئۇ تەرەپنىڭ قانداقلىقىنى بىلمەيمەن .

باسىت بىلەن قايىمنىڭ جاۋابى ھېدىننىڭ سۇ غېمىدە قېتىپ ، چىڭقىلىپ كەتكەن كاللىسىنى تېخىمۇ قاتۇرۇپ ، ئۇنى گاراڭ قىلىپ قويدى . كۈنمۇ بۇلار بىلەن قېرىشىۋاتقاندەك ئۇچ كۈندىن بۇيان بارغانسېرى ئىسسىپ ئەتراپىنى تونۇر تەپتىدەك قىزىتماقتا .

ماڭغانسېرى قۇملۇقمۇ : «بىز مانا مۇشۇنداق ، بەرداشلىق بېرەلەمـ
سەن» دېگەندەك قىلىپ ، بىر ـ بىرىگە ياندىشىپ تۇرغان قۇم
دۆڭلىرى مانا ئەمدى ئۆزئارا باغاشلاشقاندەك گىرەلىشىپ كەتكەچـ
كە ، ماڭماق قىيىنلاشماقتا ئىدى . ھېلى بىر قۇم دۆڭىسىدىن ئارام
ھالقىپ ئۆتسە ، ئۇنىڭدىن ئېگىز يەنە بىر ، يەنە بىر قۇم دۆڭىسى .
ئۇلار قۇم دۆڭلىرىگە ئۆمىلىگەندەك چىقىپ ، دومىلىغاندەك چۈـ
شۈپ يۈرۈپ قاتتىق چارچىدى ، قىزىق قۇمغا قول تېگىپ كەتسە
قول كۆيەتتى ، قۇمنى تۇتقىلى بولمايتتى . چارچاشقا چاڭقاش قوـ
شۇلۇپ ئۇلارنى ھالسىرىتىپ قويدى . ئۇلاردا ھازىر بىر تۇلۇملا
سۇ قالغانىدى ، چاڭقىدۇق دەپ ئۇنى ئىچىپ بولسا ، ئەتە قانداق
قىلىدۇ ، ئۆگۈنلۈككىچۇ ؟ قاچان سۇغا ئۇلىشىدۇ ، شۇ چاغقىچە
نېمە ئىچىدۇ ؟ ھالاكەتلىك دەشت قۇملۇقتا بىر يۈتۇم سۇ بىر
ھەلقۇم جان دېگەن گەپ . تۇلۇمدىكى سۇنى ئاخىرقى تىنىققىچە
ساقلاپ ، سۇنىڭ غېمىنى قىلىش كېرەك . پرژىۋالسكىي تارماق ،
كالتە ئېقىنلار ، كۆل ، كۆلچەكلەر ئۇچراپ تۇرىدىكەن ، دەپ يېـ
زىپتىكەنغۇ ، ھېدىن شۇلارنى ئويلاۋاتاتتى ، ئۇنىڭ ئوي ـ خىيالـ
نى ئۇزۇپ ، سىنوف ئۇنىڭدىن :
— قانداق ، مېڭىۋېرەمدۇق ياكى ئارام ئېلىۋالامدۇق ؟ — دەپ
سورىدى .
— ئارام ئېلىۋالايلى ، — ھېدىن قايمغا قاراپ ، — سەن
ئەتراپقا قاراپ باقە ، يېقىن ئەتراپتا ئېگىز قۇم دۆڭىسى بولسا ،
شۇنىڭ باغرىدا چۈشكۈن قۇرايلى ، — دېدى .
قايسم تۆگىنىڭ چۈلۈۋۈرىنى باستىقا تۇتقۇزۇپ قويۇپ يېنىدىـ
كى بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقتى ، ئەتراپقا قارىۋېتىپ :
— ئالدىمىزدا ئىككى قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتسەكلا ، خېلى ئېگىز
بىر قۇم دۆڭىسى بار ئىكەن ، — دېدى .
قايسم يول باشلاپ ئالدىدا ماڭدى ، باشقىلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ
ماڭدى . «ھارغان ئادەمگە قىرمۇ داۋانەك بىلىنىدۇ» دېگەندەك ،
چارچاپ ، چاڭقاپ بولالماي قالغان سىنوف ، فېڭشى ، ئىسلامباي ،

پاپبايلارغا ئىككى قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتمەك شۇنچىلىك ئېغىر كەلدى. كى ، ھېدىنغا ئەگىشىپ چىقىپ قالغىنىغا ئىچىدە مىڭ پۇشايمان قىلىشتى . ئاھ ـ ۋايلاپ يۇرۇپ ئاخىرى قايىم دېگەن ئېگىز قۇم دۆۋىسى يامزىلىغا كېلىشتى ۋە ئەپسىلىك بىر يەرگە چۈشكۈن قۇرۇشتى .

يۈكلەرنى چۈشۈرۈپ نەرسىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ھېدىن سۇرەت تارتىش ئاپپاراتىنىڭ ئوچ پۈتلۈق جاھازى سىنى باستىقا كۆتۈرتۈپ ، ئۆزىنىڭ قېنىق ، كەڭ قىزىل يوللۇق ئىچ كىيىمىنى قولىدا تۇتقىنىچە : «بىز قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ كېلەيلى» دەپ قويۇپ ، قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ماڭدى . قالغانلار ئۇنى : «نېمە قىلىدىغاندۇ» دېيىشكەندەك بىر ـ بىرىگە قاراشتى ، ئاندىن يەنە ھېدىن بىلەن باستىقا قاراشتى . ئەتراپىنى سۇرەتكە ئالامدىكىن دېسە ، ئاپپاراتنى ئالمىغانىدى . سىنوق فېڭشىغا :

— نېمە قىلسا قىلمامدۇ ، ئۆزىنىڭ ئىشى ، — دېدى ـ دە ، ئۆزىنى قۇمغا تاشلاپ يانپاشلىدى .

ھېرىپ ھالى قالمىغان ھېدىن بىلەن باست ياماشقاندەك مې ـ ڭىپ قۇم دۆۋىسىنىڭ يېرىمىغا چىققانىدى . فېڭشىمۇ ئۇلارغا قاراپ قويۇپ ئولتۇرغانىدى ، قولى قۇمغا تېگىپ كېتىپ قىزىققا چىدىماي يەنە شۇئان ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى . قايىم بايىلا ئېشەكنىڭ بىر توقۇمىنى ئەكېلىپ ئۇستىدە ئولتۇرغانىدى . فېڭشى ، ئىسلامباي ، پاپبايلارمۇ سالغۇدەك نەرسە بولسىلا سېلىپ ئولتۇرۇشۇپ : «ھې ـ دىن نېمە قىلىدىغاندۇ ؟» دېيىشكەندەك ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۇزمەي قاراپ تۇرۇشتى .

ھېدىن قۇم دۆۋىسى ئۇستىگە چىقىپ بولۇپ ئەتراپقا خېلى ئۇزاق قارىۋەتكەندىن كېيىن ، باستىنىڭ قولىدىن جازىنى ئېلىپ پۈتلىرىنى كېرىپ قۇمغا بېسىپ پاتۇردى . باستىقا قول ھەرىكىتى بىلەن بىرنېمە دېگەندەك قىلىۋىدى ، باست جازىنىڭ ئوچ پۈتىنى بىر ـ بىرىدىن تۇتۇپ بېسىپ يېرىمىغچە قۇمغا پاتۇردى . ھېدىن قىزىل يوللۇق مايكىسىنى جازىنىڭ ئۇستىگە

چىگىپ قويۇپ ، باستىنى باشلاپ قۇم دۆۋىسىدىن يېنىپ چۈشتى . ھېدىنىڭ بۇ قىلغىنىنى پەستىكىلەر يەنىلا بىلەلمەي ، ئۇنىڭغا قاراشتى .

سۆھبەن ھېدىن بىرپەس ئۆزىنى تىڭشىغاندەك تۇرۇپ كېتىپ :

— مېنىڭ سىلەرگە سالىدىغان بىر مەسلىھىتىم بار ، نېمە دەيسىلەركىن ، — دېدى . ھەممىسى ئىچىدە نېمە مەسلىھەت بارىدۇ دېيىشىپ ، ئۇنىڭ ئاغزىغا ھەيرانلىقتا قارىشىپ قالدى .

— بىزنىڭ بىر تۇلۇملا سۆيىمىز قالدى . ھازىر يېرىمىنى ئىچسەك ، يېرىمىنى ئەتە ئىچەرمىز ، ئۇنىڭدىن كېيىنچۇ ؟ بۇنى ئويلاشمىساق بولمايدۇ . بىز نەدە سۇ بارلىقىنىمۇ ، مەنزىلىمىزگە قاچان يېتىدىغانلىقىمىزنىمۇ بىلمەيمىز . مېنىڭ مەسلىھىتىم ، بىز ئۇچ گۇرۇپپا بولۇپ كۈن پاتقۇچە بولسىمۇ ئەتراپنى ئايلىنىپ باقساق ، بىرەرىمىز سۇغا ئۇچراپ قالساق ئەجەب ئەمەس ، ئارام ئالىمىز دەپ بىكار يانقاندىن ياخشىراقمىكىن دەيمەن ، قانداق دەيسىلەر ، — دېدى سۆھبەن ھېدىن .

فېڭشىدىن باشقىلىرى ھېدىنغا ياللىنىپ كەلگەنلەر تۇرسا ، خوجايىنىغا كىم ياق دېيەلىسۇن ، دېمىسىمۇ سۇ ھەممىگە لازىم ، سۆنى يالغۇز ھېدىنلا ئىچمەيدۇغۇ .

— قانداق بۆلۈنۈپ ، قانداق ماڭىمىز ، چۈشكۈنىنى تاپالمايلا قالساقچۇ ؟ — سىنوف يانپاشلاپ يانقان يېرىدىن ئولتۇرۇپ تۇرۇپ سورىدى .

— سەن بىلەن مەن بىر گۇرۇپپا بولىمىز ، — دېدى سۆھبەن ھېدىن سىنوفقا قاراپ ، ئاندىن باشقىلارغا قاريدى ، — ئىسلامباي بىلەن پاپباي بىر گۇرۇپپا ، باسىت بىلەن قايىم بىر گۇرۇپپا بولسىلەر ، ئىزىپ كەتكۈدەك بولساڭلار ياكى شامالىنىڭ شەپىسى بولسىلا دەرھال قايتىڭلار . قۇم دۆۋىسى ئۈستىدىكى جازىغا باغلاپ قويغان قىزىل مايكىنى كۆردۈڭلارمۇ ، شۇنى قارىلاپ كېلىڭلار بولمىسا ، قانداقلا بولمىسۇن كۈن پاتقۇچە كېلىپ بولۇڭلار .

— ماۋۇ قاقۋاشنىڭ ، — دېدى بىر ئاستا قايمغا پەس ئاۋاز-دا ، — ئۇ بىرنېمىسىگە كۆڭلىكىنى باغلاپ قويۇپ نېمە قىلىدىغان-دۇ ، دەپتىكەنمەن ، مۇنداق ئىش ئىكەن - دە .

— ئېھتىيات ئۈچۈن تۆگە ئالامسىلەر ، ئېشەكمۇ ، خالىساڭلار بىر ھايۋان ئېلىۋالساڭلار بولىدۇ ، — دېدى ھېدىن ئەسكەرتىپ .

باستىلار بىلەن ئىسلامبايلار بىردىن تۆگە ، تۈلۈم ئالدى . سۆزىن ھېدىن بىلەن سىنوف يېتىلەپ مېڭىشقىمۇ ، مىنىشكىمۇ قۇلايلىق دەپ ئېشەك ئېلىپ ، ئۈچ گۈرۈپپا ئۈچ تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى . فېڭشى نەرسىلەرگە قاراپ چۈشكۈندە قالدى .

مانا ئالتە ئادەم ئىككىدىن ئۈچ گۈرۈپپا بولۇپ ئۈچ تەرەپكە تارىلىپ كەتكىنىگە ئىككى سائەتتىن ئاشتى . ئىلگىرى بۇ يەرگە قەدەم بېسىپ باقمىغان بۇ كىشىلەر چەكسىز دەشت قۇملۇقتا نەگە-چە بارار ، ھازىر نەدە كېتىۋاتىدىكىن ، ئۇلارنى قانداق قىسمەت كۈتۈپ تۇرىدىغاندۇ . ئۇلارنى بۇنداق خەۋپ - خەتەرگە تەۋەككۈل قىلدۇرغان شۇ سۆغۇ . ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن سۆزىن ھېدىنىڭ ئويلىغىنى ، مۆلچەرلىگىنى توغرا ئىدى .

«بار - يوقى شۇ بىر تۈلۈم سۇ . يەتتە ئادەم ، سەككىز تۆگە ، بىر ئېشەككە نەچچە قېتىم ئىچىشكە يېتەر . تاماق ئەتمەي نان چىلىغاندىمۇ ، يەنە سۇ ئىچمىسە بولمايدۇغۇ . تاسادىپىي ئەھۋالدا دەسلەپتە بىر ئېشەك يوقالغانىدى ، كېيىنكى قېتىمدا ئىككى ئات ، ئۈچ ئېشەك ، ئىككى ئىت ئىسسىقتا ، چاڭقاقتا چىدىيالماي بىراقلا يىقىلىشتى . ئەمدى شۇ بىر تۈلۈم سۇ تۆگىسە ، — سۆزىن ھېدىن خىيال قىلىپ مۆشۈ يەرگە كەلگەندە ئۇنى قورقۇنچ بېسىپ تەن بويلىرى شۇركۈنۈشتىن تىترەپ كەتتى ، — ھامان ئۆلىمىز ، ئۆ-لۈمنى كۈتۈپ تۇرغاندىن ، ئادەم بولغاندىكىن سۇنىڭ غېمىنى قە-لىپ كۆرەيلى» . ئۇ چۈشتە كېلىۋېتىپ شۇلارنى ئويلاپ ، قانداق قىلىش كېرەكلىكىنىمۇ كۆڭلىدە پىشۇرۇپ بولغانىدى . ھازىر ئۇ بىر ئېشەكنى يېتىلەپ سىنوف بىلەن كېتىۋاتىدۇ ، نەگە كېتىۋاتقا-لىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ . ئىسلامبايلار بىلەن باستىلار نەلەردە

كېتىۋاتىدىكىن . ئۇچ گۈرۈپپىنىڭ بىرەرسىگە قانداق سۇ بولسە-
مۇ ، زەھەر بولمىسىلا مەيلى ، سۇلا بولسا ئۇچراپ قالسا بولاتتى .
— سىنوف ، بۇ يەردىكى ئەڭ ئەجەللىك خەۋپ نېمىكەن ،
بىلدىڭمۇ ؟ — سۇئېن ھېدىن تۈيۈقسىز سوراپ قالدى .
— بۇ يەردىكى جان ئالغۇچى خەۋپ نېمە بولماقچىدى ، مۇشۇ
تۇگىمەس قۇملۇق بولمامدۇ .
— ياق ، بىز تەكلىماكاننىڭ پايانسىز ، خەتەرلىك دەشت قۇم-
لۇقىنى بىلىپ تۇرۇپ كەلدۇق . ئەڭ ئەجەللىك خەۋپ ، سۇسىز-
لىق ئىكەن ، ئاندىن قالسا قۇملۇقنىڭ ئىسسىقى ئىكەن . سۇلا
بولسا ئىسسىقنىڭمۇ كارى چاغلىق . ئىسسىق يىلنىڭ ھەممە پەسلە-
دە بولۇۋېرىدۇ ، ئەمما سۇ ھەرقانداق چاغدا كېرەك . «بىلىق
سۇدىن ئايرىلالمايدۇ» دەيمىز ، ئادەمنىڭ سۇسىز ياشىيالمايدۇ . مانا
قارا ، ھازىر بايىقى ئىسسىق يوق ، ھاۋا سالقىنلاۋاتىدۇ . سۇ غېمى-
چۇ ؟ ! بۇ غەم بىر يىلدىن چاڭقىمىزنى تېخىمۇ ئاشۇرسا ، يەنە
بىر يىلدىن روھىمىزنى غاجىلاپ ، بىزنى زەئىپلەشتۈرمەك بولۇۋاتى-
دۇ . مەن باشتىلا خام مۆلچەرلەپتىمەن ، سۇنى ھەسسىلەپ كۆپ
ئالساق بوپتىكەن .
سۇئېن ھېدىن گېپىنى دەپ بولۇپ ئاسمانغا قارىدى . ئاسما-
نىڭ يېراق بىر يېرى بۇزۇلۇۋاتقاندەك كۆرۈندى . ئېشەكنىڭ چۈل-
ۇۋرنى گەپمۇ قىلماي سىنوفقا تۇنۇقۇپ قويۇپ ، يانداكى ئېگىز-
رەك بىر قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ماڭدى .
— نەگە ؟ — سىنوف ئەجەبلىنىپ سورىدى .
سۇئېن ھېدىن جاۋاب بەرمىدى . قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ بوينىغا
ئېسىلىق دۇربۇن بىلەن قارىدى . قايسى تەرەپكىلا قارىسا كۆز
ئالدىدا چەكسىز سوزۇلۇپ گۆرىستان جىملىقىدا يانقان دۆڭ -
تۆپىلىك قۇملۇق . «يارەببىم !» دەۋەتتى ئۇ كومپاسقا قاراپ .
ھېدىن نىشانلاپ بەلگە قىلىپ قويغان قۇم دۆۋىسىنى جەنۇبتا قالدۇ-
رۇپ ئۇدۇل شىمالغا قاراپ ماڭغانىدى ، ئەمدى ئۇ سول تەرىپىگە
ئۆتۈپ قاپتۇ . خوتەن شەرق تەرەپتە ئىدى ، ئەمدى كومپاسنىڭ
ئىستىرىلكىسى بويىچە ئېيتقاندا جەنۇبتا قاپتۇ . بۇ سىرلىق قۇملۇق

تىلسىم قىلىپ كومپاسنى باشقىچە قىلىپ قويدىمۇيا . ئۇ قۇملۇققا قاراپ نىدا قىلدى : «ئەي قۇملۇق ، بىلدىم ، سەن ھەقىقەتەن سىر-لىق ئىكەنسەن ، ئېيتقىنا ، چېكىڭ نەدە سېنىڭ ، نەرىگىدە سۇ بار ، خوتەن قايسى تەرىپىگىدە ! »

ھېدىن يانچۇقىدىن يۇز سوپۇنچىلىك چوڭلۇقتىكى ئىنجىلىنى چىقىرىپ ئىككى قوللاپ تۇتۇپ ، ئالدى بىلەن ئاغزىغا تەگكۈزۈپ ئۈپتى ، ئاندىن پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ تۇرۇپ : «خرىستوس① ، ماڭا يول كۆرسەتكىن ! » دېدى . ئۇ ئىنجىلىنى يانچۇقىغا سېلىپ قويۇپ ، ئۈنى چوقۇندۇرغاندا ئاتىسى بوينىغا ئېسىپ قويغان كىرىستنى چىقىرىپ ئۈنىمۇ ئۈپۈپ قويۇپ يەنە كۆڭلىكىنىڭ ئىچىگە سېلىپ بو-لۇپ ، باش ، بىگىز ، ئوتتۇرا بارماقلىرىنىڭ ئۇچىنى ھىملەپ ئىك-كى مۇرىسىگە ، پېشانىسىگە ، ئاندىن كۆكرىكىگە تەگكۈزۈپ كىرىست شەكلىنى چىقىرىپ قويۇپ قۇم دۆۋىسىدىن قايتىپ چۈشتى .

— قانداق قىلىمىز ، يەنە ماڭامدۇق ، قايتامدۇق ؟ — سىنوف ھېدىندىن سورىدى . بۇ چاغدا كۈنپېتىش تەرەپ قىزىرىۋاتاتتى .

— قايتايلى ، كەچ كىرىپ قالسا چۈشكۈننى تېپىپ بارمىقا-مىز تەس بولىدۇ .

بۈگۈن ۋە ئەتە سەھەرگىچە ئۇلارغا چۈشكۈنگە قايتىش نېسىپ بولمايدىغان ئوخشايدۇ . ئېشەكنىڭ بېشىنى بۇراپ بولغۇچە كۈچ-لۈك بىر قارا قۇيۇن شۇنداق تۇيۇقسىز ، شۇنداق تېز كەلدىكى ، شىددىتىدىن ھېدىنلار بىر - بىرىنى : «ۋاي··· ! » دەپ چاقىرىشقا-مۇ ئۈلگۈرەلمەي قالدى . قارا قۇيۇن ئۇلارنى ئۈچۈرتۈپ - دومىلىتىپ نە - نەلەرگە ئاپىرىۋېتىپ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى . ھېدىن كۆزىنى ئېچىپ ئورنىدىن تۇرۇپ بولغۇچە ، قۇملارنى يەر - ئاسمانىدا ئۈچۈرۈپ ھۇشقىيتىپ بوران كەلدى . كۆزىنى ئې-چىش تۇگۈل باشنى كۆتۈرۈشكىمۇ مۇمكىن بولمىدى . ئۇچقان قۇملار يۈزگە يىگىنە سانجىغاندەك تېگەتتى . بوراننىڭ ئۇرۇشىغا

① خرىستوس — ئېسانىڭ خرىستىئانچە ئاتىلىشى .

ئەلھۆكمىللا دەپ ئۇنىڭ يۆنىلىشى بويىچە دەلدۇگۇنۇپ ماڭماي بولمىدى . سىنوق ، ئېشەك توغرىسىدا ياكى ئىسلامبايلارنى ، باستىلارنى ئويلاشمۇ ئۇنىڭ كاللىسىدا يوق ئىدى . ھازىر ئۇنىڭ ئۆزى بوران ئۇرغان قامغاقتەك دومىلايتتى ، قاڭقىيتتى . ئۇ شۇ تاپتا بۇلۇتنى ئوسۇپ چىقىپ پەلەككە تاقاشقان قار ، مۇزلۇق پامىر تاغلىرىنى غىل - پال ئويلاپ قالدى . ئۇ ئۇ تاغلارنىڭ قارلىق شۇرغانلىرىدا ، قار كۆچكۈنلىرىدىمۇ قالغان ، لېكىن تاغنىڭ پاناھلىنىۋالغۇدەك غار - ئۆڭكۈرلىرى بار ئىدى . بۇ قۇملۇقتا چوقچىيىپ تۇرماقتىن باشقا ئىلاج يوق... بوران يېرىم كېچىگىچە چىقىپ ، ئېتىۋېتىلگەن چۈشۈرگە سۈيدەك شىپىدە توختىدى . جاھان ھېچ ئىش بولمىغاندەك تىنچلاندى . ئاسمان يۈزى ئېچىلىپ ، ئاي ، يۇلتۇزلار پايانسىز قۇملۇقتا ياپيالغۇز تۇرغان ئادەمگە ھەيران قېلىۋاتقاندەك قاراپ جىمىرلايتتى . سۈبەن ھېدىن كومپاسقا قاراپ ئىدى . چۈشكۈن قىلغان ئېگىز قۇم دۆۋىسى ئۇڭ تەرىپىدە قالدىمۇ ، سول تەرىپىدىمۇ ، بىلەلمىدى . ئۇنىڭ كاللىسى قۇملۇق بوراندا گاراڭسىزلىشىپ تۆرەپ قالغانىدى . يىراق بىر يەردە ئېشەكنىڭ ھاڭرىغىنىدەك يېقىمسىز بىر ئاۋاز ئاڭلانغاندەك بولدى . «ياق ، — دېدى سۈبەن ھېدىن يەنە ئۆقلىنى تېپىۋېلىپ ، — ماڭا شۇنداق تۇيۇلۇۋاتقاندۇ» .

ئۇ قايسى تەرەپكە مېڭىشنى بىلمىگەچكە ، بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئولتۇرۇپ تاڭ ئېتىشنى كۈتمەكچى بولدى... بىر تەرەپتىكى ئۇپۇقنىڭ قىزىرىۋاتقىنىنى كۆرۈپ ، تەرەپلەرنى بىلىۋالدى ، كومپاسقا قارىۋىدى ، كومپاسمۇ ئۇنىڭ سېزىمىنىڭ توغرىلىقىنى تەستىقلىدى... قىپقىزىل ، يوغان بىر شار ئۇپۇق باغرىدىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈۋاتقاندەك ، كۈن چىقتى . بۇ چاغدىكى شەپەق جۇلاسىغا چۆمگەن سانسىز دۆڭ - تۆپىلىك قۇملۇقنىڭ رەڭدار نەقىشتەك گۈزەل كۆرۈنۈشىنى تەسۋىرلىمەك تەس ئىدى . سۈبەن ھېدىن قۇملۇقنىڭ بۇ سېھرىي گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇپ ، سۈرەت تارتىش ئاپپاراتىنىڭ يېنىدا بولمىغىنىدىن ئەپسۇسلىنىپ تۇرغاندا ، ئالدى تەرەپتىكى بىر قۇم دۆۋىسى ئارقىسىدىن

بىر جۇپ ياۋا تۆگە چىقىپ نېرىغا كەتتى . ئۇنىڭ كاللىسى شۇئان : «سۇ !» دېگەن سېزىمدىن جارانلاپ كەتتى . ئۇ قۇم دۆۋىسىدىن يۇگۇرگەندەك چۈشۈپ ھېلىقى قۇم دۆۋىسى تەرەپكە ماڭدى .

5

— قۇيۇن ، قارا ! — باستىنىڭ ئاۋازى ئۆندەرەپ كەتكەن ئادەمنىڭ ئۇنىدەك چىقىپ كەتتى .

قايسىم باست كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ يىراقتا قويۇق تۈتەكـ تەك بىر نەرسىنىڭ تۇرمەكلىنىپ ئاسمانغا سوزۇلۇپ ئۆرلەپ چىقىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆردى . قۇملۇق ئوۋچىلىرىغا ئۇنىڭ نېمىـ دىن دېرەك بېرىدىغانلىقى ئايان ئىدى .

— قارا قۇيۇن ئىكەن ، — دېدى قايسىم .

ئىككىسى مەسلىھەتلەشكەندەك تەڭلا ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى . قۇيۇن شامال ـ بوراندەك ھەممە يەرنى قاساپ كەلمەيدۇ ، ئۆز يۆنىلىشى بويىچە ماڭىدۇ . قۇملۇقنىڭ قارا قۇيۇنىغا توغرا كېلىپ قالمىغان ياخشى ، بولمىسا ، يېنىڭ نەرسە بولسا قۇم بىلەن قوشۇپ پىرقىرىتىپ ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ نەلەرگىدۇ ئىرغىتىپ تاشلىـ ۋېتىدۇ ، ئادەم ياكى باشقا ئېغىر نەرسە بولسا ، قۇم بىلەن تەڭ پىرقىرىتىپ ئايلاندۇرۇپ سالغىدا ئانقان تاشتەك قاتقىتۋېتىدۇ . شۇڭا قۇيۇنغا توغرا كېلىپ قېلىش ـ قالماسلىقنى ئويلاپ تۇرماي ، دەرھال دالدىلانغۇدەك جاي تېپىشنىڭ غېمىنى قىلىش كېرەك . ئۇلار ئالدىراپ قالدى . باست تۆگىنى تېز مېڭىشقا ئالدىرىتىپ چۇلۇۋرنى تارتماقتا ، قايسىم كەينىدىن : «چوك ـ چو» دەپ ھەيدىـ مەكتە . ئۇلار ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يانبېغىغا كېلىشىگە ، قۇيۇنمۇ يېتىپ كەلدى . ئىككىسىنىڭ تەلىيىگە قۇيۇن ئۇلارنىڭ بېشىغا قۇمنى چېلەكلەپ تۆككەندەك ياغدۇرۇۋەتكەن بولسىمۇ ، دۆڭنىڭ ئۇ تەرىپى بىلەن ئۆتۈپ كەتتى .

— خۇدايىم ساقلىدى ، ئۆتۈپ كەتتى ، — دېدى قايسىم ئۇستۈبۈـ شىنى قېقىشتۇرۇۋېتىپ .

ئۇ توققۇز يېلنىڭ ئالدىدا ئاتىسى بىلەن قۇملۇققا جەرەن

ئوۋلىغىلى چىقىپ ، مۇشۇنداق بىر قارا قۇيۇننىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغان چاغدىكى ئىشنى چەككە ئۇنتۇمايدۇ . ئۇلار تۇنجى ئوۋلىغان جەرەننى كاۋاپ قىلىپ يېگىلى ، دەريا بويىدا ئوت يېقىپ قويۇپ بىر توغراق تۇۋدە گۆشنى پارچىلاپ ئولتۇراتتى . ۋىشىلدىغان بىر ئاۋاز كەلدى . ئۇلار بۇنىڭ نېمە ئاۋازلىقىنى ئاڭقىرىپ بولغۇچە شىددەت بىلەن كەلگەن قارا قۇيۇن ئاتا ـ بالا ئىككىسىنى دەم تارتقاندەك پىرقىرىتىپ قوينىغا ئەكىرىپ كەتتى . قايىم ئۆزىنىڭ شالاققىدە سۇغا چۈشۈپ كەتكىنىنى غۇۋا چۈشتەك تۇيدى ، بىرمەھەلدىن كېيىن ئېسىگە كېلىپ ئۆزىنى دەريا ئىچىدە كۆردى . قۇيۇننىڭ يۇرۇشى دەريانا توغرا كېلىپ قېلىپ ، ئۇنى دەريانا تاشلۇۋېتىپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى . قايىم دەريادىن چىقىپ : «ئاتام نېمە بولغاندۇ ؟» دەپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى ، كىيىملىرىدىن شىرقىراپ سۇ ئېقىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ پۈتۈن ئېسى ئاغرىقچان ئاتىسىدا ئىدى . ئاتىسى ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى . «ئاتا ، ئاتا !» دەپ چاقىرىپ باقتى ، ھېچبىر سادا يوق . قايىم جىددىيلىشىپ قالدى . «ماڭا ئوخشاش دەريانا چۈشۈپ كەتكەن بولسا... » ، كۆڭلىگە ئەمەس خىياللارمۇ كەچتى ، ئۆزىنىڭ خىيالىدىن ئۆزى شۇرۇكۈنۈپ كەتتى . دەريا كەڭ ئەمەس ئىدى ، ئانچىمۇ تېز ئاقمايتتى . دەريادا ئۇ ئويلىغاندەك ئەھۋال يوز بەرگەندەك قىلمايتتى . شۇنداق تىمۇ ، ئۇ دەريا ياقىلاپ تۆۋەنگە خېلى يەرگىچە باردى ، يەنە بۇرۇنقى ئورنىغا قايتىپ كېلىپ ئەتراپقا باشقىدىن قارىدى ، ئاتىسى ھېچنەدە كۆرۈنمەيتتى . ئۇ توغراققا چىقىپ قاراپ باقماقچى بولدى ، يېقىنلا يەردىن ئىكرىغاندەك بەكمۇ زەئىپ ئاۋاز كەلدى . قايىم دىققەت بىلەن قۇلاق سالدى . ئىكرىغان ئاۋاز يەنە ئاڭلاندى . ئاۋاز توغراقنىڭ سەل نېرىسىدىكى ئازگالدىن ئاڭلىنىۋاتقاندەك قىلدى . قايىم ئۆزىنى ئاتقاندەك كېلىپ ئازگالغا قارىۋىدى ، ئاتىسى بېشى قانغا چىلانغان ھالەتتە ناله قىلىپ ياتاتتى .

قارا قۇيۇن قۇملارنى ئۇچۇرۇپ ـ يۆگەپ ئاتا ـ بالا ئىككىسىنى قۇم تۇرمىلى ئىچىگە ئەكىرىپ كەتتى . ئېغىر ئىككى گەۋدىنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كېتەلمىگىنىدىن قۇيۇننىڭ جەھلى تۇتقان-

دەك بولۇپ ، قايمىنىڭ ئاتىسىنى توغراققا ئۇردى ـ دە ، دوملد-
تىپ ئاپىرىپ ئازگالغا چۇشۇرۇۋەتتى ، قايمىنى بولسا دوملاتقىنىد-
چە دەريا غا تاشلىۋەتتى . قايمىنىڭ ئاتىسىنىڭ بېشى توغراققا قاتتىق
ئۇرۇلۇپ يېرىلىپ كەتتى . ئۇ بېشى توغراققا ئۇرۇلغاندىلا هوشد-
دىن كەتكەنىدى ، ئېسىگە كەلگەندە بولسا قان كۆپ چىقىپ كەتكەن-
لىكتىن يېرىم جان هالغا چۇشۇپ قالغانىدى ، بېشىنىڭ ئاغرىقىغا
چىدىماي ۋاي ـ ۋايلىسا ئاۋازى ئاران چىقاتتى . قايمىنىڭ ئىگىرىغان
ئاۋازنى دەسلەپتە ئاڭلىيالمىغانلىقى شۇنىڭدىن ئىدى . قايمىنىڭ
ئۆزىمۇ سۇدا بۇرۇقتۇرما بولۇپ كەتكەنلىكتىن ، سۇدىن چىقىۋاتقىد-
نى بىلەن كاللىسى گاراڭلىقتىن تېخى سۇزۇلۇپ كەتمىگەنىدى .

— ئاتىگىز قانداق بولدى ؟ — قايمىنىڭ بۇ كەچۇرمىشىنى
باست بىرىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتقان بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ
نالىسى قۇلىقى تۇۋىدە ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ بۆلەكچە تەسىر
قىلىپ كەتكەنىدى .

— قان جىق چىقىپ كېتىپتۇ ، بېشىنى تېگىشتىن بۆلەك
ئامالنى قىلالمىدىم ، تاڭغىنىم بىلەنمۇ قان توختىمىدى ، ئېشەككە
ئولتۇرغۇزۇپ ، يېتىلەپ ئېلىپ كەتمەك بولدۇم ، ئۆزۇم يالغۇز
بولغاچقا مىڭ تەستە مىندۇردۇم ، ئەمما ئاتامنىڭ ئېشەكتە ئولتۇر-
غۇدەك ماجالى قالماپتۇ . توغراقنىڭ ياغاچ ـ شاخلىرىدا شىرغا
ياساپ ئىككى ئېشەكتە ئېلىپ ماڭدىم ، ئانچە ئۇزاق ماڭمايمىن

قايمىنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ گېپىنى توختىتىۋالدى . باست
كېيىنكىسىنى كوچىلاپ سورىمىدى .

— هېلىمۇ ياخشى بىزنى خۇدايىم ساقلىدى ، — دېدى باست
بىرپەستىن كېيىن .

— بىزنىغۇ خۇدايىم ساقلىدى ، ئۇلار قۇيۇندا قالمىغاندۇ ـ
هە ، — دېدى قايمىم . باست بىرنېمە دېيىشكە تەمشىلىۋىدى ،
شامالنىڭ شەپىسى كەلدى .

— شامال چىقامدۇ... — باست «شامال چىقامدۇ نېمە»
دېمەكچىدى ، گېپىنى دەپ بولغۇچە شامال ئەمەس ، بوران كېلىپ
ئۇنىڭ ئاغزىغا قۇم تىقىۋەتتى . بوران تۇيۇقسىز ، تېز كېلىش

بىلەن شىددىتىمۇ ئالامەت ئىدى . باسىت تۆگىنىڭ چۈلۈۋرىنى تۇتۇۋېلىشقا ئاران ئۈلگۈردى .

— قانداق قىلىمىز ؟ ! — باسىت بورانغا كەينىنى قىلىپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى . قايىمۇ بورانغا كەينىنى قىلىپ تۇرۇپ دەلدۇ-گۇنۇپ يۈرۈپ باسىتقا يېقىن سىلجىپ كېلىپ :

— بىر - بىرىمىزدىن يىراقلاپ كەتمەي ، بىر ئامالىلاپ ماڭۇ قۇم دۆڭىسىنىڭ نېرىقى يېنىغا ئۆتۈڭالايلى ، تۆگىنىڭ چۈلۈۋرىنى ماڭا بېرىڭ ، — دەپ قارىماي تۇرۇپ باسىتقا قولىنى ئۇزاتتى .

ئىككى ھەپتىدىن بۇيانقى سەپەر جەريانىدا ، باسىت قايمىنىڭ ئۆزىدىن كىچىك بولسىمۇ ، سەپەرگە ، بولۇپمۇ تۆگە باشقۇرۇشقا كەلگەندە پۈختىلىقىنى ، شامال ، بوراندا قالغاندىمۇ قانداق قىلىشىنى بىلىدىغان سەپەرداش ئىكەنلىكىنى بىلگەنىدى . ئۇ : «تۆگىنىڭ تىلىنى بىلىدۇ» دېگۈچىلىكى بار تۆگە يېتىلگۈچى . بۇنداق بولۇشى ، ئۇ قەشقەر ، مەكىتلىك كارۋانلارنىڭ تۆگىسىنى يېتىلەپ ، قەشقەر - مەكىت - خوتەن ئارىلىقىدا يىلدا تۆت - بەش قېتىم قاتناپ تۇراتتى . مۇشۇ جەريانىدا ئۇستا ، كونا كارۋانلاردىن ھەم پىشقەدەم تۆگە يېتىلگۈچىلەردىن كۆپ ئىشلارنى ئۆگىنىۋالغان-دى . تۆگە يېتىلگۈچىنىڭ ئىشى جىق ، تۆگىلەرنى بېقىش ، ئاسراش ، چوم - توقۇملىرىغا ھېزى بولۇش ، يۈكلەرنى چۈشۈ-رۈش - ئارتىشقىچە . كارۋانلار ناگان - ناگاندا قۇملۇق ئىچى بىلەن مېڭىپ قالمىسا ، كۆپىنچە قۇملۇق ياقىسى بىلەن ماڭاتتى ، شۇڭا ئىچكى قۇملۇقنىڭ شارائىتىنى ئانچە بىلمەيتتى .

بوران پەسىيدىغاندەك ئەمەس ، باسىت ، قايىملار مىڭ بىر بالالىقتا قۇم دۆڭىسىنىڭ نېرىقى قاپتىلىغا ئۆتۈڭالدى . بوراننىڭ يۆنىلىشى قۇم دۆڭىسىنىڭ سوزۇلۇشى بويىچە بولغاچقا ، قۇم ئېقى-نى ئۇلارغا ئېغىر تەھدىت كەلتۈرەلمىدى . ئۇلار تۆگىنى دالدا قىلىپ بىر قاتار بولۇپ تۇرۇڭالدى . بوران يېرىم كېچىدىن ئۆتكەن-دە ئاستا - ئاستا پەسكويغا چۈشتى ، ھاۋامۇ ئېچىلدى .

— بىزگە ئۇچرايدىغان سۇمۇ نەدە قالدى ، قانداق قىلىمىز ، قايتامدۇق ياكى تاڭ ئاتقۇچە مېڭىپ باقىمىزمۇيا ؟ — قايىم باستە-

تىن سورىدى .

— قايتساق نېمىش قىلىمىز ، ئاشۇ ئەجنەبىيلەرنىڭ ئاغزىغا قاراپ تۇرىدىغان گەپ شۇ . ئۇلار ھازىر نەدە تېخى . ئايدىڭ بولغاندىكىن تاڭ ئاتقۇچە مېڭىپ باقمامدۇق ، — دېدى باسىت .

ئۇلار : «سۇ ئۇچراپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېيىشىپ ئالدىغا ئۇدۇل مېڭىپ كەتتى . بىرەر ئېگىز قۇم دۆڭى ئۇچرىسىلا ، ئىككىسى نۆۋەت بىلەن چىقىپ ئەتراپقا قارايتتى . قۇملۇقنى ئېگىز - پەس ، چوڭ - كىچىك قۇم دۆڭلىرى بېلىق قاسىراقلىرىدەك قاپلاپ تۇرغاچقا ، يىراقنى كۆرگىلى بولمايتتى . «يېرىم ئۇمىد ، يېرىم ئۈمىد» ئەمەسمۇ ، ئۇلار ھارغىنىغا قارىماي ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان قۇم دۆڭلىرىگە چىقاتتى ، چۈشەتتى ، گاھىلىرىدىن ئەگىپ ئۆتەتتى . ماڭغانسېرى قۇملۇقنىڭ چېكى تېخىمۇ يىراققا سوزۇلۇپ كېتىۋاتقاندەك ، تاڭنىڭ ئاتمىقىمۇ تەسلىشىپ ، بۇ ئىككىسى زارىققانسېرى ۋاقىت ئىستېلكىسى توختاپ قالغاندەك ، ھەتتا كەينىگە يېنىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . ئۇلار ماڭدى - ماڭدى ، نەچچە قۇم تۆپىلىكلىرىدىن ، دۆڭ - داۋانلىرىدىن ئۆتتى ، يەنىلا شۇ تۈگىمەس دەشت قۇملۇق...

ئاخىرى شەپەق جۇلاسىدىن ئونتاشتەك رەڭلەنگەن ئۇپۇق ئارقىسىدىن قۇياش ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى .

— ئاۋۇ نېمە ؟ — قايسىر بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپلا ئوڭ تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ھەيران قالغاندەك دېدى ، — ئاۋۇ يەردە ، ئىككى قۇم دۆڭى ئوتتۇرىسىدا بىر نەرسە تۇرىدۇ .

— نېمىدەك قىلىدۇ ؟ — باسىت ئەجەبلىنىپ سورىدى .

— ھە ، ئەمدى ئېنىق كۆردۇم ، يانقان ئادەم ئىكەن .

— ئادەمكەن ؟ !

«بۇ دەشت قۇملۇقتا ئادەم نېمىش قىلىدۇ ؟» باسىت ئىچىدە شۇلارنى ئويلىدى - دە ، تۆگىنى يېتىلەپ قۇم دۆڭىگە قاراپ ماڭدى . تۆگىنى مىنىسمۇ بولاتتى ، ئەمما ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىزلىنىپ قالغان تۆگىنى ئايىغۇسى كەلدى .

— ئادەم ئىكەن ، ھە ، ئادەم سەيياقىدا كۆرۈنگەن جىن - ئالۋاستى بولۇپ قالمىسۇن يەنە ، — دېدى باسىت .

— قانداق قىلىمىز ؟

— پىچاقلىرىمىزغا «ئايىتەل كۇرسى» نى ئوقۇپ ، ھۇرۇپ بېرىپ باقايلى .

ئىككىسى غىلاپتىن ئۇزۇن پىچاقلىرىنى چىقىرىشىپ بىر دەسسەپ ، ئىككى دەسسەپ قوم دۆۋىسىدىن چوشكەچ ، باسىت «ئايىتەل كۇرسى»دىن ئۆگىنىۋالغىنىنى ئوقۇپ پىچاققا ھۇرۇپ ماڭماقتا : «كۇللۇن ئامەنە بىللاھى ۋە مەلائىكەتىھى ۋەكۇتۇبىھى ۋە رۇسۇلىھى ، لانۇفەررىقۇ بەينە ئەھەدىن··· سۇق··· »

ئۇ بۇ ئايەتنىڭ مەنىسىنى بىلمەيتتى . «يالغۇز سەپەرگە چىقاندا ، كېچىسى يول ماڭغاندا ياكى جىنلىق يەر ،گە بېرىپ قالغاندا ئوقۇسا جىن ـ ئالۋاستى قاچىدۇ» دەپ ئاڭلاپ ، شۇنچىلىكىنلا ئۆگىنىۋالغانىدى .

— ۋۇي ، ئىسلامبايدەك قىلىدۇغۇ ؟ ! — باسىت ئون قەدەمچە نېرىدا توختاپ بوينىنى سوزۇپ قارىدى .

راست ، ئۇ ئىسلامباي ئىدى ، قۇمدا سوزۇلۇپ ياتاتتى . شۇنداق بولسىمۇ : «بۇ بىزگە ئىسلامباي سۈرىتىدە كۆرۈنگەن جىن ـ ئالۋاستى بولمىسۇن يەنە» دەپ ئويلىشىپ ، باسىت بايىقى ئايەتنى تەكرارلاپ ئوقۇغاچ ، يېقىن كەلمەي تۇرۇپ تۆت قەدەم نېرىدىن ئىسلامبايىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى . ئۇنىڭ ئىسلامبايلىقىغا ئىشەنگەندىن كېيىن يېقىن كەلدى . ئۇنىڭ ئاغزى گەز باغلاپ كەتكەن بولۇپ ، باستلارغا خۇنى قېچىپ گۇنسىزلەشكەن كۆزىنى يوغان ئېچىپ ، گەپ قىلماقچى بولۇپ ئاغزىنى مىدىرلاتتى . يۇ ، ئاغزى قاغجىراپ كەتكەچكە گەپ قىلالمىدى ، بىگىز بارمىقىدا ئاغزىنى كۆرسەتتى . بۇ ئۇنىڭ «سۇ !» دېگىنى ئىدى .

— ئۇ سۇسىراپ بولالماي قاپتۇ ، قانداق قىلىمىز ؟ — باسىت قايىمىدىن سورىدى .

قايىم گەپ قىلماي قوينىدىن چارەكچە ئۇزۇنلۇقتىكى ، بىلەكتەك تومىلۇقتىكى بىر تېرە خالتىنى چىقىرىپ ، ئاغزىنى بوغقان چىگىكىنى يەشتى ـ دە ، ئىسلامبايىنىڭ يېنىغا كېلىپ يۇكۇنۇپ ئولتۇردى . خالتىنىڭ ئاغزىنى ئىسلامبايىنىڭ كالپۇكىغا تەگكۈزۈۋىدى ، ئىسلامباي ئاغزىنى ئاچتى ، خالتىدىن ئۇنىڭ ئاغزىغا سۇ

قۇيۇلدى . بىر يۇتۇم ، ئىككى يۇتۇم... بەش يۇتۇم سۇ ئىچكەندىن كېيىن ، ئىسلامبايغا جان كىردى ، كۆزى نۇرلاندى ، چىرايىدا ھايات قالغانلىقىنىڭ خۇشاللىقى تەپچىگەندەك بولدى . باسىت بايات-تىن قايمىنىڭ قولىدىكى تېرە خالتىچاقتا ھەيران قالغاندەك قاراپ قالغا-نىدى ، كېلىپ ئىسلامبايىنى يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇپ ، ئۇنىڭدىن سورىدى :

— پاپياي قېنى ؟

— ئۇقمايمەن .

— تۆگىچۇ ؟

— ئۇنى پاپياي يېتىلىگەن .

ئىش ئېنىق بولۇپ ، يەنە سوراۋېرىشنىڭ ئورنى يوق ئىدى . قارا قۇيۇن بىلەن بوراننىڭ ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋەتكىنى تۇر-غانلا گەپ . تۆگىنىڭ چۇلۇۋىرىنى ئىسلامبايغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، باسىت بىلەن قايىم ئايرىم - ئايرىم ئىككى - ئۇچ قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىدى . نە تۆگە ، نە ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈن-مەيتتى .

— قانداق قىلىمىز ؟ — قۇم دۆۋىسىدىن قايتىپ چۈشۈپ قايىم باسىتتىن سورىدى .

— بۇ قۇملۇقتا ئۇلارنى نەدىن تاپمىز ، ماۋۇنى ئۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇۋالغىنىمىزمۇ چوڭ ئىش بولىدى . چۈشكۈنىگە قايتاي-لى ، — دېدى باسىت .

ئۇلار ئىسلامبايىنى تۆگىگە مىندۈرۈپ ئېلىپ ماڭدى .

— ئىككىلار قانداق ئايرىلىپ كەتتىڭلار ؟ — باسىت ئىسلام-بايدىن سورىدى .

— كېتىۋاتساق قارا قۇيۇن كېلىپ مېنى دومىلىتىپ ئېلىپ كەتتى . قۇيۇن كېتىپ ، ئەتراپقا قارىسام پاپيامۇ ، تۆگىمۇ يوق . مېڭىۋەردىم ، ئۇسسىدىم ، چاڭقىدىم ، ماڭغۇدەك ھالىم قالمىدى ، يېتىپ قالدىم ، قانچىلىك ياتقىنىمنى بىلمەيمەن ، سىلەر كەلدىڭ-لار ، بولغان ئىش شۇ ، — دېدى ئۇ .

باستىنى ھازىر ھەيران قالدۇرۇۋاتقىنى ئىسلامبايىنى ئۇچرا-تىپ قالغىنىمۇ ، پاپياي بىلەن تۆگىنىڭ يوقاپ كەتكىنىمۇ ئەمەس ،

قايمىنىڭ شۇ كىچىككىنە تېرە خالتىسى بىلەن ئۇنىڭ ھېچكىمگە بىلدۈرمەي شۇ خالتىسىدا سۇ ساقلىغىنى ئىدى . خالتا تۇلۇمچە سويۇلغان جەرەن پاچىقىنىڭ تېرىسى بولۇپ ، ئاشلاپ ، يۇڭى چۇشۇرۇۋېتىلگەندىن كېيىن ، تەتۇرىگە — ئىچى تېشىغا ، تېشى ئىچىگە قىلىپ ئۇرۇلگەندىن كېيىن ، بىر ئۇچى سۇ ئۆتمەس قىلىپ ھىم بوغۇۋېتىلىپ ئۇرۇپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ . تەجرىبىلىك ئۇۋچى ياكى سەپەرچى سۇ ئىنتايىن ئاز ياكى سۇ تېپىلمايدىغان جايغا ماڭغاندا ، شۇ تېرە خالتىغا سۇ قاچىلاپ يېنىدىلا ساقلاپ يۈرىدۇ . خالتا كىچىك بولسىمۇ ھازىرقىدەك چاڭقاقتىن جان تومۇشۇققا كېلىپ قالغاندا ئەسقاتىدۇ ، جانغا ئارا تۇرىدۇ . بۇنى باسىت بىلسىمۇ ، سەپەرگە ئۆزىنىڭ تېخى قايمىدەك پۇختا ئەمەسلىكىنى ، كۆپ چولتىلىقىنى ھېس قىلدى .

ئىسلامباي تۆگىلىك ، باسىت ، قايمىلار پىيادە كېتىۋاتىدۇ . بۇلار سۇ ئىزدەپ ئۇچ گۈرۈپپا بولۇپ ماڭغاندا ، سۇھېن ھېدىن بىلەن سىنوف سول تەرەپ چەتتە ، ئىسلامباي بىلەن پاپباي ئوتتۇرىدا ، باسىت بىلەن قايىم ئوڭ تەرەپ چەتتە ماڭغانىدى . ئىسلامباي قانداق بولۇپ بۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى ؟ باسىت بىلەن قايىم مۇشۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ ، ئويلىماقتا ئىدى . ئىسلامباي بولسا پاپباي بىلەن تۆگىنى ئەمەس ، خوجايىنى سۇھېن ھېدىننى ئويلايتتى . خۇدايىمدىن ئۇنىڭ تىرىك بولۇشىنى ، ئۆلمەسلىكىنى تىلەيتتى . ئىسلامبايىنىڭ غەم يەيدىغىنى ، ئويلايدىغىنى ، ناۋادا سۇھېن ھېدىن ئۆلۈپ كېتىپ قالسا ، ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى ، مۇلازىمچى بولغاندىلىق ھەققىنى ئالالمايى قېلىپ ، باي بولۇش شېرىن ئارزۇسىنىڭ توزغاقتەك توزۇپ كېتىشى ئىدى .

6

سۇھېن ھېدىنىنىڭ ئالدىنى ئېگىز بىر قۇم دۆڭى كۆندىلەك توسۇپ تۇراتتى . ئۇ يانچۇقىدىن كومپاسنى ئېلىپ قارىدى . ئۇلار چۈشكۈن قىلغان جاي دەل كەينى تەرەپتە ئىدى . ئۇ قايتىشنى ئويلىدى . ئاخشاملا قايتىشى كېرەك ئىدى . قالغان ئىككى گۈرۈپ-

پىدىكىلەرگىمۇ تۇنۇگۈن كۈن ئولتۇرۇپ بولۇشتىن ئىلگىرى قايتىپ كېلىشىنى تاپىلىغانىدى . ھەممىنى بۇزغان تۇنۇگۈنكى قارا قۇيۇن بىلەن قارا بوران ، ئۇ ئىككى گۈرۈپپىدىكىلەر چۈشكۈنگە قايتىپ بولدىمىكىن ، قايتمىغان بولسا ھازىر نەدىكىن ، قانداق قىلىۋاتقاندۇ . ھايات بولسا تېخى··· ھېدىننىڭ خىيالى چىگىشلىشىپ ، كۆز ئالدى خىرەلەشكەندەك بولدى .

ئۇ بۇ قۇملۇقنىڭ بۇقەدەر ئادەمگە قەدەمدە بىر توساق قۇرۇپ ، ئاچلىق ، چاڭقاقلىقتىن ئۆلۈم تەھلىكىسى سېلىپ تۇرىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى . ھېدىن قايتماق بولدىيۇ ، يەنە ئالدىدىكى قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ باقماقچى بولدى . سىنوف بىلەن ئېشەك قۇم دۆڭىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ قالغان بولسا ئەجەب ئەمەس . ئۇ شۇ ئۇمىد بىلەن قۇم دۆڭگە چىقماقچى بولدى . دۆڭگە قاراپ ئىككى قەدەم ئېلىۋىدى ، خۇددى پۈتىغا بىرسى ئېسىلىۋالغاندەك ياكى ئىككى پۈتىغا يوغان ئىككى تاشنى تېڭىپ قويغاندەك ، پۈتلىرى ئېغىرلىشىپ يۆتكىيەلمىدى . ئۇ شۇ دەرىجىدە ھارغان ، ھالسىرىغانىدى . ئۇ پۈتىدىكى ئۆتۈككە قارىدى ، ئۆتۈك ئۇنىڭغا ئېغىر كەلگەنىدى . ھېدىن بۇ ئۆتۈكنى تاغقا چىقسام چىدامليق بولسۇن ، ئوڭاي يېرتىلىپ كەتمىسۇن ، قۇمغا كىرسەم پۈتۈمنى ئىسسىتىۋەتمىسۇن دەپ ، چەمىنى قېلىن قىلىدۇرغاندىن باشقا ، باشلىقىنىمۇ كۆڭگىمۇ ، خۇرۇمغىمۇ ئوخشىمايدىغان قېلىن بىر خىل تېرىدە تىكتۇرگەنىدى . ئۆتۈكنىڭ قوڭچىمۇ ئۇزۇن بولۇپ ، تىزىغا تاقىشىپ تۇراتتى ، ئۆتۈكنى سېلىۋەتسە كۆپ يېنىكلەيتتى . لېكىن ، ھېلىلا قۇم قىزىپ كېتىدۇ ، ئۇ چاغدا ماڭالمايلا قالماي ، دەسسىيەلمەي قالىدۇ ، ئۆلگىنى شۇ ، ھېدىننىڭ كۆزىگە ئەزرائىل ئۇنىڭدىن جان ئالماق بولغىنىغا خۇشاللىقى ئىچىگە سىغماي كالچىيىپ تۇرغاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى . بۇ مۇدھىش قىياپەتتىن ئۇنىڭ بەدىنى تىكەنلەشكەندەك بولۇپ شۇر-كۇندى . ھېدىن ئۆزىنى بىر سىلكىۋەتتى . «مۇشۇ بىر ئۆتۈكنى كۆتۈرەلمەي سېلىۋېتىپ ، جېنىمنىمۇ سېلىپ بېرىپ مۇشۇ قۇملۇقتا ئۆلسەمنما ؟ ! » ئۇ ئويلايتتى ، خىيال قىلاتتى ، ئويلىغانسېرى ئوي - خىياللىرى چوڭقۇرلاپ ، كېڭىيىپ بارماقتا ئىدى .

«پرژىۋالسكىينىك ‹ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر › دېگەن كىتابـ
نى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرۇشۇم نېمە ئۈچۈن؟ ‹پىرسىيىگە
ئەلچىلىككە چىقىش خاتىرىلىرى › بىلەن ‹خۇراسان ، تۈركىستان
ساياھەت خاتىرىلىرى ›نى يېزىپ ، نەشر قىلدۇرۇشۇمچۇ؟ مۇشۇ
ئېكسپېدىتسىيىگە يول ئېچىش ئۈچۈن ئەمەسمىدى؟ ئۇنىۋېرسـ
تېتقا كىرىپ جۇغرافىيە ، گېئولوگىيە ئۆگىنىشىم نېمە ئۈچۈن؟
يەنىلا مۇشۇ ئېكسپېدىتسىيە ئۈچۈن ئەمەسمىدى؟ مۇشۇ قۇملۇقتا
مۆجىزە يارىتىپ ، دۇنياغا مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى ، دېگەن
شۆھرەت تاجى كىيمەكچىدىمغۇ ، ئارزۇ ـ ئارمىنىم ، غايەم مۇشۇ
ئىدىغۇ؟ ! ئەمدىزە ، مۇشۇ بىر ئۆتۈكنى كۆتۈرۈپ ماڭالماي ، ئۆ ـ
زۇمنى ئەزرائىلنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بېرەمدىمەن؟ ياق ! ياق ! ! »

سۈبۇن ھېدىنىڭ جىسمانىيىتى ، جىسمانىي كۈچى خوراپ ،
ھارغان ، ھالسىرىغان بولسىمۇ ، مۆجىزە يارىتىپ ، دۇنيادا شۆھـ
رەتلىك ئادەم بولۇش ئارزۇسى ، ئىستىكى ، غايىسى ئۇنىڭ ۋۇجۇد
قەسىرىدە يەنىلا يېنىقلىق ئىدى . ئۇ ئۆز ـ ئۆزىدىن سورىدى :

— ھېدىن ، قانداق قىلىسەن ، بولالماي قالدىڭ ، بولـدى
قىلامسەنيا؟

— نېمە؟ بولدى قىلامسەن؟ ! ئون بەش ياش چېغىمدىلا
كۆڭۈل قەسىرىمگە ياغقان غايە ، ئىرادە چىرىغىم مۇشۇنداقلا ئۆچۈپ
قالامدا؟ ! مەن 1894 ـ يىلى دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دېيىلىدىغان ،
تاغ چوققىسىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ قېلىنلىقى يۈز ـ ئىككى يۈز
مېتىر كېلىدىغان ، كېچە ـ كۈندۈز قارلىق شۇنىرغان ئۇزۇلمەيدـ
غان ، قار كۆچكۈنلىرى ھەرقاچان بولۇپ تۇرىدىغان ، دېگىز يۈزـ
دىن يەتتە مىڭ بەش يۈز قىرىق ئالتە مېتىر ئېگىز پامىر تېغىنىڭ
بەش مىڭ مېتىر ئېگىزلىكىگە چىقتىم ، ھاۋا يېتىشمەي نەپەس
قىسىلدى ، تاغ باتۇرى ھېسابلانغان قوتازلار پايلىيالماي ئارقا ـ
ئارقىدىن يىقىلغاندىمۇ ، مەن : «غەلىبە قىلمىغۇچە چېكىنمەيمەن»
دەپ تىركىشىپ يۇرۇپ ئالتە مىڭ ئۈچ يۈز مېتىر ئېگىزلىككە
چىققان ئەمەسمىدىم . شۇ چاغدىمۇ يۈدۈڭالغان يۈكۈم يىگىرمە كـ

لوگرامدىن كەم ئەمەس ئىدىغۇ ! ئەمدىزە ، كۆپ بولسا ئىككى كە-
لوگرام ئۆتۈكنى سۆرەپ مۇشۇ قۇم دۆڭنگە چىقالمامدىمەن . بۇ
دۆڭنىڭ ئېگىزلىكى قانچىلىك كېلىدۇ ؟— ھېيدىن ئۆزى جا-
ۋاب بەردى ،— ھەرقانچە ئېگىز بولسىمۇ ئوتتۇز مېتىردىن ئاش-
ماس . مەن بۇ قۇم دۆڭىسىنى چوقۇم بويسۇندۇرىمەن . ئۆلسەممۇ
قۇم دۆڭىسىدىن ھالقىپ ئۆلەي !

ئاچلىق ، چاڭقاقلىق ئۇنىڭ جىسمانىيىتىنى ھالسىراتقان بول-
سىمۇ ، لېكىن روھىيىتىگە يېقىلغان غايە غولۇتمانىنىڭ ئاخىرقى
چوغى ئۆچمىگەنىدى . ئۇ ھازىر يەنە باشقىدىن لاۋۇلداپ روھىي
كۈچى ئۇلغايدى ، ئۇرغىدى . ھېيدىن ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆرە ماڭغۇ-
دەك مادارى قالمىغان ئەھۋالدا ، ئۇزۇن قونچلۇق ئېغىر ئۆتۈكنى
سۆرەپ ئۆمىلىدى ، قۇم بېغىرلاپ تىركىشىپ ، تىرمىشىپ ئاز ـ
ئازدىن ئۆرلىدى . غايە ، سۈنماس ، قايتماس قەيسەر ئىرادە ، مۇش-
كۈلاتلارغا تەن بەرمەس روھىي كۈچ ئاخىر غالىب كەلدى . سۆيۈن
ھېيدىن قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقتى . ئۇ كۆڭۈل خاتىرىسىگە
مۇنداق دەپ يازدى : «ئۇمىد بىلەن يۇغۇرۇلغان روھىي كۈچ بولمە-
سا ، جىسمانىي كۈچ دېگەن ئۇ بىر لەقۋا نەرسىكەن . ناۋادا ، مەندە
غايە بولماي ، جىسمانىي كۈچكىلا تايانغان بولسام ، ھارغان ، خوراپ
ھالسىرىغان تېنىم بىلەن قۇم دۆڭىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە چالا ئۆلۈك
ياكى ئۆلۈپ ياتار ئىدىم . مانا مەن ھازىر ئۆز غايەمنىڭ كۈچى ۋە
ئۇ تۇغقان ، پەرۋىشلىگەن ئىرادەم كۈچىدىن قۇم دۆڭ ـ داۋىنىنى
بويسۇندۇرۇپ ، ئۇنىڭ يەلكىسىدە تۇرىمەن » .

سۆيۈن ھېيدىن بىرئاز دېمىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن ، تىرە-
جەپ ئۆرە بولۇپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى . ئۆزى تۇرۇۋاتقان قۇم
دۆڭىنىڭ سەل نېرىسىدا ، پەسرەك ئىككى قۇم دۆڭىسى ئوتتۇرىسى-
دىكى ئويمانلىقتا داش قازان چوڭلۇقتىكى كۆكۈچ بىر نەرسە
كۈننىڭ ئەتىگەنكى ئاجىز نۇرىدا ئەينەكتەك يالتىراپ تۇراتتى .

— سۇ ! — دەۋەتتى سۆيۈن ھېيدىن ، — ھېلىقى تۆگە مۇشۇ
سۇدىن ئىچكەنىكەن ـ دە .

ئۇ ۋۇجۇدىدا قالغان بارلىق كۈچىنى يىغىپ قۇم دۆۋىسىدىن ئۆزىنى پەسكە ئاتتى ، دومىلىدى ، دومىلىدى ، قانچە قېتىم دومىلىغىنىنى ، ئاغزىغا قانچىلىك قۇم كىرىپ كەتكىنىنىمۇ سەزمەي دومىلىدى . ئۇنىڭ سەزگۈسىدە ھازىر سۈلا بار ئىدى . ئۇ دومىلىغىنىچە خېلى بىر يەرگە بېرىپ توختىدى . ئۆپكىسى بوغۇزىغا كەپلىشىپ قالغاندەك ئاران ـ ئاران تىنىاتتى ، ھۆمۈدەيتتى ، دېمىنى ئېلىۋېلىپ ، ئۆزىنى ئوبدان توختىتىۋېلىپ ئورنىدىن تەستە تۇرۇپ ماڭدى . ئۇنىڭ مېڭىشى نەچچە ئاي كېزىك كېسىلىنىڭ دەردىنى تارتىپ ، كېسەل تۆشكىدىن ھېلىلا قوپقان ئادەمنىڭ مېڭىشىغا ئوخشايتتى ، دەلدۇگۇنۇپ بىر قەدەم ـ بىر قەدەمدىن ، ئاران ـ ئاران ماڭاتتى . سۇغا بولغان تەشنالىق زارىقىشىدىن بىر قەدەمى بىلەن يەنە بىر قەدەمى ئارىلىقى ئىككى تاغ ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ سايەدەك تۇيۇلۇپ كېتەتتى . تۇگىمەيدىغان يول ، يەتكىلى بولمايدىغان مەنزىل يوق . ھېسىدىن ئاخىرى نىشانلىغان جايغا يەتتى . «سۇ ! ! »

ھېدىنىڭ كۆز ئالدىدا ، باغرىدا قۇياشنىڭ شولىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بىر كۆلچەك سۇ : «قەدىمكى مۇبارەك » دەۋانقاندەك جىلمىيىپ تۇراتتى . كۆلچەكنىڭ گىرۋىكى تىك ئەمەس ئىدى . ھېدىن سۇ لېۋىگە كېلىپ ئولتۇردى . سۇ كەھرىۋادەك سۈزۈك ئىدى . كۆلچەك ئەتراپىنى گەنجە قىياقلار قاپلىغانىدى . ھېدىن سۇدىن ئوچۇملاپ ئېلىپ ئىچتى . بىر ئوچۇم ، ئىككى ئوچۇم... بىر تامچە سۇنى زايە قىلماي بەش ئوچۇم سۇ ئىچتى . قاغجىرغان ۋۇجۇدى ياشارغاندەك بولدى ، جېنى يايراپ كەتتى ، ھالسىرغان جىسمانىيىتى كۈچ ـ ماغدۇرغا تولدى . چۈشكۈنگە سۇدىن ئېلىپ كەتمەكچى بولدى ، لېكىن سۇ ئالىدىغان قاچا يوق ئىدى . تۇلۇم ئېشەكتەك ئىدى . ھېدىن ئويلىنىپ تۇرمايلا ئۆتۈكىنى سالدى . ئۆتۈكىنى ئىچىگە سۇ كىرىپ كەتمەيدىغان بولۇشنى تاپىلاپ مەخسۇس زاكاس قىلىپ تىكتۇرگەندى ، ئەمدى ئۆزى ئىچىگە سۇ ئالماقچى بولۇۋاتىدۇ . ئۆتۈكىنى ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇپ ، سۇنى بىر ئوچۇم ـ بىر ئوچۇمدىن ئېلىپ ، ئىككى ئۆتۈكىنى تولدۇردى . ئىككى ئۆتۈكىـ

ئىلگىرى ئۆتكۈزۈپ چەگدى . سۇدىن يېنە قانغۇچە ئىچىۋالدى ـ دە ، ئىككى ئۆتۈكنى مۇرىسىگە خۇر-جۇندەك ئارتىپ ئارقىسىغا قايتتى . ئېزىپ باشقا ياققا كېتىپ قالماسلىق ئۈچۈن پات ـ پات كومپاسقا قاراپ قويياتتى . ئۇ ھازىر ھالسىز ئەمەس ئىدى . ئادەملىرىگە ئاز بولسىمۇ سۇ ئېلىپ ماڭغا-نىدىن خۇشال ، روھى كۆتۈرەڭگۈ ئىدى . تۆت قۇم داۋانىدىن ئۆتكەندە ، پەسرەك بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە يانقان بىر نەرسىنى كۆردى . كۆرۈنۈشىدىنلا ئۇ ئادەمدەك قىلاتتى . سۈيىن ھېدىن : «سىنوف بولۇپ قالمىسۇن يەنە» دېگەنلەرنى كۆڭلىگە ئەكېلىپ ، ئىتتىك مېڭىپ تۆپىلىككە چىقتى .

— سىنوف ! — ھېدىن توۋلىۋەتتى .

ئۇ ھەمراھىنى تېپىۋالغىنىدىن ھاياجانلىنىپ كەتتى ، كېلىپ سىنوفنىڭ بېشىنى يۆلىدى . ئۇنىڭ نۇرسىز كۆزى پىلدىرلاپلا قالغانىدى ، كالپۇكلىرى قاغجىراپ ، قاقشالىنىڭ قوۋزىقىدەك يېرىق ـ يېرىق بولۇپ كەتكەنىدى . ھېدىن ئۆتۈكتىكى سۇدىن ئاغزىغا لىق تولدۇرۇپ ئېلىپ سىنوفقا ئىچۈردى ، ئىككى قوۋزۇلا سۇ ئىچىپ سىنوفنىڭ ھالى ياخشىلاندى .

— نىجاتچىم ! — سىنوف ھېدىنغا ئۆزىنى ئاتتى .

— بولدى ـ بولدى ، تېپىشتىققۇ مانا ، قانداق بولۇپ بۇ دۆڭگە چىقىپ قالدىڭ ؟

— قۇيۇننىڭ مېنى دومىلىتىپ ئەكەتكىنىنلا بىلمەن ، كۆ-زۈمنى ئاچسام بىر ئورىدا ياتىمەن . ئەگەر ئورىغا چۈشۈپ قالمىغان بولسام ، قۇيۇن مېنى نەلەرگە ئەكېتەتتىكىن . ئۈستۈبشىمدىكى قۇملارنى قېقىپ ، ئورىدىن چىقىشىمغا بوران كەلدى . قۇملۇق بورىنىنىڭ بۇ دەرىجىدە ئالامەت بولىدىغانلىقىنى ئويلىماپتىمەن . بوراندا قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ مۈشۈ يەرگە كېلىپ قاپتىمەن . قاياقتا مېڭىشىمنى بىلمەي ، بىرەرسى بولسىمۇ كۆرۈپ قالار دەپ مۈشۈ قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئولتۇردۇم . يېرىم كۈندۈز ، پۈتۈن بىر كېچە ئولتۇردۇم . ئاچلىقتىن ئۈسۈزلۈق يامان ئىكەن . تاڭغا يېقىن بولالماي قالدىم ، ئولتۇرغۇدەك ماغدۇرۇم قالماپتۇ ، يېتىپ قالدىم ، بولغان ئەھۋال شۇ .

— ئېشەكچۇ ؟

— قۇيۇن ئالدىدا ئۆزۈمگە ئىگە بولالماي قالغان يەردە ، ئېشەككە قانداق ئىگە بولالايمەن .

ھېدىن ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ تۇرۇپ ئورۇنسىز سوئال سورىغىنىدىن خجىل بولۇپ قالدى .

— قالغانلار قانداق بولغاندۇ ؟ — سىنوف سورىدى .

— باسىت بىلەن قايسىم قۇملۇق ئادەملىرى بولمىسىمۇ ، قۇملۇقتا قانداق قىلىشنى بىلىدىغان ئادەملەر ئىكەن . بۇ ئىككىسىدىن ئەنسىرىمەيمەن ، ئىسلامباي بىلەن پاپبايدىن ئەنسىرەۋاتىمەن . ئۇلارمۇ قۇيۇن ، بوراندا قېلىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كەتكەن بولسا ، ھازىر نەلەردە يۈرۈيدىكىن ، — ھېدىن گېپىنى دەپ بولۇپ ، ئىسلامباي بىلەن پاپباي بىر دۆڭ كەينىدىن لۆمىدە چىقىپ قالىدىغاندەك ئەتراپقا قارىدى .

— قانداق قىلىمىز ، قايتساق ئورنىمىزنى تاپالايمىزمۇ ؟ — سىنوف ھېدىننى نېمە دەيدىكىن ، دېگەندەك ئۇنىڭ كۆزىگە قارىدى .

— تاپالايمىز ، كومپاسقىلا قارىساق ئورنىمىزنى تاپالايمىز ،— دېدى سۆزىن ھېدىن ۋە ئىچىدە : «بۇ جۇڭگولۇقلار كومپاسنى مەن ئۇچۇنلا كەشىپ قىلىپ قويۇپتىكەن ، بولمىسا بۇ قۇملۇقتا قانداق قىلاتتىمكىن » دەپ ئويلىدى .

شۇ ھامان ئۇنىڭ خىيالىغا فېڭشى كەلدى . «... ئۇنمۇ قۇيۇن ، بوران ئۇچۇرۇپ كەتكەن بولسا... » خىيالىنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا جۇرئەت قىلالمىدى . ناۋادا ، ئالمادىس بىرەر كۆڭۈلسىزلىك بولۇپ قالسا ، قەشقەر ئامبىلىغا قانداق جاۋاب قىلىدۇ . ئارىغا پىتروۋىسكي ، ماكارتىنېيلارنى سېلىپ يۈرۈپ بۇنىڭدىنمۇ قۇتۇلۇپ كەتكىلى بولار ، لېكىن جۇڭگولۇقلاردا ئۆزىگە نىسبەتەن گۇمان ، شەك تۇغۇلۇپ قالسا ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيىسىدە قانداق قىلىدۇ ؟ ئەمدى ئۇ : «باشقا ھەممىسى يوقاپ ياكى ئۆلۈپ كېتىپ ، فېڭشىلا ھايات قالسا مەيلى ئىدى » دەپ قالدى . ئۇ ئويلىسا ، فېڭشىنىڭ ھايات بولۇش - بولماسلىقى ئۇنىڭ مۇشۇ قۇملۇقتا مۆجىزە يارىتىپ ، دۇنيادا مەشھۇر ئادەم بولۇش - بولالماسلىقىنى بەلگىلەيدىغان تارازا تېشىدەك ھەل قىلى-

غۇچ مۇھىم ئىدى .

— تېز ماڭايلى ، — دېدى سۈيۈن ھېدىن .

— نېمىشقا ئەمدى ، جان ئاز قېلىپ ئاران كېتىۋاتساق .

— بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشىمىزنى دېسەك ، تېز ماڭايلى .

سىنوف ھېدىننىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يېتەلمىسىمۇ ، «بىر مۇ-ھىم ئىش يادىغا كېلىپ قالغان چېغى» دەپلا ئويلىدى . ئىككىسى ئۈتۈكتىكى سۇدىن ئۇچ ئوتلامدىن ئىچىۋالدى . ئىككىلىسىگە يەنە بىر ئۇلۇشتىن جان قوشۇلغاندەك بولۇپ مېڭىشنى تېزلەتتى . سە-ۋەبى ھېدىن پات - پات كومپاسقا ، كۈنگە قاراپ قويا تتى . كۈن خېلى كۆتۈرۈلۈپ ئىسسىق تاۋۇنى كۆرسىتىشكە باشلىغانىدى . سە-ۋەبى ھېدىن ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ، ئالدى بىلەن كومپاسقا ، ئاندىن كومپاس كۆرسەتكەن يۆنىلىش بويىچە چۈشكۈن قىلغان تەرەپكە قارىدى .

— يېقىن كېپتۇق ! چۈشكۈنگە يېقىن كېپتۇق ! — ھېدىن شۇنداق دېگەچ قۇم دۆۋىسىدىن دومىلىغاندەك تېز چۈشتى .

— دۆڭدە ھېلىقى جازا بارمىكەن ؟

— جاھازىنى كۆرمىدىم ، دۆڭدە باست مۈشۈ تەرەپكە قاراپ ئۆرە تۇرىدۇ .

— ئۇلار ئاخشامىلا بېرىپ بولغان ئوخشىمامدۇ ؟

— بارغاندا بىلمىز .

سۈيۈن ھېدىن بىلەن سىنوف مېڭىشنى چاماننىڭ يېتىشىچە تېزلەتتى . سۈيۈن ھېدىننىڭ كاللىسىدا : «فېڭشىغا ھېچنېمە بول-مىغان بولسا بولىتتى ، خرىستوس ، مەن ئۇچۇن بولسىمۇ ئۇنى ئامان قىلغىن ، ساقلىغىن» دېگەن ئىلتىجادىن باشقا نەرسە يوق ئىدى .

7

سۈيۈن ھېدىن ، سىنوفلار باست ، قايىم ، فېڭشى ، ئىسلام-بايلار بىلەن ئايرىلىپ كەتكىنىگە ئۇزاق يىل بولغان ساۋاقداشلار

جەم بولۇشقان چاغدىكىدەك بىر - بىرى بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى ، بىر - بىرىنىڭ ھالىنى سوراشتى .

ھېدىن چۈشكۈنگە قاراپ تۇرۇپلا قالدى . قارا قۇيۇن بىلەن قارا بوران ئۇچۇرۇپ كېتىدىغانلا نەرسە بولسا ئۇچۇرۇپ ئەكېتىپ ، ئۇچۇرالمايدىغان ئېغىر نەرسىلەرنى دومىلىتىپ ئۇنى ئۇ يەرگە ، بۇنى بۇ يەرگە ئاپىرىپ قويغانىدى . بەزى نەرسىلەر قۇمغا يېرىم كۆمۈكلۈك بولسا ، بەزىلىرىنىڭ بىر يېرى قۇمدىن چىقىپ تۇراتتى . ئۇلار قولمۇقول تۈتۈش قىلىپ ئىزدەپ يۈرۈپ چېدىر جاھازىسى ، ساندۇق قاتارلىق نەرسىلەرنى تېپىپ كەلدى . سۈبەن ھېدىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىدە بولمىسا بولمايدىغان بىر قىسىم نەرسىلىرى يوقالغانىدى . ئۇ ئۇھ تارتىپ ئىچىگە تىنىپلا قالدى .

ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاچ ، ھېدىن ، سىنوفلاردىن باشقىلىرى ئۇسسۇز ئىدى . ئۇلار ئۆتۈكتىكى سۇنى تۆگە ، ئېشەكنى سۇغىرىشقا لايىق قالدۇرۇپ ، قالغىنىنى بىر بوش تۇلۇمغا قۇيۇپ قويىدى . ئىچىشكە قالدۇرۇپ قويغان ئاخىرقى بىر تۇلۇمدىكى سۇدىن ھەربىرى بىر چۆچەك قۇيۇشۇپ ئەتىگەنلىك تاماق يېدى .

— ئەگەر ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ نېنى بولمىغان بولسا ، بۇنچىلىك ئاز سۇ بىلەن بىزنىڭ بولكا دېگەن ئۇ نېمىمىزنى قانچىلىك يېگىلى بولاتتى . بۇ ناننى كۆرۈسلىتىپ يەۋەرسە بولمىدىكەن ئەمەسمۇ ، — دېدى سىنوف ، يېنىدا كۆرۈسلىتىپ تۇقاچ يەۋاتقان ھېدىنغا .

— شۇنى دېمەمسەن ، بىز ياۋروپالىقلار نېمىشقا بۇنداق نان قىلىشنى بىلمەيمىزكىن ، — دېدى ھېدىن ۋە شۇئان ئىسلامبايغا قاراپ ، ئۇنىڭدىن :

— ئىسلامباي ، پاپباي قېنى ؟ — دەپ سورىدى .

ئىسلامباي ئۇدۇق - بۇدۇق بولۇپ :

— قارا قۇيۇننىڭ مېنى دومىلىتىپ ئېلىپ كەتكىنىنى ، كېيىن بوراندا قالغىنىمنىلا بىلىمەن ، پاپباينىڭ نەگە كەتكىنىنى بىلمەيمەن ، — دەپ بولۇپ يەنە قوشۇپ قويدى ، — تۆگىنى شۇ

يېتىلىگەنىدى .

— ئېزىپ قالماي چۈشكۈننى تېپىپ كېلەلەيسەن ياخشى .

ئىسلامباي باست بىلەن قايمغا بىر قارىۋېتىپ :

— مېنى ماۋۇ ئىككىسى ئېلىپ كەلدى ، — دېدى .

ئىسلامبايلار بىلەن باستلارنىڭ ماڭغان يۆنىلىشى باشقا ـ باشقا ئىدى . قانداق ئەھۋاللىقىنى ئىسلامباي ياكى باستلار ئېيتىمىسمۇ ، سۈيۈن هېيدىن هەممىنى چۈشەندى . ئۆزى بىلەن سىنوف نېمە بولدى ؟ ئۇلارمۇ شۇنداق بولغان گەپ .

— هېلىمۇ ياخشى ، باستلارغا ئۇچراپ قاپسەن .

— مېنىمۇ قۇيۇن بىلەن بوران نەلەرگە ئاپىرىۋېتىپتىكەن ، چۈشكۈنگە باست قايمىلار ئېلىپ كەلدى ، — دېدى فېڭشى .

سۈيۈن هېيدىن ئورنىدىن تۇرۇپ باست بىلەن قايمىنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— رەھمەت سىلەرگە ، — دېدى ئۇ ئۇيغۇرچىنى يامان ئەمەس يامداپ سۆزلەپ ، ئۇ ئىلگىرى تۇركچىنى ئۆگەنگەن بولغاچقا ، شۇ ئاساستا ئىسلامبايدىن ، مۇشۇ سەپەر جەريانىدا پايباي ، باست ، قايمىلاردىنمۇ پۈرسەت بولسىلا ئىككى ـ ئۈچ سۆزدىن ئۆگىنىپ تۇرغانىدى ، — فېڭشىنى قۇنقۇزۇۋېلىپ بەك ياخشى قىپسىلەر ، مەنزىلگە بارغاندا مەن سىلەرنى مۇكاپاتلاپ ، هەققىڭلارنى ئاشۇرۇپ بېرىمەن .

باست بىلەن قايىم سۈيۈن هېيدىنغا مۇناقىلا ، ئىپادىسىز بىر تەرزدە قاراپ قويدى . چۈنكى ، ئۇلار ئۇنىڭ سەپەر جەريانىدا سىنوف ، فېڭشى ، ئىسلامباي ، پايبايلارغا ئېتىبار بىلەن قاراپ ، ئىككىسىنى مەنسىتمەي كەلگىنىدىن كۆڭلىدە نارازى ئىدى . باستلار دەسلەپتە ئۆزلىرىنى يالىلانغۇچى ، قالغان هەممىسىنى خوجايىنلار ئىكەن ، دەپ تونۇغانىدى . بىرنەچچە كۈنلۈك سەپەر جەريانىدا سۈيۈن هېيدىن مۇشۇ ئەجنەبىينىڭلا خوجايىن ، قالغانلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە ئوخشاش يالىلانغۇچىلار ئىكەنلىكىنى ، لېكىن فېڭشىنىڭ سەل ئالاهىدىرەك ئىكەنلىكىنىمۇ بىلگەنىدى . مانا ، ئىسلامبايىنى

قۇنقۇزۇۋالغىنىغا رەھمەت يوق ، يالغۇز فېڭشى ئۇچۇن رەھمەت دەۋاتمامدۇ . قارىمامدىغان ، پاپباينىڭ يوقاپ كەتكىنى ئۇنىڭ قېتىغىمۇ كەلمىگەندەك ، خۇددى تۆگە ، ئېشەكنىڭ يوقاپ كەتكىنىگە تۇنقان مۇئامىلىدەك .

— ئۇ ئەجنەبىي پۇشقىقمىزدىن يەل بېرىۋاتىدۇ ، — دېدى باست ، ھېدىن ئورنىغا كەتكەندىن كېيىن پەس ئاۋازدا قايمىغا .

— مەن قەشقەرگە بارغاندا كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ، ئۆز قۇلقىم بىلەن ئاڭلىغان ، بۇ كۆك كۆز پەرەڭلەرنىڭ ھەممىسى كۆرۈنۈشتە تۇزۇكتەك قىلغان بىلەن ، ئۆتۈپ كەتكەن ئالدامچىلار ئىكەن ، — دېدى قايىم .

بىر ئېغىز گەپ ، باست بىلەن قايىم سۆزىن ھېدىننىڭ : «سىلەرنى مۇكاپاتلايمەن ، ھەققىڭلارنى ئاشۇرۇپ بېرىمەن» دېگىنىگە ئىشەنمىدى .

— باست ، — سۆزىن ھېدىن قاچىدىكى ئاخىرقى ئىككى يۇتۇم سۇنى ئىچىپ بولغاندىن كېيىن سورىدى ، — سىلەر فېڭشىنى قەيەردە ، قانداق ئۇچرىتىپ قالدىڭلار ؟

ئۇ فېڭشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويماقچىدەك قىلاتتى .

باستمۇ قاچىسىدىكى سۇنى ئىچىپ بولۇپ گەپ باشلىدى .

— بىز ئىسلامباي بىلەن كېلىۋاتاتۇق ، قىياسىمىزچە چۈشكۈنگە يېقىن كېلىپ قالغانىدۇق...

باست ئىسلامبايىنى قەيەردە ، قانداق ھالەتتە ئۇچرىتىپ قېلىپ ، قانداق قۇنقۇزۇپ قالغانلىقىنى دەپ يۈرمەي ، فېڭشىنى قانداق ئۇچرىتىپ قالغانلىقى ۋە باشقا ئىشلارنى ھېكايە سۆزلىگەندەك بايان قىلىپ بەردى .

باست ، قايىملار بۇنچىلىك يېقىن ئارىلىقتا ئېزىپ قالمايدىغانلىقىغا ئىشەنسىمۇ ، يەنىلا ئۇۋچىلارغا خاس ئادەت ، ئېھتىياتچانلىقى بويىچە ئەتراپقا قاراپ كەلمەكتە ئىدى . گاھىدا ئېگىزرەك قۇم دۆڭىگە چىقىپ چۈشكۈن قىلغان تەرەپكە قارايتتى ، لېكىن

سۆبن هېدىن بەلگە قىلىپ قويغان جازا ھېچنەدە كۆرۈنمەيتتى . بۇنىڭغا ئۇلار ئەجەبلىنىپمۇ كەتمىدى . تۇنۇگۈنكىدەك قاتتىق قۇيۇن ۋە قارا بوراندا ئۇنداق ئېگىز قۇم دۆڭىدە دەرەخ بولسىمۇ قومۇرۇ- لۇپ كېتەتتى . ئۇۋچىلار يۇرۇيدىغان جايلاردا نەدىمۇ يول بولسۇن . شۇڭا ئۇلار كۆرگەنلىكى ئەرسىلەرگە ، مەسىلەن ، دەرەخ ، ئەگىم - دوقمۇش ، ئوي - دۆڭ ، تاغدا بولسا قورام تاشلارغىچە زەن سېلىشتۇالمىدۇ . لېكىن ، قاقاس قۇملۇقتىچۇ ؟ قارىماققا ھەممە يەر ئوخشاش . ئەمما ، ئۇۋچىنىڭ كۆزى بىلەن قارىغاندا قۇم دۆڭ- لىرى چوڭ - كىچىكلىكى ، ئېگىز - پەسلىكى ، يانتۇ - تىكلىكى بىلەن پەرق قىلىدۇ . شامال ، بوران دۆڭلەرنىڭ شەكلىنى ئۆز- گەرتىۋېتەلمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنى يوقىتىۋېتەلمەيدۇ . ھېچبولمـ- غاندا دۆڭلەرنىڭ شالاڭ - قويۇقلۇقى ساقلىنىپ قالىدۇ .

باستىلار سىنچى نەزىرى بىلەن ئەتراپقا قاراپ كەلمەكتە ئـ- دى . يىراقتىكى بىر قۇم دۆڭىنىڭ يامزىلىدا بىر ئادەمنىڭ خۇددى قۇرتتەك يەر بېغىرلاپ ئۆمىلەپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ قالدى . ئۇلار ئۇنى پاپىيمىكىن ، دەپ ئويلاشقانىدى ، يېقىن كەلگەندە فېڭشى ئىكەنلىكىنى بىلدى . قوناق شېخىدەك ئورۇق ، جانسىز بۇ ئادەم قۇيۇن ، قاتتىق بوراندا كۆز غازىكىدەك ئۇچۇپ ، دومىلاپ چۈشكۈنـ- دىن خېلى يىراق يەرگە قاچقىپ كەتكەنىدى . ئۇ بوران توختىغان بولسىمۇ ، كېچىدە تەرەپلەرنى پەرق ئېتەلمەي ، كۈننىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ ، بىر قۇم دۆڭىگە چىقىپ ئولتۇردى . كېچىنىڭ ئۆتمىكى ئۇنىڭغا يىلنىڭ ئۆتمىكىدىنمۇ ئۇزۇن بىلىنىپ كەتتى . ئاخىر زارىققان تاڭنىڭ شەپىسى كەلدى — ئۇپۇق قىزىرىشقا باشلىدى . «ھە ، بوران كۈنچىقىش تەرەپتىن كەلگەن ، مېنى بۇ تەرەپكە ئەكېـ- لىپ قويۇپتۇ . مەن كۈنچىقىشقا قاراپ مېڭىشىم كېرەك» . فېڭشى تەرەپنى بىلىۋالغاندىن كېيىن ، تاڭنىڭ ئېتىشىنى كۈتمەي چۈش- كۈن قىلغان تەرەپكە ماڭدى . تۇنۇگۈن چۈشتە تاماق يېگەنچە بول- غاچقا ، ئاچلىق مانا ئەمدى ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى . ئۇ ھەر قەدەمدە بىر ماغدۇرسىزلانماقتا ئىدى ، تۆپىلەپ ئۇسۇزلۇقمۇ ئۇنى

قىينىماقتا ئىدى . ئۇنىڭ قەدەم يۆتكىشى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ ، ئاخىر يېقىلىپ قالدى .

باسىت ، قايسىم ، ئىسلامبايلار قۇم دۆڭلىرىنى ئارىلاپ كەلمەكتە .

— باسىت ئاخۇن ، مېڭىپلاۋاتىمىز ، چۇشكۇن مۇشۇ تەرەپتىمۇ زادى ، ئېزىپ يۈرۈيدىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن يەنە ، — ئىسلامباي مېڭىۋاتقان يولىنىڭ توغرىلىقىغا ئىشەنچ قىلالماي سورىدى .

ئىسلامبايغا قايىمنىڭ ئاچچىقى كەلدى :

— ئۇنداق بولسا ، سەن دېگىنە ، قاياققا ماڭىمىز ؟

ئىسلامباي ئۇدۇق - بۇدۇق قىلىپ قالدى .

— دەيمىنا ئەمدى .

قايىم ئىسلامبايغا مۆلۈيۈپ قاراپ قويدى .

يەيدىغانغا يېمەكلىك ، ئىچىدىغانغا سۇ يوق ئەھۋالدا ، بولۇپمۇ مۇشۇنداق دەشت قۇملۇقتا ماڭغاندا قانداق قىلىشنى باسىت بىلەن قايىم ئوبدان بىلىدۇ : ماغدۇرنى خوراتماسلىق ، ئېغىزنى تېخىمۇ قۇرۇتۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن ئاز گەپ قىلىش ، ياخشىسى ئېغىزنى يېغىش كېرەك . ئۇلار ماڭدى ، جىم - جىم ماڭدى ، ئەتراپقا قارىغاچ خېلى ماڭدى . بىر قۇم دۆڭى دوقمۇشىدىن ئەگىلىشىگە ، يەنە بىر قۇم دۆڭى يامزىلىدا پۈكۈلۈپ يېتىپ قالغان فېڭشىنى ئۈچراتتى . ئۇنى دەسلەپ تۆگە ئۈستىدە ئولتۇرغان ئىسلامباي كۆردى .

— ۋوي ! ئاۋۇ يەردە بىر ئادەم ياتىدۇ ، — دېدى ئۇ قولى بىلەن كۆرسىتىپ .

باسىت بىلەن قايىم ئىتتىك ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپلا قەدىمنى تېزلەتتى . باسىت كېلىپ فېڭشىنىڭ بېشىنى يۆلىدى . ھالسىزلىق ۋە چاڭقاقلىقتىن ئۇنىڭ كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ ، كاللا-پۈكلىرى گەز باغلاپ ، چىرايى قانسىراتقان ئۆپكىدەك تاتىرىپ كەتكەنىدى . بۇ ئەھۋالدا ئۇنىڭدىن : «نېمە بولدۇڭ ؟» دەپ سوراش-

مۇ ئورۇنسىز ئىدى . ئۇ جاۋابىمۇ بېرەلمەيتتى ، ئاغزى بۇنچىلىك قۇرۇپ كەتكەندە ، تىلى گەپكە كەلمەيتتى . باسىت قايمىغا قارىدى . قايىم بۇ قاراشنىڭ مەنىسىنى چۈشەندى . قوينىدىن كىچىك تېرە خالتىسىنى چىقىرىپ ئاغزىنى يەشتى ـ دە ، ئېڭىشىپ فېڭشىنىڭ ئاغزىغا يېقىن ئەكەلدى . فېڭشى كالپۇكىغا بىر نەرسە تەگكەنلىكىـ نى سەزدى ھەم كۆردى . ئۇ كالپۇكىنى مىدىرلىتىپ ئاغزىنى ئاران ئاچتى . تېرە خالتىدا سۇ جىق قالمىغانىدى . قايىم خالتىنىڭ تۆۋىنى سەل كۆتۈرۈۋىدى ، فېڭشىنىڭ ئاغزىغا ئىككى يۇتۇم سۇ كىردى . ئاھ ، سۇ ! ئاھ ، سۇ ! چۆلدە چاڭقىغانىنىڭ قېنى سەن ، جېنى سەن سۇ . ئىككى يۇتۇم سۇ ئىسلامبايغا ئوخشاش فېڭشىنىمۇ ئۆلۈم گىردابىدىن تارتىۋالدى ، ھايات قالدى .

باسىت قايمىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىۋىدى ، قايىم قېيمىغاندەك بىر ھالەتتە فېڭشىغا سۇدىن يەنە بىر يۇتۇم ئىچۈردى . بۇ چاغدا ، ئىسلامبايىنىڭ كۆزى بۆلەكچە چەكچىيىپ كەتتى ، كانىيى غۇرتۇلـ داپ ، بۇغدىيىكى ئۇستۇن ـ تۆۋەن بولۇپ مىدىرلاپ قالدى ، كالـ پۇكىنى يالاپ كەتتى . ئۇنىڭ بۇ قىلىقىنى باسىت ، قايىملار كۆرـ دى ، ئەمما كۆرمەسكە سالدى .

— ئىسلامباي ، تۆگىگە فېڭشى مىنىۋالسۇنمۇ ، — دېدى باسىت .

ئىسلامباي ياق دېيەلمىدى . ئۇلار فېڭشىنى تۆگىگە مىندۈـ رۈپ ، مېڭىشنى داۋاملاشتۇردى . فېڭشى يانقان يامزىلدىن ئۆتۈپلا ئۇلار قۇم دۆڭىنىڭ ئۇ تەرىپىدە تۇرغان بىر تۆگە بىلەن بىر ئېشەكنى كۆردى . بۇلار دەسلەپ ئادەملەرنى كۆرۈپ ئۇركۈگەندەك قىلىپ چەكچىيىپ قاراپ قالدى ، يەنە شۇئان باققۇچىسى قايىمنى كۆرۈپ جىم تۇردى . بۇلارنىڭمۇ ئارتۇقچە ھەرىكەت قىلغۇدەك ماجالى قالمىغانىدى . تۇنۇگۈن ئۇلاردىن يۈكلەرنى ئېلىۋەتكەندە چوم ، ئۇچىلىقنىمۇ ئېلىۋەتكەنىدى . ئىسلامبايىنىڭ تۆگە ياكى ئېـ شەككە مىنىۋالغۇسى بولسىمۇ ، تۆگە ، ئېشەك يايداق بولغاچقا ، ئىلاجسىز جىم بولدى…

ئۇلار ئىككى قوم دۆۋىسىدىن ئۆتۈپلا چۈشكۈن قىلغان يەرگە يېتىپ كېلىشتى . ئارامگاھنىڭ ئەھۋالى سۈپۈن ھېدىن كېلىپ كۆرگەن ئەھۋالنىڭ ئۆزى ئىدى . ئۇلار ھېچنېمىگە چېقىلمىدى . قۇيۇن بىلەن بوران نەرسىلەرنى تىرىپىرەن قىلىۋەتكەنىدى . ئېگىز قوم دۆۋىسى ئۈستىدىكى سۇرەت تارتىش جاھازىسى كۆرۈنمەيتتى . ئېنىقكى ، ئۇنى شامال ئۇچۇرۇپ بىر يەرگە ئاپىرىپ قومغا كۆمۈۋەتكەنىدى .

— باسىت ، نېمىشقا قوم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇرۇدۇڭ ؟ — سۈپۈن ھېدىن سورىدى .

— قارىسام بەلگە قىلىپ قويغان ئۇچ پۇتلۇق نەرسە يوق . ئادەملىرىمىز بوراندا ئېزىپ كەتكەن بولسا ، تېخىمۇ ئېزىپ يۇرمەسۇن ، دەپ قوم دۆۋىسىگە چىقىپ ئولتۇرغانىدىم .

ئىسلامباي ھېدىننىڭ يېنىغا كېلىپ قۇلىقىغا بىرنېمىلەرنى پىچىرلىدى .

— قايسى ، — دېدى ھېدىن قايمىغا بۇرۇلۇپ ، — سەن كىچىك بىر تېرە خالتىدا سۇ ساقلىغانمىدىڭ ؟

قايسى جاۋابقا ئېغىز ئاچقۇچە ، جاۋابنى باسىت بېرىۋەتتى :

— ھەرقانداق ئوۋچى ، بولۇپمۇ بىزدەك قوملۇق ئوۋچىلىرى ئاشۇنداق تېرە خالتا ياسۇۋالىمىز . ئوۋغا ياكى قوملۇققا ماڭغاندا سۇ قاچىلىۋېلىپ يېنىمىزدىلا ساقلاپ يۈرۈيمىز . ئۇنىڭدىكى سۇنى پەقەت ئامال قالمىغاندا ئىچىمىز ، بولمىسا ، ھەرقانچە ئۇسساپ كەتسەكمۇ ، ئوڭايلىقچە ئىچمەيمىز . مەن بۇ قېتىمقى سەپەردە ئۇ خالتىنى ئالماپتىمەن ، ھېلىمۇ ياخشى قايسى ئېلىۋاپتىكەن . ئۇ سۇ ئىسلامباي بىلەن فېڭشىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالدى ، — دېدى باسىت ، ئەھۋالنى ئەتەيگە تەپسىلىي دەپ . باسىت كېلىپ قايمىغا قولىنى ئۇزاتتى . قايسى ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى ھەم نېمە قىلماقچىلىقىنى چۈشەندى ، قوينىدىن تېرە خالتىنى چىقىرىپ باسىتقا بەردى . تېرە خالتىدا يېرىم سۇ قالغانىدى . باسىت تېرە خالتىنى سۈپۈن ھېدىنغا ئاپىرىپ بەردى . سۈپۈن ھېدىن تېرە خالتىنى

ئۇيان - بۇيان ئۆرۈپ ، ئايلاندۇرۇپ قاربدى . خالتىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ سۇدىن بىر يۇتۇم ئىچتى .

— ئويلىماپتىمەن ، — سۆزىن ھېدىن باستقا ، ئاندىن قايمغا قاراپ دېدى ، — سىلەر ھەقىقەتەن چۆل سەپىرىگە پۇختا ئىكەنسىلەر . مېنىڭ ئىككى ئادىمىمنى ئۆلتۈرۈپ قاپسىلەر ، سىلەرگە رەھمەت .

قايىم ئىسلامبايغا قاراپ پەس ئاۋازدا :

— قارا يۈز ، نائەھلى ! — دېدى .

سۆزىن ھېدىن قايىم ، باستىلارغا رەھمەت ئېيتقاندا ، ئىسلامباي يەرگە كىرىپ كەتمىگەن ، ئۇنىڭ بېرىسى بولغانىدى ، قايىمنىڭ قەھرىلىك گېپى جان - جېنىغا ئۆتۈپ ئۇنى يوقلا قىلىۋەتتى .

سۆزىن ھېدىن بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ تۇرۇۋىدى ، نەدىندۇر بوغۇق ، ئەمما ئۆلۈك قۇملۇققا ھايات بېغىشلاپ كولىۋاتقان ئۇنى ئاڭلاندى .

— بۇ نېمە ئاۋاز ؟ — ھېدىن ئالدىراپ سورىدى .

— كارۋان تۆگىلىرىدىكى كولىۋاتقان ئاۋازى ، — باسىت جاۋاب بەردى .

«كارۋان» دېگەننى ئاڭلاپ سۆزىن ھېدىنغا جان كىردى .

— كارۋان قاياقتىن كېلىپ ، نەگە كېتىۋاتقاندۇ ؟

قايىم گەپ قىلماي قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ ئەتراپقا قاربدى ، ئاندىن يېتىپ قۇلىقىنى قۇمغا يېقىپ بىرنېمىنى تىڭشىغاندەك قىلىپ خېلى تۇردى .

— تۆۋەن تەرەپتىن يۇقىرىغا كېتىۋاتقان كارۋان ئوخشايدۇ ، — دېدى قايىم قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ ، گېپىگە يەنە قوشۇپ قويدى ، — بىزدىن بەك يىراقتا ئەمەستەك قىلىدۇ ، توۋلاپ باقاي دېسەم ، مېنىڭ ئاۋازىم ئانچە چىقمايدۇ .

باسىت ئەتراپتىن چېدىر تىكىشتە ئىشلىتىدىغان ئىككى غول-لاچچە ئۇزۇنلۇقتىكى ئىنچىكە تۇرۇبىدىن بىرنى تاپتى - دە ، كۆتۈرگىنىچە قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ كەتتى ، ئاندىن كولىۋاتقان ئاۋازى

كېلىۋاتىدۇ ، دەپ پەرەز قىلغان تەرەپكە قاراپ سوزۇپ :

— هاي ـ هۇي ! هاي ـ هۇي ! — دەپ جېنىنىڭ بارچە بىرنەچچە قېتىم توۋلاپ بولۇپ ، تـۇرۇبىنىڭ ئۈچىغا بەلۋېغىنى چىگىپ ئېگىز كۆتۈرۈپ پۇلاڭلاتقاچ يەنە بايىقىدەك ۋارقىرىدى . ۋارقىراشتىن توختاپ قالسىمۇ ، بـەلۋېغىنى قايتا ـ قايتا پۇلاڭلاتـ تى . ئېگىز قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ۋارقىرىغانىنىڭ ، لاتا پۇلاڭلاتقانـ لىنىڭ ئۈنۈمى بولغاندەك ئىدى ، كـولدۇرمىنىڭ ئاۋازى يېقىنلاپ كېلىۋاتقاندەك بارغانسېرى ئۈنلۈك ، ياڭراق ۋە ئوچۇق ئاڭلانماقتا ئىدى . هـەممىسىدە ئۈمىد تۇغۇلـدى . سۇۋېن ھېدىن بۇ سەپىرىدە زور زىيان ۋە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ ، كېيىنكى سەپـ رى ئۈچۈن كۆڭلىدە يېڭى ئۈمىد بىلەن يېڭى چوت سوقماقتا ئىدى .

باسىت تۇرۇبىدىن بەلۋېغىنى يەشمىگەنىدى ، ئۇنى كۆتۈرگـ ىنچە تېخىمۇ ئېگىزگە قاراپ ماڭدى ، ئۇنىڭ كەينىدىن قايىم ماڭدى . سۇۋېن ھېدىن فىڭشى بىلەن ئىسلامبايغا قاراپ قويۇپ ، ئۈمۇ قۇم دۆۋىسىگە ئۆرلەشكە باشلىدى .

8

سۇۋېن ھېدىن ئاخىر ئارزۇلاپ تەلپۈنگەن تارىم دەرياسىغا يېتىپ كەلدى . ئۇ تارىم دەرياسىنى ئۆركەشلەپ ، شاۋقۇن ـ سۇـ رەنلىك ئاقىدۇ ، دەپ قىياس قىلاتتى . ئەمما ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى تارىم دەرياسى مۇڭلۇق باھار كۆيىدەك يېنىك چايقىلىپ ئاقماقتا ئىدى . قىشىنىڭ ئاخىرقى ئېيى بولغاچقا ، دەريانىڭ ئىككى قېشى ئوخشىمىغان كەڭلىكتە ئىككى غۇلاچتىن ، ئۇچ ـ تۆت غۇلاچقىچە مۇز ئىدى . بۇ تارىم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنى بولسىمۇ ، باش تەرىپى بولغاچقا ، دەريا بەك كەڭ ئەمەس ئىدى . ئىككى قاسناقتىكى مۇز دەريا قىنىنى قىسىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى . قارىيىپ ئېقىۋاتـ قان ئوتتۇز مېتىرچە كەڭلىكتىكى سۇ ئۈستىنى غۇۋالاشتۇرۇپ

سۇس ، شالاڭ گىرىمسەن تۇمان لەيلەپ يۇرەتتى . سۆبۈن ھېدىن يېنىدىن ئايرىمايدىغان كىچىكرەك كۇندىلىك خاتىرە دەپتىرىگە :

— «بۇگۈن 1896 ـ يىلى 19 ـ فېۋرال ، دەل مېنىڭ ئوتتۇز بىر ياشقا كىرگەن قۇتلۇق كۈنۈمدە ، دۇنيادىكى بىرىنچى چوڭ قۇملۇق — سەھرايى كەبىر قۇملۇقىدىنمۇ قورقۇنچلۇق تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى بويلاپ مېڭىپ ئاخىر لوپ دالىسى بىلەن شاھيار يىرشىقىدىكى① خانادۆڭ كەنتىگە يېتىپ كەلدۇق . كەنت تارىم دەريياسىنىڭ بويىدىلا ئىكەن··· قىش بولغاچقىمۇ ياكى دەريا قىنى چوڭقۇرمۇ ، سۇ قارامتۇل كۆرۈنىدىكەن ··· يېنىك چايقىلىپ ئاستا ئاقىدىكەن··· دەريا ئۈستىدە قىشىنىڭ ئېغىر تۇمانى لەيلەپ يۇرۇيدىكەن··· بۇگۈن بىر كۈن ئارام ئالىمىز ، بۇ ، ھەمراھلىرىمنىڭ تەلىپى··· دەريانىڭ ئوڭ قاسىنىقى بۇك ئىپتىدائىي توغراقلىق بولۇپ ، بەزى توغراقلارنىڭ ئايلانمىسىغا تۆت ئادەمنىڭ غۇلىچى يەتمەيدىكەن··· سول قاسىناق ئوتلاق··· توغراق ۋە چاتقاللار يالىڭاچ··· ئوتلاقلار قۇملۇق رەڭگىدە سارغىيىپ تۇرسىمۇ ، دالا قۇچىقى — تەبىئەت يەنىلا جەلپكار··· قۇملۇق خەتىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆردۇم··· لوپ كۆلىگە كېمە بىلەن بارماقچىمەن . ئىككى كېمە ، ئۈستا ئىككى كېمىچى ، دەريا بويلاپ ماڭىدىغان ھەمراھلىرىمغا يول باشلاشقا بىر ئادەم يانىلسام بولغۇدەك··· » دەپ ، كېيىن يازىدىغان تەپسىلىي خاتىرىسىنىڭ تېزىسىنى يېزىپ قويدى .

سۆبۈن ھېدىن خاتىرە دەپتىرىنى سومكىغا سېلىپ قويۇپ ، ئەتراپقا باشقىدىن بىر خىل زوقمەنلىك بىلەن قاراشقا باشلىدى . توغراقلىق ۋە ئوتلاقنى ياز چاغدىكىدەك يېشىل ھالەتتە تەسەۋۋۇر قىلدى : بۇلۇتسىز كۆك ئاسمان بىلەن باغاشلاشقان چەكسىز يېشىل ئوتلاق يازنىڭ لەرزان شامىلىدا يېنىك چايقالماقتا ، خۇددى تىنچ دېڭىز چايقالغاندەك تەڭگە يوپۇرماقلىق ياپيېشىل بۇك توغراقلىق تارىم دەرياسىغا پارالىل ھالدا يېشىل ئېقىن ھاسىل قىلغان···

① يىرشىق — پاسىل ، چېگرا .

— سۆبن ، ئالدىنقى قېتىمقى قۇملۇق سەپىرىمىزدە ئاجايىپ كۆننى كۆردۈق - ھە؟ — سۆبن ھېدىننىڭ خىيالىنى سىنوق ئۇزۇۋەتتى .

سۆبن ھېدىن كېڭ تەبىئەت قوچقىدىن كۆزىنى ئالماي تۇرۇپ :

— ئۇنى بىر دېمە ، لېكىن ئۇ قېتىمقى سەپەر بىزنى تاۋلىدى ھەم بىزگە بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىشىمىز كېرەكلىكىنى ، قۇملۇققا جىددىي قارىمىساق بولمايدىغانلىقىنى ئۆگىتىپ قويدى ، — دېدى .

شۇنداق ، ئالدىغا قاراش كېرەك ، بەزىدە ئارقىغىمۇ قاراپ قويۇش كېرەك . مۇشۇنداق قىلغاندا ، بىخەستەلىكتىن قىڭغىر بېسىلىپ قالغان قەدەم - ئىزلار كىشىگە ھەربىر قەدەمنى ئېھتىيات بىلەن بېسىشقا ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرىدۇ . بۇنداق ئاگاھلاندۇرۇش مېڭىنى سەگەكلەشتۇرۇپ ، كىشىنى ئارتۇقچە ئاۋارىچىلىكلەردىن ، ھەتتا ئورۇنسىز چىقىم ، تالاپەتلەردىن ساقلاپ قالىدۇ .

سۆبن ھېدىن ئاشۇ قېتىمقى سەپەردە باسىت بىلەن قايىمىڭ تەكلىپ ۋە ئاگاھلاندۇرۇشىغا سەل قارىغانلىقتىن ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ ، بىر ئادەمدىن ، ئىككى ئات ، تۆت تۆگە ، ئۇچ ئېشەك ، قىممەت باھالىق ئىككى ئىت ۋە ئېكسپېدىتسىيىدە كېرەكلىك مۇھىم ئەسۋاب - سايمانلىرىدىن ، يازمىلىق خاتىرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى . تەلىيىگە كارۋان كېلىپ قالمىغان بولسا ، قانداق ئاقىۋەتكە قېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىشتىنمۇ قورقاتتى . ئۇلار گۇمىغا يېقىنلا بىر قۇملۇقتا تۆرەپ قېلىپ ، بىر دائىرىدىلا ئايلىنىپ يۈرگەنىدى . كارۋان بېشى سۆبنلارنىڭ بوراندا قاتقىپ كەتكەن بىر تۆگىسىنى تۇتۇۋېلىپ ئېلىپ كەلگەنىدى .

ئۇ كارۋان قەشقەردىن تەكلىماكان قۇملۇقىنى بويلاپ ئۇدۇل خوتەنگە ماڭغانىدى . گۇما ئەتراپىدىكى قۇملۇققا كەلگەندە تېنەپ يۈرگەن چۆلۈكلۈك بىر تۆگىنى ئۇچرىتىپ قالدى . كارۋان بېشى ئۇنىڭ ياۋا تۆگە ئەمەسلىكىنى بىلىپ ، ئادەملىرىگە تۇتتۇرۇپ كەل-

دى . ئۇ تۆگىمۇ كارۋاندىكى تۆگىلەرنى كۆرۈپ قېچىپمۇ يۈرمە-دى ، ئۇنىڭ قاچقۇدەك ھالىمۇ يوق ئىدى . تەجرىبىلىك كارۋان بېشى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ ، خېلى يىراقتىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە بىر ئادەمنىڭ لاتا پۇلاڭلىتە-ۋاتقانلىقىنى كۆردى - دە ، يولىنى ئۆزگەرتىپ شۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدى...

سۇۋېن ھېدىن شۇ چاغدىكى تەسىراتىنى خاتىرىسىگە مۇنداق يازغانىدى :

... « كارۋانىڭ كېلىشى بىزگە نىجاتلىق ئېلىپ كەلدى . شۇ چاغدا بىزنىڭ يېمەكلىكىمىز تۈگىگەن ، مەن تېپىپ كەلگەن ئىككى ئۆتۈكتىكى سۇ بىلەن پەقەت يېرىم تۇلۇملا سۇيىمىز قالغانىدى... كارۋان تاسادىپىي كېلىپ قالغان بولماي ، باستنىڭ لاتا پۇلاڭلاتقە-نىنى كۆرۈپ بىزنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈنلا كەلگەنىكەن . ئەگەر كار-ۋان كەلمىگەن بولسا ، باست ، قايىملاردىن باشقىلىرىمىز شۇ كۈنى كەچكىچىلا ياكى كېچىچىلا ئۆلۈپ بولاتتۇق . قايىمنىڭ ھېلىقىدەك كىچىك تېرە خالتىسى بار ئىكەن . بىزنىڭ يەيمەن ، ئىچىمەنلا دەپ تۇرىدىغان ئوپقان گېلىمىزلا بار ئىدى . بىز ھەققەتەن جېنىمىز ھەلقۇممىزغا كېلىپ ، ئۆلۈم گىردابىدا قالغانىدۇق . كارۋان بىز-نىڭ نىجاتچىمىز بولدى ، سۇيىدىن قانغۇچە ئىچۈردى ، ياغلىق تو-قاچ ، پىششىق گۆشلىرىنى بەردى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، بىزگە جان ، ھاياتلىق بەردى . بۇ نەرسىلىرى ئۈچۈن قانچىلىك پۇل دېسە بېرەتتىم ، لېكىن ، پۇل بەرسەم زادى ئالمىدى . ‹قىلغان ساۋابلىق ئىشىمغا پۇل ئالسام ، ئۇ ماڭا ھارام . ھارامنى ئالغىنىم ئۆزۈمگە ئېغىر گۇناھ ئارتىۋالغىنىم› ، دەيدۇ تېخى . بىز ھەممە ئىشقا پۇلنى ئارىلاشتۇرۇۋالمىدىكەنمىز ، لېكىن ئۇلار بۇنداق ئىشتا پۇلنى نەزىرىگە ئىلمەيدىكەن . نېمىدېگەن ئالىيجاناب ، ئاق كۆ-ڭۈل ، ياخشى ئادەملەر بۇ !... »

كارۋان سۆبن ھېدىنلارنى گۈمىغا ئەكىلىپ قويۇپ ، ئۆزلىرى يۈرت ئىچى بىلەن خوتەنگە يۈرۈپ كەتتى . سۆبن ھېدىن ئېكسپېدىتسىيىدە كېرەكلىك نەرسىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا ، سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا مۇمكىن بولماي ، ئىلاجسىز ئادەملىرى بىلەن قەشقەرگە قايتتى . قەشقەرگە كېلىپلا بۇ يەردىكى ھىماتچىلىرى پىتروۋىسكىي بىلەن ماكارتىنېينى يوقلىدى . سەپەردىكى ئوڭۇشسىزلىقلىرىنى ، چەككەن جەبىر - جاپا ، رىيازەتلىرىنى تەسىرلىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى . ئۇ ئىككىسى سۆبن ھېدىنغا خەيرخاھلىقىنى بىلدۈرۈپ ، كېيىنكى سەپىرى ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەت تىلىدى . ئۇلارنىڭ يەنىمۇ قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن ، شۆبتىسىيە ھۆكۈمىتىگە بۇ قېتىمقى قۇملۇق سەپىرى ئەھۋالىدىن مەلۇمات يوللاش بىلەن بىرگە ، كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيىسىدە كېرەك بولىدىغان نەرسىلەرنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈش قىلىپ ئاتىسىغا تىزىملىكىنى ماڭدۇرۇۋەتتى . ئۇنىڭ مۆلچەرىچە ، ئۇ نەرسىلەر رۇسىيە تەرەپ ھەرقانچە يېقىندىن يارەمدە بولغان ھالەتتىمۇ تېز بولغاندا بىر يېرىم ئايدا ، بولمىسا ئۇچ ئايدا ئاران كېلىپ بولالايتتى . شۆبتسىيىدىن خەۋەر كەلگۈچە سۆبن ھېدىن خاتىرلىرىنى رەتلىگەچ ئۇيغۇر تىلىنى تېخىمۇ تولۇقلاپ ئۆگىنىپ تۇرماقچى بولدى . يەنە تۇرۇپ ئىسسىق مەزگىلدە تەكلىماكان قۇملۇقىغا كىرىپ قېلىشتىن قورقۇپ ، كۈزگىچە پامىر تېغىغا بېرىپ ئالدىنقى قېتىمدا تولۇق تەكشۈرۈلمەي قالغان ھەم پەقەت تەكشۈرۈلمەگەن جايلارنى تەكشۈرۈپ كەلمەكچى بولدى .

بەزى مۇھىم ئۇسكۇنە - سايمانلارنىڭ يوقلۇقى تۇپەيلىدىن ، بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئىشى كۆپ مۇشەققەتلىك بولدى ، شۇ سەۋەبتىن پامىر تاغلىرىدا بۇ قېتىم ئۇزاقراق تۇرۇپ قالدى . ئۇ تاغدىن قايتىپ كەلگەندە ، نەرسە - كېرەكلەر شۆبتسىيىدىن ئاللىقاچان كېلىپ بولغانىدى . سۆبن ھېدىن ئەسلىدىكى ئادەملىرى ئاساسىدا گۇرۇپپىنى باشقىدىن ئۇيۇشتۇرۇپ ، ئون بەش كۈن جىدىي تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن خوتەنگە يۈرۈپ كەتتى...

سۆبدىن ھېدىن خوتەن ئېكسپېدىتسىيىسىدە زور ئۇنۇمگە ئېرىشتى . يەرلىك كىشىلەردىنلا بەش يۈز خىلدىن كۆپ نەرسىلەر-نى سېتىۋالدى . بۇ نەرسىلەر ئىچىدە لايدىن ياسالغان بۇيۇملار ، مايمۇن ، قوش لوككىلىق تۆگە ، ساپال كوزا ، قاچا ـ قۇچا ، مىس بۇت ، قەدىمىي پۇللار ، ھەتتا خىرىستىئانلارنىڭ كرېست ، ئالتۇن لەۋھەلىرىگىچە بار ئىدى . ئۇ بۇ نەرسىلەرنى كىشىلەر قولىدىن ئېلىۋاتقاندا ، «بۇ كىشىلەر بۇ نەرسىلەرنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلىرىنىڭ تەۋەررۈك يادىكارلىقلىرى ئىكەنلىكىنى بىلمىسە كېرەك ، ھەي··· » دەپ ئويلاپ قالدى .

كىشىلەردىن ئاڭلىغان قەدىمكى شەھەر توغرىسىدىكى ئاجايىپ بىر رىۋايەت ئۆتمەي سۆبۈن ھېدىنىنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى . ئۇ كۆزىگە ، كۆرۈۋاتقىنىغا ئىشىنەلمەي قالدى . بۇ ، شۇ چاغقىچە ئارخېئولوگلار ئارزۇلاپ كۆز تىككەن ، ئەمما بايقىيالمە-غان دەندەنئۆيلۈك[1] خارابىلىكى ئىدى . ئۇ ھاياجانلىق تەسىراتىنى مۇنداق دەپ يازدى :

«بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە ئەزەلدىن بىرەر تەتقىقاتچىنىڭ يۈزەكى تەسەۋۋۇرىمۇ بولمىغان . مەن بۇ يەردە خۇدە-دى ئالۋاستى ئورمانلىقىدىكى شاھزادىدەك تۇرۇپ ، مىڭ يىلدىن ئارتۇق ئۇيقۇدا ياتقان قەدىمىي شەھەرگە بېكىگى ھايات بەخش ئەتتىم··· »

خوتەن دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى قارادۆڭ خارابىلىكىنى بايقىغانلىقى ، ئۇنىڭ شۇ قېتىمقى خوتەن ئېكسپېدىتسىيىسىدىكى يەنە بىر مۇۋەپپەقىيىتى بولۇپ قالدى . سۆبۈن ھېدىن بۇ خارابە-لىكتىنمۇ تارىخىي ۋە تەتقىقات قىممىتى زور بىر تۇركۈم مەدەنە-يەت يادىكارلىقلىرىنى يىغىۋالدى . شۇنداقلا دەندەنئۆيلۈك خارابە-لىكىگە ئوخشاش قارادۆڭ خارابىلىكىنىڭمۇ تەپسىلىي خەرىتىسىنى

---

① دەندەنئۆيلۈك — ئۇيغۇرچە مەنىسى «پىل چىشى ئۆيى» .

سىزىۋالدى . ئۇ بۇ ئىككى يادىكارلىقتىن تاپقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ، بولۇپمۇ بەزى قىممەتلىك ، نازۇك بۇيۇملارنى پاختا ، يۇڭلاردا يۆگەپ ساندۇقلارغا ئاۋايلاپ قاچىلاتقۇزۇۋاتقاندا ، سىنوف ئۇنىڭدىن :

— بۇ نەرسىلەرنىڭ قانچىلىك قىممىتى بار ؟ — دەپ سورىغاندا ، سۆزىن ھېدىن :

— قىممىتى بار ، قىممىتى بار ، — دەپ جاۋاب بېرىپلا بولدى قىلغانىدى .

«... قانچىلىك قىممىتى بارلىقىنى ئۇنىڭ ئېگىسى بولغانلار بىلمەيۋاتقان يەردە ، سەن نېمە بىلىسەن . ئۇلارغا ، ساڭا ئەسكى - تۈسكى كۆرۈنۈۋاتقان بۇ نەرسىلەر ، ماڭا ئالامەت زور شان - شۆھرەت ، ۋەتىنىمگە ئەللەر ئارا يۈز - ئابرۇي ، پەخىر ئېلىپ كېلىدۇ » دەپ ئويلايتتى سۆزىن ھېدىن شۇ ۋاقىتتا .

كىرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا ياۋا تۆگىلەرنى ئانقان چاغدىكى مەنزىرە ھازىرمۇ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا . ئۇلار دەريا بويلاپ كېتىۋاتاتتى .

— تۆگە ! بىر توپ تۆگە ! — ئىسلامباي بىر تەرەپنى كۆرسەتىپ تۇرۇپ توۋلىۋەتتى ، — ئەنە بىر توپ تۆگە ! — ئۇنىڭ ئاۋازى ھاياجانلىق ئىدى .

ھەممىسى شۇ تەرەپكە قارىدى . يىراقتا توققۇز تۆگە بىر بۇغرا تۆگىنىڭ باشلىشىدا قاتارلىشىپ كېتىۋاتتى . سۆزىن ھېدىن ئون بەش ياش چېغىدا «فىگا» ماركىلىق پاراخوتنىڭ قايتىپ كەلگەنلىك خاتىرە كۈنىگە تەكلىپ قىلىنغان پرۇتۇالىسكىينىڭ ئاغزىدىن تەكلىماكاندىكى لوپ كۆلى ئەتراپىدا «تۆگە» دەپ ئاتىلىدىغان مۇشۇنداق بىر جانىۋارنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ ھەيران قالغان ۋە «كەلگۈسىدە مەنمۇ ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇپ تەكلىماكانغا بېرىپ تۆگىدىن بىرنى ئۆلتۈرۈپ ، ستوكھولم خەلقىگە ئۇنىڭ ئەۋرىشكىسىنى كۆرسىتىمەن » دەپ كۆڭلىگە پۈككەنىدى . ئەمما ، ئۇ كىرىيە دەرياسى بويىدا تۆگە بارلىقىنى خىيالىغمۇ كەلتۈرمىگەنىدى . بۇ ئۇنىڭ

خوتەن رايونىدا دەندەنئۆيلۇك ، قارادۆڭ خارابلىكىنى بايقىغاندىن كېيىنكى ئۇچىنچى چوڭ بايقىشى ئىدى . سۇبۇن ھېدىن ھاياجىنى باسالماي قېلىۋاتاتتى .

— قانداق قىلىمىز ، ئاتايلىمۇ ؟ — ئىسلامباي سورىدى .

تۆگىلەر يىراقلاپ كېتىۋاتاتتى . «بۇ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويساق ، يەنە تۆگە ئۇچرىتالايمىزمۇ - يوق ، بۇنىڭغا بىرنېمە دېگىلى بولمايدۇ» . سۇبۇن ھېدىن شۇنداق ئويلىدى - دە ، بۇيرۇق تەرىقىسىدە جاۋاب بەردى :

— ئېتىڭلار !

ئۇنىڭ بۇ بىر ئېغىز ئىجازىتى تۆگىلەرگە ئۆلۈم ئاپىتى ئېلىپ كەلدى .

سىنوف ، ئىسلامباي ، يەنە بىر كازاك مۇھاپىزەتچى — ئۇچى تۆگە ئۇۋلاشقا ئالدىرىشىپ ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يامىزلىنى بويلاپ چېپىپ كېتىشتى . ئۇلار قۇم دۆۋىسىنى دالدا قىلىپ مېڭىپ تۆگىلەرگە يېقىنلاشماقچى بولدى .

— بىزمۇ بېرىپ باقايلى ، — دېدى سۇبۇن ھېدىن تېقىمى ئاستىدىن مىلتىقىنى ئېلىۋېتىپ فېڭشىغا ،ئۇمۇ تۆگە ئۇۋلاپ بېقىشقا قىزىقىپ قالغانىدى .

ئۇلار قۇم دۆۋىسىنىڭ قۇيرۇقىغا كېلىپ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ تۇرۇشىغا ، تۆگىلەرمۇ بىر خىلدا ئاستا مېڭىپ «ئوۋچى»لارنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ قالدى . «ئوۋچى»لار بىلەن تۆگىلەرنىڭ ئارىلىقى كۆپ بولسا بىر يۈز ئەللىك مېتىر كېلەتتى . «ئوۋچى»لار ئاتلىرىنى پەسكە ئېلىپ چۈشۈپ پۇتلىرىنى چىڭ چۈشەپ بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇپ ، ئۆرىدەپ بايىقى ئورنىغا كېلىپ يېتىشىپ ، تۆگىلەرنى قارىغا ئېلىشتى . بىرىنچى ئوقنى سىنوف ئاتماقچى بولدى .

«پاك !» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ بۇغرا تۆگە سەنتۈرۈلۈپ - سەنتۈرۈلۈپ ئورنىغىلا يىقىلدى . ئوق ئۇنىڭ يۈرىكىگە تەگكەنىدى . تۆگىلەر ھېچقاچان بۇنداق ۋەھىمىلىك ئاۋازنى ئاڭلاپ باقمىغاچقا ، ئۇنىڭ نېمە ئاۋازلىقىنى ، قايسى تەرەپتىن

كەلگەنلىكىنىمۇ بىلەلمەي ، قۇمدا سۈنايلىنىپ ياتقان باشلامچى بۇغرىغا قارىغىنىچە تېڭىرقاپ تۇرۇپ قېلىشتى . «پاك ! پاك !» بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك ئېتىلغان ئىككى پاي ئوق بىلەن كەينى - كەينىدىن ئىككى تۆگە يىقىلدى . تۆگىلەر پەقەت مۇشۇ چاغدىلا بۇ ئاپەتلىك ئاۋازنىڭ قاياقتىن كەلگەنلىكىنى ئاڭقىرغاندەك بولدى - دە ، ئاۋاز كەلگەن تەرەپكە قاراشتى . «پاك !» يەنە بىر پاي ئوق ئېتىلىپ ، تۆتىنچى تۆگە يىقىلدى . قىزىپ كەتكەن ئىسلامباي : «تۆگىلەر قېچىپ كەتكۈچە ئېتىۋالاي» دەپ ئوق ئۈزگەنىدى .

— ئەۋرىشكىگە بىر تۆگە بولسا بولار ، قالغىنىنى ئېلىپ كېتەلمەسمىز ! — دېدى فېڭشى .

تەلەپپۈزىدىن ئۇنىڭ تەئەددى قىلىۋاتقىنى بىلىنىپ تۇراتتى . سۆبەن ھېدىنمۇ مىلتىقىدىن ئوق ئۈزۈشكە تەييارلىنىپ تۇرغانىدى ، فېڭشىنىڭ تەنە - ئېتىرازىدىن ھوشىنى تاپقاندەك بولدى . كەينى - كەينىدىن يىقىلىپ تىركاڭلاپ ياتقان تۆگىلەرگە قاراپ ئۇمۇ چىدىيالماي قالدى . ئۇ قاتتىق ۋارقىرىدى :

— بولدى قىلىڭلار ! ئاتماڭلار !

ئادەم ئاۋازىنى ئاڭلىغان تۆگىلەر يەردە ياتقان ھەمراھلىرىنى تاشلاپ لوڭۈلداپ يۈگۈرۈشۈپ پەس بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كېتىپ كۆزدىن غايىب بولدى . سىنوف ئىسلامبايدىن بىر تۆگە كەم ئېتىپ قالغىنىغا ئەپسۇسلىنىپ ، بىرپەس تۆگىلەر كەتكەن تەرەپكە قاراپ تۇرۇپ كېتىپ ، ئاندىن كۆزىنى سۆبەن ھېدىنغا يۆتكەپ ، خۇددى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك ئۇنىڭغا ھەيرانلىقتا قاراپ قالدى...

سۆبەن ھېدىن ئۆزى كۆزلىگىنىدىنمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىپ قەشقەرگە قايتتى . مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن تۇرلۇك ھايۋان ۋە ئۇچار قۇشلار ئەۋرىشكىلىرىنى ساندۇقلارغا باشقىدىن تۇجۇپىلەپ قاچىلاتقۇزۇپ شۆبىتسىيىگە ماڭدۇرۇۋەتتى . ئون كۈن تەييارلىق قىلىۋېلىپ ، ئاقسۇ - شايارغا بېرىپ ، تارىم دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى تەكشۈرۈپ ، دەريادا كېمىلىك ئۈزۈپ

لوپ كۆلىگە بېرىشنى نىشانلاپ يۈرۈپ كەتتى...

مانا ، سۇبن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسى خادادۆڭ كەنتىگە كەلگىلى ئۇچ كۈن بولدى . سۇبن ھېدىن بىر كۈن ئارام ئېلىۋېلىپلا مېڭىپ كەتمەكچى بولغانىدى . دەريادىكى مۇزنىڭ تېخى ئەمدىلا ئېرىشكە باشلاۋاتقانلىقى ، بەزى جايلاردىكى سۇ يۈزىنىڭ ئىنتايىن تارلىقى ئۈزۈن چاپما كېمە بىلەن ئۈزۈپ مېڭىشقا مۇمكىنچىلىك بەرمىدى . يەرلىك كىشىلەرنىڭ مەسلىھىتى بىلەن كەڭرەك ، قىسقا كېمىدىن ئىككىنى ياساتماقچى بولدى .

سۇبن ھېدىن كېمىچى ئۇستىلارنىڭ ھۇنەرگە ماھىر ، چېۋەر قولىغا ئاپىرىن ئوقۇدى . كېمە ھەم سۇپەتلىك ، ھەم پۇختا ياسالغانىدى . سۇبن ھېدىن تېزرەك لوپ كۆلىنى كۆرۈش تەقەززالىقى بىلەن خادادۆڭلۈك ئىككى كېمىچىنىڭ يول باشلىشىدا ئۆزى سىنوف بىلەن ئىككى كېمىدە ، ئىسلامباي ، فېڭشى ۋە يەنە ئىككى كازاك مۇھاپىزەتچى ئەسكەر يەنە بىر كىشىنىڭ يول باشلىشىدا دەريا بويلاپ يۈرۈپ كەتتى . ئۇلار مۇشۇ ماڭغىنىچە چارىغا يېقىن يېڭىكۆل دېگەن يەردە ئۇچراشماق بولدى . سۇبن ھېدىننىڭ ئالدىدا بۇنىڭدىن يىگىرمە يىل بۇرۇن لوپ كۆلىنگە تۇنجى قېتىم قەدەم باسقان ياۋروپالىق پرژېۋالسكىي سىزغان خەرىتە بويىچىلىق ئىدى .

9

چۈشتىن قايرىلغان چاغ . ھاۋا ئوچۇق ، شامالسىز بولسىمۇ ، سوغۇق زەھەرلىك ئاچچىق ئىدى . دەريانىڭ كەڭ بىر قولتۇقىدىكى مۇز ئۈستىدە بىرى ياشانغان ، يەنە بىرى ياش ئىككى ئادەم ئىككى يەردە مۇزدىن سۇلاق ئېچىپ سانجىغاق بىلەن بېلىق تۇتماقتا . ھەر ئىككىلىسى بېشىغا تۇلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن چاپۇش[1] ، پۇتىغا قونچلۇق يۇڭ پايپاق ئۈستىدىن شۆۋان[2] ۋە يۇڭ ئىشتان كىيگەن

---

① چاپۇش — ئالدى سىدام . ئىككى يېنى ھەم ئارقىسىدا ياپقۇچى بار قۇلاقچا .
② شۆۋان — پاشنىسىز يۇمشاق ئۇتۇك .

بولۇپ ، پەقەت چاپىنىلا ئوخشمايتتى . ياشتا چوڭى ئۇچۇك[1] ، ياشراقى چەچكەن كىيىۋالغاندى .

— ئاتا ، ئاۋۇلار كىملەردۇ ؟ — دېدى ياشراقى دەريانىڭ باش تەرىپىنى ئىمالاپ .

— ۋۇي ، كىملەردۇ بۇلار ، مۇزلۇق دەريادا كېمە تاياپ يۇرگەن ؟ كېمىسىمۇ قىسقا كېمىدەك قىلىدۇ .

بۇلار ئاتا ـ بالا ـ ئوماق بىلەن ئۆردەك بولۇپ ، تۇلەمخان بىرنەچچە كۈندىن بۇيان بىتابلىقتا ياتقاچقا ، يېڭى بېلىق پىشۇرۇپ يەپ ، شورپىسىنى ئىچىپ بەرسە ياخشى بولۇپ قالارمىكىن دەپ ، بۇگۈن سەھەردە ئاتا ـ بالا ئىككىسى بۇ تەرەپكە بېلىق تۇتقىلى كەلگەنىدى . ئۆردەك بىلەن دۇلەتخانىنىڭ تويى بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي ئەزىمباقىنىڭ پۇتىنى يولۇاس چاينۇۋېتىپ ، قانسىراپ ، ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ، تۇلەمخانلارنىڭ ھالىدىن ئوماقلار خەۋەر ئېلىپ كەلدى . دەريانىڭ بۇ قولتۇق ئەتراپى ئەزىمباقى دائىم بېلىق تۇتىدىغان جاي ئىدى .

ئوماق ، ئۆردەك كېمىلىك كېلىۋاتقانلارغا ھەيران بولۇپ قاراپ تۇرۇپ قېلىشتى .

كېمىلىكلەرمۇ يېقىنلاپ قالدى . ئالدىدا كېتىۋاتقان كېمە كېمىنىڭ بىخەستەلىكىدىن جەينەكتەك چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان مۇزغا سوقۇلۇپ كەتكىلى تاس قالدى . كېمىچى ئوماق بىلەن ئۆردەككە قاراپ قالغانىدى .

— ئالدىڭغا قارا ، مۇز ! — دەپ ۋارقىرىدى ئوماق .

ئوماقنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىدىن كېمىچى دەرھال دىققىتىنى يىغىپ ، شۇرۇقنى مۇزغا تىرەپ ، كېمىنى سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئەكېلىۋالدى . خەتەر ئۆتۈپ كەتتى . ئىككى كېمە ئوماقلارغا يېقىنلاپ كەلدى . ئىككى كېمىدە بىردىن تۇرغان كۆك كۆز ئىككى ئەجنەبىينى كۆرۈپ ، ئوماق ، ئۆردەك ئوخشاشلا ھەيران قالدى . ئۇلار كېمىچىلەرنى تونۇمىدى .

---

① ئۇچۇك — تاشلىق جۇۋا ؛ يىلاننىڭ پوستى .

— نەدىن كەلدىڭلار؟ — ئوماق كېمىچىلەردىن سورىدى.
— خادادۆڭدىن.
— خادادۆڭدىن؟! قاچان چىققان؟
— بۈگۈن ئۈچ كۈن بولدى.
— ھۆلۈسلاپ قاپسىلەر، ئارام ئېلىۋېلىپ ماڭامسىلەر؟
كېمىچىلەر شۇرۇقنى دەريا تېگىگە تىركەپ كېمىلىرىنى توختاتتى. ئوماق بىلەن ئۆردەك مۈز گىرۋىكىگە يېقىن كەلدى.
— دېمىسەڭلىمۇ ھېرىپ جۈلۈقمىز چىقتى. بۈلار كېمىسىنى تايىشىنى بىلمەيدىكەن، مۈز ئىرىلاپ كېمە تايىش بەك تەس ئىكەن، — بايا گەپ قىلغان كېمىچى جاۋاب بەرگەچ كېمىنىڭ ئارغامچىسىنى ئوماقنىڭ ئالدىغا تاشلىدى.
ئوماق بىر كېمىنىڭ، ئۆردەك يەنە بىر كېمىنىڭ ئارغامچىسىنى چىڭ تارتىپ، كېمىنى مۈزغا تاقاپ تۈتۈپ تۇردى. كېمىدىكىلەر مۈزغا چىقتى. قىرغاقتىن يوغان بىر داغا كۆتەكنى ئىتتىرىپ ئەكېلىشىپ، ئىككى كېمىنىڭ ئارغامچىسىنى كۆتەككە باغلاپ قويدى.
— بۈلار نېمە ئادەملەر؟ — ئوماق ئۇلارنى قىرغاقتا باشلاپ كېتىۋېتىپ كېمىچىلەردىن سورىدى.
— بىز لوپ كۆلىنى تەكشۈرۈپ بېقىشقا كەلدۇق، — دېدى ئالدىدىكى كېمىدىن چۈشكەن ئەجنەبىي، خادادۆڭلۈك كېمىچى جاۋابقا ئېغىز ئاچقۇچە، — مېنىڭ ئىسمىم سۈيىن ھېدىن، بۇنىڭ، — سىنوفنى كۆرسەتتى، — ئىسمى سىنوف، مەن بىلەن بىر يۇرتلۇق.
ئوماقمۇ، ئۆردەكمۇ سۈيىن ھېدىنىڭ ئۇيغۇرچىنى ئېنىق، راۋان سۆزلىگىنىگە ھەيران قالدى.
— يىگىرمە يىلنىڭ ئالدىدا پرژېۋالىسكىي دەيدىغان بىرى لوپ كۆلى بىلەن تارىم، كۆنچى دەريالىرىنى تەكشۈرۈپ كەتكەنىدىغۇ، — دېدى ئوماق، ئاندىن ئىچىدە: «ئۇمۇ تەكشۈرسە، بۈلارمۇ تەكشۈرىمىز دېسە، لوپ كۆلىدە بىر نەرسە بار ئوخشىمامدۇ،

بۇلارنىڭ كەينى - كەينىدىن كېلىشىدە بىر گەپ بار» دەپ ئويلاپ قالدى.

— ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟ — باش كېمىچى بېلىق كاۋىپى يەپ ئولتۇرۇپ ئوماقتىن سورىدى.

— ئىسمىم ئوماق، بۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئۆردەك.

— نېمە؟ ئوماق! ئۆردەك!؟

— ھە، نېمە بولدى؟ — ئوماق ئەجەبلىنىپ سورىدى.

گەپ قىلغان ھېلىقى كېمىچى ئوماققا تازا بىر قارىۋېتىپ:

— سانجىغاق بىلەن يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئوماق شۇ سىزمۇ؟[1] بۇ ئوغلىڭىز ئاددىي پىچاق بىلەن چوڭ بىر ئەركەك يولۋاسنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈۋېتكەن ئۆردەك شۇمۇ؟ بىز سىلەرنى ئاتا - بالا ئىكەن، دەپ ئاڭلىغانىدۇق.

ئوماق يا ياق ياكى شۇ بىز، دېمەي مىيىقىدا كۈلۈپلا قويدى.

«يولۋاس ئۆلتۈرگەن» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ سۇۋېن ھېدىن ئوماق بىلەن ئۆردەككە ھەم ھەيران قالغان، ھەم قورقۇنچ ئارىلاش بىر ھالەتتە قاراپ كېتىپ:

— سىلەر لوپ كۆلىگە بېرىپ باققانمۇ؟ — دەپ ئوماقتىن سورىدى.

ئوماق بىر دەقىقە ئويلانغاندەك تۇرۇۋېلىپ:

— ياق، بىز لوپ كۆلىگە بېرىپ باقمىغان، — دېدى.

كېمىچى ۋە سۇۋېن ھېدىنلار ئارام ئالغاچ قورسقىنى بېلىق بىلەن ئاز - تولا ئەستەرلىۋالغاندىن كېيىن، يەنە كېمىلىرىگە چۈشۈپ يېڭىكۆلنى كۆزلەپ يۈرۈپ كەتتى...

خودانگىرۇ، پاكار كوسا ئەمەلدار چارىنىڭ ئاقساقىلى ئالىبايـ نىڭ ئۆيىدىكى مېھماندارچىلىقىنى تۈگىتىپ، كۆنچى كەنتى تەرەپـ كە قايتىشقا تەمشىلىپ تۇرغاندا، ئۆيگە سۇۋېن ھېدىن، فېڭشى، سىنوفلار كىرىپ كەلدى. ئۆيدىكىلەر ئىككى ئەجنەبىيگە ئەجەبلىـ

---

① شاشقاق بىلەن يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئوماق ئەمەس، ئۇنىڭ ئاتىسى تۇراق. ئىككىسىنى كېمىچى ئالماشتۇرۇپ قويغان.

نسپ قاراپ قالدی .

سۆبن هبدىن تۆنۈگۈن كەچكە يېقىن يېڭىكۆلگە كېلىپ سو- راشتۇرۇپ ، كورلىدىكى شۆبە نازارەت مەھكىمىسىدىن كەلگەن ئىككى ئەمەلدارنىڭ بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا تىكەنلىك تەرەپكە كەتـ كەنلىكىنى ئاڭلىغان ، ئەمما بۈلار بىلەن بۈنچە تېز ئۈچرىشىپ قېلىشنى ئويلىمىغانىدى . «بۈمۈ بىر ھېسابتا ياخشى بولدى ، ياردـ مىنى قولغا كەلتۈرسەك ، يول باشلىغۇچىنى مۈشۈلار تېپىپ بېـ رەر» دەپ ئويلىدى يەنە سۆبن ھېدىن . ئۇ يېنىدىن قەشقەر ئامبىلى يېزىپ بەرگەن خەتنى چىقىرىپ خودانگىرۇغا بەردى . خودانگىرۇ خەتكە كۆز يۈگۈرتۈپ بولۈپ :

— بۇ ، قارا شەھەر باش نازارەتچى ئامبىلىغا ۋە ئۇنىڭ كورلـ ىدىكى شۆبە نازارەتچى بېگىگە قاراشلىق يەر . سىلەر ئاۋۋال باش نازارەتچى ئامبالىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ كېلىشىڭلار كېرەك ئـ ىدى . شۇنداق قىلىڭلار ، بىز بىلەن مېڭىڭلار ، — دېدى . ئۇنىڭ ئەلپازى بەكلا سۆرۈن ئىدى .

فېڭشى خودانگىرۇ بىلەن پاكار كوسا ئەمەلدارنىڭ يېنىغا كېلىپ ، پەس ئاۋازدا :

— خەتنى يازغان قول قەشقەر ئامبىلىنىڭ بولغان بىلەن ، خەتنى يازدۇرغان رۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى پېتروۋىسـ كىي ، — دېدى .

«قەشقەرنىڭ يېڭى چاغاتاي خانى» دەپ ئاتىلىدىغان پېتروۋىسـ كىينىڭ كىملىكى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن جەنۇـ بىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغان زو زۇڭتاڭ ـ لىيۇ جىنتاڭ قوشۇنـ ىدىكى يۇقىرى ـ تۆۋەن ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىگە ئايان . ھالقـ لىق پەيتلەردە قوشۇنغا سەپلەپ بېرىلگەن قورال ـ ياراغ ، ئوق ۋە ئوزۇق ـ تۇلۇك تەمىناتلىرىنىڭ ئاشۇ پېتروۋىسكىينىڭ قولـ ىدىن ئۆتۈپ كەلگەنلىكىنى ئۇلار ئېنىق بىلىدۇ . تېخى بۇنىڭدىن كېيىن رۇسىيىدىن ئېلىنىدىغان تۇرلۇك ياردەملەرنىڭ ھەممىسى يەنە ئاشۇ پېتروۋىسكىينىڭ دېگىنى بويىچە بولىدۇ ھەم شۇنىڭ

قولىدىن ئۆتىدۇ ، بۇمۇ بۇلارغا ئايان .

بۇلۇتلۇق ئاسمان ۋىللىدە ئېچىلىپ كەتكەندەك ، خودانگىرۇ-نىڭ چىرايىدىكى بايىقى سۆرۈنلۈك يۈز تېرىسىگە سىڭىپ كەتكەن-دەك غايىب بولۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەجىيىش ئىگىلىدى .

— ئۇقۇشماسلىق بوپتۇ ، ئۇقۇشماسلىق بوپتۇ ، قەشقەر ئامبە-لى نېمە ، بىزنىڭ ئامبال نېمە ، ھەممىسى ئوخشاش چىن ھۆكۈمە-تىنىڭ ئامبىلى . لوپ كۆلىنى تەكشۈرسەڭلارمۇ ، باشقا يەرنى تەكشۈرسەڭلارمۇ ، بىز سىلەرگە ياردەم بېرىمىز . ئاخشام كورلە-دىن چاپار كەلدى ، بىز دەرھال قايتىمىساق بولمىغۇدەك ، سىلەر-گە نېمە لازىم بولسا ، ئاقساقالىغا دەڭلار ، — خودانگىرۇ ئالىباي ئاقساقالىغا قارىدى ، — بۇلارغا نېمە لازىم بولسا ۋاقتىدا ھەل قىلىپ بېرىڭلار ، — ئۇ يەنە فېڭشىغا قاراپ ، — بۇلارغا دەپ قوي ، بىز ھەمراھ بولالمايدىغان بولدۇق ، — دېدى ـ دە ، ھەمراھىنى باشلاپ چىقىپ كەتتى...

سۆھبەتنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىسىگە رۇسىيە-نىڭ تاشكەنتتىكى گومبىرناتورى مۇلازىم ۋە مۇھاپىزەتچىلىككە ئون ئىككى ئەسكەر بەرگەنىدى . سۆھبەت ھېدىن ئۆز ساۋقىي بويىچە ئېكسپېدىتسىيىدە ئادەم قانچە كۆپ بولسا شۇنچە كېلەڭسىزلىشىپ ئاۋارىچىلىكى كۆپ بولىدىكەن دەپ ، ئەسكەردىن ئۇچنىلا ئېلىپ ، قالغىنىنى قەشقەردە پىتوروۋىسكىيغا قالدۇرۇپ قويۇپ ، يەتتە كە-شىلىك گۇرۇپپا ئۇيۇشتۇرغانىدى . ئۇنىڭ بۇ قېتىم قىلىدىغان مۇھىم ئىشى لوپ كۆلىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ، كۆلنىڭ تۇزسىز ياكى تۇزلۇق كۆللۇكىنى ئېنىقلاپ ، ئۇستازى رىچخوفىن بىلەن پرژىۋالىسكىي ئوتتۇرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرىدە ، ئۇستاز-نىڭ كۆزقارىشىنى دەللىلەش ئىدى . شۇڭا بۇ قېتىم ئۇنىڭغا لوپ كۆلىگە بارغان ، قۇملۇق يولىنىمۇ ئوبدان بىلىدىغان يول باشلىغۇ-چى لازىم ئىدى . ھازىر دەريادا شۇرمەل ئاقىدىغان مەزگىل بولغاچ-قا ، ئابدالغا قۇرۇقلۇق يولى بىلەنلا بارغىلى بولاتتى . ئالىباي ئاقساقالنىڭ : «مۇز ئېرىپ بولغۇچە بىر ھەپتە تۇرۇۋېلىپ ماڭغە-

ىنىڭلار ياخشى» دېگەن مەسلىھەتنى بىلەن ، سۈبۈن ھېدىنلار يېڭە-كۆلدە بىر ھەپتە تۇرۇپ قالدى . سۈبۈن ھېدىن بۇ بىر ھەپتىنى بوش ئۆتكۈزۈۋەتمەي تىكەنلىكتىن كۆنچى كەنتىگىچە بولغان دائە-رىنى تارىم ، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئىككى ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا تەكشۈرۈپ خەرىتىگە ئالدى . ئالىباي ئاقساقال ئۇنىڭغا ئوماقنى يول باشلىغۇچىلىققا بەلگىلەپ بەردى .

— ئۇ لوپ كۆلىگە بارماپتىكەنغۇ ، كېمە تاياشنى بىلەە-دۇ ؟ — سۈبۈن ھېدىن ئالىباي ئاقساقالدىن سورىدى .

— ئوماق لوپ كۆلىگە بىر ئەمەس ، بىرنەچچە قېتىم بارغان . ئۇنىڭ كېمە تايىشنى ئالساق ، لوپ تەۋەسىدە كېمە تاياشتا ئاتا - بالا بۇ ئىككى يولۋاسچىغا يېتىدىغىنى يوق . كېمە تاياشتا ئاتىسىدىن ئوغلى ئۆردەك يامان تېخى . ئەمما ئۇنىڭ خوتۇنى سەكىدەش ئالدىدا تۇرغاچقا ، يول باشلاشقا ئوماقنى بەلگىلىدىم ، — دېدى ئالىباي ئاقساقال .

ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئۆردەكنىڭ ئالتە ياشلىق قىزى ئۆلۈپ كېتىپ كۆكىلى بەك يېرىم بولغانىدى ، ئۇنىڭ يېرىم كۆكىلىنى تولدۇرۇپ خوتۇنى يەنە قورساق كۆتۈردى ، بۇنىكىدىن ئۆردەك قە-ۋەت خۇش بولدى . تۆت ئاينىڭ ئالدىدا تۇغۇت ئىشىغا تەجرىبىلىك بىر قۇتقا دۆلەتخانىنى ئوغۇل تۇغدىكەن دېگەندى ، ئۆردەكنىڭ بېشى كۆككە يەتكەندەك بولدى . شۇنىكىدىن كېيىن ئۇ ئۆيدىن نېرى كەتمەيدىغان بولغانىدى . «ھەي ، — دەپ ئويلىدى سۈبۈن ھېدىن ئىچىدە ، — ماڭا يول باشلىغۇچىلىققا مۇشۇنداق يولۋاس يۇرەك ئادەملەر كېرەك . مەن تەكلىماكاندا بىر ئەمەس ، بىرنەچچە قېتىم تەكشۈرۈشتە بولىمەن . كېيىن ئۆردەكنى چوقۇم ئۆزۈمگە يول باشلىغۇچى قىلىۋالىمەن··· »

سۈبۈن ھېدىن ئىككى كۈندىن بۇيان ئوماقنىڭ خادادۆڭلۈك كېمىچىلەر بىلەن كۆرۈشكەن چاغدىكىدەك ئېچىلىپ كەتمەيۋاتقىنى-غا ئەجەبلىنىپ قالدى . ئۇ سۈبۈن ھېدىنىنىڭ سوئاللىرىغا بىر ئېغىز ، قىسقىلا جاۋاب بېرەتتى ، قىزغىن ئەمەس ئىدى . ئۇنىڭ

لوپ كۆلىگە نەچچە قېتىم بېرىپمۇ ، بېرىپ باقمىدىم ، دېگىنىدىن ھېدىن ئەجەبلىنىپ ، ئويلىنىپ باقتى ، ئويلىنا ـ ئويلىنا : «ھە ، ئۇ بىزدەك ئەجنەبىيلەرنىڭ لوپ كۆلىنى نېمىشقا تەكشۈرەيدىغاندۇ ـ لىقىنى چۈشەنمەي ، گۈمان بىلەن قارىسا كېرەك» ، دېگەن يەرگە كەلدى . ئۇ يەنە ئىچىدە : «ئۇنىڭ بۇنداق شۇبھىلىك قارىشىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ ، ئۇنىڭ ئورنىدا مەن بولسامۇ شۇنداق قاراشتا بولغان بولاتتىم» دېدى ئۆزىگە .

ئۇچىنچى كۈنى چۈشتىن قايرىلىشىغا سۈپىن ھېدىنلار كونا ئابدالغا يېتىپ كەلدى . ئۇلار مەھەللىگە يېقىن كەلگەندە ياش ـ قېرى ، ئەر ـ ئايال بىر توپ كىشى قومۇش ساتمىلىرىدىن چىقىشىپ قاراپ تۇرۇشاتتى . كىشىلەر ئارىسىدا كۈنچىققانبەگمۇ بار ئىدى .

— كۈنچىققانبەگ ! — ئوماق نېرىدىنلا ئېتىدىن چۈشۈپ ئىتتىك ماڭدى .

«كۈنچىققانبەگ مۇشۇ كىشىكەن ـ دە» سۈپىن ھېدىن دەرھال شۇنى ئويلىدى . پرۇپاگاندىسكىنىڭ تەسۈرىدىكى كۈنچىققانبەگ بەردەس ، ساغلام ، سېمىز ئادەم ئىدى ، ئەمما ھازىر ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرغىنى چاچ ـ ساقىلى ئۆچتەك ئاقىرىپ كەتكەن ، جۈدەڭگۈ ، ئالدىغا سەل مۇكچىيىپ ، ئىككى قولى بىلەن ھاسىغا تايىنىپ تۇرغان بىر بوۋاي ئىدى . ئۆزىگە يار ـ يۆلەكتە بولغان ، يۈرت خەلقىنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ ، سۈيىدە ئاقىدىغان ، قومۇش ساتما «ئۇردا»لىق بۇ بەگنى پرۇپاگاندىسكىي قەلىمىدىن مەدھىيە ۋە قىزغىنلىق تەپچىتىپ تۇرۇپ تەرىپلىگەنىدى . سۈپىن ھېدىنمۇ ئېتىدىن چۈشۈپ بوۋاينىڭ ئالدىغا ماڭدى...

ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا قارا قوشۇن كۆلىنىڭ سۈيى ئادەتتىكىدىن بەكرەك ئۆرلەپ كەتكەنلىك سەۋەبىدىن يېڭى يۈرتچاپقىنىڭ يەرلىرى ئېغىر زەيلىشىپ كەتتى . قۇم ئۈستىگىلا قويۇرۇلغان تاملارمۇ زەيلەپ ، بەزى تاملار ئورنىغىلا ماكچىيىپ ئولتۇرۇپ قېلىشقا باشلىدى . ئۆي ئاستىدا قالغانلارمۇ بولدى . كىشىلەر قورقۇپ

بىر - بىرلەپ ئەسلىدىكى جايلىرىغا كۆچۈپ كەتتى . كونا ئابدالدىن بارغانلاردىن بەزىلەر : «ئۇ يەرمۇ زەيلىشپ كېتىدۇ» دەپىشپ ، كۆڭلى تارتقان جايلارغا كېتىشتى . كۇنچىققانبەگكە ئەگىشپ ئون سەككىز ئائىلىلىك كىشىلا ئابدالغا قايتىپ كەلدى . ھازىر كونا ئابدالدا پەقەت يىگىرمە بىر ئائىلىلىك ئادەم بار . سۇبۇن ھېيدىن ئابداللىقلارغا ئاتاپ سوۋغىلارنى يېتەرلىك ئېلىۋالغاندى . ئەرلەر - گە بىردىن قەلەمتىراچ ، ئاياللارغا بىردىن كىچىك ئەينەك ، بىردىن تارغاق ، بالىلارغا بىردىن ھەر خىل ئويۇنچۇق تارقىتىپ بەردى . كۇنچىققانبەگكە دالىدا تۇغۇلۇپ ، دالىدا چوڭ بولغان ، دالىنى كۆرۈپ تۇرسا كۆڭلى ئېچىلىپ قالىدۇ دەپ ، ئۇنىڭغا ئىككى غېر - رىچچە ئۇزۇنلۇقتىكى بىر كۆزلۈك دۇربۇندىن بىرنى سوۋغا قىل - دى . سۇبۇن ھېيدىن كۆلگە كىرىش تەييارلىقىغا چۇشكەن پۇرسەت - تە ، ئوماق تۇلەك بوۋىنىڭ ماقاتىنى يوقلاپ كەلمەكچى بولدى .

بىر كۇنى سۇبۇن ھېيدىن ئابدالدىكى چوڭ ياشلىق كىشىلەر بىلەن سۆھبەت ئېلىپ باردى . سۆھبەتتە ئۆز ۋاقتىدا پرۇتۇالىس - كىينى كۆلگە باشلاپ بارغان ئۇچ كىشىدىن تالقىن ، ھەبىتايلارمۇ بار ئىدى ، ئايدىن كېيىنكى يىللا باشقا جايغا كۆچۈپ كەتكەنىدى .

— ئۇنىڭ ئەلپازى بىزگە باشقىچە كۆرۇندى ، نىيىتىمۇ دۇ - رۇس ئەمەستەك قىلدى ، چوڭكۆلگە[1] دۇرۇس نىيەتتە كىرىمگەن كىشىنىڭ كېيىسىنى سۇ ئادەملىرى[2] ئاغدۇرۇۋېتىپ ، ئادەملەرنى كۆل تېگىگە ئەكىرىپ كېتىدۇ . شۇڭا بىز قورقۇپ ، ئۇنىڭغا قارا قوشۇن كۆلىنى چوڭكۆل ، دېدۇق . ئۇ چوڭكۆلنى كۆرۈپمۇ باقمە - دى ، — دېيىشتى تالقىن بىلەن ھەبىتايلار .

ئىش ئايدىڭلاشتى . رىچخوفىنىڭ : «مېنىڭچە ، پرۇتۇالىس - كىينىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلى ئەمەس ، قارا قوشۇن كۆلى ، لوپ كۆلى تۇزلۇق كۆل» دېگەن ھۆكمىنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى .

---

① چوڭكۆل - لوپ كۆلى .

② ئابداللىقلار ئارىسىدا : «لوپ كۆلىدە ،سۇ ئادەمى ، بار . كۆلگە كىرگۈچىلەرنىڭ نىيىتى دۇرۇس بولمىسا ، ئۇلارنىڭ كېيىسىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ ، ئۇزۇلىرىنى كۆل تېگىگە ئەكىرىپ كېتىدۇ . كېچىسى كۆلدىن ئاڭلىنىدىغان ھەر خىل ئاۋازلار سۇ ئادەملىرىنىڭ ئاۋازى» دەيدىغان گەپلەر بار .

سۆبن ھېدىن بىر ھەپتە پۈختا تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كې-
يىن ، لوپ كۆلىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش-
تىن ئىلگىرى لوپ كۆلى ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك كۆللەرنى
تەكشۈرۈپ چىقماقچى بولۇپ ، ئوماق ، تالقىن ، ھەبىتايلارنىڭ يول
باشلىشىدا بەش كىشىدە يۈرۈپ كەتتى .

يەتتىنچى باب

بۇيۇك بايقاشلار

كروران ، كۆنچى دەريانسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى دېلا. تا بويىچە ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىدىكى ئىنسانلار پائالا. يىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە مەركىزى بولۇشقا تېگىشلىك .

— خۇشەن (تەنقىداتچى ، ئارخېئولوگ)

1

ئۇچ - تۆت كۈندىن بۇيان ئابدال ئاسمىنىنى شالاڭ ، سۇس قوڭۇر بۇلۇتلار ئەگىپ قالغانىدى . يامغۇر ئىنتايىن ئاز ياغىدىغان بۇ قۇرغاق ۋادىدا ، ئادەتتە بۇنداق ئەھۋال ئاز كۆرۈلەتتى . تۇنۇگۈن دىن باشلاپ بۇلۇتلار قويۇقلىشىپ رەڭگىمۇ قارامتۇللاشتى ، گويا ئاسمان ھازىرلا چېلەكلەپ قۇيۇۋېتىدىغاندەك . بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى يامغۇر قانچە قاتتىق ياغسا ، «ئوتلاقلار ياشىرىدىغان ، قۇملار نەمدىلىدىغان بولدى» دەپ شۇنچە خۇش بولىدۇ . ئەمما يامغۇر قۇيماي ياكى كەتمەي ئەگىپ تۇرۇۋالغان بۇلۇتنى : «ياخشىلىقتىن ئەمەس ، قايغۇنىڭ بېشارىتى» دەپ قارايدۇ . كېچىسى بىرەر يۇلتۇز سارقىپ قالىدىغان بولسا ، «بۇگۈن كىم كېتىدىغاندۇ» ، دەپ

ئويلاپ ، قايسىبىر ئۆيدىن يىغا ئاڭلىنىپ قالاركىن ، دېيىشىپ ، قۇلاقلىرىنى تىكىپ تۇرۇشىدۇ ، ئۇ كېچىسى تۇزۇك ئۇخلىيالمايدۇ ، ھەتتا پۇتۇن بىر كېچە كىرپىك قاقماي تاڭ ئاتقۇزىدۇ . بۇ بىرنەچچە كېچىدە يۇلتۇز سارقىمىغان بولسىمۇ ، ئاسماندىن بۇلۇت كەتمەي تۇرۇۋالدى . بۇنىڭدىن كىشىلەر خاتىرجەمسىزلىنىپ قالغانىدى . ئاغزىدىن چىقىرالمىغىنى بىلەن ھەممىسىنىڭ كۆڭۈل - باغرى ئوخشاش بىر قايغۇدا پۇچىلانماقتا ئىدى .

— دېمىگىنىم بىلەن ، بۇگۈن كەچكىچە سول قاپىقىم تارتىپلا تۇردى ، بۇگۈن كېچە ئۇخلىمايلى ، — دېدى ئۇجۇلخان ئېرىگە قاراپ .

— بايا بەردىقۇل ، تالىشقۇل ئۇچىمىزلا يوقلاپ كىرگەنىدۇق ، بەگنىڭ ھالى بەك بوش ، — دېدى توختىكۆل .

ئابدال ئاسىمىنى قارا بۇلۇت ئەگىپ قالغاندىن بۇيان ئۇجۇلخان ھەر كۈنى يېرىم كېچىگىچە ئاقئۇلامغا ھەمراھ بولۇپ چىقىپ ، ئۇنىڭ نېرىسىغا دىم - دام - دىم - دام كۆز يۇمۇپ تۇزۇك ئۇخلىمىغانىدى . شۇنىڭ ئۈچۈنمىكىن ، ئۇ ھازىر ھەرقانچە كۆزىنى ئۇۋلاپ ، قاپساپ كېلىۋالغان ئۇيقۇنى قاچۇرۇشقا تىرىشسىمۇ ، ئۇيقۇسىراپ كۆزى يۇمۇلۇپ كېتىۋاتاتتى . ئېرىگە قارىسا ئۇمۇ پات - پات كۆزىنى ئۇۋلاپ قويىاتتىيۇ ، يەنىلا ئۇگدەك بېسىپ ئولتۇراتتى . ئۇجۇلخان ئېرىنى ، ئۆزىنى ئەسلىمىلەر ئارقىلىق گەپكە تۇتۇپ ئولتۇرماقچى بولدى .

بىر ئاينىڭ ئالدىدا ئوماق ئائىلىسىدىكى چوڭ - كىچىك ھەممىسىنى باشلاپ قالاچ قاناقانىڭ ئاگايىنى يوقلىغاچ ، كۈنچىققاندىكى ۋە باشقا كونا تونۇشلىرى بىلەن كۆرۈشكىلى كېلىپ بىر ھەپتە تۇرۇپ كەتكەنىدى . گەپلىرىدىن قارىغاندا ، ئۇ ئىلگىرىكى ئوماق ئەمەس ئىدى .

— ئوغۇللىرىمۇ ، بولۇپمۇ ئۆردەك ئاتىسىغا ئوخشاش ئادەمدىنىڭ خىيالىغا كەلمەيدىغان غەلىتە - غەلىتە ، ئاجايىپ گەپلەرنى قىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ . ئۇنداق گەپلەرنى قالاچ قاناقالا

دەيدىغان ، — دېدى توختىكۆل ، ئۇجۇلخان ئوماقنىڭ بەزى گەپلەرىنى ئېسىگە سالغاندىن كېيىن .

ئوماق قايتقان كۈنىنىڭ ئالدىنقى كېچىسى توختىكۆللەرنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالغانىدى . ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغان تايۇق ، بەردىقۇل ، جانقۇلۇ ، تالىشقۇل ۋە يەنە بىرقانچەيلەنلەر ئۇنىڭ قىزىقارلىق ، لېكىن كىشىنى ئويغا سالىدىغان غەلىتە ، ئاجايىپ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، ۋاقىتنىڭ يېرىم كېچىدىن ئۆتكىنىنىمۇ ئۇقماي قېلىشقانىدى .

— قالاچ قاناقانىڭ كىملىكى ھەممىمىزگە ئايان ، — دېدى ئوماق ، ئاندىن گېپىنى باشقىلارغا يۆتكىدى ، — ئۇنىڭدىن كېيىن جاھانبەگ كەتتى ، «دۆڭە ئادەم» — چەپەر كەتتى ، تۈلەك بوۋا ، بىزنىڭ ئاۋۇ تەرەپتە مەھەممەت مەرگەن ئاغا كەتتى . ئۇلارنىڭ ئالدى يۈز نەچچە يىل ، كەينى ئەللىك نەچچە يىل ياشىدى . ئۇلار شۇ ئۆمرىدە بىزگە ، كېيىنكى بوغۇنلارغا نېمە قالدۇرۇپ كەتتى ؟ ! — ئوماق ئولتۇرغانلارغا سوئال نەزىرىدە قاراپ قويدى ، — جاھانبەگ پۈتۈن لوپ دالىسىنىڭ بېگى بولۇپ ئۆتكىنى بىلەن ، ئۇنىڭدىن پەقەت ئاشۇ بىر ئاگايلا قالدى . چەپەردىنچۇ ؟ ئۇ بىر توپ جەرەن ، كېيىكلەرنى ئۆگىتىپ ، ئادەم بىلەن ياۋايى ھايۋانلارنىڭمۇ بىللە ئۆتەلەيدىغانلىقىنى ، ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىگە يات ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ قويدى ؛ ئادەمسىز ، سۇسىز ئورمانلىقتا قۇدۇق كولاپ سۇ چىقىرىپ ، قۇرغاقچىلىقتا قالغاندا قاچان سۇ كېلەركىن ، دەپ قۇرۇق ئېقىنغا قاراپ تۇرماي ياكى نەدە سۇ بارىكىن ، دەپ كۆچۈپ يۈرمەي ، قۇدۇق كولاپ سۇ چىقىرىشنى ئۆگىتىپ قويدى…

— تۇلەك بوۋىغۇ ، — دېدى تايۇق گەپكە ئارىلىشىپ ، — قالاچ قاناقاغا ئوخشاش بىر ئۆمۈر قەبىلىچىلىكنى تۇگىتىپ ، پۈتۈن يۈرتنىڭ ئۆمۈ ـ ئىناق ئۆتۈشى ئۈچۈنلا غەم يەپ ئۆتتى ، قېنى دېگىنە ، ئوماق ، مەھەممەت مەرگەن ئاغىدىن نېمىنى ئۆگەندىڭ ؟

ئولتۇرغانلار تايۇقنىڭ گېپىگە ئەجەبلىنىپ ، ئىتتىك ئۇنىڭغا قارىدى ، ئاندىن نېمە دەركىن ، دېگەندەك ئوماققا قارىدى .

— مەن مەھەممەت مەرگەن ئاغىنى نەچچە ئون يىل كىشىلەر-دىن ئايرىلىپ ياشاپ ياۋايىلىشىپ كەتكەن چېغى ، دەپ ئويلاپتە-مەن ، لېكىن ئۇنىڭ بەزى گەپلىرى ، ئويلىغانلىرى قالاچ قاناقانىڭ گەپلىرىگە ئوخشاش يىلتىزلىق ، بەلكى يىلتىزى بىر دەك . ئۇ نەچچە ئون يىلنىڭ ئالدىدا كۆلشەھىرىگە ئوۋغا بېرىپ قايتاشىدا ، تاساد-پىي ھالدا كۆلشەھىرى بىلەن ئارغان ئارىلىقىدىكى كەڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدا چوڭ بىر ماقاتلىقنى كۆرۈپ قاپتۇ . ماقاتلىقتا يەردىن چىقىپ تۇرغان ھەم تىكلەپ كۆمۈپ قويغان ياغاچلار بەك جىق ئىكەن . ئۇ بۇ ماقاتلىقنى كېسىلى ئېغىرلىشىپ ، تىنىقى ئاستىلە-شىپ قالغان چاغدا دەپ بەردى . ئۇ يەنە نېمە دېدى دېمەمسىلەر ، «ئويلاپ باقە ئوماق ، ماقاتلىق دېگەن مەھەللىگە يېقىن جايدا بولە-دىغۇ ، ئادەمزاتسىز چوڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىغا ئۇ ماقاتلىق قانداق پەيدا بولۇپ قالىدۇ ، شۇنچە جىق ياغاچلار نەدىن ، قانداق كېلىپ قالغان ياكى ئۇلار بىر ئارۇاق بىلەن پەيدا بولۇپ قالغانمۇ ؟ » دېدى . ئويلاپ بېقىڭلار قېنى ، ئادەمسىز قۇملۇقتا قايسىبىرىمىز بىرەر ماقاتلىق كۆرمىدۇق ، لېكىن ئۇ توغرۇلۇق ئاشۇ بوۋايچىلىك ئوي-لىيالمىدۇقمۇ ؟ مەھەممەت مەرگەن ئاغىنىڭ ئۇ دېگەنلىرى قالاچ قاناقانىڭ ئۇغۇش - ئەجداد ئىزلىرى توغرىسىدا دېگەن گەپلىرى ، ئويلىغانلىرى بىلەن ئوخشاش ئەمەسمۇ ؟ بوۋاي ئېيتقان ئۇ ماقاتلىق-نى كېيىن ئىككى ھەپتىدەك ئىزدەپ يۈرۈپ بەك تەستە تاپتىم . كۆرۈپ مەنمۇ ھەيران قالدىم . ھازىر تاپالايمەنمۇ - يوق ، بىلمەي-مەن ، — دېدى ئوماق . ئۇ گېپىنى توگىتىپ ئولتۇرغانلارغا قارىدى .

ئولتۇرغانلار ئوماقنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يەتتىمۇ - يەتمىد-مۇ ، قاراشلىرىدىن بۇنى بىلگىلى بولمايتتى ، لېكىن ئۇلار ئويلە-نىپ قالغانىدى...

— راست ، — دېدى توختىكۆل خوتۇننىڭ ئېيتقانلىرىنى

توغرا تېپىپ ، — ئۇ بىز ئويلىمىغانىنى ئويلايدىكەن . بۇ ، قالاچ قاناقانىڭ ئۇنىڭدا قالدۇرغان تەسىرى .

ئۇنى دېيىشىپ ، بۇنى دېيىشىپ ۋاقىت بىر يەرگە باردى . بىرنەچچە كۈنلۈك ئۇيقۇسىزلىق ئۇستۈن كېلىپ ، ئەر ـ خوتۇن ئىككىسىنى مۇگدىتىپ ، ئورۇن يىغقۇچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە بىر ـ دىن يۆلەندۈرۈپ قويدى...

ئۇجۇلخان چۆچۈگەندەك ئويغىنىپ كەتتى . توختىكۆل يېنىك پۇشۇلداپ ، ئىارىلاپ : «پۇ ـ پۇ» قىلىپ پۇژلەپ قويا تتى .

— توختىۋاي ، ھەي توختىۋاي ، — ئۇجۇلخان ئېرىنى يېنىك تۇرتتى .

ئادەتتە سەگەك ئۇخلايدىغان ، «تىرىق» قىلغان ئاۋاز چىقسىمۇ دەرھال ئويغىنىپ كېتىدىغان توختىكۆل خوتۇنىنىڭ ئاۋازلىق چا ـ قىرغىنىغا ، تۇرتكىنىگىمۇ ئويغانمايۋاتاتتى .

— توختىكۆل ! بېلىق ، لوخۇ بېلىق ! — ئۇجۇلخان بۇ قېتىم ئېرىنى قاتتىق تۇرتۇپ ، قۇلىقىنىڭ يېنىغا ئاغزىنى ئەكېلىپ ھې ـ لىقى گەپنى قىلدى .

— لوخۇ بېلىق ! قېنى ؟ — توختىكۆل ئويغىنىپ ، ئۆندەر ـ گەندەك سورىدى .

ئۇجۇلخان ئىتتىك ئىشكتىن چىقىپ ، ئەتراپقا قۇلاق تىكتى . جاھان جىمجىت ئىدى . ئاسماندا ئايمۇ ، يۇلتۇزمۇ كۆرۈنۈ ـ مەيتتى . تۇن قاپقاراڭغۇ ، سۇرلۇك ئىدى . ئۇجۇلخان ساتمىغا قايتىپ كىرىپ ، ئېرىنىڭ يېنىدا ، سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى .

— «تاخۇ داڭگال چۈشەيدۇ ، ئۇچكۇ جاڭگال» دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن ، شۇنچە توۋلاپ ، تۇرتسەم ئويغانماي ، بېلىق دېسەملا ئويغاندىڭىز ـ ھە ، — دېدى ئۇجۇلخان .

— قانداق ، تىنچمۇ ؟

— تىنچلىقمۇ تىنچ ، لېكىن مەن غەلىتە بىر چۈش كۆردۈم ، يىقىلغان توغراق مېنى بېسۋالارمىكىن ، دەپ قورقۇپ قاچمەن دەپ ئويغىنىپ كەتتىم .

— قانداق چۇش ، نېمە توغراق ؟

ئۇجۇلخان كۆرگەن چۇشىنى سۆزلەپ بەردى .

ئۇ قويلىرىنىڭ نەدىلكىنى بىلىپ باقماقچى بولۇپ ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقتى . بۇ قۇم دۆڭىسى ئۇجۇلخانغا تونۇشلۇق ئىدى . ئۇ قويلىرىنىڭ نەدە ئوتلاۋاتقانلىقىنى بىلمەكچى بولسا ، مۇشۇ قۇم دۆڭىسىگە چىقاتتى . قۇم دۆڭىسى ئۇستىدە ياش توغراق-لاردەك كۆكسىڭە تۇرىدىغان ، ئەتىيازدا ھەممىدىن بۇرۇن بىخلاپ قۇلاق چىقىرىدىغان ، كۆزدە ، ھەتتا كەچ كۈز بېشىغىچىمۇ يوپۇر-ماقلىرى يېشىل پېتى تۇرۇپ ئاندىن غازاڭ تاشلايدىغان غالىس يوغان بىر تۈپ توغراق بار ئىدى . سايىسى پۈتۈن قۇم دۆڭىسىنى ياپاتتى . تېخى بىر ئاينىڭ ئالدىدا توغراق شۇ ھالەتتە ئىدى ، لېكىن ھازىر ئۇجۇلخان قويلىرىغا قاراشنى ئۇنتۇپ ، توغراققا قارىغىنىچە ئەجەبلىنىپ تۇرۇپلا قالدى . ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغىنى باغجانلىغان شاخلىرى قۇرۇپ ، بالا شاخلىرى سولاشقان ، ئۆزى ھۆل - قۇرۇق-لۇقىنى ئۇققىلى بولمايدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغان قېرى بىر توغراق ئىدى . بىركەمدە توغراق بىر يانغا قىڭغىيىۋاتقاندەك قىل-دى . ئۇجۇلخان ئۆزىنى قۇم دۆڭىسىدىن پەسكە ئاتتى...

— ۋۇي ، چىقىپ باقايلى ، — توختىكۆل خوتۇنىنىڭ چۇشى توغرىسىدىكى گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلىمايلا سۇپىدىن چۇشۇپ سىرتقا ماڭدى .

باش سونۇر مەھەل بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاسمانىنى تېخى-چە بۇلۇت قاپلاپ تۇرغاچقا ، ئەتراپ قاراڭغۇ ئىدى . ئۇ يەر - بۇ يەردە يۇلغۇنلار قارىيىپ كۆرۈنەتتى .

توختىكۆل بىلەن ئۇجۇلخان كۈنچىققانىبەگنىڭ ئۆيىگە كىر-گەندە ، ئىچكەركى ، تاشقىرىقى ئۆيدە لىق ئادەم ئىدى . كىشىلەر-نىڭ يول بېرىشى بىلەن ئىككىسى ئىچكىرى كىردى . ئىچكەركى ئۆيمۇ ئادەملەر بىلەن لىق ئىدى . توختىكۆل كۈنچىققانىبەگنىڭ يېنىغا چىقىپ ئولتۇردى . بەگ ئۇنىڭغا كۆزى بىلەن ئىپادە بىلدۈر-دى . بەگنىڭ ئەتراپىدا تايۇق ، بەردىقۇل ، توختاخۇن ، جانقۇلۇ ،

تالىشقۇل ، يەنە بىرنەچچە چوڭ ياشلىق كىشىلەر بار ئىدى . ھەممە-سىنىڭ كۆزىدە ، چىرايىدا بىر خىل سولغۇنلۇق ، قايغۇنىڭ كۆلەڭگىسى بىلىنىپ تۇراتتى . ھەممىسىنىڭ كۆزى كۈنچىققانبەگدە ئىدى . بەگ مۇرىدىدەك ياتاتتى . ئۇنىڭ بىر ئايىنىڭ ئالدىدىكى ئەپتى يوق ئىدى . سېمىز ئادەم ئورۇقلىسا ھەقىقەتەن مۇرىدىغا ئوخشاپ قالىدىكەن . ئۇنىڭ گۆشلىرى سىزىپ ، بىلەك ، قوللىرى بىر تەرە ، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغانىدى . ئېڭەكلىرى ئىچىگە كىرىپ ، ئىككى زاڭقى ، بۇرنى چوقچىيىپلا چىقىپ قالغانىدى . پەگاھتا ئاياللار قوشنىلار ئەكىرىپ قويغان دۆشۈلگىلەردە ئولتۇرۇشاتتى .

— ۋىيەي ، — دېدى ئۇلامخان ئۇجۇلخاننىڭ كۆرگەن چۈشى توغرىسىدىكى گەپىنى ئاڭلاپ ، — مەنمۇ خۇددى سىز كۆرگەندەك چۈشنى كۆرگەن ، ما ئىشنى ، ئەجەب ـ ھە .

— نېمە دەيسىلەر ، باياتىن ئاغزىمدىن چىقىرالماي تۇرغان . مەنمۇ كېچە مۈشۈنداق چۈش كۆرگەن ، — دېدى جاڭقۇلۇنىڭ خوتۇنى .

— ئوماق كەلگەن بولسا بولىتتى ، — تايۇق گەپ قىلمۇېتىپ توختىئاخۇنغا قارىدى .

توختى تۇرپانغا بېرىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئون نەچچە يىلدىن بۇيان قاراقوشۇنلار مەھەللىسىگە بېرىۋېلىپ ئىمامەتچىلىك قىلىپ يۈرگەچكە ، كىشىلەر ئۇنى بۇرۇنقىدەك توختى ، توختىبەگ دەپ ئاتىماي ، توختىئاخۇن دەپ ئاتايدىغان بولغانىدى .

— ئالدىنقى كۈنى ئادەم ماڭدۇرۇۋەتكەن ، — دېدى جانقۇلۇ ، ئاكىسىنىڭ ئورنىغا جاۋاب بېرىپ .

تايۇق : «ھەي» دەپ بېشىنى ئىرغىتتى . مۇشۇ چاغدا سىرتتا دۇپۇرلىگەن ، گۈدۈڭلاشقان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ ، تاشقىرىقى ساتمىدىن بىر ئايالنىڭ :

— ئوماق ، ئايقۇتلار كەلدى ! — دېگىنى ئاڭلاندى .

سۇپىدىكىلەر شۇئان ئورنىدىن تۇرۇشۇپ ئورۇن بوشاتقاچ ئىشىككە قارىدى . ئوماق ئىشىكتىن كىرىپ ، ئۆيگە بىر قۇر كۆز

يۇگۇرتۇپ قويۇپ ، كۇنچىققانبەگنىڭ يېنىغا چىقىپ ئولتۇردى . ئايقۇت ئىشىكتىن كىرىشىگە ئاقئۇلام ئۇنىڭغا ئۆزىنى ئېتىپ ئۆپ-كىدەپ يىغلاپ كەتتى . ئىچكەركى ، تاشقىرىقى ساتمىدىكى ئاياللار-نىڭ ھەممىسى جورىسىنى ئىزدەپ بۇقۇلداشقان دەمدەرلەردەك بۇ-قۇلدىشىپ يىغلاپ كېتىشتى...

ئوماق كۇنچىققانبەگنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇرۇپ :

— بەگ ، مەن كەلدىم ، ئايقۇتمۇ ، ئۇچ ئوغلۇممۇ كەلدى ، — دېدى .

ئاخشامدىن بېرى قولىنى مىدىرلاتقۇدەك ھالى يوق ياتقان بەگ ئوڭ قولىنى ئاستا كۆتۈرۈپ ئوماقنا سوزدى ۋە شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئەتراپىدا تۇرغانلارغا لەپپىدە بىر قارىدى - دە ، كۆزىنى يۇمدى . بۇ ئۇنىڭ ئوماققا ، شۇنداقلا كىشىلەرگە ئاخىرقى قېتىم قول سوزۇشى ، مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمۇشى بولۇپ قالدى...

كۇنچىققانبەگنى سۇغا ئېلىش ، كېپەنلەش ئىشىنى چوڭ ئوغۇلى توختى ، يېقىنلىرىدىن ئوماق ، توختىكۆل ، بەردىقۇللار قىلدى . كىچىك ئوغلى جانقۇلۇ بىلەن تايۇق ئارىلىقتا يەتكۇزىدىغان ، ھازىرلايدىغان نەرسە بولسا تەقلەپ تۇردى . كۇنچىققانبەگنىڭ ئۆلۈمى قالاچ قاناقانىڭكىدەك ، جاھانبەگنىڭكىدەك ئۇنداق دەبدەبىلىك بولمىدى . بەگنىڭ مېيىت نامىزىغا ئابدال ، قارا قوشۇن مەھەللەسى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى ھازىر بار كىشىلەرلا قاتناشتى . بەگنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە يىراقتىكىلەرگە خەۋەر قىلىنمىدى . جەستى ۋەسىيىتىگە بىنائەن ئابدالدىكى ئەڭ ئېگىز بىر قوم دۆۋىسى ئۈستىگە ، بۇك باغجانلىغان چوڭ بىر تۇپ يۇلغۇن تۇۋىگە قويۇلدى . شۇنداق قىلىپ ، ئابدال بەگلىكىنىڭ ئاخىرقى چىرىغى ئۆچتى . ئابدال ئاسمىنىنى مۇسىبەت بۇلۇتلىرى قاپلىغان مۇشۇ چاغدا ، دۇنيانىڭ باشقا بىر يېرىدە تەنتەنىلىك مۇبارەكلەشلەر بولۇۋاتاتتى .

2

ئۇنىڭ بېشىغا قوشلاپ شان - شەرەپ قۇشلىرى قونماقتا

ئىدى . ئۇ ئۆزىگە بۇنچىۋالا شۆھرەت تاجلىرى كىيدۈرۈلۈشىنى ئويلاپ يەتمىگەنىدى .

پادىشاھ شىمالىي قۇتۇپ ئېكسپېدىتسىيىسىدىن قايتىپ كەلگەن نانسون بىلەن بىرگە ئۇنىڭغا ئاتاقلىق مۆتىۋەرلەر قاتناشقان سەككىز يۇز كىشىلىك تەنتەنىلىك كاتتا زىياپەت بەردى . پادىشاھ ئۇنى :

— سەن شۆھرەتسىيە روھىنىڭ پىشۋاسى ، — دېدى .

ئۇنىڭ بېشى ئىپتىخاردىن كۆككە تاقاشقاندەك بولدى .

پادىشاھ يەنە ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭ مەيدىسىگە «فىگا» ناملىق ئالتۇن مېدال تاقىدى . ئۇنىڭ شادلىق ۋە ھاياجاندىن يۈرىكى كۆكرىكىگە سىغماي قالدى . ئۇ : «مېنىڭ ھاياتىم پادىشاھقا ، شۆھرىتىمگە مەنسۇپ !» دەپ ۋارقىراقچىدى ، قاتتىق ھاياجانلىنىپ كەتكەنلىكتىن ، زۇۋانى چىقماي ئاغزى ئېچىلىغىنىچە تۇرۇپ قالدى .

خاتىرىسىنى ۋاراقلىۋىدى ، ئۇ شۇ قېتىمقى 1897 ـ يىلى 5 ـ ئايغىچە پامىر تاغلىرى ، خوتەن ـ كېرىيە ، لوپ كۆلى ۋە چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىگە قىلغان ئۈچ يىل ئالتە ئايلىق ئېكسپېدىتسىيىلىك سەپىرىدە يۈرت ئارىلاپ ، تاغ ۋە قۇملۇقتا بولۇپ ، يىگىرمە بەش مىڭ كىلومېتىر يول بېسىپتۇ . ئون مىڭ تۆت يۈز قىرىق توققۇز كىلومېتىر دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۈچ مىڭ بەش يۈز ئەللىك ئىككى پارچە خەرىتە سىزىپتۇ . ياۋروپالىقلارغا تېخىچە مەلۇم بولمىغان خوتەندىكى دەندەنئۆيلۈك ، كېرىيدىكى قارادۆڭ خارابىلىكىنى بايقاپ ، شۆھرەتسىيىگە ئون نەچچە ساندۇق ئىلمىي ، تەتقىقات قىممىتى زور مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەم ياۋا تۆگە تېرىسى قاتارلىق تۈرلۈك ھايۋانات ، ئۈچار قۇش ، ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرى ئېلىپ كەپتۇ . ئۇ لوپ كۆلىنىڭ تۈزلۇق كۆل ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ ، ئۈستازى رىچخوفىنىڭ ھۆكمىنى دەلىللەپ ، پرژېۋالىسكىي ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى بىلەن رىچخوفىن ئوتتۇرىسىدىكى يىگىرمە يىلغا يېقىن سوزۇلغان

«لوپ كۆلى تاتلىق سۇلۇق كۆلمۇ ياكى تۇزلۇق كۆلمۇ؟» دېگەن بەس - مۇنازىرىگە خاتىمە بەردى. ئۇ يەنە لوپ كۆلىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ جۇڭگو خەرىتىلىرىدىكى ئورنى بىلەن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغانلىقىنى ئېنىقلاش بىلەن بىرگە، يەنە كۆلنىڭ جەنۇب، شىمال تەرەپلىرىنىڭ لاي - لاتقا ۋە تۇرلۇك ئالامەتلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ كاللىسىدا: «لوپ كۆلى كۆچۈم كۆلمۇ قاداق؟» دەيدىغان سوئال ۋە تەسەۋۋۇر تۇغۇلۇپ قالدى. لېكىن، ئۇنىڭ ئۇ قېتىم ئۇ يەردە تۇرۇش ۋاقتى بەك قىسقا بولغاچقا، تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئىمكانىيىتى بولمىدى، شۇنداقلا تەلىيى ئۆدىن چىقىپ، پەقەت قۇمدەريا[1] سۇ كېلىپ، لوپ كۆلىگە بىۋاسىتە قۇيۇلىدىغان بولغاندىلا، تەسەۋۋۇرىنى دەللىلەشكە بولاتتى. شۇڭا لوپ كۆلى توغرىسىدىكى شۇنچىلىك نەتىجە بىلەن قايتتى. بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە نەتىجىلەرگە ياۋروپا ئەللىرىنىڭ كۆزى قىزىرىپ، ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى، شۆھرەتسىزلىنىڭ ئېپتىخارلىقى ئاشتى.

بىرلىگەن شان - شەرەپ، مېدالىلار، ئوقۇلغان مەدھىيىلەر ئۇنىڭ ھاردۇقىنى چىقاردى، ئۇچ يېرىم يىل تارتقان جاپا - مۇشەققەت، رىيازەتلىرىنى ئۇنتۇلدۇردى، شۇنداقلا ئېكسپېدىتسىيىگە بولغان مۇھەببىتىنى چوڭقۇرلاشتۇردى. ئۇ مەكتىلىك قەيسەر، باستىلاردىن، خوتەن، كېرىيىلىك ھەم ئوماقتا ئوخشاش يول باشلىغۇچىلىرىدىن ئۇزاق قەدىم زامانىدىكى ئىنسانلار پائالىيىتىدىن دېرەك بەرگۈچى رىۋايەت ھەتتا ئەپسانە تۇسلۇك ئاجايىپ - غارايىپ مەپتۇنكار پاراڭلارنى ئاڭلىدى. ئۇ شۇ ئاڭلىغانلىرىنى ئويلىۋىدى، كۆز ئالدىدا سىرلىق قەبرىستانلىقلار، ئېچىلىپ قالغان جەسەتلەر، قۇرغاق شامال، قۇملار يالاپ سەدەپتەك ئاقىرىپ كەتكەن ھەر خىل سۆڭەك، ئۇستىخانلار، قارىيىپ كۆرۈنىدىغان

① قۇمدەريا — كۆنچى دەرياسىنىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىغان يۇرۇنقى غول ئېقىنى، «قۇرۇق دەريا»مۇ دېيىلىدۇ.

چوڭقۇر چاناقلار ، چىشلار ھىڭگىيىپ قورقۇنچلۇق ئېچىلىپ تۇر-غان ئېغىزلىرى ، چېچىلىپ يانقان ھەر خىل يادىكارلىقلار ، تەڭگە پۇللار ، ھەر خىل يېزىقتىكى تاربشا ، قەغەز پۇتۇكلەر ، قاغجىراپ كەتكەن ، قويۇق ئورماندەك چوقچىيىپ تۇرغان ياغاچلار ، ئېگىز - ئېگىز تۇرلار نامايان بولدى . ئۇ شۇئان : «بۇلار ماڭا ھەم شۇڭىتسىيەمگە ئايىغى ئۇزۇلمەس بايلىق ، شان - شۆھرەت ئېلىپ كېلىدۇ» دەپ ئويلىدى .

ئۇنىڭ تەۋسىيسى بىلەن سىنوف ، ئىسلامبايلارغىمۇ : «ياخشى ھەمراھ» دېگەن نام ۋە مېدال بېرىلدى .

ئۆز جېنى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ ، يېقىن دوستى ، ھەمراھى پاپباينىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىگە مىت قىلىپ قويمىغان ئىسلامبايغا مېدال بەرگەن يەردە ، ئاشۇ ئىسلامبايىنى ، سىنوف ، فېڭشىلارنى ئۆلۈم ھەلقۇمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ، ئۇلارغا يېڭى ھاياتلىق بەرگەن قايىم ، باستىلارنى ، لوپ كۆلىدە كېمە كۆمتۇرۇلۇپ كەتكەندە ، خەۋپ ئىچىدە قالغىنىغا قارىماي ، ئۇنى ئۆلۈم ئاغزىدىن تارتىۋالغان ئوماقنى ئاغزىغىمۇ ئېلىپ قويمىدى . بۇنىڭغا ھەرقانداق ئادەمنىڭ زەردىسى قاينايتتى .

بايلىق ، شان - شۆھرەت ، نام - ئاتاقتا ئۆزىنى ئۇرغان ئادەم جاھانسازلىقتىن خالىي بولالمايدۇ ، ھەتتا ۋىجدانىنى بۇلغاپ ، ئار - نومۇسنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ، ھەرقانداق قۇربانلىق بېرىشتىنمۇ ئايانمايدۇ...

سۆيۈن ھېدىن يەنە بىر قېتىملىق مەخسۇس تەكلىماكانغا قىدىلىدغان ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىگە جىددىي تەييارلىق بىلەن بولۇ-ۋاتقاندا ، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى لۇدۋىگلار باشقا بىر ئىش ئۈستىدە غەم قىلىۋاتاتتى .

— ئۇ ھازىر ئوتتۇز ئۇچ بىلەن ئوتتۇز تۆت ياش ئارىلىقىدا تۇرۇۋاتىدۇ ، قېرى يىگىت بولۇپ قېلىۋاتىدۇ ، ئۆيلىنىۋالغان بولسا بولىتتى ، — دېدى سۆيۈن ھېدىنىڭ ئاتىسى ئايىلىغا .

— مەنمۇ مۇشۇ غەمدە . ئوغۇللىرىمىز ئۆيلىنىشنى ، قىزلىرىمىز ئەرگە تېگىشنى خالىمىغان . بالىلىرىمىز نېمىشقا مۇشۇنداق قىلىدىغاندۇ ، ھېچ بىلەلمىدىم ، — دېدى زارلىنىپ سۆزىن ھېدىنىڭ ئانىسى لۇدۇڭ خانىم[1] .

— قىزىمىزنىڭ ئەڭ كىچىكىمۇ ئون يەتتە ياشقا كىرىپ قالدى .

— شۇ ئەمەسمۇ . سۆزىنىغا ئوبدانراق گەپ قىلىپ باقسىڭىزكەن .

— سۆزىنىنىڭ كاللىسىغا بۇنداق گەپلەر كىرمەيدىغاندەك قىلىدۇ ، ئاڭلايدىغان تەلەتى يوق . ئۇنىڭ كاللىسىدا «ئېكسپېدىتسىيە» ، «تەكلىماكان» دېگەندىن باشقا نەرسە يوق ئىكەن . ئۇ ئاشۇ جايغا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ . ئۇنىڭدىكى بۇ ئاشىق ـ مەپتۇنلۇق ئوتى ئۇكىسى رالىسنىغىمۇ تۇتىشىپتۇ ، ئۇمۇ ، بۇ قېتىم ئاكام بىلەن بىللە ئېكسپېدىتسىيىگە چىقىمەن دەيدۇ ، — دېدى لۇدۇڭ ئەپەندى .

لۇدۇڭ خانىم ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ كەتتى ، گەپ قىلمىدى ، ئۇ ھەسرەتكە چۆمگەنىدى .

بۇ ئىشتا لۇدۇڭ ئەپەندى ئىلاجسىز قالدى . ئۇنىڭ ئارمانلىق ھەسرىتى ئايلىنىڭكىدىن كەم ئەمەس ئىدى ، شۇڭا ئىچىگە تىنغىنىچە ئۆيدىن چىقىپ كەتتى . ئۇ يېقىندا ئوغلىدىن مۇشۇ قېتىمقى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۆڭلى تارتقان بىر قىز بىلەن توي قىلىپ بېشىنى قوش قىلىۋېلىشنى ھەمدە ئۇكىسى ۋە سىڭىللىرىغا يول ئېچىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەندە ، سۆزىن ھېدىن :

— بۇ مەسىلە بەك قىزىقارلىق . مەن بىرنەچچە قېتىم مۇھەببەتلىشىشكە ئۇرۇنۇپ كۆردۇم ، لېكىن باشتىن ـ ئاخىرغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا ، جۇملىدىن تەكلىماكان ، تارىم ، لوپ كۆلى مېنىڭ ھەقىقىي مۇھەببىتىم ، ئايالىم بولۇپ كەلدى . مەن ئۇنىڭ تىلسىم

---

[1] سۆزىن ھېدىنلار يەتتە يالا — ئىككى ئوغۇل ، يەش قىز بولۇپ ، سۆزىن يالىلارنىڭ چوڭى . بۇ يالىلاردىن پەقەت ئۇچىنچى قىز ئاننا مېئالا تۇرمۇشلۇق بولغان بولۇپ ، باشقىلىرى ئۆمۈر بويى نىكاھلانمىغان .

قۇچىقىغا ئەسىر بولۇپ قاپتىمەن . شۇڭا ئۇ كۈنداشلىق قىلىپ ، مېنىڭ باشقىلارنى سۆيۈشۈمگە يول قويمايۋاتىدۇ . مەن تېخى «قېرى يىگىت» بولۇپ قېلىش دەرىجىسىگە يەتمىدىمغۇ . شۇنداق بولسىمۇ نېمە بولغۇدەك . بۇ توغرىدا كېيىن بىرنېمە دەيلى ، ھازىر مەن نۆۋەتتىكى سەپىرىم غېمىدە ، — دەپ جاۋاب بەرگەنىدى...

مانا ، ھەش - پەش دېگۈچە ئىككى يىل ئۆتۈپ كەتتى . سۆيۈن ھېدىن بۇ ئىككى يىلنى ئۆزىنىڭ «ھەقىقىي مۇھەببىتى» بولغان تەكلىماكان - تارىمنىڭ قۇچىقىغا تەلپۈنۈپ ، تەقەززالىق بىلەن ئالدىراشلىقتا ئۆتكۈزدى . ئاخىر ئۇ ئىنتىزار بولغان كۈن كەلدى . ئۇ 1899 - يىلى ياز پەسلىنىڭ ئىككىنچى ئېيىدا ، دەبدەبىلىك ئۇزىتىش سادالىرى ئىچىدە ، يەنە بىر قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە ئاتلاندى . ئۇنىڭ بۇ سەپىرى «شىنجاڭ - شىزاڭغا قىلىنغان ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە» دەپ ئاتالدى .

3

قەھرىتان قىشنىڭ ئوچۇق ، سوغۇق ھاۋاسىنى پېرىپ ، يىراق-تىن قايغۇ - ھەسرەت بىلەن ئۇمىد - ئىستەك ئارىلىشىپ كەتكەن مەزمۇندا ئېيتىلغان قوشاق ئاڭلىنىپ ، ئۇستىدە ئېگىز ھەم قويۇق باغجانلىغان ھەيۋەت يوغان بىر تۇپ توغراق بار ، ئەتراپىنى يۇل-غۇن ، سايغاق قومۇشلار قاپلىغان بىر قۇم دۆڭىسى كەينىدىن بىر ئاتنى يېتىلىۋالغان ئىككى ئاتلىق ئادەم چىقىپ كەلدى . يېتىلەك-لىك ئاتقا بوغۇزلانغان چوڭ بىر كېيىك بىلەن بىر جەرەن ئارتىق-لىق بولۇپ ، ئاتلىقلارمۇ ئارقىسىغا بىردىن جەرەننى غاجۇغلىۋال-غانىدى . ئۇلار كېلىۋاتقان يەر تارىم دەرياسى بىلەن كۆنچى دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى كۆز يەتكۈسىز كەڭ ياپلاق ئىدى .

يانىپ ماڭدۇق دىلىپاردىن ،
ئانام ئايقۇت ئاماندۇ .
جىق ئوۋ تۇتۇپ يانار دەپ ،

يولغا قاراپ قالغاندۇ .
خەقلەر ھەر نېمە دەيدۇ ،
كىشى سۆزۈ يالغاندۇ .

كىشى سۆزۈ يالغاندۇ ،
قوزام سادىق[1] ساق بولغاي .
خۇدايىمدىن تىلەيمەن ،
ئۆمرۇ ئۇزاق ، ئاق بولغاي[2] .
شۇنداق جەمە قىلغانىنىڭ ،
ئاغزىغا قۇم تولغاي .

قوشاق ئېيتقان ئۆردەك بولۇپ ، قويۇق قارا ساقىلى ئۇنىڭ تەمبەل بەست ـ بويىغا يارىشىپ ، ئۇنى تېخىمۇ قامەتلىك ، كېلىشكەن كۆرسىتىپ تۇراتتى . يېنىدىكى ئوماق بولۇپ ، ئاتا ـ بالا ئىككىسى دىلپار تەرەپكە قىشلىق ئوۋغا چىققانىدى . ئوماقنىڭ ئاتتا بەردەم ، تىك ، روھلۇق ئولتۇرغىنىغا قاراپ ، ھېچكىم ئۇنى سەكسەن بىر ياشلىق بوۋاي دېمەيتتى . ئۇلار ئۆيدىن چىققىلى توققۇز كۈن بولدى . قىشلىق گۆشى تۇگىمىگەن بولسىمۇ ، «سەل كەلگۈچە تۇغان تۇت» دېگەندەك ، گۆش ئۇزۇكچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ئوۋغا چىققانىدى . ئۇچ جەرەننى ئېتىپ قايتىشقا تەمشىلىپ تۇرغاندا ، تەلىيى كېلىپ ، بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە يوغان بىر كېيىك كۆرۈنۈپ قالدى . ئوماق شۇئان مىلتىققا ئوق سالدى . ئۆردەكنىڭ كېيىكنى ئانقۇسى يوق ئىدى . ئىچىدە : «ھەي ، تېز قاچ ، تېز قاچ» دەپ تىت ـ تىت بولۇپ تۇراتتى . كېيىكنىڭ يىقىلىشىدا گەپ يوق . چۈنكى ، ئاتىسىنىڭ قانداق مەرگەنلىكى ئۇنىڭغا ئايان .

«پاك ! » قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ كېيىك جايىغىلا يىقىلدى . تەرەپ ـ تەرەپتىن پۇر ـ پۇر ئاۋاز چىقىرىشىپ ئوتلاقتا دانلىشىپ يۈرگەن تورغاي ، قىرغاۋۇل يەنە قانداقتۇ بىر خىل قۇشلار قور-

① سادىق — ئۆردەكنىڭ ئىككىنچى بالىسى ، 1896 ـ يىلى تۇغۇلغان .
② ئۆمرۇ ئاق بولغاي — ھاياتى كىرسىز ، پاك بولغاي دېگەن مەنىدە .

قۇنچىتىن ئۆز توپىنى تېپىشقىمۇ ئۇلگۈرەلمەي ئارىلىشىپ ئۇچۇپ كېتىشتى .

— ئۆردەك ، قارىغىنا ، ئاۋۇ چېدىر ، كەپىلەرنى كىملەر تىكەندۇ ؟

يېڭىكۆلنىڭ چارا تەرەپتىكى دەريادىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر تۈزدە ئىككى چېدىر ، ئىككى كەپە ، يەنە قومۇشتا توسۇلغان قوتاندەك بىر نەرسىلەر تۇراتتى . نېرىدا بىر توپ تۆگە ئوتلاپ يۈرەتتى . ئۆردەك سانىۋىدى ، ئون بەش چىقتى .

— پاھ ، نېمانچە جىق تۆگە . نەدىن كەلگەن ، نېمە ئادەملەردۇ بۇ ؟ — ئۆردەك ھەيران قېلىپ ئاتىسىغا قارىدى .

شۇ ئارىدا كىچىك چېدىردىن بىر ئادەم چىقتى . ئۇنى ئوماق-مۇ ، ئۆردەكمۇ تونۇدى . ئۇ سۈبەن ھېدىن ئىدى .

— ۋۇي ، ھېلىقى يىلى مېنى لوپ كۆلىگە باشلاتقۇزۇپ بارغان ھېلىقى ئەجنەبىي كۆك كۆز يەنە كەلگەن ئوخشىمامدۇ ، ئەمدى نېمىدەپ كەلگەندۇ ؟ — دېدى ئوماق ئەجەبلىنىپ .

— ئۇنىڭ ئىسمى نېمىتا ؟

— بىر ئايدەك بىللە يۈرۈپمۇ ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ زادى نېمىلىكىنى بىلەلمىدىمغۇتاق ، ھېلى بىرسى سۈبەن دېسە ، يەنە بىرى ھېدىن دەيدىكەن . يەنە تۇرۇپ سۈبەن ھېدىنمۇ دەيدىكەن . مەن ھېدىن دەۋەردىم ، — دېدى ئوماق .

ئوماق يېڭىكۆل مەھەللىسىگە كىرمەي ، يىراقتىنلا ئەگىپ ، ئۇدۇل چارا تەرەپكە ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغانىدى . بىر ئىشنى يىپىدىن - يېڭنىسىگىچە بىلىشكە قىزىقىدىغان ئۆردەك : «بېرىپ باقايلى» دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى .

ئوماق ئوۋچىلار ئىشلىتىدىغان ئىككى پۇتلۇق ئۇزۇن پىلتىلىق مىلتىق ، ئۆردەك ئوقيا ئېسىۋالغانىدى . بۇ ئوقيا قالاچ قاناقانىڭ ئوقياسى شەكلىدە ياسالغان بولۇپ ، ئادەتتىكى ئوقيالاردىن پەرقلىنىپ تۇراتتى . قورال ئاسقان ئىككى ئادەمنىڭ ئۆزلىرى تەرەپكە كېلىۋاتقىنىنى كۆرگەن بىر مۇھاپىزەتچى ئەسكەر بەشئاتار مىلتىقنى مۇرىسىدىن ئېلىۋېتىپ :

— قوراللىق ئىككى ئادەم كېلىۋاتىدۇ ! — دەپ توۋلىدى . چېدىر ، كەپىلەردىن ئادەملەر چىقىشتى .

— ھە ، ھېلىقى ھېدىن ، ئىسلامباي ، فېڭشىلار ئىكەنغۇ ، — دېدى ئوماق ، — مەن تونۇمايدىغان يەنە بىرنەچچىسى بار ئىكەن .

ئاڭغىچە ئوماقلارمۇ يېقىن كەلدى . بۇلارنى ھېدىن تونۇۋالـدى ، ئەمما باشقىلىرى تونۇيالمىدى . چۈنكى ئىككىلىسى ئۇچىسىغا ئۇچۇ ، بېشىغا كۆزىنگىچە چۆكۈرۈپ چاپۇش كىيىۋالغانىدى . ئۇلارنىڭ ئاتلىرىدىكى كېيىك ، جەرەنلەرنى كۆرۈپ ، شىركىن رۇس تىلىدا :

— كېيىك ، جەرەن ! — دەپ خۇشاللىقىدا توۋلىۋەتتى .

سۆزىن ئۇنىڭغا : «جىم بول» دېگەن مەنىدە ئالىيىپ قاراپ قويدى .

سۆزىن ھېدىن ئاتا ـ بالا ئىككىسىنى ئۆز چېدىرىغا تەكلىپ قىلدى ھەم ھەمراھلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭمۇ كىرىشىنى ئېيتتى . ھېلىقى مۇھاپىزەتچى ئەسكەر ئۇلارنىڭ نەرسىلىرىگە قاراپ تۇرۇشـنى ئېيتىۋىدى ، سۆزىن ھېدىن :

— سەنمۇ كىر ، بۇ يەردە ئوغرى يوق ، — دېدى .

ئۇ ئالدىنقى قېتىمدىكى لوپ كۆلىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا ، لوپ رايونىدا ئوغرى يوق ، دەپ ئاڭلىغان بولسىمۇ ، ئىشەنمەي ، بىرنەچچە قېتىم مۇھىم ، كۆرۈنۈشى چىرايلىق پىچاق ، قەلەمتـراچىتەك نەرسىلەرنى ئەتەي كىشى كۆرگۈدەك يەردە قويۇپمۇ قويـغان ، ئۇ نەرسىلەر نەچچە كۈنگىچە تۇرسىمۇ يوقالمىغان ، بەزىلىرىـنى تېخى : «ماۋۇ نەرسىڭىز··· » دەپ ئەكېلىپ بەرگەن . خىيال قىلسا لوپ تەۋەسىگە قەدەم قويغاندىن بۇيان ھېچنېمىسى يېتمەپتۇ . ئۇ شۇنىڭدىلا لوپ تەۋەسىدە ئوغرى يوقلۇقىغا ، بولۇپ قالغان ھالەتتىمۇ (بۇنداق غەيرىي ئىش سىرتتىن كېلىپ قالغانلاردىن بەزىلىرىدىلا سادىر بولىدۇ) ئاشكارىلىنىپ قالمىغانلىقىغا تولۇق ئىشەنگەنىدى . ئۇ شۇ چاغدا خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازغانىدى :

··· « *ناۋادا بۇ ئىشنى ئۆز بېشىمدىن ئۆتكۈزمىگەن بولسام ،*

بۇ گەپكە مەنمۇ ئىشەنمىگەن بولاتتىم . ئەگەر جاھاندا ئوغرى - يالغاندىن خالىي ، ئادەملىرى پاك ھەم سەممىي ، ئاق كۆڭۈل جاي بار دېيىلسە ، ئۇ جاي دەل مۇشۇ لوپ زېمىنىدۇر ، بەلكى ئادەمى بۇنداق تۇز ، ئاق كۆڭۈل ، كىشىنىڭ نەرسىسىگە كۆز قىزارتمايدۇ. غان ، ھەسەت قىلمايدىغان جايدىن دۇنيادا بۇ يەردىن باشقا يەنە بىرى يوقتۇر... »

سۆبەن ھېدىن ئوماق بىلەن ئۆرەكنى بۇ قېتىمدا يېڭى قوشۇلغان ھەمراھلىرىغا تونۇشتۇردى :

— ئاتا - بالا بۇ ئىككىسىنى بىلىپ قېلىڭلار ، بۇ ئوماق ، بېلىق تۇتىدىغان ئاددىي سانجىغاق بىلەن يولۇاس ئۆلتۈرگەن باتۇر[1] .ئوغلى ئۆرەك بولسا بىر قولىنى يولۇاسنىڭ ئاغزىغا تىقىپ تۇرۇپ ، يەنە بىر قولىدا يولۇاسنى پىچاق بىلەن بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەن باتۇر ، — دەپ ئىككىسىنىڭ يولۇاس ئۆلتۈرۈش جەريانىنى ئاڭلىغىنى ، ئېسىدە قالغىنى بويىچە تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى .

پاھ ! دېيىشىپ كەتتى ئۇلار ئاتا - بالا ئىككىسىگە ھەۋەس ۋە ئەيمىنىش بىلەن قاراپ .

تۇراق بىلەن ئۆرەكنىڭ ئاددىي ئۇسۇل بىلەن يولۇاس ئۆلتۈرۈشى كۆرگەنلا ئادەمنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغان ئىنتايىن قارامىلىق قىلغانلىق بولسىمۇ ، پەم - پاراسىتى ، جۈرئەت - جاسارىتى ، باتۇرلۇقى ئاڭلىغانلىكى كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇراتتى ، قايىل قىلاتتى . سۆبەن ھېدىنىڭ ئۇ ئىككىسىنى بۇنداق يۇزتۇرا ئاغزىغا بىر ئېلىپ ماختاپ كېتىشىدە كۆڭلىگە پۈككىنى بار ئىدى . «جىنىڭ قەستى شاپتۇلدا» دېگەندەك ، تەۋەككۈلچى سۆبەن ھېدىن مۇشۇنداق تەۋەككۈلچى ، قارام ، قورقماس ئەزىمەتلەرنىڭ ئۆزىگە يول باشلىغۇچى بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى ، قورقۇنچلۇق ، ئۆلۈم تەھدىتى پۈراپلا تۇرىدىغان ھالاكەتلىك تەكلىماكان قۇملۇقىدا

---

① بۇ يەردىكى ئوماق بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى تۇراق ئالماشتۇرۇپ قويۇلغان .

ئېكسپېدىتسىيە قىلىشتا ئۇ مۇشۇنداق باتۇر ئەزىمەتلەرگە موھتاج ئىدى . ئەمما ھازىر ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئۇچ يىل ئىلگىرى ئۇنى لوپ كۆلىگە باشلاپ بارغان چاغدىكى ئوماق ئەمەس ئىدى . لوپ كىشىلىرىدە سەكسەن ياش قېرىلىق بوسۇغىسىغا ئەمدىلا قەدەم باسقانلىق ھېسابلانسىمۇ ، لېكىن تۇرمۇش غېمىدىكى ھەلەكچىلىك بۇ ئۇچ يىل ئىچىدە ئۇنى خېلىلا قېرىتىۋەتكەندەك ئىدى . بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنى يەنە ماڭا يول باشلىغۇچى بول دېيىشكە ئۇنىڭ تىلى بارمايتتى . ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئۆردەكنى دەسسىتىۋالسا ، كۆڭلىدىكىدەك يول باشلىغۇچىغا ئېرىشىۋالغان بولاتتى .

— ئوماق ، سېنىڭ مېنى لوپ كۆلىگە باشلاپ بارغان چاغدىكى ئەجىر ، جاپالىرىڭغا لايىق كۆڭلۈمنى بىلدۈرەلمەي كېتىپ قالغانىدىم ، ئەمدى بولسىمۇ كۆڭلۈمنى بىلدۈرۈۋالاي ، — سۆزىن ھېدىن شۇنداق دېگەچ چىدىردا ئېسىقلىق بىر مىلتىقنى ، ياستۇق ئاستىدىن كىچىك بىر تېرە قاپچۇقنى ئالدى ، — بۇ مىلتىق بىلەن ئوقنى ساڭا سوۋغا قىلاي ، كۆڭلۈمنى قوبۇل قىل ، — دەپ مىلتىق بىلەن تېرە قاپچۇقنى ئوماققا تۇتتى .

ئوماق نېمە قىلىش ، نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى ، چۈنكى ئۇ چاغدىكى ھەققىمنى بېرىپ بولغان ، دەپ قارايتتى . شۇنداقتىمۇ شەيتىنى «مىلتىقنى ئال» دەپ تۇراتتى . بۇلارنىڭ مىلتىقىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مىلتىقىدىن كۆپ ياخشىلىقىنى ، ئوقىنىڭ يىراققا بارىدىغانلىقىنى ، دەل تېگىشتىمۇ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى ھەتتا سۆمبىلاپ ، پىلتىلاپ ئاۋارە بولمايدىغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ، بىر - ئىككى قېتىم ئېتىپمۇ باققان ، «مېنىڭمۇ مۇشۇنداق بىر مىلتىقىم بولغان بولسا» دەپ ئارمانمۇ قىلغانىدى . سۆزىن ھېدىن ئۇنىڭ ئاشۇ ئارزۇسىنى بىلىۋالغانىدەك ، مىلتىقنى ئۇنىڭغا بەرمەكچى بولۇۋاتاتتى . ئۇلارنىڭ مىلتىقى توغرىسىدا ئوماق ئۆيدىكىلەرگە سۆزلەپ بەرگەنىدى . شۇڭا ئۆردەك مىلتىققا قىزىقىپ قاراپ قالدى . بۇنى سەزگەن سۆزىن ھېدىن :

— بۇ قېتىمقى سەپىرىمنى تۈگىتىپ قايتىدىغان چاغدا ، چوقۇم ئۆزۈم تۈتۈۋالىدىغان مىلتىقنى ساڭا بېرىمەن ، سەندەك باتۇر

ئەزمەتكە ئون مىلتىق بەرسىمۇ ئەرزىيدۇ ، — دېدى .

ئۇنىڭ گېپى ئوڭغا ھېرىس ئۆردەكنىڭ ۋۇجۇدىنى گۈلخانغا ئايلاندۇرۇۋەتتى .

ئۇلارنىڭ ھەممىسى چېدىردىن چىقتى . بايا ئوماق بىلەن ئۆر-دەك توگىلەر بىلەن ناتونۇش ئادەملەرگىلا قاراپ قېلىپ ، ئەتراپقا ئانچە دىققەت قىلمىغانىدى . مانا ئەمدى دەريا قېشىدا ھەيۋەت ئۇزۇن ھەم كەڭ ، ئوتتۇرىسىدا كەپىگە ئوخشايدىغان بىرنېمىسى بار بىر كېمىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى .سۇئېن ھېدىن ئوماقلارنىڭ ئۆيى-نىڭ نەدىلىكىنى سورىغاندىن كېيىن :

— ھە ، چارىدىن ئۆتىدىكەنسىلەر . ئالىباي ئاقساقال سىلەر-نىڭ ئوۋدىن تېزرەك قايتىشىڭلارنى ساقلاپ تۇرىدۇ ، — دېدى .

ئوماقنىڭ كېمىنى تەپسىلىي كۆرۈپ باققۇسى بار ئىدى ، لېكىن ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ ئۆيدىكىلەردىن خاتىرجەمسىزلىنىپ ئالدىراپ تۇرغىنى ئۈستىگە ھېدىنىنىڭ كېيىنكى گېپى قامچا بولۇپ تېگىپ ، بىتاقەتلىنى تېخىمۇ چاپچىتىۋەتتى . ئۇلار نېرى ـ بېرى گەپنى قويۇپ ، ئاتلىرىغا مىندى ـ دە ، چارا تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

4

ئوماقلار كۆپرەك بىر نەرسە ئوۋلاپ ، ئۆردەكنىڭ قېينانىسى تۇلەمخانلارغىمۇ ئوۋ غەنىيمىتىنىڭ بىر قىسمىنى بېرىشنى كۆڭلە-گە پۈككەنىدى . ئوۋلىغان جەرەنلەرنى دىلپاردىكى بىر تونۇشىنىڭ كىگە قويۇپ قويۇپ ، قايتا ئوۋغا ئاتلىنىشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقاندا ، بىر «قاغا»نىڭ : «كۇزلەك تەرەپتە چېچەك دەمدۇ ، قىزىل دەمدۇ بىر خىل كېسەل تارقىلىپ ، كىچىك بالىلار ئۆلۈپ كېتىۋېتىپتۇ» دېگەندەك «قاقىلدىشى» ئۇلارنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ قالدى . ئۆردەك بىردىنبىر بالىسىدىن خاۋاتىرلىنىپ تۇرالمايلا قالدى . ئوماقمۇ بۇ نەۋرىسىگە ئامراق ئىدى . لوپ خەلقىگە قۇرغاقچىلىق ، قۇم ، بوران ئاپىتى قانداق قورقۇنچلۇق بولسا ، كېسەل ، بولۇپمۇ قىزىل ، چې-چەك ئاپىتى تېخىمۇ بەتتەر قورقۇنچلۇق . قۇرغاقچىلىق ، قۇم ـ

بوران ئاپتىدىن بىر ئامال قىلىپ ، ھېچبولمىغاندا قېچىپ كېتىپ قۇتۇلغىلى بولىدۇ ، قىزىل ، چېچەك ئاپتىدىن قېچىپمۇ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ ، كېسەل ئادەم بىللە ماڭىدۇ .

بوۋىلارنىڭ ئېيتىشىچە ، بىر يۇز ئەللىك يىللار ئىلگىرى ئابدال تەرەپتە بولغان بىر قېتىملىق چېچەك ئاپىتىدە نۇرغۇن بالىلار قىرىلىپ كەتكەنكەن . بەزى بالىلار ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ئۇخلاۋېتىپ ، بەزىلىرى ئانىسىنىڭ كۆكسىدىن ھاياتلىق كەۋسىرى سۈمۈرۈۋېتىپ ، جىم ـ جىملا كېتىپ قالغانكەن . كەشىلەر كېسەلگە ھېچ توغرا تۇرالماي ، يۇرت ـ ماكانىنى تاشلاپ ، كۆرپە ـ تۈشەكلىرىنىمۇ ئالماي تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كېتىشكەنىكەن . ھەتتا بەزىلەر كۆمگۈچە بىزگىمۇ يۇقۇپ قالىدۇ ، دەپ قورقۇپ ، ئۆلگەن بالىلىرىنىمۇ كۆممەي تاشلىۋېتىپ ، خۇددى ئار-قىسىدىن ئەزرائىل قوغلاپ كېلىۋاتقاندەك ، ئارقىسىغىمۇ قارىماي قاچقانكەن . شۇ قېچىشتا بەزىلەر خوتەن ، كېرىيە تەرەپكە ، يەنە بەزىلەر قۇمۇل تەرەپكە كەتكەنكەن . كېيىن كىشىلەر شۇ قېتىمدا ئابدالدا يۇز بەرگەن چېچەك ئاپىتى ھەم ئۈستىلەپ باسقان قۇرغاق-چىلىق ، قۇم ـ بوران ئاپىتىدىكى دەھشەتلىك مەنزىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ نۇرغۇن قوشاق توقۇغانكەن . شۇ قوشاقلارنىڭ بىرىدە ئېيتىلغان :

بۇلتۇرقۇ ئابدالداقى ،
شۇ قىيامەت دۇنيا ئىدى .
.....

دېگەن مىسرادا ئابدالدا يۇز بەرگەن ئاشۇ بالايىئاپەت ئەسلەنگەن .

ئوماق بىلەن ئۆردەك : «ئالىباي ئاقساقالنىڭ بىزنى ئوۋدىن تېزرەك قايتىسىكەن دېيىشى ، بەلكى بىزنى كېسەل ئاپىتى يېگى مەھەللە — ئوماقنىڭ تاختىسىغا يېتىپ كەلگۈچە ئامالىنى قىلىۋال-مىسكەن ، دېگەن ياخشى نىيىتىدۇ » دەپ ئويلىشىپ ، چارىغا كىرمەي چىكە سوقۇپ مېڭىپ ، ئۇدۇل ئۆيىگە كەتمەكچى بولدى . «قاچقانغا

ياناشقان» دېگەندەك ، چارىنىڭ دائىرىسىدىن چىقماي تۇرۇپلا ئالدىباي ئاقساقال بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى .

— ھە ، ئوماق ، چارىغا كىرمەي ياناپ مېڭىشىڭلار مەندىن قاچقىنىڭلارمۇ ياكى تۇنقان ئىلۇەسۇنلىرىڭلارنى قۇداڭ تۇلەمخاندىن قاچۇرغىنىڭلارمۇ ؟ — دەپ سورىدى ئالىباي ئاقساقال .

ئوماق ئىتتىكلا :

— ئۇنداق ئەمەس ، بالىلاردىن ئەنسىرەپ ئالدىراپ مېڭىۋاتىدۇق ، — دەپ جاۋاب بەردى .

— بالىلاردىن ئەنسىرىگۈدەك نېمە ئىش بوپتىكەن ؟

— كۇزلەك تەرەپتە ياۋا چېچەك تارقىلىپتۇ ، دەپ ئاڭلىدۇق .

— بۇ قايسى شۇم ئېغىزنىڭ تاپقان جەمەسى ، مەن تېخى ئالدىنقى كۇنى تىكەنلىككە بېرىپ ناسىرىبەگ بىلەن كۇرۇشۇپ قايتىشىمدا كۇزلەكتە يېرىم كۇن تۇرۇپ ئۇنتۇم ، ھېچقانداق كېسەلنىڭ گېپى يوققۇ .

ئوماق بىلەن ئۇردەك بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قالدى .

— ئۇنداق بولسا ، سەن نېمىشقا بىزنى تېزرەك قايتىسكەن دېدىڭ ؟ — ئوماق ئەجەبلىنىپ ئالىباي ئاقساقالدىن سورىدى .

— ھە ، بۇ گەپنى ئۇيدە قىلىشايلى . ۋوي ،— ئالىباي ئاقساقال ئوماقنىڭ مۇرىسىگە تىكىلىپ قېلىپ سورىدى ، — بۇ مىلتىقىنى نەدىن ئالدىڭ ؟

— ھېلىقى ئەجنەبىي ھېيدىن بەردى .

— سىلەر ئۇ سەپسىن تۇرە بىلەن كۇرۇشتۇڭلارما ؟

— سەپسىن تۇرە ؟

— ھە ، بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا : «سەپسىن تۇرە» دەپ ئات قويۇۋالدى .

— مۇنداق دېگىن ، بىز ئۇنىڭ بىلەن يېڭىكۇلدە كۇرۇشۇپ قالدۇق .

— ئۇ بۇ قېتىمقى سەپىرى ھەقىدە سىلەرگە گەپ قىلمىدىمۇ ؟

— ياق ، ھېچنېمە دېمىدى .

— يۇرۇڭلار ، بىزنىڭ ئۆيگە بارايلى .

ئالىباي ئاقساقال ئېتىنىڭ بېشىنى چارا تەرەپكە بۇراپ ماڭدى . ئوماق بىلەن ئۆردەك : «ئاقساقالنىڭ نېمە گېپى بار بولغىيتى» دېگەندەك ، بىر ـ بىرىگە قاراپ قويۇپ ، ئاقساقالنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى .

ئوماق بىلەن ئۆردەك ئاتلىرىنى تۇلەمخانىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى لاشكىغا باغلىۋېتىپ ، ئۇۋلاپ كەلگەن ماللىرىنى يۇلغۇن ، توغراق شاخلىرى بىلەن قاشالانغان هويلىغا ئەكىرىپ قويۇپ ، ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە كىردى .

— «سەپسىن تۆرە» بىزدىن ئۆزىگە ئوبدان بىر يول باشلىغۇچى تېپىپ بېرىشنى سورىغانىدى ، بىز ئۆردەكنى لايىق كۆردۇق ، — دېدى ئاقساقال چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ .

ئۆردەك ئاتىسىغا قارىدى .

— ئۆتكەن ئايدا خودانگىرۇ : «ئەمدى لوپ — كۆنچىدە ناھىيە قۇرۇلۇپ هاكىم بار بولدى . بۇنىڭدىن كېيىن هاكىم ئىجازەت قىلمىغۇچە ، ئەجنەبىيلەرگە هەرقانداق كىشىنىڭ يول باشلىغۇچى بولۇشىغا بولمايدۇ» دېگەنىدىغۇ ، — دېدى ئوماق .

— ئۇ ئىككى ئاينىڭ ئالدىدىكى گەپ بولسا ، بۇ هازىرقى گەپ ، — ئالىباي ئاقساقال ئوماققا قاراپ كۇلۇمسىرەپ دېدى ، — «هەر كۇننىڭ بۇلۇتى ئوخشىمايدۇ» دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ ؟

ئوماق ئاقساقالنىڭ گېپىنى چۈشىنەلمەي ، ئۇنىڭغا قارىدى .

سۆزىن هېيدىن قەشقەردە بۇ قېتىمقى سەپىرىگە لازىملىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ جىددىي تەييارلىق قىلىپ يۇرگەن گۇاڭشۇيىنىڭ 25 ـ يىلى[1] لوپ ـ كۆنچىدە «شىنجىڭ» ناملىق ناھىيە قۇرۇلۇپ ، شۇ يىلى 7 ـ ئايدا چىن يەنسەن ناھىيىنىڭ تۇنجى هاكىمى بولۇپ هاكىملىق كۇرسىدا ئولتۇردى . خودانگىرۇ هاكىمنىڭ ۋەكىلى بولۇپ پۇتۇن ناھىيىنى ئايلىنىپ چىققانىدى . ناسىر ـ

---

① گۇاڭشۇينىڭ 25 ـ يىلى — مىلادىيە 1899 ـ يىلى .

بەگ تەۋەسىدىكى ئاقساقال ، بەگلەرنى تىكەنلىككە چاقىرتقۇزۇپ ، ھاكىمنىڭ ياج ـ سىلىق توغرىسىدىكى تۈنجى پەرمانىنى يەتكۈزۈپ بولۇپ ، ئوماق ئېيتقان ھېلىقى گەپنى تاپىلاپ تەكىتلىگەنىدى . لېكىن ، ئۇچ كۈننىڭ ئالدىدا ناسىربەگنىڭ ئۆيىدە ناسىربەگ ، ئالىبەي ئاقساقال ، خودانىگىرۇلار بىلەن سۆھبەن ھېدىن ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان پاراڭدىن ئوماقلارنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى .

سۆھبەن ھېدىن گەپنى توغرىلا قىلىپ :

— ئوماق ياشىنىپ قاپتۇ ، ئۆردەكنى ماڭا يول باشلىغۇچى قىلىپ بەرسەڭلار ، — دېدى .

ناسىربەگ بىلەن ئالىبەي ئاقساقال خودانىگىرۇغا قارىدى . خودانىگىرۇ خودىدى تىل قىسىنچىلىقى باردەك ئۇدۇق ـ بۇدۇق بولۇپ گەپ قىلالماي تۇرۇپ قالدى . دېمىسىمۇ ئۇنىڭ بىلەن ئىشتا بولىدۇ ، بولمايدۇ ، دەپ ئۆزۈپ بىرنېمە دېمىكى تەس ئىدى . سۆھبەن ھېدىن شۆھبەت بولغىنى بىلەن ئۇنىڭغا ئارقا تىرەك بولۇۋاتقانلارنىڭ كىملىكى ، ھازىرمۇ زو زۇڭتاڭ ـ لىيۇ جىنتاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر بۆلەك ئوزۇق ـ تۇلۇك تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقانلارنىڭ كىملىكى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . «كىچىك ئىش»نى دەپ چوڭ ئىشقا تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشقا بولمايتتى . «ئەتراپىنى ئايلىنىدىكەن ، كۆرىدىكەن ، ئۆلچەيدىكەن . بەزى خارابلىكلەردىن ئەسكى ـ تۇسكى بىرنېمىلەرنى يىغىپ ئەكېتىدىكەن شۇ . يەرنى ، قۇملۇقنى ، دەريا ، كۆللەرنى كۆتۈرۈپ كېتەلەمتى... » خودانىگىرۇ شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى ، سۆھبەن ھېدىن خۇرۇم سومكىدىن بىرىگە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ، بىرىگە كۈمۈش يالتىلىغان ئىككى يانچۇق سائىتىنى چىقىرىپ :

— ئاددىي بولسىمۇ بۇ مېنىڭ سىزگە سوۋغام ، — دەپ كۈمۈش يالتىلغان سائەتنى خودانىگىرۇغا بېرىپ ، — بۇنى چېن ھەزرەتكە ئالغاچ بېرىڭ ، — دەپ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن سائەتنى بەردى .

خودانىگىرۇ ئۆزىگە بېرىلگەن سائەتنىڭمۇ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بولمىغىنىدىن كۆڭلى بىرقىسما بولغاندەك قىلسىمۇ ، چېن

هاكىم بىلەن ئۆزىنىڭ مەنسەپ دەرىجىسىنى خىيال قىلىپ يەنە قانائەت تاپتى .

— رەھمەت ، بۇنداق قىلىش كەتمەيتتى ، — دېدى . ئۇ ھەجەيمۇدى ، شالاڭ ، سېرىق چىشلىرى كۆرۈنۈپلا قالدى .

— بۇ سىلەرگە ، — سۆزىن ھېدىن سومكىسىدىن ئىككى قەلەمتىراچ چىقىرىپ ناسىربەگ بىلەن ئالىباي ئاقساقالغا بىردىن بەردى . ئۇ بۇ قەلەمتىراچلارنى قەشقەردىن سېتىۋالغانىدى . قەلەمتىراچنىڭ ساپىقىنىڭ ئېسىللىقىغا خوجانگىرۇنىڭ كۆزى چۈشۈپ قاراپلا قالدى .

— جانابلىرىغىمۇ بىرنى بېرەي ، — سۆزىن ھېدىن شۇنداق دەپ ، سومكىسىدىن ھېلىقىغا ئوخشاش قەلەمتىراچتىن بىرنى چىقىرىپ خوجانگىرۇغا بەردى .

ئىككى سۆزىنىدىن خوجانگىرۇنىڭ ئاغزى قۇلىقىغا يەتكەندەك بولدى...

— خوجانگىرۇ سېنىڭ ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى بولۇشۇڭغا قوشۇلدى . سۆزىن ھېدىنغا سەندەك يولۋاس ئالدىغىمۇ ئېتىلىپ بارالايدىغان قورقماس ، جىگەرلىك ھەم قۇملۇقنىڭ كۆپ يېرىنى بىلىدىغان ئادەم كېرەككەن ، — دېدى ناسىربەگ .

— ئۇ بۇ قېتىم نەگىچە بارىدىكەن ؟ — ئۆردەك سورىدى .

— ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ بۇ قېتىم يېڭىكۆلدىن يولغا چىققىنىچە قۇملۇقنى توغرىسىغا كېسىپ ، چەرچەنگە بېرىپ قايتىدىكەن . سەن ئالتۇنتاغقا بىر قېتىم بارغانمۇ ؟

— ئالتۇنتاغقا بارغان ، ئەمما چەرچەنگە بارمىغان .

— ئالتۇنتاغقا بارغىنىڭ چەرچەنگە بارغىنىڭ شۇ . تاغنى قارا كۆرۈپ كۈنپېتىشقا مېڭىۋەرسەڭ ، چەرچەنگە بارسەن .

— قاچان ماڭىدىكەن ؟

— كۆپ بولسا بەش كۈندىن كېيىن ، ئۇ ھازىر ساڭىلا قاراپ قالدى .

خوجانگىرۇمۇ ، بەگ ، ئاقساقالمۇ بارغىن دەۋاتسا ، ئۇ نېمىمۇ دېيەلەيتتى ، ئۆزىمۇ ئەتراپىنى ئايلىنىشقا ، كۆپنى ، جايلارنى كۆرۈشكە ھېرىس بولغاچقا ، ئۆردەك «ياق» دېمىدى .

5

قۇملۇقنىڭ 12 ـ ۋە 1 ـ ، 2 ـ ئايلىرىنىڭ سوغۇقى سۆڭەك-تىن ئۆتۈپ ، جانىنى چاقىدۇ . بۇ كۈنلەردە ، كېچىسى قۇم مۇزنىڭ ئۆزى بولىدۇ . مۇشۇ بىر ھەپتىدىلا دەريانىڭ قارىسى تۇگەپ ، ئىككى تەرەپتىكى مۇز تۇتىشىپ كەتتى . مۇزدىن ، قۇمدىن ئۆرلە-گەن سوغۇق ھاۋانىڭ سوغۇقى بىلەن قوشۇلۇپ ، تېمپېراتۇرىنى نۆلدىن ئوتتۇز نەچچە گرادۇسقا تۆۋەنلىتىۋېتەتتى . سۇگەتتاغ تە-رەپتىن ئۇرۇپ تۇرغان غۇر ـ غۇر شامال ، بىر سوغۇقنى ئىككى قىلىۋېتەتتى .

ھەممە تەييارلىق ئاخشاملا تەقلەپ قويۇلغاندى . سۇۋېن ھې-دىنىنىڭ ئون ئاتلىق ، ئون بەش تۆگىلىك ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپ-پىسى ئالدىنغانلىرىنى ئېلىپ ، قويىدىغانلىرىنى قويۇپ ، ئەتىگەن سونۇردىلا يولغا ئاتلاندى . ئاخشام بۇلارنىڭ ھەربىتىگە ئۆزلىرى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغاچقىمىكىن ، بۇ يەردىكى كە-شىلەرنىڭ بەزىلىرى ئۆز ئىشى بىلەن بەند بولسا ، بەزىلىرى پەرۋا-سىزلىق بىلەن قاراپ تۇرۇشقاندى ، مانا ئەمدى قاق سەھەردىكى قەھرىتان قىش ھاۋاسىدا كولىدۇرمىلارنىڭ بىوم ـ بوغۇق ، ئوچۇق ـ جاراڭلىق ئاۋىلاش سۇرلۇك ئۇنلىرى كىشىلەرنىڭ دىققە-تىنى تارتىپ ، ئۇلار ئۆي ـ ئۆي ، ساتما ، كەپىلىرىدىن چىقىشىپ ، ئۇزۇن بىر قاتار سەپ بولۇپ تۆۋەن تەرەپكە[1] كېتىۋاتقان «كارۋان» غا قاراپ تۇرۇشاتتى . بېشىغا تۇلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن چاپۇش ، ئۇچىسىغا چەچكەن ئۇستىدىن ئىچىگە پاخلان تېرىسى ئېلىنغان ئۇچۇ ، پۇتىغا قۇيما كىگىز پايپاق ئۇستىدىن بوز رەڭ كۆن ئۆتۈك كىيگەن ئۆردەك گويا مۇشۇ كارۋاننىڭ خوجايىنىدەك سەپنىڭ ئال-دىدا كېتىۋاتاتتى . ئۇ ھازىر ھەقىقەتەن سۇۋېن ھېدىنىنىڭ يول باشلىغۇچىسى بولغانىدى . ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ماڭغان سۇۋېن ھې-

---

① تۆۋەن تەرەپ ـــ جەنۇب تەرەپ .

دىن بۇلغۇن تېرىسىدىن قۇلاقچا ، ئۇچىسىغا يەنە شۇ رەڭدىكى بۇلغۇن تېرىسىدىن ياقىلىق قويغان ئۇزۇن خۇرۇم پەلتو ، پۇتىغا ئېگىز قونچلۇق ئۆتۈك ئۈستىدىن سېپتا قۇيۇلغان كىگىز كالاچ كىيىۋالغانىدى . ئۇ كىگىز كالاچنى يەركەندە ئۇنى ئۇزاتقىلى كەلـگەن پېتروۋسكىينىڭ بىر ئادىمىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن سېتىۋالـغانىدى . باشقىلارمۇ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ قىشتىكى قۇرغاق شامالـلىق ، زەھەردەك ئاچچىق سوغۇقىغا لايىق كىيىنىشكەنىدى .

— مۇزنى مۇنچىۋالا جىق ئېلىۋالغۇچە ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېمەكـلىك ئېلىۋالساق بولماسمىدى ؟ — دېدى شىركىن ئالدىدا كېتىۋاتـقان سىنوفقا .

— سەن بىلمەيسەن ، — سىنوف بىلىۋالغىنى بويىچە دەپ بەرمەكتە ، — بۇ لوپلۇقلارنىڭ يېدىغىنى قارىماققا بەك ئاددىي بولغىنى بىلەن ، ئـازراقلا يېسەڭ قورسىقىڭ توپىدىكەن ھەم تېز ھەزىم بولىدىكەن ، ھـەم قورسىقىڭنى ئاچۇرمايدىكەن .

سۆزىن ھېدىن ئېكسپېدىتسىيىدە لازىم بولىدىغان نەرسە ـ كېرەك تەييارلىقلىرىنى شۆبىتسىيىدىلا تەقلەپ بولغانىدى . ھـەر خىل سىزىش ـ ئۆلچەش ئەسۋابلىرى ، تۆت پۇتلۇق سۇرەت تارتىش ئاپپاراتى ، مىلتىق ـ تاپانچا ، ئوق ، رەسىم سىزىشقا كېرەك بولـىدىغان ماتېرىياللار ، لوپ كۆلىگە بارغاندا ئىشلىتىدىغان قاتلىنىدىـغان قېيىق ، چېدىر ۋە يەرلىك كىشىلەرگە بېرىلىدىغان سوۋغا ـ سالاملىقلار بولۇپ يىگىرمە ئوچ ساندۇقلۇق يۈك بولغانىدى . رەـسىم پىلىونكىسىدىنلا ئىككى مىڭ پارچە بار ئىدى . يەتتە ئادەم رۇسىيە چېگراسىدىن يىگىرمە سەككىز ئات ـ قېچىر بىلەن ئۆتكەـنىدى ، يىگىرمە ئاتنى قەشقەردە قالدۇرۇپ ، ئون بەش تۆگە سېتىـۋالغانىدى . يېڭىكۆلدە ئۆردەكتىن باشقا يەنە تۆگىلەرگە قارايدىغانغا ئېتى بىلەن ئىككى ئادەم يالـلىۋالدى . بۇ سەپەرگە ئارتۇقچە دەپ قارالغان نەرسىلەرنى ئالىباي ئاقساقالغا ئامانەت قالدۇرۇپ ، ئالتە تۆگىگە مۇز ، بەش تۆگىگە ئات ـ قېچىر ، تۆگىلەرگە بوغۇز ، ئىككى تۆگىگە چېدىر ، ئۈچ تۆگىگە ئون ئادەمنىڭ يېمەكلىكىنى

ئارتقاندىن باشقا ، ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ يوتقان ـ كۆرپىسى بىلەن ئوچ كۈنلۈك يېمەكلىكىنى ئاتلىرىغا غانجۇغلىۋالغانىدى .

شىركىن ئاتنىڭ تىزگىن تاسمىسىنى بىلىكىگە ئوتكۈزۈۋېلىپ ، ئىككى قولىنىڭ بارماقلىرىنى قاتتىق ئىشقىلاپ تۇرۇپ سوئالىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى :

— سۇبىنىڭ بۇ سەپىرىدىكى مەقسىتىنى بىلەلمىدىمغۇ ، نېمە قىلماقچىدۇ ؟

— تەكلىماكان قۇملۇقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىمىز ، دېدىغۇ .

— قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ نېمىگە ئېرىشىدىكەنمىز ؟

— نېمىگە ئېرىشسىمۇ ئۆزى ئېرىشىدۇ ، بىز دېگەن يالالانما ھەمراھ شۇ .

— سەنمۇ «ياخشى ھەمراھ» دېگەن نامغا ، مېدالغا ئېرىشىپ سەنغۇ ؟

«ياخشى نام ، مېدالمىش» سىنوف ئىچىدە ئۆزىگە ئۆزى شۇنداق دېدى ، بۇ ئۇنىڭ ئىچىدە غودۇكشىغىنى ئىدى . سۇبىن ھېدىنگە تەرەپ ـ تەرەپتىن ، ئوستىلەپ ـ ئوستىلەپ كېلىۋاتقان شان ـ شۆھرەت ، مۇكاپاتلار ، ئىئانە ـ ياردەم پۇللار ، يازغان كىتابلىرى ئۈچۈن بېرىلىۋاتقان قەلەم ھەققى ، پۇللار ـ ئاقچىلار سىنوفنىڭ كۆزىنى قىزارتىپ ، ھەستىنى قوزغاپ قويغانىدى . سۇبىن ھېدىن ئۇنىڭ قارىشىدىن ، كۆزىدىن ئىچىدىكىنى بىلىۋالغاندەك :

— ھازىرقى پۇللىرىمىنىڭ ھەممىسىنى نۆۋەتتىكى ئېكسپېدىتسىيىگە سەرپ قىلماقچىمەن . شۇڭا ساڭا توختامدىكىدىن باشقا پۇل بېرەلمەيمەن . بۇ سەپىرىمدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، سېنى ئوبدان رازى قىلىمەن ، — دېگەندە ، سىنوف «ئىشتانغا چىققان كۆڭۈلگە ئايان» دېگەندەك ، ئۆزىنىڭ ئويىدىن ئۈيۈلۈپ ۋىللىدە قىزىرىپ كەتكەنىدى .

ھازىر يەنە ئۇ : «ئېرىشسىمۇ ئۆزى ئېرىشىدۇ» دەپ قويغىنىغا

پۇشايمان قىلىپ قالدى . چۈنكى ، سۈيۈنگا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈ-چۈن شىركىتىنى بۇ گەپنى ئۇنىڭغا دەپ قويمايدۇ ، دېگىلى بولمايتى . قەشقەردە سىنوف ئۇنىڭ بىر ئىشتا سۈيۈن ھېدىنگا چېقىمچى-لىق قىلىۋاتقىنى قۇلىقىغا كىرىپ قالغانىدى . چېقىمچىدىن پاناھ بەر ، تەڭرىم !...

سۈيۈن ھېدىنىنىڭ ئارزۇسى چوڭ ياغاچ قېيىق ۋە قاتلىما يەل قېيىق بىلەن تارىم دەرياسىدا ئۇزۇپ بېرىپ ، لوپ كۆلىنى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ھەمراھ كۆللەر بىلەن قوشۇپ ئەتراپلىق ، ئۇزۇل - كېسىل تەكشۈرۈپ - ئۆلچەپ چىقىش ئىدى . دەريا مۇز تۇتۇپ كەتكەچكە ، كېمىلىك بېرىشقا مۇمكىن بولماي قالدى . مۇزنىڭ ئېرىشىنى كۈتۈپ تۇرسۇنمۇ ؟ بۇمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ۋاقىتنى ھەپتە ، كۈنلەپ ئەمەس ، سائەتلەپ ھېسابلاپ ئۆتكۈزىدىغان سۈيۈن ھېدىنگا كۈتۈپ تۇرۇش چەككە مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئۇ بارلىق ، جۈملىدىن ھەرقانداق چوڭ ئىشلار ، ئۇلۇغ نەرسىلەر شۇ بىلىنمەس قىسقىغىنا ۋاقىت زەررىسىدىن باشلىنىپ ، چەكسىز ھاياتىيلىققا ئىگە بولىدۇ ، دەپ قارىغۇچىلاردىن بولغاچقا ، ۋاقىتنى چەككە بوش ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمىدى . قانداق قىلىش كېرەك ؟ سۈيۈن ھېدىن ئويلانغاچ دۇنيادىكى جاپالىق ئىزۇن سەپەرچىلەرگە دائىر خا-تىرىسىنى ۋاراقلاپ كۆرۈۋېدى ، جۈڭگو راھىبى فاشىيەن مىلادىيە 400 - يىلى تۇنجى بولۇپ بۇ قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپتۇ . ئالتە يۈز يىلنىڭ ئالدىدا ئىتالىيىلىك ماركوپولو ئادرىياتىك دېڭىز سا-ھىلىدىكى سۇ ئۈستى شەھىرى — ۋېنېتسىيىدىن چىقىپ ، جەنۇبىي يېپەك يولى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقىنى ياقىلاپ مېڭىپ ، دۇ-خان[1] ئارقىلىق خانبالىق[2] تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ . شۇنىڭدىن ھا-زىرغىچە بىرەر ياۋروپالىق بۇ قۇملۇقنى توغرىسىغا بېسىپ باقماپ-تۇ . «مەنمۇ ئۇ قىلغان تەۋەككۇلچىلىكنى قىلىپ باقاي ، لېكىن مەن ئۇنىڭ ئىزى بىلەن ماڭمايمەن . باشقىلارنىڭ ئىزىغا دەس-

---

① دۇخان — لوپنۇرلۇقلار دۇڭخۇاڭنى «دۇخان» دېگەن نامدا ئاتايدۇ .
② خانبالىق — پېيجىڭ .

سىسەك ، ئۆز ئىزىك چىقمايدۇ» . سۆبىن ھېدىن شۇلارنى ئويلىدى ـ دە ، خۇرۇم سومكىسىدىن جۇڭگو خەرىتىسىنى چىقىرىپ ، تەكلىماكان قۇملۇقىغا سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى .

— مانا ، مانا ، — سۆبىن ھېدىن ھاياجانلىنىپ كېتىپ ئاۋازدىنىك چىقىپ كەتكىنىنمۇ سەزمەي قالدى . ئۇ خەرىتىدىكى ئۆزى بەلگە قىلىپ قويغان يېڭىكۆلدىن باشلاپ كۆرسەتكۈچ بارمىقىنى ئۇدۇل سۇرۇپ ‹چەرچەن› دەپ خەت بىلەن كۆرسىتىلگەن توچىكىغا ئەكېلىپ ، — بىز مانا مۇشۇ يۆنىلىش بويىچە ماڭىمىز ، — دېدى .

ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان سىنوف بىلەن فېڭشى ، ئىسلامبايلار خەرىتىگە ئېڭىشىپ قاراشتى .

— ئارىلىقتا قۇملۇقتىن بۆلەك بىرەر ئېقىنمۇ يوق ئىكەن ، سۇنى قانداق قىلىمىز ؟ — فېڭشى سورىدى .

— ساندۇقلارغا مۇز قاچىلىۋالىمىز...

مانا بۇگۈن سەپەرنىڭ سەككىزىنچى كۈنى . ئالتىنچى كۈندىن باشلاپ بۇلار ئوتسىنىپ باقمىدى . چۈنكى ، ئوچ كۈندىن بۇيان جەزىرە قۇملۇقتا يېڭىنە ـ بىگىز چاغلىق ياغاچ ، بىرەر قۇلاقلىق بولسىمۇ ئوت ـ خەس يولۇقمىدى . مۇزدەك سوغۇق قۇمدا يېتىش مۇمكىن بولمىغاچقا ، ئات ، تۆگە ئۇستىدە دىم ـ دام ئۇخلاپ كۆزلىرىنىڭ ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىشتى ، قورسىقى ئاچسا بېلىق پوستىلىقى قۇيمىسىدىن بىر ـ ئىككى كېسىم ياكى ئوجۇل ـ جىگدە تالقىنى بۇلمىقى قاتمىسىدىن بىرەر پارچە يەۋالاتتى ـ دە ، مۇزدىن قاقچىلىك چېقىپ ئاغزىغا سېلىپ شۇمەيتتى .

بۇلار بۇگۈن سەھەردىلا ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۇستىگە چىقىپ قالدى . ئۇلار تاڭ قاراڭغۇسىدا بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ قۇيرۇقى ئۇستىگە چىقىپ قالغىنىنى بىلەلمىگەنىدى ، مېڭىپ ـ مېڭىپ ئۆرلەۋېرىپ ، قۇملۇقنىڭ يار لېۋىگە كېلىپ قالغانىدى .

— ئاۋۇ نېمە ئاق ! — شىركىن شۇنداق دېيىش بىلەن تەڭ ، ئېتىنىڭ ئالدى بىر پۇتى پەسكە سىيرىلىپ كېتىپ ئېڭىشىپ

قالدى ، تۇيۇقسىز ئولتۇرغان شىركىن ئاتنىڭ بېشىدىن ھالقىپ چۈشۈپ ، دوملىغىنىچە ئېگىز قۇم دۆڭىسىنىڭ يېراق بىر يېرىگە بېرىپ توختىدى . ئارىلىقىنىڭ يېراقلىقىدىن قۇم دۆڭىسىدىكىلەرگە ئۇ كىچىك بىر تەكشىدەك كۆرۈنەتتى . ئۇنى دەرھال يۆلەپ تۇرغۇزۇۋالمىغاندا ، بۇنچە ئېگىز قۇم دۆڭىسىدىن دوملاپ چۈشكۈچە خۇددىنى يوقاتقان شىركىن قۇمدا ياتقىنىچە توڭلاپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى .

ئۆردەك ئېتىدىن چۈشۈپ گەپمۇ قىلماي چۈلۈڭۈرنى ئىسلامباي-غا تۇتقۇزۇپ قويدى ، بېلىدىن بەلۋېغىنى يېشىپ ، جۇڭىسىنىڭ ئىككى پېشىنى چىڭ تارتىپ كىرىشتۇرۇپ ئۆتكۈزۈپ ، ئۇستىدىن بەلۋېغىنى قايتىدىن چىڭ باغلىدى ، قۇلاقچىسىنى ئۇستىدىن بې-سىپ چۆكۈردى ، ئاندىن پەسكە بىر قارىۋېتىپ ، قۇم دۆڭىسىدىن يىلان باغرى شەكلىدە يۇگۈرۈپ پەسلەپ كەتتى . ئۇ گاھىدا تىزلە-نىپ قالسا ، گاھىدا يېنىچە بولۇپ سىيرىلىپ كېتەتتى ، يەنە بىر ئامالاپ ئۆرە بولۇپ يۇگۈرەتتى... ئۆردەك ئاخىر شىركىنىڭ يېنىغا يېتىپ باردى . تاڭ تولۇق سۈزۈلۈپ كەتمىگەچكە ، ئۇنىڭ نېمە قىلىۋاتقىنىنى ئېنىق كۆرگىلى بولمايتتى . ئۇنىڭ قىمىرلاۋاتقانلىقىنىلا غۇۋا ئىلغا قىلغىلى بولاتتى . بىر كەمدە ئۇنىڭ بىرنېمە-لەر دەپ توۋلىغان ئۇنىلا ئاڭلاندى .

— ئۆردەك نېمە دەيدۇ ؟ — سۈۋېن ھېدىن ئەترايىدا تۇرغان-لاردىن سورىدى . ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇ جىددىيلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى .

— دەرھال پەسكە چۈشۈڭلار دەيدۇ ، — دېدى تۆگىگە قارىغۇ-چىلارنىڭ بىرى . ئۇنىڭ ئىسمى سالقىنباي ئىدى . ئۇ يېڭىكۆللۈك بولۇپ ، ئۇستا تۆگىچى ھەم قۇملۇق سەپىرىگە پۇختا ئادەم ئىدى . يېشى قىرىق بەشلەردە بولسىمۇ ، تېخى قىرىققا بارمىغاندەك كۆرۈ-نەتتى . يەنە بىرىنىڭ ئىسمى نۇر بولۇپ ، ئەمدى يىگىرمە بەش ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان يىگىت ئىدى ، ئۇستىخانلىق ھەم ساقال-لىق بولغاچقا ، قارىماققا ئوتتۇز ياشتىن ئاشقاندەك كۆرۈنەتتى .

كىشىلەر ئۇنى نۇرەك ، دەپ چاقىراتتى ، ئىشتا پۇختا ، لېكىن كەم سۆز ، گىزى ئېغىرراق ئىدى .

سالقىنباي نۇرەككە :

— سەن بۇلارنى قۇم دۆۋىسىنىڭ ئەپلىك بىر يېرى بىلەن باشلاپ چۈشۈر ، مەن ئۆردەكنىڭ يېنىغا باراي ، — دەپ قويۇپ ، يۈكى يەڭگىلرەك تۆگىدىن بىرنى يېتىلەپ ، قۇم دۆۋىسىدىن يانبا-غىرلاپ پەسلەپ چۈشۈپ كەتتى .

ئۆردەك شىركىنىنى بىر ياندىن توۋلاپ ، بىر ياندىن خېلى سىلكىشلىسىمۇ ، ئۇ بىرنېمىلەرنى دەيتتىيۇ ، ئورنىدىن تۇرىدىغان ماجالى يوقتەك ئىدى ، ئېگىز قۇم دۆۋىسىدىن دومىلاپ چۈشكۈچە خېلى سوقۇلۇپ ھەرەج تارتقانلىقى ئېنىق ئىدى . ئۆردەك ئۇنى دەس كۆتۈرۈپ تۇرغۇزۇپ تۈتۈپ تۇردى ، تۈتۈپ تۇرمىسا يىقىلىپ كېتىدىغاندەك ئىدى . ھەربىر قىلماي بۇنداق تۇرىۋەرسىمۇ ، زە-مىستان قىش ئەتىگىنىنىڭ ئاچچىق زەھەرىدەك سوغۇقىدا تىۋىلاپ قېلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى . ئۆردەك ئۇنى مۇرىسىگە ئالىدى - دە ، ئۇيان - بۇيان ئايلاندۇرغاچ سىلكىدى ، ھەربىر تەندۇردى ، بۇنىڭ ئۇنۇمى بولدى ، شىركىن پۇت - قولىنى ئاستا - ئاستا ھەربىر تەندۇرۇپ ئۆز تىلىدا بىرنېمىنى دېدى . ئۆردەك ئۇنى يەرگە دەسسىتىپ قويۇپ ، «ماڭ» دېگەننى قىلىپ ئۆزى مېڭىپ كۆرسە-تىپ ئىمالىدى . ئۇمۇ ئۆردەكنىڭ ئىشارىسىنى چۈشىنىپ ، پۇتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، ئىككى قولىنى سىلىپ مېڭىشقا باشلىدى . ئۇ-نىڭغا باشقىدىن جان كىرگەندەك بولدى .

سالقىنباي يېتىپ كېلىپ ، ئانچە ئۆتمەي سۆيۈن ھېدىنلارمۇ كەلدى . شىركىنىنىڭ ئۆرە تۇرغىنىنى كۆرۈپ ، سۆيۈن ھېدىنىنىڭ كۆڭلى جايىغا چۈشتى .

6

قۇياش قىزىل شارەك شەپەق ئارىسىدىن ئاستا - ئاستا ئۆر-لىمەكتە ، بېلىق قاسىراقلىرىدەك بىر - بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن

قۇم دۆۋلىرى ، كۆنگەي تەرەپتىكى يانباغىرلار چوغ رەڭ شەپەق نۇرىدا باشقىچە تۇس ئالماقتا .

— بايا سەن نېمىنى كۆرگەنىدىڭ ؟ — سۇئېن ھېدىن شىر-كىنىدىن سورىدى .

ئۇ ھازىر تولۇق ئەسلىگە كەلگەن بولۇپ ، تېخى ئۇجۇل تالقا-نى ئۇيۇتمىسىدىن بىر كېسىم يەۋالغانىدى .

— ئۇنىڭ كۆرگىنى مۇز ، — شىركىن ئېغىز ئاچقۇچە ئۆر-دەك جاۋاب بەردى .

شىركىننىڭ كۆرگىنى يەرگە ئاق خەسىدىن يوپۇق يېپىپ قويغاندەك كۆرۈنگەن ئانچە كەڭ ئەمەس ، سوزۇنچاق بىر نەرسە بولۇپ ، ئۇنىڭ نېمىلىكىنى ئويلىنىپ بولغۇچە ئاتتىن يېقىلىپ ، قۇم دۆۋىسىدىن دومىلاپ چۈشۈپ كەتكىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالغا-نىدى .

— مۇز !؟ ھېلىقى كۆرۈنگەن ئاق ، مۇزما ؟ — سۇئېن ھېدىن ھاياجانلىنىپ كەتتى . ئۇ ئاقنى ئۇمۇ كۆرگەن ، «ئاۋۇ نېمىدۇ ؟» دەپ باشقىلاردىن سوراپ بولغۇچە ، شىركىن ھېلىقىدەك بولۇپ ، ئۇنىڭ ئوي - خىيالىنى غەم - ئەندىشىگە ئايلاندۇرۇۋەت-كەنىدى .

ئۆردەك چوڭ ياشلىق ئوۋچىلاردىن : «چەرچەن دەرياسىنىڭ قۇملۇق ئېچىگە كىرىپ كېتىدىغان بەزى تارماقلىرى بەزى يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىپ ، يەنە بىر يەرلەردىن ئۆرلەپ چىقىپ ئېقىپ ، بىر يەرلەرگە بارغاندا يەنە سىڭىپ كېتىپ ، ئاخىر يوق بولۇپ كېتىدۇ» دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىغانىدى .

— سەن بۇرۇن بۇ تەرەپكە كېلىپ باققانمۇ ؟ — سۇئېن ھېدىن ئۇلاپ سورىدى .

— ياق ، كېلىپ باقمىغان .

— ئۇنداق بولسا ، نېمىشقا ئۇزۇپلا مۇز دەيسەن ؟

— مۇز بولمىسا ، قارمۇ ؟

سۇئېن ھېدىن ئۆردەكنىڭ بۇ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي قال-

دى . راست ، بۇ قۇملۇقتا مۇزدىن باشقا يەنە نېمە ئاق كۆرۈنمىدۇ ، قارمىكىن دېسە ، بۇ يىل قىش بولۇپ تېخى قار ياغقىنى يوق ، ھازىر قاراپ باقاي دېسە ، ئالدىنى قۇم دۆۋىلىرى توسۇپ تۇرۇپتۇ . سۆبەن ھېدىن ئۇ كۆرۈنۈشكە ئەجەبلەنمەكتە ئىدى . تۇرۇپلا پرژە-ۋالىسكىينىڭ تەكلىماكان قۇملۇقى توغرۇلۇق يېزىپ كېلىپ ، بۇ قۇملۇق ھەقىقەتەن ئاجايىپ سىرلىق ئىكەن ، ئادەم ئويلىمىغان ئىشلارغا ئۇچرايدىكەن . ئاڭلىشىمچە ، چوڭ قۇملۇق ئىچىدە باش - ئاخىرىنى بىلگىلى بولمايدىغان كىچىك ، ئۇزۇك - ئۇزۇك ئېقىنلار بار ئىكەن ، دېگەنلىرى ئېسىگە كېلىپ ، ھاياجانلىنىپ كەتتى . «سۇ بولغانىكەن ، ئەتراپىدىن چوقۇم ئوت قالىغۇدەك بىر نەرسە تېپىلىدۇ . ئوتتا ئىسسىنغاچ چاي قاينىتىپ ئىچۈالساق ، گۆشلىرىمىزنى ئىسسىتىپ يەۋالساق··· » سۆبەن ھېدىن شۇلارنى ئويلىۋىدى ، ئاغزىغا سېرىق سۇ كەلدى .

— ماڭايلى ، — دېدى ئۇ ، — ھاردۇقنىمۇ ئېلىۋالدۇق ، مۇز بار يەرگە بارايلى ، — ئۇ كېيىنكى گەپنى ئىشەنچ بىلەن ئېيتتى .

ئېگىز قۇم دۆۋىسىدىن قارىغاندا يېقىن كۆرۈنگەن بىلەن ، ئۇ يەرگە دامجۇق ۋاقتىغا يېقىن ئاران يېتىپ كەلدى . ھەممىسىنىڭ كۆڭلى يايراپ كەتتى . ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا ئەللىك قەدەمچە كەڭلىكتە ، خېلى يەرگىچە سوزۇلغان كرىستالدەك سۇزۇك ، كۆپ-كۆك مۇز پايانداز يېيىلىپ ياتاتتى . مۇزلۇقنىڭ ئىككى تەرىپى غۇچچىدە قويۇق يېكەن بولۇپ ، توزغاقلىرى توزۇپ كەتكەنىدى . مۇزلۇق ساھىلى چانقال ئارىلاش يۇلغۇنلۇق بولۇپ ، بەزى يۇلغۇن-لارنىڭ غولى ئادەمنىڭ يوتىسىدەك يوغان ئىدى .

سالقىنباي بىلەن نۇرەك ئات ، تۆگىلەرنى جايلاشتۇرۇپ ئوتقا قويۇۋەتتى ، قالغانلار تەرەپ - تەرەپتىن ئوتۇن يىغىپ كېلىشكە باشلىدى . ئۆردەكنىڭ دەپ بەرگىنى بويىچە ، ئىسلامباي ئون قەدەم ئارىلىق قويۇپ ئۇزارتىپ ئىككى يەرگە غولۇتمان يېقىۋەتتى ، ئان-دىن ئابدۇشنى قويۇپ ئاستىغا ئوت قالىدى . فېڭشى بىلەن سىنوف مۇزنى پارچىلاپ قازان - ئابدۇشقا ئودۇللۇق تاشلاپ تۇردى .

ھەممىسى ئىككى غولۇتمان ئوتتۇرىسىدا ئۆرە تۇرۇشۇپ راھەتلەنمەپ ئوتسىنىشقا باشلىدى .

— گۈلخانىنى نېمىشقا مۇنداق ياقىمىزكىن دېسەم ، ئالدى ـ ئارقىمىزدىن تەڭ ئىسسىيدىكەنمىز ئەمەسمۇ ، — دېدى ئىسلامباي .

— شۇنداق ، — دېدى فېڭشى ، — بولمىسا ئالدىمىزنى ئىسسىتساق ، ئارقىمىز مۇزلاپ ، ئارقىمىزنى ئىسسىتساق ، ئالدى تەرىپىمىز مۇزلاپ ، بۇنچىلىك ئىسسىمايتتۇق ، ئۆردەك ، بۇ ئۇسۇل بەك ياخشىكەن .

— قىشتا ئوۋغا چىقىپ تۇزدە قالساق ، مۇشۇنداق قىلىمىز ، — دېدى سالقىنباي .

— ئۇماچ پىشتى . كېلىپ ئىسسىقىدا ئىچىۋېلىڭلار ، — دەپ توۋلىدى گۈرۈپپىنىڭ ئاش ـ تامىقىغا مەسئۇل مۇلازىم .

ئۇنىڭ ئەتكىنى ئۇماچ ئەمەس ، ئۇجۇل ـ جىگدە تالقىنىغا بېلىق يېغى ئارىلاشتۇرۇپ چالغان تالقان بۇلمىقى ئىدى . بۇلماقنى قانداق چېلىشنى ئۇنىڭغا ئۆردەك ئۆگىتىپ قويغانىدى .

سۈبەن ھېدىن لوپ كۆلىگە قىلغان شۇ قېتىمقى سەپىرى جەريانىدا بۇنداق بۇلماقنى ئىككى ـ ئۈچ قېتىملا ئىچىپ ، بۇ تاماقنىڭ ئەتمەك ئاسان بولۇش بىلەن ئەۋزەللىكىنىڭ كۆپلۈكىنى بىلگەنىدى . بۇ قېتىمقى سەپىرى ئۇچۇن ئالىباي ئاقساقالغا دەپ يۇرۇپ ئازراق تالقان تەييارلىۋالغانىدى .

— سىنوف ، ئىسلامباي ، بىز ماۋۇ مۇزلۇقنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەپ كېلەيلى ، سايمانلارنى ئېلىۋېلىڭلار ، — دېدى سۈبەن ھېدىن .

— ئۇزۇتى يەتتە يۈز قەدەمدىن سەل ئاشىدىكەن ، كەڭلىكى قانچىكىن بىلمىدىم ، — دېدى ئوماق .

— يەتتە يۈز قەدەمدىن ئاشىدىكەن ؟ بۇنى قورسىقىدىن چىقىرىپلا دېدىڭ ـ ھە ؟

— ئىشەنمىسەڭلار ئۆزۈڭلار ئۆلچەپ بېقىڭلار .

سۈبەن ھېدىن ئۆردەك قارىسىغىلا گەپ قىلدى ، دەپ ئويلە-

دى . سىنوفنىڭ قولىدىن دۇربۇننى ئېلىپ ، ئارىلىق كۆرسەتكۈچ-
نى تەڭشەپ توغرىلاپ قويۇپ كۆزنىگە تۇتۇپ قارىدى . مۇزلۇق ئۇنى
بىر ئىلاھىي كۈچ قىسىپ - يىغىپ قويغاندەك ، ئۇنىڭ ئالدىدا
تۇراتتى . سۈبۈن ھېدىن ئارىلىق كۆرسەتكۈچكە قارىدى . كۆرسەت-
كۈچتە «تۆت يۈز...» دېگەن سان تۇراتتى . دۇربۇن پۈتۈن سانىنىلا
كۆرسىتىپ ، پارچە سان ئورنىغا كۆپ چېكىت چىقىرىپ تۇراتتى .
خۇددى ئۆردەكنىڭ «يەتتە يۈز قەدەمدىن ئاشىدىكەن» دېگىنىگە
ئوخشاش .

«ئۆردەكنىڭ بىر قەدىمىنى ئاتمىش سانتىمېتىر دېسەك ، يەتتە
يۈز قەدىمى قىرىق ئىككى مىڭ سانتىمېتىر ، يەنى تۆت يۈز يىگىرمە
مېتىر بولىدۇ» . سۈبۈن ھېدىن مۇشۇنداق ھېسابلاپ ، نەتىجىنىڭ
ئۆردەكنىڭ دېگىنىدەك چىققىنىغا ئەقلى يەتمەي ئەجەبلىنىپ ، ئەم-
دىلا كۆرۈۋاتقاندەك ئۆردەككە قاراپلا قالدى . ئۇنىڭ بۇ قارىشىغا
باشقىلارمۇ ھەيران قالدى . ئۇلار بىر ئۆردەككە قارايتتى ، ئۇنىڭ-
دىن كۆزىنى ئېلىپ سۈبۈن ھېدىنغا قارايتتى .

سۈبۈن ھېدىن ئۆردەكنىڭ يېنىغا كېلىپ ، ئۇنىڭدىن :

— ئۆردەك ، مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقىنىڭ يەتتە يۈز قەدەمدىن
ئاشىدىغانلىقىنى قانداق بىلدىڭ ياكى شۇنداقلىقىنى ئەسلىدە بىلەم-
تىڭىا ؟ — دەپ سورىدى .

ئۆردەك دەسلەپ : «بۇ ئەجنەبىي كۆك كۆز مېنى سىناپ بېقى-
ۋاتىدۇ ، — دەپ ئويلىدى ، يەنە تۇرۇپ ، — ئۇ ئاشۇ نېمىسى بىلەن
ئۆلچەپ ئۆگىنىپ قېلىپ ، بىزدەك قولى بىلەن ئۆلچەشنى بىلمەي-
دىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى .

— بۇنداق ئۆلچەيمىز ، — ئۆردەك ئوڭ قولىنى ئالدىغا ئۇدۇل
سوزۇپ ، باش بارمىقىنى ئېگىز چىقىرىپ ، قالغان تۆت بارمىقىنى
پۈكتى ، — ئوڭ كۆزىمىزنى يۇمۇپ تۇرۇپ ، باش بارمىقىمىزنى
بىز بىلمەكچى بولغان يەرنىڭ بىر جايىنى نۇقتا قىلىپ بەلگىلىۋال-
مىز ، ئاندىن قولىمىزنى مىدىرلاتماي ، يۇمغان كۆزىمىزنى ئېچىپ
سول كۆزىمىزنى يۇمىمىز . بۇ چاغدا ، باش بارمىقىمىز ئىلگىرىكى

نۇقتىدىن يۆتكىلىپ ، باشقا بىر نۇقتىغا توغرىلىنىدۇ . ئاشۇ ئىككى نۇقتا ئارىلىقىنى كۆڭلىمىزدە ئۆز قەدىمىمىز بويىچە قانچە قەدەم چىقىدىغانلىقىنى ئۆلچەپ ، ئاندىن ئۇنى ئون ھەسسىلەپ ، بىلـ مەكچى بولغان ئارىلىق چىقىدۇ . ئوۋچىلار ئۆزىمىز بىلەن ئوۋلۇق مال ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى مۇشۇنداق تېپىپ چىقىمىز ، — دېدى .

سۇۋېن ھېدىن ئۆرەكنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى . «ۋۇي ، — ئۇ ئىچىدە ئۆزىگە ئۆزى دېمەكتە ، — يىراق ئارىلىقنى دۇربۇن ئارقىلىق يېقىنلاشتۇرۇپ ئۆلچەش ئۇسۇلىنى بىز ياۋروپالىقلار كەشىپ قىلدۇق دېسەك ، ماۋۇلار ئۇنىڭ ئىپتىدائىي ئۇسۇلىنى ئاللىقاچان يارىتىپ بوپتىكەن ئەمەسمۇ !... » ئۇ يەنە نېمىلەرنى ئويلارتتىكىن ، خىيالىنى ئىسلامباينىڭ :

— مۇز ياقىسىدىكى قۇملۇقتا تۆگە ھەم باشقا ئاچا تۇياقلىق ھايۋانلارنىڭ ئىزى جىق ئىكەن ، — دېگەن ئاۋازى ئۇزۇپ قويدى .

سىنوف ، شىركىن يەنە باشقا ئىككى مۇلازىمەتچىمۇ تەڭلا :

— قېنى ، نەدە ؟ — دېيىشىپ كەتتى .

سۇ بولغانىكەن ، سۇنىڭ ئەتراپىدا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بولۇشى تۇرغانلا گەپتۇ .

— بولدى ، باشقا خىياللاردا بولماي ، ئارىمىڭلىنى ئېلىڭلار ، نەرسىلىرىڭلارنى رەتلىۋېلىڭلار ، — دېدى سۇۋېن ھېدىن ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ .

ئۇنىڭچە ، دەشت قۇملۇق ئىچىدە مۇز ـ سۇنىڭ بولۇشىنىڭ ئۆزىلا بىر مۆجىزە ، يەشمەك قىيىن بولغان بىر سىر ئىدى . شۇڭا ئۇ بۇ مۆجىزە — بۇ سىر ئۇستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارماقچى ھەم بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونماقچى بولدى .

سۇيى بار ، ئوتى بار ، قالايىدىغانغا ئوتۇن ـ ياغچى بار بۇنداق ياخشى يەردە قونىدىغانلىقىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرى قەۋەت خۇش بولۇپ كەتتى ـ دە ، كېچىچە قالايىدىغانغا ئوتۇن يېغىشقا كىرىشتى .

چۇشلۇككە ئازراق گۆش ، ئازراق قاق بېلىق پىشۇرۇپ يەپ ، سۈيىگە بۇلماق چېلىپ ئىچمەكچى بولۇشتى . ئاڭغىچە سۆھبەتدىن سىنوف بىلەن ئىسلامباينى ئېلىپ ، ئالدى بىلەن مۇزدىن سۇلاق ئېچىپ ، سۇنماڭ چوڭقۇر - تېيىزلىكىنى ئۆلچەپ ، ئاندىن يېقىن ئەتراپىنى ئايلىنىپ كەلمەكچى بولدى . ئۇلارغا ئۆزلۇكسىز فېڭشى قوشۇلدى . مۇزلۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن سۇلاق ئېچىپ تەكشۈرۈۋىدى ، مۇزنىڭ قېلىنلىقى ئوتتۇز ئۇچ سانتىمېتىر ، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى قىرىق بەش سانتىمېتىر چىقتى . مۇزلۇقنىڭ ئىككى بېشى بىلەن ئىككى يېنىدىنمۇ سۇلاق ئېچىپ تەكشۈرۈۋىدى ، ئوتتۇرىسى بىلەن ئىككى بېشىنىڭ ئوي - تېيىزلىق پەرقى چوڭراق ، ئىككى يېنى بىلەن بولغان پەرقى ئانچە چوڭ بولمىدى ، ئاندىن تۆتى ئەتراپىنى ئايلىنىپ كەلگىلى ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى .

گۆشنىڭ پىشىشىغا ئۇلگۈرۈپ ئۇلار قايتىپ كەلدى .

— بۇ ئەتراپىمۇ بىز كېلىۋېتىپ كۆرگەن قۇملۇق ، قۇم دۆۋىلىرىگە ئوخشاش ، قۇمدىن بۆلەك ھېچنېمە يوق دەشت - جەزىرە ئىكەن ، — دېدى ئىسلامجاي گۇلىخان ئەتراپىغا كېلىپ ئولتۇرۇۋېتىپ .

گۆش يېيىلىپ بولۇندى .

سۆھبەتدىن يەكەندە يولغا چىقىش ئالدىدا ئون بەش پاقلان گۆشى سېتىۋېلىپ ، ئۇششاق پارچىلىتىپ ، توڭلىتىپ تۆت تۆمۈر ساندۇققا قاچىلىتىۋالغان ، قاق بېلىقنى يېڭىكۆلدە يىپ - يىڭنە ، پىچاق ، قەلەمتىراچ دېگەندەك نەرسىلەرگە تېگىشىۋالغانىدى . بېلىق گۆشىمۇ يېيىلدى ، گۆش شورپىسىدا ئەتكەن ئۇجۇل ئۇمىچىمۇ ئىچىپ بولۇندى .

ھەممىسى كۇچلۇك ئوت ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ئاياغلىرىنى سېلىپ پايتىمىلىرىنى ئوتقا قاقلىۋالماقچى بولۇشتى . كۇچلۇك ئوتنىڭ يالقۇنىدا ئولتۇرغان يېرىمۇ ئىسسىپ قالغانىدى ، ئىسسىق قۇم تازا خۇشياقتى . سۆھبەتدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆرەك ، سالقىنباي ، نۇرەكلەرنىڭ ئۆتۈكىدىن چۇشكەن توزغاقتەك

نەرسىنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ قاراپ قېلىشتى .
— بۇ نېمە ، ئۆتۈكۈڭلاردىن چىققان ؟ — ئىسلامباي ئۆردەك-تىن سورىدى .
— توزغاق .
— توزغاق ؟ نېمە توزغاق ؟
— يېكەننىڭ توزغىقى .
— نېمىشقا ئۇنى ئۆتۈكۈڭلارنىڭ ئىچىگە سېلىۋالدىڭلار ؟
— ئۆتۈكنىڭ ئىچىگە توزغاق سېلىۋالسا ياكى پايتىمىنىڭ قېتىغا ئېلىۋالسا ، ھەرگىز پۇت توڭلىمايدۇ .
— شۇنداقمۇ ؟ مۇنداق دېگىن ، نەچچە كۈندىن بۇيان باشقىلار پۇتى توڭلاپ قاقشاپ كەتسە ، سىلەر ئۇچۇڭلار سوغۇق كۆرمىگەن-دەك يۈرگىنىڭلار شۇنىڭدىن ئىكەن - دە ، — سۆبەن ھېدىن ھەمراھلىرىغا قاراپ دېدى ، — بىلدىڭلارمۇ ، مانا بۇ مۇھىم تۇر-مۇش ساۋاتى ئىكەن ، شۇنچىلىك ئىشنىمۇ بىلمەيدىكەنمىز ، سىلەر-مۇچۇ ، ئاۋۇ يېكەن ئارىسىدا تېخى توزۇپ كەتمىگەن توزغاقلار بولسا يىغىپ كېلىپ ، ئۆتۈكۈڭلارنىڭ ئىچىگە سېلىۋېلىڭلار .
سۆبەن ھېدىنىڭ ھەمراھلىرى ئاياغلىرىنى ئالدىراپ - ئۈش-قاپ كىيىشتى - دە ، بىر - بىرىدىن قىزغىنىشقاندەك يېكەنلىك ئىچىگە كىرىپ كېتىشتى .

7

بۇگۈن ئۇلار ھامماما يانقاندەك راھەتلىنىپ ئۇخلىدى .
سۆبەن ھېدىنىڭ ئۆزىمۇ 1900 - يىلىنىڭ تۇنجى ئېيىنىڭ تۇنجى كېچىسىنى بۇنداق ھۇزۇرلۇق ئۆتكۈزۈشنى خىيالىغىمۇ كەل-تۈرمىگەنىدى . ئۇنىڭ كۈنتەرتىپى بويىچە بولغاندا ، توڭلاپ يۈر-گەندىن تاڭ سەھەردىلا قوزغىلىپ يۈرۈپ كېتىش ئىدى ، لېكىن شۇ تاپتا ئۇنىڭمۇ ئورنىدىن تۇرغۇسى يوق ئىدى ، بولسا نەچچە كۈندىن بۇيانقى كەم ئۇيقۇسىنى تولدۇرۇپ ئۇخلىۋالغۇسى بار ئە-

دى ، ئەمما كاللىسىغا دەۋرەپ كېلىۋاتقان خىيال ۋە تەسەۋۋۇرلار ئۇنىڭ ئۈيقۇسىنى نەچچە قېتىم دۈۋسىنىڭ نېرىسىغا ئۇلاقتۇرۇۋەتكەنىدى .

مانا ، يېڭىكۆلدىن قۇملۇقنى غەرب تەرەپكە يانتۇ توغرىسىغا كېسىپ ماڭغىنىغا ئون نەچچە كۈن بوپتۇ . شۇ ئون نەچچە كۈندىن بېرىسىگە كۆرگىنى كۈندۈزلىرى كۈن ۋە ئارىلاپ قاتلىمىدا نېمى ئاز بۇلۇتلار بولسا ، كېچىلىرى كۆرگىنى ئاي ، يۇلتۇز ، ئۇنىڭدىن باشقا چەكسىز دەشت قۇملۇق ، قۇم دۆۋىلىرى بوپتۇ . ئون كۈندەك بوپتۇ ، ئۇچۇپ يۈرگەن پاشا ، ئۆمىلەپ يۈرگەن بىرەر قۇرت چاغلىق جانلىق كۆرمەپتۇ . قارىماققا جاھانىڭ كۆز ، قۇلىقىدىن يىراق ، ھاياتلىقتىن خالىي ، تىپتىنچ ، لېكىن دەھشىتى قورقۇنچلۇق ئۆلۈك قۇملۇقتا قىدىرىپ يۈرۈش ، ھېچ ئەھمىيەتسىز ، ھەتتا ئەخمىقانىلىكتەك ، قارىماققا شۇنداق . لېكىن ، سۈبۈن ھېدىن بۇنداق قارىمايتتى . ئۇ ئۆزىنى ئۆزگىچە ئىنسان بالىسى ، توغرىسى مۇشۇ ۋادىنىڭ سىرتىدىكى ئىنسانلاردىن ھېچكىم ئاياغ باسمىغان بۇ تىلسىملىق قۇملۇققا ئىزىنى چۈشۈرگەن ئادەملەرنىڭ تۇنجىسى ، بۇنىڭدىن كېيىن قەدەم باسقۇچىلارنىڭ باشلامچىسى ، پېشۋاسى ، دەپ ھېسابلىماقتا ئىدى . مۇشۇ نۇقتىدىنلا ، ئۇ بېشىغا قونىدىغان شۆھرەت تاجىنىڭ سالمىقى ، قىممىتىنى چامىلاپ باقتى . ئۇ شۇنداق خۇلاسىلىدىكى ، بۇنداق شۆھرەتنىڭ قىممىتىنى تۇنقىلىمۇ ، كۆرگىلىمۇ بولمايدۇ ، پەقەت ھېسلا قىلىدۇ كىشى .

ئۇ ئاخشام يازغان خاتىرىسىنى ۋاراقلاپ ، خىيالى ئۆزەككە كېلىپ توختاپ ، تۇنۇگۈن چۈشتىن كېيىنكى بىر ئىشىنىڭ تەپسىلىي جەريانى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىرمۇبىر ئۆتۈشكە باشلىدى .

تۇنۇگۈن چۈشتىن كېيىن سۇ ، ئوتۇن بار يەردە ، ئۇلار ئات ، تۆگىلەرنى راسا قاندۇرۇپ سۇغىرىۋالماقچى بولدى . مۇشۇنداق قىلىش تەكلىپىنى ئۆزەك ئوتتۇرىغا قويغانىدى .

— ئون نەچچە كۈندىن بۇيان ئات ، تۆگىلەر سۇ ئىچىش ئورنىغا مۇز يالاپ كەلدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، يېگىنى قۇرۇق ئوت

بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئۇچەي ـ باغرى سۇسىراپ كەتتى . يەنە نەچچە كۈن ماڭمىز ، ئارىلىقتا سۇ بارمۇ ـ يوق ، بىلمەيمىز . بۇ يەردە سۇ ، ئوتۇن بولغاندىكىن ، سۇنى ئازراق ئىلمان قىلىپ بەرسەك ، راسا قېنىپ ئىچىۋالسا قانداق ، — دېدى ئۆردەك ، سۆبن ھېدىنغا قاراپ .

— ئىللىتىمىز دەپ ئاۋارە بولغۇچە ، سۇلاقتىن ئىلىپلا سۇغىرىۋەرسەك بولىدۇغۇ ، — دېدى ئىسلامباي .

— ئۆردەكنىڭ دېگىنى توغرا ، — فېڭشى سۆبن ھېدىنغا يۈزلىنىپ كېيىنكى گېپىنى دېدى ، — توڭلاپ ئاران تۇرغىنىمىزدا ئاغزىمىزغا ئىسسىق سۇ ئىلىشىمىزغا ، ئىچىمىز ، تومۇر ـ تومۇرىمىز ئىسسىقتىن يايراپ كەتمىغۇ ، ئات ، تۆگىلەرمۇ بىزگە ئوخشاش .

فېڭشى ئېرىنچەك ئىسلامبايىنى بېقىندىغاندەك قىلغان بىلەن ئۇنىڭ گېپى چوڭ خوجايىن سۆبن ھېدىنغىمۇ تەگدى .

— بىزدە ، — دېدى ئۆردەك فېڭشىغا دېگەن بولۇپ ، — «ئات ـ ئۇلىغىڭغا ياخشى قارىساڭ ، سېنى يولدا قويمايدۇ» دېگەن گەپ بار .

— سىنوق ، شىركىن ، سىلەر سۇ ئەكىلىپ بېرىڭلار ، ئىسلامباي بىلەن ئىككى مۇلازىم سۇ ئىسسىتسۇن ، سالقىنباي بىلەن نۇرەك ئۆزلىرى قاراۋاتقان تۆگىلەرنى سۇغارسۇن ، ئاندىن ھەركىم ئۆز ئېتىنى سۇغارسۇن ، — دېدى سۆبن ھېدىن .

ھەمراھلىرى ئات ، تۆگىلەرنى سۇغىرىش بىلەن بولۇۋاتقاندا ، سۆبن ھېدىن چېدىرىغا كىرىپ خاتىرە يازماقچى بولدى . ئۇنىڭ چېدىرى چوڭمۇ ئەمەس ، كىچىكمۇ ئەمەس ، ئوتتۇرا ھال چېدىر ئىدى . چېدىر ئۇنىڭغا نۆۋەتتىدە ياتاق ، يەنە بىر نۆۋەتتىدە يېزىقچىلىق قىلىدىغان ئىشخانا ، كىتاب ئوقۇيدىغان كۇتۇپخانا بولۇپ خىزمەت قىلاتتى . يازدا ئىسسىق ، قىشتا سوغۇق ئۆتمەسلىك ئۈچۈن بىرىزىنتنى ئىچى تەرىپىدىن قېلىن پاختىلاپ شىرىپ ئەستەرلىۋالغانىدى . «ئالتاي ئاتقان پاختا بىر چاپانغا يارىماپتۇ» دېگەندەك ،

شۇنچە ھەشەم بىلەن قىلغان «مۇداپىئەسى» بۇ قۇملۇقنىڭ سوغۇقىغا دالدا بولالمىدى. سوغۇقنىڭ زەھەرىدەك نەشتىرى «مۇداپىئە تېمى»دىن غەلۋىرىدىن ئۆتكەندەك ئۆتۈپ كەتتى. سۇۋېن ھېدىن خەت يېزىش تۈگۈل قولىنىمۇ قوۋۇشتۇرالماي قالدى. قەلەم ۋە قۇتىدىكى سىياھمۇ ئاللىقاچان توڭلاپ قالغانىدى. ئۇ بۇ خاتىرىنى چوقۇم يېزىشى، تەپسىلىي يازالمىسىمۇ، مەزمۇنىنى تېزىس قىلىپ بولسىمۇ يېزىۋېلىشى كېرەك ئىدى. ئۇ بۇنىڭ چارىسىنى قىلالماي تۇرغاندا، چېدىرغا ئۆردەك بىلەن فېڭشى كىرىپ كەلدى. بىرەر مۇھىم ئىش بولمىسا خىزمەتكە دەخلى قىلمايلى، دەپ ھەمراھلىرى سۇۋېن ھېدىنىڭ چېدىرىغا ئوڭايلىقچە كىرمەيتتى.

«ھە، نېمە ئىش؟» دېگەندەك، سۇۋېن ھېدىن ئىككىسىگە قارىدى.

— ئۆردەكنىڭ بىر تەكلىپى بار ئىكەن، ئويلىسام بولىدىغان تەكلىپكەن، — دېدى فېڭشى. ئۇ مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرى سۇۋېن ھېدىن بىلەن بىللە ئۇيغۇرچىنى ھاجەتتىدىن چىققۇدەك دەرىجىدە ئۆگىنىۋالغانىدى.

— قانداق تەكلىپ؟ — سۇۋېن ھېدىن ئۆردەككە قارىدى.

ئۆردەك فېڭشىغا قارىدى.

— ئۆزۈڭ دە، — دېدى فېڭشى.

— كۇندۇزنىغۇ ئىككى غولۇتمان ئوتتۇرىسىدا ئىسسىنىپ ئۆتۈكۈزۈۋاتىمىز، كېچىدە قانداق قىلىمىز؟ چېدىرنىڭ ئىچىگە ئوت قالىغىلى بولمايدۇ. سىرتتا كېچىنى ئوت قالاپلا ئۆتكۈزەيلى دېسەك، ئۇخلىمىساق بولماس. قۇمنىڭ ئۈستى ئوتنىڭ تاۋىدا ئىسسىغاندەك قىلغان بىلەن ئاستى ـ ئاستىدىن مۇزدەك سوغۇق، يانقىلى بولمايدۇ. شامال چىقىپ قالسا ئوت نەدە قالىدۇ، بىز نەدە. شۇڭا... — ئۆردەك تەكلىپىنى دەپ بولۇپ، ئاخىرىدا قوشۇپ مۇنداق دېدى، — ئۇۋچىلار ئەتىياز، كۈز مەزگىللىرىدە قۇملۇققا ئۇۋغا چىققاندا، مۇشۇنداق قىلىپ قۇم ئۈستىدە ئۇخلاۋېرىدۇ.

سۇۋېن ھېدىن ئۆردەكنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ:

— سىلەر لوپلۇقلارنىڭ ئامالسىزلىكىدىن . قارىماققا ئىپتىدائىيدەك قىلغان بىلەن ، ئەمەلىيەتچانلىقىمۇ ، ئىلمىيلىكىمۇ كۈچلۈككەن . چېدىرنى يۆتكەمدۇق ؟ بولىدۇ ، ئۇ قانچىلىك ئىشتى ، — دېدى ۋە ئۆردەككە قاراپ قايىللىقىنى بىلدۈرگەندەك قىلىپ بېشىنى بىرنەچچىنى ئىرغىتتى .

ئۇلار قولمۇقول تۇتۇش قىلىپ ، ھەربىر چېدىر ئورنى چوڭ-لۇقىدا تۆت يەرگە ئاتىمىش سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا ئورا كولىدى ، يەنە قولمۇقول ھەربىكەت قىلىپ ، قۇرۇق ئوتۇننىڭ چوڭ - چوڭلى-رىنى يىغىپ كېلىپ ئورىغا تاشلاپ ئوت ياقتى . ئوتۇنلار كۆيۈپ ئالدى چوغلىشىشقا باشلىغاندا ، ئۇستىگە يەنە ئوتۇن تاشلىدى . ئوتتۇز سانتىمېتىر قېلىنلىقتا چوغ چۈشكەندىن كېيىن ، چوغنىڭ ئۈستىنى قۇم بىلەن ياپتى ، ئاندىن ئۈنىڭ ئۈستىگە چېدىرلارنى تىكتى . ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي چېدىرلارنىڭ ئىچى ھۆپپىدە ئىسسىپ كەتتى . دەمال قۇمنىڭ ئۈستىگە سېلىنچا سېلىپ ئولتۇرۇشقا مۇمكىن بولمىدى ، قۇم شۇنچىلىك قىزىپ كەتكەنىدى .

— ئۆردەك ، — دېدى ئىسلامباي ، — سېنىڭ بۇ چارەڭ ئالامەتكەن جۇمۇ ، كېچىچە توڭلىماي راھەتلىنىپ ئۇخلاپ چىقىد-غان بولدۇق ، ساڭا قول قويدۇم .

ئىسلامبايىنىڭ گېپىدە ئۆردەككە قايىل بولغانلىق بىلىنىپ تۇرسىمۇ ، يەنە ئۇنىڭدىن تەنە پۇرىقىمۇ گۇپۇلدەپ تۇراتتى . ئۇ ئۆردەكنىڭ يولۋاس ئۆلتۈرگەن باتۇرلۇقىنى ئاڭلىغان چېغىدىلا ئۇنىڭغا ھەم ھەۋەس قىلىپ ، ھەم ھەسەت قىلىپ قالغانىدى . كېيىن ئۇنىڭ سۆزىن ھېدىن تەرىپىدىن يول باشلىغۇچىلىققا تاللا-غىنىنى ئاڭلاپ ، ئىچى ئوتقا چۈشكەن قىلدەك كۆيۈپ - ئېچىشىپ تولغىنىپ كەتتى . سەپەر ئۇستىدە سۆزىن ھېدىنىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلىشىشى ، ئۇنى ئورنى تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كەلتۈ-رۈپ قويغانىدى . شىركىن قۇم دۆۋىسىدىن دومىلاپ كەتكەندە ، ئۆردەكنىڭ شۇئان پەسكە چۈشۈپ ئۇنى قۇنقۇزۇۋېلىشى ، 1895 - يىلىدىكى مەكتەپ سەپىرىدە ئۆزى ، سىنوف ۋە فېڭشىلار

ئۆلۈم گىردابىدا قالغاندا ، باست ، قايمىلارنىڭ كېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالغانلىقىنى ئېسىگە ئېلىپ ، «ئاجايىپلا خەقكەن بۇ ، سەپەرداشلىرىنىڭ ھاياتى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ نېمە بولۇشىنى ئويلاپمۇ قويمايدىكەن . يەنە بىر كېلىدىغان جان بولمىسا يا بۇ» دەپ ئويلاپ قالغانىدى . «مانا ئەمدى بۇ يەنە···»

سۇئېن ھېدىن ئىسلامبايىنىڭ گېپىدىن ئۇنىڭ ئۆردەكنى كۆرەلمەي ھەسەت قىلىپ ، گەپ بىلەن چېقىشىلىشۋاتقىنىنى سېزىۋالىدى . ئۇ ئىسلامبايغا قاراپ :

— ئىسلامباي ، ئەگەر يېرىم كېچىدىن كېيىن چېدىرىنىڭ ئىچى سوۋۇپ كەتسە ، قانداق قىلساق بولار ؟ — دەپ سورىدى .

ئىسلامباي سۇئېن ھېدىننىڭ ئۆزىدىن بۇنداق دەپ سوراپ قېلىشىنى ئويلىمىغانىدى ، شۇڭا ئۇ نېمىدەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلەلمەي گاڭگىراپلا قالدى .

ئۆردەك جاۋاب بەرمەككە تەمشىلىۋىدى ، سۇئېن ھېدىن ئۇنى قولى بىلەن جېمىلەپ گەپتىن توختىتىپ قويدى . سۇئېن ھېدىن ئۆردەكنىڭ : «بەك سوۋۇپ كەتمەيدۇ» دەيدىغانلىقىنى پەملىگەندى . ئۇنىڭ قىياسىچە شۇنداق بولىدىغاندەك ئىدى ، ئەمەلىيەتتە تېخى قىياس قىلغىنىدىنمۇ ياخشى بولدى . سۇئېن ھېدىننىڭ ئۆزىمۇ ئىسسىق تۆشەكتىن تۇرغۇسى كەلمەي يېتىپ كەتكەنىدى . ئۇ ئاخشام يازغان خاتىرىسىنىڭ ئۆردەككە بېغىشلانغان كېيىنكى ئابزاسىغا ئىختىيارسىز كۆز يۈگۈرتتى :

··· « ئۇنى يول باشلىغۇچىلىققا تاللاپ توغرا قىپتىكەنمەن . ئۇنىڭدا يولۇاسقا خىرىس ـ ھەمله قىلغۇدەك جۈرئەت ، قارامليق ، قارا كۈچلا بولۇپ قالماي ، بەلكى ئەقىل ـ پاراسەت ، سەگەكلىك ، كىشىلەرگە كۆيۈمچانلىق ، ئۆزىنى بېغىشلاش روھى تەپچىپلا تۇرىدىكەن . مەن قارىسام ، ئۇ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مۇشۇ زېمىنىنى ، يۇرتىنى ، قۇملۇق بولسىمۇ مۇشۇ كەڭ دالىنى سۆيىدىكەن ، ئائىلىسىنى ، جورىسىنى سۆيىدىكەن ، مەن چېغىمدا : «بۇ يەرگە كۆڭلۈم

چۈشۈپ قاپتۇ ، دەيمەنغۇ . ئۇنىڭ ئۆز يۈرتىنى ، ئائىلىسىنى سۆيۈشى ، سېغىنىشى ھەقلىققۇ . ئۇ دائىم بىر قوشاقنى تەكرارلاپ غىڭشىپ ئېيتىدۇ . دىققەت قىلىپ ئاڭلاپ قوشاقنىڭ مەزمۇنىنى ئاڭقىرىۋالدىم . ئۇ قوشاقنى مەنمۇ ياقتۇرۇپ قالدىم . بايا مەن ئۇنى چاقىرىپ ھېلىقى قوشقىنى ئېيتىپ بەر ، مەن يېزىۋېلىپ يۈرتۇمغا ئالغاچ كېتەي دېسەم ئېيتىدىپ بەردى . مانا يېزىۋېلىۋاتىمەن :

تولا ماڭىپ قاپىرىپ كەتتى پۇتۇم ،
زېرىكمەيمەن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇم .
سەن يادىمغا يەتكەندە جانالىقىم ،
لاچىن بولۇپ قاناتلانىپلا ئۇچىتۇم .

ئەللەر دەيدۇ : تولا ماڭىدىڭ چاراغا ،
قارامادىڭ پۇتۇڭداقى ياراغا .
سەن يارنى دەپ يۈرەك - باغرىم يېغلايدۇ ،
سەن بىلمىسەڭ ئايان ھالىم خۇداغا .

تولا ماڭىسا نېمە بوپتۇ ، ئۆز يۇرتۇم ،
يول ماڭىشقا يارىتىلغان بۇ پۇتۇم .
بۇ دۇنيادا مەن باشقىنى دېمەيمەن ،
دۆلەتخانىم جاھاندا بىر جان قۇتۇم .

ئۇنىڭ قوشقىدىن يۈرىكىدىكى يۇرتىغا ، يار - جۇپتىگە لاۋۇلداپ تۇرغان سۆيگۈ مۇھەببەت ئوتىنى ، ۋۇجۇددىكى ۋاپادار-لىق ، مېھرىبانلىقنى كۆرگەندەك بولدۇم··· »

«ئوت كېتىدۇ ئوكەش[1] قالىدۇ ، سۇ كېتىدۇ نوكەش قالىدۇ»

① ئوكەش قوغ - قوقاس . ئوتنىڭ تاۋى .

دېگەندەك ، سەپەرچىلەر ئىسسىق ئوت - قوغنى ، سۇ - مۇزنى قويۇپ ئاخىرى قوزغالدى . سەپەر كارۋىنى بىر قاتار بولۇپ ئۇزۇن سەپ تارتىپ ، تىلسىملىۋەتكەندەك سۈرلۈك ، ئۆلۈك قۇملۇقتا ئىز قالدۇرۇپ ، ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى يامزىلىدىن ئەگىدى . تۆگىلەر - نىڭ بىر خىلدا لوكۇلداپ قەدەم ئېلىشى بىلەن تەڭ كولدۇرمىلار - دىن چىققان بوم - بوغۇق ، زىل - زىنچىكە ئاۋازلار يىراق - يىراقلارغا كەتمەكتە ۋە بارغانسېرى سۈسلاپ بوش ، ئاران - ئاران ئاڭلانماقتا ئىدى .

مۇزلۇقتىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر يەردە بىرنەچچە ياۋا تۆگە ، يەنە بىر يەردە بىر توپ كېيىك ، جەرەنلەر خۇددى تۈيۇقسىز پەيدا بولۇپ قالغان بۇ كىشىلەرنىڭ بۇ يەردىن تېزرەك كېتىپ كۆزىدىن يوقىلىشىنى كۈتۈپ ۋە كۆزىتىپ تۇرغاندەك قورقۇنچ بىلەن بويۇنلىرىنى سوزۇپ قاراپ تۇرۇشاتتى . مۇشۇ سۈرلۈك ئاۋازلار تۇنۇگۈن ئۇلارنى چۆچۈتۈپ ، قۇملۇقنىڭ يىراق ئىچكىرى - سىگە كەتكۈزۈۋەتكەندى . ئۇلار بىر كېچە - كۈندۈز مۇز يالىيال - ماي ، ئىچى قۇرۇپ چاڭقاپ كەتكەندى . سەپەرچىلەرنىڭ قارىسى كۆزدىن ، كولىدۇرما ئاۋازى قۇلاقتىن ئۆچكەندىن كېيىن ، قۇم - لۇقنىڭ بۇ ئەركىلىرى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ، يەنە پات - پات ئەتراپقا قاراپ - قاراپ قويۇپ ، ئاستا - ئاستا قەدەم بېسىپ ، مۇزلۇققا تەشنالىق بىلەن يېقىنلاپ كەلمەكتە .

8

ئاخشام تاغ تەرەپتىن كەلگەن غۇر - غۇر شامال ئەلياتقۇ مەھەلدە بىردىنلا كۈچىيىپ ، ئالەمنى - مالىم قىلىۋەتكىلى تاس - تامام قالدى . ھېلىمۇ ياخشى ، ئۆردەك ئۆيىگە ماڭار چېغىدا : «مۇشۇ مەزگىلدە بۇ يەرنىڭ تاغ تەرەپتىن ئۇرىدىغان شا - مال - بورىنى بەك قاتتىق ، چېدىرىڭلارنى ئۈچۈرۈپ كەتسە ، سو - غۇقتا تۇزدە قالىسىلەر ، چېدىر ئەتراپىنى ئېغىر نەرسىلەر بىلەن

باستۇرۇپ چىقىپ تارتىۋېتىڭلار» دەپ ئاگاھلاندۇرۇپ قويغىنى، بولمىسا تۇزدە قېلىپ كۆرگۈلۈكسىنى كۆرۈشەركەن. شامالنىڭ ھەرقىسما ھۇشقىيتقان، ھۇۋلىغان ئاۋازىغا ئۇچۇرۇلغان قۇملارنىڭ «شار - شۇر»لىغان ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ شامالنىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇراتتى. ئۇچقان قۇملار شۇرقىراپ كېلىپ چېدىرغا شىددەت بىلەن ئۇرۇلسا، كىشى قۇملار خۇددى بەدىنىگە ئۇرۇلۇۋاتقاندەك سېزىمدە بولاتتى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە، بولدىلا، ئۇرۇلۇۋېرىپ ئۆزىمىزنى خورىتىۋەتمەيلى، كۆچمىز كېيىنگىمۇ قالسۇن، دېگەندەك، شامالنىڭ ھەيۋىسى بوشاپ، سۇرلۇك ئاۋازى سۇسلاپ، غۇرۇلداپ قالدى. ھازىرمۇ غۇر - غۇر...

سۇۋېن ھېدىن يەرگىلا يېيىۋالغان جۇڭگو خەرىتىسى بىلەن پرۇتۇالىسكىي سىزغان لوپ كۆلى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار-نىڭ خەرىتىلىرىنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ ئولتۇراتتى.

— مەن قارىسام، -- دېدى ئۇ يېنىمدا ئۆرە تۇرغان سەنوفقا، — لوپ كۆلى رايونى پۈتۈن تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ كىندىكىدەك قىلىدۇ.

سىنوف سۇۋېن ھېدىنىنىڭ گېپىگە ياندىشىش ئورنىغا:

— سۇۋېن تۆرەم، — يەرلىك كىشىلەرنىڭ سۇۋېن ھېدىنىنى «سەپسىن تۆرە» دەپ ئاتىغىنىغا قاراپ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بەزىدە ئۇنى شۇنداق دەپ ئاتايدىغان بولدى، -- بۈگۈن قانداق كۈن؟ — دەپ سورىدى.

— بۈگۈنما؟ — سۇۋېن ھېدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ بىرپەس تۇرۇپ كېتىپ، سىنوفقا قاراپ، بىلەلمىدىم، دېگەنىنى قىلىپ بېشىنى يېنىك ئىرغىتىپ قويدى.

— بۈگۈن 19 - فېۋرال ئەمەسمۇ.

— ھە، راست، شۇنداق - شۇنداق، ھەرگىز ئېسىمگە كەلمەپتۇ. بۈگۈننى ئوبدان خاتىرىلەيلى، — دېدى سۇۋېن ھېدىن. بۈگۈن 1900 - يىلى 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، سۇۋېن

ھېدىننىڭ ئوتتۇز بەش ياشقا تولغان كۈنى . بەش يىلنىڭ ئالدىدا تۇنجى سەپىرىنىڭ ئالدىراشچىلىقىدا تۇغۇلغان كۈنى ئېسىدە يوق يۈرگەندە ، ھەمراھلىرى مەكتەت ئەتراپىدىكى ئۆز چېدىرىدە ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈن خاتىرىسىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەنىدى . مانا ، ئاردىن بەش يىل ئۆتۈپتۇ . ئارىلىقتا ئائىلىسىدە ئاتا ـ ئانىسى ، ئىنى ـ سىڭىللىرى بىلەن جەم بولۇپ تۇغۇلغان كۈن خاتىرىسىنى بىرگە ئۆتكۈزگەنىدى ، ئەمما ھازىر بۇ كۈننىڭ قانداق كۈن ئىكەنلىكى ئۇنىڭ ئېسىدە يوق ئىدى . ئۇنىڭ پۈتۈن ئەس ـ يادى كۆپ زامانلار بۇرۇن لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان ، ئەمما كېيىنكى چاغلاردا ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتىپ ، قۇرۇپ كەتكەن كونا دەريا ئىزلىرىنى تەكشۈرۈش ، ئۆلچەشتە ، نەتىجىنىڭ ئۆزى قىياس قىلغاندەك بولۇش ـ بولماسلىقىدا ئىدى .

سۈبەن ھېدىن ئەمدى ئويلىسا ، 19 ـ ئەسىر چېقىپ كېتىدىغان ئاخىرقى ئايىنىڭ ئاخىرقى ئون كۈنى بىلەن 20 ـ ئەسىرنىڭ تۇنجى ئېيىنىڭ ئالدىنقى ئىككى ئون كۈنى ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىنى شىمالدىن جەنۇبقا — چەرچەنگىچە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن ئالتۇن ئايلىرى ئىكەن . سەپەر جەريانىدا بىرەر ئالاھىدە ئەھۋالغا يولۇقمىغان ياكى بىرەر مۇھىم نەرسە بايقىمىغان بولسىمۇ ، فاشىيەن ۋە ماركوپولۇدىن كېيىن قۇملۇقنى توغرىسىغا بېسىپ ئۆتكىنىنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە تارىخىغا ئۆچمەس ئىز سالغانلىق ئىدى ، شۇنداقلا بۇ يىلقى تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەشكە ئەرزىيتتى . شۇ تاپتىلا گۈپپىدە ئۇنىڭ كۆڭلىگە بىر ئىش كەچتى .

— خاتىرىلەيلى ، سەن چېقىپ ، — سۈبەن ھېدىن سىنوفقا ئىش تاپشۇردى ، — ھەمراھلارنى چېدىرىمغا چاقىرىپ كىر .

سىنوف چېدىردىن چېقىپلا ، قالغان بەش ئادەمنىڭ ئىسمىنى بىر ـ بىردىن ئاتاپ چاقىرىپ ، «سۈبەن تۆرە»نىڭ چېدىرىغا كىرىڭلار ، دەپ توۋلىدى .

— بۈگۈن مېنىڭ ئوتتۇز بەش ياشقا تولغان كۈنۈم ، — ھەمراھلىرى چېدىرغا كىرىپ ئېگىز چويۇن مەشنى چۆرىدەپ سو-

غۇق بربزېنت پالاسىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، گېپىنى باشلىدى ، — بۇ قېتىمقى سەپەردە مەن بىلەن تەڭ جاپا چەكتىڭلار . تۇغۇلغان كۈنۈمنىڭ خاتىرە سوۋغىسى ئورنىدا ھەممىڭلارغا يېرىم ئايلىق ئىش ھەققىڭلار باراۋىرىدە پۇل قوشۇپ بېرىمەن ، — ھەممىسى خۇش بولۇشۇپ بىر - بىرىگە قاراپ قويۇشتى ، — بىر ھەپتىدىن كېيىن لوپ كۆلى ئەتراپىنى تەكشۈرۈشكە ئاتلىنىمىز . بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن ، بەلكى مۇشەققەتلىك بولار ، تەييارلىقنى پۈختا قىلايلى .

سەپەرنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ ھەمراھلىرى يەنە بىر - بىرىگە قارىشىپ قويدى . ئۇلارنىڭ چىرايىدىكى بايىقى خۇشلۇقدىنىڭ كۆلەڭگىسى سەل سۈسلاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى...

سۈبەن ھېدىن ئوتتۇز بەش ياشقا تولۇپ بەشىنچى كۈنى ، لوپ كۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى تەكشۈرۈش ئېكسپېدىتسىيىسىگە ئاتلاندى . ئۇ يېڭىكۆلگە كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن بۇيان يەرلىك كىشىلەر بىلەن ئوبدان چىقىشىپ قالدى . ئۇ ئادەتتە مۇھىم ئىشى بولمىسا مەھەللە ئىچىگە كىرمەيتتى ، ھەمراھلىرىنىڭمۇ مەھەللىگە كىرىپ بەزى ئۇقۇشماسلىق سەۋەبىدىن ئارىدا سۈركىلىش پەيدا قىلىپ قويۇشىدىن بەك ئەنسىرەيتتى ، ئۇلارنىڭ مەھەللىگە خالىغانچە كىرىشىنى توسايتتى . ئۇ ھەمراھلىرىغا يەرلىك كىشىلەردىن بىر نەرسە ئالماقچى بولسا ، چوقۇم ھەققىنى بېرىپ ئېلىشنى تۈزۈم قىلىپ بەلگىلىدى . ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىغا مۇنداق بىر ئىش سەۋەب بولغانىدى :

سنوف بىلەن ئىسلامبايىنىڭ بىر كىشى كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان چوڭ بىر بېلىقنى كۆزى چۈشىدۇ . سنوف بېلىق ئىگىسىگە :

— بېلىقنى بىزگە بەرسەڭ ، — دەيدۇ .

ھېلىقى كىشى نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالىدۇ . «ياق» دېگۈسى بولسىمۇ ، سنوفنىڭ قولىدىكى مىلتىقنى كۆرۈپ قورقۇپ قالىدۇ - دە ، بېلىقنى يەرگە تاشلاپلا كېتىپ قالىدۇ . سنوفلار

بىلىقنى پىشۇرۇپ يېيىشكە تەمشىلىپ تۇرغاندا ، ئالىباي ئاقساقال مەھەللىدىكى بىرنەچچە كىشى بىلەن چېدىرغا كىرىپ كېلىدۇ .

— سىزنىڭ ئادەملىرىڭىز بىر ئادەمنىڭ بىلىقنى ئېلىۋاپتۇ . ھازىر مەھەللىدىكى كىشىلەر ئۆيۈمگە كېلىپ سىلەرنىڭ كېتىشىڭلارنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى . لوپ ئادەملىرى باشقىلارنىڭ نەرسىسىنى ئېلىۋالمىغان ئىشنى بەك ئېغىر ئالىدۇ ، — دەيدۇ ئالىباي ئاقساقال ، سۆزىن ھېدىننىڭ تەكەللۇپىنى كۆتمەيلا .

سۆزىن ھېدىن «بۇ نېمە ئىش» دېگەننى قىلىپ ، ئادەملىرىگە قارايدۇ . سىنوف يەرگە قارىۋالىدۇ . ئىسلامباي نائىلاج بولغان ئىشنىڭ جەريانىنى سۆزلەپ بېرىدۇ .

— ئادەملەر ھازىرمۇ ئۆيىڭىزدىمۇ ؟ — سۆزىن ھېدىن ئاقساقالدىن سورايدۇ .

— ئۆيۈمدە ، مېنىڭ جاۋاب بېرىشىمنى كۈتۈپ ساقلاپ قالدى .

— ئۇنداق بولسا ، بىز ھازىرلا ئۇلارنىڭ ئالدىغا بارايلى ، سىنوف ،— سۆزىن ھېدىن سىنوفقا قارايدۇ ،— پىشۇرغان بېلىقنى بىرنېمە بىلەن يۆگە ،— ئاندىن باشقا ھەمراھلىرىغا دەيدۇ ،— ھەممىڭلار مەن بىلەن مېڭىڭلار .

سۆزىن ھېدىن ھەمراھلىرىنى باشلاپ ئالىباي ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە ، چوڭ ۋە ئوتتۇرا ياشلىق بولۇپ يىگىرمە نەچچە كىشى غالدىراڭ قومۇش بىلەن ئېگىز قاشالانغان ھويلىدا سوغۇقنى سوغۇق دېمەي تۇرۇشقانىكەن .

— مېنىڭ بۇ ئادەمنى ، — دەيدۇ سۆزىن ھېدىن سىنوفنى كۆرسىتىپ كۆپچىلىككە قاراپ ، — ئاراڭلاردىكى بىر كىشىنىڭ بېلىقنى ھەق بەرمەيلا ئاپتۇ . بۇ قىلمىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ يېرىم ئايلىق ھەققىنى تۇتۇپ قالىمەن ھەم مەن سىلەرگە ناماقۇل بولۇش بىلەن مۇنداق بىر ئىشنى سىلەرگە دەپ قويماي : بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ ئادەملىرىمدىن بىرەرسى سىلەردىن بىر نەرسە ئالماقچى بولسا ، ئالدى بىلەن ھەققىنى بېرىپ ئالىدۇ . ھەققىنى بەرمىگۈچە

سىلەرمۇ ھېچنېمە بەرمەڭلار ، ناۋادا بۇگۈنكىدەك ئىش سادىر بو-
لۇپ قالسىدىغان بولسا ، ئۇدۇل مېنى ئىزدەڭلار ، ماڭا دەڭلار .
ئالىباي ئاقساقال كۆپچىلىككە قاراپ :
— «سەپسىن تۆرە»نىڭ دېگىنىدىن رازى بولدۇڭلارمۇ ؟ رازى
بولغان بولساڭلار ئۆيۈڭلەرگە كېتىڭلار ، — دەيدۇ .
كىشىلەر ئورنىدىن قوزغىلىشىغا ، سۆۋېن ھېدىن :
— توختاڭلار ، يەنە مۇنداق بىر ئىش بار ، ھېلىقى بېلىق
كىمنىڭكىدى ؟ — دەپ سورايدۇ .
توپنىڭ ئىچىدىن زۇۋان چىقمىغاندىن كېيىن ، ئالىباي ئاقسا-
قال ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان بىر كىشىنى كۆرسىتىپ :
— مۇشۇ كىشىنىڭ ېلىقى ئىكەن ، — دەيدۇ .
سۆۋېن ھېدىن سىنوفنىڭ قولىدىن يۆگەكلىك چوڭ بىر بوپە-
نى ئېلىپ :
— بۇ سىزنىڭ ېلىقىڭىز ، — دەيدۇ ھېلىقى كىشىنىڭ
ئالدىغا كېلىپ .
ھېلىقى كىشى ئالىباي ئاقساقالغا لەپپىدە بىر قارىۋېتىپ :
— بولدى ، بۇ ئىش تۈگىدىغۇ ، ئۆزۈڭلار ئېلىپ كېتىپ
يەڭلار ، — دەيدۇ .
سۆۋېن ھېدىن ېلىقنىڭ ئازراق بىر قىسمىنى ئېلىپ قېلىپ ،
قالغىنىنى ھېلىقى كىشىگە ېرىۋېتىپ ، يانچۇقىدىن ئادەتتىكىچە
بىر قەلەمتىراچنى چىقىرىپ ېرىدۇ . ئۇ مەسىلە شۇنىڭ بىلەن
«زىخمۇ كۆيمەي ، كاۋاپمۇ كۆيمەي» چىرايلىق ھەل بولىدۇ . ئۇ
ئىش سۆۋېن ھېدىغا ئاچچىق ساۋاق بولۇپ ، شۇنىڭدىن كېيىن
يەرلىك كىشىلەر بىلەن بولىدىغان مۇناسىۋەتتە سەزگۈر يۈرۈيدىغان
بولىدۇ .
ئۇ بارگاھقا ئىسلامباي بىلەن شىركىنىنى ، يەنە ئون تۆگىنى
قالدۇرۇپ ، تۆت ھەمراھىنى ، تۆگىچى سالقىنباينى ئېلىپ ، ئۆر-
دەكنىڭ يول باشلىشىدا يۈرۈپ كەتتى .
ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسى يېڭىكۆلدىن ئۇدۇل مېڭىپ دىلـ

پارغا كەلدى . بۇ مەھەللىدە يىگىرمە تۆت يىل بۇرۇن پرۇژىالىسكىي كەلگەندە ئون نەچچە ئائىلە ئادەم بار ئىدى . تارىم دەريالىسىنىڭ بىر كىچىك تارماق ئېقىنى مەھەللىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتەتتى . ئون بەش يىلنىڭ ئالدىدا دەريانىڭ ئېقىش يولى تۆۋەنگە تارتىلىپ كەتكەندىن كېيىن ، كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى چارا ، كۇزلەك تەرەپلەرگە كەتتى ، ئاز بىر قىسمىلا كىچىك بىر كۆل بويىغا يۆتكىلىپ كېلىپ ساتما تىكىپ ئولتۇرۇشقاندى . كەچكە يېقىن گويا يەر تېگىدىن كېلىۋاتقاندەك ئاڭلانغان كولدۇرما ئاۋازى كىشىلەرنى ھەيران قالدۇردى . بۇ كىشىلەر يىگىرمە تۆت يىلدىن بۇيان بۇنداق بوغۇق ، ئەمما سۇرلۇك ئاۋازنى ئاڭلىمىغان ، بەلكى ئۇنتۇپ كەتكەنىدى . لوپ ئادەملىرى ئادەتتە مەھەللىدە تۆگە ۋە باشقا ھەرقانداق ھايۋانغا كولدۇرما ـ قوڭغۇراق ئېسىپ يۇرمەيتتى . پەقەت يىراق سەپەرگە چىققاندا ، زۆرۇرىيەت بىلەن قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرىشكە توغرا كەلگەندىلا مىنگەن ، ھەيدىگەن ئۇلاغلىرىغا كولدۇرما ئاساتتى .

كولدۇرما ئاۋازى بارغانسېرى يېقىنلاپ كەلمەكتە .

— بۇ قاتتىق سوغۇقتا يىراقتا سەپەر ئالغان كىملەردۇ ؟

— نەگە ماڭغاندۇ ؟

— دۇخان تەرەپكە ماڭدى ھەقىچان .

— دۇخانغا قاراقوشۇن كۆلى ، ئابدال تەرەپ بىلەن ماڭماي بۇ يەردە نېمىش قىلىدۇ ، بۇنداق ماڭسا پىچان تەرەپكە كېتىپ قالمامدۇ ؟

كېلىۋاتقان «كارۋان» توغرىسىدا چوڭلار ئەنە شۇنداق دېيىشەتتى ، بالىلار بولسا ۋەھىمە ھېس قىلىۋاتقاندەك ئانىلىرىنىڭ يېقىنىغا كىرىۋېلىشماقتا ئىدى .

كولدۇرما ئاۋازى توختاپ ، ئادەملەرنىڭ گۇدۇڭلاشلىرى ئاڭلاندى .

— ئۆردەك كېپتۇ ، يېڭىكۆلدىكى سالقىنباي كېپتۇ ، — كىمدۇر بىرى توۋلىدى .

چوڭ ياشلىق ئەرلەر ساتمىلىرىدىن چىقىشتى ، ئاياللار ، بالـ
لار ئىشكىتىن باشلىرىنى چىقىرىپ كەلگۈچىلەرگە ھەيرانلىقتا
قارىشاتتى . بولۇپمۇ ، ياشلار بىلەن بالىلار كەلگەنلەر ئارىسىدىكى
كۆك كۆز ، سېرىق چاچ ، بىر قىسمىلا كىيىنىۋالغان سۇۋېن ھېـ
دىن ، سىنوف ، شىركىنلەرگە قاراپ ھەيران قېلىشاتتى ، ئۆزئارا
بىرنېمىلەرنى دېيىشەتتى . ئۆردەكتىن كۆك كۆزلەرنىڭ نېمىشقا
كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ، ئۇلارغا ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىدى ، بەلـ
كى : «كونا ئېقىن ئىزىنى ، كۆل ئەتراپىنى تەكشۈرۈپ نېمە تاپىدـ
كىن ، ئەخمەقتەك ئىش قىلىدىغان بىرنېمىلەركىنە بۇ» دېيىشتى
شۇ .

سۇۋېن ھېدىنلار دىلىپاردا بىر كېچە قونۇپ ، ئەتىسى سەھەردە
يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، لوپ كۆلىنىڭ يۇقىرى تەرىپىنى ئىشانلاپ
يۇرۇپ كەتتى .

سول تەرەپ قۇرۇقتاغ ، ئوڭ تەرەپ چەكسىز دەشت قۇملۇق .
يەتتە ئات ، بەش تۆگىلىك گۇرۇپپا قۇرۇقتاغنىڭ ئېتىكىنى ياقىلاپ
شەرققە كېتىۋاتاقتا . ناگان ـ ناگاندا ئۇچراپ قالىدىغان چاكاندا ،
يۇلغۇنلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، بۇ قۇملۇقتا مۇشۇ يولۇچىلاردىن
باشقا ھاياتلىق يوقتەك ئىدى . سۇۋېن ھېدىن ئاتلىق كېتىۋېتىپ
ياكى قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ دۇربۇن بىلەن ئەتراپقا قارايـ
تى ، بەزىدە تېخى تۆش يانچۇقىدىن كىچىك ئىنجىلنى چىقىرىپ
پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ تۇرۇپ : «مېنى ئىزدىگىنىمگە يەتكۈز»
دەيتتى . ئۇنىڭ ئىزدەيدىغىنى كۆنچى دەريياسىنىڭ كۆپ زامانلار
بۇرۇنقى ئېقىن ئىزى ئىدى . ئۇنىڭغا بۇرۇن مۇشۇ ئەتراپتا چوڭ
بىر دەريانىڭ بولغانلىقىنى چەرچەن سەپىرىدە ئۆردەك سۆزلەپ
بەرگەنىدى . ئۆردەك سۇۋېن ھېدىنغا ، بۇ دەريا توغرىسىدا ئۆزىگە
قالاچ قاناقانىڭ نېمىلەرنى دەپ بەرگەنلىكىنى ، قالاچ قاناقانىڭ
كىملىكىنىمۇ سۆزلەپ بەرگەنىدى . شۇڭا سۇۋېن ھېدىن ئۆردەكـ
نىڭ ئېيتقانلىرىنى ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە ، دەپ قارايتتى ، دەريا
ئورنىنى تاپالماسلىقىغا ئىشەنمەيتتى ، ھېلى بىر ـ ئىككى ئادەمنى

تاغ تەرەپكە ماڭدۇرۇپ باقسا ، ھېلى بىر - ئىككى ئادەمنى پەسكە — قۇملۇق تەرەپكە ماڭدۇرۇپ كۆرەتتى ، ئۆزىمۇ ئىزدەيتى . مۇشۇنداق مېڭىش بىلەن بەش كۈن ئۆتتى . ئالتىنچى كۈنىگە ئۆتكەندە قۇمدا چوقچىيىپ چىقىپ قالغان ، قۇرۇپ داغىغا ئايلىنىپ كەتكەن توغراق كۆتەكلىرى ئۇچراشقا باشلىدى . سۇۋېن ھېدىن سەپسېلىپ قاراپ ، توغراق كۆتەكلىرىنىڭ بىر يۆنىلىشتە تۇرغانلىقىنى بايقىدى - دە ، كونا دەريا ئورنىنى تاپقاندەك خۇش بولۇپ كەتتى .

— سالقىنباي تۆگىلەرگە قاراپ تۇرسۇن ، باشقىلىرىمىز ئەتراپقا تارقىلىپ ، بۇرۇن سۇ ئاققانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىرەر ئالامەت بارمۇ ئىزدەڭلار ، — دېدى سۇۋېن ھېدىن .

ھەممىسى تارقىلىپ مېڭىشتى .

— تۆرە ، بۇ يەرگە كېلىڭا ، بۇ يەردىكى ئورەكلەردە ئاجايىپ بىرنېمىلەر تۇرىدۇ ، بەك جىق ئىكەن ! — دەپ توۋلىدى ئۆردەك ، پەس بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ تۇرۇپ .

«ئۇ قانداق نەرسىلەردۇ ، سۇدا ياشايدىغان نەرسە بولۇپ قالسا... » سۇۋېن ھېدىن ئىچىدە شۇنداق دېدى - دە ، ئۆردەك تەرەپكە ئات سالدى .

9

خۇددى مۇز چىراي ئادەمنىڭ قىياپىتىدىن مېھرى ئىللىق ئادەمنىڭ ئوبرازىنى يارىتىۋاتقان ماھىر قىزىقچىدەك ، سۇۋېن ھېدىنىڭ خۇشلۇقىغا جور بولۇپ ھاۋانىڭ بايامقى سوۋۇن ، تۇماللىق ، سوغۇق تەلەتى يوقاپ ژاللىدە ئېچىلىپ كەتتى . كۆنچى دەرياسىنىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان بۇرۇنقى غول ئېقىن ئورنى تېخى تېپىلمىغان بولسىمۇ ، تارماق ئېقىن قىنىنى تاپقانلىقىمۇ چوڭ بايقاش ئىدى .

سۇۋېن ھېدىن ئۆردەك تۇرغان يەرگە كېلىپ بىرنەچچە

ئورەك ـ ئازگاللارغا يىغىلىپ قالغان نۇرغۇن قۇلۇله قاپلىرىنى كۆردى ـ ده ، ئاتتىن چۈشۈپ ئازگال يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى . بۇ چاغدا ، باشقىلارمۇ كېلىپ بولغانىدى . سۈبن ھېدىن قۇلۇله قاپلىرىنى تۇتۇپ بېقىۋىدى ، ئۇندەك ئۇۋۇلۇپ كەتتى . ئۇزاق يىل-لاردىن بۇيان ئاستى تەرىپىدىن قىزىغان قۇم قىزىتىپ ، ئۈستىدىن ئاپتاپ كۆيدۈرۈپ ، ئۇلارنى پوزمانغا ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى . سۈبن ھېدىن قىياسى بويىچه ئېقىنىنىڭ كەڭلىكىنى مۇقىملاپ ئۆلچىدى ، يۇقىرى ـ تۆۋەن مېڭىپ تەكشۈردى ، خەرىتىسىنى سىزدى . بۇ يىل ئۇنىڭ ئامەتلىك يىلى بولىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىۋاتقاندەك ، ئۇ ھەم خۇشال ، ھەم ئۇمىدۋار ئىدى . تارماق ئېقىن بولغان يەردە چوقۇم غول ئېقىن بولماي قالمايدۇ ، دەپ ئىشىنەتتى . «خىيال خىيال تۇغىدۇ» سۈبن ھېدىن يېڭى خىيال ، ئاجايىپ تەسەۋۋۇر بىلەن كېتىۋاتاتتى ، سىنوق بىر گەپ بىلەن ئۇنىڭ ئوي ـ خىيالـ-نىڭ بېلىگە تېپىپ ، پەجىرىنى ئۇچۇرۇۋەتتى .

— بۇنداق دەشت قۇملۇقتا قۇلۇله قاپلىرى نېمىش قىلىدۇ ، راستىنلا بۇ يەر بۇرۇن ئېقىنمىدىكىنە ؟

«ئاقىلنىڭ قىلغان بىر ئىشىغا نادان مىڭ كۈن باش قاتۇرار» دېگەن شۇ...

سەپەر ، ئىزدەش داۋاملاشماقتا . ئەتىسى چۈشكە يېقىن ـ يېراقتىكى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە بىر ئاتلىق ئادەم كۆرۈندى . سۈبن ھېدىن ، ئۆردەكلەر ھاياتلىقتىن ئەسەر يوق بۇ جەزىرىدە يالغۇز يۈرگەن ئادەمگە ھەيران قالدى . ئۇمۇ بۇلارنى كۆرۈپ ئەجەبلەنگەن بولسا كېرەك ، قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ بۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدى . ئۆردەك يېراقتىنلا ئۇنىڭ تاغلىق ئۇۋچى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدى . ئۇ بىر شاغدار مىلتىقنى ئالدىغا توغرىسـ-ىغا قويۇۋېلىپ ، مۇرىسىگە ئوقيا ئېسىۋالغانىدى . يېقىن كەلگەندە ئۆردەك ئۇنىڭغا ، ئۇ ئۆردەككە قاراپ قالدى .

— نەدىن كەلدىڭلار ، نەگە كېتىۋاتىسىلەر ؟ — ئۇۋچى ئۆرـ-دەكتىن سورىدى .

— يېڭىكۆل تەرەپتىن كەلدۇق ، لوپ كۆلى تەرەپكە كونا بىر ئېقىننى ئىزدەپ كېتىۋاتىمىز .

— بۇلار... ؟ — ئوۋچى سۆزىن ھېدىن ۋە باشقىلارنى ئىما قىلدى .

— ھە ، كونا ئېقىنىنى ئىزدەيدىغانلار مۇشۇلار ، بۇ كىشى ، — ئۇ سۆزىن ھېدىننى كۆرسەتتى ، — «سەپسىن تۆرە» ، مۇشۇلارنىڭ باشلىقى ، مەن يول باشلىغۇچى ، ئات جونۇم ئۆردەك .

— ئۆردەك ! چارلىق ئوماقنىڭ بۇقىدەك يوغان بىر يولۋاسنى بوغۇزلىۋەتكەن ئوغلى ئۆردەك سىزمۇ ؟

ئۆردەك جاۋاب بېرىش ئورنىغا كۈلۈمسىرەپ قويدى .

— مۇنداق دەڭ ، مېنىڭ ئات جونۇم ئابدۇرېھىم ، كىشىلەر ئابدۇرېھىم جەگرەن[1] دەيدۇ .

— سىگىرلىق ئابدۇرېھىم ئوۋچى دېگەن سىزمۇ ؟ — ئۆردەك ئۇنىڭ ئالدىغا باردى . ئىككىسى ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى . ئابدۇرېھىم قىرىق بەش ياش ئەتراپىدا ، قىسقا شالاڭ بۇرۇت ، كەكە ساقاللىق بولۇپ ، تاغلىقلارغا خاس پالاس رەختتە تاشلىغان ئۇچۇ ، بېشىغا چاپۇش كىيىۋالغانىدى .

«سىگىرلىق ئابدۇرېھىم» دېگەننى ئاڭلاپ ، سۆزىن ھېدىن شۇئان ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ :

— سەن كوزلۇقفا يول باشلىغان سىگىرلىق ئوۋچى ئابدۇرېھىممۇ ؟ ئۇ سەن توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگەن ، — دېدى ۋە ئابدۇرېھىمغا قولىنى سۇندى .

ئابدۇرېھىم سۆزىن ھېدىنغا ئانچە ئېرەنشمەي قولىنى تەڭلىدى . ئۇنىڭ كۆرۈشكەندىكى كەيپىياتى سۇس ، سالقىن ئىدى . ئابدۇرېھىمنىڭ بۇ كەيپىياتىدىن ئۆردەك ھەيران قالدى . لوپلۇقلارنىڭ ئادىتىدە ئىلگىرى زادى كۆرۈشۈپ باقمىغانلارمۇ بۇنداق دەشت قوملۇقتا ئۇچرىشىپ قالغاندا ، بىر ـ بىرىگە ئۇۋە بولۇش يۈزىسىدىن قىزغىن بولۇشىدۇ ، ئەمما ئابدۇرېھىم ئۇنداق

---

[1] جەگرەن — جەرەن .

قىلمىدى .

كوزلوف 1883—1885 - يىللىرى پرژىۋالسكىينىڭ ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىغا قاتنىشىپ كۆنچى دەريا ۋادىسىنى ، تۆۋەن ئېقىندىكى قۇرۇق دەريا قىنىنى ئۆز ئالدىغا تەكشۈرگەندە ، ئابدۇرېھىم ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى بولغان . كوزلوفنىڭ كۆرەڭ ، تەكەببۇرلۇقى ئابدۇرېھىمنىڭ كۆزىگە سىغمىغانىدى ، شۇڭا ئۇنى دېگەن يېرىگە باشلاپ ئاپىرىپ قويۇپ ، باشقا ئىشلىرى بىلەن چاتىقى بولمىغانىدى . «كۆنچى دەريا ۋادىسىنى بەش قولدەك بىلىدىغان» ، لېكىن «ياۋىلىقى كەتمىگەن تاغلىق» نىڭ گەدەنكەشلىكى كوزلوفنى سەل ئەيمەندۇرۇپ قويغانىدى . ئۇ كېيىن سۆزىن ھېدىن بىلەن ئۇچرىشىپ قالغاندا ، ئابدۇرېھىم توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىغان . سۆزىن ھېدىن پەقەت ئۇنىڭ يازمىسىنى ئوقۇپ ئابدۇرېھىم توغرۇلۇق خەۋەرگە ئېرىشكەنىدى . ھازىر ئۇنىڭ : «سەن توغرۇلۇق كوزلوف ماڭا سۆزلەپ بەرگەن» دېيىشى ، مۇشۇ ئارقىلىق ئابدۇرېھىمنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە تارتىش ئۇچۇن ئىدى . ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىدىكى مۇھىم مەقسىتى ، كۆنچى دەرياسىنىڭ قەدىمكى غول ئېقىن ئورنىنى تېپىپ ، شۇ ئارقىلىق لوپ كۆلىنىڭ بۇرۇنقى ئورنى توغرىسىدا دەسلەپكى ئاساسقا ئىگە بولۇش ئىدى . ئۆزدەكنىڭ بۇ تەرەپلەر بىلەن تونۇشلۇقى يوقلۇقى ئۇنىڭغا مەلۇم ئىدى . ئۇ ئابدۇرېھىمدەك بىر ئادەمنىڭ ئۇچراپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى . مانا ھازىر دەل شۇنداق ئادەم ئۇنىڭ ئالدىدا تۇراتتى .

سۆزىن ھېدىن بوينىغا ئېسىپ قوينىغا تىقىۋالغان كىچىك خۇرۇم قاپچۇقتىن ئىنجىلنى چىقىرىپ ، ئالدى بىلەن ئۇپتى ، ئاندىن پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ يەنە قوينىغا سېلىپ قويدى .

— ئۇ نېمە قىلىۋاتىدۇ ؟ — ئابدۇرېھىم ئۆزدەكتىن سورىدى .

— ئۇ پات - پات مۇشۇنداق قىلىدۇ ، نېمىشكىنتاڭ ئۇ ، — دېدى ئۆزدەك .

سۆزىن ھېدىن خۇرۇم تاشلىق سۆسەر پەلتوسىنىڭ يانچۇقىدىن پارقىراق ساپلىق بىر قەلەمتىراشنى چىقىرىپ :

— بۇ بىزنىڭ مۇشۇ قۇملۇقتا ئۇچرىشىپ قالغانلىقىمىزنىڭ خاتىرىسى بولۇپ قالسۇن ، مېنىڭ سوۋغام ، — دەپ ئابدۇرېھىمغا تەڭلىدى .

ئابدۇرېھىم سۆزىن ھېدىنىنىڭ ئاغزىغا قاراپ قېلىپ ، ئۆزىدەكتىن سورىدى :

— بۇ بىزچىنى ئوبدان بىلىدىكەنغۇ ؟

— ئۆگىنىۋاپتۇ .

بىر كىشى دوستلۇققا قول سوزۇۋاتسا ، قولىنى ئارقىغا ئېلىۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئابدۇرېھىم سۆزىن ھېدىنىنىڭ كۆزىگە سىنچى نەزىرى بىلەن قارىۋېتىپ ، ئۇنىڭ قولىدىن قەلەمتىراچىنى ئالدى . «قول قولنى يۇسا ، قول يۇزنى يۇيىدۇ» ، ئابدۇرېھىم ئۆزىدەكتىن :

— بۇلار نەگە بارىدىكەن ؟ — دەپ سورىدى .

ئۆزىدەك ئېغىز ئاچقۇچە ، سۆزىن ھېدىن :

— ئېنىق بىر مەنزىلىمىز يوق ، كۆنچى دەريا‌سىنىڭ بۇرۇنقى غول ئېقىن ئورنىنى تاپساق بولىتتى ، — دېدى .

— مەن ئاتمىشبۇلاققا ماڭغان ، بۇيتۇ ، كونا دەريا ئورنىنى ئىزدىشىپ بېرەي ، — دېدى ئابدۇرېھىم .

سۆزىن ھېدىنىنىڭ ئۇمىدىگە يەنە بىر ئۇمىد قوشۇلدى . ئۇ ئۆزىدەك ، ئابدۇرېھىملارنىڭ يول باشلىشىدا كونا دەريا ئىزىنى ئىزدىشىنى داۋاملاشتۇردى ، نەچچە قۇم دۆڭلىرىدىن ئاشتى ، ئاتلارمۇ هاردى ، ئادەملەرمۇ هاردى . ئۇلار چۆشكۈن قىلغۇدەك جاي ئىزدەپ كېتىۋاتاتتى ، ئۇلارغا دەريا قىنىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئۆزۈن بىر سوزۇق ئۇچراپ قالدى .

— قېرىلار مۇشۇ ئەتراپتا دەريا ئىزى بار ، دەيدىغان ، مۇشۇ شۇمىكىنە ، — دېدى ئابدۇرېھىم .

بۇ گەپنى ئاڭلاپلا سۆزىن ھېدىن ئېتىدىن چۈشتى ـ دە ، سىنوفقا بىر تۆگە ئۇستىدىكى يۈككە باغلاپ قويغان تۆمۈر گۈرجەكىنى ئەكەلدۈرۈپ ، ئۆزى سوزۇقنىڭ ئىچىدىكى قۇملارنى بىر يانغا

كۆرەشكە باشلىدى . باشقىلار ئۇنىڭ نېمىشقا بۇنداق قىلىدىغانلىقىنى چۈشىنەلمەي ھەيران بولغىنىچە ئەتراپىدا قاراپ تۇرۇشتى . يېرىم مېتىردىن ئارتۇقراق كولىغاندىن كېيىن ، كىچىكلىرى يالاڭاقتەك ، چوڭلىرى قوش مۈشتۈم ھەم ئادەمنىڭ بېشىچىلىك قۇلۇلە قاپلىرى چىقىشقا باشلىدى .

— كۆردۈڭلارمۇ ؟ ! — دېدى سۈبۈن ھېدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ ، — بىز ئىزدىگەن غول ئېقىن مۇشۇ بولسا كېرەك .

ئۇ بىرپەس دېمىنى ئېلىۋېلىپ ، گۈرجەكنى بايىقىدەك تىك پاتۇرۇپ سالماي ، يېنىچە سېلىپ قۇملارنى تارتىشقا باشلىدى ، ئاندىن گۈرجەكنى سىنوفقا تەڭلەپ تۇرۇپ :

— سەن بىردەم گۈرجەكنى مەندەك سېلىپ قۇمنى كۆرەپ باق ، — دېدى .

سىنوق ئانچە خالاپ كەتمىگەن تەرزدە گۈرجەكنى ئىككى سېلىۋىدى ، ئاپئاق بىر نەرسە كۆرۈندى .

— توختا ، — سۈبۈن ھېدىن شۇنداق دەپلا ئورىغا چۈشۈپ سىنوفنىڭ قولىدىن گۈرجەكنى ئېلىپ ، قۇمنى ئۆزى خۇددى بىر نەرسىنى ئاۋايلاۋاتقاندەك ، ئاستا ، پەم بىلەن كۆرىدى . سۈبۈن ھېدىنمۇ ، باشقىلارمۇ تەڭلا : «ۋاھ ! » دېيىشىپ كەتتى . ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرغىنى ئومۇرتقا سۆڭىكى ئادەمنىڭ يوتىسىدەك ، قىلتىرىق - قوۋۇرغىلىرى چىمچىلاق چوڭلۇقىدىكى بېلىقنىڭ ئىسكىلىتى تۇراتتى ، ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەۋىدى ، ئىككى مېتىر ئون سانتىمېتىر كەلدى . سۈبۈن ھېدىن بېلىق ئىسكىلىتىنى بىرنەچچە قېتىم رەسىمگە تارتىۋالغاندىن كېيىن ، بىرنەچچە پارچە قىلىپ بۆلۈپ ساندۇققا قاچىلىماقچى بولۇپ ، ئۇنى ئورنىدىن قوزغىشىغا ئۇگە - ئۇگىلىرىدىن ئاجراپ پارچىلىنىپ كەتتى . ئۇ ئومۇرتقا سۆڭىكى بىلەن قوۋۇرغا سۆڭىكىدىن قولغا چىققۇدەكلىرىنى ئېلىۋالغان پاختىلارغا ئوراپ ساندۇققا قاچىلىدى .

«دەريا بولغاندىكىن ساھىلىدا بەلكى ھاياتلىقنىڭ ئىزى تېپىلىپ قالار» . سۈبۈن ھېدىن شۇنداق ئۈمىد بىلەن ئادەملىرىنى

ئەتراپقا قاراپ بېقىشقا ماڭدۇردى .

فېڭشى بىلەن ئۆردەك بىللە ماڭغانىدى ، ئانچە يىراقتا بارمايلا ئۆردەك :

— مايەرگە كېلىڭلار ! ئۆي... تام... ! — دەپ توۋلىدى .

سۇبەن ھېدىن كېلىپ ھاياجىنىنى باسالمايلا قالدى ۋە كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى . ئۇنىڭ كۆرۈۋاتقىنى يېرىمى قۇم ئاستىدا ، يېرىمى قۇمدىن چىقىپ تۇرغان ، بىرنەچچە كېسەك ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي خارابىلىرى ئىدى . سۇبەن ھېدىن ياغاچلارنى تۇتۇپ بېقىۋىدى ، ئۇستى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئاپتاپ چېقىپ پوزماندەك يۇمشاپ كەتكەنىدى . سۇبەن ھېدىن ئاتلىق يۇقىرى - تۆۋەن مېڭىپ تەكشۈرۈپ كۆرۈۋىدى ، بۇنداق خارابىلىكتىن بىرنەچچىنى كۆردى . يەنە بىر دۆڭ يامزىلدا ئېچىلىپ قالغان ئادەم كاللىسى ، پارچە - پارچە ئۇستىخانلار تۇراتتى . سەدەپتەك ئاقىرىپ كەتكەن باش سۆڭىكىدىكى قاپقارا چوڭقۇر چاناقلار يىراق - يىراقلارغا سوئال نەزىرى بىلەن قاراۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى . سۇبەن ھېدىن خارابىلىكلەردىن ساپال كومزەك پارچىلىرىنى ، بىرنەچچە ياغاچ تاۋاق ، ياغاچ لېگەن ، داتلىشىپ كەتكەن تەڭگە پۇللارنى ، بىر پالتا تېپىۋېلىپ ، بۇ نەرسىلەرنى ئاۋايلاپ ئوراپ ساندۇقلارغا قاچىلىماقچى بولۇۋاتقاندا ، ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىم ئەجەبلىنىپ بىر - بىرىگە قارىشىپ قالدى . ئۇلار ئىچىدە : «ئۇ بۇ ئەسكى - تۇسكى ، داغال - دوغال[1] نەرسىلەرنى نېمە قىلىدىغاندۇ» دەپ ھەيران قېلىشۋاتاتتى . بىر گەپ ئۆردەكنىڭ ئېسىگە كېچىپ ، سۇبەن ھېدىنگە قاراپ جىددىي تۇستە :

— سۇبەن تۆرە ، بۇ نەرسىلەرنى قان قىلماي تۇرۇپ ئالسىڭىز ، بىزنى پالاكەت باسىدۇ ! — دېدى .

سۇبەن ھېدىن بۇ سۆزنى : «مېنىڭ بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ كەتمەكچى بولغىنىمغا ئۆردەك نارازى بولۇۋاتقان چېغى» دەپ ئويلاپ ، ئىتتىك ئۆردەككە قارىدى ، يەنە شۇئان دەندەنئۆيلۇكتىمۇ

---

① داغال - دوغال — ئۇششاق - چۇشۇك ، پارچە - پۇرات .

مۇشۇنداق گەپنى ئاڭلىغىنى ئېسىگە كېلىپ ، مېيىقىدا كۈلۈپ قويدى ـ ده ، ئىشىنى داۋاملاشتۇرىۋەردى . ئـۇ ئەتـراپقا نەزەر سالدى... قىنىغا لىپمۇلىق تولۇپ كۆۋەجەپ ئېقىۋاتقان دەريا ، ئىككى ساھىلدا دەريا بىلەن پاراللېل ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلـغان بۇك ئورمان ، كەڭرى كەتكەن ياپيېشىل ئوتلاق ، يايلاپ يۇرـگەن ئۇيۇر ـ ئۇيۇر ئاتلار ، توپ ـ توپ قوي ـ كالا پادىلىرى ئـۇنىڭ كـۆز ئالدىدا نامايان بولدى...

سۇبن هېدىن بۇ قېتىمقى زور بايقاشتىن مەمنۇن بولۇپ ، تېخىمۇ چوڭ بىر بايقاش ئۈنىڭغا قۇچاق ئېچىپ تۇرغاندەك قۇم دۆۋىلىرى ئارا سەپىرىنى داۋاملاشتۇرماقتا ، ئەمما سۇنىڭ ئاز قېلىـۋاتقىنى ئۈنىڭ ئەندىشىسىنى ئاشۇرماقتا ئىدى . ئۇلار چۈشتىن قايرىلغان مەھەلدە ئېگىز ـ پەس ، ئۇزۇن ـ قىسقا قۇم دۆۋىلىرى ئارىلىرىدا كېتىۋېتىپ ، ئۇ يەر ـ بۇ يەردىكى ئازگاللاردا نەمسەل كۆكسېپ تۇرغان يۇلغۇن ، قاغداللارنى كۆرۈپ ، سۇبن هېدىندا بۇ يەردە سۇ بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ، دېگەن ئۇمىد تۇغۇلدى . ئۇ يۇلغۇن ئۈنگەن ئازگالنى كولىماقچى بولدى . گۇرجەككە شىركىن مەسئۇل ئىدى . ئۇلاردا شۇ بىرلا گۇرجەك بار ئىدى . هەممىسى كونا ئېقىن ، خارابلىكنىڭ تېپىلغانلىق خۇشاللىقىدا بولۇپ كېـتىپ ، گۇرجەك ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ ، ئۈنتۈپ كېتىشكەنىدى . ئەمدى شۇ گۇرجەكنى تېپىپ كەلمەي بولمىدى . شىركىنى ئۆزۈڭ تېپىپ كەل دېسە ، ئۇ شۇ كەتكەنچە قايتىپ كېلەلمەسلىكى ئېنىقلا ئىدى .

— مەن تېپىپ كېلەي ، — دېدى ئۆردەك .

سۇبن هېدىنىڭ كۈتكىنىمۇ ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىم ئىككىسىنىڭ بىرىنىڭ بېرىشى ئىدى .

— مېنىڭ ئېتىمنى مىنىپ بار ، — دېدى سۇبن هېدىن .

— ئۆزۈمنىڭ ئېتىنى مىنەي ، — ئۆردەك شۇنداق دەپلا ئېتىغا مىنىپ يۇرۇپ كەتتى .

ئۇ كېتىپ ئىككى سائەتلەردىن كېيىن ، چاپقۇنلاپ قارا بوران

كەلدى . بوراننىڭ شىددىتىدىن ئۇلار نە ـ نەلەرگە ئۇچۇپ تىرىپىد-
رەن بولۇپ كېتىدىغاندەك ئىدى . ھەممە يەرنى قۇم باستى ، بوراد-
نىڭ يىرتقۇچلاردەك ھۆركىرىگەن ، ھۇشقىيتقان ۋە ئۇچقان قۇملار
ۋىژىلدىغان ئاۋازلىرىدا كىشىلەرنىڭ بىر ـ بىرىنى ۋارقىراپ چاقد-
رىشلىرىمۇ ئاڭلانمايتتى . سۈبهن ھېدىنلار ئات ، تۆگىلەرنى دالدا
قىلىپ ، ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە تاڭنى ئاتقۇزدى ، ئەتىسى چۈشمۇ
بولدى ، ئۆردەك كەلمىدى . ئابدۇرېھىم ، سالقىنبايدىن باشقىلىرى
ئۆردەكنىڭ قايتىپ كېلىشىدىن ئۇمىد ئۈزدى ، يەنە ساقلاۋېرىشكە
بولمايتتى ، بىر كۈنلۈكلا سۇ قالغانىدى . ئابدۇرېھىم ، سالقىنباي-
لارنىڭ ساقلايلى ، دېگىنىگىمۇ قارىماي سۈبهن ھېدىنلار قايتىشقا
تەمشىلۈاتقاندا ، ئۆردەك گۈرجەكنى تېقىمىغا قىستۇرۇپ ، بىر
قولىدا كىچىكرەك ئىككى تاختايىنى كۆتۈرگىنىچە قايتىپ كەلدى .

سۈبهن ھېدىن ئىتتىك كېلىپ ئۆردەكنىڭ قولىدىن تاختايلار-
نى ئېلىپ قارىدى . ئۇ بىر ـ بىرىدىن كۆركەم نەقىش ئويۇلغان
تاختايلار ئىدى . ئۆردەك يەنە يانچۇقىدىن بىرنەچچە تەڭگە پۇللارنى
چىقىرىپ ئۈنىڭغا بەردى .

— بۇلارنى نەدىن تاپتىڭ ؟ ! — سۈبهن ھېدىن ھاياجىنىنى
باسالماي قالدى .

ئۆردەك بوراندا ئېزىپ قېلىپ باشقا بىر تەرەپكە كېتىپ
قالغىنىنى ، ئەتىسى قارىسا ، چوڭ بىر خارابلىكتە تۇرغىنىنى ،
ئۇ يەردە كۆرگەنلىرىنى ، پەقەت مۇشۇ تاختايلار بىلەن ھېلىقى
ئۇششاق نەرسىلەرنىلا ئېلىپ ماڭغىنىنى ، ئاندىن تۇنۇگۈنكى يەرگە
بېرىپ گۈرجەكنى تېپىپ كەلگەنلىكىنى قىسقىلا سۆزلەپ بەردى .

خۇشاللىقتىن سۈبهن ھېدىنىڭ ھاياجىنى ۋۇجۇدىغا پاتماي
قېلىۋاتاتتى . شۇ تاپتا ئۇ تەكلىماكان تىلسىمىنىڭ ئاچقۇچىنى
قولغا چۈشۈرگەندەك ھېسسىياتتا ئىدى . ھازىرلا ئۆردەكنى يول
باشلىتىپ ، ئۇ كۆرگەن خارابلىككە بارغۇسى كېلىپ كەتتى .

سەككىزىنچى باب

مۆجىزىلىك بايقىلىش

«تەكلىماكان ئارخېئولوگىيە ۋە گېئولوگىيىنىڭ سىرلىق ئامبىرى ، يەنى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى قەدىرلەش ۋە تارىخىي ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىش ئىشلىرىدا ئاجايىپ مۆجىزىلەر بىلەن تولغان سىرلىق جاي بولۇپ تۇرماقتا» .

— ئابدۇققېيۇم خوجا .

«ئۇلار ئوخشاشلا ئۆزىگە ۋە ئۆز مەدەنىيەت تارىخىغا بولغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى يوقاتقانىدى» .

— ئەسئەت سۇلايمان .

1

سۇئېن ھېدىن بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆردەكتىن ئەندىشە قىلىپ ئارقىسىدىن قاراپ قالدى .

— شۇنداق ياخشى ئاتنى مىنمەي ، ۋۇجۇك ئېتىنى مىنىپ كەتتى ، قايتىپ كېلەلەرمۇ ؟

— قايتىپ كەلمىسە ، سۇسىز قېلىپ تۇگەشكىنىمىز شۇ .

سىنوف بىلەن ئىسلامىيەتنىڭ پارىڭى سۆزىن ھېدىنىنىڭ كاللـ
سىنى قوچۇپ ، بىر غېمىـنى ئىكـكى قـىلىپ ئـوغىسىنى قايىنـ
تىۋەتتى .

— بولدى قىلىڭلار ، كۆزىنى ئېتىپ قويساڭلارمۇ ، ئۇ بۇ قۇملۇقتا ئېزىپ قالمايدۇ .

— ئۇ ئۆزىغۇ ئېزىپ قالماس ، ئېتىنى پايلىماسمىكىن دەيـ
مىزغۇ ، — دېدى سىنوف .

سۆزىن ھېدىن جىمىپ قالدى . بۇ ئۇنىڭ ئۆردەكىنىڭ ئاشۇ ئىنجىمارۇق ئېتى بىلەن قايتىپ كېلەلمىگە ئىشەنچ قىلالماي ، سۇكۇت قىلىپ تۇرغىنى ئىدى . گۇرۇپپىدىكى شۇنچە ئادەمنىڭ ھاياتى ئۆردەكنىڭ تۇمۇر گۇرجەكنى تېپىپ كېلەلمىگە باغلىق بولۇپ قالغانىدى . شۇڭا سۆزىن ھېدىن ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ «بوران» ئاتلىق ئېتىنى مىنىپ بېرىشنى ئېيتقانىدى . ئۇنىڭغا بۇ ئاتنى رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا گوبىرناتورى ئالاھىدە سوۋغا قىلىپ تۇتقانىدى . بىرنەچچە قېتىملىق قۇملۇق سەپىرىدە بۇ رەسى ئېتى سىنالغانىدى . بۇ ئاتنىڭ بېشى چوڭ ، كۆكرىكى كەڭ ، سىنى ئۇزۇن ، بويى ئېگىز ، پاچاقلىرى ھەم ئۇزۇن ، ھەم توم ، مېڭىشى قوپالراق ئىدى ، ئەمما چېپىشتا تېز ئىدى . يەرلىك كىشىلەر بۇنداق ئاتنى «رەسى ئارغىمىقى» دەپ ئاتايتتى . ئۆردەكنىڭ ئېتى جۇغى ئىنچىكىرەك ، قىسقا ، سەل پاكارراق ئىدى ، ئەمما قۇملۇقتا تۇغۇلۇپ ، قـۇملۇقتا ئـۆسكەن بـولغاچقا ، بۇ يەرنىڭ جۇدۇن ـ چاپقۇنىغا ، بوران ـ قۇيۇنىغا ، تومۇز ـ ئالۇنىغا پىشقان ، كۆنگەـ نىدى . ئۆردەككە ئۆز ئېتى باشقا ھەرقانداق ئاتتىن ئىشەنچلىك ئىدى . سۆزىن ھېدىن ئېتىنى مىنىپ بېرىشنى ئېيتقاندا ، ئۆردەك گەپمۇ قىلماي ئۆزىنىڭ ئېتىنى مىنىپ ماڭغاندا ، ھەممىسى ھەيران قېلىشىپ ، بىر ـ بىرىگە قاراپ قويۇشۇپ ، ئاندىن ئۆردەكنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالغىنى شۇنىڭدىن ئىدى . سۆزىن ھېدىن ئۆرـ دەك كەتكەن تەرەپكە بىرئاز قاراپ تۇرغاندىن كېيىن ، بېشىنى سىلىپ چېدىرىغا كىرىپ كەتتى .

ئۆردەك بىر قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولدى .

— ئـۇ مۇشۇ مـاڭغىنىچە جېنىنى ئېلىپ كېتـەمدىكىن دەيمەن ، — دېدى شىركىن .

— مەنمۇ شۇ ئويدا ، ئۇنىڭ گۈرجەكنى تېپىپ كېلەلىشى بىر گەپ ، تېپىپ كەلگەن ھالەتتىمۇ بۇ يەردىن سۇ چىقىشىغا كۆزى يەتمەي ، جېنىنى ئېلىپ قاچتىمىكىن دەيمەن ، — دېدى سىنوف .

— بىز لوپلۇقلارنى گېپىدە تۇرمايدىغان ، يالغانچى سانماڭـلار . بۇ يەردىن ئۇنداق ئادەم چىقمايدۇ ! — ئابدۇرېھىم زەردە بىلەن شۇنداق دېدى ـ دە ، نېرىغا كەتتى .

ئۆردەك ئۆزلىرى كەلگەن ئىزنى بويلاپ يولىنى داۋاملاشتۇرـماقتا . ئات ، تۆگىلەرنىڭ ئىزلىرى ھېلى بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يامزىلىنى بويلاپ ياكى ئەگىپ كەتكەن بولسا ، ھېلى يەنە بىر قۇم دۆۋىسىدىن ھالقىيتتى . ئۆردەك چەكسىز قۇملۇقتا يولىنى يېگانە داۋاملاشتۇرماقتا . ئۇ پات ـ پات ئاسمانغا قاراپ ـ قاراپ قوياتتى ، شامال چىقىپ قالماسلىقنى تىلەيتتى . بۇ كۈن چۈشتىن قايرىلغان چاغ ئىدى . قۇملۇقتا شامال كۆپ ھاللاردا مۇشۇ چاغدا چىقىپ ، ئەتىسى تاڭغا يېقىن توختايدۇ . ناۋادا ، ئۇ چاغدا توختىمىسا ، كېـيىنكى كۈنى دەل چىققان چېغىدا توختايدۇ . ئۆردەك ئۆز مۆلچەرىـدە يولىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى مېڭىپ بولدۇم ، كۈن پاتقۇچە گۈرـجەك قالغان جايـغا بېرىپ بولىمەن ، دەپ قىيـاسلاپ كېتىۋاتاتتى . ئـۇ ئەندىشە قىلغـىنىدەك شامالـىنىڭ شەپىسى كېـلىپ ، قۇملار شىر ـ شىرلاشقا باشلىدى . ئۇ ئىز بويلاپ يىراققا ئوبدان سەپسېـلىپ قارىۋېلىپ ئېتىدىن چۈشتى ـ دە ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى تۇۋرـدىن چىڭ تۇتۇۋالدى . غۇر ـ غـۇر شامـال بارغـانسېرى كۈچـەيىپ ـ ئەدەپ بورانغا ئايلاندى . بوران قۇملارنى ئۇچۇرۇپ ھەر خىل ئاۋازدا ھۇشقىيتاتتى ، گۈركىرەتتى . پايانسىز قۇملۇق شۇ ئەلپازدا گويا ھالاكەت دېگىزىغا ئايلانغاندى . ئۆردەك ئېتىنىڭ تىزگىنىنى بىلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، قولىنى قوۋۇشتۇرۇۋېلىپ ، بېشىنى ئىچىگە تىققىنىچە يېنىچە بولۇپ ، ھەربىر قەدەمنى داۋاندىن ئاشقاندەك مىڭ مۇشكۈلدە ئېلىپ ، بىر قەدەم ـ بىر قەدەمدىن ئىلگىرىلىمەكتە . ئۇنىڭ بۇ ھالىتى دېگىز ـ ئوكيانىنىڭ دەھشەتلىك

دولقۇن ـ بۇزغۇنلىرى ئىچىدە قالغان كىچىككىنە قولۇاققا ئوخشايتتى . ئۇنىڭ كاللىسىدا ھازىر نىشان ، تەرەپ دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى . قانچىلىك ماڭدى ، ھازىر قايسى ۋاقىت — كېچىمۇ ، كۈندۈزمۇ ، قايسى تەرەپكە كېتىۋاتىدۇ ، بۇنى ئۇ بىلمەيتتى . بىلىپ باقماقچى بولسىمۇ ، بىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى ، بوراننىڭ يۆنىلىشى بويىچە مېڭىشلا بىردىنبىر ھايات قېلىش يولى ئىدى . ھازىر ئۇنىڭ بىردىنبىر ئويلايدىغىنى ، بوراندىن ئامان قۇتۇلۇپ قېلىش ھەم بوراننىڭ توختىشىنى تىلەش ئىدى...

تۇرۇپلا بوران ئاجىزلاپ قالغاندەك بىلىندى . قۇملارمۇ يۈزگە بايىقىدەك ئۇرۇلمايتتى ، لېكىن ھۇشقىيتقان ، ۋىڭ ـ ۋىڭلىغان ئاۋازلار يەنىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى ، ئەمما قۇلىقى تۇتۇلغان ئەمەس ، يېقىن ئەتراپتىن كېلىۋاتقاندەك ئاڭلىناتتى . ئۇردەك ئەجەبلىنىپ بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىدى .

— مەن نەگە كېلىپ قالدىم ؟ — ئۇردەك ئەتراپقا قاراپ ئۆز ـ ئۆزىدىن سورىدى .

ئۇردەك ئۆزىنى يارداڭلىققىمۇ ئوخشىمايدىغان ئېگىز ـ پەس تۆپىلىكلەر ، دۆڭ ـ يوتىلار ، يېرىم ـ يارتا تاملىق ، قوشاملار ئارىسىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلدى . كېچە بولغاچقا ، بۇلارنىڭ نېمىلىكىنى ، كېچىنىڭ قايسى ۋاقتىلىقىنى ئاڭقىرالمىدى . ئۇ ئەتراپىدا يەردىن چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان بىرنەچچە ياغاچنى كۆرۈپ قالدى ، كۆزىگە ئىشەنمەي ئۇلارنى تۇتۇپ ـ سىلاپ باقتى ، ئۇلار راستتىنلا ياغاچ ئىدى .

— بۇ قۇملۇققا قانداق كېلىپ قالغان ياغاچلاردۇ بۇ ؟

ئۇردەك ئۆزىدىن شۇنداق سورىغىنى بىلەن ، جاۋابىنى بىلەمەيتتى ، ھەيران بولاتتى شۇ . ئۇ بوراندا قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ چارچىغاندى ، ئۇيقۇمۇ كۆزىگە يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتاتتى . تاڭ ئاتقىنىدا ئەتراپىنى پەرق ئەتكىلى ، گۈرجەك قالغان تەرەپنى بىلگىلى بولمايتتى . ئۇ ئازراق كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ ، قالغان ئىشنى تاڭ ئاتقاندا كۆرمەكچى بولدى ـ دە ، ئاتتىن بىر ياغاچقا باغلاپ قويدى ، ئۆزى يارتا تامدەك بىرنېمىگە يۆلەنگىنىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇ ـ

روپ ئۇيقۇغا كەتتى...

ئۆردەك ئاتنىڭ كىشنىشىدىن ئويغىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا تاڭمۇ يورۇغان، شامالمۇ شىپىدە توختىغانىدى. ئۇ ئەتراپقا قاراپ باقماقچى بولۇپ، تۇرغا ئوخشاپ كېتىدىغان تىك، ئېگىزرەك بىر دۆڭگە تەستە چىقتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئاجايىپ - غارايىپ، ئەمما بىر خىل خانىۋەيرانلىق مەنزىرە قۇچاق ئېچىپ تۇراتتى. ئۆردەك دۆڭدىن چۈشۈپ خارابلىكنى ئارىلىدى. ئارىلىرىغا يۇل-غۇن، قومۇش قويۇپ سوقۇلغان، شامال يالاپ خىلمۇخىل شەكىل-گە كىرىپ قالغان يىرىم - يارتا، پۇچۇق، پارچە تاملارغا، چېچە-لىپ يانقان، تىك تۇرغان، سىڭايان بولۇپ قالغان ياغاچلارغا، ئۇ يەر - بۇ يەردە تۇرغان كوزا - كومزەك پارچىلىرى، تەڭگە پۇللار، چوڭ - كىچىك شال، تاختايلارغا قاراپ ھەيران قالدى.

«قالاچ قاناقا ئاتامغا ئېيتقان، ئاتامنىڭ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدە-غان بوۋا - ئۇغۇشلار ئىزى، سەپسىن تۆرە ئىزدەپ يۈرگەن قەدىم-كى شەھەر خارابىسى مۇشۇنداق بىر جايمىكىنە؟»

ئۆردەكنىڭ كاللىسىدا مۇشۇ سوئالدىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىدى. ئۇ يەنە شۇئان يولىغا تەقەززا بولۇپ ئۆزىنى زور ئۇمىد بىلەن كۈتۈپ تۇرغان ھەمراھلىرىنى ئويلىدى. ئۇ گۈللۈك نەقىش ئويۇلغان كىچىكرەك تاختايدىن ئىككىنى، تەڭگىدىن بىرنەچچىنى ئېلىپ، گۈرجەكنى ئىزدىگىلى ماڭدى. ئۇ ھازىر ئۆزىنىڭ تۇيغۇ-سىغىلا تايىنىاتتى، ماڭغان يولىدا ئۇچرىغان ھەربىر قۇم دۆۋىسى، بىرەر تۈپ يۇلغۇن، يانتاق، چاكاندا، ئۆلگەن ھايۋانلارنىڭ ئېچە-لىپ قالغان سۆڭەكلىرىگىچە لوپلۇقلارنىڭ سىنچى نەزىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ سەپسېلىپ ماڭدى. ئانچە ئۇزاق ماڭمايلا، ئالدىنقى كۈنى قۇلۇلە قاپلىرى، بېلىق ئىسكىلىتى تاپقان كونا ئېقىن ئورنى تېپىۋالدى. ئۇ گۈرجەكنى ئېلىپ قايتتى...

سۆھبەن ھېدىن شۇ تاپتا تەكلىماكان قۇملۇقىدا غايىب بولۇپ كەتكەن تىلىسىم شەھەرلەرنىڭ ئاچقۇچىنى تېپىۋالغاندەك، خۇشال-لىقتىن ھاياجىنىنى بېسىۋالالماي قېلىۋاتاتتى. ھازىرلا شۇ تىلىسىم دەرۋازىلارنى ئېچىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى تارىخىي ئاجايىباتلارنى جا-

هانغا ئاشكارىلاپ كۆرسەتكۈسى ، «بۇلارنى مەن تاپتىم !» دەپ جاكارلىغۇسى كېلىپ كەتتى ، ئەمما سۈنئك تۈگەپ قېلىۋاتقىنى ئۈنئك ئالدىنى توسۇپ تۇراتتى . ئۇ ھازىر ھېسسىياتى بويىچىلا ئىش قىلىپ ، قورام تاشلىق ، شىددەتلىك قاينام ئېقىنىغا كېمە سېلىۋېرىدىغان قارام ، تەنتەك تەۋەككۈلچى ئەمەس ، ئەقىل بىلەن «يەتتە ئۆلچەپ بىر كېسىدىغان» ئېھتىياتچان ، تەجرىبىلىك ، پىشقان ئېكسپېدىتسىيىچى ئىدى . ئۇ ھازىرچە قايتىپ كېتىپ ، پۈختا تەييارلىق قىلىپ ، قايتا كېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ، گۈرۈپپىنى باشلاپ ، قاراقوشۇن كۆلى تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

«تاختايدىكى گۈل - نەقىشلەر نېمانچە كۆركەم ، قاچانقى تاختايلاردۇ ، تەڭگىلەرچۇ ؟ ئۇ قانداق خارابلىكتۇ ، ئۈنئك ئۈردەك- كە ئۇچراپ قالغىنى - ھە ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيە- لىرىمدە ئۈنئڭغا چىلئ يېپىشاي ، قولدىن چىقارماي» سۆزىن ھېدىن كېتىۋېتىپ شۇنداق ئويلايتتى ، ئەس - يادى ئۆردەك ئېيتقان خارابلىكتە ، كۆزى كەينىدە ئىدى .

سۆزىن ھېدىن يېڭىكۆلدىكى بارگاھىغا قايتىش يولىدا قارا قوشۇن كۆلىنى يەنە بىر تەكشۈرگەچ ، كۆل سەيلىسى قىلىشنى ، سۇ قۇشلىرىنى ئۇۋلاشنى ئارزۇ قىلاتتى .

— مەن قاراقوشۇن كۆلى ، ئابدال تەرەپلەرگە كەلمىگىلى يىگىرمە نەچچە يىل بوپتىكەن ، سىلەر بىلەن بىللە بېرىپ كۆرۈپ كېلەي ، — دېدى ئابدۇرېھىم ئۆردەككە .

— جانقۇلۇنى يوقلاپ ئۆتەي دېمىسەم ، مۇشۇ يەردىنلا مەھەل- لىگە كەتكۈم بار ، — دېدى ئۆردەك .

كۆلگە پەسىل قۇشلىرىنىڭ ئالدى كېلىشكە باشلىغانىدى . لوپ - قاراقوشۇن كۆللىرى قۇشلارنىڭ جەننىتى . 5 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ كۆللەردە جاھاندا بارلىكى قۇش- لارنىڭ جەمئىسى جەم بولىدۇ . ئاقئۇلام ، سۇقسۇر ، ئۆردەك ، چۈمگەك ، چىل ، قارۇناغا ئوخشاش يەرلىك قۇشلار بىلەن بىرگە بىلىقئالغۇچ ، ئاقچاپاق ، ھاڭگىت قاتارلىق پەسىل قۇشلىرىمۇ بۇك قومۇش ، يېكەن ئارىلىرىدا سوغۇقتىن دالدىلىنىپ قىشنى توڭلە-

ماي ئۆتكۈزۈپ ئۆگىنىپ قالغان . 3 ـ ئاي كېلىش بىلەن بۇ قۇشلارغا پەسىل قۇشلىرىدىن يەنە غاز ، قو ، ئاق قۇ قاتارلىق قۇشلار كېلىپ قوشۇلىدۇ . بۇ قۇشلار گۈرىدە بىر ئۇچىدىغان بولسا ، ماركوپولۇ تەرىپلىگەندەك : «كۇن يۈزىنى كۆرگىلى بولمايدۇ» .

سۇئېن ھېدىن قارا قوشۇن كۆلىدە ئۇچ كۈن سەيلە ـ سایاھەت قىلىپ ، خۇمارىدىن چىققۇچە قۇش ئوۋلاپ تاماشا قىلدى . ئابدالغا مېڭىشقا تەمشىلىۋاتقاندا ، ئىسلامىباي ئۇشتۇمتۇتلا سۇئېن ھېدىدىن :

— مۇشۇ يەردىن يېتەرلىك سۇ ئېلىۋېلىپ ، ئۆردەك ئېيتقان ھېلىقى جايغا بېرىپ باقمايمىزمۇ ؟ — دەپ سوراپ قالدى .

تۇيۇقسىز بۇنداق سوراپ قالغىنىدىن سۇئېن ھېيدىن ئەجەبلىنىپ ئىسلامبايغا قارىدى ، چۈنكى بۇنداق خارابلىكىنى قىدىرىش ـ قېزىش ئۇچۇن مۇڭاپىق ئۇسكۇنە ـ سايمانلار ، يېتەرلىك ئىشلەمچىلەر كېرەك ئىدى ، سۇ بولغان بىلەنلا بولمايتتى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىسسىق كۇنسايىن قىستاپ كېلىۋاتاتتى . بولمىسا ئۇ تولۇق تەييارلىق قىلىپ باشقىدىن كېلىدىغانلىقىنى ھەمراھلىرىغا ئوچۇق ئېيتقانىدى .

ئىسلامباي باشقا ياقتا قارىغان بولۇپ سۇئېن ھېدىندىن كۆزىنى ئېلىپ قاچتى . سۇئېن ھېدىن تېخىمۇ ئەجەبلىنىپ ، ئۇنىڭ بەزى قىلىقلىرى ئېسىگە كېلىپ ، ئىسلامىيايدىن گۇمانلىنىپ قالدى .

دەندەنئۆيلۇك ، قارادۆڭ خارابلىرىنى قىدىرغان چاغدا ، ئىسلامباينىڭ پات ـ پات يانچۇقىغا ، قوينىغا قولىنى سالغىنىنى ، يەنە ئارىلاپ ئۆزى يالغۇز چېدىرغا بېرىپ ـ كېلىپ يۈرگىنى سۇئېن ھېدىنىنىڭ كۆزىگە چېلىقىپ قالغانىدى . سۇئېن ھېدىن ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى ئۇدۇللا چۈشەنگەنىدى . قۇملۇقتىن ، دەشتىنى كېزىشتىن بىزار ئىسلامباينىڭ ئەمدى خارابلىككە قىزىقىپ قالغىنىدىن «بىر گەپ بولمىسا قۇيرۇق تۇرامدۇ تاشتا» دېگەندەك ، ئۇنىڭ بىر ئىشى بولمىسا خارابلىككە قىزىقىپ قالامدۇ ؟ دېگەن شۇبھىگە

قالغان سۆبن هبدىن ئىسلامباينى «ئىشەنچسىز ئىكەن» دەپ كۆڭ-لىگە پۈكۈپ قويدى .

قەشقەر ، خوتەنده يەرلىك «گۆھەر قازغۇچى» ، «كېپەن ئوغ-رىلىرى»نىڭ خارابلەردىن تېپىپ كەلگەن «ئەسكى - تۇسكى كونا» نەرسىلەرنى پېتروۋىسكىي ، ماكارتنىبي ۋە باشقا ئەجنەبىي-لەرگە ساتقانلىقىنى ئىسلامباي كۆرگەن هەم ئاڭلىغانىدى . دەندەن-ئۆيلۈك ، قارادۆڭ خارابلىرىنى قىدىرغاندا ، ئىسلامباي ئۆزى «پۈلغا ياراپ قېلىشى مۇمكىن» دەپ قارىغان بەزى نەرسىلەرنى باشقىلارنىڭ كۆزىنى غەلەت قىلىپ ، يانچۇقىغا پاتسا يانچۇقىغا ، قوينىغا پاتسا قوينىغا سىلىۋېلىپ ، يانچۇق ، قوينى پومپىيىپ قې-لىپ چېنىپ قالغۇدەك بولسا ، باشقا بىر ئامالىنى قىلىپ يۈرگەن-دى . ئۇلار ئۆيلىرىگە قايتقان پۇرسەتتە ئۇ نەرسىلەرنى تاشكەنت ، پېتىربورگتا ئانچە - مۇنچە سۇ قىلىپ ، خارابلىكنىڭ نېنىنى يەپ قالغانىدى . ئۇنىڭ لوپ كۆلى ئەتراپىدىكى خارابلىككە قىزىقىپ قېلىشى ، شۇ «نان» ۋەجىدىن ئىدى .

ئۇلار ئابدالغا چۈش مەھەلده يېتىپ كېلىشتى .

كۈنچىققانىدەك ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئابدالنىڭ چىرىغى ئۆچۈپ ، ئامىتى قاچقاندەك ، ئۇ يەرنى تېخىمۇ زەي بېسىپ ، كىشى-لەر تىرىكچىلىك غېمىدە تەرەپ - تەرەپكە كېتىشتى . كۈنچىققان-بەگنىڭ ئاگايىنى دەپلا بىر جەمەتتىن پەقەت جانقۇلۇبەگ بىلەن يەنە ئۈچ ئائىلىلىكلا كىشى قالغانىدى . ئۆيلەر زەيلەپ ئۆرۈلۈپ ، ئېگى-سىز قالغان قوموش ساتمىلار شامال - بوراندا چۈۋۈلۈپ ، ئەتراپى-نى قۇم بېسىپ ، ئابدال پۈتۈنلەي ۋەيرانە ، خارابلاشقان تۇسكە كىرىپ قالغانىدى . بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدىكى لوپ كۆلى رايونى-نىڭ مەركىزى بولغان ئاۋات ئابدال مەھەللىسىنىڭ بۇ كۆڭۈلسىز ۋەيرانە قىياپىتىگە قاراپ ، ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىمنىڭ كۆڭلى بىر قىسىملا بولۇپ قالدى ، دىللىرى ئېچىشتى ، كۆزلىرىگە ياش ئالدى ، بۇ كۆڭۈلسىزلىكلەرگە قاراپ تۇرغۇسى كەلمىدى .

— سېنى بىز بىلەن كەت دېسەكمۇ كەتمەيسەن ، بىزمۇ سېنى بىز بىلەن كەت دېيەلمەيمىز ، — ئۆردەك شۇنداق دەپلا جانقۇلۇ

بىلەن باشقىدىن يەنە بىر قۇچاقلىشىپ ، «جانىم ساڭا ، چىق - چىق - چىق» دەپ ئۇنىڭ مۇرىسىگە ئۇچ قېتىم شاپىلاقلاپ قويۇپ ئاجرالدى - دە ، كۆزى لىققىدە ياشقا تولغان ھالدا ئېتىغا مىنىپ ، ھېچكىمگە گەپمۇ قىلماي ، ئۆزى تۇغۇلۇپ ، ئون نەچچە يېشىغىچە تۇرغان ئانا مەھەللىسىدىن يۇرۇپ كەتتى . ئۇنىڭ كەينىدىن ئابدۇرېھىم ماڭدى . سۇۋېن ھېدىن بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆردەكنىڭ كەينىدىن ئەجەبلىنىپ قاراپ تۇرۇپ كېتىپ ، ئاندىن ھەممىسى سۇۋېن ھېدىنغا قارىدى . سۇۋېن ھېدىن بېشىنى ئىككى يانغا ئىرغىتىپ قويۇپ ئېتىغا مىندى - دە ، گەپمۇ قىلماي ئۇ ئىككىسىنىڭ كەينىدىن ماڭدى ، ئاندىن باشقىلارمۇ...

ئۆردەك كېتىۋېتىپ ئابداللىقلارنىڭ ئەڭ مۇڭلۇق بىر ئاھاڭدا قوشاق ئېيتتى :

چوڭ بەگ[1] بىلەن تەڭ كەتتىم ،
ئۆچكەنمەدى چىراغىڭ .
ئابدال دەپ ئاتىڭ قاپتۇ ،
ئەجەب سۇنۇق سىياقىڭ .
سېنى تاشلاپ كەتكەنگە ،
كىمگە بولار سوراقىڭ .
.....
.....

2

ئابدۇرېھىمۇ ، سۇۋېن ھېدىنمۇ ئۆردەككە بىرنەچچە قېتىم گەپ بىلەن سۇۋۇشىپ باقتى ، لېكىن ئۇنىڭ گەپ قىلىدىغان رەغدى يوق ، بەلكى ھامان قوشۇمىسى تۇرۇك ، ئويچان ئىدى . سۇۋېن ھېدىن ئۇنىڭ بۇنداق جىمىپ ، خىيالچان بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمەي ھەيران ئىدى . «ئۇ ئابدالنىڭ تۇغقىشكەن قىياپىتى-

① چوڭ بەگ — كۇنچىققانبەگ . بۇنداق ئاتاش ئۇنىڭ ئوغلى جانغۇلۇبەگكە سېلىشتۇرۇلغان .

نى كۆرۈپ ئىچىگە تىنىپ قالدى . بۇ لوپ دالىسىدا كەلكۈندە قېلىپ ، زەي بېسىپ ، بوران سوقۇپ ، قۇم بېسىپ يوقىلىپ كەتكەن يۇرت - مەھەللىلەر ئازمۇ ؟ ئابدالنى زەي باسسا ، ئادەملەرى باشقا ياققا كېتىپ جېنىنى جان ئېتىۋېتىپتۇغۇ . ئۇ نېمانچە قىلىپ كېتىدىغاندۇ ؟ » دەپ ئويلايتتى ئابدۇرېھىم .

ئۆردەكنىڭ ئويلايدىغنى ئابدۇرېھىمنىڭكىدەك ئۇنداق ئاددىي ئەمەس ئىدى . بولۇپمۇ ، ئابدالنىڭ خارابلاشقان قىياپىتىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭ كاللىسى ئۇيقۇنلۇق خىيال قاينىمىغا ئايلىنىپ قالىدى . ئۇ گۈرجەكنى ئىزدەپ مېڭىپ ، بوراندا ئېزىپ بېرىپ قالغان يەردە چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى ، ئاپئاق ساقال بوۋاينىڭ ئېيتقانلىرىنى ئابدالنىڭ خاراب مەنزىرىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئويلايتتى .

«ئويلاپ باقتىڭمۇ ، — دېگەندى چۈشىدە هېلىقى بوۋاي ئۆردەككە ، — ئۇ يەرنى سۇ باستى ، بۇ يەرنى قۇم باستى دەپ ، بىر يەرنى زەي ئۆرلىدى ، يەنە بىر يەرنى قۇرغاقچىلىق قاپلىدى دەپ ، ئاپەتكە تاشلاپ بېرىپ يۈرىۋېرىپتۇق ، ‹يا سۇ كەلگۈچە تۇغان ياسىماپتۇق › ، ياكى كەلگەن سۇنى ئۆز يولىمىزغا سېلىشنى بىلمەپتۇق ، شۇڭا يۇرتلىرىمىز ئاۋاتلاشماپتۇ ياكى ئۆزىمىزمۇ رونۇق تاپماپتۇق . تۇرغان تۇرقىمىز مانا مۇشۇ . قۇمدا قالغان يۇرتلىرىمىز بىلەنمۇ كارىمىز بولماپتۇ ، هەتتا ئۇلارنى ئۇنتۇپتۇق . هالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ، جاهانىڭ يىراق بىر يەرلىرىدىن باشقا بىر تائىپىدىكى كىشىلەر قۇم ئاستىدا يانقان يۇرت - مەھەللىلىرىمىزنى تاپقىلى ، ئاچقىلى كېپتۇ ، يەنە كېلىدىغان ئوخشايدۇ . ئۆزىمىز تاپساق ، ئۆزىمىز ئاچساقمۇ ياخشى بولىتتى ، ئەمما بىز ئۇ نەرسىلەر كۆزىمىزگە پۈتلىشىپ يۈرسىمۇ ، ‹بۇ نېمىدۇ ؟ › ، دېسەك دەيمىزكى ، يا دەسسەپ ئۆتۈپ كېتىمىز ياكى كۆزىمىزنىمۇ سېلىپ قويمايمىز . بىز ئۆزىمىز ئىزدەشنى ئويلىمىغاندىكىن ، بوپتۇ ، ئۇلار بولسىمۇ ئىزدىسۇن ، تاپسۇن ، ئاچسۇن ، تېپىلمىغاندىن تېپىلغىنى ، ئېچىلمىغاندىن ئېچىلغىنى ياخشى . ئۆزىمىزنىڭ تېگى - تەكتىمىزنى ، كىملىكىمىزنى ئاز - تولا بولسىمۇ بىلگەندىن كېيىن ، ئۇ نەرسىلەرنىڭ قەدرىگە يېتىدىغان بولارمىز » .

ئۆردەك بوۋاينىڭ سۆزلىرىنى ئەسلەيتتى ، سۆزلەرنىڭ تەكتىگە يېتىشنى ئويلايتتى . ئابدالنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى كۆرۈپ ئۇنى تېخىمۇ خىيال چۈلغۇالدى . زەي باستى دەپ كىشىلەرنىڭ باشقا جايلارغا كەتكىنى ، ئانا يۇرتىنى نېمە بولساڭ بول ، دەپ ئاپەتكە تاشلاپ بەرگىنى بولماي نېمە ؟ ! ئۇنى مانا شۇنداق ئوي ـ خىياللار چۈلغۇالغاچقا ، ئابدۇرېھىمنىڭ ، سۆزىن ھېدىن ۋە يەنە بىرلىرىنىڭ گەپلىرى قۇلىقىغا كىرمىگەنىدى .

ئۆردەك چۈشىدە كۆرگەن بوۋاينىڭ گەپلىرىدىكى مەنە تېرەنلىكىنى ، ئۇنىڭ سىن ـ چىرايىنى ، قىياپىتىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ، ئۇنى : «ئاتام ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان قالاچ قاناقا دېگەن كىشى شۇمىكىن» دەپ ئويلايتتى...

ئۇلار ئەتىسى چۈشتىن قايىرىلغاندا قارادايغا كەلدى . ئۆردەكنىڭ خارابىلىك ۋە چۈشىدە كۆرگەن بوۋاي توغرىسىدىكى خىيال ، ئەسلىمىلىرى ، ئاتىسى ئوماق تۇلەك بوۋىدىن ئاڭلىغانلىرىدىن ئېيتىپ بەرگەن ، بىر زامانلاردا ئابدال بەگلىكى بىلەن تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدا مۇشۇ قاراداي كېچىكىدە بولغان ئۇرۇش ـ جەڭلەر توغرىسىدىكى ئەسلىمىلەر بىلەن ئالماشتى . «شۇنداق زور ، كۆچلۈك قوشۇننى يەڭگەن غالىس ئابدال قېنى ئەمدى ؟ !» ئۇنى يەنە باشقىدىن خىيال باستى .

— ماۋۇ تۆرە قاقشاللىقنى كۆرسەم دەيدۇ ، قانداق قىلىمىز ؟ — ئۆردەكنىڭ خىيالىنى ئابدۇرېھىم ئۇزۇۋەتتى .

— يول ئۇستىدە بولغاندىكىن كۆرىمەن دېسە كۆرسۇن ، ئازراق قايىمىز شۇ ، — دېدى ئۆردەك .

سۆزىن ھېدىن يولدا كېلىۋېتىپ قاقشاللىقنى تەكشۈرۈپ ، ئۆلچەش ئارزۇسى بارلىقىنى ئابدۇرېھىمغا ئېيتقانىدى . سۆزىن ھېدىن كوزلوفنىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسىدىن قاقشاللىق توغرۇلۇق ئاز ـ تولا ئۇچۇرغا ئىگە ئىدى ، «كېيىن شۇ تەرەپكە بېرىپ قالسام ، چوقۇم تەپسىلىي تەكشۈرۈپ خەرىتىگە ئېلىۋالىمەن» دەپ كۆڭلىگە پۈككەنىدى .

ئۆزىنى پرژىۋالىسكىينىڭ شاگىرتى ۋە ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش

تۇرغۇچىسى دەپ قارايدىغان كوزلوف 1883 — 1885 - يىللىرى پىرژېۋالىسكىينىڭ ئېكسپېدىتسىيىسە گۇرۇپپىسىدا ، 1893 — 1895 - يىللىرى دوبوروسكىينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىدا بولۇپ ، ئىككى قېتىم تارىم — كۆنچى دەريالىرى بويلىرىغا كېلىپ ، ئابدۇرېھىمنىڭ يول باشلىشىدا قاقشاللىق خارا-بىسىنى ، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قۇرۇق ئېقىن قىنىنى تاپقان بولسىمۇ ، ئۇ جايلارنى تەپسىلىي ، ئىنچىكە تەكشۈرمىگەنىدى ، لوپ كۆلى مەسىلىسىدە باشتىن - ئاخىر پرژېۋالىسكىينى ياقلاپ كەلگەنىدى .

سۈېن ھېدىنلار قاقشاللىققا كەچئارىسى مەھەلدە يېتىپ كەلدى . سۇ بولسىلا ، بۇ يەر ئوتۇن - ياغاچ ، چاتقال - ئۆسۈملۈكلەر كۆپ ، قونالغۇ بولىدىغان ئوبدان جاي . شىمالدا شىڭدى تېغى قارىيىپ كۆرۈنەتتى . قاقشاللىقنىڭ جەنۇب ، شىمال ، غەرب تەرەپلىرى قاقاس قۇملۇق ، شەرق تەرىپى ئېدىر - تۆپىلىك ئىدى . تۆپىلىك قاقشاللىقتىن بىر يېرىم كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ ، ئۇ يەردە قەبرىستانلىق ، زامانلارنىڭ ئېكەكلىشى ، غاجىشى ، قۇملۇق شامال - بوراننىڭ تىنىمسىز يالىشى بىلەن ئۇپراپ ، كىچىكلەپ كەتكەن بىر تۇر بار ئىدى . كوزلوف بۇلارنى بىر قۇرلا كۆزدىن كەچۈرۈپ بولدى قىلغانىدى .

سۈېن ھېدىنلار قاقشاللىق ئىچىگە چۈشكۈن قۇرۇپ ، يۇك - تاقلارنى چۈشۈردى ، چېدىر تىكتى ، ئات ، تۆگىلەرنى چۆشەپ چاتقاللىققا قويۇپ بېرىپ ، قولمۇقول تۇتۇش قىلىپ تاماق تەييارلاشتى .

ئەتىياز مەزگىلى بولغاچقا ، كېچە ئاسمىنى شالاڭ تۈتەك قاپلىغاندەك غۇۋا ئىدى . ئاي خىرە كۆرۈنەتتى ، يۇلتۇزلار سۇس جىمىرلايتتى . بەش - ئالتە كۈندىن بۇيان قېنىپ ئۇخلىمىغان ، كۈنلەپ - كۈنلەپ ئات - ئۇلاغدىن چۈشمەي مېڭىپ هارغان ، بەللىرى تالغان بۇ كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى تۆشەكلىرىگە سوزۇلۇپلا شىرىن ئۇيقۇغا كېتىشتى . پەقەت ئۇچ كىشىلا كىرپىك قاقماي خىيال سۈرۈپ ياتاتتى . بىرى ، سۈېن ھېدىن ، ئۇ ئەتە

قىلىدىغان تەكشۈرۈش - ئۆلچەشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ئۈستىدە ئويلانماقتا ئىدى ، بىرى ، ئۆردەك بولۇپ ، ئائىلىسىدىكىلەرنى ، بىردىنبىر ئوغلى سادىقنى ، ئۇنىڭ قانداق تۇرۇۋاتقانلىقىنى ۋە يەنە چۈشىدە كۆرگەن بۇۋاينىڭ گەپلىرىنى خىيال قىلىپ ياتاتتى . يەنە بىرى ، ئىسلامباي بولۇپ ، «ئەجەب ھېلىقى خارابلىككە بارمىدۇق··· سۈبەن ھېدىن تۆرە مەندىن گۇمانلىنىپ قالغاندەكمۇ - قانداق ؟ » دەپ ، ئۆزىچە خۇدۇكسىرەپ ئۈيقۇسىز ياتاتتى···

كېيىنكى قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە تەييارلىقىغا ئالدىرىمسىراپ بولمايتتى . شۇڭا ئۇلار ئەتىگەنلىك تاماقنى بالدۇر يەپ ئىشنى باشلىۋەتمەك بولۇشتى .

سۈبەن ھېدىننى ھەيران قالدۇرغىنى «قاقشاللىق» دەپ ئاتالغان بۇ جايىنىڭ چۆرىسىدىكى تۆت چاسا دۆڭلۈك بولۇپ ، سۈبەن ھېدىن ئۇنى قورغان - سېپىلىنىڭ خارابە ئىزى ، دەپ مۇقىملىدى . ئۇنىڭ تۆت تەرىپى ئوخشاش ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ ، شەرق - غەرب تەرىپىدە بىر - بىرىگە روبىرو ئىككى ئۇزۇكلۈك بار ئىدى . بۇ ئۇزۇكلۈك شەرقىي - شىمال تەرەپتىكى تاغدىن كەلگەن كەلكۇن سۇيى ئېقىپ ئۆتۈپ كېتىدىغان كىچىك ئېقىن ئىزىغا ئوخشايتتى . سۈبەن ھېدىن ئەتراپىنى ، ئىككى ئۇزۇكلۇكنى ئىنچىكە تەكشۈرگەندىن كېيىن ، ئۇنى قورغاننىڭ شەرق - غەربتىكى ئىككى قوۋۇق ئورنى دەپ قارىدى . بۇ جايىنىڭ نېمىشقا «قاقشاللىق» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىمدىن سورىدى .

— ئۆز ۋاقتىدا كوزلوقمۇ مەندىن مۇشۇنداق سورىغان . مەن تاغدا تۇغۇلۇپ ، تاغدىلا يۈرگەن بولغاچقا ، بۇ تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەيمەن ، دەپ جاۋاب بەرگەنىدىم ، — دېدى ئابدۇرېھىم .

سۈبەن ھېدىن ئۆردەككە قارىدى .

— ئاتامغا قالاچ قاناقانىڭ ئېيتىپ بېرىشچە ، بۇرۇن بۇنىڭ ئىچى بۇك يۇلغۇن ، قاقشاللىق ، ئارىلاپ قاغدان ، چاكاندىلىق ئىكەندۇق . كېيىن تاغدىن كېلىدىغان كەلكۇن باشقا تەرەپلەر بىلەن ئاقىدىغان بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدىكى يۇلغۇن ، قاقشاللار قۇرۇپ

كېتىپ ، قاغدان ، چاكاندىلارلا قالغانىكەن ، — دېدى ئۆردەك .
— دائىرىسىنىڭ چوڭ ئەمەسلىكىگە قارىغاندا ، بۇ مەخسۇس چېرىكخانا بولغان بولسا كېرەك ، — دېدى فېڭشى .
دۆڭلۈك ئىچىدە ئالاھىدە دىققەتنى تارتقۇدەك خارابە ئىزلىرى كۆرۈنمەيتتى . ئۇ ئابدۇرېھىمنىڭ باشلىشىدا شەرق تەرەپتىكى تۆپىلىككە باردى . تۆپىلىكتە تىك ، يانتۇ ۋە چېچىلىپ تۇرغان نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپ ، سۇبىن ھېدىنىنىڭ كۆزى چۆچەكتەك بولۇپ ، ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى . ياغاچلارنىڭ بەزىلىرى تۆت چاسا ، بەزىلىرى يۇمىلاق تېشىلگەن بولۇپ ، چېتىق چېتىلغانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇراتتى . سۇبىن ھېدىن كۆرۈنۈشلەردىن نۇرغۇن سۇرەت تارتتى . بۇ بىر قەبرىستانلىق ئىدى ، لېكىن كۆلىمى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى . بەزى قەبرىلەر ئېچىلىپ قالغان بولۇپ ، جەسەت ئۇستىدىن يۆگەلگەن كېپەنلىكىنىڭ قانداق توقۇلمىلىقىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايتتى . بەزى لەھەتنىڭ تۆت چۆرىسى كېسەكتە قوپۇرۇلغان بولسا ، بەزىلىرىنىڭ يۇلغۇن قىپچىلىرىدا توقۇپ چىقىرىلغان ، يەنە بەزىلىرىنىڭ شال بىلەن توسۇلغانىدى . سۇبىن ھېدىن قەبرىستانىنىڭ دائىرىسىنى ، ئەتراپىنى ئايلىنىپ تەكشۈرۈپ ئۆلچىدى ، خەرىتىسىنى سىزدى .
قەبرىستانىنىڭ يېنىدىلا تۆت مېتىرچە ئېگىزلىكتە دۆگىلەك تىك دۆڭ بار بولۇپ ، قاتلىرىغا يۇلغۇن ياغىچى قويۇلغىنىدىن ئۇنىڭ تۈرىنىڭ قالدۇقى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىدا يەنە شۇنداق ئارىسىغا يۇلغۇن شاخلىرى قويۇلۇپ ، چىڭداپ ياسالغان كىچىك ـ كىچىك سەككىز دۆڭچەكمۇ بار ئىدى . سۇبىن ھېدىن بۇلارنىڭ نېمىنى بىلدۇرىدىغانلىقىنى قىياس قىلالمىدى . سۇبىن ھېدىن قاقشاللىق بىلەن تۆپىلىكتىكى قەبرىستانلىقنى تەكشۈرۈش ، ئۆلچەش ، خەرىتىگە ئېلىش ، تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇش بىلەنلا چەكلەندى . ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارمىدى…
— مەن مۇشۇ يەردىن ئۆيگە كېتەي ، — دېدى ئۆردەك چوڭ

داشىنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە سۇئېن ھېدىنغا ، ئاندىن ئابدۇرېھىمغا قاراپ ، — سەن بۇلارنى يېڭىكۆلگىچە باشلاپ ئاپىرىپ قويۇپ تاغقا چىقىپ كەتسەڭ بولار ، يولۇڭمۇ شۇ بولغاندىكىن ، — دېدى .

— شۇنداق قىلارمەن ، — ئابدۇرېھىم قىسقا ، ئەمما نەق جاۋاب بەردى .

ئۆردەك مەھەللىسى — ئوماقنىڭ تاختىسىغا كەتمەكچى بولۇ-ۋاتقىنىنى بىلىپ ، سۇئېن ھېدىن ئېتىدىن چۈشۈپ ئۆردەك تەرەپكە ماڭدى ، ئۆردەكمۇ ئېتىدىن چۈشتى . سۇئېن ھېدىن يانچۇقىدىن بىر تۇتام پۇلنى چىقىرىپ ، ساناپ ئىككىگە بۆلۈپ تۇرۇپ :

— ئۆردەك ، بۇ سېنىڭ ئىش ھەققىڭ ، بۇ ساڭا بەرگەن مۇكاپاتىم ، — دەپ ئۆردەككە تەڭلىدى .

ئۆردەك «ئىش ھەققىڭ» دېگەن پۇلنى گەپ قىلماي ئالدى ، يەنە بىر بۆلەك پۇلنى بولسا ، سۇئېن ھېدىنىڭ كۆزىگە قاراپ :

— بۇ پۇلنى··· — دېدى ، ئالمىدى .

— ئال ، مۇكاپات دېگىنىم بىلەن ئەمەلىيەتتە ئىش ھەققىڭ ، سەن ھەممىمىزدىن بەك جاپا چەكتىڭ . ماڭا قارا ، ئۆردەك ، ئىكىكىمىزنىڭ يېشىدا بىر ياشلا پەرق بار ، سەن يېرىم يېشىڭنى ئېلىۋەتسەڭ ، مەن يېرىم ياش قوشۇۋالسام ، ئىككىمىزنىڭ يېشى تەپتەڭ بولىدۇ ، بىر يىلدا تۇغۇلغان قوشكېزەكتەك بولمىز ، ئال ، بۇ مېنىڭ كۆڭلۈم ، — دېدى سۇئېن ھېدىن .

ئۆردەك ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ شۇنداق ياكى شۇنداق ئەمەسلىكىنى بىلەلمىدى ، كۆزىگە قاراپ شۇنداقتەك ھېس قىلدى ـ دە ، پۇلنى ئالدى . سۇئېن ھېدىن يانچۇقىدىن بىر ئوچۇم ئوقنى چىقىرىپ :

— بۇ ئوقلارنى ئاتاڭ بىلەن ئىشلىتىپ تۇرۇڭلار . ئۆتكەندە مەن ئاتاڭغا بەرگەن مىلتىققا چۈشىدۇ ، — دېدى . ئۇ كېيىنكى گەپنى ئالاھىدە قوشۇپ قويدى .

ئۆردەك ئوقلارنى ئالدى ـ دە ، «خوش» دەپ قويۇپلا ئېتىغا مىنىپ تۆۋەنلەپ يۇرۇپ كەتتى . سۇئېن ھېدىنمۇ ئېتىغا مىندى .

ئۆردەك بۇيانغا ماڭدى ، ئۇلار ئۇيانغا .

3

بۇ يىل تارىم — كۆنچى دەريا‌سى بويىدا ئىسسىق نېمىشقىدۇر ئۆتكەن يىللاردىكىدەك پاھ ـ ۋاھ دېگۈدەك دەرىجىدە قاتتىق بولمىدى . بۇغدايلارنىڭ پىشىشى كېچىككەچكە ، يېغىم ئىشلىرىمۇ كەينىگە تارتىلىپ كەتتى . خامان تېپىش ، خامان ئېلىش خۇشاللىق ئىش ئىدى ، ئەمما بۇ يىلقى خامان ئىشى كىشىلەرنىڭ بىر غېمىنى ئىككى قىلىپ ، بەك ئالدىرىتىۋەتتى . سەۋەبى ، خامان كېچىكىپ كەتكەچكە ، خامانىنىڭ ئاخىرى كەلكۈن ۋاقتى بىلەن قىستىلىپ قېلىپ ، كىشىلەرنى بەكلا ئالدىراش قىلىۋەتتى . خامانىنى تېز يىغىشتۇرۇۋالمىغاندا ، ئالتە ئاي يېز قىلغان ئەجىر كەلكۈندە قېلىپ ، بىكار بولۇپ كېتەتتى . يەنە بىر غەمگە كەلسەك ، تىكەنلىك ، كۆزلەك ، چارىلىقلار ئاغزىدا ئېيتىلىپ يۈرگەن قوشاق ـ ناخشىلارغا قۇلاق سالساڭىز ، ئۇنىڭ قانداق غەملىكىنى بىلىسىز :

ئاڭىزنى چارلاپ چىقتى ،
داڭزا[1] تۇتۇپ قولۇغا .
بىزگە ئۇۋال قىلغانغا ،
يولبارس تۇرسۇن يولۇغا .
كېچەسى ئۇخلاغاندا ،
ئەزرائىل كىر قوينۇغا .

ئىككى مىڭ كۇرە ئاشلىقنى ،
خەتلەۋاپتۇ داڭزىغا .
قاراپ قالدى كۆزلەكچى ،
سەركار بەگنى ئاغزىغا .
بىزگە زار ئۇۋال قىلىپ ،
باسىپ ئۇرار باڭزىغا .

---

① داڭزا — ھۆكۈمەت ئالاقىسى ، بىرەر خەت پوتولگەن قەغەز .

ئالى[1] ئاقساقال بولسا ،
گەپكە توغرا تۇرار ئىدى .
كۆچۈلا بەرۋر بولساڭ ،
ئۆمۈرلۈك قۇرار ئىدى .
ساچلىقنى[2] زورلۇقۇدۇن ،
يۇرتمۇ قۇتۇلار ئىدى .

كەتتى ئاڭسىزنى چۆرۈلۈپ ،
غودۇرانى[3] قويما سۇغا .
قارالاشىپ يۇرۇسەڭ ،
يۇرت قالار قايغۇسۇغا .
هالالى يوق جانىنىڭ ،
هارام قوش ئۇيقۇسۇغا .

كەلگۈسى بىر ئاي بولدۇ ،
كۈنۈگە ئۇچ قوي يەدى .
ئاچ قالغانمۇ ئۆيۈدە ،
بىرچە[4] تويدۇم دەمەدى .
بالاسى بولۇر بىزگە ،
ئۇۋالىنى بىلمەدى .

سەركار بەگىم ئۇسادى ،
قاۋۇن پىچىكلار ئاسىغداپ
پىچىكلار تاتتىقىنى[5] ،
ئىچىگە ئاغۇ[6] چالقاپ[7] .

---

① ئالى ئاقساقال -- چاربەدىكى ئالىمباي ئاقساقال .
② چاچلىق -- مانجۇ گەمەلدار ، چىرىكلىرى .
③ غودۇرا -- جاي نامى .
④ بىرچە -- بىر قېتىم .
⑤ تاتتىق -- تاتلىق .
⑥ ئاغۇ -- ئوغا .
⑦ چالقاپ -- چايقاپ ، سېلىپ .

چوڭقۇر كۆمۈۋەتكىلار ،
كەتمەسۇن ساسىق تاراپ .

ناھىيىدە ھاكىم ـ ئامباللىق تۇزۇمى يولغا قويۇلغىنىغا ئىككى يىلدىن ئېشىپ قالغان بولسىمۇ ، تۆۋەن ئىلگىرىكىدەك بەگ ، ئاقساقاللىق تۇزۇمىدە قېلىۋەردى . ناھىيىنىڭ دائىرىسى كېڭەيگەنسىرى ، يۇرت ـ مەھەللىلەر بەك تارقاق بولغاچقا ، ناھىيىدىكىلەر تۆۋەنىنىڭ ئىشىنى بەگ ، ئاقساقاللارغا تاشلاپلا قويىدى . پەقەت باج ـ سېلىق يىغقۇچى ئەمەلدارلار خامان ۋاقتىدىلا كەينىگە نەيزە ، قىلىچ ، مىلتىق تۇتقان ئىككى ـ ئۈچتىن چېرىك ئەگەشتۇرۇۋېلىپ ئالدى بىلەن ئېتىزمۇ ئېتىز يۈرۈپ ، ئاشلىق تېرىلغان يەرنى ئۆلچەيتتى . پىششىق يەرمۇ ـ خام يەرمۇ ، ئاپەت تەگدىمۇ ـ تەگمىدىمۇ ، سۇ كەلدىمۇ ـ كەلمىدىمۇ ، ئاشلىق بولدىمۇ ـ بولمىدىمۇ ، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بىلەن كارى يوق ، بەلگىلۈگەن مو بېشى باج ـ سېلىقىنى سېلىۋېرەتتى ، پۇقرالار زارلاپ ـ قاقشاپ قېلىۋېرەتتى ، ئۇلارنىڭ دادىغا يېتىدىغان ئادەم يوق . بۇ ئىشلارغا بەگ ، ئاقساقاللارمۇ ئارا تۇرالمايتتى . چارىنىڭ ئاقساقىلى ئالىبايلا پۇقرالارنىڭ كۆيۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئانچە ـ مۇنچە گەپ قىلالايتتى . ئەمما ھازىر ئۇ يوق ، ۋاپات بولغىلى بېرىم يىل بولۇپ قالدى ، ئورنىغا تېخىچە بىرەرسى سايلانمىدى . چارىلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوماقنى سايلايمىز دەيتتى ، ئەمما ئوماق :

— ياشىنىپ قالدىم ، بۇ بىر ؛ يەنە بىرى ، يېڭى مەھەللىدىن («ئوماقنىڭ تاختىسىدىن») كەتمەيمەن ، — دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى .

ئۆردەك قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، چارىلىقلار ئۇنىڭغا چىڭ يېپىشۋالدى . بۇ توغرۇلۇق ناسىرىگ ئۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە قېتىم سۆزلەشتى .

— چارىلىقلار ئاتىسى ئوماق ئاقساقال بولمايمەن دېسە ، ئوغلى ئۆردەك ئالتۇننى ئاقساقال قىلمىمز ، دەپ تۇرۇۋالدى ، نېمە دەيـ

سەن ؟ — دېدى ناسىربەگ ، ئۆردەك ئۆيىگە قايتىپ كەلگەن ئۇچىن-چى كۇنى .

— مەنمۇ چارىغا بارمايمەن ، مۇشۇ يەردە دېھقانچىلىقىمنى قىلىمەن ، — دېدى ئۆردەك ئۇزۇپ جاۋاب بېرىپ .

ئۇنىڭ پۇقرالارنىڭ غېمىنى قىلىش ، پۇقرالار ئۈچۈن ئىش-لەشتىن باش تارتقۇسى يوق ، لېكىن ئۇنىڭ ئاقساقال بولۇشنى رەت قىلىشىدا ئويلىغانلىرى بار ئىدى .

ئۆردەك قايتىپ كەلگەندە ئۆيىدىكىلەرنىڭ هەممىسى ساق - سالامەت ئىدى . تۆت ياشلىق ئوغلى سادىق چۇچۇك تىلى بىلەن «ئاتا ! » دەپ ئالدىغا يۇگۈرۇپ كېلىۋىدى ، ئۆردەك خوددى چوڭ بىر كۆل ئالدىدا پەيدا بولۇپ قالغاندەك قەۋەت خۇش بولۇپ كەتتى . ئوغلىنى ئىككى قوللاپ كۆتۈرۇپ ، «جانىم ساڭا ، جانىم ساڭا ، جان باغرىم» دەپ ، پېشانىسىگە ، ئىككى مەڭزىگە سۆيدى ، ئاندىن بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۇپ : «مېنىڭ پالۋىنىم» دەپ ئەركىلەتتى . تۇنجى تۇغۇلغان قىزى ئۆلۇپ كەتكەندىن كېيىن تۇغۇلغان ئوغلىغا ئۆردەك قالتىس ئامراق ئىدى . ئوغلى ئاتىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ، ئايقۇتنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا ، «ئاتىسىنىڭ يۈز تېرىسىنى كە-يىپ چۈشكەندەك» ئوخشايتتى . شۇڭا ئۇنى ئۆيدىكىلەرمۇ ، مەھەل-لىدىكىلەرمۇ «كىچىك ئۆردەك» ، «بالا ئۆردەك» دەپ ئەر-كىلىتەتتى .

شۇ كۇنى ئاخشىمى ئوغلى ئۆردەكنىڭ قۇچىقىدىن چۈشمىدى ، چۈڭلاپ سۆزلەپ ، ئۇنى - بۇنى سوراپ ، ئەر - خوتۇن ئىككىسى-نىڭ مۇڭدىشىشىغا پۇرسەت بەرمىدى . ئىككىسىمۇ «كىچىك ئۆر-دەك»تىن زوقلىنىپ ، گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، سورىغانلىرىغا جاۋاب بېرىپ ئولتۇردى . بالا ئاتىسىنىڭ قۇچىقىدا — خوددى تەختتە ئولتۇرغاندەك غەمسىز ، بەھۇزۇر گەپ قىلىپ ئولتۇرۇپ ، ئانا سۈتىنى پۇرتىپ يېنىك - يېنىك تىنىپ ئۇخلاپ قالدى . ئۆردەك-نىڭ ئوغلىنى قۇچىقىدىن ئالغۇسى كەلمىدى ، لېكىن ئۇمۇ ئۇخلە-مىسا ، هاردۇقىنى چىقارمىسا بولمايتتى ، شۇڭا بالىنى ئاستا ،

ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ ئورنىغا ياتقۇزۇپ قويدى .

— ئەمدى يەنە يول باشلىغۇچى بولدۇم ، دەپ ئۆيدىن يىراققا كەتمەكچى ، سادىق ھە دېسىلا : «ئاتام قەنى ، ئاتام كەلمەيدۇغۇ» دەپ تولا سورايدۇ . «كەچتە كېلىدۇ ، ئەتە كېلىدۇ» دەپ بالىنىڭ ئالدىدا يالغانچىمۇ بولۇپ كەتتىم . ئەمدى كەتمەكچا ، — دېدى دۆلەتخان مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇپ .

ئۆي — ئائىلىنىڭ مېھرى ، قۇچىقى نېمىدېگەن ئىللىق ، ئىسسىق . ئۆردەك بىر ئايغا يېقىن قۇملۇق دالىدا ئات ئۈستىدە يۈرۈپ ، ئوچۇق دالىدا كىيىمى بىلەن يېتىپ ـ قوپۇپ ، قۇم ـ بوراندا قېلىپ ، گاھى توق ، گاھى ئاچ ، ئۇسسۇز يۈرۈپ ، ئۆي راھىتىنى ، ئائىلە ھۇزۇرىنى خوپ سېغىنغانىدى . ئەر ـ خوتۇن ئىككىسى ئۇزاقتىچە مۇڭداشتى . ھەر ئىككىسىگە ئۇيقۇ كېلىدىغاندەك ئەمەس ئىدى ، مۇڭدىشىپ ـ مۇڭدىشىپ ، قاچان ئۇخلاپ قېلىشقىنىنى بىلمىدى ، ئاخىر ئۇخلاپ قېلىشتى ، ئىككىسىنىڭ تىنىقى بىرلىشىپ كەتكەنىدى…

— قېنى ، ئېيتقىنا ، ئۇ ئەجنەبىي كۆك كۆزلەر بىلەن بىللە يۈرۈپ نېمىلەرنى كۆردۈڭ ، ئۇلار بىزنىڭ بۇ قۇملۇقتا نېمە قىلىدىكەن ، نېمە ئىزدەيدىكەن ، — دېدى ئوماق ، ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن ئۆردەكنى ئۆيگە چاقىرتقۇزۇپ .

ئۆردەك ئاتىسىغا ھېدىن بىلەن بىللە بارغان جايلىرىنى ، ئۇ يەردە ئۇنىڭ نېمە قىلغانلىقىنى ، كۆنچى دەريا سىنىڭ كونا قۇدۇق ئىزىدىن قۇلۇلە قاپلىرى ، بېلىق ئۇستىخانلىرىنى تېپىپ خوش بولۇپ كەتكەنلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ :

— قۇرۇق ئېقىنىنى تاپقىنىغا ئۇ بەك خوش بولۇپ كەتتى . «دەريا سۈيى ئېقىشىنى توڭۇنگە ئۆزگەرتىپ ، بۇ دەريا قۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن ، لوپ كۆلى ئاستا ـ ئاستا توڭۇنگە سۇرۇلۇپ كەتكەن ، بۇنىڭغا ناھايىتى ئۇزاق بولغان» دەيدۇ ، — دېدى ئۆردەك .

— ئۇزاق بولغانلىقىنى قانداق بىلىدىكەن ؟

— قۇلۇله قېپى بىلەن بېلىق ئۆستىخىنىغا قاراپ ، ئاندىن سازلىق ئەتراپىنى كولاپ ، قۇم ، توپا قاتلىمىنى بىرنېمىلىرى بىلەن كۆرۈپ شۇنداق دېدى .

— سەن ، گۇرجەك تاپقىلى بېرىپ ئېلىپ كەلگەن ھېلىقى نەرسىلەرنى كۆرۈپ بەك خۇش بولۇپ كەتتى ، ياندۇرۇپ ـ ياندۇرۇپ ئىنچىكىلەپ سوراپ كەتتى ، دېدىك . ئەجەب ئۇ يەرنى تەكشۈرگىلى بارماپتۇغۇ ؟

— سۇ تۇگەپ قالدى ، «بۇ مۇھىم جايدەك قىلىدۇ . سۇ ۋە باشقا نەرسىلەرنى تولۇق تەييارلاپ ، ئادەمنى جىقراق ئېلىپ كېلىپ تەكشۈرسەك بولغۇدەك» دەپ قايتتى . بۇ يىل كەچ كۈزدە كېلىدىغان ئوخشايدۇ .

«ئۇ كونا ـ قۇراق نەرسىلەرنى يىغىپ نېمە قىلىدىغاندۇ ؟» ئوماق ئويلىنىپ قالدى . قالاچ قاناقانىڭ ئۇغۇش ـ ئەجدادلار ئىزى توغرىسىدىكى سۆزلىرىنى ئېسىگە ئالدى . «بىز دائىم كۆرۈپ تۇرىدىغان ئاشۇ خارابىلەر ، ئەسكى ـ تۈسكى قۇراق نەرسىلەر ئۇغۇش ـ ئەجدادلار ئىزى بولۇپ قالمىسۇن يەنە» ئوماق ئويلىنىپ ـ ئويلىنىپ بىر نەرسىنى ھېس قىلغاندەك بولدى ـ دە ، ئۆرەككە جىددىي تۇستە قاراپ :

— ئۆرەك ، مەن سېنى ئەمدى ئۇلار بىلەن مېڭىپ يۈرمەسە بولامدىكىن ، دەپ ئويلاپتىكەنمەن . ياق ، بۇ ئويۇم بولماپتۇ . قالاچ قاناقانىڭ گېپى بىلەن ، سەن چۈشۈڭدە كۆرگەن بوۋاينىڭ دېگەنلىرىنى ئويلىنىپ كۆرسەم ، ئۇ ئەجنەبىيلەرنىڭ شۇنچە يىراقتىن بىزنىڭ بۇ چۆل قۇملۇقىمىزغا كېلىپ تەكشۈرۈپ ، كونا ـ قۇراق نەرسىلەرنى يىغىپ يۈرۈشىدە چوقۇم بىر گەپ بار ، بىز ئۆزىمىز بىلەلمىگەن بىلەن ، ئۇلار بىلىدىغاندەك قىلىدۇ . ئەگەر ئۇلار يەنە بىز بىلەن بار دېسە ، چوقۇم بار ، ئۇلار كۆرگەن ، تەكشۈرگەن جايلارنى ئوبدان كۆرۈۋال . يېقىندىن بۇيان سەل ئاجىزلاپ قالدىم ، بولمىسا مەنمۇ باراتتىم . ئۆينىڭ ئىشلىرىدىن غەم قىلمىساڭمۇ بولىدۇ ، مەن بار ، ئىككى ئاكاڭ بار . ناسىربەگ يەنە كېلىپ

ئالىباي ئورنىغا ئاقساقال بول دېسە ، ھەرگىز ماقۇل دېمە ، قالاچ قاناقانىڭ دېگىنىدەك قىلىش مۇھىم ، — دېدى .

ئۇردەك دەسلەپ ئاتىسىنىڭ ئاغزىغا ئەجەبلىنىپ قاراپ قالـدى ، كېيىنكى گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، بۇ ئىشنىڭ قايسى دەرىجىدە مۇھىملىقىغا ئەقلى يەتمىسىمۇ ، «مۇھىم ئوخشايدۇ» دېگەن تۇيغۇغا كەلدى . ئۇلار نەگە بارسا بىللە بارىدىغان ، ئوبدان كۆرۈۋالىدىغان بولدى .

4

2 ـ ئاينىڭ ئوچىنچى ئون كۈنى بولۇپ قالغان بولسىمۇ ، سوغۇق بوشايدىغاندەك ئەمەس ئىدى ، كېچىنىڭ سوغۇقى قاپاق ياردى چېغىدىكىدەك ئاچچىق ، قەھرلىك ئىدى . لوپ كۆلىگە يېقىن بولغاچقىمۇ ، ھەر كۈنى شامال بار ئىدى . كېچىسى چىقسا ئەتىگىنى توختاپ ، كۈندۈزى تىنچ بولاتتى ، كۈندۈزى چىقسا ، كېچىسى جىم بولاتتى . شامال كۆپ بولغاندا تۆت سائەتتەك چىقىپ توختاپ قالاتـتى ، «يېڭىلىنىپ» تۇراتتى ، ۋاقتى قىسقا بولغىنى بىلەن ئاچچىقى يامان ، قەھرى قاتتىق ئىدى ، جاندىن ئۈتۈپ كېتەتتى . شامالدا ئۇچقان قۇملار ئادەمنى بەك بىزار قىلىۋېتەتتى .

شېكىدى ـ سېكىر تاغلىرىنىڭ ئېدىرلىق باغرىدىكى كەڭ قۇمـلۇقتا ئۇچ ئاتلىق ، تۆت تۆگىلىك بىر گۇرۇپپا ئادەم يولدىن ئېزىپ قالغاندەك ، پات ـ پات ئالدىغا ، ئىككى يېنىغا ، كۆپرەك چېتىگە كۆز يەتمەيدىغان قۇملۇققا ئۈزاق قاراپ قويىاتتى . ئالدىدا كېتىۋاتقان سۆسەر ياقىلىق خۇرۇم پەلتو كىيىۋالغان ئاتلىق كىشى بىردەم ـ بىردەم مەيدە يانچۇقىدىن يۇمىلاق بىر نەرسىنى چىقىرىپ بىر ئۇنىڭغا ، بىر ئالدىغا قاراپ قويىاتتى .

— ئېزىپ قالمىغاندىمىز ـ ھە؟ كومپاس··· — ياندىشىپ دېگۈدەك مېڭىۋاتقان يەنە بىر ئاتلىق ئالدىدا كېتىۋاتقان كىشىدىن سورىدى ، لېكىن گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئېچىگە يۇتۇۋەتتى .

خۇرۇم پەلتولۇق كىشى جاۋاب بېرىش ئورنىغا قولىدىكى نەرسىگە ، ئاندىن ئالدىغا ، ئىككى تەرىپىدىكى كەڭ قۇملۇققا قاراپ قويدى ، زۇۋان سۇرمىدى . ئېگىز - ئېگىز قۇم دۆڭلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىنى توسۇپ تۇرغاچقا ، ھەرقانچە قارىغىنى بىلەنمۇ يىراقنى كۆرەلمەي ئىچى تىت - تىت بولاتتى . ئۇ يەنە ئىچ تۆش يانچۇقىدىن ئۇزۇن تاسمىلىق كىچىكرەك تۆت چاسا خۇرۇم قاپچۇقنى ئېلىپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىن بىر كىتابنى چىقىرىپ ، بىر قولىدا تۇتۇپ پېشانىسىگە ، ئىككى مۇرىسىگە ، مەيدىسىگە تەگكۈزدى ، ئاخىرىدا كالپۇكىغا تەگكۈزۈپ ئۈپۈپ قويۇپ يەنە قاپچۇققا سېلىپ بوينىغا ئېسىۋالدى .

قاتارنىڭ كەينىدا يانمۇيان كېلىۋاتقان تۆگىلىك ئىككى كىشى مۇ پەس ئاۋازدا سۆزلىشىپ كەلمەكتە .

— ئاتمىشبۇلاققا ئەجەب كەلمەيمىزغۇ ؟

— ئېزىپ قالمىغاندۇق - ھە ؟ قۇمۇلدىن يول باشلىغۇچىلىققا ئالغان كىشىمۇ بۇ تەرەپكە ئون نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا بىر قېتىملا كەلگەنىكەن .

— تۆگىلەر سۇ ئىچمىگىلى ئون ئىككى كۈن ، ئاتلارغا ئۈچ كۈن بولدى . ئاتمىشبۇلاقنى تاپالمىساق تۆگە ، ئاتلىرىمىز ئۇسۇزلۇقتىن يىقىلىپ قالىدۇ .

— ئۇسساپ كەتكەنىنىڭ ئۇستىگە قۇرۇق ئوت - چۆپنىمۇ يېيەلمەي ئاچ قېلىپ ئاجىزلاپ كەتتى ، يىقىلىپ قېلىپ بىزنى يەرده قويامدىكىن ، دەپ قورقۇۋاتىمەن .

— ھېلىقى ئوۋچى ئابدۇرېھىم دېگەن ئادەم يالغان ئېيتمىغاندۇ - ھە ؟

— بۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنى سەن تېخىچە بىلىپ يەتمەپسەن . لوپ ئادەملىرىچۇ ، يالغان گەپ قىلىشنى ، ئادەم ئالداشنى بىلمەيدۇ ، بۇنداق ئىشنى بەك ئېغىر ئالىدىكەن .

— ئۇنداق بولسىغۇ ياخشى ، خوجايىنىنىڭ كومپىسى چاتاقمۇيا ؟

— بۇنى بىلمىدىم ، بەلكى چاتاقمۇ ئەمەستۇ .

.....

ئۆزئارا سۆزلىشىپ كېلىۋاتقان بۇ ئىككىسى سىنوف بىلەن شىركىن ئىدى .

ئۆردەك ئۇنتۇلۇپ قالغان گۈرجەكنى ئىزدەپ كېتىۋېتىپ قاتتىق بوراندا ئېزىپ قېلىپ تېپىپ كەلگەن نەرسىلەرنى كۆرگەن سۆيۈن ھېدىن ، ئۇ خارابىلىكنىڭ بايقىلىشى ئۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى ، قۇچقان ، يەنە قۇچىدىغان شان ـ شەرەپ ، شۆھرەتلىرىنىڭ گۈلتاجى بولۇپ قالىدىغاندەك ھېسسىياتقا كەلگەنىدى ، كۆڭلى ، تۇيغۇسى شۇنى تۇيۇپ تۇراتتى . كۆڭلى شۇئان قاناتلىنىپ خارابىلىككە ئۇچۇپ بېرىشقا تەقەززالىنىپ تۇرسىمۇ ، سۆيۈن ھېدىن ھېسسىياتىنى ، ئۆپكىسىنى بېسىۋېلىپ ، ئويلىغىنىدەك يىراققا سەكرەش ئۇچۇن بىر ـ ئىككى قەدەم كەينىگە داجىپ تۇرغاندەك ، ئۇ قېتىم ۋاقتىنچە قايتىپ تۇرۇشنى توغرا تاپتى . بۇنداق قىلىشقا سۇنىڭ تۇگەپ قېلىشى بىر سەۋەب ئىدى ، لېكىن ئاساسلىق سەۋەب ئەمەس ئىدى . چۇنكى ، ئاتمىشبۇلاقتىن ياكى يېڭىكۆلدىن سۇ ئېلىپ كېلىشكە بولاتتى . بىر ئىشنى ئىككى قىلماسلىق ، نەرسە ـ كېرەك ، قورال ـ جابدۇقلارنى يېتەرلىك تەييارلاپ ، ئادەمنى جىقراق ئېلىپ كېلىپ ، بىر قېتىمدىلا زور ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ، ئۇنىڭ قايتىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ئىدى .

«ۋاقىت — ئۇنۇم» دەپ قارايدىغان سۆيۈن ھېدىن يازنى خاتىرىلىرىنى رەتلەش ياكى باشقا ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمەي ، كۈزگىچە شىزاڭنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش ـ ئۆلچەش ئېلىپ بارماقچى بولدى . يېڭىكۆلدىن شاھيار ـ ئاقسۇ ئارقىلىق قەشقەرگە قايتتى . بۇ قېتىم ئادەتتىكىدەك قۇملۇقتىن تاپقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئۇدۇللۇق ستوكھولمغا ئەۋەتىدىغان ئىشنى قىلماي ، ئۇنى مەخپىي تۇتۇپ ، كېيىن ئىلىم دۇنياسىدا قاتتىق زىلزىلە پەيدا قىلماقچى

بولدى . تاپقان يادىكارلىقلارنى پاختا ، يۇك ، لاتا ـ پۇتىدەك يۇمشاق نەرسىلەر بىلەن ئوراپ ، ساندۇقلارغا ئاۋايلاپ قاچىلاپ ، قولۇپلاش بىلەن كۆڭلى تىنماي ، ساندۇقلارنى ئايلاندۇرۇپ ئۇزۇنىسىغا ، توغرىسىغا تۆت يەردىن پىچەتلىدى . يېقىن دوستى ، قوللۇغۇچىسى پېتروۋىسكىيغىمۇ ئىشەنمەي ، ئۇنىڭغا بىلدۈرمەي ، قەشقەردە دائىم تۇرۇشلۇق شۆبىتسىيىلىك بىر سودىگەرگە ئامانەت قويدى . شىزاڭ ئېگىزلىكىگە قىلىدىغان سەپىرىنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋېلىپ ، خوتەندىن قاراقۇرۇم تېغىنى ياقىلاپ مېڭىپ ، قۇمۇلدىن كۆكنۇر① تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى .

— شىزاڭ تاغلىرىنى ئۆلچىگەندىن باشقا ، خوجايىن نېمىگە ئېرىشتى ؟ — شىركىن سىنوفتىن سورىدى .

— قار ـ مۇز ، سوغۇقلۇقىدىن باشقا ، خەتەرلىكلىكىچۇ ، تاس قالدىم ھېلىقى قېتىم مۇزدا تېيىلىپ ئۇچۇپ كەتكىلى . ھېلىمۇ ياخشى ئاتنى قويۇپ بېرىپتىمەن . بولمىسا… ھازىر ئويلىساممۇ قورقۇم كېلىدۇ .

ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسى بىر مۇزلۇق چوققىدىن ھالقىۋاتقاندا ، سىنوفنىڭ ئېتى تېيىلىپ كېتىپ ئۆزىنى توختىتىۋالالمىدى . سىنوف قورقۇپ كېتىپ ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى قويۇپ بەردى . ئات شۇ تېيىلغىنىچە مۇز داۋاندىن ئۇچۇپ چۈشۈپ كەتتى .

— ئۇنداق بولۇپ ، بۇنداق بولۇپ ، ئون ئىككى ئاتتىن ئونى ، يەتتە تۆگىدىن ئۇچى ، ئۈچ ئېشەكنىڭ ھەممىسى ئۆلۈپ كەتتى ـ ھە .

— شۇنى دېمەمسەن ، تۆگىگە قالدۇق مانا ، — سىنوف ئېڭىكىنى كۆتۈرۈپ ئالدى تەرەپنى ئىمالىدى ، — ئاۋۇ ئىسلامبايىنىڭ ئېتىغا ھېچنېمە بولمىدى ـ ھە ؟

— ئۇنىڭ ئېتىغا بىر ئىش بولدى نېمە ، بولمىدى نېمە ، ئوخشاشلا تۆگىگە قالاتتۇق . ھازىرقى گەپ ، بۇلاق بار جايىنى تاپساق بولىتتى ، — دېدى شىركىن .

---

① كۆكنۇر — چىڭخەي .

سىگىرلىق ئوۋچى ئابدۇرېھىم ئالدىنقى يىلى يېگىكۆلده سـ
ۋېن ھېدىنلار بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا ، ئاتمىشبۇلاق يولىدا
كىشىلەر ئانچە بىلمەيدىغان ، ئوۋچىلارلا بىلىدىغان ئۇچبۇلاقنىڭ
ئورنىنى ، ئەتراپىدىكى بەلگە ئالامەتلەرنى ئېيتىپ بەرگەنىدى . سـ
ۋېن ھېدىن قۇمۇللۇق يول باشلىغۇچى غىياس جەرەندىن ئاتمىشبۇ-
لاقنىڭ قايسى تەرەپكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىپ ، كومپاس-
نى شۇ تەرەپكە توغرىلىۋالغانىدى . ئۇنىڭ پات ـ پات كومپاسقا
قاراپ قويۇشى شۇنىڭدىن ئىدى . ئۇ كومپاسقا قارىغانسېرى ، ئاتـ
مىشبۇلاق ئۆزىنى تېخىمۇ بىر پىنھانغا يوشۇرۇۋېلىۋاتقاندەك كۆـ
رۈنمەيۋاتاتتى .

— غىياس ، ھېلىقى ئۇچبۇلاق نەدە ؟ — سۋېن ھېدىن تەقەز-
زاسى چېكىگە يېتىپ سورىدى .

— ئاتمىشبۇلاق يولىدا شۇنداق بۇلاقلار بارلىقىنى مەنمۇ ئاڭـ
لىمغان ، مەن بۇ تەرەپكە بىرلا قېتىم كەلگەچكە ، ئۇ بۇلاقلارنىڭ
بار يېرىنى دەماللىققا ئاڭقىرالمايۋاتىمەن .

غىياس جەرەنىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ سۋېن ھېدىن بېشىغا بىر
قاپاق سوغۇق سۇ تۆكۈلگەندەك ، تەن ـ بويى مۇزلاپ كەتتى . ئۇ
ئۇمىدسىز بىر كەيپىياتتا كېتىۋاتاتتى ، كۆڭلىدە : «قارا ! » دېگەنـ
دەك بىر تۇيغۇ پەيدا بولدى ـ دە ، بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى ،
ئۇنىڭدا ئۇمىد پەيدا بولدى ، يەلكىسىنى بېسىپ تۇرغان غەم تېغى
ئېلىۋېتىلگەندەك يېنىكلەپ قالدى . ئۇ چوڭ بىر مۇشكۈلاتنىن
قۇتۇلغانلىقىنى ھېس قىلدى . بىرنەچچە تۆگە قاتارلىشىپ يىراقتـ
كى سىگىر تېغى ئىچىگە كىرىپ كېتىۋاتاتتى . «تۆگىلەر سۇ ئىچـ
كىلى مېگىپتۇ . تاغ ئىچىدە چوقۇم بۇلاق بار » . سۋېن ھېدىن
شۇنداق جەزم قىلدى ـ دە ، ھەمراھلىرىغا شۇ تەرەپكە تېز مېگىشنى
بۇيرۇپلا ، ئۆزى ئېتىنىڭ يۈرۈشىنى تېزلەتتى .

«كۆكۈل تۇيغاق » دېگەن شۇ . سۋېن ھېدىنلار تاغ ئىچىگە
كىرىپ ئانچە ئۇزاق ماڭمايلا ، كۈن نۇرىدا پارقىراپ تۇرغان ئۆزۈن
بىر سوزۇقنى كۆردى . ئۇ بۇلاق سۈيىدىن ھاسىل بولغان ئېرىقتـ

كى مۇز ئىدى .

— تۆگە ! — سىنوق قولى بىلەن ئالدى تەرەپنى كۆرسەتتى .

شىركىن : «تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىدە ياۋا تۆگە جىق ئىكەن» دەپ ئاڭلىغان بولسىمۇ ، تېخىچە بىرەر ياۋا تۆگە كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇ ئىتتىك قولىنى كۆتۈردى . ئۇنىڭ يەلكىسىدىن مىلتىقنى ئېلىۋاتقىنىنى سۆيۈن ھېدىن كۆرۈپ قالدى .

— نېمە قىلاي دەيسەن ! — سۆيۈن ھېدىن ئۇنىڭغا ئالىيىپ تۇرۇپ قاتتىق تەگدى ، — بىلدىڭمۇ ، مۇشۇ تۆگىلەر ھازىر بىزنى مۇشكۈللۈكتىن قۇتۇلدۇردى ، جېنىمىزنى ساقلاپ قالدى دېسەكمۇ بولىدۇ . بۇ تۆگىلەر ئاشۇ قۇملۇقتا بولمىغان بولسا ، سۇ ئىچكىلى بۇ تەرەپكە ماڭمىغان بولسا ، بىز ئاشۇ مېڭىشىمىزدا بۇ تاغ ئىچىدىكى بۇلاقنى تاپالامتۇق ؟ ! مەن دەپ قويماي ، بۇنىڭدىن كېيىن گۇرۇپپىمىزدىكى ھەرقانداق كىشىنىڭ ياۋا تۆگىنى ئېتىشىغا بولمايدۇ . كىم ئاتىدىكەن ، ئۇنى شۇ يەردىلا كەتكۈزۈۋېتىمەن .

شىركىن خوجايىنىنىڭ بۇنچىلىك ئاچچىقلانغىنىنى كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇ ئىچىگە تىنىپلا قالدى .

تۆگىلەر سۇنى ئىچىپ بولۇپ بۇ تەرەپكە ماڭماقچى بولغانىدى ، ئادەملەرنى كۆرۈپ جىلغىنىڭ ئىچكىرىسىگە يۈگۈرۈشۈپ قېچىپ كەتتى...

سۆيۈن ھېدىن سىنوق بىلەن شىركىنىنى تاغ ئىچىگە بېرىپ ، قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئابدۇرېھىم ئوۋچىنى چوقۇم تېپىشنى ، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن ئاتمىشبۇلاق مەھەللىسىگە بېرىپ ، مەھەللە ئاقساقىلى بىلەن كۆرۈشۈپ ، ئىشلەمچى توغرۇلۇق سۆزلىشىشنى ، ئىشلەمچى قانچە كۆپ بولسا شۇنچە ياخشى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، يەنە بەزى ئىشلارنى تاپىلاپ ، ئىككىسىنى تۆگىلىك يولغا سالدى . ئىسلامباي بىلەن فېڭشىغا مۇشۇ بۇلاق بويىدا قېلىپ تاپىلىغان ئىشلارنى چالا قالدۇرماي تولۇق ئادا قىلىشنى تاپشۇرۇپ ، ئۆزى غىياس جەرەنىڭ يول باشلىشىدا ئۆردەكنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنى ئېلىپ كېلىشكە ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ شۇ كۈنىلا

يۇرۇپ كەتتى .

هازىر ئۇنىڭغا ئۆردەك بولمىسا زادى بولمايتتى . ئۇنىڭ بۇ-نىڭدىن كېيىن قولغا كەلتۈرىدىغان شان - شۆھرە-تى ، ئېكسپېدىتسىيە ۋە ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە كىيىدىغان ئالا-تۇن تاجى ئۆردەكنىڭ بولۇشىغا باغلىق ئىدى .

— ئۆردەك ، ئۆيۈڭدە بار بولغايسەن ! — سۆزىن ھېدىن قويۇندىن ئىنجىلىنى چىقىرىپ ، كالىپۇكىغا ئېلىپ بېرىپ ئۇپتى ، ئاندىن پېشانىسىگە تەگكۈزدى .

5

مۇشۇ كۈنلەردە ، سۆزىن ھېدىنىڭ ئەس - يادى ، ئارزۇ - ئۇمىدى ئۆردەكنى تېپىشتىلا قالدى . ئۆردەك تېپىپ كەلگەن ھېلە-قى نەرسىلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسىلا ، مۇشۇ قېتىمدا مۆجىزە يارىتىلىدىغانلىقى ، كۆڭۈل دالىسىدا چوڭ بىر گۈلخان كۆيۈۋاتقاند-ەك ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . بۇنى ئۇنىڭ تۇيغۇن كۆڭلى سېزىپ تۇراتتى . يېنىدا غىياس جەرەنىڭ بارلىقى ئېسىدە يوق ، ئۆزى بىلەن ئۆزى سۆزلىشىپ كېتىۋاتاتتى .

— ئۆردەك ، ئۆيۈڭدە بارمۇسەن ، — ئۇ ئىچ تۆش يانچۇقىدە-كى ئىنجىلىنى پەلتو ئۈستىدىن ئوڭ قولى بىلەن بېسىپ تۇرۇپ ئىلتىجا قىلدى ، — خرىستوس ، مېنى ئۆردەك بىلەن ئۇچراشتۇر-غايسەن !

غىياس جەرەن سۆزىن ھېدىنىڭ چۈشىنىكسىز ئىبارىلەر ئا-رىلاشقان سۆزلىرىگە ئەجەبلىنىپ ، ئۇنىڭغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويۇپ ، ئىچىدە : «بۇ كۆك كۆزگە ئۆردەكنىڭ جىنى چا-پ-لاشتىمۇ نېمە ، ئۇنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇغۇ ، ئۆردەك دېگىنى قانداقراق ئادەمدۇ ؟ » دەپ ئويلايتتى ، ئۆزىدىن سورايتتى . شۇنداق-لا ئۇنىڭمۇ ئۆردەكنى كۆرگۈسى ، ئۇنىڭ بىلەن تېزرەك ئۇچراشقۇ-سى كەلدى . سۆزىن ھېدىن ئۆردەكنى تېزرەك تېپىۋېلىش تەقەززا-

سدا مېڭىشىنى تېزلەتتى . ئۇلار ئەتىسى چۈشتىن قايىرىلغاندا تەكەنلىككە يېتىپ كەلدى . سۈيۈن ھېدىن ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ ناسىرىبەگ بىلەن كۆرۈشتى .

— ئۆردەك ئۆيىدە بار ، — ناسىرىبەگ سۈيۈن ھېدىنىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بولۇپ دېدى ، — ۋاقىتتا كېپىسىلەر ، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن سۆگەتتاغقا ئوۋغا بارماقچىدى ، مەن ھازىرلا ئۆردەككە ئادەم ماڭدۇراي .

ئىشىنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ بەك ئوڭ كەلگىنىدىن سۈيۈن ھېدىن بەك خۇش ئىدى . «مېنىڭ بۇنداق ئامەتلىك بولۇشۇم خىرىستوسنىڭ مېنى قوللاۋاتقىنىدىن ، مېنى يۆلىگەنلىكىدىن» دەپ قارايتتى ئۇ .

ئەتىسى ئەتىگەندە ، بۇلار تامىقىنى يەپ بولۇپ تۈرۈشقا سىرتتا ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگىنى ، ئاندىن ئادەملەرنىڭ ئاۋۇنى ئاڭلاندى .

— ئوماقمۇ كەلگەن ئوخشايدۇ ، چىقىپ باقايلى ، — دېدى ناسىرىبەگ .

ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپلا سىرتقا ماڭدى ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن سۈيۈن ھېدىن ، غىياس جەرەنلەر ماڭدى .

— ئوماق ئاغا ، سەنمۇ كەپسەنغۇ ، ۋۇي ، تۆمۈرمۇ بىللە كېپتۇغۇ .

ناسىرىبەگ ئوماقنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشتى ، ھال ـ ئەھۋال ـ لاشتى ، ئاندىن تۆمۈر ، ئۆردەكلەر بىلەن كۆرۈشتى . سۈيۈن ھېدىن ، غىياس جەرەنلەرمۇ كېلىپ كۆرۈشتى . بولۇپمۇ ، غىياس جەرەن ئۆردەككە ھەۋەس بىلەن قاراپ كەتتى . چۈنكى ، ئۇ ئاتمىشىبۇلاق ئاقساقىلى تۇرغان ئاتىدىن ئۆردەك توغرۇلۇق ئاڭلىغانىدى ، «يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئۆردەك مۇشۇ شۇكەن ـ دە» .

— گەپ مۇشۇنداق ، — دېدى ناسىرىبەگ سۈيۈن ھېدىنىنىڭ كېلىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتىپ ، — ئۆردەكنى ئاشۇ خارابىلىككە باشلاپ بارسىكەن دەيدىكەن . بۇ بىر ؛ يەنە بىر ئىش ، ئۇ بۇ يەردىن ئوندەك ئىشلەمچى ، بىرنەچچە ئات ، تۆگە ياللىماقچىكەن .

— ئۆردەكىنىڭ ماڭا دەپ بەرگىنىگە قارىغاندا ، يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا كۇنچىققانبەگ بىلەن بىرقانچىمىز بارغان «كۆلشە-ھىرى» دېگەن يەر شۇ ئوخشايدۇ . شۇ قېتىمدا تۆمۈرمۇ بىز بىلەن بىللە بارغان . ئۇ چاغدا بۇ ئون يەتتە ياشتا ئىدى ، يول ئاز - تولا ئېسىدە قالغاندۇ ، دەپ بۇنى باشلاپ بېرىشىۋن دەپ بىللە ئېلىپ كەلدىم ، — دېدى ئوماق .

— ۋۇي ، «كۆلشەھىرى» دېگىنىڭ ، «مەردەك شەھىرى» شۇغۇ .

— ھەئە ، بەزىلەر ئۇ كونا - قۇرامساقلىقنى : «كۆلشەھىرى» دېسە ، چوڭ ياشلىقلار ، ئوۋچىلار : «مەردەك شەھىرى» دەيدىكەن . «كۆلشەھىرى» بولسۇن ، «مەردەك شەھىرى» بولسۇن ، قايسى زاماندىكى شەھەر بولغىيدى ، ئۇ ؟

بايانىن ناسىربەگ بىلەن ئوماقنىڭ پاراڭلىرىنى قۇلىقىنى تىكىپ ئاڭلاپ ئولتۇرغان سۇۋېن ھېيدىن بىتاقەت بولۇپ گەپ قوشتى :

— «كۆلشەھىرى» ، «مەردەك شەھىرى» دەيسىلەر ، نەدىكى ، قانداق شەھەرلەر ئۇ ؟

— ئىككىسى بىر شەھەر ، — ناسىربەگ جاۋاب بەردى ، — بۇرۇنقىلار «مەردەك شەھىرى»[1] دەيدىكەندۇق ، ئۇ لوپ كۆلىگە يېقىن بولغاچقا ، كېيىنكىلەر «كۆلشەھىرى» دەپ ئاتىۋاپتىكەن .

سۇۋېن ھېيرانلىقىڭ ئىسىگە ئۇستازى رېچخوفنىنىڭ «يىپەك يولى» توغرىسىدىكى بايانلىرى كەلدى . ئۇنىڭ ئوتتۇرا «يىپەك يولى» بويىدىكى تارىخىي شەھەر - ئۆتەڭلەر ، سودا ئالماشتۇرۇش نۇقتىلىرى كۆرسىتىلگەن سخېمىلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدى - دە ، ناسىربەگكە قاراپ :

— بەگ ، ھازىر ھاۋا بارغانسېرى ئىسسىپ كېتىۋاتىدۇ ، ئەگەر ۋاقىتنى چىڭ تۇتمىساق ، كۇن ئىسسىپ كەتسە ، ئىشىمىز چالا

---

① تارىم بويىدىكى تارىخىي شەھەرلەر قاتارىدا «مەردەك شەھىرى» دېگەن بىر شەھەر نامى زىكرى قىلىنىسىمۇ ، تا ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئورنى نامەلۇم ، دەپ قارىلىپ كېلىۋاتىدۇ .

قالىدۇ . بۇگۈنلا مېڭىپ كەتسەك ، يارىدەم بەرسەڭلار ، — دېدى . ئۇ ئۆزىدەك بايقىغان ، لوپلۇقلار «مەردەك شەھىرى» ، «كۆلشەھىرى» دەپ ئاتايدىغان خارابلىككە بېرىشقا ئالدىراۋاتاتتى .

— بۇنى بىز «سىيىتىنىڭ تاختىسى»غا تۇنجى كەلگەن يىلى قۇم ئاستىدىن تېپىۋالغان ، قايسى چاغدىكى كەتمەنكىن ؟ — ئوماق ئېرىققا ئېچىق ئالماقچى بولغاندا قۇم ئاستىدىن چىققان ھېلىقى كەتمەننى سۆزىن ھېدىنغا كۆرسەتتى .

سۆزىن ھېدىن كەتمەننى ئۇيان - بۇيان ئۆرۈپ قارىدى . داتىنىڭ قېلىنلىقىغا قاراپ ، ئۇزاق بىر زامانلاردىكى كەتمەنلىكىنى قىياس قىلسىمۇ ، ئارخېئولوگ بولمىغاچقا ، ئېنىق ھۆكۈم قىلالمىدى ، لېكىن : «بۇلارنىڭ تېرىقچىلىققا كىرىشىشى يېقىنقى ئىش بولسىمۇ ، بۇ كەتمەن بۇلارنىڭ يىراق قەدىمدىكى ئۇغۇش - ئەجداد-لىرىنىڭ بۇ زېمىندا ئاللىقاچان دېھقانچىلىق قىلغانلىقىنى كۆرسەتمەكتۇ» دېگەن خۇلاسىگە كېلىپ ، كەتمەننى سېتىۋالدى .

ناسىرېگ سۆزىن ھېدىنىنىڭ تەلىپى بويىچە ئىشلەمچىلىككە ئېتى بىلەن بارىدىغان ئالتە ئادەم ، تۆگىسى بىلەن بارىدىغان ئۈچ ئادەم تېپىپ بەردى . بۇ ئۈچ ئادەم ئىچىدە داڭلىق قوشاقچى سالتاڭ قاسىممۇ بار ئىدى .

تىكەنلىك ، لوپ دالىسىدىكى يۇرت - مەھەللىلەر ئىچىدە دائىرىسى كەڭ ، ئاھالىسى كۆپ ، يېرى مۇنبەت ، تۇرپان ، توقسۇن-لاردىكىلەر بىلەن باردى - كەلدى قىلىپ تۇرىدىغان يەر ئىدى ، ئاھالىسى دېھقانچىلىقىنى ئاساس ، بېلىقچىلىق بىلەن ئۆۋچىلىقنى قوشۇمچە قىلاتتى . سۆزىن ھېدىن يېتەرلىك يېمەكلىكنى تىكەنلىك-تىن تەييارلىۋالماقچى بولدى . بۇ يەردىكىلەرنىڭ تەييارلىماق ئا-سان ، ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى ، ئازراق يېسىلا قورساق تويىدى-غان ، قورساقتا تۇرىدىغان ، ئەمما قورساقنى ئاچۇرمايدىغان ، تېز ھەزىم بولىدىغان تائاملىرى سۆزىن ھېدىنغا ياراپلا قالماي ، بەلكى ئۆزىدەك ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئېلىپ يۈرۈشىگە قولايلىق تا-ئاملار ئىدى . سۆزىن ھېدىن «پولنىڭ كۆزىگە قارىماي» بىر خالتا

ئۇجۇل تالقىنى ، بىر خالتا جىگدە تىرىپى ، بېلىق تالقىنى بىلەن پىشۇرۇلغان توخۇ ، غاز ، ئۆردەك تۇخۇملىرىنىڭ سېرىقىدىن يېرىم خالتىدىن سېتىۋالدى . بۇ يەردىكىلەرمۇ ئۇ نەرسىلەرنى «پۇلنى ئاز بەردى» دېمەي ، بەگ ـ ئاقساقالنىڭ ئارىغا كىرىشى بىلەن ئۆي ـ ئۆيدىن بىر ئوچۇم ـ بىر ئوچۇمدىن يىغىش قىلىپ ھازىر ـ لاپ بەردى . بەش قوينىڭ گۆشىنى ئۇستىخىنىدىن ئاجرىتىپ ، ئۇششاق چانىتىپ ، سۇدا پىشۇرغۇزۇۋالدى .

— نېمانداق پىشىپ كەتكەن ئادەم بۇ ، — دېدى ناسىربەگ .

— مەنمۇ بۇلارغا شۇنى دەۋاتىمەن . گۆشنى ئۇششاق چانىتىپ پىشۇرۇۋالغىنىدىن بۇ كۆك كۆزنىڭ قۇملۇق سەپىرىگە پىشىپ كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئويلاپ باقسام ، بەزى جەھەتلەردە بىز تېخى خام ئىكەنمىز ، — دېدى ئوماق .

— بىز قايسى تەرەپتە ئۇنىڭغا يەتمەيدىكەنمىز ؟

— بىز يول ـ سەپەرگە گۆشنى مەيلى خام ئېلىۋالايلى ، مەيلى پىشۇرۇپ ، بۇنىڭدا بىرىنچىدىن ، يۈك ئېغىرلايدۇ ؛ ئىككىنچىدىن ، ئۇستىخان بىلەن ماشاپ سالغان گۆش چانالغان گۆشتەك تولۇق پىشىپ كەتمەيدۇ ، قورساققا ئېغىر كېلىدۇ ، پىشىشىمۇ تېز بولمايدۇ ، شۇنداق ئەمەسمۇ .

— توغرا ـ توغرا ، مەن بۇ تەرەپلىرىنى ئويلىماپتىمەن ، — دېدى ناسىربەگ .

سۆھبەتداشلىرىمىز ئۆزلىرىنى ئويلىماپتىمەن دەپ ئۆزلىرىنى ئەيىبلاتقۇزۇپ ، يۈك ـ تاقلارنى سەرامجانلاتقۇزۇش بىلەن بەند بولۇۋاتقاندا ، ئوماق تۆمۈر بىلەن ئۆردەكنى يانغا تارتىپ :

— گەپ بىز ئۆيدە دېيىشكەندەك بولسۇن ، بېرىپ ـ كېلىشتە يولغا ئوبدان قارىۋېلىڭلار ، ئاندىن ئۇنىڭ زادى نېمە قىلىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىڭلار ، سىلەرنى باشقا ئىشقا سېلىپ قويۇپ ، ئۆزى باشقا بىر ئىشنى قىلىپ يۈرگۈدەك بولسا... — ئوماق ئوغۇللىرىغا يەنە نېمىلەرنى دېيىشنى ، نېمىلەرنى تاپىلاشنى بىلەلمىدى ، — مېنىڭ

دەيدىغىنىم ، دىققەت قىلىڭلار ، كېيىن گۆنۈپ[1] قالىدىغان ئىش بولمىسۇن ، — دېدى .

سۆزىن ھېدىنىنىڭ بۇ قېتىم تىكەنلىككە كەلگەن ۋاقتى ، ناھەـ يىنىڭ ئامبال ـ ھاكىمى چىن يەنسەننىڭ ئورنىغا لىيۇ گوجى دېگەن بىرى ئالماشقان ، ئەمما يېڭىسى تېخى كەلمەي ، كونىسىنىڭ قولى ئىشقا بارماي ، كۆڭلى ئۆزىنىڭ نەگە بېرىپ ، نەدە توختىشى بىلەن بولۇپ قالغان مەزگىلگە توغرا كېلىپ ، ئىشلىرىنى بىمالال پۈتكۈـ زۈۋېلىشىغا پۈرسەت چىقىپ قالغانىدى .

ۋاقىت كەچكە تارتىپ قالغان بولسىمۇ ، پوسۇققىدە بىر يەردىن كاشىلا چىقىپ قېلىپ يولى توسۇلۇپ قالىدىغانىدەك ، سۆزىن ھېدىن ناسىرىبەگ ، ئوماقلار بىلەن خوشلىشىپ ، ئادەملەرنى باشلاپ مېڭىپ كەتتى . كېچىچە ماڭىسمۇ ئېزىپ قالمايدىغانلىقىغا ئۇنىڭ ئىشەنچى كامىل ئىدى . چۈنكى ، مۇشۇ توپتىلا ئۆردەك ، تۆمۈر ، غىياس جەرەنلەردەك يول بىلەر ، ئىزچى يول باشلىغۇچىلار بار ئىدى .

مەھەللىدىن چىقىپ ئانچە ئۇزىمايلا قوشاقچى سالتاڭ قاسىم كۆڭلىدىكى غۇم ـ غېمىنى قوشاق قىلىپ ئېيتىشقا باشلىدى .

كۆكچى[2] يەي ھارامزادە ،
قوشۇپ مەنى تۆگىگە ؛
يانداق بولۇپ ماڭغىن ، دەپ ،
تۇتۇپ بەردى تۆرىگە .
تۆرە خوجام ئوخشايدۇ ،
چېقىر كۆزلۈك بۆرىگە .

كۆكچى مەنى ساتىپتۇ ،
ماڭا تەگمەدى نەپى .
ئەمدى باشىمغا كەلدى ،

---

① گۆنۈپ — ئەپسۇسلىنىپ ، پۇشايمان يەپ .
② كۆكچى — بۇ ناسىرىبەگكە دائىتما .

ئاغامنى قىلغان گەپى .
قاچىپ كەتەي دەسامما ،
ماڭا كەلمەدى ئەپى .

كۆكچى يەي ھارامزادە ،
دەسسەتىپتۇ قاپقانغا .
ئىچىم ئوتتا كۆيۈدۇ ،
مەنى خەققە سانقانغا .
خۇدايىم قانات بەرسە ،
ئۇچۇپ كەتسەم ئاسمانغا...
.....

— ئۇ كىم ؟ نېمە دەيدۇ ؟ — سۈپەن ھېدىن يېنىدا كېتىۋاتقان ئۆردەكتىن سورىدى .

سۈپەن ھېدىن ئۇيغۇرچىنى ئاڭلاپ چۈشىنەلىگۈدەك دەرىجىدە ئۆگىنىۋالغان بولسىمۇ ، سالتاك قاسىم قوشاقنى پەس ئاۋازدا ئېيتقاچقا ھەم سۆز ئارىسىدا لوپ شېۋىسى بولغاچقا ، ھەم يەنە قوشاق ئاھاڭلىق ، سوزۇپ ئېيتىلغاچقا ، بەزى سۆز ، مەزمۇنلارنى ئاڭقىرالمىغانىدى .

— ئۇنىڭ ئىسمى قاسىم ، داڭلىق قوشاقچى . كېچىدە قۇملۇق چۆلدە يول مېڭىپ زېرىكىپ قالمايلى ، دەپ بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى قوشاققا قېتىپ ئېيتىۋاتىدۇ ، — دېدى ئۆردەك .

تۆمۈر ئۇكىسىغا قاراپ كۈلۈپ قويدى .

يۈلتۇزلار بىر - بىرلەپ چىقىپ جىمىرلاشماقتا ، يولمۇ ، قوشاقمۇ داۋاملاشماقتا .

6

نېمىشقىدۇر بۇگۈن بالدۇر كەچ كىردى ، يەنە كېلىپ ئاسماندا

نه ئاي ، نه يۇلتۇز كۆرۈنمەيتتى . كېچە قاپقاراڭغۇ ئىدى ، خۇددى زېمىن ئۇستىگە قازاننى كۆمتۇرۈپ قويغاندەك . سۇۋىن ھېدىن يېنىدا كېتىۋاتقان ئۆردەكتىن :

— ماڭغان يولىمىز توغرىدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

ئۇ ، يولدىن ئېزىپ قېلىپ ، بۇلاق بويىدا قېلىپ قالغان ھەمراھلىرى بىلەن تېپىشالماي قېلىشتىن ، ھېلىقى خارابلىكنى تېپىشتەك چوڭ ئىشنىڭ كېيىنگە سۈرۈلۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەۋاتاتتى . سۇۋىن ھېدىن بۇ ئىشنى ھاۋا ئىسسىپ كەتكۈچە بولغان ئارىلىقتا تۈگىتىۋېلىشقا ئالدىراۋاتاتتى .

— مەن بۇ تەرەپ بىلەن مېڭىپ باقمىغان ، — ئۆردەك جاۋاب بېرىپ بولۇپ ئاكىسىغا قارىدى .

تۆمۈر يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا ئون يەتتە ياش چېغىدا كۈندۈزى ماڭغان . بۇنداق تۇم قاراڭغۇدا ئۇ ھېچنېمىنى پەرق ئېتەلمەيۋاتاتتى ، شۇڭا بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى . ئۇنىڭ باش لىڭشىتقىنىنى يېنىدا كېتىۋاتقان ئۆردەك ئاران ئىلغا قىلغان يەردە ، راست ، ئەتراپىنى قانداق كۆرگىلى بولىدۇ .

— سەن بىلەلمىدىڭمۇ ؟ — ئۆردەك غىياس جەرەندىن سورىدى .

— ھېچنېمىنى كۆرەلمەيۋاتىمەن .

شۇ تاپتا سۇۋىن ھېدىنىنىڭ كاللىسىنى : «ئېزىپ قېلىپ باشقا ياققا كېتىپ قالمىساق بولىتتى» دېگەن غەم ـ ئەندىشە چىرمىۋالغانىدى . ئۇ كومپاسقا قاراپ باقماقچى بولۇپ نەچچە تال سەرەڭگە كۆيدۈرۈپ بولدى ، كومپاسنىڭ ئىستربلكىسىنى كۆرگىلى بولمىدى .

— ئوت ، غولۇتمان !

كەينىدە كېلىۋاتقان ئىشلەمچىلەرنىڭ ئارىسىدىكى بىرى توۋلىدى .

دېگەندەك ، شەرقىي ـ شىمال تەرەپتە ، خېلى يىراقتا كۈچلۈك ئوت يالقۇنى كۆرۈندى .

— ماڭغان يولىمىز تۇغرىكەن ، بۇ ئىسلامبايلار يېقىن

ئوت ! — سۇبن ھېدىننىڭ ئاۋازىدىن ئۇنىڭ قانچىلىك خۇشال بولۇۋاتقىنىنى بىلگىلى بولاتتى ، — تېز ماڭايلى ، — ئۇ كىشىلەرنى مېڭىشنى تېزلىتىشكە دەۋەت قىلدى .

سۇبن ھېدىن تىكەنلىك تەرەپكە ماڭىدىغاندا ، ئىسلامبايغا ئىككىنچى ئاخشامدىن باشلاپ ھەر كۈنى كېچىچە گۈلخان يېقىپ تۇرۇشنى تاپىلىغانىدى . بۇگۈن ئۇچىنچى كېچىسى ئىدى . سۇبن ھېدىنلار كەلمىگەنسېرى ئىسلامبايلار ئەنسىرەپ ، بۇ كېچە ئوتنى تېخىمۇ ئۇلغايتىپ ياققانىدى . ئۇلار تۇرغان تاغ ئېغىزىدا ئوتۇن جىق ئىدى .

سۇبن ھېدىنلار يېرىم كېچىگە قالماي تاغ ئېغىزىغا كېلىپ بولدى . گۈلخان ئەتراپىدا ئاتمىشبۇلاق تەرەپكە كەتكەن سىنوق ، شىركىنلار بىلەن بىللە ئابدۇرېھىم ئوۋچى ، كۈنچىققانبەگنىڭ چوڭ ئوغلى توختىئاخۇن ، يەنە بىرنەچچە كىشى تۇراتتى . سۇبن ھېدىن ئابدۇرېھىم ئوۋچىنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولدى .

— ۋۇي ، توختى ، سەنمۇ كېپىسەنغۇ ، — ئۆردەك توختى بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ ئابدۇرېھىم ئوۋچى بىلەن كۆرۈشتى ، ئاندىن يەنە توختىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۇنىڭدىن ، — ئاتمىشبۇلاقتا كەلگەنمىدىڭ ؟ — دەپ سورىدى .

تۆمۈرمۇ توختى بىلەن كۆرۈشۈپ قىزغىن ئەھۋاللاشتى .

— مەن ئاتمىشبۇلاق ئارقىلىق سىڭىر ، قۇرۇقتاغ ، سۆگەتتاغقا بېرىپ ، ئۇ يەردىن چارىغا بارماقچىدىم . بۇلارنىڭ خوجايىنىنىڭ سېنى تېپىپ كەلگىلى كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ، بۇلار بىلەن بىللە كەلدىم ، — دېدى .

كونا دوستلار كۆرۈشكىنىگە خۇش بولدى .

سۇبن ھېدىنلار كېچىنىڭ كېيىنكى يېرىمىنى بىرنەچچە يەرگە گۈلخان يېقىپ ، شۇنىڭ ئەتراپىدا يېتىپ ـ ئۇخلاپ ئۆتكۈزدى .

سۇبن ھېدىن ئەتىگەندىلا تەييارلىق ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردى . ماڭىدىغان چاغدا ، ئۇ بۇ يەردە قالىدىغانلارغا سۇ ئالسا بولىدىغانلىكى نەرسىلەرگە سۇ قاچىلاپ تەييار قىلىپ تۇرۇشنى

تاپىلىغانىدى . سۇنى قاچىلاشنىڭ قاچىلاپتۇ ، ئەمما ھازىر ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولغانىدى . ئۇ چاغدا يەتتە ئادەم ، ئۇچ ئات ، تۆت تۆگە بولغان بولسا ، ھازىر ئادەمنۇ ، ئات ، تۆگىلەرنۇ يىگىرمىدىن ئېشىپ كەتتى . سۇ بىلەن ئات ، تۆگىلەرنىڭ ئوت ـ چۆپ مەسىلىسى مۇھىم ئىش بولۇپ قالدى . ئۆردەكنىڭ ئېيتىشچە ، ئۇلار بارماقچى بولغان خارابلىك ھەم ئۇنىڭ ئەتراپى دەشت ـ چۆل بولۇپ ، سۇ ، ئوت ـ چۆپ دورىلىقمۇ تېپىلمايدىكەن . خارابلىكتە ئىش ئاخىرلاشماي سۇ ، ئوت ـ چۆپ تۈگەپ كەتسە ، ئىشنىڭ چاتىقى شۇ ئىدى . بۇنى قانداق ھەل قىلىشتا سۈبۈن ھېدىننىڭ بېشىنىڭ ئىچىمۇ قاتتى ، تېشىمۇ قاتتى . ھەرقانچە باش قاتۇرۇپمۇ باش ئاغرىقىنىڭ «دورىسى»نى تاپالمىدى . «قوينى قاسساپ سويسۇن» دېگەندەك ، بۇ ئىشتا يەرلىك كىشىلەرنىڭ پىكرىنى ئېلىپ باقماقچى بولۇپ ، ئۆردەك ، ئابدۇرېھىم ، غىياس جەرەنلەرنى ، ئۇلارغا قوشۇپ ئىسلامباي ، سىنوفلارنىمۇ چاقىرىپ مەسلىھەت سالدى .

— ئالدى بىلەن بېرىپ باقمايمىزمۇ ، تۈگىگەندە بىر گەپ بولمامدۇ ، — دېدى ئىسلامباي .

ئۇنىڭ گېپىنى سىنوف قوللىدى .

— ئېلىۋالغان يېمەكلىكىمىز گەپ يوق بىر ئاي يېتىدۇ ، ئېلىۋالغان ئۇسالىقلىرىمىزمۇ بىر ھەپتىگە يېتىدۇ . تۈگۈ ، تۈلۈمىلارغا قاچىلىۋالغان سۇ تاماققىلا ئىشلەتسەك بىر ھەپتە يېتىپ قالار . ئەمما ئات ، تۆگىلەر نېمە يەيدۇ ، نېمە ئىچىدۇ ؟ بۇنى ھەل قىلىشنىڭ بىرلا يولى بار . بىز ئالدى بىلەن باردىغان يېرىمىزگە بارايلى ، ئاندىن ئىككى ئادەم ئات ، تۆگىلەرنى قايتۇرۇپ كېلىپ مۇشۇ يەردە بېقىپ تۇرسۇن . كېرەك بولۇپ قالار دېسەك ، ئۇ يەردە ئاتتىن بىرنى ئېلىپ قالساق بولىدۇ ، — دېدى ئۆردەك .

تىكەنلىك ، كۈزلەكتىن كەلگەنلەرنىڭ بىردىن يوغان قاپاقنى ئېلىۋالغىنىنى كۆرۈپ ، سىنوف ، شىركىن ، ئىسلامبايلار ئۇلارنى زاڭلىق قىلىپ كۈلۈشكەنىدى . قاپاقتىكى سۇنىڭ تومۇز ئىسسىقتا ئىسسىپ كەتمەي ، قىشتا توڭلاپ قالماي ، ئۆز پېتى ، ئۆز تەمى

بىلەن تۇرىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ھەيران قېلىشتى .

ئۆردەكنىڭ تەكلىپى سۈبەن ھېدىنغا ياغدەك ياقتى ، ئۇنى سۆيۈندۈرۈۋەتتى . ئۇ : «قانداق قىلسام بولار ؟ »دەپ ، يولىنى تاپالماي بېشىنى قاتۇرغان يەنە بىر ئىشنىڭمۇ «چىرايلىق» يولى تېپىلىپ قالغانىدى .

— بۇ ياخشى تەكلىپ بولدى ، ئات ، تۆگىلەرنى قايتۇرۇپ كېلىپ بېقىپ تۇرىدىغان ئادەمنى شۇ يەرگە بارغاندا بىرنېمە دېيىشەيلى ، — دېدى سۈبەن ھېدىن . تۇمانلىق ھاۋا بىردىنلا ۋىللىدە ئېچىلىپ كەتكەندەك ، ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى بىر غەملىك خىيالمۇ يوقىلىپ ، كەيپى يېنىكلەپ قالغانىدى .

ئۇلار تاماقتىن كېيىنلا يولغا چىقتى . ئەگەر سۈبەن ھېدىنىڭ مەيلىچە بولسا ، قولىدىن كەلسە بىر ئەپسۇن قىلىپ قاناتلىنىپ ئۇچۇپ ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئارىلىقتا خارابلىككە يەتسە ، ئۇ ھازىر شۇنداق بىتاقەتتە ئىدى .

كېچە ئۇ بىر چۈش كۆرگەنىدى . چۈشىدە ئۇ ئاجايىپ ھەيۋەتلىك قورغىنى بار ، قوۋۇق - دەرۋازىسى مەملىكىتىدىكى پادىشاھ ئوردىسىنىڭ دەرۋازىسىدىنمۇ ھەشەمەتلىك دەرۋازىلىق بىر يەرگە كېلىپ قالدى . دەرۋازىنىڭ يوغان ئىككى قانىتى ئۇلۇغ ئوچۇق ئىدى . قورغان ئىچىدىكى ئېگىز ، چىرايلىق ، كۆركەم ئۆيلەر ، ئىبادەتخانىلار ، مۇنارلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى . قارىغاندا قورغان ئىگىسىز قالغاندەك ئىدى . سۈبەن ھېدىن قورغان ئىچىگە كىرمەكچى بولۇپ ، بوسۇغىغا قەدەم ئېلىشىغا ، غايىبتىن پەيدا بولغاندەك ، ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيگەن ، قىلىچ ، نەيزە تۇتقان ئىككى ياساۋۇل پەيدا بولۇپلا ، ئۇنى يانىدىكى لەھەتكىلا ئوخشايدىغان بىر يەرگە دارقىرىتىپ سۆرەپ ماڭدى . ئۇ : «مەن··· مەن··· ! » دەپ توۋلاپ ئويغىنىپ كەتكەنىدى···

ئۇلار ئالدى بىلەن گۈرجەك ئۇنتۇپ قېلىنغان كونا دەريا ئېقىن ئىزىغا بارماقچى بولدى . ئۆردەكنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ، خارابلىك ئۇ يەردىن ئانچە يىراقتا ئەمەس ئىدى . پۈتۈن بىر كۈن

سەپەر بىلەن ئۆتتى ، كەچ كىرىپ قالدى . ئۇستىدىن ھالقىپ ، يېنىدىن ئەگىپ ئۆتكەن قۇم داۋانلىرىنىڭ سانى يوق ئىدى ، ئۇلار بارغانسېرى دەشت قۇملۇققا ئىچكىرىلەپ كىرىپ كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى ، تېخىچە بىرەر ئېقىن ئىزى بارەك قىلمايتتى . زېمىن ئاپىرىدە بولغان ئەزىلدىن تارتىپ بۇ يەردە مۇشۇ ئۆلۈك قۇمدىن بۆلەك سۇ ئېقىپ باققاندەك ، ھاياتلىق بولۇپ باققاندەك قىلمايتتى . سۆۋېن ھېدىن ئويلىغانسېرى مۇشۇنداق ھالاكەت پۈراپ تۇرىدىغان دەھشىتى مۇدھىش قۇملۇق قورشاۋى ئىچىدە ، بۇ لوپ ئادەملىرى- نىڭ جاھانىنىڭ گۈلدۈر - قاراس ، تاراق - تۇرۇقلىرى ، ئالامەت چوڭ قىرغىنچىلىقى ، دەھشەتلىك ئۇرۇش - جەڭ مالىمانلىرىمۇ قۇلىقىغا كىرمەي ، گويا دۇنيادا ئۆزلىرىدىن ، ئەتراپىدىكى چۆلدە- رىگەن مۇھىتتىن باشقا ھېچنېمە يوقتەك خالىي ، پىنھان - بېكىنە- مىلىك ئىچىدە شۇنچە بىغەم ، خاتىرجەم ھالدا كۇنلۇك رىزقىنى كۇنلۇك دېگۈدەك تېپىپ يەپ ، قۇملۇق تىلسىمىغا يەم بولۇپ كەتمەي ياشاپ كېلىۋاتقىنىنى ھېچ ئەقلىگە سىغدۇرالمايتتى . بۇ- داق خىيالدا بولۇۋاتقان يالغۇز سۆۋېن ھېدىن ئەمەس ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ شۇ خىيال ، شۇنداق ھېسسىياتتا ئىدى . ھېلىلا بىر قۇم دۆۋىسى كەينىدىن غەلىتە بىر مەخلۇق چىقىپ ھەممىسىنى «ھاپ» ئېتىپ يەۋېتىدىغاندەك ، «بۇ قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتسەك ، يەنە قاندىقىغا يولۇقارمىز ؛ بوران چىقىپ قالارمۇ ، چىقىپ قالسا... » دېگەندەك غەم - ئەندىشىدە ئىدى . قەدەمدە بىر ئالدىغا ، ئىككى يېنىغا ئەلەڭلەپ ئەندىشىلىك قاراشلىرىدىنلا ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەھىمىلىرىنى بىلگىلى بولاتتى .

ئۆردەك ، تۆمۇر ، ئابدۇرېھىم ۋە باشقا يەرلىكلەرنىڭ ھەممە- سى ئۇلارنىڭ ئەكسىچە خۇددى مەھەللىسىدە تويغا ياكى قوشاق ئېيتىشىشقا كېتىشۋاتقاندەك چاقچاق پاراڭلار بىلەن شۇنچە خاتىر- جەم كېتىۋاتاتتى . تېخى سالتاڭ قاسمىنىڭ بەخىرامان قوشاق ئېيە- تىپ مېڭىشلىرىچۇ !

قارايمپتۇ يۈرەكمنى كاۋابى ،
قانچە باردۇ يار سۆيگەننى ساۋابى ،
ياربم سېنى سۆزلۈرۈڭنۇ ئويلاسام ،
ماڭا نېمە بۇ يوللارنىڭ ئازابى .

پۇل ، بايلىقتا بەگچەڭزگە يەتمەيمەن ،
ئەسقاتىشتا ئۆزۈمگە تەڭ ئەتمەيمەن .
ئۇلۇغ تاربم گۈۋاھ بولسۇن سۆزۈمگە ،
بەگچەڭزدەك ياردىن تانىپ كەتمەيمەن .
.....

ئۆردەك قوشاقىنىڭ مەزمۇنىنى سۆبەن ھېدىنغا سۆزلەپ بەردى .

«بۇ خەقنىڭ بىغەملىكىمۇ بىر گەپ ، تەكلىماكاننىڭ ھالاكەتلىك تەھلىكىسىگە تەن بەرمەيدىغان ئۇمىدۋارلىقى ، قۇملۇققا يەم بولۇپ يوقلىپ كەتمەي ياشاپ كېلىشىدىكى بىردىنبىر كۈچ - قۇدرەت ، جاسارەت مەنبەسى ئىكەن . خۇددى تەڭرىتاغ ، پامىر ، قۇرۇم تاغلىرى باغرىدىن باشلىنىپ ، شۇنچە بىپايان قېلىن قۇملۇققا سىڭىپ كەتمەي ، تەڭرى سۆيىدەك بىمالال ئېقىپ ئۆز قارار مەنزىلىگە يېتىپ بارىدىغان تاربم دەرياسىدەك ، يىللاپ - يىللاپ تامچە سۇ كۆرمەيمۇ ، نە - نەلەردىن سىرغىپ كېلىپ قالىدىغان ئانچىكى نەملىككە تاينىپ قۇملۇق باغرىدا كۆكلەپ قەد تىكلەپ تۇرغان توغراقتەك ، بۇلار شۇنچە بەرداشلىق ، قەيسەر ئىكەن . بۇلاردىكى بۇ ئۆلمەس روھنى ، بۇ بەرداشلىق ، ئۇمىدۋارلىقنى ، قەيسەرانىلىكنى يەنىلا ئەقىلغا سىغدۇرغىلى ، ئۇنىڭ تەكتىگە يەتكىلى بولمايدىكەن ، خۇددى تەكلىماكاننىڭ سىرىدەك سىرلىق ئىكەن . لېكىن ، ئەپسۇسلىنارلىقى ، بۇلار ئۆتمۈشى توغرۇلۇق ھېچقانداق ئەسلىمىگە ، چۈشەنچىگە ئىگە بولمىغىنىدەك ، ئەتىسى - كەلگۈسى توغرۇلىمۇ ھېچقانداق ئويلىنىشتا ئەمەس

ئىكەن... » سۆبن ھېدىن شۇنداق ئويلاپ كەلمەكتە ئىدى ، ئوي ـ خىياللىرىنىڭ ئاخىرى ئۇيان دوقۇرۇپ ، بۇيان ئۇسۇپ يەنە شۇ ئۆزى زور ئۇمىد باغلىغان خارابلىككە تاقىلىپ تۇختايتى . « ئۇ قانداق خارابلىكتۇ... »

سۆبن ھېدىن تېز بېرىشقا ئالدىرىغان خارابلىكنىڭ ، كونا دەريا ئىزىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەي ، كېچىنىڭ قارا پەردىسى ئاستا ـ ئاستا يېپىلىپ كەلمەكتە . ئەمدى ئەپلىك بىر جايىنى تېپىپ قونماي بولمىدى .

ئۇلار لوپچە تاماقلىنىپ بولۇشىغا ، قۇملار شىر ـ شىرلاشقا باشلىدى .

— شامال چىقامدۇ قانداق ؟ — سۆبن ھېدىن ئەندىشىلىك سورىدى .

— شەپىنىڭ تاغ تەرەپتىن كېلىۋاتقىنىغا قارىغاندا ، ئەنسىرىمىسەكمۇ بولىدۇ ، شامال ئانچە قاتتىق بولىمايدۇ ، — دېدى ئۆردەك .

ئۆردەكنىڭ گېپى بىلەن سۆبن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ قورقۇنچى تارقاپ ، كۆڭلى جايىغا چۈشتى . دەسلەپ دەككە ـ دۈككىدە يېتىشقان بولسىمۇ ، قاتتىق چارچاپ كەتكەنلىكتىن ، بىر ـ بىرلەپ ئۇخلاپ قېلىشتى .

ئەتىسى ئەتىگەندىلا ئۇلار سەپىرىنى داۋاملاشتۇردى . چاشكا مەھەل بولغاندا ، غىياس جەرەن :

— ئاۋۇ كۆرۈنگەن نېمە ؟ ! — دەپ ئۇنلۈك سورىدى .

ھەممىسى ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . ئالدى تەرەپتە پاكار ـ پاكار قۇم دۆۋىلىرىنىڭ نېرىسىدا ، قۇم دۆۋىسىگە ئوخشىمايدىغان يۇمىلاق ، تىك بىر دۆڭ ئايرىلا چوقچىيىپ تۇراتتى .

— كېپىتۇق ، كېپىتۇق ! — دېدى ئۆردەك ، — مەن كۆرگەن خارابلىكتىكى دۆڭ شۇ !

— ئەجەب مەن كۆلشەھىرىدە ئىچىگە كىرىپ قالغان توپا ئۆيگە ئوخشايدىكەنە ! — دېدى تۆمۈر ھاياجانلىنىپ .

سۆبن ھېدىننىڭ سورىشى بىلەن تۆمۈر ئۇ توپا ئۆيگە قانداق بولۇپ كىرىپ قالغىنىنى ، ئۇنىڭ ئىچىدە كۆرگىنىنى قىسقىلا سۆزلەپ بەردى .

ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسىنىڭ گەپلىرىدىن خۇشال بولغان سۆبن ھېدىننىڭ يۈرىكى كۆكرەك قەپىسىنى چېقىپ تاشلايدىغاندەك ئويناپ ، تېپىچەكلەپ كەتتى . ئۇ ھاياجىنىنى باسالماي قېلىۆاتاتتى .

— تېز ماڭايلى ! — ئۇ شۇنداق دەپلا گوبىرناتور گېنېرال فون .كائوفمان سوۆغا قىلىپ يوللۇق تۇتقان ئۇزۇن پاچاق ئارغىمىقىنى دېۆتقىنىچە چاپتۇرۇپ كەتتى .

7

سۆبن ھېدىن ۆە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى خارابلىككە تېزرەك يېتىپ بېرىشقا ئالدىرىغانسېرى ، ئات ، تۆگىلەرنىڭ قەدىمى ئاستىلاپ كېتىۆاتقاندەك ، يەنە تېخى بۇلار بىر قەدەم ماڭسا ، تىك دۆڭ ئون قەدەم يېراقلاپ كېتىۆاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . تۇيغۇ ھامان تۇيغۇ ، «مېڭىۆەرسەڭ يېتەرسەن» دېگەن گەپ بار .

سۆبن ھېدىنلار ئاخىر خارابلىكنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ قالدى . ئەمدى تىك دۆڭدىن باشقا پۈتۈن ، يېرىم تامغا ئوخشايدىغان كۆرۈنۈشلەر ، تىك ـ يانتۇ تۇرغان ياغاچلار ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئامالسىزلىقىدا بولماقتا . سۆبن ھېدىنغا ئوخشاش ئىسلامبايمۇ نەچچە كۈن ئاچ ـ زېرىن قالغان كىشى تاماقنى كۆرۈپ ، يېيىشكە جېنى تاقىلداپ كەتكەندەك ، كۆڭلى خارابلىكتە تىمىسقىلاپ يۈرمەكتە ئىدى . ئۇ ئېتىنىڭ مېڭىشىنى تېزلەتتى .

— توختا ! توختاڭلار !

بۇيرۇقنى ئاڭلاپ ھەممىسى توختاشتىيۇ ، ھەيران بولۇشۇپ خوجايىنىغا قاراشتى .

— سىلەر مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار ، مەن بېرىپ قاراپ كېلەي ، — سۆبن ھېدىن شۇنداق دېدى ـ دە ، ئېتىنى ئىسلامبايغا

تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، فوتو ئاپپاراتى بىلەن دۇربۇننى بوينىغا ئېسىپ ، ھاسىسىنى قولتۇقىغا قىسىپ مېڭىپ كەتتى .

ئىسلامباي ئىچىنى نەچچە يۈز قۇرت غاجىلاۋاتقاندەك تۇرالماي قالدى .

سۆبەن ھېدىن كۆز ئالدىدىكى مەنزىرىگە قاراپ كۆزىگە ئىشەنمەيلا قالدى . ياغاچتا ، كېسەكتە ، سېغىز توپىنى چىڭداپ قويۇرۇلغان پارچە - پۇچۇق تاملار ، ياغاچ ۋە كېسەك ئۆيلەرنىڭ يېرىم تاملىق قالدۇقلىرى ، تاملاردىكى بۇزۇلغان ، تېشىلىپ كەتكەن ئويۇق ، تەكچىلەر ، ئىشىك ، دېرىزىلەردىكى چېقىق - چۇۋۇق كېشەكلەر ؛ ئېگىز - پەس ، يانتۇ - سىڭايان ھالەتتە يەردە چېچىلىپ تۇرغان ، قاغجىراپ چاك - چاك يېرىلىپ كەتكەن ياغاچلار ، ئۇزۇن - قىسقا ، كەڭ - تار شاللار ؛ قەدىمدە بىر چېلىقىپ تۇرىدىغان «ئەسكى - تۇسكى» ، «كونا - قۇرامساق» نەرسىلەر سۆبەن ھېدىنىنىڭ كۆزىنى ئالا چەكمەن قىلىپ ، يۇرىكىنى ئوينىتىۋەتكەندى .

سۆبەن ھېدىن تىك دۆڭنى ئايلىنىپ كېۋردى . كېشەكسىز ئەگمە ئىشىكتىن ئىچىگە كىرىپ قاراپ باقتى ، ئىچىدە ھېچنېمە يوق ئىدى . ئۇنىڭ ئاستى ئۆي ، ئۇستى كۆزىتىش مۇنارى بولسا كېرەك ، سانسىز يىللار ، زامانلار ، شامال - بورانلار شىلىپ - ئېكەكلەپ مۇشۇنچىلىك قىلىپ قويغان چېغى ، دەپ قارىدى . ئۇستىگە چىقىپ بېقىش ئۈچۈن خېلى ھەپىلەشكەن بولسىمۇ ، دەسسەگەن يېرى چۇشۇپ كېتىپ چىقالمىدى . ئۇ ئېگىزرەك بىر تام ئۇستىگە چىقىپ تۆت ئەتراپقا دۇربۇن بىلەن قارىدى ، دۇنيانىڭ چۆللۇقىنى ، چەكسىزلىكىنى مۇشۇ يەردە كۆرۈۋاتقاندەك ، مۇشۇ يەردە بىلىۋاتقاندەك ھېسسىياتقا كېلىپ قالدى . خارابلىك كىچىك ئەمەس ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ جۇغراپىيە ، گېئولوگىيىلا ئۆگىنىپ ، ئارخېئولوگىيىنىمۇ ئۆگىنىپ قويمىغىنىغا مۇشۇ يەردە بىرىنچى قېتىم قاتتىق ئۆكۈندى . جاھانغا خىتاب قىلىۋاتقاندەك ئۆزىگە ئۆزى : «بىز دۇنيادىن ئايرىلغانىدۇق ، ئەمما مەن ئۆزۈمنى پايتەختتە

ئولتۇرغان پادىشاھتەك ھېس قىلىۋاتىمەن ! يەر شارىدا ھېچقانداق بىر كىشى بۇ يەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قىلچە ھېس قىلغان ئەمەس . بۇ يەرگە مەن بىرىنچى بولۇپ قەدەم باستىم ! بۇ يەرنىڭ قانداق جايلىقى ، پات يېقىندا دۇنيا ئەھلىگە ئايان بولغۇسى ! » دېدى .

ئۇ ئادەملەر ئاياغ بېسىشتىن ئىلگىرى كۆرۈنۈش ـ مەنزىرە-لەرنى ئۆز ھالىتى بويىچە خاتىرىگە چۈشۈرۈۋېلىش ئۈچۈن ، ھەر خىل فوكۇس ـ كۆرۈنۈش بويىچە نۇرغۇن سۈرەتكە تارتىۋالدى . قىلماقچى بولغان ئىشلارنى كۆڭلىگە پۈكۈۋېلىپ ، نېرىدا قالغان ئادەملەرنى كېلىڭلار ، دەپ ئىشارە قىلدى .

سۈبىن ھېدىن چۈشكۈننى مۇنار تۈۋىگە قۇرۇشنى مۇۋاپىق تاپتى . يۈك ـ تاقلارنى چۈشۈرۈۋاتقاندا ، شىركىن ئارقىسىغا غاز-جۇغلىۋالغان تۇلۇمنى تۆگە ئۈستىدىنلا يەرگە تاشلىۋېتىۋىدى ، تۇلۇم ۋاققىدە يېرىلىپ كېتىپ ، تۇلۇمدىكى سۇ كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە قۇمغا سىڭىپ يوق بولدى . ھەممىسى «ئىسىت» دېيىـ-شىپ ، تامىقىنى چاكىلدىتىپ كەتتى . سۈبىن ھېدىن قەھرىنى ئىچىگە يۇتۇپ تۇرۇپ :

— كېرەك يوق ، كېرەك يوق ، بۇلاق يىراقتا ئەمەسقۇ ، سۇ يەتمىسە شۇ يەردىن ئەكەلسەك بولىدۇ ، — دەپ قويدى .

بولىدىغان ئىش بولدى ، ھەرقانچە ئاچچىقلانسىمۇ ئورنىغا كەل-مەيدۇ ، مۇھىمى ، ساۋاقتىن ئەقىل تېپىش . سۈبىن ھېدىن تارىم ۋادىسىدا بىرنەچچە يىل ئېكسپېدىتسىيىدە بولۇش جەريانىدا ، ئۇي-غۇرلاردىن : «ياۋنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس ، ئاچچىقنى يەڭگەن با-تۇر » دېگەن ھېكمەتنى ئۆگىنىۋالغانىدى . ئۆزەڭ ، ئابدۇرە-ھىم ئۇۋچىنىڭ تەكلىپى بىلەن سۈبىن ھېدىن مۇھىم نەرسىلەرنى ، يېمەكلىكلەرنى مۇنار ئاستىدىكى قازناقتا ، بىر قىسىم نەرسىلەرنى شامال ، بوران ئۇچۇرۇپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن دالدىلىق يەرگە ئورۇنلاشتۇرغۇزدى . ئىشلار سەرەمجانلىنىپ بولغاندىن كې-يىن ، سۈبىن ھېدىن :

— بۇ خارابلىكنى ئاخىر تاپتۇق . بۇ يەر ھازىر بىزنىڭ

مۇھىم نۇقتىمىز . بۇ يەردە كەم بولغاندا ئىككى ھەپتە تۇرۇپ قالىمىز . بۇ ئىككى ھەپتىدە بىزگە ئەڭ كېرەكلىك نەرسە سۇ . ئېلىۋالغان سۇيىمىز ئاياپ سەرپ قىلساق ، ئادەملەرگىلا ئىككى ھەپتىگە ئاران يېتىدۇ . بۇ يەردە ئات ، تۆگىلەرگە سۇمۇ ، ئوتمۇ يوق . شۇڭا ئات ، تۆگىلەرنى ئاتمىشبۇلاق يېنىدىكى بۇلاق بويىدا بېقىپ تۇرمىساق بولمىغۇدەك . ئىسلامباي ، غەيياس ، يەنە··· — سۆزىن ھېدىن ئىشلەمچىلەردىن بىرىنىڭ ئىسمىنى ئاتىدى ، — ئۇچۇڭلار ئات ، تۆگىلەرنى قايتۇرۇپ كېتىپ بېقىپ تۇرۇڭلار . ئارىدا ۋاقىت چىقىرىپ ئاتمىشبۇلاقتا بېرىپ ساندۇق سېتىۋېلىڭ-لار ، ساندۇق ئاز بولۇپ قالسا ، شال سېتىۋېلىڭلار ، ئاندىن بەش كۈندىن كېيىن ، بىرىڭلار ساندۇق ، شاللارنى بەش ـ ئالتە تۆگىگە ئارتىپ ئەكېلىپ ، بىكار بولغان تۈڭ ، تۇلۇملارنى ئېلىپ كېتىپ سۇ قاچىلاپ كېلىسىلەر . بۇنى ئىسلامباي ئۆزى ئورۇنلاشتۇرىدۇ . قېنى ، ۋاقىتنى ئۆتكۈزمەي ھازىرلا مېڭىڭلار ، — دېدى .

ئىسلامباي چوغقا تاشلانغان قىلدەك تولغىنىپ كەتتى ، لېكىن ئۇنىڭ خوجايىنىنىڭ دېگىنىنى بەجا كەلتۈرمەكتىن ئۆزگە ئىلاجى يوق ئىدى . غىياس جەرەن بىلەن يەنە بىر ئىشلەمچىگە نەدىلا بولسا بەرىبىر ئىدى . كۈنىگە ھېسابلاپ ئۆزى ۋە ئات ، تۆگىسى ئۈچۈن ھەققىنى ئالسىلا بولدى .

سۆزىن ھېدىن قەدىناس «سادىق ھەمراھ»نى چىرايلىقچە يولغا سېلىپ يېنىدىن چەتلەتكىنىدىن كۆڭلى تىنىم تېپىپ خۇش ئىدى . ئىسلامباي بولسا كەكرە يەۋالغاندەك ئىچى ئېچىشىپ ، خو-جايىنىنى مېڭىنى تىللاپ ـ قارغاپ ماڭدى .

سۆزىن ھېدىن ئۆزىنىڭ ئېتىنى ئېلىپ قالدى . ھەربىر ئات ، تۆگىدە بىر ـ ئىككى كۈنگە يەتكۈدەك ئوت ـ بوغۇز بار ئىدى . بۇلار ئانقا ئون نەچچە كۈن يېتىدۇ . بىر ئىشلەمچى ئاتنى مۇنارنىڭ يېنىدىكى ئىككى تاملىق بىر بۇلۇڭغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇش ئۈ-چۈن ئېلىپ كەتكەنىدى ، بىركەمدە :

— ماۋۇ نېمە ؟ — دەپ بىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ كەلدى .

ئۆردەك بىر قاراپ ئۇنى ياغاچ قونچاققا ئوخشاتتى .
سۆبن ھېدىن ئىتتىك قولىغا ئېلىپ ئۇيان - بۇيان ئايلاندۇ- رۇپ سەپسېلىپ قارىدى .
— بۇنى نەدىن تاپتىڭ ؟
— ئاۋۇ تامنىڭ تۆۋىدىن ، — ئىشلەمچى قولى بىلەن ئۇ يەرنى كۆرسەتتى ، — ئادەمنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان كىچىك بىر نەرسە توپىدىن چىقىپ قاپتۇمىكىن دەپ كولىسام ، مۇشۇ چىقتى .
مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان قونچاق دەندەنئۆيلۈك ، قارادۆڭ خا- رابلىكىدىنمۇ تېپىلغانىدى . شۆبەت ، گېرمان ئارخېئولوگلىرى ئۇنى لاي بۇت ، دەپ بېكىتتى . سۆبن ھېدىننىڭ قولىدا تۇرغىنى ياغاچ ئىدى . دېمەك ، بۇ ياغاچ ئويما بۇت ، ئالدىنقىسىدەك لاي ئەمەس . بۇ ، ياغاچتىن ئويۇپ - قىرىپ ياسالغىنىدىن باشقا ، پۈتۈن گەۋدىسى — باش قىسمى ، كۆز ، بۇرۇن ، ئاغزى ، قول - پۇتى ، كۆكرەك ، قورساق قىسمى ، پەشمەت — ئىشتىنى ، بەلۇبغى ، شۇ قەدەر ئېنىق ، سىپتا ، ئىشتان - چاپىنىدىكى يول - يول سىزىقلار- مۇ ئۇ بېشىدىن - بۇ بېشىغىچە تۈپتۈز ، ئازراقمۇ قېيىپ كەتكەن يەر يوق ، خۇددى گۈزەل ، مۇكەممەل ياسالغان ھەيكەلدەكلا ، بىر كۆرگەن كىشى بۇ ياغاچ بۇتنى ئويغان قولىڭ ماھىر - چېۋەرلىكىگە قايىل بولاتتى ، ئاپىرىن ئوقۇيتتى .
سۆبن ھېدىن شاھانە تاج تېپىۋالغاندەك ھاياجانلىنىپ كەت- تى ، قىدىرىشنى باشلىۋېتىش ئۈچۈن ئادەملەرنى توققۇزدىن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈپ ، بىرىگە سىنوفنى ، يەنە بىرىگە شىركىننى مەس- ئۇل قىلدى ، ئاندىن كۆچىلىككە قاراپ :
— ھەربىر گۇرۇپپىدىكىلەر توغرىسىغا بىر قاتار بولۇپ ماڭ- سىلەر . ماۋۇنىڭغا ئوخشايدىغان ، — قولىدىكى ياغاچ بۇتنى كۆر- سەتتى ، — قونچاق ، ھەر خىل سايمان ، قاچا - قۇچا ، كوزا - كۇپ ، ئۇلارنىڭ سۇنۇق پارچىلىرى ، چوڭ - كىچىك تاريشا ، لاتا - پۈتا ، قەغەزدەك نەرسىلەر ئۈچرىسىلا يىغىسىلەر . ھېچكىم- نىڭ ھەرقانداق نەرسىنى تىقىۋېلىشىغا بولمايدۇ . كىم شۇنداق

قىلىدىغان بولسا ، ئىش ھەققىنى بەرمىگەندىن باشقا ، قايتقاندا مۇشۇ يەرگە تاشلاپ قويۇپ كېتىمىز ، — دېدى .

تۆمۈر بىلەن ئۆردەك ئۇنىڭ گېپىگە ئەجەبلىنىپ ، بىر ـ بىرىگە قاراپ قويۇشتى .

توختى بۇ ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ يېنىدا ئىدى ، پەس ئاۋازدا :

— نېمە دەيدۇ ماۋۇ تۆرە خوجام . ئوۋچىلار ئۇيان ـ بۇيان ماڭغاندا كەچ قالسا قونۇپ ئۆتىدىغان قونالغۇ ئىدىغۇ بۇ . ئەمدى ئۇ بۇ يەرنىڭ ئىگىسىدەك گەپ قىلىدۇغۇ ، — دېدى .

— شۇنى دەيمىنا ، — دېدى تۆمۈر .

— ئۇ زادى نېمە قىلماقچى ، تاپماقچى بولغىنى نېمە ؟ قېنى كۆرۈپ باقايلى ، — دېدى ئۆردەك .

سۆبەن ھېدىن سىنوف بىلەن شىركىننى يانغا تارتىپ تۇرۇپ :

— بىز ئالدى بىلەن يەر ئۈستىدىكى يىغۇبلىشقا بولىدىغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى يىغۇبلىشىمىز لازىم ، تاللىغۇدەك بولسا ، كېيىن تاللىساق بولىدۇ . بۇلارغا ئوبدان كۆز ـ قۇلاق بولۇڭلار ، مەن ئۆزۈم قىلىدىغان ئىشلىرىمنى قىلىمەن . ئەگەر بىرەر خەت پۈتۈلگەن ياكى قونچاقتەك نەرسە ئۇچرىسا ، دەرھال ماڭا خەۋەر قىلىڭلار ، — دەپ تاپىلىدى .

ئىككى گۇرۇپپا ئىككى سەپ بولۇپ قىدىرىشقا كىرىشىپ كەتتى .

ئۆردەك بىلەن توختى ھېچقايسىسى گۇرۇپپىدىكىلەر بىلەن ماڭماي جايىدا تۇرىۋەردى . ئىككىسىگە سىنوفمۇ ، شىركىنمۇ گەپ قىلالماي قالدى . ئۆردەك ياللانغۇچى ئەمەس ، ئۇنى سۆبەن ھېدىن ئالدىغا بېرىپ تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن . بۇ خارابلىكنى تاپقانمۇ ، ئۆزلىرىنى باشلاپ كەلگەنمۇ شۇ . سۆبەن ھېدىنمۇ ئۆردەككە ، توختىغا ھەيران بولغاندەك قاراپ قويدى . ئۇ ئۆردەككە ئارتۇقچە تەلەپ بىلەن گەپ قىلالمايدىغاندەك ، توختىغىمۇ يېنىچە قىر چىقىرىپ بىرنېمە دېيەلمەيتتى . سۆبەن ھېدىنغىمۇ ، سىنوف ، شىر ـ

كىنغىمۇ ئايانكى ، ئۇ بۇلارغا ياللىنىپ كەلمىگەن ، ئۆردەكنىڭ بۇ يەرگە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، بۇلار بىلەن بىللە كەلگەن شۇ .

ئاتمىشبۇلاقتىكىلەر توختىنى كۈنچىققانبەگنىڭ ئوغلى ، بەگچە[1] دەپ ، بىردەك توختىبەگ دەپ ئاتىدى . يول بويى ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاش توغرا كەلسىلا ، شۇنداق ئاتىدى . تىكەنلىك ، كۈزلەك تەرەپتىن كەلگەن ئىشلەمچىلەرمۇ توختىبەگ دەپ ئاتايدىغان بولدى . تۆمۈر بىلەن ئۆردەك — ئىككىسى ئۇنى ئۆزلىرىگە يېقىن دوست كۆرۈپ توختى دەپ ئاتايتتى . سۆھبەن ھېيدىن ئۇنىڭغا نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي ، ئىچىگە تىنىپ ئۇھسىنىپ قويدى . ئۇ فېڭشىنى ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالغانىدى ، ئۇنىڭ بىلەن ياغاچ بۇت تېپىلغان يەرگە كەتتى .

ئۆردەك بىلەن تۆمۈر ، توختىلار ئەتراپىنى كۆرگەچ ئايلىنىپ كەلگىلى باشقا تەرەپكە ماڭدى . سۆھبەن ھېيدىن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قويدى .

توختى بۇنىڭدىن يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا تايۇق ، تۆمۈر ، تالىشقۇللار بىلەن بىللە كۆلشەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان ، يەنە بەزى قېرىلار مەردەك شەھىرىمۇ دەيدىغان بۇ خارابىلىككە كەلگەن چاغىنى ئەسلىدى . كەلگەن كۈنىلا قاتتىق بوران چىقىپ كېتىپ ، ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىپ ، بىرلىرىنى دوملىتىپ يارداڭلىقتا ئاپىرىپ قويغان بولسا ، يەنە بىرلىرىنى ئازگالغا چۈشۈرۈۋەتكەنىدى . تۆمۈر بولسا بوران خۇددى كۆتۈرۈپ ئەكىرىپ قويغاندەك ، مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناقتىن چىققانىدى ، قولىدا يۇزىگە بىرنېمىلەر جىلغان كىچىك بىر تاختاي بار ئىدى . تۆمۈر ئۇنى ئۆز ئورنىغا قويۇپ قويغان . ھازىر ئۇ نەرسە ئورنىدا بارمىكىن ، توختى شۇ چاغدا بەك قورقۇپ كەتكەچكە ، بۇ «ئالۋاستى ئۆۋىسى»دىن كېتەيلى ، دەپ تۇرۇۋالغانىدى . باشقىلار ئۇنى بەگ ئوغلى دەپ ئاغزىغا قاراپ ، ئۇنىڭ سۆزى بىلەن كۆلشەھىرى — بۇ خارابىلىكنى تۇ-

---

① بەگچە — بەگزادە ، بەگ بالىسى .

زۇكرەكمۇ كۆرمەيلا كېتىپ قالغانىدى .

سۆبۈن ھېدىن بىلەن فېڭشى ياغاچ ئويما بۇت تېپىلغان يەرگە كېلىپ قارىدى . چالما ـ داڭگال ، توپا ، قۇم ، يۇلغۇن ياغاچلىرى ، توم ـ ئىنچىكە ياغاچتىن باشقا يادىكارلىق دېگۈدەك بىرەر نەرسە چىلىقتۇرمىدى . قىدىرىش قىلىۋاتقانلار قانداق قىلىۋاتقىنىنى ، سۆبۈن ھېدىن ئۇلارنىڭ ئەھمىيەتلىك بىر نەرسىلەرنى تېپىپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى . ئۇ بۇگۈن ئالدى بىلەن خارابلىكنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ ، دائىرىسىنى ، جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ئۆلچەپ ، بېكىتىۋالماقچى بولدى . ئۆردەك گۈرجەكنى ئىزدەپ كېتىپ ، بۇ خارابلىكتىن تېپىپ بارغان نەرسىدىنلا سۆبۈن ھېدىن ئۆزىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىدىكى مۇھىم قېيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى مۇشۇ خارابلىك بولۇپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى . مۇكەممەل ساقلانغان ، ماھىر قوللار ياسىغان نەپىس ياغاچ ئويما بۇتنىڭ تېپىلىشى ، ئۇنىڭ ئارزۇ ـ ئۇمىدىنى ئىشەنچكە ئايلاندۇرۇۋەتتى . ئۇ ھازىرمۇ شۇ ئىشەنچىتە .

سۆبۈن ھېدىن ئالدى بىلەن خارابلىكنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ دائىرىسىنى بىلىپ باقماقچى بولدى . فېڭشىنى ياندۇرۇپ ، خارابلىك چېتىدىكى بىر دۆڭلۇككە چىقىپ ماڭدى . دۆڭلۇك ئېگىز ـ پەس بولسىمۇ ، بىر سىزىق بويىچە پەيدا بولغاندەك تۇز ئىدى . ئىككىسى ماڭدى ، ماڭدى ، تەخمىنەن ئۇچ يۈز مېتىردەك ماڭغاندىن كېيىن ، دۆڭلۇك توقسان گرادۇسلۇق بۇلۇڭ ھاسىل قىلىپ بىر تەرەپكە بۇرۇلغانىدى ، بۇنىڭغا سۆبۈن ھېدىن ئەجەبلىنىپ ، كەينىگە بۇرۇلۇپ قارىدى ، ئالدىغا قارىدى . دۆڭلۇكنىڭ ئاستى تەرىپىنىڭ كەڭلىكى ئوخشاشتەك كۆرۈندى . ئۇلار مېڭىشنى ، تەكشۈرۈشنى داۋاملاشتۇردى . تەخمىنەن ئۇچ يۈز مېتىر ماڭغاندا ، دۆڭلۇك يەنە توقسان گرادۇسلۇق بۇلۇڭ ھاسىل قىلىپ ، ئالدىنقى دۆڭلۇككە ئۇدۇلمۇئۇدۇل پارالىلىل سىزىقتەك بۇرۇلدى . سۆبۈن ھېدىن بىلەن فېڭشى تېخىمۇ ئەجەبلىنىپ ، «قېنى ، بۇنىمۇ مېڭىپ باقايلى» دېيىشىپ ماڭدى . غەربىي جەنۇب

تەرىپىدىكى دۆڭلۇكىنىڭ ئىزناسىلا بولۇپ ، ئىككى تەرىپىدىكى يەر-دىن تۆز سىزىق بويىچە سەل كۆتۈرۈلۈپ تۇرغىنىدىنلا پەرق ئەتكە-لى بولاتتى . ئۇچ يۈز مېتىردەك ماڭغاندىن كېيىن ، بۇمۇ يەنە توقسان گرادۇس بۇرۇلدى .

— بۇ چاسا شەكىللىك قورغاننىڭ خارابىسى ئوخشايدۇ ، — دېدى فېڭشى .

— توغرا ، بۇ دۆڭ قورغان قالدۇقىدەك قىلىدۇ ، ئۇنداق بولمىسا تۆت تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئوخشاش بولاتتى . تۆت ئەتراپى قورغان بىلەن ئىھاتىلەنگىنىگە قارىغاندا ، بۇ چوقۇم مۇھىم ئو-رۇن ، — سۆزىن ھېدىن جانلىنىپ كەتتى ، — بىز قورغان ئىزىنى ئوبدان ، ئىنچىكە ئۆلچەپ كۆرەيلى .

تەكشۈرۈش ، ئۆلچەشتىن ئايان بولدىكى ، قورغاننىڭ ياخشە-راق ساقلانغان قالدۇقىنىڭ كەڭلىكى بەش مېتىردىن توققۇز مې-تىرغىچە بولۇپ ، قورغان توپا ، يۇلغۇن ۋە باشقا شاخ ـ شۇمبىلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ چىڭداپ ياسالغان . سۆزىن ھېدىن شۇ تاپتا گۆھەر كانى تېپىۋالغانەك خۇشال ئىدى . ئەمدى ئۇ كۆڭلىدە گۆھەرنى قانداق قېزىۋېلىشنىڭ پىلانىنى تۈزمەكتە ئىدى .

8

بۇگۈنكى قىدىرىشنىڭ ھاسىلاتى تۇنۇگۈنكىسىدىن سان جەھەت-تىن پەرقلەنسىمۇ ، تېپىلمىلار تۇر جەھەتتىن ئوخشاش ئىدى ، ئاز ئەمەس ئىدى . چىنە ـ قاچا قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ سۇنۇق پارچە-لىرى ، يىپەك رەخت ، يۇڭ رەخت ، پاختا رەخت ، كىيىم ـ كېچەك پارچىلىرى ؛ تۇرمۇشتا ، ئېگىرىش ـ توقۇشتا ئىشلىتىلە-دىغان ھەر خىل نەقىشلىك ياغاچ بۇيۇملار ، ھەر خىل قەدىمكى پۇللار ، ئالتۇندىن ياسالغان تۇرلۇك زىننەت بۇيۇملىرى ، مىس كۆرگۈ ، ھەر خىل مارجان ، ياغاچ ئۆلچىگۈچ — مېتىر ، سىرلا-غان ھەر خىل ياغاچ جابدۇقلارنىڭ پارچىلىرى ، بېلىق تۇتۇش

قوراللىرى ، بېلىق تورى توقۇش سايمانلىرى قاتارلىق نەرسىلەرگە قاراپ سۆبەن ھېدىن خۇشلۇقىدىن قىنىغا پاتماي قالدى . لېكىن ، پارچە - پۇچۇق ، يېرىم - يارتا بولسىمۇ بىرەر يېزىق چۈشۈرۈلگەن نەرسىنىڭ تېپىلمايۋاتقىنى ، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئاپتىپىغا سايە چۈشۈرۈپ تۇراتتى .

سۆبەن ھېدىن كۆڭلىدە چوت سوقۇپ كېتىۋاتاتتى ، ئۆردەك بىلەن توختىنىڭ مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازاقلا كىرىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدى . «ئاۋۇلارغا قارا» دېگەندەك فېڭشىغا ئىشارە قىلىدى . «ئۇنىڭ ئېچىدە مېنىڭ مۇھىم نەرسىلىرىمدىن باشقا ، ئاساسلىق يېمەكلىكلەر بار ، ئۇلار نېمىگە كىرىدىغاندۇ ؟» سۆبەن ھېدىن ئۇلاردىن شەكلىنىپ ، كۆڭۈل ئاسمىنىدا كۆل رەڭ بۇلۇت پەيدا بولدى . فېڭشىغا : «بېرىپ باقايلى» دەپ ، شۇ تەرەپكە بۇرۇلۇشىغا ئۆردەك ، توختى قازاقلا قانداق كىرگەن بولسا شۇ پېتى تېزلا يېنىپ چىقتى . سۆبەن ھېدىن ، فېڭشىلار ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ خارابىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېتىۋاتاتتى ، يەردىن ئۇزۇگەندەك ئۆردەك ، توختى ئۇلارنىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ قالدى . سۆبەن ھېدىن : «ئۇ ئىككىسى ھەرىكىتىمنى نازارەت قىلىۋاتامدۇ نېمە» دېگەن گۇمانغا كېلىپ قالغانىدى ، ئاردىدىن ئانچە ئۆتمەي : «ئۇنداق ئەمەستەك قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ خاتىرجەم بولدى . لېكىن ، ئۇ ئىككىسىنىڭ قازاقلا كىرگەنلىكى سۆبەن ھېدىنىنىڭ ئېچىنى قۇرت غاجىلىۋەتكەندەك بىئارام قىلماقتا ئىدى .

— بايا مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازاقلا نېمىگە كىرگەنتىڭلار ؟ — ئېچىدە قۇتراپ ئارام بەرمەيۋاتقان شۇبھە سۆبەن ھېدىنىنى ئۇدۇللا سوراشقا مەجبۇر قىلدى .

ئۆردەك يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا ئاكىسى تۆمۇر ، توختى ۋە باشقىلار بىلەن بىللە مۇشۇ خارابىلىككە كەلگەندە قۇيۇن ئارىلاش قاتتىق بوران چىقىپ كەتكەنلىكىنى ، تۆمۇر ئاشۇ قازاقلا كىرىپ قېلىپ ، تامدىكى ئويۇقتا يۈزىگە سىزىقتەك بىرنېمىلەر چېكىلگەن تاختايىنى كۆرگەنلىكىنى دەپ بېرىپ :

— شۇ تاختاينى بارمىكىن ، دەپ كىرسەك يوق تۇرىدۇ ، — دېدى .

— نېمە ؟ ! يۇزىگە سىزىق چېكىلگەن تاختاي ! يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا ؟ يوقمىكەن ؟ — سۇبۇن ھېدىن گويا دۇنيانى يوقىتىپ قويغاندەك ، بىرسى يۇرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋېلىۋاتقاندەك تۇرالماي كەتتى . «سىزىق»نى خەت بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىدى ئۇ .

— ھازىرچە تەكشۈرۈشىمىزنى قىلىپ تۇرايلى ، قازناقنى سەل تۇرۇپ ئاختۇرساقمۇ بولىدۇ . قازناقتىلا بولسا ھېچنەگە كەتمەيدۇ ، زادى ئۇنىڭ ئىچىدە بولمىسا... — سۇبۇن ھېدىن گېپىنى توختىتىۋالدى .

ئۇلار مېڭىپ ـ مېڭىپ خارابىلىكنىڭ شەرق تەرىپىدە كېسەكتىن ياسالغان سەككىز بۇرجەكلىك ، ئۇستى تەرىپى يۇمىلاق بىر مۇنار خارابىسىنى ئۇچراتتى ، ئۆلچۈدى ، قالدۇق قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى ئون مېتىردىن سەل ئاشتى . مۇنار خارابىسى ئەتراپىدىن ياغاچتا ياسالغان بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن ياغاچ ئۆيمىلار ، رەختكە گۈل بېسىشتا ئىشلىتىدىغان ياغاچ قېلىپ قاتارلىقلار ، مۇنار خارابىسىگە يېقىن يەردىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق چوڭ بىر تۇركۈم ئۆي خارابىسى ئەتراپىدىن ئەينى چاغدىكى ئىشىك ، كېشەك پارچىلىرى ، ئۆي ئىچىدىن خېلى جىق بۇغداي قالدۇقلىرى تېپىلدى . سۇبۇن ھېدىن بۇ خارابىلەرنى رەسىمگە تارتتى ، شەكلىنى سىزىۋالدى . مۇنارنىڭ ئۆزىلا سۇبۇن ھېدىننى قالتىس شادلاندۇرۇۋەتتى .

ئۇنى ھەيران قالدۇرغان بىر نەرسە ، ئۇچىنچى كۈنى ئۇ ئۇچرانقان ئون توققۇز ئۆي بولدى .

سۇبۇن ھېدىن ئۆردەك ، توختى ، فېڭشىلار بىلەن خارابىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىنى قىدىرىپ يۇرەتتى ، بىر توپ ئۆينىڭ ئۆل قالدۇقىنى ئۇچرىتىپ قالدى ، ساناپ كۆرۈۋىدى ، ئون توققۇز چىقتى . بۇلارنىڭ ئون سەككىزى ئىككى ئېغىزلىقتىن بولۇپ ، بىرىلا ئۇچ

ئېغىزلىق ئىدى . سۆزىن ھېدىن بىلەن فىكشىنى ئويلاندۇرغىنى ئۆيلەرنىڭ جايلىشىشتىكى ئاجايىبلىقى ئىدى . ئۇچ ئۆي بىر كىچىك توپ قىلىنىپ ، بىرى ئالدىغا ، ئىككىسى ئۇنىڭ كەينىگە ، ئىككى يانغا بىر ـ بىرىگە ئۇدۇل قىلىپ سېلىنغان . مۇشۇنداق ئۇچ كىچىك توپ — توققۇز ئۆي بىر چوڭ توپ قىلىنىپ ، بۇلار مۇشۇ شەكىلدە بىر كىچىك توپ ئالدىغا ، ئىككى كىچىك توپ كەينىگە ، ئىككى يانغا بىر ـ بىرىگە ئۇدۇل قىلىپ سېلىنغان ، ئۇچ ئېغىزلىق ئۆي ئىككى چوڭ توپنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان ، سۆزىن ھېدىن ئۆيلەرنىڭ جايلىشىشىنى سخېمىلاشتۇرۇپ كۆرۈۋىدى ، ئاجايىپ قىزىق گېئومېترىيىلىك شەكىل ھاسىل بولدى ، گويا گېئومېترىيىلىك شەكىلگە كىرگۈزۈلگەن سەنئەت بۇيۇمى — گۈزەل نەقىشتەك .

سۆزىن ھېدىن ئوتتۇرىدىكى ئۇچ ئېغىز ئۆينى ئالاھىدە ئۆي بولسا كېرەك ، دەپ قىياس قىلىپ قازدۇرۇپ كۆرۈۋىدى ، كۆڭلىدىكىدەك ئىش بولدى . توپا ئاستىدىن گېرمان تىلشۇناسلىرى قا-رۇشتى يېزىقى دەپ ئاتىغان ، ئازلا يېزىق پۈتۈلگەن بىر تارىشا ، يەنە بىر خەنزۇچە خەت يېزىلغان پۈتۈك پارچىسى چىقىپ قالدى . بۇ سۆزىن ھېدىننىڭ قەۋەت خۇش قىلىۋەتتى . قەغەز سەل قېلىن ، يىرىكرەك بولۇپ ، توپا رەڭگە كىرىپ قالغىنىدىن ئۇنىڭ خېلى قەدىمكى قەغەز ئىكەنلىكى بىلىنىپلا تۇراتتى . سۆزىن ھېدىن قەغەزگە تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ كەتتى . ئۇزايىدىن ئۇ خىيالغا چۆكىكەندەك ئىدى . ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە پىچىرلىدى : «مەن شۇنىڭغا ئەجەبلىنىمەن ، نېمە ئۈچۈن بىزنىڭ شۆبۈتسىيىدە بۇ يەردىن چىققان تارىشا پۈتۈك ۋە قەغەزدەك قەدىمىيرەك بىرەر ئابىدە يوق ؟»

خەنزۇچە كلاسسىك كىتابلارنى بىمالال ئوقۇيالايدىغان فېڭشى پۈتۈكتىكى خەتنى زادى ئوقۇيالمىدى . خەتلەر سىزىقلىرى كۆپ بولۇش بىلەن مۇرەككەپ شەكىلدە يېزىلغانىدى .

فېڭشى بۇ خارابىلىكنىڭ لوپ كۆلىگە يېقىنلىقىنى ئويلاپ ،

قەدىمكى يازمىلاردىكى قۇرغار[1]غا دائىر بەزى مەزمۇنلارنى ئېسىگە ئالدى . قۇرغارغا مىلادىيىدىن بۇرۇن ئەلچى بولۇپ كەلگەن جاڭ چيەن : «لولەن ۋە قۇسنىڭ بەزى شەھەر ھەم قورغانلىرى لوپ كۆلىگە يۇزلىنىپ تۇرىدىكەن» . «لولەن تۇزلۇق كۆلگە يېقىن ئىكەن» دېسە ، ھونلارنىڭ پادىشاھى باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋېنىدىگە يازغان بىر خېتىدە : «... تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن... كوروان ، ئۇيسۇن ، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى يىگىرمە ئالتە ئەل تىنـ چىتىلدى ، ھەممىسى ھونلارغا تەۋە بولدى...» دېيىلگەن . جاڭ چيەن ئېيتقان «لولەن» بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت خېتىدىكى «كورو ـ ران» بىر جايمۇ ، بىر جاي ئەمەسمۇ ؟ فېڭشى شۇنچە ئويلاپ بىر يەكۈنگە كېلەلمىدى . ئۇ قارۇشتى يېزىقىنى بىلگەن بولسا نېمىدېـ گەن ياخشى بولاتتى . شۇنداق بولغاندا ، بۇ خارابىلىكنىڭ ئەسلىي نامى ئايان بولار ئىدى . فېڭشى يۇقىرىدىكى ئىككى خەتتىكى مەز ـ مۇن بىلەن ئۆزىنىڭ قىياسلىرىنى ئېيتىۋېدى ، سۇۋېن ھېدىن تارىشا پۇتۇك بىلەن قەغەز پۇتۇك پارچىسىنى قايتىدىن سىلاشتۇـ رۇپ قاراپ كەتتى . خۇددى پۇتۇكلەردىن «مەن ××× شەھەر شۇ» دەپ زۇۋان چىقىپ قالىدىغاندەك .

بۇ ئىككى پارچە پۇتۇك كۇپايە قىلمايتتى . مۇناردۆڭ ئاستىدىـ كى قازناقتىنمۇ ھېچنېمە چىقمىدى . ماددىي نەرسىلەردىن بىرەر ئىسىمنى تاپقىلى بولمايتتى . يېزىق ماتېريال بولسا ، قانچىكى كۆپ بولسا ، شۇنچە ياخشى ئىدى . قىدىرىش تۆتىنچى كۈنىگە ئۆتكەندە ، سۇۋېن ھېدىن دەندەنئۆيلۇك ، قارادۆڭ خارابىلىكىدە قىلغان : «ئۇچرىسا يېغىش ، نۇقتىلىق قېزىش ، كەڭ دائىرىدە قاز ـ ماسلىق ، ئۆلچەپ خەرىتىگە ئېلىشنى ئاساس قىلىش» دەيدىغان مىزانىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ : «ئالا قويماي قېزىش ، قانائەت تاپمىغۇچە بولدى قىلماسلىق»نى يۇرگۈزمەك بولدى . كىم بىرىنچى بولۇپ ياكى كۆپرەك يېزىق پۇتولگەن نەرسىنى تاپسا مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى .

---

① قۇرغار - غەربىي يۇرت ، غەربىي دىيار .

سۆبن هېدىننىڭ ئادەملىرى ، ئىشلەمچىلەر مۇكاپاتنىڭ رىغ-بىتىدە گۈرجەك ياكى يەر كولاشقا بولىدىغانلىكى نەرسە بولسا ، قوللىرىغا ئېلىپ يەر كولاش - قېزىشقا ماڭدى .

— توختاڭلار !

بۇ توختىنىڭ ئاۋازى ئىدى . سۆبن هېدىنمۇ ، ئۇنىڭ هەم-راهلىرىمۇ ، ئىشلەمچىلەرمۇ كېتىۋاتقان يېرىدە چىپچىدە توختاپ ، توختىغا هاڭ - تاڭلىقتا قاراپ قالدى . سۆبن هېدىن بىر لەهزە ئېسىنى يوقاتقاندەك تۇرۇپ كېتىپ :

— نېمە گەپ ، نېمە بولدى ؟ — دەپ سورىدى .

— يەر ئۈستىدە ئېچىلىپ ، چېچىلىپ قالغان نەرسىلەرنى ئالساڭلارمۇ بىر گەپ ، لېكىن يەرنى كولاپ - قېزىپ ئالىمىز دېسەڭلار ، ئالدى بىلەن بىرەر مال ئۆلتۈرۈپ قان قىلمىساڭلار بولمايدۇ ، — دېدى توختى . ئۇنىڭ تەلەپپۇزى جىددىيىرەك ئىدى .

سۆبن هېدىن بۇنداق گەپنى دەندەنئۆيلۈك ، قارادۆڭلەردە قېزىش ، يىغىش قىلغاندىمۇ ئاڭلىغاندىدى ، شۇڭا ئانچە ئېرەنـ-شىمەي :

— نېمىشقا بولمايدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

توختى جاۋاب بەرگۈچە ئۆردەك ئېغىز ئاچتى :

— توختىبەگ راست دەيدۇ . مۇشۇنداق جايدىن بىر نەرسىلەر-نى ئالماق بولغان كىشى بىرەر مالنى ئۆلتۈرۈپ قان قىلمىسا ، هەممىمىزنى پالاكەت باسىدۇ .

توختىنىڭ گېپى بىلەن تېڭىرقاپ قالغان ئىشلەمچىلەر ، ئۆر-دەكنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بىردىن - بىردىن كېلىپ توختىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ تۇردى .

سۆبن هېدىن ئۆردەكنىڭ توختىنى «توختىبەگ» دەپ ئاتـ-غىنىدىن ، ئىشلەمچىلەرنىڭ ئۇنىڭ ئەتراپىغا كېلىۋالغىنىدىن ، بۇ ئىشقا جىددىي قارىمىسا بولمايدىغانلىقىنى هېس قىلىپ قالدى . لېكىن ، قان قىلاي دېسە ، بۇ يەردە ئاشۇ ئېتىدىن باشقا توشقان چاغلىق بىر نەرسە يوق ئىدى . ئەگەر توختى بولىدى قىلمىسا ،

ئىشلەمچىلەرنى ئىشقا سالالمايدىغاندەك ئىدى . ئۇ ئويلاندى ـ ئويلاندى ، ھازىر تارتىدىغان زىيىنى بىلەن كېيىن تاپىدىغان پايدىسىنى دەڭسەپ كۆردى . پايدىسى ئالدىدا زىيىنى ئېغىرغىمۇ ئالغۇچىلىكى يوق ، ئەرزىمەس نەرسە ئىدى . ئۇ لېۋىدىنى چىشلەشكە مەجبۇر بولدى .

— ئاتنى سويۇپ قان قىلىڭلار .

سۆزىن ھېيدىن شۇنداق دەپلا نېرىغا كەتتى . بۇ ئۇنىڭ ئاتىنىڭ بوغۇزلانغىنىنى كۆزۈم كۆرمىسۇن دېگىنى ئىدى .

تۇختى بىر ئىشلەمچىگە ئىشارە قىلدى . ئۇ : «قانداق بولار ؟» دېگەنتى قىلىپ توختىغا قارىدى .

— بوغۇزلاۋەر ، ئۇ بىزنىڭ ئېتىمىز ئەمەس ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېتى① ، — دېدى توختى .

ھېلىقى ئىشلەمچى ئۆردەكنىڭ پىچىقىنى ئېلىپ ئات تەرەپكە ماڭدى . فېڭشى ئۆردەك بىلەن توختىغا تەرىپ بەرمەك تەس بولغان بىر خىل ئىپادىدە قاراپ قويۇپ ، سۆزىن ھېيدىن كەتكەن تەرەپكە ماڭدى .

ئاخشام ئابدۇرېھىم ئوۋچى ئۆردەككە سىنوفتىن ئاڭلىغىنى بويىچە ، سۆزىن ھېيدىن بۇگۈندىن باشلاپ خارابلىكتە ئالا يەر قويماي قېزىش ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى دەپ بەرگەنىدى . ئۆردەك بۇ ئىشنى شۇئان توختى بىلەن ئاكىسى تۆمۈرگە ئېيتتى .

— ئاڭلىشىمچە ، — دېدى توختى ، — مۇشۇ «سەپسىن تۆرە» خوتەنده خارابلىكنى تەكشۈرەيمىز ، دەپ قان قىلماي قالايمىقان كولاپتىكەن ، كېيىن ئۇلارنىڭ ئالدى مېڭىپ ، كەينى قوزغىلىپ بولغۇچە قۇيۇن ئارىلاش قارا بوران چىقىپ ، خارابلىكنى قۇمغا كۆمۈپ يوق قىلىۋېتىپتۇ . بۇلاردىن بىرنەچچە ئادەم ، ئات ، تۆگە ئۆلۈپتۇ . بۇلارغا ئىشلەمچى بولۇپ يەر كولىشىپ بەرگەنلەرنىڭ مەھەللىلىرىنىمۇ قۇم بېسىپتۇ . بۇلار بۇ يەردىمۇ قان قىلماي يەر

---

① لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەنئەنىسىدە ، ئات ، تۆگە ، ئۆي (كالا) ئاساسلىق قاتناش قورالى بولغاچقا ، بولۇپمۇ ، ئۆزلىرى باققان مۇنداق مالنى پەۋقۇلئاددە ، ئامالسىز ئەھۋال بولۇپ قالمىسلا ئۆلتۈرمەيدۇ .

كولاپ بىر نەرسىلەرنى ئېلىپ كېتىدىغان بولسا ، بۇلارمۇ ، بىزمۇ قوۋم ، بوران ئاپىتىگە قالىمىز . شۇڭا ئۇلارنى قان قىلمىشلار ، دەپ تۇرۇۋالايلى . بۇ يەردە ئۇلارنىڭ قان قىلغۇدەك ھېچنېمىسى يوق ، شۇ بىرلا ئېتى بار . «سەپسەن تۆرە» ئېتىنى ھەرگىز قان قىلمىشلار دەپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرمەيدۇ . بىز ئۇلارنى قان قىلمىشلار بولـ مايدۇ ، دەپ تۇرۇۋالساق ، ئۇلار ئامالسىز كېتەمدىكەن ، دەيمەن .

— بۇ ياخشى گەپ بولدى . سەن كۆپ يۇرت ئارىلاپ ، كۆرگـ ىنىڭ ، ئاڭلىغىنىڭ جىق ، گەپنىمۇ جايىدا قىلىسەن . قان قىلىش ئىشىنى سەن دېگىن ، مەن ھە ـ ھۇ دېيىشىپ بېرەي ، — دېدى ئۆردەك .

توختى دىنمي تەلىم ئالىمەن ، دەپ تۇرپان ، توقسۇنلارغا بىرـ نەچچە قېتىم بېرىپ ـ كېلىپ يۇرۇپ كۆزى ئېچىلىپ ، بىرنەچچە زامان موللاملاردا ئوقۇپ ، ئۇلارنىڭ ئۇگۈتلىرىنى ئاڭلاپ ، ئۆزىمۇ سۆزلەپ ، تىلمۇ ئۆزىراپ قالغانىدى . ئۇلار شۇنداق قىلىدىغان بولۇپ كېلىشۋالغانىدى . ئويلىمىغان يەردىن سۇبۇن ھېدىن مانا ، دەپ ئېتىنى تاشلاپ بەردى .

قېزىش ـ كولاش داۋاملاشماقتا . قېزىش مۇناردۆڭىنىڭ ئالدـ دىن باشلاندى . رۇس ئارغىمىقىنى ئۆلتۇرگۈزۈۋەتكەن ۋاقىتتىن باشلاپ سۇبۇن ھېدىن ئۆردەك ، توختى ، تۆمۇرلەردىن ئېھتىيات قىلىدىغان ، ئۇلارنىڭ ھەربىكەتلىرىگە ھوشيارلىق بىلەن نەزەر سېـ لىپ تۇرىدىغان بولدى . ئۇنىڭغا ئۇ ئۇچى گېپىنى بىر قىلىۋالغانـ دەك ، بۇ قېتىم ئەتەي بىللە بولۇشقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . ئاخشام ئۇ سىنوق بىلەن شىركىننى چېدىرىغا چاقىرىپ ، ئۆزىنىڭ گۇـ مان ، ئەندىشىسىنى ئېيتىپ :

— ئۇلاردىن ئېھتىيات قىلايلى ، لېكىن بىلىندۇرمەيلى ، ئوتـ تۇرىدا سۇركىلىش بولۇپ قالمىسۇن ، بىرەر ئىش چىقىپ قالسا ، بىز بۇ ھالاكەتلىك قۇملۇقتا نېمە قىلالايمىز ، — ئۇ : «مېنىڭ پۇتۇن ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىم كۆپۈككە ئايلىنىدۇ» دېمەكچىدى ، مەقسىتىم يالىڭاچلىنىپ قالغۇدەك ، دەپ ئويلاپ ، ئۇ گېپىنى ئاغـ

زىدىن چىقارمىدى ، — بۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەرگە كېلىشكە توغرا كەلسە ، يەنە مۇشۇلارغا تايىنىمىز . شۇڭا گەپ - سۆزۈڭلەرگە دىققەت قىلىڭلار . يەنە دەپ قويماي ، ئېھتىيات قىلىش ، هوشيار بولۇش هەرقاچان يادىڭلاردا بولسۇن ، — دەپ قاتتىق تاپىلىدى .

سۆۋېن هېدىن بىر گەپنى ئاغزىدىن ئوچۇق چىقارمىغىنى بىلەن ئۇنىڭ بېشارىتىنى سىزىۋالدى .

— ئەتە يان قورالليرىمىزنى ئېلىۋالايلى ، — دېدى سىنوف ، چېدىردىن چىقىپ بولۇپ . بۇلاردا ئۇچ چېدىر بولۇپ ، چوڭراقى سۆۋېن هېدىننىڭ هەم ياتىقى ، خىزمەتخانىسى ، هەم باش بارگاه ئىدى . يەنە بىرى سىنوف بىلەن شېركىننىڭ ، يەنە بىرى ئىسلام-جاي بىلەن ئۇردەكنىڭ ئىدى . ئىسلامجاي بولمىغاچقا ، ئۇنىڭ ئور-نىغا توختى ، تۆمۇرلەر ئورۇنلاشقانىدى . ئىشلەمچىلەر كېيىن مۇ-نارداڭ ئاستىدىكى قازناقتا ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

سۆۋېن هېدىنمۇ تاپانچىسىنى يېنىدىن ئايرىمايدىغان بولدى ، ئولتۇرسا - قوپسا ئويلايدىغىنى يېزىق چۈشۈرۈلگەن بىرنەچچە ئاساسقا ئىگە بولۇش ئىدى ، يەنە پات - پات : «شۇنداق بىر ئېسىل ئېتىم مۇشۇ خارابلىكنى دەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى . شۇنىڭ قېنى ئۈچۈن بولسىمۇ ، بىرنېمە تاپمىسام بولمايدۇ» دېگەن خىيال ئۇنىڭ كاللىسىنى قوچۇپ تۇراتتى .

قېزىش داۋاملاشماقتا . مۇنارداڭنىڭ ئەتراپى سوقىدا ئاغدۇر-غاندەك قىلىۋېتىلدى ، ياغاچ ، شال پارچىلىرىدىن باشقا هېچنېمە چىقمىدى . سىنوف بىلەن شېركىن ئۆز گۈرۈپپىسىدىكىلەرنى ئىش-قا سېلىۋاتقان كۆرۈنۈشتە ، چاتاق چىقىپ قالسا تاقابىلغا تەييار هالەتتە كۆز - قۇلىقىنى تىكىپ تۇراتتى . ئىككىلىسىنىڭ كۆزى توختى بىلەن ئاكا - ئۇكىلاردا ئىدى . ئۆردەكنىڭ كاللىسىدىن : «ئاكام كۆرگەن تاختاي قانداق تاختاي بولغىيدى ، نەگە يوقالغاندۇ» دېگەن نەرسە نېرى بولمىدى . ئۇ هازىرمۇ مۇنارنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ يۈرەتتى .

— بىر يېرىم كۈن قازدۇق ، بۇ ئەتراپتا ئۇنداق نەرسىلەر

يوق ئوخشايدۇ . بىر گۈرۈپپا ئادەمنى ھېلىقى ئوچ ئېغىزلىق ئۆينى ، ئەتراپىنى قېزىشقا ، يەنە بىر گۈرۈپپىنى سەككىز بۇرجەكلىك مۇنار ئەتراپىنى قېزىشقا سالىساق دەيمەن ، — دېدى فېڭشى .

سۇبەن ھېدىن شۇ چاغدىلا كاللىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ئېتىنىڭ قېنىدەك قىزىقلىقتىن بۇزۇلداپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ قالدى . ئۆپكىسىنى بېسىۋېلىپ تۇرۇپ سىنوق بىلەن شىركىننى چاقىرىپ ۋەزىپە تاپشۇردى . سىنوق ئادەملىرىنى سەككىز بۇرجەكلىك مۇنار بويىغا ، شىركىن ئوتتۇرىدىكى ئوچ ئېغىزلىق ئۆي تەرەپكە ئېلىپ كەتتى .

ئۆردەك مۇنارداۋۇق ئەتراپىدا پوتىدا توپا ، قۇملارنى تۇرتكەچ خىيال بىلەن مېڭىپ يۈرەتتى . پوتىغا بىر نەرسە ئۇرۇلغاندەك بولدى ، ئېڭىشىپ قولىغا ئېلىۋىدى ، ئۇزۇنلۇقى ئىككى غېرىچ ، كەڭلىكى بىر غېرىچچە كېلىدىغان نېپىز تاختاي . ئۆردەك تاختايىنىڭ ئۇستىدىكى توپىنى يېڭى بىلەن پاكىز ئېرتتى ، ئاندىن كۇچەپ پۇۋلىدى . تاختاي يۇزىدە سىزىقچىدەك بىر نەرسىلەر تۇراتتى .

— ئاكا ، ماۋۇنىڭغا قاراپ باقە ، سەن كۆرگەن ھېلىقى تاختاي شۇمۇ ، — دېدى ئونلۇك ئاۋازدا .

تۆمۇر بىلەن توختى نېرىدا پاراڭلىشىپ تۇراتتى . سۇبەن ھېدىن ئۇلارنىڭ نېرىسىدا ئىدى . ئۆردەكنىڭ گېپىنى ئۇمۇ ئاڭلىدى ، قىلىۋاتقان ئىشىنى قويۇپ ، تۆمۇر ، توختىلاردىن بۇرۇن كېلىپ بولدى . ئۆردەكنىڭ قولىدىن تاختاينى ئېلىپ قاراپلا :

— تارىشا پوتۇك ! — دەۋەتتى .

تۆمۇر ، توختىلارمۇ كەلدى . تۆمۇر تارىشىغا قول ئۇزاتتى . سۇبەن ھېدىن قانداق قىلارىنى بىلمەي قالدى . تۆمۇر ئونىڭ قولىدىن تارىشىنى ئېلىپ كۆرۈپ :

— شۇ ، شۇ . يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا قازاقتىكى ئويۇقتا كۆرگەن تارىشا شۇ ، — دېدى .

سۇبەن ھېدىننىڭ كۆزى تارىشىدىلا ئىدى .

— قازاقتىن قانداقسىگە سىرتقا چىقىپ توپىغا كۆمۈلۈپ

قالغاندۇ؟ — سۆبن ھېدىن گەپ قىلغاچ تۆمۈرنىڭ قولىدىن تارتىشىنى ئېلىۋالدى ـ دە:

— مەن ئاكا ـ ئۇكا ئىككىڭلارنى كاتتا مۇكاپاتلايمەن، — دەپ قويۇپ چېدىرى تەرەپكە ماڭدى.

ئۇ كۈندىكى قېرىشتىن ھاسىلات قالتىس بولدى. ئۇچ ئېغىز-لىق ئۆي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىن ئوتتۇز ئالتە پارچە قارۇشتىچە، خەنزۇچە تارىشا پۇتۇك، قەغەز پۇتۇكلەر تېپىلدى. سەككىز بۇر-جەكلىك مۇنار ئەتراپىدىن چوڭ ـ كىچىك ياغاچ ئويما بۇت، ئويما بۇتنىڭ قول، پۇت، باش سۆنۇقلىرى؛ ئادەم، ھايۋان ئۇستىخانلە-رى. گۈللۈك، سىدام رەڭلىك گىلەم، پالاس، ھەر خىل توقۇلما بۇيۇم پارچىلىرى قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى. سۆبن ھېدىنىڭ بۇ خارابلىكنى داۋاملىق قازغۇسى، يەنە جىق نەرسىلەرنى تاپقۇسى بار ئىدى، لېكىن تېپىلغان پۇتۇكلەرنى ئوقۇتۇپ، ئۆزىنىڭ مۇڭەپ-پەقىيەتلىرىنى تېزرەك دۇنياغا جاكارلىغۇسى، تونۇلغۇسى كېلىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن قېرىشنى دەرھال توختىتىشنى ئۇقتۇردى. بۇگۈنلا تېپىلمىلارنى تۇرگە ئايرىپ، قاچىلاش تەييارلىقىنى قىل-ماقچى بولدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا غىياس جەرەن بەش تۆگىگە ساندۇق، شاللارنى ئارتىپ كېلىپ قالدى. سۆبن ھېدىنلاردا بىر ساندۇق ياغاچچىلىققا دائىر ھەرە، بولقا، مىخلار بار ئىدى. شىر-كىن ياغاچچى ئىدى. ئىشلەمچىلەر ئارىسىدىمۇ ياغاچچىلىقتىن خە-ۋىرى بارلار بار ئىدى. ئۇلار دەرھال ساندۇق ياساشقا كىرىشىپ كەتتى.

9

سۆبن ھېدىن خارابلىك بىلەن خوشلىشۇالماقچى بولۇپ، ئېگىز بىر ياردا ئۇستىگە چىقىپ دۇربۇن بىلەن قارىدى. دۇربۇن-نىڭ كۆزى قالايمىقان ئاغدۇرۇۋەتكەن يەردەك ئاستىن ـ ئۇستۇن قىلىۋېتىلگەن ئىككى جايغا كەلگەندە، ئۇ:

— قازغان يېرىم پۇتۇن خارابلىكنىڭ يۈزدىن بىرىچىلىكىمۇ ئەمەسكەن . شۇنچىلىك يەردىن مۇشۇنچىۋالا نەرسە تېپىلغىنىغا قا- رىغاندا ، راستىنلا بۇ خارابلىك گۆھەر كانى ئىكەن . مەن چوقۇم يەنە كېلىمەن ، قالغان گۆھەرلەرنى ئۆزۈم قازىمەن ، — دېدى ئۆزىگە ئۆزى ئەھدە قىلغاندەك .

لېكىن تەۋەككۈلچىلىكتە ، ئەسەبىيلىكتە ئۇنى بېسىپ چۈشە- دىغان بىراۋنىڭ ئۇ سىزغان خوتەن - نىيە خارابلىكلىرى ، تارىم بويلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان خەرە- تىلەرنى ئالدىغا يېيىپ قويۇپ ، پات ئاردا بۇ تەرەپكە ئاتلىنىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈۋاتقانلىقىدىن ئۇنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى .

سۈبەن ھېيدىن قالغان گۆھەر - بايلىقنى قويۇپ كېتىشكە كۆزى قىيمىغاندەك ، خارابلىككە قاراپ - قاراپ قويۇپ ، يارداڭ- دىن چۈشمەكچى بولۇپ تۇرۇۋىدى ، يەردىن چىقتىمۇ ، ئاسماندىن چۈشتىمۇ ، ھېچكىم بىلمەي قالدى ، بىر قۇيۇنتاز توپا ، قۇم ، توزاندىن تۈۋرۈك ھاسىل قىلىپ ۋىشىلداپ كەلگىنىچە سۈبەن ھېيدىنى دوملىتىپ يارداڭدىن تاشلىۋەتتى . يارداڭنىڭ ئېگىزلە- كى تۆت غۇلاچچە كېلەتتى . سىنوف بىلەن شىركىن يۈگۈرۈپ يارداڭ ئاستىغا كەلدى . سۈبەن ھېيدىنىڭ يۈز - كۆزىنى توپا بېسىپ تونۇغۇسىز ھالەتتە ياتاتتى . ھېلىمۇ يارداڭ تۈۋى قېلىن ، يۇمشاق قۇم ئىدى . سۈبەن ھېيدىن خۇددىي يوقىتىپ قويغىنىنى دېمىگەندە ، ھېچنېمە بولمىغاندى . ئۇلار ئۇنى يۆلەشتۇردى ، كە- يىمىنى قېقىشتۇردى ، يۈز - كۆزىنى سۈرتتى . سىنوف بىلەن شىركىن ئۇنىڭ بايقى ئەپتىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ پىخىلداپ كۈلۈۋېتىشتى . سۈبەن ھېيدىن تېرىكىپ :

— نېمە بولۇشتۇڭ؟ «ئۆلمەك ئۇستىگە تەپمەك قىلىپ» مېنى مازاق قىلىشۋاتامسەن ، — دەپ ھومايدى .

ئىككىسى جىم بولۇپ ، ئۇنى يارداڭ ئاستىدىن ئېلىپ چىقتى .

— تاجىپەت - تاجىپەت ، — دېدى غىياس جەرەن ، — بۇ

جىۋار[1] باشقا ھېچكىمگە ئۇرۇلماي ، شۇنىڭغا ئوسكىنىنى .

— ئەمدى بۇ تەرەپكە كەلگۈچى بولما ، دەپ خەۋاداندۇرۇپ[2] قويغىنىدۇ بۇ جىۋارنىڭ ، — دېدى توختى .

ئۇنىڭ گېپىگە تۆمۈر ، ئۆردەكلەر كۈلۈپ كەتتى . نېرىدا ئۆزى مىنىدىغان ئاتنىڭ تۆشلۈكىنى چىڭىتىۋاتقان ئىسلامباي :

— كۈلۈپ كەتتىڭلارغۇ ، نېمىگە كۈلىدۇڭلار ؟ — دەپ سورىدى .

غىياس جەرەن ئېلىپ كەلگەن ساندۇق ، شاللارنى چۈشۈرۈۋېتىپ ، بوشىغان تۈڭ ، تۈلۈملارنى ئېلىپ ، ھەممە تۆگىلەرنى قايتۇرۇپ كەلگىلى شۇ كۈنلا بۇلاق بار جايغا مېڭىپ كەتتى . سۈبەن ھېيدىن ئۇنىڭغا ئىسلامباينىڭ ئابدالغا بېرىۋېلىش ئۇچۇن ياخشىراق ئاتتىن ئىككىنى يالاپ ئېلىپ كېلىشىنى تاپىلاپ قويغانىدى . ئىككى ئاتتىن بىرنى سۈبەن ھېيدىن تاللىۋېلىپ ، يەنە بىرىنى ئىسلامباينىڭ مىنىشىگە بەرگەنىدى .ئىسلامباي ئۆزىنى بۇ خارابلىكتىن چەتلەتمۇرۇۋەتكەنگە غۇم تۇتۇپ ئۇچ كۈندىن بۇيان ھېچكىمگە ، ھەتتا سۈبەن ھېيدىنغىمۇ چىراي ئېچىپ گەپ قىلمىغانىدى . بايا ئۇنى قۇيۇن ئۇچۇرۇۋەتكەندە ، ئىچىدە : «خوپ بولدى» دېگەنىدى ، تۆمۈر ، توختىلارنىڭ كۈلكىسىنىڭ ئاخىرى چۈشۈپ بولار ـ بولمايلا كۆڭلى ئېچىلىپ قالغاندەك : «نېمىگە كۈلدۇڭلار ؟» دەپ سورىشى شۇنىڭدىن ئىدى .

— ماڭ ، بېرىپ «سەپسىن تۆرە»نى يۆلەپ ئېتىغا مىندۇرۇپ قوي ، — دېدى ئۆردەك .

تۆمۈر ، توختىلار كۈلۈشۈپ كەتتى . ئىسلامباي ئۆردەككە ئالىيىپ قويۇپ ، ئېتىنىڭ تۆشلۈكىنى چىڭىتىش بىلەن بولدى .

چۈشكە يېقىن ھەممە نەرسە تەق قىلىنىدى . بارلىق يۈكلەر چوڭ ـ كىچىكلىكى ، ئېغىر ـ يېنىكلىكى تەڭشىلىپ ، بىر تۆگىگە ئۇچ ساندۇقتىن ، ئون بەش تۆگىگە ئارتىلدى . بۇلاردىن ئوتتۇز

---

① جىۋار — قۇيۇن ؛ شۇرغان .
② خەۋادان — ئاگاھ .

ئالته ساندۇققا مەخسۇس گۆھەر ، ياق ، ياق ! باھاسىنى ، قىممىتى- نى ھەرقانداق ماددىي نەرسە بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان نەرسە — مۇشۇ خارابلىكىنىڭ ئون نەچچە ئەسىردىن بۇيان قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان جېنىنىڭ ، روھىنىڭ بىر قىسمى قاچىلاۋ- غانىدى !

ماڭايلى !

مەخسۇس مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارتىلغان تۆگىلەر توق- قۇز - توققۇزدىن تۆت توپقا ئايرىلدى . بىرىنچى توپنى سالتاڭ قاسىم ، ئىككىنچى توپنى غىياس جەرەن ، ئۇچىنچىنى ئىسلامباي ، تۆتىنچى توپنى ئاتمىشبۇلاقلىق بىر ئىشلەمچى يېتىلەپ ماڭىدىغان ؛ ئىككىنچى توپنىڭ كەينىدە شىركىن ، ئەڭ ئاخىرىدا سىنوق ماڭى- دىغانغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى . نېمىشقا مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇل- غانلىقى سىنوق بىلەن شىركىنگە ئايان . ئاخشام سۇۋېن ھېيدىن ئىككىسىنى چېدىرىغا چاقىرىپ ، ئەتە مېڭىپ كېتىدىغانلىقى ، قاۋ- داق ماڭىدىغانلىقى ، لوپ دائىرىسىدە ئوغرى - قاراقچى دېگەن نەرسە بولمىسىمۇ ، ئېلىپ ماڭغان نەرسىلەرنىڭ مۇھىملىقىنى ، شۇڭا سەگەك ، ھوشيار بولۇش كېرەكلىكىنى ، ئۆردەك ، توختى ، تۆمۈرلەرنى ھەر ۋاقىت نەزىرىدىن ساقىت قىلماسلىقنى جېكىلىگە- نىدى . ئۇ ئىككىسىنى چاقىرىپ ئۆزىنى چاقىرمىغانغا ئىسلامبايىنىڭ ئىلگىرىكى غۇمىغا بۇ غۇم قوشۇلۇپ قورسىقىنى كۆپتۈرۈپ ، ئۆتە- نى ئوغا يۈتۈۋالغاندەك ئېچىشتۇرۇۋەتكەنىدى .

بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ، ئېگىز - پەس قۇم دۆۋىلىرى بىلەن تولغان قۇملۇق ، ئۇچ تەرىپى بىپايان قۇملۇق . شىمال تەرەپتە ، يىراقتا سىگىر ، شىگىدى تاغلىرى قۇملۇقنىڭ بىر تەرەپ چېكى بولۇپ ، لەيلەپ يۈرگەن بۇلۇتلار ئاستىدا خىرە - شىرە كۆرۈنەتتى . بۇنىڭدىن تاغنى ئەتىيازنىڭ تۇمانلىق ئېغىر ھاۋاسى ئورىۋالغىنىنى بىلگىلى بولاتتى . تۆگىلەر ئۆزۈن بىر سەپ بولۇپ ، كولدۇرمىلارنىڭ رىتىملىق ، لېكىن سۇرلۇك ئاۋازى بە- لەن تەڭ ئېغىر چامداپ ئىلگىرىلىمەكتە . سەپنىڭ بېشى بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقسا ، قۇيرۇقى قۇم دۆۋىسى يامزىلىدا ؛ بېشى

قوم دۆڭسىدىن چۈشسە ، ئاخىرى قوم دۆڭسى ئۈستىگە چىقاتتى . بەزىدە قاتارنىڭ ئوتتۇرىسى قوم دۆڭسى ئۈستىدە بولسا ، باش تەرىپى چۈشۈڭانقان ، ئاخىرى يۇقىرىغا ئۆرلەڭانقان بولاتتى . بۇ ئالامەت قىزىق ، بولۇپمۇ سۇۋىن ھېدىننىڭ ۋەتىنىدە ، ياۋروپادا تېپىلماس مەنزىرە ئىدى . شۇڭا ئۇ پات ـ پات فوكۇس توغرىلاپ بىرنەچچە كۆرۈنۈش سۈرەت تارتىۋالاتتى . سەپەر داۋاملاشماقتا...

ئىككىنچى كۈنى يالغۇزبۇلاق ئۈدۈلىغا كەلگەندە ، ئابدۇرېھىم ئۇيغۇچى :

— مەن مۇشۇ يەردىن ئاتمىشبۇلاققا قايتاي ، — دېدى .

سۇۋىن ھېدىن ئۈنىڭدىن : «نېمىشقا ؟» دەپمۇ سورىمىدى . چۈنكى ، ئۇ بولمىسىمۇ يول بىلەر يەنە بىرنەچچەيلەن بار ئىدى . ئابدۇرېھىم ئۇيغۇچى سۇۋىن ھېدىن بىلەن ھېساب ـ كىتاب قىلىشىپ بولۇپ ماڭاي دەپ تۇرغاندا ، غىياس جەرەنمۇ :

— مەنمۇ قايتاي ، ئۆيىمىزنىڭ گۆشى ئۆكسۈپ قالغان ، تاغقا ئوڭغا بارمىسام بولمايدۇ ، — دېدى .

شۇنداق قىلىپ ئۇ ئىككىسى كەتتى . مېڭىش داۋاملاشماقتا . سۇۋىن ھېدىننىڭ سىنوفقا گېپى بولسا كېرەك ، ئۆز ئورنىدا قېڭىشنى قالدۇرۇپ ، ئۆزى سەپنىڭ ئاخىرىنى ساقلاپ توختاپ تۇردى . توختى ، تۆمۈر ، ئۆردەك ئۇچى ئۇدۇل بىر قاتار بولۇپ كېتىۋاتاتتى .

— مەن ماۋۇنى تىقىۋالدىم ، — توختى يېنىدىن قاتلاقلىق بىر نەرسىنى چىقىرىپ ئاچتى . ئۇ ئۇچلۇق ئېگىز تۆپىلىك قۇيما كـ. گىز قالپاق ئىدى . تۆمۈر ، ئۆردەكلەر قالپاقنى قولدىن قولغا ئېلىپ كۆرۈشتى .

— مەن بۇنى تىقىۋالدىم ، — دېدى تۆمۈر قوينىدىن كىچىك بالىنىڭ بىر پاي كۆن ئايىغىنى چىقىرىپ .

— بۇنىڭغا قاراڭلار ، — دېدى ئۆردەك ، قوينىدىن ئۇچ تۇمـ. شۇقلۇق بىر نەرسىنى چىقىرىپ .

— ۋۇي ، — توختى ئۇ نەرسىنى قولىغا ئېلىپ سىنچىلاپ قارىدى ، — بۇ چىراغ ، مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان چىراغنى تۇرپاندا

بىر خەلىپەتنىڭ ئۆيىدە كۆرگەنىدىم . ئەمما ئۇ بۇنىڭدەك ئەمەس ئىدى ، تۇمشۇقى ئىككى ئىدى ، — دېدى ئۇ .

ئۇ ھەقىقەتەن چىراغ ئىدى . پىلىك كۆيدۈرىدىغان تۇمشۇقى ئۇچ بولۇپ ، ياغ قۇيىدىغان ئوتتۇرىسى يۇمىلاق ئىدى . ئۇنىڭدا ئۇچ تۇمشۇققا ئۇدۇل ئۇچ تۆشۈك بار ئىدى . ئۇ چىراغنى ئېسىش ئۈچۈن يىپ بېكىتىدىغان تۆشۈك ئىدى . چىراغنىڭ ئاستىدا تۆت ئىلىك قېلىنلىقتا چىراغ بىلەن ئۈيۈل يۇمىلاق بىرنېمىسى بار بولۇپ ، چىراغنىڭ تەگلىكى ئىدى . ئۇلار چىراغنىڭ نېمىدىن ياسالغىنىنى بىلەلمىدى . تاشمىكىن دېسە ، تاشقا ئوخشمايتتى ، چويۇن - تۆمۈرمىكىن دېسە ، ئۇنىڭغىمۇ ئوخشاپ كەتمەيتتى .

— قالتىس نەرسىنى تېقىۋاپسەن ، «سەپسەن تۆرە» كۆرىدىغان بولسا نېمە بولۇپ كېتەر . ماڭا بەر ياكى سېتىپ بەر دېسە قانداق قىلىسەن ؟ — توختى ئۆرەككە قارىدى . ئۇنىڭ قارىشى مەنىلىكتەك ئىدى .

— بەر دېسىمۇ بەرمەيمەن ، سېتىپمۇ بەرمەيمەن . ئۇ شۇنچىۋالا نەرسىنى ئېلىپ ماڭدىغۇ ، بۇنى ئالسام نېمە بوپتۇ .

— ئەمىسە تېقىۋېلىپ يۈرگۈچە ئاشكارا ئالساڭ بولمامدۇ ؟

— قىزىقكەنسەن ، ئۇنداق قىلسام تالالۇن[1] بولمامدۇ . ئالىدىغان ئىش بولغاندىكىن ، تېقىۋالساممۇ ھېساب دېدىم . بىز بۇياققا ماڭىدىغاندا ، ئاتام بىزگە : «ياخشىراق نەرسە كۆرسەڭلار ئېلىۋېلىڭلار ، لېكىن ئارىدا تالالۇن چېقىپ قالمىسۇن» دەپ تاپىلىغان ، — دېدى ئۆرەك .

— ئوماق ئاغام قالتىس ئادەم - ھە ، — دېدى توختى…

سەپەر داۋاملاشماقتا . ئۇلار ئالتىنچى كۈنى ئابدالغا يېتىپ كەلدى . ئابدال ئېغىر زەيلىشىپ ، ئوزاقى يىلدىكىدىنمۇ تۇگىشىپ كەتكەنىدى . جانقۇلۇبەگ بىلەن بىر جەمەتتىكى ئۇچ ئائىلە بولۇپ ، يەنە شۇ تۆت ئائىلىلا بار ئىدى . جانقۇلۇبەگ ئەمدىلا قىرىق توققۇز ياشقا كىرگەن ، ئاكىسى توختىدىن تۆت ياش كىچىك بولسىمۇ ، ئۇنىڭدىن يىگىرمە ياش چوڭ ئادەمدەك بولۇپ قالغانىدى . ئۆرەك ،

---

① تالالۇن - جەدەل - ماجىرا ، توقۇنۇش .

توختى ، تۆمۇرلەر جانقۇلۇبەگ ۋە باشقىلار بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ-
لا ، جانقۇلۇبەگنى ئېلىپ قالاچ قاناقا ، جاھانبەگ ، كۈنچىققانبەگ
ۋە تۈلەك بوۋىلارنىڭ ئاگايىنى يوقلاپ كەلگىلى ماڭدى . ئۇلارغا
سالتاڭ قاسىمۇ ئەگەشتى .

— نەگە بارىسىلەر ؟ — ئىسلامباي ئۆردەكتىن سورىدى .

— بىرنەچچە ئۇلۇغ ئۇغۇشلارنىڭ ئاگايىنى يوقلىغىلى ماڭ-
دۇق ، — ئۆردەك قارىماي تۇرۇپ جاۋاب بەردى .

سۇۋېن ھېدىن ئۇلارنىڭ نەگە بارىدىغانلىقىنى ئىسلامبايدىن
ئۇقۇپ ، باشقىچە ئويدا بولماي ، ئۆز پىلانى بويىچە ئىشىنى قىلە-
ۋەردى . ئىشلەمچىلەر ئارىسىدىكى تۆگە ، ئات ساتىدىغانلاردىن ئۇچ
ئات ، بەش تۆگە سېتىۋالدى ، يۈكلەرنى باشقىدىن ئورۇنلاشتۇردى .
ئۆردەكلەر ئەلياتقۇدىن ئۆتكەندە قايتىپ كەلدى .

— مەن چاقىلىققا بارىمەن ، سەن ئۆتكەندە مېنى يېڭىكۆلدىن
چەرچەنگىچە باشلاپ بېرىپ ، چاقىلىق بىلەن ئېلىپ كەلگەنسىڭ .
يولنى ئوبدان بىلىسەن ، مېنى چاقىلىققا باشلاپ بارساڭ ، — دېدى
ئۆردەككە سۇۋېن ھېدىن .

— ئوغلۇم سادىق ئاغرىق ئوخشايدۇ ، مەن بارالمايمەن ، سالـ
تاڭ قاسىم يول باشلىغۇچى بولۇپ بارسۇن ، — دېدى ئۆردەك .

ئوغلىنىڭ ئاغرىپ قالغىنى يالغاندى ، ئۇ مۇشۇنداق بىر
سەۋەب كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولدى . بۇنداق ئەھۋالدا سۇۋېن ھې-
دىن تۆمۇرگىمۇ ئېغىز ئاچالمايتتى ، توختىغا تېخىمۇ . ئۇ سالتاڭ
قاسىمغا قارىدى . ئۇنىڭ يول باشلىغۇچى بولۇپ چاقىلىققا بېرىشقا
كۆڭلى تارتمىسىمۇ ، ئۆردەكلەرنىڭ يۈزىدىن ماقۇل-غا باش
لىڭشىتتى .

قاسىم كەمبەغەل ئائىلىنىڭ بالىسى ئىدى . ئۇ ئون ياشقىمۇ
تولماستا ئاتا ـ ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ ، قارا يېتىم بولۇپ قالدى ،
كىشىلەر ئىشكىدە چوڭ بولدى ، ئىلكىدە قۇرۇق ئالىقىنىدىن
باشقا ھېچنېمىسى يوق ئىدى ، شۇڭا ئۇنىڭغا «سالتاڭ» دېگەن
لەقەم سىڭىپ قالدى . ئۇنىڭ تارتىشقۇدەك قوتۇر ئوغلىقمۇ يوق
ئىدى .

سۇۋېن ھېدىنىڭ پىلانى ، يۈكلىرىنى بىر ـ ئىككى ئادىمى

بىلەن چاقىلىققا قويۇپ قويۇپ ، كۆزگىچە شىزاڭدا ئېكسپېدىتسىيىدە بولۇپ ، 11 - ئايلاردا ۋەتىنىگە قايتىش ئىدى .

ئەتىسى سەھەردە ئۆردەك ، تۆمۈر ھەم تىكەنلىك ، كۆزلەكتىن كەلگەن ئىشلەمچىلەر تارىم دەرياسىنى بويلاپ كونا يول بىلەن بۇياققا ماڭدى ، سۈبىن ھېدىنلار چاقىلىقنى نىشان قىلىپ ئۇياققا ماڭدى .

— ئۆردەك ، مەن قاچانلا كەلسەم يول باشلىغۇچىلىققا سېنى تاپىمەن ، — دېدى سۈبىن ھېدىن ئۇنلۇك قىلىپ .

ئۆردەك ئىنكاس قايتۇرمىدى .

ئاتمىشبۇلاقتىن كەلگەن ئىشلەمچىلەرنىڭ بىر قىسمى ئابدال-دىلا قېلىپ قالدى .

سالتاڭ قاسىم ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپلا قوشاق باشلىدى :

يار ، كۆزۈڭ خۇما (ر) ئىدى ،
بوينۇڭداقى تۇما (ر) ئىدى .
بۇلتۇرقۇ ئابدالداقى ،
شۇ قىيامەت دۇنيا ئىدى .
چىرايىڭ بۆلەك جۇسۇن① .

بۆلەك جۇسۇن چىرايىڭ ،
ماڭا يوقمۇ سالامىڭ .
ئوتۇڭدا ئۆلۈپ كەتسەم ،
ماڭا بولۇر ئۇۋالىڭ ،
ئۇ ئالەمدە سوئالىم .

— ھەي··· — ئۆردەك ئۇھسىندى ، — قولىنىڭ قىسقىلىقى··· ئۇ قايتىپ كەلگۈچە ئۇنىڭغا ئوبدان بىر جورا تېپىپ قويايلى···

① جۇسۇن — تۇرق ، يۈز ؛ قىياپەت .

توققۇزىنچى باب

بۇنداق قىلماڭلار

«بېكىنمىچىلىك ، نادانلىق ، جاھاندىن خەۋەرسىز-
لىك ، ئۆز - ئۆزىنى ئۇنتۇش ، يوقىتىش ، بۇزۇش قور-
قۇنچلۇق ھالەتكە كۆتۈرۈلدى» .
«ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى پائالىيەتچان مەدەنىيە-
تى ، مېنىڭچە ، مۇشۇ قانال ساھىلىغا كۆمۈلگەن . ئۇ مۆ-
جىزە شەكلىدە ئېچىلغۇسى ۋە بىزنىڭ قاتمال تارىخىي قا-
راشلىرىمىزغا يېڭى مەنزىرە ، يېڭى ئۇزۇق بېغىشلە-
غۇسى» .

— ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

1

بىر جەمەت كىشىلىرىدىن ھازىر ئۆيدە بارلىرى چوڭ ئۆيدە جەم بولۇشۇپ يوقلىرىنىڭ گېپىنى قىلىپ ئولتۇرۇشاتتى . بۇ چاغدا ئوماق - ئايقۇتلار چوڭ جەمەتكە ئايلىنىپ ، ئوغۇل - كېلىن ، قىز - كۈيئوغۇل ، نەۋرە - چەۋرىلەر بولۇپ يىگىرمە نەچچىگە يېتىپ ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللە ئاھالە-سىنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلىگەنىدى . توختاقنىڭ چوڭ نەۋرىسىلا سىرتتا ئاغىنىلىرى بىلەن ئويناۋاتقان بولۇپ ، قالغان ھەممىسى

ئۆيده ئىدى .

— توختاقنىڭ قاچان كېلىشىنى بىلمەيمىز ، تۆمۈر ، ئۆردەك- لەر بولسىمۇ تېرىلغۇغا ئۇلىگۈرۈپ كەلسە بولىتىتى ، — دېدى ئوماق .

ئايقۇت ئىتتىك كىچىك نەۋرىسىنى قۇچىقىدا ئەركىلىتىپ ئولتۇرغان ئايسۇلۇغا قارىدى . ئېرىنىڭ ئىسمى چىقىشى هامان ئايسۇلۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئوماققا لەپپىده قارىدى - ده ، كۆڭلى بۆلەكچه بولۇپ ، نەۋرىسىنى ئوينىتقان بولۇپ يەرگه قارىۋالدى .

— ئاڭلىسام ، هاشارمۇ ئاز قالغان ئوخشايدۇ ، — دېدى ئايقۇت ، گويا تەڭقىسلىقتا قېلىپ ، باشقىلارغا موهتاجلىقىنى بىلدۈرۈۋاتقان ئادەمدەك تۆۋەن ئاۋازدا .

ئايسۇلۇ ئىچىده : «قېينانام ئەهۋالنى بىلمەمدىغاندۇ ياكى كۆڭلۈمنى ياساپ شۇنداق دەۋاتامدىغاندۇ» دەپ ئويلاپ ، ئايقۇتقا قارىدى . ئايقۇت ئايسۇلۇدىن كۆزىنى ئېلىپ قېچىپ باشقا يەرگه قارىۋالدى .

تۆمۈر ، ئۆردەكلەر ناسىرىەگنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن سۆهبەتنىڭ يول باشلىغۇچى بولۇپ كېتىپ ئۇچىنچى كۈنى ، بىر يايى كېلىپ ناسىرىەگنى ناهىيىگه چاقىرىپ كەتتى . ناسىرىەگ ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا شاهيارىدىن سېتىۋېلىپ كەلگەن مەپىسىده ماڭدى . مەيه مۇشۇ يەرنىڭ قۇمۇق يولىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ ئۇلتىڭى كەڭ قىلىپ ياسىلىپ ، ئاتنىڭ يۈگەن - نوختا ، تۆشۈكلىرىگچه مىس ، كۈمۈشتىن نەقىش قويۇلۇپ ، مەيه جابدۇقلىرىمۇ كۆڭۈل قويۇپ بېزەلگەنىدى . ناسىرىەگ مەهەللىگه مەپىنىڭ تۇچ قوڭغۇراقلىرىنى جاراڭلىتىپ كىرىپ كەلگىنىده ، يارىيار ، كۆتەك هارۋىدىن باشقا خىلدىكى هارۋا كۆرۈپ باقمىغان كىشىلەر مەيدىنى كۆرۈپ ، «هۇ... !» دەپ كېتىشكەنىدى . كۆنۈكۈش بىر خىل ئۆزئارا سىڭىشىش بولسا كېرەك ، ئادەم بىر نەرسىگه كۆنۈپ قالسا ، ئۇنى دەسلەپ كۆرگەنده هەيران قالغان بولسا ، كېيىن ئۇنىڭغا ئېرەنىشمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ ، ناسىرىەگ مەپىنى مۇشۇ بىر - ئىككى

يىل ئىچىدە خېلى ھەشەمەتلىدى ، چۇچا ، قوڭغۇراقلىرىنى كۆپەيتى ، لېكىن بۇ كىشىلەردە ھېچقانداق يېڭى ئىنكاس قوزغىمىدى ، «يەنە شۇ» دەپ بىلدى . ناسىربەگ چوڭ يولدىن قايرىلىپ «ئوماق-نىڭ تاختىسى»غا كىرىپ ئۆتكەندە ، ھېچكىم پىسەنت قىلىپ قويمىدى . ئۇ ناھىيىگە كېتىپ ئۇچىنچى كۈنى ھېلىقى يايى ، يەنە ئىككى چىرىك بىلەن قايتىپ كەلدى . ئۇ ناھىيىگە تويغا ماڭغاندەك خۇشال كەتكەنىدى ، قايتىپ كەلگەندە بولسا ، يوقىتىپ قويغان مۇھىم بىر نەرسىسىنى ئىزدەۋاتقاندەك يەردىن ئۈستۈن قارىمايتى . تىنچلىق سوراشقانلارغا گەپ قىلىشقىمۇ خۇشياقمايتتى . كىشىلەر بۇنىڭغا ھەيران ئىدى . ئۇ ناھىيىدىن كېلىپ ئىككىنچى كۈنىلا يېقىن ئەتراپتىكى بەش مەھەللە ئاقساقاللىرىغا يىغىن ئاچتى . «ئوماقنىڭ تاختىسى»دىن ئوماق بارغانىدى . ئۇ ئۆيگە روھى چۈشكەن ھالدا ئويچان قايتىپ كەلدى .

— نېمىگە چاقىرىپتۇ ، ياخشى گەپ يوقمۇ ، قانداق ؟ — ئوماقنىڭ ئۆيگە كىرىپ كەلگەن چاغدىكى ھالىتىگە قاراپ ئايقۇت ئۇنىڭدىن سورىدى .

— ھاشار ، ئۆستەڭ چاپىدىغان ئىش چىقىپتۇ .

— ھاشار ؟ نەدىكى ئۆستەڭنى چاپىدىكەن .

— ناسىربەگ ، «شىڭ پىڭ ئۆستىڭى[1]» چاپىدىكەنمىز دېدى . بىر ئۆيدە ئون ئالتە ياشتىن يۇقىرى ، ئاتمىش بەش ياشتىن تۆۋەن ئىككى ئەر بولسا ، چوقۇم بىرى ھاشارغا بېرىشى كېرەك ئىكەن ، ئەگەر ئۈچ ئەر بولسا ، بىر ئادەم ، يەنە بىر ئات ياكى كالا ئېلىپ بېرىشى كېرەك ئىكەن...

ئوماقلار ھاشار ـ پاشار دېگەن نەرسىنى كۆرۈپ باقمىغاچقا ، نېرى ـ بېرىسىنى چۈشىنەلمىدى .

ئەتىسىلا ھېلىقى يايى ئىككى چىرىك بىلەن ناسىربەگنى ئېلىپ ئۆيمۇئۆي بېرىپ ، توختاقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كەلدى .

---

① شىڭ پىڭ ئۆستىڭى — «شىڭ پىڭ» لوپتا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا قوللانغان ناھىيىنىڭ تۇنجى ئىسمى . ناھىيە ئورگىنى ھازىرقى شىڭ پىڭ بېزىسىنىڭ قارا‌قۇم كەنتىدە بولغان . كورلىدىن باشلاپ چېپىلىدىغان ئۆستەڭ ناھىيە نامى بىلەن «شىڭ پىڭ ئۆستىڭى» دەپ ئاتالغان .

— سەندە ئۇچ جان بار ، ئۆستەڭ چاپقىلى بىر ئادەم ، بىر ئات ياكى بىر كالا ئېلىپ بارىدۇ . ئىككى ئوغلۇڭنىڭ قايسىسى بارىدۇ ؟— ياينىڭ گېپىنى تىلماچ ئۆرۈپ بەردى . چېرىكنىڭ بىرى تۇڭگان بولۇپ ، تىلماچ ئىدى .

توختاقنىڭ ئوغۇللىرى بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا تاغقا ئوۋغا كەتكەنىدى .

— ئوغۇللىرىڭ تاغدىن كەلگۈچە ھاشارغا سەن بېرىپ تۇرۇسەن . ئورنۇڭغا بىر ئوغلۇڭ بارغاندىن كېيىن ، سەن قايتىپ كەلسەڭ بولىدۇ ، — تۇڭگان تىلماچ ياينىڭ گېپىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . ياينى يەنە ئەتە ئەتىگەندە ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا يىغىلىپ تۇرۇشنى ، كىم بارمىسا ، يەرگە يانقۇزۇپ تۇرۇپ دۇمبىسىگە ئون غولدا ئۇرىدىغانلىقىنى دەپ قويۇپ كەتتى .

ياينى بىلەن ئىككى چېرىك ئەتىسى چۈشكە يېقىن تىكەنلىك ، كۆزلەكتىن بىر توپ ئادەمنى ھەيدەپ كېلىپ ، «ئوماقنىڭ تاختىسى »دىن ئون نەچچە ئادەمنى ئېلىپ چارا تەرەپكە كەتتى . بۇ ئادەملەرنىڭ ئاز بىر قىسمى ئات ياكى كالا مىنىۋالغان بولۇپ ، كۆپىنچىسى پىيادە ئىدى . توختاق ئات مىنگەنىدى . ئۇنى ئوماق ، ئايقۇت ، ئايسۇلۇ ۋە باشقا ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئۇزىتىپ قويدى . بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ھاشارنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيتتى ، شۇڭا ئۇلارنىڭ چىرايىدا ئانچە جىددىيلەشكەنلىكى كۆرۈلمەيتتى ، لېكىن ئايسۇلۇنىڭ كۆزى ياشلىق ئىدى .

ھاشار كەلدى دەپ يايى ،
ئالىپ كەتتى جۇپتۇمنۇ .
كەتكەن يولۇغا قاراپ ،
ئۆتكۈزەرمەن كۈنۈمنۇ .
ياندىق بولسۇن قوشۇقۇم ،
يوللۇق قىلاي ئۇنۇمنۇ .
.....

ئايسۇلۇنىڭ قوشقىغا ئۇلاپلا ئايقۇت بۇ قوشاقنى ئېيتتى :

ئامانىڭنى تىلەيمەن ،
ئاقيول بولسۇن توختاقىم .
كېلەر يولۇڭغا قاراپ ،
نېمە بولار قاراقىم .
ئوڭ قولۇدۇن ئايرىلدى ،
ئاتاڭ — مېنىڭ ئوماقىم .
.....

ئايسۇلۇنىڭ ئون بىر ياشلىق نەۋرىسى تالادىن توۋلىغىنىچە كىرىپ ، ئۆيدىكىلەرنىڭ هاشار ، توختاق توغرىسىدىكى خىيالىنى ئۇزۇپ قويدى :

— ئومـاق دادۇي ، تـۆمۇر ئـاتام بىلەن ئۆردەك ئاتام كەلـدى ! — بالا خەۋەر يەتكۈزۈپ بولۇپ كەينىگە ئۆرۈلۈپلا ئۆيدىن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى .

ئۆيدىكىلەر غەش كۆڭلىگە خۇشاللىق بېغىشلىغان ياخشى خەۋەردىن سۆيۈنۈپ تالاغا مېڭىشىدى ، ئۆيگە تۆمۇر ، ئۆردەكلەر كىرىپ كەلدى . چوڭلارنىڭ ئۆزئارا هال ـ ئەهۋال سورىشلىرىنى بالىلارنىڭ چۈڭۈلداشلىرى بېسىپ كەتكەنىدى . ئۆينى ئالامەت بىر خۇشاللىق ، قىزغىنلىق قاپلىغانىدى . ئۆزئارا هال ـ ئەهۋاللىشىپ بولغاندىن كېيىن ، ئوماق بالىلارنى ئويناپ كىرىشكە چىقىرىۋېتىپ ، تۆمۇر ، ئۆردەكلەردىن :

— هە ، نەگىچە باردىڭلار ، «سەپسىن تۆرە» زادى نېمە قىلماقچىكەن ؟ — دەپ سورىدى .

تۆمۇر ، ئۆردەكلەر بارغان يەرلەرنى ، كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى ، «سەپسىن تۆرە»نىڭ ئىشلىرىنى بىرقۇر سۆزلەپ كېلىپ :

— ئۇ نېمىلەرنى نېمىشقا يىغىدىكىن ، تېخى ئۇلارنى يۈمشاق بىرنېمىلەر بىلەن ئوراپ ساندۇققا قاچىلاپ كېتىشلىرى ، هېچ

چۇشەنگىلى بولمايدىكەن ، — دېدى تۆمۈر .

— ياغاچ قونچاققا ئوخشايدىغان نېمىلەر تېپىلىپ قېلىۋىدى ، گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولۇپ كەتتى . ياغاچ قونچاقنىڭ سۇ-نۇقلىرى بولسىمۇ يىغدى ، ساندۇقلارغا ئاۋايلاپ قاچىلاپ ئېلىپ كەتتى ، — دېدى ئۆردەك .

— ھە ، راست ، — تۆمۈر مۇھىم بىر نەرسىنى ئېسىگە ئالغان چېغى ، — يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا تايۇق تاغام ، توختىئاخۇنلار بىلەن كۆلشەھىرىگە بارغىنىمدا ، بوراندا بىر توپا ئۆيگە كىرىپ قېلىپ ، تامدىكى ئويۇقتا بىر تاختاي كۆرۈپ قالغانىدىم . تالىشقۇل تاغام ئۇنى ئوۋچىلارنىڭ ھارام ئوت چىقىرىدىغان تاختىيى ئوخشايدۇ ، دېگەنىدى . مەن ئۇ تاختاينى جايىغا قويۇپ قويغان . بۇ قېتىم قارىسام تاختاي يوق . ئۆردەك ئۇنى تالادا توپىنىڭ ئارىسىدىن تېپىۋېلىپ ، «سەپسەن تۆرە»گە بېرىۋىدى ، تاختايغا بىر قاراپلا ئالامەت خۇش بولۇپ ، چىرايى ياز بولۇپ كەتتى . شۇنچىۋالا خۇش بولۇپ كەتكۇدەك ئۇ تاختاي - تاريشلاردا قاندىق خاسىيەت باردۇ - ھە ، مەنغۇ ئۇنىڭ ئاشۇنداق داغال - دۇغال ، قۇرامساق نەرسىلەرنى يىغىپ يۇرگىنىگە قاراپ ، تازىمۇ گادايى[1] بىرنېمە ئوخشايدۇ ، دەپ قالدىم ، — دېدى .

— مەن سېنىڭ ، — دېدى ئۆردەك ئاتىسىغا قاراپ ، — بىزگە دەپ بەرگەن قالاچ قاناقانىڭ ئەجداد - ئۇغۇشلار ئىزى توغرىسىدىكى گەپلىرىنى ئېسىمگە ئېلىپ ، قۇملۇق ئارىسىدىكى بۇ خارابىلىك ، ماقاتلىقلار قانداق پەيدا بولۇپ قالغان ، بۇلار قاچانقى نەرسىلەر بولغىيدى ، ئۇلار ئالەمنىڭ شۇنچە يىراق ئۇ چېتىدىن كېلىپ بۇ نەرسىلەرنى يىغىپ كېتىشىدە بىر گەپ بارمۇ - قانداق ، دەپ ئويلاپ قالدىم . «تۆرە»نىڭ دىققەت قىلمىغان چېغىدا ماۋۇ نەرسىنى تىقىۋالدىم ، — ئۆردەك توۋرىغا ئوخشاپ قالىدىغان يان خالتىسىدىن ھېلىقى چىراغنى چىقىرىپ ئاتىسىغا بەردى ، — كۆرۈپ باقە .

---

① گادايى — ئەخمەق .

— مەنمۇ بۇنى تەقسۇالغان ، — تۆمۇر خۇرجۇندىن كىچىك بالىنىڭ كۆندە تىكىلگەن ئۆتۈكىنى چىقاردى . ئۆتۈكنى ئايقۇت قولىغا ئېلىپ :

— تاجىپەت ـ تاجىپەت ، بەك سېپتا ، چىرايلىق تىكىلگەن ئەتۈك ئىكەنغۇ ، — ئايقۇت ئۆتۈكنىڭ ئۇيان ـ بۇيىنىغا قارىدى ، سىلىدى ، — ۋۇي ، باشلىقىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بېسىپ چىقارغان چىرايلىق ئەۋەيلە[1] سىزىقلار بار ئىكەن ، — دېدى .

— ۋۇي ، بىز تېخى بۇ تەرىپىنى كۆرمەپتۇق ، — دېيىشتى تۆمۇر بىلەن ئۆردەك .

ئۆتۈكنى ئايقۇتنىڭ قولىدىن ئايسۇلۇ ئېلىپ قارىدى . ئايسۇ ـ لۇدىن ئابلاق ، تىلەشلەرنىڭ خوتۇنلىرىمۇ ئېلىپ ھەۋەس بىلەن قاراپ كېتىشتى . بۇ چاغدا ئوماق چىراغنىڭ ئۇچ تۇمشۇقى ، تۆ ـ شۈكلىرىگە ، ئاستىدىكى تەگلىكىگە ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق قاراۋاتاتتى .

— قالاچ قاناقا بەشىنچى چوڭ بوۋىسىدىن مۇشۇنىڭدەك ئۇچ تۇمشۇقلۇق ، ئۇچ تەرەپتىن پىلىك سالىدىغان ، ئاستىدا تەگلىكى بار بىر چىراغ قالغىنىنى ، قارا قوشۇنلۇقلار مەھەللىسىدىن مەجـ ـبۇرىي كۆچكەن چېغىدا ، سەپەر جەريانىدا نەگە چۈشۈرۈپ قويغانلىـ ـقىنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى . بۇرۇنقىلار مۇشۇنداق چىراغ ئىشلىتىپتىكەنمۇ قانداق ـ ھە ، — ئوماق ھەيران قېلىۋاتقان بولۇپ ، ئۆردەكتىن ، — بۇ چىراغنى كۆلشەھىرىنىڭ قەيىرىدىن تېپىۋالدىڭ ؟ — دەپ سورىدى .

— ئىشلەمچىلەر ئۇستى تەرىپى قىر ـ بۇرجەكلىك ، تۇرغا ئوخشايدىغان بىر مۇنارنىڭ ئەتراپىنى كولىغاندا ، توپىنىڭ ئارىسـ ـىدىن ئېلىپ قوينۇمغا تەقسۇالدىم ، — دېدى ئۆردەك .

— ئوبدان نەرسىنى تەقسۇاپسەن ، — ئوماق شۇنداق دەپ بولۇپ ، يان مورىنىڭ ئۈستىدە تۇرغان تەبىئىي تاش چىراغدىكى بېلىق يېغىنى ئۆردەك ئەكەلگەن چىراغقا تۆكتى ، ئېشىكلىك پـ ـىلىكتىن ئۇچنى سېلىپ ئوت ياقتى ، ئاندىن ئۇنى يان ئوچاقنىڭ

---

① ئەۋەيلە — ئەگرى ـ بۈگرى ، يىلان باغرى ، ئەگرى ـ دوناي .

ئۇستىگە قويۇپ بولۇپ ، — ياق ، بۇ يەرگە قويساق بولمىغۇدەك ، ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاساق بولغۇدەك ، — دېدى .

— ھە ، چوڭ ئاكام قېنى ، كۆرۈنمەيدىغۇ ؟ — ئۆردەك ئايسۇلۇدىن سورىدى .

ئايسۇلۇ نېمىدەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى .

— توختاقنى سىلەر كېتىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندە ، يايى ، چېرىكلەر ھاشارغا تۇتۇپ كەتتى ، — دېدى ئايقۇت .

— ھاشار ؟ ! نېمە ھاشار ؟ — تۆمۈر ، ئۆردەك تەڭلا سورىدى .

ئوماق جەريانىنى بىرقۇر سۆزلەپ بېرىپ :

— ئۇنىڭ ئالدىدا يايى بىلەن ناسىرىگ ھەربىر ئۆيدىكى ئەرلەرنى تىزىملىغاندا ، ئۇچۇڭلارنىڭ ئۆينى ئايرىم قىلىپ تىزىملاپ-تىكەن . ھاشارغا ئادەم ئالمىغاندا ، مەن قېرى كېلىپ قالدىم . ئىككىڭلارنىڭ بالىلىرى كىچىك بولغاچقا ، سىلەرگە ھاشار كەلمىدى . ئابلاق بىلەن تىلەش ئۆيدە يوق بولۇپ قېلىپ ئاكاڭلار كەتتى . ئۇلار ئۇۋدىن كەلسە ، ئىككىسىنىڭ بىرى توختاقنىڭ ئورنىغا بارىدۇ ، — دېدى .

— ئۆيلىرىمىزنى ئايرىم تىزىملاپ قويغاچقا مۇشۇنداق بوپتۇ ، بولمىسا بىزگىمۇ ھاشار كېلەر ئىكەن ـ ھە . بىر ئۆيدىن ئاكامنىڭ بارغىنى بولار ، ئورنىغا مەن باراي ، — دېدى ئۆردەك .

— ھەر ئىش ئۆز نۆۋىتى بىلەن بولسۇن . بېشىدا ئاكام بارغاندىكىن ، ئەمدى مەن باراي . ئۇچىنچى قېتىمدا نۆۋىتى بىلەن سەن بار ، — دېدى تۆمۈر .

ئوماق گەپ قىلىشقا تەمشىلىپ تۇرۇۋىدى ، ئۆيگە ناسىرىگە كىرىپ كەلدى . ھاشار ئىشى چىققاندىن كېيىن ، كىشىلەر ئۆيى ئالدىغا ناسىرىگ كېلىپ قالسا ، «ئۇنىڭ كېلىشى ياخشىلىققىن ئەمەس» دەپ چىراي ئاچمايدىغان بولۇپ قالغانىدى . ئۆيدىكىلەر ئۇنىڭغا سوغۇقلا قاراپ قويۇشتى .

— ھە ، يەنە نېمە ئىش چىقتى ؟ — ئوماق ناسىرىگكە قارىماي

تۇرۇپ سوردى .

— تايۇق ، ئۇلامخانلار كېلىۋېتىپتۇ .

— نېمە ؟ ! — ئوماق ، ئايقۇت ، ئايسۇلۇلار ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىشتى .

— سىلەرنىڭ يېنىڭلارغا كۆچۈپ كېلىۋېتىپتۇ ، هازىر مەھەللىگە كېلىپ بولغاندۇ .

ئۆيدىكى چوڭلارنىڭ هەممىسى تالاغا ئېتىلغاندەك مېڭىشتى .

2

تايۇق ، ئۇلامخانلار ئىككى جان بولغاچقا ، ئورۇنلاشتۇرماق ئاسان بولدى . يېڭى مەھەللىدە ئارتۇق بىكار ئۆي يوق ئىدى . شۇڭا ۋاقىتلىق بىر ئېغىزلىق قومۇش ساتما ئۆيگە ئورۇنلىشىپ تۇردى . ياز يورۇغاندا ئۇلارغا ئۇچ ئېغىزلىق قىلىپ تام ئۆي سېلىپ بەرمەكچى بولۇشتى . تايۇقنىڭ : «مەنمۇ تېرىقچىلىق قىلىپ ئۆگەنسەم» دېگەن تەلىپى بويىچە ، ئوماقلارنىڭ يېرىنىڭ چېتىدىن ، خالىسا كېڭەيتىپ ئېچىۋالسا بولىدىغان جايدىن ئىككى كۇرىلىك يەرنى بۆلۈپ بەردى . يەر تېرىش باشلىنىش هامان ئابلاق بىلەن تىلەش ئالدى بىلەن تايۇقلارنىڭ يېرىنى تېرىپ بەردى . تايۇق تېرىقچىلىقنىڭ هەربىر هالقىلىرىغا سەپسېلىۋالدى . يېرىنى ئىككى نەۋرىسىنىڭ تېرىپ بەرگىنىدىن تايۇق بىلەن ئۇلامخان قەۋەت سۆيۈنگەن بولسىمۇ ، كۆيئوغلىنىڭ هاشاردا بولۇپ قېلىپ ، يېنىغا كۆچۈپ كەلگىنىدە يوق بولۇپ قالغىنىدىن كۆڭۈللىرى بەك يېرىم ئىدى .

ئەتىيازلىق تېرىلغۇ تۇگەش هامان تۆمۇر : «قېينىناتاڭلار كۆچۈپ كەلدى» دەپ ئاكىسىنى قايتۇرۇۋېتىپ ، ئورنىدا ئۆزى ئىشلىگىلى كەتكەنىدى . قاراقۇمغا بارغاندا چېرىك باشلىقلىرى ئۇنى هاشارچىلار ئىشلەۋاتقان يەرگىمۇ بارغۇزماي ، «هاشار يېڭى باشلانىدى ، ئادەم ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ» دەپ ، ئېتىنى تارتىۋېلىپ ،

ئۆزىنى قايتۇرۇۋەتتى . بۇنىڭدىن كۆڭلى ئەمەس بولۇپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، مەھەللىدىن كورلىغا بېرىپ كەلگەن بىرەيلەن تايۇقنىڭ ئۆزىگىلا :

— ھاشارچىلار بەك قىيىن كۈندە قاپتۇ ، تاڭ ئاتمىغان سو-نۇردا ئىشقا چىقسا ، كەچئارىسىدىن كېيىن بىكار بولىدىكەن . ھا-شارچىلارنى قېچىپ كېتىدۇ ، دەپ ، كىچىسى بىر - بىرىگە ئون - ئوندىن چېتىپ قويىدىكەن . ھاشارچىلار بەك جىق ئىكەن ، كېتىۋېتىپ يىراقتىن كۆردۈم ، چۈمۈلىدەك مىڭ - مىڭلا قىلىدۇ . چېرىكلەر دۆڭ - دۆڭلەردە تۇرۇپ ئۇلارغا قارايدىكەن . كىم قاچ-ماق بولسا ئاتىدىكەن . ئاڭلىسام ، قاچقانلاردىن بىرنەچچىسىنى ئېتىۋېتىپتۇ ، — دېدى .

شۇنىڭدىن كېيىن تايۇق ئىچىگە تىنىدىغان بولۇپ قالدى ، گېپى ئازلىدى ، لېكىن ئاڭلىغانلىرىنى خوتۇنىغا ئېيتمىدى . ئاق-ئۇلامخان ئېرىدىكى بۇ ئۆزگىرىشنى ئانا مەھەللىدىن ، قالاچ قاناقا-نىڭ ئاگايىدىن بەك يىراقلاپ كەتكەنلىكتىن بولدى دەپ چۈشەندى . كاللىسىنى ھەر خىل خىياللار چىرمىۋالغان تايۇق : «مايسىلارنى كۆرسەم كۆڭلۈم ئېچىلىپ قالار» دېگەن ئوي بىلەن ئاستا ئېتىز تەرەپكە ماڭدى ، كېلىۋېتىپ ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە ئولتۇرغان تۆمۈر بىلەن ئۆرەدىكى كۆرۈپ قالدى . «ئۇلارمۇ ماڭا ئوخشاش ئىچى تىت - تىت بولۇپ بۇ يەرگە كەلگەنمىكىنە» دەپ ئويلىدى - دە ، يولىنى ئۆزگەرتىپ ئۇلارنىڭ يېنىغا بارماقچى بولدى .

— كېلىڭ ، كېلىڭ ، تايۇق ئاغا ، — دېدى تۆمۈر ، ئۆرەڭ تەڭلا ، تايۇقنىڭ قۇم دۆۋىسىگە چىقىۋاتقىنىنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ .

— باشقا يەر يوقتەك ، بۇ دۆڭگە چىقىپ ئولتۇرۇپ كېتىپسە-لەرغۇ ، — دەپ سورىدى تايۇق ، قۇم دۆڭگە چىقىپ بولۇپ .

— بۇ بىز تاشلىيالمايدىغان ، ئۇنتۇيالمايدىغان دۆڭ ، — دېدى ئۆرەڭ .

— تاشلىيالمايدىغان ، ئۇنتۇيالمايدىغان دۆڭ ؟ چۈشىنەلمىدىم-غۇ ، بۇ قانداق دۆڭ ؟

تۆمۈر ئۆردەكنىڭ كېيىكىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى سۆزلەپ بېرىپ :

— كېيىك بالىسى دەسلەپ ئۆردەكنىڭ ئىدى ، ئۆردەك بىلەن ئېچىل بولۇپ كەتكەنىدى ، كېيىن - كېيىن ھەممىزگە ئېچىل بولۇپ كەتتى ، چوڭ بولۇپمۇ بىزدىن ئايرىلمىغانىدى ، — دېدى .

— شۇ كەتكىنىچە كېيىن ئانىسى بىلەن ياكى ئۆزى يالغۇز قايتا كەلمىدىمۇ ؟

— مانجۇ ئەمەلدارىنىڭ ئاتلىق قوغلىشىدىن ، ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازىدىن قورقۇپ كەتكەن چېغى ، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ تەرەپكە ئاياغ باسمىدى ، — دېدى تۆمۈر .

— مۇھەممەت مەرگەن ئاغىنىڭ ئېيتىشچە ، بۇ يەردە كېيىك ، جەرەنلەر جىق ئىكەنىدۇق ، بىز كەلگەندىن كېيىن ، تېزىپ كەتتى ، — دېدى ئۆردەك .

ئۇ ئەسلىدە : «ئادەملەر بۇ يەرگە كېلىشۈرگەنسېرى ، كېيىك ، جەرەنلەر ئازلاپ ، ئاخىرى ھەممىسى كېتىشتى» دېمەكچىدى ، تايۇقنى ئۆزىگە ئېلىپ كېتەرمىكىن دەپ ، ھېلىقىدەك دېدى .

— ھەممە ئادەم دۈشمەن ئىادەم — چەپەردەك بولسا قانچە ياخشى - ھە ، — دېدى تايۇق .

— ئۇ ئادەم توغرۇلۇق ئاتام بىزگە سۆزلەپ بەرگەن . ئۇنىڭ قىلغانلىرىنى ئويلىسام ، ئۇ قىلغۇممۇ كەلمەيدۇ . ئوۋلىماي باققىنىمىزنى يەيلى دېسەم ، ئۇمۇ ھايۋان ، ئۇمۇ جان ، ئوخشاش ئىكەن . ئوۋلىماي ، باققانىنىمۇ يېمەي ، بېلىقلا يېسەك بولغۇدەك دەپمۇ ئويلىدىم ، خىيال قىلسام ، ئۇمۇ بىر جانلىق . يەرگە تېرىپ ، يەردىن ئالغىنىمىزنىلا يەپ ياشىساق قانداق ، دەپمۇ ئويلاپ باقتىم . ئويۇمنىڭ ئاخىرىغا يېتەلمىدىم ، ھازىر يەنىلا ئوۋمۇ قىلىۋاتىمەن ، بېلىقمۇ تۇتۇۋاتىمەن ، — دېدى ئۆردەك .

تۆمۈر گەپ قىلماقچى بولۇۋىدى ، چوڭ بالىسىنىڭ قىرمۇقىر

پالاقشىپ يۇگۈرۈپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدى .
— نېمە ئىش چىققاندۇ ؟ — تۆمۈر شۇنداق دەپلا قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ ئوغلىنىڭ ئالدىغا ماڭدى .
تايۇق ، ئۆرەكلەرمۇ : «بىرەر ئىش بولغان چېغى» دەپ ئەندىشە قىلىشىپ بالىنىڭ ئالدىغا ماڭدى .
بالا يۇگۈرۈپ كەلگەچكە ، ھۇلۇسلاپ تۇرۇپ ئاران ـ ئاران :
— ئوماق دادام سىلەرنى تېز كەلسۇن دەيدۇ ، — دېدى .
ئۇلار بالىدىن گەپ سوراپ تۇرمايلا ئۆي تەرەپكە ماڭدى . تايۇقلار ئۆيگە كىرگەندە ، ئوماقنىڭ چوڭ ئۆيى جەمەت ئىچىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئادەملەر بىلەن تولغانىدى . سۇپىدا قاسىم قاق ئولتۇراتتى .
— قاسىم ئاغاڭلار مەھەللىگە بىر دۇكان سالسام ، دەپ كېپىتۇ ، — دېدى ئوماق ، ئۇلار كۆرۈشۈپ ھال ـ ئەھۋاللىشىپ بولغاندىن كېيىن .
— ياخشى گەپ ، ياخشى گەپ ،— دېيىشتى تۆمۈر بىلەن ئۆرەك .
ئۇلار كورلىغا بىرقانچە قېتىم بارغىنىدا بازار ئارىلاپ ، كىشىلەرنىڭ سودا ـ ئوقەت قىلىپ ، كەم ـ كۈتىلىرىنى دۇكاندىن ئېلىپ ئېھتىياجىنى غەملىشىپ يۈرگىنىنى كۆرگەن ، «بىزدە نېمىشقا بۇنداق ئىش يوق» دەپ ئويلاپ قېلىشقانىدى .
— مەنمۇ شۇنداق دېدىم . قاسىم ئاغاڭلار دۇكانىنى ئورمىغچە تەييار قىلىۋالسام دەيدىكەن . تايۇق تاغاڭلارغا ئۆي سالغاچ بىللە سېلىۋەتسەكمىكىن دەيمەن ، — دېدى ئوماق .
ھەممىسى بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل تاپتى .
تايۇقنىڭ ئۆيىگە ، دۇكانغا يەتكۈدەك ياغاچ مەھەللىدىن چىقىپ قالدى . ئۆيلەرنىڭ ئۈستىنى ياپىدىغان قومۇش دەريا ، كۆل بويلىرىدا جىق . مەھەللىنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يېرىدىن چىقىپ قالغان كېسەك بىلەن تايۇقلارنىڭ ئۆيى پۈتتى . بىر ئېغىز دۇكانغا ھېچقانچە كېسەك كەتمەيتتى ، تايۇقنىڭ ئۆيى پۈتكۈچە كېسەكلەرمۇ قۇيۇ-

لۇپ ، قۇرۇپ تەييار بولدى . قاسىم قاق راستىنلا پىشىپ كەتكەن قاق ئىكەن . كىشىلەر دۆكاننى پۈتتۈرۈپ بولغۇچە قاسىم قاق ئوماق بىلەن تۇردۇشقا ئۇنى - بۇنى دەپ يۇرۇپ ياغاچ - شال تەييارلاتقۇزۇپ ، ياغاچچى تاپقۇزۇپ ، ئۆزى كۆرسىتىپ ، دەپ يۇرۇپ دۆكان ئىچىگە ، ئالدىغا قويىدىغان تاختا - پەرە ، ساندۇقچىلارنى ياساتقۇزۇپ بولدى . دۆكان ، جاھاز - تاختىلارنى ياستىشقا كورلىدا بولسا پالان پۇل خەجلىمىسە بولمايتتى ، بۇ يەردە مانا بىر پۇلسىز ھەممىنى تەق قىلدۇرۇۋالدى . «بەرىكەت ئۆملۈكتە ، كۈچ بىرلىكتە» دېگەن شۇ .

تايۇقلار يېڭى ئۆيگە كۆچۈپ كىرگەن كۈنى چۈشتىن كېيىن ، قاسىم قاق دۆكانغا سالىدىغان مال ئېلىپ كەلگىلى يەنە شۇ ئوماق بىلەن تۇردۇش ئارقىلىق ، ئۇنىڭدىن - بۇنىڭدىن بەش ئېشەك ئارىيەت ئېلىپ كورلىغا يۇرۇپ كەتتى .

قاسىم قاقنىڭ چېكەرمەن نەشكەشلىكى ، قىمارۋاز ، ئوغرىلىقى بىزگە ئايان . ئىلگىرى ئۇ شۇنداق ئادەم ئىدى . تاپالىسا كۈنلىرى خۇدانىڭ قۇرۇق سوغۇق سۆيىگە زاغرا چىلاپ يەپ ، خورۇلدىتىپ ئولتۇرۇپ نەشە چېكىش ، قىمار ئويناش بىلەن ئۆتەتتى ، قىمارغا پۇلى يوق جەزگە ئويناپ ئۇتتۇرۇپ قەرز بولۇپ قالغاندا ، تام تېشىپ كىشىلەرنى قاتقىنر قاقشىتىش بىلەن ئۆتەتتى . ئۆيىدە يەيدىغىنى ، كىيىدىغىنى يوق خوتۇن ، بالىلىرى ئاچ - توق ، يېرىم يالىڭاچ يۈرەتتى . ئۆزىمۇ تاپالىسا يەپ ، تاپالمىسا كىشىلەرنىڭ موريسىدىن چىققان ئىسقا قاراپ تامىقىنى چاكىلدىتىپ ئۆتەتتى . كېيىن - كېيىن ئوماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئادەملەرنىڭ توز ، ئاق كۆڭۈللۈكى ، راستچىل ، سەممىيلىكى ، باشقىلارغا قارا سانىمايدىغان ، ھەتتا قىلچىمۇ ساختىلىقنى ، يالغان گەپ قىلىشنىمۇ بىلمەيدىغان ئاجايىپ ئېسىل ، ئالىيجاناب خىسلەتلىرى ئۇنىڭدىكى كۆڭۈل قارىلىقنى ، چىرىكىنلىك كىرلىرىنى يۇمشاتتى ، يۇدى ، تازىلىدى . ئۇ ئۆزىدىكى چىرىكىنلىكلەردىن ئاللىقاچان قول ئۈزگەنىدى ، بۇنىڭغا خېلى يىللار بولۇپ قالدى .

ئۇ خوتۇن ـ بالىلىرىنىمۇ يۆتكەپ كېلىپ ، كېيىنكى ئۆمرىنى ئاشۇ ياخشى ئادەملەر بىلەن بىللە ئۆتكۈزۈش نىيىتىگە كەلگەنىدى . ھازىرچە ئۆزى ئورۇنلىشىپ ، ئوڭ ـ چېپىنى ئوڭشۇالغاندىن كېيىن ، ئۇلارنى كۆچۈرۈپ كېلىشنى كۆڭلىگە پۈكتى...

ئورمىغا بىر ھەپتىدەك ۋاقىت قالغاندا ، قاسىم قاقنىڭ دۈكىنى ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىنىڭ ئەڭ ئاۋات ، ئەتىگەندىن كەچكىچە ئەتراپىدىن ئادەم ئۈزۈلمەيدىغان قايناق مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى .

— ئورغاقنى قانداق ساتىسىز ؟

— كەتمەننىچۇ ؟

— مەن بىر تاختا چاي ئالاي .

— ماۋۇ پالاسقا نېمە بېرىسىز ؟

— مۇشۇ بىر ئارغامچام بار ئىدى...

— قەشقەر چەكمىنى قانچە پۇل ؟

— مەن قاق ئالىمەن .

— مەن چىلان ئالىمەن .

— ئاۋۇ قىزىل يوللۇق شاتۇارنى ئېلىۋېتىڭا .

— ماۋۇ نەرسەمگە نېمە بېرىسىز ؟

مانا شۇنداق ، دۈكاننىڭ ئالدىدىن چوڭلارمۇ ، بالىلارمۇ ، ئەرلەرمۇ ، ئاياللارمۇ ئۈزۈلمەيتتى .

قاسىم قاق سودا ـ ئوقەتنىڭ ئېپىنى ئوبدانلا بىلىۋاپتۇ . دەسلەپتىلا ئېلىپ كەلگەن ، قۇلۇپتىن باشقا ماللىرىنىڭ ھەممىسى بۇ يەردە ئاقمىدىغان ماللار ئىدى .

بۇ مەھەللىنىڭ ئادەملىرى قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىلىرىدىن ، ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن كەلگەنلەر بولۇپ ، ئۆمرىدە سودا قىلىپ كۆرمىگەن ئادەملەر ئىدى . بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ، تىكەنلىك ، كۈزلەكلەردىكى تۈرپان ، توقسۇنلۇق تىجارەتچىلەردىن ئۇنى ـ بۇنى ئېلىپ يۈرۈپ ، سودا قىلىش يولىنى ئاز ـ تولا بىلىۋېلىشقانىدى . بۇ كىشىلەردە پۇل ئاساسەن يوق ئىدى . ئەگەر ماللىرىنى پۇلغىلا

ساتىمەن دېسە ، سودىسى ئاقمايتتى . قاسىم قاق بۇنىڭ يولىنى ئوڭاي ھەل قىلدى . دۇكاندىكى نەرسىلىرىنى تەڭ قىممەت باھادا مالنى مالغا ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويدى . خېرىدار ئالماقچى بولـغان نەرسە ئەكەلگەن نەرسىسىدىن يۇقىرى قىممەتتە بولغان بولسا ، راستىنى ئېيتىپ ، كېمىنى تولدۇرغۇزدى ، خېرىدارنىڭ ئالماقچى بولغان نەرسىسىدىن ئەكەلگەن نەرسىسى يۇقىرى قىممەتتە بولغان بولسا ، بۇنىڭدىمۇ راستىنى دەپ ، ئارتۇقىغا نېمە ئالىمەن دېسە ، ھېسابلاپ شۇنى بەردى .

بىر كۈنى تۇردۇش خاپان چاقچاق قىلىپ :

— قاسىمئاخۇن ، بىزنىڭ شەھەر كۆرمىگەن ئادەملىرىمىزنى گوللاپ يۈرمەڭ جۇمۇ ، — دېدى .

ئۇ چاقچاق قىلغاندا ئوماقمۇ بار ئىدى .

— بەش ۋاخ ئوقۇمىسامۇ ، بىر ۋاخ نامаз ئوقۇيمەن جۇمۇ ، تۇردۇشئاخۇن . سىلەر كۆرمىسەڭلارمۇ خۇدايىم كۆرۈپ تۇرىدۇ . ئىنشائاللا ، ھالال تېپىپ يېيىشىمگە نېسىپ قىلسۇن ، — قاسىم قاق ئوماققا قاراپ قويۇپ ، — شۇنداق ئەمەسمۇ ، — دېدى .

— شۇنداق ، شۇنداق ، بارغانسېرى لوپلۇقلارغا ئوخشاۋاتـسىز ، — دېدى ئوماق .

بۇ گەپكە ئۇچىلىسى ، ھەممىدىن بەك قاسىم قاق كۈلۈپ كەتتى . بۇ كۈلۈشنىڭ تېگى مۇنداق ئىدى :

قاسىم قاق دۇكىنىغا تۇنجى سالغان مالىرى ئىچىدە چوڭ ـ كىچىك ئونەك قۇلۇپ بار ئىدى . كىشىلەر ئۇنىڭ نېمىلـكىنى ، نەگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى سوربدى ، قاسىم قاق قۇلۇپنىڭ ئۆينى ئوغرىدىن ساقلايدىغان رولىنى ، ئۇنى قانداق تاقاپ ، قانداق ئېچىشقۇچە ئېرىنمەي ئېزىپ ـ ئىچۈرۈپ سۆزلەپ بېرىۋىدى ، كىشىلەر كۈلۈپ كېتىشكەندە ، قاسىم قاق ھەيران قالغان بولسـمۇ ، كۈلكىدىكى سىرنى بىلىپ كېتەلمىدى . شۇ كۈلـكە بـولـۇپ ئۇچ ـ تۆت كۈندىن كېيىن ، قاسىم قاق ئوماقنىڭ ئۆيىگە بارىدىغان بولۇپ قېلىپ ، دۇكىنىغا قوش مۇشتۇمدەك چوڭلۇقتا بىر قارا

قۇلۇپنى سېلىپ قويغاندى . دۇكان بىلەن ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئارىلىقى «ئون قەدەم» كېلەتتى ، يېقىن ئىدى . شۇنچىلىك ئارىلىقتا بېرىپ كەلگۈچە دۇكىنىغا قۇلۇپ سالغىنىنى ئوماق شۇ چاغدىلا ئاڭلاپ قالدى . ئەتىسى ئەتىگەندە دۇكان ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ :

— قاسىمئاخۇن ، دۇكىنىڭىزدىكى مالىلارنى يولغا چىچىۋەتسىڭىز ، قاق ، جىگدىلەرنى كىچىك بالىلار ئېلىپ قالسا قانداقكىن ، بولمىسا بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى باشقىلارنىڭ نەرسىسىگە قارايمۇ قويمايدۇ ،— دېگەنىدى .

ئۇ ھېلىقى كۈلكىلەرنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەندەك ، ئوماقنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يېتىپ بولالمىغانىدى ، تۇردۇش خاپان :

— بىز بۇ يەردە ئۆيگە قۇلۇپ سالمايمىز ، يىراق بىر يەرگە كەتسەكمۇ ئۆيىمىز شۇ پېتى قېلىۋېرىدۇ ، ئىشكىنى يېپىپلا قويىمىز شۇ ، — دەپ ئوچۇقلا دەۋەتتى .

قاسىم قاق شۇنىڭدىلا بۇ يەردە قۇلۇپ سېلىنغان بىرمۇ ئۆينى كۆرمىگىنىنى ئېسىگە ئالدى ، تېخىچە بىرمۇ قۇلۇپ سېتىلمىغانلىقىنىڭ سىرىنى بىلدى ، خىجىل بولدى .

شۇنداق ، ئۇ بىر قېتىم دۇكىنىغا قۇلۇپ سېلىپ قويۇپ ، يۈزىنى يەرگە ئۇرۇۋالغانىدى . شۇ چاغدىلا ئىشكىتىن ھالقىنى قومۇرۇپ ئېلىۋەتتى ، ئەكەلگەن قۇلۇپلارنى قايتۇرۇپ ئاپىرىپ سېتىۋەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن كورلىغا نەچچە قېتىم بېرىپ كەلدى ، دۇكىنىدىكى قىلمۇ تەۋرىمىدى .

ئورما تۇگىدى . كۈزمۇ كەلدى . قاسىم قاقنىڭ سودىدا ئادىل ، راستچىل ، سەممىيلىكى تىكەنلىك ، كۈزلەك ، چارا ۋە باشقا مەھەللىلەرگە ئاڭلىنىپ ، ئۇ مەھەللىلەردىكى تۇرپان ، توقسۇنلۇق سودىگەر ، دۇكاندارلارنىڭ خېرىدارلىرىنى تارتىۋالدى . دۇكانىنىڭ ئىككى تەرىپىدە يۈك ، تېرە ، پالاس ، ئارغامچا ، تەڭنە ، چۆچەك قاتارلىق نەرسىلەر دۆۋىلىنىپ كېتىدىغان بولدى . ئۇنىڭ سودا ـ تىجارىتى يۇرۇشۇپ خېلىلا هاللىنىپ قالدى . ئۇ ئەمدى ئۆيىنى كۆچۈرۈپ چىقىشنىڭ كويىغا چۈشتى .

3

ئاربدىن بەش يىل ئۆتتى . كېيىن ـ كەتكەن ئاشۇ بىرنەچچە تەۋەككۈلچى ئېكسپېدىتسىيىچىلەردىن باشقا ، تېخىچە دۇنيانىڭ ئەس ـ يادىدىن يىراق بۇ يۇرت ، بۇ مەھەللىدە بەش يىلنى بۇرۇنقى دەك ئۆز يولىدا كەلدى ـ كەتتى دېسىمۇ ، ئۆزىگە تۇشلۇق ئاز ـ تولا ئىشلار بولۇپ ئۆتتى ، دېسىمۇ بولىدۇ .

مۇشۇ بەش يىل ئىچىدىلا ئامبال دارىندىن ئۈچى كېتىپ ، تۆتىنچىسى كەلدى . بۇنىڭ ئىچىدە لىيۇ گوجى دېگىنى بىر يىل ، تاڭ نيەنسى دېگىنى دارىنلىق كۇرسىدا ئاران ئىككى ئاي ئولتۇرىدى . جاڭ دارىننىڭ ئورنىغا يېڭىدىن گەن دارىن دەيدىغان يەنە بىرى كەپتۇ . بۇنىڭدىكى سەۋەب ، سىرلارنى ئۆزلىرى بىلىشىدۇ .

— شىڭ پىڭ شيەنى[1] ئۆزلىرى قۇرۇپتۇ ، ئۆزلىرى كېيىن ـ كېتىشىدىكەن شۇ .

— ئېگىزمۇ ، پاكارمۇ ، پاناقمۇ ، چاپاقمۇ ، كىم كۆرۈپتۇ ئۇ دارىنلىرىنى .

پۇقرالار ئامباللارنىڭ كېيىشى ـ كېتىشىگە ئۆزلىرى بىلەن قىلچە ئالاقىسىزدەك ، ئەنە شۇنداق قارايتتى . خۇددى ھوۋەيدا : «بىلمىدىم بۇ شەھىرىڭنىڭ مۇپىتىسى ، مولىلاسى كىم ؟» دېگەندەك .

بەش يىلنىڭ بەزىسى يۇرتتىن ئۆز نېسىۋىسىنى ئېلىپ كەتسە ، بەزىلىرى كەلگەندە بەزى يېڭىلىق ، ئۆزگىرىشلەرنىمۇ ئالغاچ كەلدى . 1903 ـ يىلى ، يۇز يىل ياشىغان ناسىرىەگنى ئېلىپ كېتىپ ، ئۇنىڭ جەمەتىنى مۇسىبەت قايغۇسىغا تاشلىغان بولسا ، ئۆستەڭ پۇتۇپ ، ھاشارنىڭ تۇگىگەنلىكى جاكارلىنىپ ، ھېيت بولغاندەك پۇتۇن يۇرت خەلقىنىڭ چېھرىگە تەبەسسۇم يۇگۈردى ؛ سالتاڭ قاسمىنىڭ ئۆيىگە خوتۇن كىرىپ ، مورىسىدىن ئىس چىقتى .

---

① شىڭ پىڭ شيەن — شىڭ پىڭ يەنى ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسى .

1904 ـ يىلى ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىدە يېڭىلىق دېگۈچىلىكى بار بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى . قاسىم قاق كورلىدىن تامچى ، ياغاچچى ئېلىپ چىقىپ دۇكىنىنىڭ ئارقىسىغا مەدىل ئاسقالىنىڭكىدەك چوڭ هويلا چىقىرىپ ، ئالدىنى ئايۋانلىق قىلىپ ئۈچ ئېغىزلىق ئۆي ، هويلىنىڭ بىر چېتىگە چوڭ ـ چوڭ ئىككى ئېغىز قوتان سالدى . يەنە بىر چېتىگە يۇڭ ، تېرە قاتارلىق ماللارنى قويىدىغان لاپاس قىلدى . هويلىنىڭ ئىككى قاناتلىق يوغان دەرۋازىسى ، ئۆيلىرىنىڭ ئىشىك ، روجەكلىرى بۇ يەردىكى يۇرتتىن چىقىپ باقمىغان كىشىلەرنى بەكلا قىزىقتۇردى . شەكىل چىقىرىپ چېتىقلىغان روجەكلەر كىشىلەرنى ئالاهىدە جەلپ قىلدى . بۇ يەردە قۇملۇق بوران كۆپ چىقىدىغان بولغاچقا ، ئۆيلەرنى پاكار سالاتتى ، پەنجىرىنى كىچىك قويۇپ ، ئۇچ غىرىچ ئۆزۈنلۇقتا ، كىچىك بالىنىڭ بىلىكى تومۇقىدەكى ياغاچتىن بەش ـ ئالتىنى تام ئارىسىغا ئېلىپ پەنجىرە قىلاتتى . ئۆي ئىچى كۇندۇزلىرىمۇ غۇۋا تۇراتتى .

قاسىم قاق دۇكانىنىمۇ چوڭايتىپ باشقىدىن سالدى . شۇنىڭغا يارىشا تاختا ـ پەرىلەرنىمۇ يېڭىلىدى ، مالىلىرىنىڭ سانىمۇ ، تۇرىمۇ كۆپەيدى . سىرتقا چىقىرىپ يايغان يايمىسىنىڭ بىر تەرىپىگە تۆت كىشىلىك ئۆزۈن ئورۇندۇقتىن بىرنى قويۇپ ، ئۇدۇلدىكى بىر كىشىلىك ئورۇندۇقتا ئۆزى ئولتۇردى . ئۇ كۆرگەن كىشىنىڭ زوق ـ هەۋىسىنى قوزغىغۇدەك ئىسكەتكە كىرىپ قالدى : پۇتىغا يېڭى مەسە ـ كالاچ كىيىپ ، مەسىنى ئازراق سۇيىغى ئارىلاشتۇرۇلغان قارىگۈل سۇيى بىلەن مايلاپ ، كالاچنى پات ـ پات هۆل لاتا بىلەن ئېرتىپ پارقىرىتىۋېتەتتى . قارا چەكمەندىن ئىشتان ـ پەشمەت كىيىپ ، پەشمەت ئۈستىدىن گۆش رەڭ چەكمەندىن بەلۇاغ باغلىۋالاتتى . بېشىغا كىيگەن يۇمىلاق توم گىرۇەكلىك كەمچەت تۇماق قوشۇلۇپ ، ئۇنى بايۇەچچە سىياقىغا كىرگۈزۈپ قويغانىدى . تۆمۈر ، ئۆردەك ئۇنىڭدىن :

— قاسىم باي ، بۈگۈن ئوقەت قانداقراق؟ — دەپ سوراپ قويسا ، بەزىدە :

— قاسىم بەگ ، بۇگۈن نېمىش قىلىمىز ؟ — دەپ چاقچاق قىلاتتى . يەنە بەزىدە :

— قاسىم بايۇەچچە ، بۇگۈن دۇكاننى ئاچماپتۇق ، ئىش باشقىچىمۇ ، نېمە ؟ — دەپ قويماتتى .

ئوماق ، تايۇق دېمەتلىكلەر ئۇنى بەزىدە : «قاسىمئاخۇن» دەپ چاقىراتتى . قېرىلار ئۇنىڭ دۇكىنى ئالدىدىكى ئۇزۇن ئورۇندۇقتا «جاھاننىڭ پارىكى»نى قىلىشىپ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا ئولتۇرۇشاتتى ، ئەتىگەندە كېلىپ ئولتۇرسا ، چۈش قىلاتتى . چۈشلۈك تامىقىنى يەپ كېلىپ ئولتۇرسا ، مۈڭلىرى تۈگىمەي كۈننى كەچكە ئۇلاپ بېرەتتى . «قاسىم باي» كورلىغا بىر بېرىپ كەلسە قېرىلارغا بولۇپ بېرەتتى ، ئۇنى گەپكە سېلىپ ئولتۇرۇشاتتى . «قاسىم باي» پاراڭچى ئادەم بولغاچقا ، كورلىدا ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرىنى يېنىدىن قوشۇپ سەمرىتىپ ، ماڭلاي ـ پۇپۇك چىقىرىپ سۆزلەپ بېرەتتى . سۆزلىگۈدەك گەپ تاپالمىغاندا ، ئۆزىنىڭ ھېلىقىدەك چاغلىرىدا تام تېشىپ تۆتۈلۈپ قېلىپ رەسۋالاشقان ئىشلىرىنى باشقىلارنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ، ئاڭلىغان قىلىپ سۆزلەپ ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇراتتى ، بەزىدە لەتىپە توقۇپ ئېيتىپ ، كىشىلەرنى كۈلدۈرۈۋېتەتتى . ئۆزى يوق يەردە ئۇنىڭ ئىسمى يەنىلا قاسىم قاق ئىدى . ئۇنىڭ دۇكىنىنىڭ ئالدى مانا مۇشۇنداق ئادەم ئۇزۇلمەيدىغان پاراڭ سورۇنى ئىدى . بۇگۈن ئۇنىڭ دۇكىنى ئالدىغا توپلاشقانلار ئارىسىدا تىكەنلىك ، كۈزلەكتىن كەلگەن خېرىدارلار بىلەن تۇردۇش خاپان قاسىم قاقنى گەپكە سېلىپ ئولتۇراتتى ، تۆمۈرنىڭ چوڭ ئوغلى كېلىپ :

— تۇردۇش دادا ، سىزنى ئوماق دادام چاقىرىۋاتىدۇ ، — دېدى .

تۇردۇش نەۋرىسىدىن گەپ سوراپ تۇرماي ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە مەھەللىنىڭ ئايىغ تەرىپىگە يۈرۈپ كەتتى .

— تۆمۈر ئەجەبمۇ مەمەجال بولۇپ قاپتۇ ، قاچان تېپىۋالغان بولغىيدى بۇ كېسەلنى ، — دېدى كۈزلەكلىك بىر كىشى .

— قاچان بولىتتى ، ھېلىقى ھاشاردىن بولمامدۇ ، — دېدى يېڭى مەھەللىلىك بىرى .

— ئوماقنىڭ مۇشۇ بالىسى قالغان بالىلىرىغا قارىغاندا ئاجىز-راق چوڭ بوپ قاپتىكەن ، بارمىسىمۇ بوپتىكەن ، — دېدى يېڭى مەھەللىلىك يەنە بىرى .

— نۆۋەت مېنىڭ ، مەن بارىمەن ، دەپ تۇرۇۋاپتىكەن ئەمەسمۇ .

— تۆمۈر قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئۇلاردىن ھاشارغا ئادەم بارمىدىغۇ ؟

— بىزنىڭ ئۆيدىن ئاتا - بالا ئىككىمىز بىرىمىز بارساق بىرىمىز قايتىپ كېلىپ يۈرۈپ ھاشار تۇغىگۈچە ئىشلىدۇق . خۇدا-يىم ئۇنداق كۈننى ئىككىنچىلەپ كۆرسەتمىسۇن ، ئۇ چاچلىقلارنىڭ زۇلمى...

— ئاڭلىسام جادەي دارىن[1] دەيدىغان چوڭ بىر دارىن ئوماق-نىڭ قولىغا بىر پارچە خەت قىلىپ بېرىپتىكەن ، شۇڭا تۆمۈرنىڭ ئورنىغا ھاشار پۈتكۈچە ئادەم بارماپتۇ ، دېگەن گەپ بارغۇ ، — دېدى كۈزلەكلىك كىشى .

— بۇ قانداق گەپكەن ، بىلمەيدىكەنمىز ، — دېيىشتى قالغان-لىرى .

ئايقۇت تۆمۈرگە قورساق كۆتۈرۈپ ، ئېغىرلىشىپ قالغان كۈنلىرىدە ئامالسىز كۆچۈپ ، قۇملۇقتا بوراندا قېلىپ ، ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ قەرەلىدىن بۇرۇن تۇغۇپ قويغىنى ، شۇ سەۋەب-تىنمىكىن ، تۆمۈرنىڭ سەل جۇغى كىچىك ، ئاجىزراق ئادەم بولۇپ قالغىنى قاسىم قاقتا نامەلۇم بولسىمۇ ، ھاشاردىن قايتىپ كەلگەن-دىن كېيىن ئورنىغا ئادەم بارمىغانلىقى ، جاڭ دارىننىڭ[2] ئوماقنىڭ قولىغا خەت قىلىپ بەرگەنلىكى ، خەت مەزمۇنى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . تېخى بەزى ئىشلار ئۇنىڭ مەسلىھەتى ، ۋاستىچىلىكىدە بولغانىدى . ئۇلار ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدىكى ئىشلار ئىدى .

---

① جادەي — لىۋشۇجادەي ، قارىشەھەر دوتەي يامۇلىنىڭ ھاشاردىكى باش نازارەتچى ئامبىلى .
② جاڭ دارىن — جاڭ شۇمىڭ ، شىڭ پېڭنىڭ 5 - نۆۋەتلىك ھاكىمى .

... هاشار باشلانغىلى بىر يىل بولدى . توختاقنىڭ ئورنىغا ھېچكىم بارمىدى . بارغان بولسىمۇ ، باشقۇرغۇچىلار تۆمۈرنىڭ جانسىز تۇرقىغا قاراپلا : «توختاق ساپساق تۇرسا ، ئالماشتۇرمايمىز» دەپ ، تۆمۈرنى قايتۇرۇۋەتتى . ئۆردەك مەن باراي دېسە ، تۆمۈر ئۆزۈم بارىمەن ، بۇ قېتىم ماقۇل دەپ قالار ، دەپ بىر يىل ئۆتۈپ كەتتى . ئايسۇلۇ ھاشاردا بولغان ھەر خىل قورقۇنچلۇق ئىشلار توغرۇلۇق ئاڭلىغانسېرى ئېرىدىن ئەنسىرەپ ، غەم بېسىپ شۇكلەپلا كەتتى . شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، ناسىربەگ بوۋاي ئوماقنىڭ ئۆيى ئالدىدا مەپىسى بىلەن پىەيدا بولۇپ قالدى . ئۇ لوپ ـ كۆنچىگە[1] بۆلۈنگەن چامغا مەسئۇل بولۇپ مەھەللىگە كەلمىگىنىگە يېرىم يىلدىن ئاشقانىدى .

— ھە ، بەگ بوۋاي ، كېپقاپسەنغۇ ، تىكەنلىكتىن كەلدىڭمۇ ، ھاشاردىنمۇ ؟ — ئوماق سورىدى .

— ھاشاردىن ئۇدۇل ئۆيۈڭگە كەلدىم . ئەمدى توختاقنى ئالماشتۇرايلى .

— قاچان ماڭسا بولىدۇ ؟ — ئوماق بەگدىن نېرى ـ بېرى گەپ سورىمىدى .

— ھازىر مەن بىلەن ماڭسۇن .

— ئۆيۈڭگە بارمامسەن ؟

— ياق ، ھاشارغا قايتىمەن .

بۇ گەپلەر بولۇۋاتقاندا ، ئايسۇلۇ ئىشكىتە ئىدى . ئۇنىڭ چىراي تاتىرىپ ، كۆزى ئەلەڭلىگەندەك بولۇپ قالدى . ئايسۇلۇنىڭ بۇ ھالىنى ناسىربەگ كۆرۈپ قېلىپ ، ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئېلىپ قېچىپ ئوماققا قارىۋالدى . ئوماق ئايسۇلۇنى كۆرمىگەندى ، كۆرمىگىنى ياخشى بولدى . ئەگەر ئايسۇلۇنىڭ تاتارغان چىرايىنى ، ياش ئەگىپ قالغان كۆزىنى كۆرۈپ قالسا ، كۆڭلىگە ھەر خىل خىياللار كېچىپ ، بۇ بوۋايمۇ تۇگىشىپ كەتكەن بولاتتى .

بۇ ۋاقىتتا ئۆردەك ئۆيدە يوق ئىدى . چوڭ داشقا بېلىق

---

① ناھىيىگە ئۈيغۇرچە نام بېرىلمىگۈچە ، «لوپ ـ كۆنچى» دەپ ئاتالغان .

تۇتقىلى كەتكەندى . ھاشارغا يەتكىلا تۆمۈرنىڭ بېرىشىغا توغرا كەلدى .

ئايبەختەم ئېرىنىڭ يوتقان ـ كۆرپە ، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى تەخلەپ بولۇپ ، ئات ئەكەلگىلى ماڭدى .

— ئېتىمنى توقۇپ ئەكېلىپ بېرىڭلار ، — دېدى ئوماق .

— ئاتنى نېمە قىلىسەن ؟

ئوماق ئەجەبلەنگەندەك ناسىرىبەگكە قارىدى .

— تۆمۈر بىلەن بىللە بېرىپ توختاقنى قايتۇرۇپ كەلەمەمەن .

— بولدى ، مەپىدە بار . تۆمۈرمۇ مەپىدە بارسۇن .

— يېنىشتىچۇ ، توختاق بىلەن ئىككىمىز قانداق قايتىمىز ؟

— مەنمۇ قايتىپ كېلىمەن ، بىللە قايتمامسىلەر .

پەقەت مۇشۇ چاغدىلا ساددا ، تۈز ئوماقنىڭ كاللىسىغا گۈپپىدە بىر گۈمان كەچتى . «بەگ بۇ قېتىم بىز ئۈچۈنلا مېڭىۋاتقاندەك قىلمىدۇغۇ ، توختاققا بىر ئىش بولدىمۇ نېمە ؟ !» ئوماق ئۆزىنىڭ خىيالىدىن ئەندىكىپ كەتتى . نېمە ئىش بولغانلىقىنى ناسىرىبەگدىن سوراپ باقماقچىمۇ بولدى ، لېكىن تۆمۈرنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى ئويلاپ : «نېمىلا بولسا بارغاندا كۆرەي» دەپ ، غەم ـ ئەندىشىسىنى ئىچىگە تىنىۋالدى .

راست ، توختاققا بىر ئىش بولغانىدى . بۇ ئىش بۇگۈن ئەتىگەندە يۈز بەرگەنىدى . توختاق تۈنۈگۈن ئىشىنى يېغىشتىن سەل ئىلگىرى ئۆستەڭ قېشىنىڭ گىرۋىكىگە توغرا كېلىپ قالغان يوغان بىر تۈپ توغراقنىڭ ئاستىنى كولاپ ، يىلتىزلىرىنىڭ يېرىمىنى چىقىرىپ قويغانىدى . بۇگۈن ئەتىگەن ئىشنى باشلاپلا توغراقنى يىقىتىۋەتمەكچى بولۇپ ، بىر پۇتىنى پۈكۈپ ، يەنە بىر پۇتىنى سوزۇپ ئولتۇرۇپ يىلتىز ئاستىغا ئىككى كەتمەن چېپىشىغا ، كېچىچە شامالدا لىڭشىپ ، قۇمساڭغۇ توپىدا يىلتىزلىرى بوشاپ قالغان توغراق ئۆستەڭنىڭ ئىچى تەرىپىگە شەپسىز ئۆرۈلۈپ ، ئۇنىڭ يوغان بىر دونايى شېخى توختاقنىڭ سوزۇپ ئولتۇرغان

پۈتىنى بېسىپ چۈشۈپ ، يوتىسىنى سۈندۇرۇۋەتتى...

مانا ، توختاق يانقىلى يېرىم يىل بولۇپ قالدى ، يىلمۇ ئۆرۈلـ دى . تېڭىقچىلار پات ـ پات كېلىپ كۆرىدۇ ، «ساقىياي دەپ قاپتۇ»لا دەيدۇ ، تېڭىقنى يەڭگۈشلەپ قويىدۇ . تىكەنلىككە تۇرپاندـ دىن كېلىپ قالغانلاردىن تېڭىقچىلىقنى بىلىمەن دېگەنلەرمۇ تېڭىپ باقتى ، تېخىچە يەر دەسسىگىنى يوق . توختاققۇ ياتىدۇ ، ئوماق بىلەن ئايقۇتنىڭ يەنە بىر غېمى تېنى ئاجىز تۆمۈردە قالغانىدى . ئۇ بىرەر ھادىسىگە ئۇچرايدىغان بولسا تۇغىشىپلا كېتىدۇ . ئوماق ھەرقانچە ئويلاپمۇ تۆمۈرنى ئۇ بالا ـ قازا قوينىدىن ئېلىپ چىقىۋېـ لىشنىڭ بىرەر ئەپلىك يولىنى بىلەلمىدى . ئاخىر قاسىم قاقنى ئويلىدى . ھەر ـ ھەر قازاندا قايناپ باققان قاسىم قاق بىر ئامالىنى قىلالامدىكىن ، كۈنچىققانبەگنى ئۈزۈن چاچ قويۇشتىن قۇتۇلدۇـ رۇشتا يولنى شۇ كۆرسەتكەن .

— بۇلارنى بىكارغا چېرىك دېمەيمىز ، چىرىپ كەتكەچكە شۇنـ داق دەيمىز . ئاڭلىسام بۇ سوغۇقچان دارىنلار بۇغا گۆشى بىلەن بۇغا مۇڭگۈزى دېسە جېنىنى بېرەرمىش . سىلەردە نېمە تولا ، شۇ تولا ، جادەي دارىن بىلەن جاڭ دارىنغا بىردىن بۇغا مۇڭگۈزى بېرىپ باقساڭلار ئىش پۈتەمدىكىن دەيمەن ، — دېدى قاسىم قاق .

— مۇڭگۈزغۇ مەھەللىدىن تېپىلىدۇ .

— يېڭىراق بولغىنى ياخشى . مۇڭگۈزنىچۇ ، ئۇلارغا بىر ـ بىرىگە يولۇقتۇرماي ئايرىم يەردە بېرىڭلار ، — دەپ قاسىم قاق ئەسكەرتىپ قويدى .

تەلىيىگە مەھەللىدىن كېسىلگىنىگە بىر ئايمۇ بولمىغان ئىككى بۇغا مۇڭگۈزى تېپىلىپ قالدى . ناسىرىبەگ بىتاب بولۇپ قېلىپ ، بىر ھەپتىدىن ئۆيىدە ئارام ئېلىپ ، ھازىر سەل ياخشىلىنىپ ھاشار مەيدانىغا مېڭىشقا تەرەددۇتلىنىپ تۇراتتى . ئوماق كېلىپ مۇددىئاـ سىنى ئېيتتى .

— بۇ بولىدىغان ئامال ئىكەن ، مەن ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمەيـ مەن ، قاسىم قاقنى ئانچە ـ مۇنچە بىلىدىكەن دەيدۇ . ئۇنى ئېلىۋاـ

لايلى ، — دېدى ناسىربەگ ۋە بەزى ئىشلارنى كېڭىشۈالدى .

ئۇلار بۇغا مۇڭگۇزلىرىنى تورقا تالاسىدا چىرايلىق توقۇلغان ئىككى رەختكە ئايرىم - ئايرىم يۆگەپ مەپىگە سالدى . قاسىم قاق ئۆزىنىڭ ئېتىنى مىندى ، ئوماق بىر ئاتنى مەپىنىڭ ئارقىسىغا باغلاپ قويۇپ ، ئۆزى ناسىربەگ بىلەن مەپىگە چىقتى . ئۇلار ئارىلىقتا كۆنچىدە قونۇپ ، ئەتىسى ۋاختچە يولغا چىقىپ ، قاراقۇمغا چۈشتە يېتىپ كەلدى . ناسىربەگ چوڭ - كىچىك دارىنلارنىڭ بۇ چاغدا نەلەردە ، نېمە ئىشلارنى قىلىپ يۈرىدىغانلىقىنى بىلىۋالغاندى . باش نازارەتچى جادەي دارىن يېڭىلا قولدىن چىققان ، چېپىلىپ بولاي دەپ قالغان ئۆستەڭ بۆلەكلىرىنى پۈپۈكلۈك ، رەڭدار ئىنچىكە تايىقىنى كەينىگە تۇتۇپ ئويناتقاچ مېڭىپ كۆزدىن كەچۈرەتتى . لوپ - كۆنچى ئامبىلى جاڭ دارىن بىر كىتابنى كۆتۈرۈۋېلىپ ۋاڭ - چۈڭدىن خالىي جايلارنى ئايلىناتتى . ئۇ ماڭغاچ كىتاب ئوقۇمدۇ ياكى كۆرۈنۈشكە شۇنداق قىلامدۇ ، بۇ تەرىپىنى بىلگىلى بولمايتتى .

ناسىربەگ بىلەن قاسىم قاق لوپ - كۆنچىلىك هاشارچىلارنى ئارىلىغان بولۇپ ، ئۆستەڭ ياقىلاپ مېڭىپ جادەي دارىنغا يېقىنلاشتى ، گەپ قىلماي يانچۇقىدىن بۇغا مۇڭگۇزىنىڭ بىر كېسىمىنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا بەردى . مۇڭگۇز يېڭى بولغاچقا ، تېرە ئېچىدە ئۇيۇپ قالغان قان مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى . مۇڭگۇزنى كۆرۈپ دارىنىڭ ئىككى كۆزى چاقناپ كەتتى ، كالچىيىپ ئاغزى قۇلىقىغا يەتتى . جادەي دارىن ناسىربەگكە قارىدى . بەگ : «يەنە بار» دېگەننى قىلىپ مەپە تەرەپنى كۆرسەتتى . قاسىم قاق بەگنىڭ ئىشارىتىنى كېلىشۈالغىنى بويىچە تىلغا ئايلاندۇرۇپ «ئۆرۈپ» بەردى . مەپىگە يېقىن قالغاندا ، ناسىربەگ ئوماققا :

— چوڭ دارىنغا تەييارلىغانىنى ئال ، — دېدى ئۇنلۈك قىلىپ .

ئوماق بوپىنى مەپىدىن ئېلىپ تۇتۇپ تۇردى . ناسىربەگ بوپىنى ئېچىپ جادەي دارىنغا كۆرسىتىپ ، ئۆگىنىۋالغىنى بويىچە «گىي نى» دېدى . جادەي دارىن خۇددى بىراۋ بوپىنى شاققىدە

تارتىۋالىدىغانىدەك ، ناسىربەگنىڭ قولىدىن ئىتتىك ئېلىپ قولتۇ-قىغا قىسىۋېلىپ تۇرۇپ : «نېمە گەپ بار» دېگەندەك ، ئۇچمگە قا-راپ چىقتى . قاسىم قاق تاقا - تۇقۇ بىرنېمە دەپ يۇرۇپ : «تۆمۇر-نىڭ خوتۇنى ئېغىر كېسەل···» دېگەننى ئۇقتۇردى . جادەي دارىن ئوماقنى : «كەينىمدىن ماڭ» دېگەن ئىشارىنى قىلىپ شىيەن يامۇل تەرەپكە ماڭدى . ئوماق كەينىدىن ماڭدى . جادەي دارىن كېتىۋاتا-تتى ، كەينىگە تۇتۇۋالغان پۆپۈكلۈك تايىقى باشقىچە پۇلاڭلاپ كېتە-ۋاتاتتى . جادەي دارىنىڭ كېتىشىگە ناسىربەگ قاسىم قاقنى كەي-نىگە سېلىپ جاڭ دارىنىڭ يېنىغا كەلتتى···

جادەي دارىن بىر پارچە خەت يېزىپ ئوماقنىڭ قولىغا بەرگەن-دىن سىرت : «بالاڭنى ئېلىپ كەت» دەپ ، ئۇنىڭغا بىر ئادەمنى قوشۇپ قويدى . تىلماچتىن بىلدىكى ، خەتتە «ئوماقنىڭ ئائىلىسى هاشار سېلىقىدىن پاريغ قىلىندى» دەپ يېزىلغاندى .

ئوماق تۆمۈرنى كۆرۈپ ئىچى سىيرىلىپ ، ئۆزىنى يوقىتىپ قويغىلى تاس قالدى . ئۇ جۇدەپ بىر تېرە ، بىر ئۇستىخان ، خۇددى تىرىك مۇردا بولۇپ قالغاندى . ئۇنى يۆلەشتۇرۇپ مەپىگە چىقار-دى . بۇلار ماڭايلى دەپ تۇرغاندا ، تىلماچ كېلىپ قالدى . ئۇ جاڭ دارىنىڭ بىر پارچە خېتىنى ئوقۇپ - تەرجىمە قىلىپ بولۇپ ئوماقنىڭ قولىغا بەردى . خەتتە : «ئوماق ئائىلىسىدىن هەرقانداق سېلىق كەچۈرۈم قىلىندى» دەپ يېزىلغاندى···

— سىلەرنىڭ بەگلىرىڭلار ئاجىز - ئورۇقلارنى كۆرسە ، گېلىغا كىرىپ بولغانىنى ياندۇرۇپ چىقىرىپ ، شۇلارغا بېرىدىكەن-دۇق ، بۇ دارىنلار پۇقرانىڭ تاماقلىرى ئاچلىقتىن چاكىلداپ تۇر-سىمۇ ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئاران تاپقان بۇردا نانىنى تارتىۋېلىشنىڭ كويىدىلا يۇرۇيدىكەنە ، — دېدى قاسىم قاق كېلىۋېتىپ···

مانا شۇنداق يول بىلەن تۆمۈر يېرىم يىللىق هاشاردىن قۇتۇ-لۇپ قالغاندى···

تۇردۇش تۆمۈرنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە ، بىر جەمەتتىكى چوڭلارنىڭ هەممىسى ئۆيدە ئىدى . ئوماق ، ئايقۇت ، ئايبەختەملەر

تۆمۈرنىڭ بېشىدا چۆرىدەپ ئولتۇراتتى . ئاتىسىنىڭ كىرگىنىنى كۆرۈپ ئايبەختەم ئورنىدىن تۇرۇپ ئاتىسىغا ئورۇن بەردى . شۇ ئارىدا تىللاخانمۇ كىردى .

تۆمۈر قىشتا ئۆپكىسىگە سوغۇق ئۆتكۈزۈۋالغانىدى . ھاشاردا داۋالىنىش ئىمكانىيىتى بولماي ، كېسىلى ئېغىرلاپ كەتتى . ئۇنى ئۆيگە قايتۇرۇپ ئەكەلگەندىلا ئۆپكىسى ئىششىپ بىر يەرگە بېرىپ قالغانىدى . كۆرسەتمىگەن ئەمچى ، قىلمىغان ئامال قالمىدى ، ئۇ-نۇمى بولمىدى ، قىشنى ئاران - ئاران ئۆتكۈزدى . ئاخىر ھەممە تۇغقانلىرىنىڭ ئالدىدا لۆمۈلدەپ قاراپ يېتىپلا قىرىق ئالتە يېشىدا بۇ ئالەمدىن كېتىپ قالدى .

تۆمۈرنىڭ جەستىنى يۇيۇپ - تاراپ ، نامىزىنى چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ، ئاق يوپۇق يېپىلغان بىر بۇغرا تۆگىگە ئورۇ-لاشتۇرۇپ چارىغا ئېلىپ ماڭدى .

— ئاتامنىڭ ئاگايى شۇ يەردە . مەنمۇ ئۇزۇنغا قالماي چارىغا كۆچۈپ كېتىمەن ، — دەپ جاۋاب بەردى ئوماق ، «ئۆزىڭىز بەرپا قىلغان مەھەللىدە قويسىڭىز بولمامدۇ» دەپ سورىغانلارغا .

ئوماق ئوغلى ئۆردەك ، قاسىم قاق ۋە بىرقانچە مەھەللىداشلا-رى بىلەن تۆمۈرنىڭ مېيىتىنى چارىغا ئېلىپ كېتىۋاتقاندا ، يىراق ئىقلىمدىن كەلگەن بىرنەچچە «مېھمان» خوتەن - نىيىلەردە دەندەن-ئۆيلۈك ، قارادۆڭ ، ئەندىر خارابىلىرىنى ئوڭتەي - توڭتەي قىلىپ بولۇپ ، بۇ تەرەپتە قىلىدىغانلىرىنىڭ پىلانىنى تۈزمەكتە ئىدى .

4

ئوتتۇرا قىش ئېيىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرى . يېرىم كېچىدىن كېيىن لەپلىدەپ يېغىشقا باشلىغان قار چۈشكە يېقىن توختىدى . پۈتۈن زېمىن ، كوچا - كوي ، ھويلا - ئارام ، ئۆگزىلەر ، باغ - ئورمان ، ئېتىز - دالىلار ئاپئاق قارغا پۈركەلگەنىدى . كۈجۈم بوستانلىق بۇ كىچىك يۇرت ، مامۇقتەك يۇمشاق قار ئاستىدا قىش-

لىق ئۇيقۇسىدا يانقاندەك تىمتاس ئىدى . جەنۇبتىكى ئالتۇنتاغ تەرەپتىن ئۇر ۇلۇۋاتقان ئاچچىق غۇر - غۇر شامال دەرەخ شاخلىرىدا ماكانلىغان قارلارنى ئۇچقۇنلاپ ئۇچۇرۇپ ، بىر يەرلەرگە ئاپىرىپ تاشلايتتى . تۇرخۇنلاردىن ئۆرلىگەن قويۇق قارا ئىسلار تۇمانلىق ھاۋادا يۇقىرى ئۆرلىيەلمەي ، شامالغا سىڭىپ كېتىۋاتقاندەك بىر-دەمدىلا كۆزدىن غايىب بولاتتى . موربلاردىن ئىس چىقىۋاتقىنىنى ، بەزى ھويلىدا بىرەر بىر ئادەمنىڭ چەللىدىن ئوت - خەشەك تاشلا-ۋاتقىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، يۇرتتا ئادەم يوقتەك ئىدى .

قېلىن جۇۋا ، قۇلاقچىلارغا ئورىنىۋالغان توققۇز ئاتلىق ئادەم ئون سەككىز تۆگىنى يېتىلەپ ، يۇرتقا ئوغرىلىققا كەلگەندەك شەپە چىقارماي ئاستا كىرىپ كەلمەكتە . ئۇلاردىن قايسىبىرى بولمە-سۇن ، قاياقتىن بىر ئادەم چىقىپ قېلىپ بىزنى كۆرۈپ قالارکىن ، دەپ خۇدۇكسىرىگەندەك ، ئىككى تەرەپتىكى ئۆيلەرگە قاراپ - قاراپ قوياتتى . كۇپكۇندۇزدە شۇنچە جىق ئات ، تۆگىلىك كەلگىنە-دىن ئۇلار ئوغرى - بۇلاڭچىغا ئەمەس ، كارۋانغا ئوخشايتتى ، ئەمما شەپە بەرمەي جىمجىم كەلگىنىدىن كارۋانغىمۇ ئوخشمايتتى . بۇ-چىلىك تۆگىلەر بىلەن ماڭغان كارۋان كولدۇرمىلىرى بىلەن يە-راقتىنلا كېلىۋاتقانلىق شەپىسىنى بېرىپ ، سارايۇەن ، سودىگەر-لەرنى يولىغا قارىتاتتى . ئوغرىغىمۇ ، كارۋان - سودىگەرگىمۇ ئوخشىمىسا ، ئۇنداقتا بۇلار كىملەردۇ ، نېمە قىلىدىغان ئادەم-لەردۇ ؟

ئۇلارنىڭ ئالدىدىن يولنىڭ بۇ تەرىپىدىكى بىر ھويلىدىن ئوت-تۇرا ياشلىق ، كۆرۈك جۇۋا ، ئاق سالۋار تۇماق كىيگەن بىر كىشى چىقىپ كەلگۈندىلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغاندەك جايىدا تۇرۇپ قالدى .

ئاتلىقلاردىن بىرى ئۇنىڭدىن :

— تۇرسۇنباينىڭ ئۆيى قايسى ؟ — دەپ سورىدى .

ھېلىقى كىشى ئۇنىڭغا ، ئاندىن باشقىلارغا بىر - بىردىن قاراپ چىقىپ :

— سىلەر بۇرۇن بۇ يەرگە كېلىپ باقمىغانما؟ — دەپ سورىدى .

— ياق ، كېلىپ باقمىغان .

— پىيۋالىسكىي بىلەن «سەپسىن تۆرە»نى بىلەمسىلەر؟

گەپ قىلغان ئاتلىق كىشى ئۆز توپىدىكى قىسقا بۇرۇتلۇق كىشىگە قاراپ بىرنېمىلەرنى دېدى ، ئۇمۇ ئاتلىققا بىرنېمىلەرنى دېدى . ئاتلىق ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى ھېلىقى كىشىگە ئۆرۈپ بەردى :

— سەن ئۇلارنى تونۇمسەن؟

— تونۇيمەن . «سەپسىن تۆرە» تۇرسۇنباينىڭكىگە چۈشكەن . مەن ئۇنى ئاتمىشبۇلاققا باشلاپ بارغان . تۇرسۇنباينىڭ ئۆيى كوچىنىڭ ئاخىرىدىكى يوغان دەرۋازىلىق ئۆي شۇ . يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ، كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ، — دېدى ھېلىقى كىشى .

بۇرۇتلۇق كىشى گېپىنى ئۆرۈپ بەرگەن ئاتلىققا بىرنېمىلەرنى دەپ قويۇپ ئالدىغا قاراپ ماڭدى . ئاتلىق تىلماچ ھېلىقى كىشىگە :

— ئەتىگىچە بىز سېنى ئىزدەيمىز ، — دەپ قويۇپ ، باشقىلار بىلەن بىللە بۇرۇتلۇقنىڭ كەينىدىن يۈرۈپ كەتتى .

ھېلىقى كىشى ئوغرىدەك كىرىپ كەلگەن بۇ «كارۋان»نىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قويۇپ ، يولنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى .

بۇ «كارۋان»نىڭ چەرچەندىن كېلىشى بولۇپ ، كولدۇرمىسىز جىممىدە مېڭىشنىڭ سەۋەبى بار ئىدى . ئۇلار چەرچەنگە بىرنەچچە كولدۇرمىنىڭ ساداسىدا ھەيۋەتلىك كىرىپ كەلگەندە ھەم ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىنمۇ ئەتراپىغا كىشىلەر ئولىشۋېلىپ ، ئۇ نېمىسىنى ، بۇ نېمىسىنى تۆتۈپ - تارتىشتۇرۇپ ، خېلى ئاۋارە قىلغانىدى . شۇڭا يول بويى ئۇچرىغانلىكى كىشىلەردىن باردىغان مەنزىلىنى سوراپ مېڭىپ ، ئۇن يېتىم ئارىلىققا كەلگەندە ، كولدۇرمىلارنىڭ ئىچىگە پاختا تىقىپ ، ئۇستىگە لاتا يۆگۈتكەنىدى . بۇ «كارۋان» سىر ئاۋرىل ستەينىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بولۇپ ، بۇ ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىغا قىلغان ئىككىنچى قېتىم-

لىق ، لوپ رايونىغا قىلغان تۇنجى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىلىك سەپىرى ئىدى . ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ نىشانى چاقىلىقنى بازا قىلىپ ، لوپ كۆلىنىڭ ئەتراپىنى ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈپ ، شۇەنزاڭ ۋە ماركوپولۇلار ماڭغان قەدىمىي يولنى بويلاپ جەنۇبقا مېڭىپ ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ دۇخانغا بېرىش . «كارۋان»لار ئارىسىدىكى قىسقا ، قىرقىم بۇرۇت قويۇۋالغان ، يۇمىلاق يۈز ، كېلىشكەن كىشى ستېين بولۇپ ، قىرىق تۆت ياشتا ئىدى .

ستېينلەر دەرۋازا ئالدىغا كەلدى . دەرۋازا يوغان بولغىنى بىلەن ، نائۇستا ياغاچچى قولىنىڭ ئۇچىدا ياساپ قويغاندەك ئىشلەكسىز ، ئاددىي ئىدى . ھەممىسى ئاتلىرىدىن چۈشتى . تىلماچ دەرۋازىنى قاقتى .

دەرۋازا ئېچىلىپ ، يىگىرمە ئىككى ياش ئەتراپىدىكى بىر يىگىت چىقىپ ناتونۇش ، غەيرىي - غەيرىي چىراي ئادەملەرگە قاراپ سەل مەڭدەپ تۇرۇپ قېلىپ :

— كىمنى ئىزدەيسىلەر ؟ — دەپ سورىدى . تىلماچ ئالدىغىراق ئۆتۈپ :

— تۇرسۇنباي بىلەن كۆرۈشمەكچىدۇق ، — دېدى .

ئاڭغىچە ھويلىدىن تاشلىق جۇۋا ، تۇلكە تېرىسىدىن قۇلاقچا كىيىگەن ، قويۇق كەكە ساقاللىق ، ئەللىك بەش ياشلار ئەتراپىدىكى خولەك بىر كىشى چىقتى . ئۇمۇ بۇ ناتونۇش ، غەيرىي - غەيرىي چىراي ئادەملەرگە تەكشى قارىۋېتىپ :

— نەدىن ، نېمە ئىش بىلەن كەلدىڭلار ؟ — دەپ سورىدى .

— بىز سۇبېن ھېدىننىڭ ئىشداشلىرى ، ئۇنىڭ قېپقالغان ئىشلىرىنى قىلىۋەتكىلى كەلدۇق ، — دېدى تىلماچ .

شۇنداق دېيىشنى ئۇنىڭغا ستېين ئۆگىتىپ قويغانىدى .

— ھە ، «سەپسىن تۆرە»نىڭ ئادەملىرى دەڭلار ، قېنى ، ئۆيگە كىرىڭلار .

ئۇلار چوڭ بىر ساراي ئۆيگە باشلاندى . ئۆي ئانچە ياسىداق

بولمىسمۇ ، پاكىز ، رەتلىك ئىدى .

مېھمانلارنىڭ ئاتلىرى ئات ئېغىلىغا ، تۆگىلەر ھويلىنىڭ بىر تەرىپىدىكى لاپاس ئاستىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

ستەين ئىشلىرىنى ئالدىن ئەتراپلىق پىلانلىۋالاتتى ، ۋاقىتنى چىڭ ئىگىلەش بىلەن ئىشلىرىنى پىلانى بويىچە ئىشلەشكە ئادەتلەنگەنىدى . ئۇ ئەتىسى ناشتىدىن كېيىنلا جاڭ شيېنى ئېلىپ ، تۇرسۇنباينىڭ باشلىشىدا ئامبالنى ئىزدەپ كەتتى .

ستەيننىڭ بۇ قېتىمقى گۇرۇپپىسى ھىندىستاندا ئۇيۇشتۇرۇلغان بولۇپ ، [1] تەركىبىدە ئۇچ ھىندى ، كەشمىرلىك ئىككى مۇسۇلمان ، ئىككى ئۇيغۇر ، ستەين بولۇپ سەككىز كىشى ، قەشقەردە قوشۇلغان جاڭ شيې بىلەن توققۇز ئادەم ئىدى . بۇلارنىڭ كونكرېت ۋەزىپىسى بولۇپ ، رائى رامسىنغ پىشقان ئۆلچىگۈچى ، نايك رامسىنگ بىلەن جاسۇات سىنگېر ياساۋۇل ، كەشمىرلىك ئىككى مۇسۇلماننىڭ بىرى تۇرمۇش مۇلازىمەتچىسى ، يەنە بىرى بىلەن بىر ئۇيغۇر ئات ، تۆگىلەرگە قارايتتى . يەنە بىر ئۇيغۇر تىلماچ ئىدى . جاڭ شيېنى ئەنگلىيىنىڭ باش ۋاكالەتچىسى ماكارتنېي تاللاپ ستەينگە تونۇشتۇرغان . جاڭ شيې ستەيننىڭ خەنزۇچە ئوقۇنقۇچىسى ھەم كاتىپى بولۇش بىلەن ، گۇرۇپپىدا ستەيندىن قالسىلا يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ ، ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئىككىنچى نومۇرلۇق باش رولچىسى ئىدى .

تۇرسۇنباي ستەينلەرگە ئامبالنىڭ تۇرالغۇسىنى كۆرسىتىپ قويۇپ قايتىپ كەتتى . 1899 ـ يىلى لوپ ـ كۆنچىدە شىڭ پىڭ ناھىيىسى قۇرۇلغاندا ، چاقىلىق يېرىم ناھىيە بولۇپ ۋاكالەتچى ئامبال قويۇلغان . 1903 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيە تەسىس قىلىنىپ ، چەن شاچياۋ ئامبال بولدى . ئامبالنىڭ خىزمەت ئورگىنى تېخى پۈتمىگەچكە ، شەخسىنىڭ قورۇسىدا ئىدى . ئامبال كۆك كۆز ، قانسىز چىراي ئەجنەبىيلەرنى ئىلگىرىمۇ كۆرگەن بولسا كېرەك ،

---

[1] بۇ چاغدا ھىندىستان ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ ، بېنگال ، پاكىستان ، ئافغانىستان قاتارلىقلار بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى .

ستەينگە ئانچە ئېرەنشىپ كەتمەيمۇ ، جاڭ شيېگە مەنىلىك قاراپ قويدى . ئەمەلدارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ پىشىپ كەتكەن ماكار-تىنبي ستەينگە تەجرىبىلىرىنى كۆپ سۆزلەپ بېرىپ ، بۇنىمۇ پىشۇ-رۇۋەتكەنىدى .

ئۇ ئالدى بىلەن چەن دارىنغا قەشقەر ۋالىيسىنىڭ ھاۋالە خېتىنى بېرىپ بولۇپ ، «ئۆزۈمنىڭ سوۋغىسى» دەپ ، ئۇستىدىكى تۆت تەرەپلىك ئەينەك ئىچىدە توختىماي ئايلىنىپ ، ھەر سائەتتە ئۇچ قېتىم قاۋاپ بېرىدىغان پىستە كۆچۈك مودېلى بار سائەتتىن بىرنى تەقدىم قىلدى . ھاۋالە خەتنى كۆرۈپ قوشۇمىسى تۇرۇلۇپ قالغان دارىن سائەتنى كۆرۈپ ، جۇدۇندىن كېيىن چىققان ئاپتاپ-تەك ئېچىلىپ كەتتى . ئەمەلدارلارنىڭ چىرايىغا قاراپ تىلىنى ئىشقا سېلىشنىڭ ئېپىنى بىلمۇالغان ستەين ، ئۆزىنىڭ فاشىيەنىڭ يازمە-لىرى ۋە «تاڭ راھىبىنىڭ غەربىي دىيار خاتىرىلىرى»نى ئوقۇپ قېلىپ ، ئۇلارنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىدا بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىدا مېڭىپ بېقىشقا قىزىقىپ قالغانلىقىنى ، شۇ ھەۋەس بىلەن كېلىپ قالغانلىقىنى ھېسسىياتلىق سۆزلەش بىلەن ، ئۇلارنىڭ خاتىرىلىرى-دىكى بەزى تەسىرلىك تەسۋىرلەرنى يادقا دەپ بېرىپ ، چەن دارىننى تەسىرلەندۇرۇۋەتتى .

— سىلەرگە قانداق ياردەم قىلسام بولىدۇ ؟ — چەن دارىن سورىدى .

— بىز لوپ كۆلى ئەتراپىدا ئون بەش كۈندىن يىگىرمە بەش كۈنگىچە ئۆلچەش ، يەر ئۇستىنى ، يەر ئاستى قاتلاملىرىنى كولاش-قېزىش (خارابىلەرنى قېزىش دېمىدى) ، تەكشۈرۈش ئېلىپ بارى-مىز . بۇنىڭ ئۈچۈن بىزگە يېتەرلىك ئاشلىق سېتىۋېلىشقا ، ئوت-تۇزدەك ئىشلەمچى يالالاشقا ، ئات ، تۆگىلەرگە يەم ـ بوغۇز ئېلىۋې-لىشقا توغرا كېلىدۇ . قۇملۇققا ئالتىمىز ئالتە ئات ، ئون تۆگە بىلەن كىرىمىز ، قالغان ئۈچ ئادىمىمىز ئۈچ ئات ، سەككىز تۆگە بىلەن بۇ يەردە تۇرۇپ تۇرىدۇ . بىز ئۇ يەردىكى تەكشۈرۈشنى تۈگىتىپ ، مۇشۇ يەردىن شۇەنزاڭ باسقان ئىزنى بويلاپ مېڭىپ

دۇخانغا بارىمىز ، — دېدى ستېفان .

ئامبالدىن نېمە كېتەتتى ، تۆۋەنگە بىر ۋاراق قەغەزدە يازلىق كېتىمدۇ شۇ . چەن دارىن شۇ كۈنلا مەھەللىلەرنىڭ بەگ ـ ئاقساقاللىرىغا ستېفىنگە ئاشلىق سېتىپ بېرىش توغرىسىدا كونكرېت ۋەزىپە بەلگىلەپ يازلىق چۈشۈردى . ئىككى كۈن ئىچىدە مەجبۇرىي هالدا ستېفىنلەرگە يېتەرلىك ئاشلىق ، يەم ـ بۇغۇز سېتىپ بېرىلدى .

ستېفىن تۈرسۈنبايغا مىراەن ۋە كۆلشەھىرى خارابىلىكىگە باشلاپ بارىدىغان بىر ئادەم تېپىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈۋىدى ، تۈرسۈنباي :

— مىراەن ، كۆلشەھىرىگە بىرنەچچە قېتىم بارغان بىر ئادەم بار ، شۇنى باشلاپ كېلەي ، — دەپ چىقىپ كەتتى .

ئۇزاققا قالماي تۈرسۈنباي ئوتتۇز بەش ياش ئەتراپىدىكى بىر ئادەمنى باشلاپ كىردى . ستېفىن ئۇ ئادەمگە ، ئۇ ئادەم ستېفىنگە قاراپ كۈلۈپ كېتىشتى .

— تونۇشامسىلەر ؟ — تۈرسۈنباي ستېفىندىن سورىدى .

ستېفىن كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ :

— ياق ، تونۇشمايمىز ، ئەمما بۇنىڭ تاسادىپىي ۋە قىزىق تەرىپى شۇكى ، بىز چاقىلىققا كەلگەن كۈنى بىزگە تۇنجى ئۇچرىغان ، سىزنىڭ ئۆيىڭىزنى كۆرسىتىپ قويغان كىشى مۇشۇ ، — دېدى .

تۈرسۈنبايمۇ كۈلۈپ كەتتى .

ئۇ كىشىنىڭ ئىسمى ئىبراهىم ، لەقىمى تاغ بولۇپ ، ستېفىنگە يول باشلىغۇچى بولىدىغان بولدى .

— ئالدى بىلەن نەگە بارىمىز ؟ — چاقىلىققىتىن چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي رامىسنىخ ستېفىندىن سورىدى .

ستېفىن ئۆزىنىڭ يۈرۈش يۆنىلىشىنى سۆزىپ هېدىن سىزغان خەرىتىلەرگە قاراپ بەلگىلەپ بولغانىدى . سۆزىپ هېدىن لوپ كۆلى بويىدىكى خارابىلىككە شىمال تەرەپتىن كەلگەن بولسا ، ئۇ جەنۇب

تەرەپتىن بارماقچى بولدى .

— ئالدى بىلەن ئابدالغا بارىمىز ، — دېدى ستەين .

ستەين ئاشلىقنىڭ يەتمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئابدالدىن يەنە بىر ئاز ئاشلىق غەملىۋېلىشنى ئويلىدى . ئۇلار مىرەن خارابىلىكىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى يولدا مېڭىپ ، ئىككى يېرىم كۈندە ئابدالغا يېتىپ كەلدى . ستەين سۆبەن ھېدىنىڭ خاتىرىسىدىكىگە ئوخشىمايدىغان ، خارابلاشقان ئابدالنى كۆرۈپ لاسسىدە بولۇپ قالدى . ئابدالدا ئاشلىق تۈگۈل ، بېلىقچى تۆت ئائىلىدىن باشقا ئادەم يوق ئىدى . ئاشلىق غەملەش ئۈمىدى يوققا چىققان ستەين ، ئىككى تاغار گەدەرمە بېلىق سېتىۋېلىپ ، شۇ كۈنىلا ئارقىسىغا — مىرەن خارابىلىكىگە قايتتى .

سۆبەن ھېدىن مىرەن خارابىلىكىگىمۇ كەلگەن ، لېكىن ئۇزاق تۇرمىغان . تەكشۈرۈش ، ئۆلچەشلا قىلىپ ، قېزىش قىلماي ، خارابىلىكنىك ، كونا دەريا ئىزلىرىنىڭ خەرىتىسىنى چۈشۈرۈپلا يۆتكىلىپ كەتكەنىدى .

ستەين مىرەنگە كېلىپ ئالدى بىلەن بىر قورغان مۇنارى خارابىسىنى تاپتى . مۇنار خارابىسى بەش كىلومېتىرەك كەڭلىكىكى شېغىللىق تۇزدە چوقچىيىپ تۇراتتى . ستەين مۇنارنىڭ دائىرىسىنى ، ئېگىزلىكىنى ، توپا ـ كېسەك قاتلىمىنى تەكشۈردى ، ئۆلچىدى . چاقىلىقتىن كەلگەن بىر ئىشلەمچىنىڭ تەمىنلىگەن يىپ ئۇچىغا ئاساسەن ئىچىگە ئەخلەت ، قۇم ، لاۋا ـ لاتقىلار تولۇپ كەتكەن نۇرغۇن ئۆينى تاپتى . ئىككى كۈن ئىچىدىلا ئىشلەمچىلەر ئەخلەتلەرنى تازىلاپ چىقىرىپ تۆت يۈزگە يېقىن تارىشا ۋە قەغەز ـ لەرگە يېزىلغان تۇبۇتچە ۋە باشقا يېزىقتىكى پۈتۈكلەرنى تاپتى .

ستەيىنىڭ سۆبەن ھېدىنىدىن بىر ئارتۇقچىلىقى ، سۆبەن ھېدىن ئارخېئولوگىيىنى ئانچە بىلمەيتتى ، ستەين بولسا ، ئارخېئولوگىيىنى مەخسۇس ئۆگەنگەندىن باشقا ، گرېك ، لاتىن ، فرانسۇز ، ئىنگلىز تىللىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ ، ۋېنا ، لېيپىسىگ ، توبىنگېن ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا سانسكرىت يېزىقى ۋە پارس تىللىرىنى

ئۆگەنگەندى . ئۇ يەنە ئۇچ يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە لوندون مۇزېيلىرىدا قەدىمىي شەرق تىلى ، سې-لىشتۇرما تىلشۇناسلىق ۋە شەرق ئارخېئولوگىيىلىرىنى ئۆگەندى . شۇڭا ئۇ بۇ پۈتۈكلەرنىڭ ۋاقتىغا 8 ـ ، 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى ، دەپ ھۆكۈم قىلدى .

ئۇنىڭ سىرەندە يەنە بىر مەزگىل تۇرۇپ قېزىش قىلغۇسى بار ئىدى ، لېكىن باشقا ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ لوپ كۆلى بويىدىكى خارابىلىككە ئۆزىدىن بۇرۇن بېرىپ قېلىش ئېھتىمالىنى ئويلاپ ، سىرەندىكى قېزىشىنى ۋاقتىنچە توختىتىپ ، تېپىلمىلارنى قاچىلاپ ، كەچ كىرىپ قالغىنىغا قارىماي ، دەرھال لوپ كۆلى بويىدىكى خارابىلىككە قاراپ يولغا چىقىشنى بەلگىلىدى .

5

يولغا چىققىلى ئىككى يېرىم كۈن بولدى ، ئۇلار بىر سوتكىدا ئالتە سائەت ئۇخلاپ ، كېتىۋېتىپ نان غاجىلاپ مېڭىشتى . ستەيى-نىڭ ئويىچە سۈرئەت ئاستا ئىدى ، لېكىن بۇنىڭدىن بەك تېزلەتكە-لى بولمايتتى ، ئىشلەمچىلەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك كالا مىنگەنىدى .

ستەين سىرەندىن چىقىپ مانا ھازىرغىچە ئېگىز ـ پەس ، ئۇزۇن ـ قىسقا قۇم دۆڭلىرى بىلەن قاپلانغان ، ھاياتلىقتىن ئەسەر يوق قاقاس قۇملۇقتا كېتىۋاتىدۇ .

— كۆلىشەمىرگە قانچىلىك قالدى ؟ — ستەين ئىبراھىم تاغىدىن سورىدى .

— يەنە بىر كۈن ماڭساق يېتىپ بارارمىز .

ئىبراھىمنىڭ «بىر كۈن» دېگىنى ، ياساۋۇل سىنگىرغا بىر ئاي دېگەندەك تۇيۇلۇپ كەتتى .

— تېز ـ تېز مېڭىشمامسەن ! — ياساۋۇل ئىشلەمچىلەرگە قوپال ۋارقىرىدى . ئۇ ئىنگلىزچىنى ئوبدان بىلەتتى ، ئۇيغۇرچىنى-مۇ يامىداپ سۆزلىگۈدەك بىلەتتى .

— ئۇنداق ۋارقىرىما ، — دېدى ستېفىن ياساۋۇل سىنگىرغا . ئۇ مۇشۇ ئادەملەرگە تايانماي ھېچ ئىش قىلالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى . ئاغزىدا شۇنداق دېگىنى بىلەن ، تېز ماڭساق ، مەنزىلگە تېز-رەك يەتسەك ، دەپ ئويلايتتى ، سۇرئەتنىڭ ئاستىلىقىدىن تىت-تىت بولاتتى .

ماكارتىنېينىڭ ئۇنىڭغا ئېيتقىنىچە ، گېرمانىيە ، شۋېتسىيە ، فرانسىيە ، رۇسىيىلەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تارىم بويلىرىغا كېلىشكە تەييارلىنىۋاتقان ، بەزىلىرى يولغا چىقىپ بولغانىدى . سۋېن ھېدىننىڭ خوتەن رايونى بىلەن لوپ كۆلى بويلىرىدىن ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك ئاساسىتىقىلەر ياۋروپا ئىلىم ئەھلى ئارىسىدىكى تەكلىماكانغا قىزىقىش ھەۋىسىنى ئوت ئالدۇرۇۋەتكەنىدى . نامەلۇم جايلارنى ئىزدەش ، يېڭى بايقاشلارنى بايقاش ، دەۋر كەيپىياتى ، شۇنداقلا شان - شەرەپ قازىنىش ۋە تېز بېيىش-نىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىسى بولۇپ قالدى . ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيىچىلەرگە نىسبەتەن ئەڭ قىزىقارلىق ، جەلپكار رايون شەرق ، جۇملىدىن تارىم بويى — تەكلىماكان ئىدى . بۇ قىزىقىش ستېينده تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى . ئۇ ۋاقىت جەھەتتە سۋېن ھېدىن-دىن كېيىن قالغان بولسىمۇ ، ئارخېئولوگىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىسى تېپىلمىلارنىڭ سانى ، قىممىتى جەھەتتە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىشنى ئارزۇ قىلاتتى .

سەپەر داۋاملاشماقتا . قۇملۇق ، چەكسىز قاقاس ، ئادەمگە ئەجەل ۋەھىمىسى سېلىپ تۇرىدىغان ھالاكەتلىك قۇملۇق . ستېفىن ئېچىدە : «دۇنيادا بىردىنبىر ھەقىقىي قۇملۇق ، شۇنداقلا دۇنيا بويىچە ئەڭ يامان ، ئەڭ خەتەرلىك ، ئەڭ ھالاكەتلىك قۇملۇق» دەپ ، ئۆزىنى ئۆزى ئاگاھلاندۇرۇپ كېلەتتى . ئىككى ئىش ئۇنىڭ بېشىنى قاتۇرماقتا ئىدى . بىرى ، ئات ، تۆگە ، كالىلارنى بېقىش ، يەنە بىرى ئىسسىنىش مەسىلىسى . سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقى ئۇستە-گە ، كۈن ئارىلاپ چىقىپ تۇرىدىغان شۇڭغان جانغا تېگەتتى . مىرەندىكى كونا دەريا بويلىرىدىن ئېلىۋالغان ئوتۇنلار تۈگەپ قال-

دى . قۇملۇقتا چىش كۆلىغۇدەكمۇ ياغاچ — قۇمدىن بۆلەك ھېچ-نېمە يوق ، نەگىلا قارىسا قۇم - قۇم - قۇم...

سەپەرنىڭ تۆتىنچى كۈنى ، قۇملۇق ئۈپۈقىغا گۈگۈم پەردىسى يېيىلىپ چۈشۈۋاتقان مەھەل ئىدى .

— كەلدۇق ، ئەنە ئاۋۇ كۆرۈنگەن كۆلشەھىرىدىكى ئېگىز تۇر شۇ ، — ئىبراھىم قولى بىلەن ئالدى تەرەپنى كۆرسەتتى .

ستەين ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى كۆز يېتىم يەردە ، گۈگۈم ئارىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان بىر نەرسىنى ئىلغا قىلىشتى . ئۇلار كۆلشەھىرى خارابىلىكىگە يېتىپ كەلگەندە كۈن پېتىپ بولغانىدى . تەبىئەت خۇددى خۇي - پەيلى ناچىنىق بۇ كىشىلەردىن خارابىلىكنى يوشۇرۇۋاتقاندەك ، پۈتۈن قۇچىقىغا قاراڭغۇلۇق پەردىسىنى يېپىۋالغانىدى . ئاسماندا نە ئاي ، نە بىر يۇلتۇز بولسۇن . قاراڭغۇدا تىمىسقىلاپ يۈرگەن ئوغرىلاردەك ، سەپەرچىلەر ھېلىقى تۇرنى تېپىپ ، ئۇنىڭ يېنىغا چۈشكۈن قىلىدى . ئۇلاغلارنى تۇرى بويىچە بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇۋەتتى . ئىبراھىمنىڭ دېگىنى بويىچە ، تۇرنىڭ ئەتراپىدىن ياغاچلارنى تېرىپ كېلىپ بىرنەچچە يەرگە ئوت يېقىشتى . بۇ كېچە سوغۇق قاتتىق بولدى ، كېچىنى ئۇخلىماي گۈلخان ئەتراپىدا مېڭىپ يۈرۈپ ئۆتكۈزۈشتى .

ستەين بىرىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە خوتەن رايونىغا كېلىپ ، 1900 - يىلى 9 - ئايدىن 1901 - يىلى 5 - ئايغىچە دەندەنئۆيلۈك (يەنە بىر ئاتىلىشى ئۇزۇنتات) ، قارادۆڭ ، ئەندىر ، خادىلىق خارابىلىكلىرىنى قېزىپ ، ئون ئىككى سانداق ئاسار - ئەتىقە ، سەككىز يۈز پارچىدىن ئارتۇق سۈرەت نېگاتىپىنى كەشمىر — ھىندىستان ئارقىلىق ئەنگلىيىگە ئېلىپ چىقىپ كەتكەنىدى .

سۈيېن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيىدىكى مۇۋەپپەقىيەتى بىلەن تەكلىماكاندىن ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ، شىنجاڭنىڭ قەدىمىي بايلىقلىرىنىڭ باشقىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىگە چىدىيالمايدىغان ئەنگلىيىنىڭ ئاچ كۆزلۈكىگە ياغ چې-

چىپ ، ئىچىنى ئۆرتىۋەتتى . ئەنگلىيە ئۆزىنى «كۈن پاتمايدىغان ئىمپېرىيە» ھېسابلىغىنى بىلەن ، ئۆزىدە سۇيۇن ھېدىن بىلەن رىقابەتلىشەلىگۈدەك ئېكسپېدىتسىيىچى ، ئارخېئولوگ يوق ئىدى . ئىچى ھەسەتتىن ئاداپ تۇرغان پەيتتە يەھۇدىي ستەين ئۆزىنىڭ ئىستىقبالىنى ، ئۇمىدىنى ئاشۇ «كۈن پاتماس ئىمپېرىيە»گە باغلاپ ، ئۆزى تۇغۇلغان ھۇنگرىيىگە ئارقىسىنى قىلىپ ، ئەنگلىيىگە كەلدى . ئەنگلىيە ئۇنى ئىقتىسادىي جەھەتتە قوللاش بىلەنلا قالماي ، ئۇ ئېھتىياجلىق بولغان ھەممە جەھەتتىن قوللىدى ، ئۇنىڭغا ھىمات قىلدى .

ستەين ئەتىسى ئېگىز بىر ياردائلىق ئۇستىگە چىقىپ خارابىلىككە دۇربۇن بىلەن ياندۇرمىلاپ ئالا قويماي قارىدى ، قېزىش قىلىنغان جايلارنى كۆردى . ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئۇزاق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىدىن بېشارەت بېرىپ ، ئاجايىپ كۆرۈنۈشلۈك بىر خارابىلىك يېيىلىپ تۇراتتى . بەزى جايدا شامال ـ بوراننىڭ تىنىمسىز يالىشىدىن كىچىك ـ كىچىك ياردائلار پەيدا بولغان ؛ يېرىم ـ يارتا كېسەك ۋە سوقما تاملار ، ئۆيلەرنىڭ ئىككى ـ ئۈچ تاملىق قالدۇقلىرى... ستەين سۇيۇن ھېدىندىن بالدۇر كەلمىگىنىگە ئۆكۈنگەن بولسىمۇ ، كۆڭلى يەنە ئەمىن تاپتى ، سۇيۇن ھېدىن كەڭ دائىرىدە قېزىش قىلمىغانىدى . سۇيۇن ھېدىن ئۇچرىغانىنى يىغىپ ، كۆرۈنۈپ قالغانىنى قازغانىدى . ستەيىنىڭ ئۇسۇلى ، ھېدىندىن ئېشىپ كېتىش ئۇچۇن ئالا قويماي قېزىش ، نېمە بولۇشىغا قارىماسلىق ، بولۇشىغا ئېلىۋېلىش . ئۇ مۇشۇ ئۇسۇلى بويىچە كىچىك خارابىلىك خادىلىقتا ئۇچ كۈن ئىچىدىلا براخما ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى تاربشا پۈتۈكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل سانسكرىت يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر ، يارماقلار ، تام رەسىملىرى بولۇپ سەككىز ساندۇق ئاسارئەتىقىنى تاپتى . ئادەتتىن تاشقىرى مول پۈتۈكلەر ستەينگە ئامەت ۋە مۇۋەپپەقىيەتنىڭ تەمىنى تېتىتتى ، شۇڭا ئۇ ئىشلەمچىلەرنى كۆپەيتكەنىدى .

— بۇ يەردىمۇ خادىلىقتىكىدەك قازىمزمۇ ؟ — رامسىنخ

سوردى .

— بۇ خارابلىك ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىم . مەن بەلگىلەپ بەرگەن دائىرىنى ئالا قويماي قېزىڭلار ، — دېدى ستەين .

ئىبراھىمنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ئىشلەمچىلەردىن تۆتى ، كەشمىرلىك بىر مۇسۇلمان مۇھاپىزەتچى بولۇپ بەشى ئۇلاغلارنى بېقىپ تۇرغىلى سىنگىر تېغى ئىچىدىكى يېتىمبۇلاققا ئېلىپ كەتتى . قالغان يىگىرمە ئالتە ئىشلەمچىنى ئىككى توققۇز ، بىر سەكسەندىن ئۇچ گۇرۇپپىغا ئايرىپ قېزىشقا چۈشۈپ كەتتى . ئىشلەمچىلەر قېزىپ نېمىنى تاپسىغانلىقىنى بىلمەيتتى ، قېزىشنىلا بىلەتتى ، ھەربىر گۇرۇپپىنىڭ ئۈستىدە ستەيىنىڭ ئىككى ئادىمى مىختەك قادىلىپ تۇراتتى . بىرەر تاختا ـ تارىشا ، لاتا ـ رەخت ، پالاس ، گىلەم پارچىسى ، يارماق ، ساپال پارچىلىرى چىقسىلا ، ئۇلار : «توختا ! » دەپ توۋلايتتى ، ئۇ نەرسىلەرنى ئۇدۇللۇق تۇرى بويىچە ئايرىم يەرگە يىغىپ تۇراتتى··· ۋاقىتنى تېجەش ، ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ستەين ئۆزى ئايرىم تەكشۈرەيدىغان ، ئۇلچەش ئىشلىرىنى رائى رامسىنخ بىلەن جاڭ شىيې بىللە قىلىدىغان بولۇپ بۆلۈندى .

— ھېيدىن قېزىپ بولغان جايلارنى قانداق قىلىمىز ؟

— ئازراقلا ئالا قالغان جاي بولسا ، قېزىۋېرىڭلار .

«بولسا چىقار ، بولمىسا ماڭا نېمە ؟ » مانا بۇ ستەيىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشقا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئىدى . كۆلشەھىرى خارابلىكىدە قولغا كەلتۈرگەن ھاسىلاتلار ، خارابلىكنىڭ سانى ، ساقلىنىش دەرىجىسى ، ئۇ ئۈمىد قىلغاندىنمۇ كۆپ ، ياخشى ئىدى . مەركىزىي ئورۇندا تۇرىدىغان ئون نەچچە ئۆينىڭ ھەربىرىدىن ئۇ ئويلىمىغان دەرىجىدە مول قەدىمىي پۈتۈكلەر قېزىۋېلىندى . بىر ئەخلەت دۆۋىسىدىنلا ئىككى يۈزدىن ئارتۇق تارىشا ۋە قەغەزگە يېزىلغان خەتنى ۋە قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر تېپىلدى . بۇلاردىن باشقا قۇرۇلۇش ياغاچ نەقىشلىرى ، يۇڭ گىلەم پارچىلىرى ، سىرلانغان ئۆي سايمانلىرى ، ئاياللارنىڭ نەپىس تىكىلگەن

گۈللۈك كەشلىرى ، ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسە-لەر تېپىلدى . ياغاچ ئويما ھەيكەللەر ، قاپارتما ھەيكەللەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى . ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى ، يىپەك توقۇلما بۇيۇم-لار ، نىيىدە بايقالغان شۇ خىلدىكى نەرسىلەر بىلەن كىشىنى ھەي-ran قالدۇرىدىغان دەرىجىدە ئوخشاش ئىدى . بۇنى ستېين بىر قاراپلا بىلىۋالدى .

— بۇ ئالامەت خارابىلىككەنغۇ ، كىچىكلا يەردىن مۇنچىۋالا نەرسە چىقتى . ھەممە يېرىنى قازىدىغان بولساق··· — رائى رام-سىنخ تېپىلغان نەرسىلەرگە ھەيران ئىدى .

شۇ كىچىككىنە بىر يېرىدىن تېپىلغان بۇ نەرسىلەر ، بۇ خارا-بىلىكنىڭ شانلىق ئۆتمۈشىگە ۋەكىللىك قىلىش ۋە ئۇنى چۈشەندۈ-رۈشكە كۇپايە ئىدى . ستېين خەرىتىگە چۈشۈرۈلگەن بۇ خارابىلىككە «LA» دەپ شەرتلىك بەلگە قويدى .

ستېين باشقا ياۋروپالىقلارنىڭ مىرەنگە ئۆزىدىن بۇرۇن كىر-لىپ ، قېزىلما يادىكارلىقلارنى ئېلىۋېلىشىنى ئۈمىد قىلمايتتى ، شۇڭا قېزىلمىلارنى ئېلىپ مىرەنگە قايتماقچى بولدى . شۇڭا تۈنۈ-گۈنلا ئىبراھىمنى ئات ـ ئۇلاغلارنى قايتۇرۇپ كېلىشكە ماڭدۇرۇ-ۋەتكەنىدى .

— كەلگەن يولىمىز بىلەن قايتامدۇق ؟ — نايىك رامسىنخ ستېيندىن سورىدى .

— بۇ ئەتراپتا بۇنىڭدىن باشقا خارابىلىك بارمۇ ؟ — ستېين ئىبراھىمدىن سورىدى .

— بۇ يەردىن يىگىرمە چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى تۆۋەن تەرەپتە بۇنىڭدىن كىچىكرەك بىر خارابىلىك بولىدىغان ، كىچىك چېغىمدا ئاتام بىلەن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ كۆرگەن ، — دېدى ئىبراھىم .

— ئاڭلىشىمچە ، ئۇ يەر جىن ـ ئالۋاستىلار ئۇۋىسىمىش . ئاشكارىلاپ قويغۇچىنىڭ ئاغزى قىڭغىر كېتەرمىش ، پۈتى ئېقىپ تۇگەرمىش . مەن ئاڭلىمىغان بولاي ، سەن دېمىگەن بول . سەن بىر قېتىم ئاشكارىلىدىڭ ، ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن ھەرقانداق

كىشىگە ئاشكارىلاپ قويساڭ ياكى باشقىلارنى باشلاپ بارىدىغان بولساڭ ، ئاغزىڭ قىڭغىر كېتىپ تىلدىن قالىسەن ، پۇتۇڭ باسماس بولۇپ قالىدۇ ، — دەپ ستەين ئۇنىڭغا قورقاق سالدى .

ئادەمنى قورقۇتۇپ ئاغزىنى تۇۋاقلايدىغان بۇنداق گەپ قىلىش-نى ئۇ خوتەن تەرەپتە ئۆگىنىۋالغانىدى . بۇ قېتىم ئۇنىڭ ئىبراھىم ئېيتقان خارابلىككە بارىدىغان ۋاقتى يوق ئىدى ، مىرەنگە ، ئاندىن ئۇ يەردىن دەرھال دۇخانغا بېرىشقا ئالدىرايتتى .

— دۇخاندىكى ۋاڭ يۇنلۇ دەپ ئاتىلىدىغان بىر راھىبنىڭ قولىدا ساندۇق - ساندۇقلاپ پۇتۇك ، قوليازمىلار بار ئىكەن ، بۇلارنى بىر غاردا مەخپىي ساقلاۋېتىپتۇ . بۇ يازمىلارنى سۇبن ھېدىن قولغا چۈشۈرەلمەپتۇ . بىز چوقۇم قولغا چۈشۈرۈشىمىز لازىم . بۇ ساڭا يۈكلەنگەن ۋەزىپە ، — دېگەنىدى ماكارتنېي ، ستەين قەشقەردىن ماڭىدىغان چاغدا ئالاھىدە تاپىلاپ . ماكارتنېي گېرمانىيىلىك ئارخېئولوگ لىكوكنىڭمۇ دۇخانغا بېرىپ قېلىشىنى ئەسكەرتىپ ، ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ قويغانىدى .

ستەين ئىبراھىم ئېيتقان ئۇ خارابلىككە ، بۇ خارابلىككىمۇ دۇخاندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئوبدان تەييارلىق قىلىپ باشقىدىن كېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويدى...

ئۇلار مىرەنگە مېڭىپ توققۇز كۈندىن كېيىن ، كۆلشەھىرى خارابلىكىگە ئۇچ ئاتلىق كىشى كېلىپ قالدى . مۇنارنىڭ ئەتراپىدا بىرنەچچە يەردە دۆۋىلىنىپ كەتكەن كۈلنى ، كۆيۈپ بولالمىغان يۇمىلاق ، تۆت قىرلىق ياغاچلارنى ، شاللارنى كۆردى . بىرى ئاتتىن چۈشۈپ ، كۈلنى ئۆتۈكى بىلەن ئۇيان - بۇيانغا ئىتتىرىۋېتىپ ، ئاستىدىكى كۈلنى سىقىملاپ بېقىپ :

— قوغ بەك سوۋۇپ كېتىپتۇ ، ئۆت ئۆچكىلى ئون كۈندىن ئاشقان ئوخشايدۇ ، — دېدى . يەنە بىرىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ ئوت قالمىغان يەرنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ كۆرۈپ :

— ئوت ياققۇچىلار ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ كېلىپ قالغان ئۇۋچىلار ئەمەس ، قالانغان ئوتتىن ، ئىزدىن قارىغاندا ، جىق ئادەم ، —

دېدى .

— بۇنچىۋالا جىق نېمە ئادەملەردۇ ، ئاتام ئېيتقان ھېلىقى جىق ئادەملەر مۇشۇمۇيا ؟ ئىچىگە قاراپ باقايلى ، — دېدى دەسلەپ ئاتتىن چۈشكەن كىشى .

بۇ ئۇچەيلەن ئۆردەك ، تايۇق ، تۈردۇشلار ئىدى .

تايۇق «سەپسەن تۆرە»نىڭ بۇ خارابلىككە كېلىپ ، كىشىلەرگە پۇل ـ ھەق بېرىپ توپلارنى كولىتىپ ، ئەخلەتلەرنى ئاختۇرتۇپ تاپقان كىچىك ـ كىچىك تاختاي ـ تاردىشا ، لاتا ـ پاتا ، چىنە ـ قاچا ، ساپال پارچىلىرى ، تەڭگە پۇللارنى كۆرۈپ ، بولۇپمۇ بىر يىللاردا تۆمۈر كۆرۈپ ئۆز ئورنىغا قويۇپ قويغان تاختايىنى قولىغا ئېلىپ قاراپلا گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆردەكتىن ئاڭلاپ ، «سەپسەن تۆرە» قىزىقىپ قالغان ، ئەتىۋارلىغان بۇ خارابلىككە ئۇمۇ قىزىقىپ قالدى .

— كۆلشەھەرگە بېرىپ باقمىغىنىمغا ساق ئوتتۇز يىل بوپتۇ . گەپلىرىڭنى ئاڭلاپ ئۇ يەرگە يەنە بىر بارغۇم كېلىۋاتىدۇ ، تېرىقچىلىقنى تۈگىتىپ بىر بېرىپ كېلەيلى ، — دېدى تايۇق .

— ئاڭلىشىمچە ، يېقىندا چاقلىق تەرەپتىن كەلگەن ئوتتۇز نەچچە كىشى مىرەندىن يۇقىرى تەرەپكە كەتكەن ئوخشايدۇ . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاق ـ سېرىق چىراي ، كۆك كۆزلۈكلەرمۇ ، قارىمۇتۇق ئادەملەرمۇ بارەك ، ئەگەر بارغۇڭلار بولسا ، سوغۇق دېمىسەڭلار بېرىپ باقساڭلار بولىدۇ ، تاۋۇم ياخشى بولغان بولسا ، مېنىڭمۇ بارغۇم بار ئىدى ، — دېدى ئوماق .

ئۆردەك ئۆتكەندە سۇۋېن ھېدىننى كۆلشەھەرگە باشلاپ بارغان چاغدا ، سۇۋېن ھېدىن ئۇنىڭغا تارىشا تاختاي ، قەغەز ، رەخت پارچىلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ : «بۇ نەرسىلەر قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ يانقىنىغا مىڭ يىللاردىن ئاشقاندۇ . بۇ ئاشۇ زامانلاردىن قالغان نەرسىلەر ، بۇلارنىڭ تېپىلغىنى بەك ياخشى بولدى» دېگەنىدى . مىڭ يىلنىڭ ئالدىدىكى ئۇ نەرسىلەر كىمدىن قالغان ؟ قالاچ قاناقا ئېيتقان ئۇغۇش ـ ئەجدادلار شۇلارمۇيا ؟

— سوغۇق بولسىمۇ مەيلى ، بېرىپ باقساق قانداق ؟ — دېدى ئۆردەك .

— مەن كۆلشەھىرى دەپ ئاڭلىغىنىم بىلەن بېرىپ باقماپتىمەن . سىلەر بىلەن بىللە بېرىپ كۆرۈپ كېلەي ، — دېدى تۇردۇش .

شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار ئىككى ھەپتىلىك يېمەكلىك ، سۇ ئېلىپ ماڭغانىدى . ئۆردەك قالايمىقان ، ئوڭ ـ تەتۈر كولىۋېتىلگەن ، توپىلار دۆڭلىۋېتىلگەن يەرلەرگە قاراپ تۇرۇپ كەتتى .

— قاراپ كەتتىڭغۇ ، ئۆتكەن قېتىم سەن كەلگەندە مۇنداق ئەمەسمىدى ؟ — تايۇق ھەيران قالغانىدەك بولۇپ ئۆردەكتىن سورىدى .

— كىمنىڭ قىلغان قىلمىقىدۇ بۇ ، ئۆتكەن قېتىمدىمۇ كولىغان ، ئازراقلا يەرنى كولىغان ، بۇنچىۋالا جىق يەرنى كولاپ ، بۇنداق ئوڭتەي ـ توڭتەي قىلىۋەتمىگەن . توپىلارنىڭ يۇمشاقلىقىغا قارىغاندا ، مۇنار ئەتراپىغا ئوت ياققانلار كولىغان ئوخشايدۇ .

— نېمىشقا كولىغاندۇ ؟ — تۇردۇش سورىدى .

— ھەقىچان ھېلىقىدەك نەرسىلەرنى تاپمىز دەپ كولىغاندۇ .

— ئۇ ئەسكى ـ تۇسكى ، كونا ـ قۇرامساق نەرسىنى نېمە قىلار ؟ — دېدى تۇردۇش .

— بىر يېرى بولمىسا پرۇالىسكىي[1] ، «سەپسىن تۇرە»لەر شۇنچە يىراقتىن بۇ يەرگە كەلمەس .

— ئەمىسە ئۇلار نەگە كەتكەندۇ ؟

— ئىزغا قارىسام ، تۆۋەن تەرەپكە كېتىپتۇ ، — دېدى تايۇق .

— كەينىدىن بېرىپ باقايلى ، ئۇلار نەدىن كەلگەن ، نېمە ئادەملەر ، يەنە نەگە بارىدۇ ، بىلىپ باقمايلىمۇ ، — دېدى ئۆردەك .

بۇ ئىشقا تايۇق بىلەن تۇردۇشمۇ قىزىقىپ قالدى . ئۇلار ئۆردەكنىڭ گېپىگە قوشۇلۇپ ، كەتكەنلەرنىڭ ئىزى ئۈستىدىن بېسىپ مېڭىپ كەتتى...

---

① پرۇالىسكي — پرژېۋالىسكىينىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى .

ستەين كۆلشەمىرى خارابىسىنى قويۇپ ، مىرەن خارابلىكىگە كەلگەنلىكىدىن بەك مەمنۇن بولدى . نەچچە كۈن ئىچىدىلا قولغا كەلتۈرگەن تېپىلمىلارنىڭ كۆپلۈكى ، قەدىمىيلىكى ، ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقىدىن ئۆزىمۇ ھەيران ئىدى . ئۇ مىرەن خارابلىكىدە كۆپ بولغاندا بەش كۈن تۇرۇشنى پىلانلىغانىدى ، ئەمما بۇ يەردىكى ئاسارئەتىقىلەرنى ، تام رەسىملەرنى قېزىپ بولالماي ، ئېلىپ كېتەلمەي قويۇپ كېتىشكە كۆزى قىيمىدى . قېزىلغان ، تېپىلغان بىر قىسىم نەرسىلەرنى ساندۇقلارغا قاچىلاپ ئالتە تۆگىگە ئارتىپ ئالدىن چاقلىققا ماڭدۇرۇۋېتىپ ، باشقىدىن يەڭ شمايلىدى . بىر ئىبادەتخانىدىن گەجدە ياسالغان مۇكەممەل بىر ھەيكەل بېشىنى ، بىر پارچە پاتتارا نومىنى ؛ تاملاردىن بىر تۇركۈم تام رەسىملىرىنى ، بىر پەرىشتە رەسىمىنى ، يەنە بىر ئىبادەتخانىدىن قازۇشتى يېزىقىدىكى ئايەت پۈتۈلگەن شايى لېنتىلارنى ، ھەيكەللەرنى تاپتى ھەم بىر قاناتلىق پەرىشتە رەسىمىنى سويۇۋالىدى . ستەين مىرەندە قاناتلىق پەرىشتە رەسىمىنى تۇنجى بايقىغان كىشى بولۇپ قالدى . ستەين تام رەسىملىرىنى ئېلىشتا «توخۇنى ئۆلتۈرۈپ تۇخۇمىنى ئېلىش» ئۇسۇلىنى قوللاندى . تامنىڭ بۇ تەرىپىدىكى بىر رەسىمنى ئېلىش ئۈچۈن ، ئەتراپىدىكى ، تامنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى بىر تالاي رەسىملەرنى ، تامنى بۇزۇۋەتتى . ئۇ مۇشۇنداق قىلىۋاتقاندا ، خارابە ئۆيگە ئۆرەڭ ، تايۇق ، تۇردۇشلار كىرىپ كەلدى .

يەردە پارچە ـ پارچە بولۇپ دۆۋىلىنىپ يانقان گەچ سۇۋاقلارغا ، قومۇرۇۋېتىلگەن كېسەك ـ خىشلارغا ، چوڭ تۆشۈك ئېچىۋېتىلگەن ، سۇۋاقلىرى سويۇۋېتىلىپ يالىڭاچلىنىپ قالغان تاملارغا قاراپ ، ئۆرەڭكىنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى . ئۇنىڭ ئاچچىقى كەلگەنىدى .

— بۇلار نەدىن كەلدى ، كىملەر بۇلار ؟ — ئۆرەڭ ستەيىنىڭ يېنىدا تۇرغان ئىبراھىمدىن سورىدى .

ئىبراھىم ستەينگە قارىدى ، ستەين كىرگەنلەرنىڭ ئەلپازىغا قاراپ چاتاق چىقىدىغان بولدى ، دەپ ئەنسىرەپ قالدى . بۇ ئۇچەيلەن

لەندىمۇ مىلتىق بار ئىدى . كەشمىرلىك تەرجىمان ئۆردەكنىڭ گېپىنى ئۆرۈپ بەردى .

— بىز «سەپسىن تۆرە» — سۆزىن ھېدىننىڭ ئادەملىرى ، بىزنى بۇ يەرگە ئۇ ئەۋەتكەن ، — دېدى ستەين ، تەرجىمانى ئارقىلىق . ئۇ ئابدالدا بۇ يەردىكىلەرنىڭ سۆزىن ھېدىننى ئانچە ياماق دېمەيدىغانلىقىنى بىلگەنىدى . شۇڭا ئۇنىڭ ئامىدىن پايدىلىنىپ باقماقچى بولدى .

— مەن «سەپسىن تۆرە»نى مۇشۇ مىرەنگە باشلاپ ئەكەلگەن ، كۆلشەھىرىگىمۇ باشلاپ بارغان ، ئۇ بۇنداق قىلمۇەتمىگەن ، بۇنداق قىلماڭلار ! — دېدى ئۆردەك .

ئۆردەكنىڭ بۇ گېپىنىمۇ تەرجىمان ستەينگە ئۆرۈپ بەردى . گەپتىكى : «سەن سۆزىن ھېدىنگە ئوخشمايدىكەنسەن» دېگەن تەئەددى ستەيىننى ھودۇقتۇرۇپ قويدى . لېكىن ، يەنە ئۇنىڭ سۆزىن ھېدىنغا يول باشلىغۇچى بولغان ئادەملىكى ئۇنى قىزىقتۇردى .

— ئىسمىڭ نېمە ؟ — ستەين تەرجىمانى ئارقىلىق سورىدى .

— ئۆردەك .

— ئۆردەك ! — ستەين ئىنكاس قايتۇرۇپ بولغۇچە ئىبراھىم تاغ ھەيران قېلىپ ئۆردەككە قارىدى ، — سىز تۇراق يولۇاسىنىڭ نەۋرىسى ئۆردەك يولۇاسما ؟

— ھەئە ، بۇقىدەك يوغان يولۇاسىنىڭ ئۇستىگە مىنىۋېلىپ تۇرۇپ بوغۇزلىۋەتكەن بانۇر ئۆردەك يولۇاس مۇشۇ شۇ ، — دېدى تۇردۇش پەخىرلىنىپ تۇرۇپ .

ئىبراھىم تاغ ئىتتىك كېلىپ ئۆردەك بىلەن كۆرۈشتى . تامىنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يېرىدىن خىش ـ كېسەكلەرنى سۇغۇرۇۋېلىۋاتقان ئىشلەمچىلەر ئىشلىرىدىن توختاپ ئۆردەككە قارىدى .

— بىز ئۆزىمىزچە كەلمىدۇق ، مەھەللە بەگ ـ ئاقساقاللىرى بىزنى مۇشۇ كىشىگە ئىشلەمچى بولۇپ بارىسلەر ، دەپ ئەۋەتتى ، — دېدى ئىشلەمچىلەرنىڭ بىرى .

تەرجىمان بۇ گەپلەرنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . ستەين بۇ كىشىلەرنىڭ چىرايىدىكى نارازىلىقنى ، ئىشلەمچىلەرنىڭ كەيپىياتىنى قاراپ ، ئەھۋالىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن پايدىسىز ئىكەنلىكىنى پەملىدى .

ئۇنىڭ بايقىغان ، ئېلىۋالغان نەرسىلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى ، شۇ-ڭا ، سۇركىلىش بولۇپ قېلىشتىن بۇرۇن ئىشنى يېغىشتۇرماقچى بولدى . ئۇنىڭ ئالغىنى ئالغانچە بولدى ، ئالماقچى بولغانلىرى شۇ پېتى ئورنىدا قالدى . ئۇ ئۆزى بىللە ئېلىپ ماڭىدىغان مۇھىم يادىكارلىقلارنى ساندۇقلارغا قاچىلاپ بولغاندى ، شۇڭا شۇ كۈنىلا ئادەملىرىنى باشلاپ قۇيرۇقىنى قىسىپ ، چاقىلىق تەرەپكە راۋان بولدى .

ئۆردەك ، تايۇق ، تۈردۇشلار مىرەن خارابىلىكىنى ئارىلاپ چىققاندىن كېيىن ، قالاچ قاناقا بىلەن كۈنچىققانبەگ ، تۈلەك بوۋى-لارنىڭ ئاگاھىنى يوقلىغىلى ئابدالغا يۈرۈپ كەتتى .

6

ئوماق بۇلتۇرلا بۇنداق ئەمەس ئىدى ، ساغلام ، تېتىك ، جۇش-قۇن ئىدى ، تېخى ئورمىمۇ ئورغاندى . ئالدىنقى يىلى مەھەللىدە يەتمىش ياشتىن توقسەن ياشقىچە بولغان قېرىلارنىڭ پالاق بىلەن كېمە تاياپ تارىم دەريالىسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈش ئويۇنى[1] بولغاندا ، ئون سەككىز كېمىچى توققۇزدىن ئىككى توپقا بۆلۈندى . بىر توپتىكىلەردىن باشقىلار دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا بارغاندا ، ئوماق قاشقا چىقىپ بولغاندى ، يەنە بىر توپتا تۈردۇش ئۈتۈپ چىقتى . تۈردۇش ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ دەريا ، كۆلدە كېمە تاياپ ئۆس-كەن ئۇستا كېمىچى ئىدى . ئەمدى ئىككىسىنىڭ كارامىتىنى كۆ-رۈشكە توغرا كەلدى . ئىككى قۇدا كېمە بەيگىسىگە چۈشتى ، بىرى بىرىدىن قالمىغاندەك ئەمەس ئىدى . دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگۈچە ئىككىسى تەپتەڭ ئۇزدى . قىرغاقتىكىلەر تۈردۇشنى ئال-دىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ ، دەپ قاراشقاندى ، چۈنكى ئۇ ئوماقتىن ئون ياشقا يېقىن كىچىك ئىدى . ئويلىمىغان يەردىن قىرغاقتا بەش غۇلاچچە ئارىلىق قالغاندا ، ئوماق ئېتىلغان ئوقتەك بىر شۇڭغۇپلا تۈردۇشنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى .

---

[1] ئويۇن -- مۇسابىقە .

— غالىس ، ـ غالىس ، — دېگەنىدى ئاتىسى ناسىرىبەگنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان ئىمىنبەگ ، ئوماقنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ ، — بۇ مەھەللىدىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى كېمە تاياش ئويۇنىغا سالسا ، ئۆردەك بىلەن ئىككىنچىلارنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغانلىرى يوققۇ دەيمەن .

ئىمىنبەگ راست دەيدۇ . يىگىرمە يىلنىڭ ئالدىدا چارا ، تەكەنلىك ، كۆزلەكتە كېمە تاياشتا ئوماقنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق ئىدى .كېمىنىڭ ئايىغ تەرىپىدە ئولتۇرۇۋېلىپ پالاق بىلەن تايىسا ، كېمىسى ئۇچمايتتىيۇ ، كېمىنىڭ باش تەرىپى سۇدىن ئىككى غېرىچچە كۆتۈرۈلۈپ ، خۇددى بىلىققا ئېتىلغان قۇش شۇڭغۇغاندەك غۇيۇلداپ ئۇزۇپ كېتەتتى . كېمىنىڭ ئارقىسىدا كۆپۈكچىلەر ئۇزۇن سوزۇلغان بىر يول ھاسىل بولاتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئاتىسىنىڭ ئورنىنى بالىسى بېسىپ ، بۇ ئەتراپتىكى توققۇز مەھەللىدىكىلەردىن كېمە تاياشتا ھېچكىم ئۆردەكنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ باقمىدى ، شۇنداقلا بۇلتۇرغىچە ھېچكىم ئوماقنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ باقمىغانىدى . ئۇ شۇنداق ساغلام ، چەبدەس ئىدى ، ئەمما مۇشۇ يىل ئىچىدىلا شىپىدە بوشاپ ، بەكلا ئاجىزلاپ كەتتى ، بۇلتۇرغىچە چار تۇرغان چاچ ـ ساقىلى ئاقئۇلامنىڭ پېيىدەك ئاپئاق بولۇپ كەتتى . ئوماقنىڭ بۇنداق بولۇپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىنى ھەممىدىن ئايقۇت ياخشى بىلەتتى .

بىر ئېغىز گەپ — تۆمۈرنىڭ ۋاپاتى ئاتىغا بەك ئېغىر كەلدى .

ئوماق تۆمۈرنى قالاچ قاناقانىڭ ئالدىدا تۇغۇلغان دەپ ، خۇددى قاناقانىڭ پېشىگە تۇغۇلغاندەك ، شۇنداق چوڭ بىلەتتى . قالاچ قاناقانىڭ گېپى بولۇنسىلا : «تۆمۈر قالاچ قاناقانىڭ كۆز ئالدىدا تۇغۇلغان ، قاناقا ئۇنى كارامەت ئادەم بولىدۇ دېگەن» دەپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى . ئۇ كېتىپ قالغىلى مانا بىر يىل بولۇپ قالدى . ئۇنىڭ كېتىپ قېلىشى ، بالدۇر ئۇزۇۋېتىلگەن قوغۇننىڭ بىخىدىكى زەخىم پېلەككە ئۆتۈپ كېتىپ ، پېلەكنىمۇ سولاشتۇرۇپ قويغان .

دەك ، ئوماقنى بوشاشتۇرۇۋەتتى .

چوڭ ئوغلى توختاقنىڭ پۇتى ساقايغاندەك قىلغان بىلەن ، تېخىچە قولتۇق تاياقنى تاشلىيالمىدى ، بۇ ئىشلار ئوماقنى ئايىغى يوق خىيالىلارغا سۆرەپ ئەكىرىپ ، خىيالچان ، جىمغۇر قىلىپ قويدى . ئۇ ئۆيدىن چىقماي خىيالغا پېتىپ ئولتۇرۇۋېرىپ ، بېلى تېلىپ ئاغرىپ ، يېنى يەر تارتىپ يانپاشلاپ ياتىدىغان بولدى ، ئاخىر مانا بىر ئاي بولدى ، يېتىپلا قالدى .

ئوغۇل ، كېلىن ، نەۋرىلەر ئوماقنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانە ئىدى ، ئايقۇتقۇ يېنىدىن نېرى بولمايتتى ، بۇ مېھرىبان قەدىنىسىنىڭ هالىغا قاراپ ، ئۇمۇ تەڭ تۆگىشىپ كېتىۋاتاتتى . مەھەللىدىكىلەر- مۇ بۇ مەھەللىنى بەرپا قىلغۇچىنىڭ ئۆيى ئەتراپىدىلا يۈرەتتى . كۆرسەتمىگەن ئەمچى قالمىدى ، هېچقايسىسى ئۇ يېرى ياكى بۇ يېرى ئاغرىيدىكەن ، ئۇنداق كېسەلكەن ، بۇنداق كېسەلكەن دېيىل- مىدى ، هەممىسىنىڭ دېگىنى : «بالا كۆيۈكى» ، «بالا ئىچ ئاغرىقى» .

— چارىغا كۆچۈپ كېتەيلى ، — دېدى ئوماق بۇگۈن ئەتىگەن ناشتا قىلىپ بولۇپلا .

ئايقۇت بۇ گەپنىڭ هامان بىر كۈنى ئوتتۇرىغا چىقىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ ، يەنىلا ئۇنىڭغا تۈيۈقسىز ئاچچىلانغاندەك بىلىندى .

— نېمىشقا ؟ قۇدىلار مۇشۇ يەردە تۇرسا ، تايۇق ، ئۇلامخانلار بىزنى دەپ كەلدىغۇ .

— ئۇغۇ شۇنداق ، ئاتا ـ ئانامنىڭ ، تۆمۈرنىڭ ئاگايى شۇ يەردە تۇرسا .

— بېرىپ يوقلاپ تۇرساق بولىدۇغۇ .

— سىلەرغۇ بېرىپ يوقلاپ كېلەرسىلەر ، مەنچۇ ؟ مەن بارال- مىسام ، ئاتا ـ ئانامنىڭ تۈپرىقىنى تاشلىۋەتسەم بولمىغۇدەك . كېچە ئۇلار چۈشۈمگە كىرىپ قاپتۇ ، «بىز يالغۇز قالدۇق ، بىزنى تاشلىۋەتتىڭ... » دەۋاتىدۇ . توختاق بىلەن ئۆردەكنى چاقىر ، ئۇ- لارغا گەپ تاپىلايمەن .

ئوماق ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن ، ئايقۇت ئۇنىڭ ئىچىدە-

كىنى بىلىپ بولدى ، كۆڭلى بۇزۇلدى ، ئىچىدە يىغلىغىنىچە سىرتقا ماڭدى .

هايال ئۆتمەي ئۆيگە ئوغۇل ، كېلىن ، نەۋرىلەر كىرىپ بولـ دى . بۇلارنىڭ كەينىدىنلا تايۇق ، ئۇلامخان ، تۇردۇش ، تىللاخان هەم قاسىم قاق ، ئۇنىڭ خوتۇنى خەلچىخانلارمۇ بىر ـ بىرلەپ كىرىپ كېلىشتى . چوڭلار سۇپىغا چىقىپ ئوماقنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرۇشۇپ ، ئۇنىڭدىن ئەهۋال سوراشتى .

— چارىغا كەتسەك دەپسەن ، بىزنى تاشلاپ كېتەمسەن ، — دېدى تايۇق .

— كېچە ئاتا ـ ئانام چۈشۈمگە كىرىپ قالدى ، «بىزنى تاشلىۋەتتىڭ... » دەپ ، مېنىڭدىن رەنجىگەنلىكىنى بىلدۈردى . قېـ شىغا يېقىنراق باراي دەيمەن .

تايۇق ئوماقتىن قايتا گەپ سورىمىدى ، ئۆزىنى تىڭشاپ خەـ يالغا چۆككەندەك بولدى ـ دە ، سۆپىدىن چۈشۈۋېتىپ تۇردۇش ، توختاق ، ئۆردەكلەرگە ئىشارەت قىلىپ سىرتقا ماڭدى . تايۇقنىڭ ئىشارىسىنى ئايقۇت سېزىپ قېلىپ ، ئۇنى باشقىچە چۈشەندى چېـ غى ، ئۇنسىز يىغلىغىنىچە سىرتقى ئۆيگە چىقىپ كەتتى ، كەينىدىن ئۇلامخان ، خەلچىخانلارمۇ ماڭدى .

— ئوماقنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىكى بىردىنبىر ئۇمىد ـ تەـ لىكى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئاگايىنى پات ـ پات يوقلاپ تۇرۇش ئىكەن . تۆمۈرنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ ماڭغاندىلا ، هامان بىر كۈنى چارىغا كۆچۈپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتقانغۇ . كېتىشنىڭ ۋاقتى مۇـ شۇ ئوخشايدۇ . بوپتۇ ، كۆچۈرۈپ قويايلى . بۈگۈنلا بىر ئادەم چارىغا بېرىپ ، چۈشىدىغان ئۆيلەرنىڭ هازىرلىقىنى قىلسۇن ، بىز بۇ يەردە كۆچۈرۈشنىڭ تەييارلىقىنى قىلغاچ تۇرايلى ، — دېدى تايۇق .

— چارىغا مەن باراي ، — ئۆردەك شۇنداق دەپلا ئېتىنى ئەكەلدۈرگىلى ئۆيى تەرەپكە ماڭدى .

مۇشۇ مەسلىھەت بولۇپ ئۇچىنچى كۈنلا كۆچۈشنىڭ هەممە

تەييارلىقلىرى تەق بولدى . لوپ ئادەملىرىنىڭ قانچىلىك بىساتى بولاتتى ، ئوماقلارنىڭ ئۆيۈاقلىرى ئۇچ كالا ، بىر ئېشەككە ئارتىلىدى . قىرىق يەتتە يىلنىڭ ئالدىدا ئوماقلار سۆگەتتاغ ئېغىزىدىن قارا قوشۇن كۆلى تەرەپكە كۆچۈپ ماڭغاندا ، پۇتۇن يۇكى ئۇچ كالىغا ئارتىلغانىدى ، مانا شۇنىڭدىن ھازىرغىچە بىر ئېشەكلىك بىسات كۆپەيمەپتۇ . «ئارتۇق مال ئېشەككە يۈك» دېگەن گەپ مۇشۇنداق ئىشتىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك .

ئوماق ئات ـ ئۇلاغدا ئولتۇرالمايدىغان بولغاچقا ، شىرغا ياساپ ، ئىككى تۆگىنى قاتتى .

— بۇنىڭدىن كېيىن مەھەللىگە كۆچۈپ كېلىدىغانلار بولسا ، بوش ئۆيلەرنىڭ قايسىسىدا ئولتۇرۇشنى خالىسا ئولتۇرىۋەرسۇن ، بۇرۇنقىدەك ئادەم ئولتۇرماي ئۆينى تۆگەشتۇرۇۋېتىدىغان ئىشنى قىلمايلى ، — دېدى تايۇق بىلەن تۇردۇشقا ، شىرغىغا ئورۇنلىشىپ بولۇپ ئوماق .

ئايقۇت ، ئۆردەكلەر يۇرت ـ جامائەت بىلەن خوشلاشتى . ئايقۇت ئۇلامخان بىلەن يەنە بىر قېتىم خوشلىشىپ ئېتىغا مىنىپ ، شىرغىنىڭ يېنىدا ئوماققا ياندىشىپ ماڭدى . ئايسۇلۇ ئاتىسى بىلەن خوشلىشىپ بولۇپ ، ئانىسى بىلەن قايتا ـ قايتا قۇچاقلىشىپ ، ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي ، تەستە ئايرىلىشتى . ئۇلار ئون قەدەممۇ ماڭمىغانىدى ، ئۇلامخان قوشاق باشلىدى :

سىلەر كەتتىڭ ئابدالدىن ،
بىز قالغان كۆزنۇ ياشلاپ .
قۇرۇپسىلەر ياڭى يۇرت ،
بۇ يەردە ئەلنى باشلاپ .
سىلەردىنمۇ كۆرمەيمىز ،
كەتكەنگە بىزنى تاشلاپ .
خۇدايىمدىن تىلەيمەن ،
ئوماق ئاغىغا ساقلىق .

ھەممەڭلەرنى ئۇنايمەن[1] ،
تاماقمدا ھەر ۋاقلىق .
ئۆمرۈڭلارغا يار بولسۇن ،
خۇشاللىق بىلەن ئاقلىق .
.....

ئۇلامخان قوشاق ئېيتىشتىن توختىغان ھامان ئايقۇت بۇ قوشاقنى ئېيتتى :

ماكانلىق بولۇپ ئۆتمەك ،
بىزگە بەكمۇ ئۆتۈلگەن .
يوقتى بىزنى كۆچكۈمۇز ،
شۇنداق چاغى پۈتۈلگەن .
دوست ـ يارانلار چوڭ بىلىپ ،
ئىدۇق ئوبدان كۈتۈلگەن .

ئايقۇتنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ ، قوشاق ئېيتىشتىن بىر تىنىق توختاپ قېلىۋىدى ، «قېينانام قوشاق ئېيتىشتىن توختىغان چېغى» دەپ ئويلاپ قالغان ئايسۇلۇ شۇئان تۆۋەندىكى قوشاقنى ئېيتتى :

يەنە كۆچۈپ قايتىپ ماڭدۇق چاراغا ،
ئىجىلىم دوست ئوغۇل ـ قىزلار ياخشى قال .
كۈنلۈرۈمۈز ئەجەب ئۆتتۈ تۈغقاندەك ،
قۇچاقى باغ قىر ـ ئېتىزلار ياخشى قال .
ئۇنتۇمايمەن ، ساپان ، سۆرەم كەينىدىن ،
داڭگال سوقۇپ باسقان ئىزلار ياخشى قال .
.....

[1] ئۇناش ـ ياد ئېتىش ، ئەسلەش .

ئوماقلارنىڭ چارىغا يۆتكىلىپ كەلگىنىگە يېرىم يىلدىن ئې-
شىپ ، كۆز ئۆتتى ، قىشمۇ ئۆتتى ،يىل ئۆرۈلۈپ ، كېيىنكى يىل-
نىڭ ئەتىياز پەسلىمۇ كېلىپ قالدى . يەردىن يەرگە يۆتكىلىپ ،
تۇپراق ، مۇھىت ئالماشقاچقىمۇ ، ئوماقنىڭ سالامەتلىكىدە ياخشى-
لىنىش بولغانىدى ، كېلىپ بىر ئايدىن كېيىنلا ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ
تۇپرىقىغا ئېشەككە مىنىپ بارالايدىغان بولدى .

— سېنى بالدۇرلا كۆچۈرۈپ ئەكەلسەك بوپتىكەن ، — دېدى
ئالىبابانىڭ ئوغرىنىغا دەسسىگەن چارىنىڭ يېڭى ئاقسىاقىلى مۇ-
تالى ، — سېنى تۇراق يولۇاس ئورنىدا چوڭ بىلگەندەك ، ئۆردەك
ئالتۇنىنمۇ چوڭ بىلمىز .

— بولدى ، بولدى ، مېنى قۇرۇق ئالقادەۋرمەي[1] ، قېنى ،
گېپىڭنى قىل ، بىزنىڭ بالىلار قايسى يەرنى تېرىيدۇ ؟

— قايسى يەرنى دەيسەنغۇ ، ئوماق ئاغا ، چاردىن كېتىشتىن
بۇرۇن ئاچقان ، تېرىغان يېرىڭلار بارغۇ . بىز ئۇ يەرنى ھەر يىلى
ئۇنىڭ ـ بۇنىڭ تېرىشىغا بېرىپ تۇرغان ، شۇ يېرىڭلارنى تېرىساڭ-
لار بولىدۇغۇ .

— مېنىڭ يەنە بىر دېمەكچى بولغىنىم ، تۇلەمخانلارنىڭ يېرى-
نى بىزنىڭ تېرىشىمىزغا بەر ، تۇلەمخانلار ئۇچۇن بىز تېرىپ
قويايلى ، بۇنى تۇلەمخانغا ئېنىق قىلىپ دەپ قويساڭ قانداق ؟

— ئۆتكەندە ئۆردەكمۇ قېينانامنىڭ قانچىلىك يېرى بولسا بىز
تېرىپ بېرەيلى ، دېگەن . بۇ ئىشنى تۇلەمخانغا ئېيتساڭ ، ئۇلارغا
ئېغىرچىلىقىمىزنى سالارمىزمۇ ، دېگەن . مەن ئويلىساممۇ شۇنى-
داق ، توختاق تېخى تولۇق ساقىيىپ بولالماپتۇ ، ئۆردەككە ئېغىر
كېلىپ قالارمىكىن . يەنىلا باشقىلارنىڭ تېرىپ تۇرغىنى ياخ-
شىمىكىن .

— ياڭشاما[2] ، قۇدىسى ، كۆيئوغلى تۇرغان يەردە ، باشقىلار-

---

[1] ئالقادى — ئالقىشلىدى ؛ ماختىدى ، مەدھىيىلىدى .
[2] ياڭشاش — بىلجىرلاش ، ۋايساش ، غۇدۇراش .
«بىر ئول ياڭشار ئەسەر كېرەكسىز سۆزوگ»
(بىرى ، كېرەكسىز سۆزنى كۆپ بىلجىرلاش) .
«قوتادغۇبىلىك»

نىڭ بەرگىنىگە قاراپ تۇرامدا؟

— بولىدۇ، بولىدۇ، ئاچچىقلانما ئاغا، دېگىنىڭدەك قىلايلى...

شۇنداق بولدى. ئۆردەكلەر ئۆز يېرىنىمۇ، تۇلەمخانىنىڭ يېرىنىمۇ قەرەلىدە تېرىپ تۇگەتتى. ئۆردەكنىڭ چاربدىمۇ دوست ـ ئاغىنىلىرى جىق ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ، بېلىقچىلىقنى قوشۇمچە ئېلىپ بارسا، بەزىلىرى يەنىلا كونا ئىگىلىك يولىدا مېڭىپ، ئاساسلىق بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ يېرى ئاز بولغاچقا، ئۇچ كۈندىلا بېسىقىپ بولۇپ، ئۆردەككە يارەملەشتى.

ئوماقنىڭ ياخشىلىنىشى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدىن ئۆتۈۋىلىش ئۈچۈنلا بوپتىكەن، 4 ـ ئاينى كۆرۈپلا خېمىغا يېتىپ ئورۇن بېسىپ ياتتى، كۈندىن ـ كۈنگە تامىقى ئازلىدى، ئاز كۈن ئىچىدىلا كۆرۈنەرلىك ئورۇقلاپ، باشقا بىر ئادەمگە ئايلىنىپ قالغاندەك ھالغا چۈشۈپ قالدى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ ئۆردەكنى يېنىغا چاقىرىپ، بىر چاغدا مەھەممەت مەرگەن سۆزلەپ بەرگەن، كېيىن ئۆزى بىر ھەپتە ئىزدەپ تەستە تاپقان قەبرىستانلىق توغرۇلۇق سۆزلەپ كېلىپ:

— سەن شۇ ماقاتلىقنى ئىزدەپ تاپ، كۆلشەھىرى بىلەن ئارغان ئارىلىقىدىكى چوڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدا، شۇنداق قاقاس قۇملۇق ئوتتۇرىسىغا نەدىن پەيدا بولۇپ قالغان ماقاتلىق، كۆلشەھىرى، مىرەندىكىدەك بىرەر ئۆينىڭ يارتا ـ يېرىم تېمىمۇ كۆرۈنمەيدۇ. مەن كەتسەم، ئاتىم ئۆتەر[1]، لېكىن ئۇ ماقاتلىق قېلىۋېرىدۇ. سەن دېگەن ھېلىقى «ئايدىن تۆرە» كۆرۈپ قالمىسۇن. ئۆمرۈڭگە ياشىم كىرسۇن[2]، ئۇ ماقاتلىقنى كۆرسەڭ سەنمۇ ھەيران قالىسەن، — دېدى.

ئوماق بىلگەندەك ۋەسىيىتىنى قىلمۇاپتىكەن، ئاردىدىن توققۇز

---

[1] ئاتىم ئۆتەر — نام ـ نىشانىم ئۆچەر.

[2] ياشىم كىرسۇن ـ مېنىڭ يېشىم سېنىڭ يېشىڭغا قېتىلىپ كەتسۇن، مېنىڭ يېشىمنى قوشۇپ ياشا، ئۇزۇن ياشا، دېگەن مەنىدە.

كۇن ئۆتۈپ ، ئايقۇتنىڭ ئالدىدا ياتقىنىچە جىممىدە كېتىپ قالدى . قىزىق ، شۇنچە يىلدىن چارىغا كەلمىگەن قاسىم قارى ، ئوماق جان ئۇزگەن كۇنى كېلىپ قالدى . قاسىم قارى مەھەللىنىڭ چوڭلىرى بىلەن بىللە ئوماقنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تەييارلاپ ، مېيىتنى ئۆز قولى بىلەن سۇغا ئالدى . ئوماقنىڭ ئۆلۈمى تۇلەك بوۋىنىڭكىدىنمۇ داغدۇغىلىق ئۇزىدى ، مېيىت نامىزىغا تىكەنلىكتىن كۆنچىگىچە بولغان چوڭ ـ كىچىك مەھەللىدىكى چوڭلارنىڭ ھەممىسى كەلدى . مېيىت نامىزىنى قاسىم قارى چۈشۈردى . ئوماقنىڭ جەستى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تۇپرىقىنىڭ يېنىغا قويۇلدى . يەتتە كەتمەن توپا تاشلىنىپ بولغاندىن كېيىن ، قاسىم قارى بىر مۇسىبەتلىك دىلنى ئون قىلىپ ئېزىپ ، تىترەڭگۈ ئاۋازدا بىر سوزۇپ ، بىر ئۇزۇپ ، ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن قىرائەت قىلدى .

قاسىم قارىنىڭ كېلىپ قېلىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى . ئوماق ئېغىرلىشىپ قالغان كۈنلەردە ، قاسىم قاق ئاق رەختىنىڭ غېمىنى قىلىپ كورلىغا بارغاندا ، ئوماقنىڭ ئەھۋالىدىن قاسىم قارىنى خەۋەرلەندۇرۇپ قويغانىدى ، دىدار كۆرۈشۈۋالاي دەپ كېلىپ ، ئۇلگۈرەلمەي قالدى شۇ .

ئايقۇتنىڭ قەدىنىسىنى ياد ئېتىپ توقۇپ ئېيتقان قوشاقلىرى ئۇزۇنغىچە ئۇزۇلمىدى ، مەھەللىدىن مەھەللىگە ئۆتۈپ كەڭ تارقىلىپ كەتتى .

7

— نېمانداق ئالدىرىتىدىغاندۇ ؟

— شۇنى دەيمىنا ، چىنىباغنىڭ[1] يولى بولمىسا بۇ .

ستەيىننىڭ ئالدىراقىنىغا قەشقەرلىك ئىككى يالالنما خادىم ئۆزئارا ئۇنىڭغا نارازىلىقىنى دېيىشىپ كەلمەكته .

ستەين ھەقىقەتەن ئالدىراۋاتاتتى . ئۇنىڭ بۇ ئالدىرىشى ، بەـ

---

① چىنىباغ — قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى تۇرۇشلۇق جاي .

رى ، رىقابەتچىلىرىدىن كېلىۋاتسا ، يەنە بىرى ، خوجايىنىنىڭ قىسىتىشىدىن ئىدى . ئۇ 2 - قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسىدە بۇنداق ئالدىرىمىغانىدى ، بۇ قېتىم ئىختىيارسىز ئالدىرىدى ، بۇ قېتىم گېرمانىيە ، فرانسىيە ، رۇسىيىلەرنىڭ ئارخېئولوگىيە - ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ كۆچلۈك رىقابىتىگە دۇچ كەلدى .

سۆھبەن 1901 - يىلى ئۆردەك ، تۆمۈر ، توختىلارنىڭ يول باشلىشىدا كۆلشەھىرىگە كەلگەندە ، ئۆردەك بۇددا ئىبادەتخانىسى مۇنارى يېنىدىكى توپا ئارىسىدىن تېپىۋالغان ، يۇزىگە قارىۋشتى يېزىقىدا خەت پۈتۈلگەن تاختايىنى كۆرۈپ گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولۇپ كەتكەن . سۆھبەن ھېيدەن ئۇنى شۆھرىتسىيىگە ئېلىپ كېتىپ تىلشۇناسلارغا تاپشۇرۇپ بەرگەنىدى . ئۇنى گېرمانىيىلىك ھېيلىر ، يەنە بىر گېرمانىيىلىك خەنزۇشۇناس كۇنراد[1]لار تەتقىق قىلىپ ، تاختايدىكى خەتنىڭ غايىب بولۇپ كەتكىنىگە بىر مىڭ بەش يۈز يىل بولغان ، تارىختا تارىم - تەكلىماكان بويىدىكى مەركەز شەھەرلەرنىڭ بىرى ، كۆنچى دەريياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى دېلتا بويىچە ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىدىكى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە مەركىزى[2]نىڭ نامى — كروران ئىكەنلىكىنى دۇنياغا جاكارلىدى . شۇنىڭ بىلەن «بۇيۇك بايقىغۇچى» سۆھبەن ھېدىننىڭ بېشىغا شان - شۆھرەت تاجلىرى قونۇش بىلەن تەڭ ، خۇددى تاتلىقنىڭ ھىدىنى ئېلىپ قالغان چۈمۈلىلەر شۇ تەرەپكە يوپۇرۇلغاندەك ، ياۋروپا ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئارخېئولوگ ، ئېكسپېدىتورلارنىڭ دىققەت - نەزىرى كروران خارابىلىكىگە تىكىلدى . تەرەپ - تەرەپتىن ئارخېئولوگ - ئېكسپېدىتسىيىچىلەر كروران ، مىرەن ۋە باشقا خارابىلىكلىرىمىزگە يوپۇرۇلۇپ كېلىشكە باشلىدى . گېرمانىيە ، فرانسىيە ، رۇسىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى . بۇلارنىڭ بەزىلىرى دېيارىمىزغا كىرىپ بولغان ، بەزىلىرى سەپەر ئېتىنىڭ ئۇزەڭ-

---

① كۇنرادنىڭ خەنزۇچە ئىسمى خۇلۇ خاۋگۇ .
② بۇ تەقسىل - خۇ شەننىڭ «لوپنۇر ئەسلىمىلىرى»گە قارالسۇن .

گىسىگە پۈت قويۇۋاتاتتى .

— تاچىبانازىيچۇنىڭ[1] كروران ، مىرەنلەردىن نېمىلەرنى ئېلىپ كەتكىنىنى بىلەمسەن؟ سۈرئىتىڭ ، ھەرىكىتىڭ تېز بولسۇن ، — دېگەندى ماكارتنېي ، ستەيىننى ئاگاھلاندۇرۇپ .

ياپونىيە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ ئون سەككىز ياشلىق ئەزاسى تاچىبانازىيچۇ يەنە بىر ھەمراھى بىلەن 1909 ـ ، 1910 ـ يىللىرى كروران ، مىرەنگە كەينىدىن ئىككى قېتىم كېلىپ ، بىر تۈركۈم مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەندى . ستەيىن ئۇنىڭ پەقەت «لى بو پۈتۈكلىرى» دەپ ئاتالغان بىر قەدىمكى پۈتۈكنى تاپقانلىقىنى بىلسىمۇ ، ئەمما كروران مىرەندىن يەنە نېمىلەرنى تاپقانلىقىنى ، مىرەندىن نېمىلەرنى ئېلىپ كەتكەنلىكىنى بىلمەيتتى .

«لى بو پۈتۈكلىرى» دەپ ئاتالغان ئۇ تېپىلما جۈڭگونىڭ بەش غوز ، ئون ئالتە بەگلىك دەۋرىدە ئالدىنقى لياڭ خانلىقى غەربىي رايونىغا ئەۋەتكەن دورغا لى بو مىلادىيە 328 ـ يىلى لوپ كۆلى رايونىغا كەلگەندە ، كىنگىت[2] خانى قاتارلىق بىرقانچە خانلارغا يازغان يوللانمىلار بولۇپ ، تارىخىي قىممىتى يۇقىرى ئىدى . ستەيىن ئالدىنقى قېتىمدا ئۆرەكلەر كېلىپ قېلىپ ، ئالالماي قالغان تام رەسىملىرىنى تاچىبانا ئەكەتتىمكىن ، دەپ بەك ئەنسىرەپ يۈردى .

— بۇ قېتىم كرورانغا قايسى يول بىلەن ماڭىمىز؟ — رال سىنگخ ستەيىندىن سورىدى .

ئالدىنقى قېتىم چاقىلقىتىن مىرەن تەرەپكە ماڭغانلىقى ئۇنىڭ ئېسىدە ئىدى . بۇ قېتىم مىرەننىڭ بېرىسىدىن يانداپ يۇقىرىلاپ كېتىۋاتاتتى . ستەيىن ئادەتتە ئېكسپېدىتسىيىگە مۇناسىۋەتلىك كىچىككىنە پىلاننىمۇ رىقابەتچىلىرىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ مەخپىي تۇتاتتى ، شۇڭا بۇ سەپىرىنىڭ يۆنىلىشى توغرۇلۇقمۇ ھېچكىمگە تىنمىغانىدى . ئۇ ئەتراپقا قارىۋېتىپ رال

---

① تاچىبانازىيچۇنىڭ خەنزۇچە ئىسمى جۇ رۇيچاۋ .
② كىنگىت — قارا شەھەر .

سىنگخقا پەس ئاۋازدا :

— قۇرۇقتاغ تەرەپ بىلەن ماڭمىز ، — دېدى .

ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىمۇ توققۇز كىشىلىك بولۇپ ، ئاساسلىق ئەزالىرى رال سىنگخ ، جاسۇات سىنگبر ، قەشقەردە قوشۇلغان لى شيپي ئىدى . ئۇنىڭ ئىلگىرىكى سادىق ھەمراھى جاڭ شيپىنىڭ ئاڭلاش ئىقتىدارى ئاجىزلاپ كەتكەچكە ، ماكارتنىپي ئۇنىڭ ئورنىغا لى شيپىنى تونۇشتۇرغانىدى . لى شيپي گىزى ئېغىر ، سۆزى قىممەت ئادەم بولۇپ ، بىر قېتىم سۆزلىشىپلا ستەين ئۇنى ياقتۇرمىدى . ئۇنى خوجايىنى تونۇشتۇرغاچقا ، ئىلاجسىز گۇرۇپپىسىغا قوشۇۋالدى . ستەيىننىڭ بۇ قېتىم كرورانگە تاغ تەرەپتىن كەلمەكچى بولۇشى ، ئالدىنقى قېتىمدىكى ساۋاقتىن كەلگەنىدى . قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيىسىدە ھەممىدىن مۇھىمى سۇ ، ئاندىن قالسا يېمەكلىك ئىدى . ئالدىنقى قېتىمقىدەك ئالدىدا مىرەنگە ، ئاندىن كرورانغا بېرىپ ، يەنە مىرەنگە قايتىپ يۈرمەي ، ئالدىدا كرورانغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن مىرەنگە كېلىپ ، ئاندىن چاقىلىق ئارقىلىق خوتەن ـ قەشقەرگە قايتىشنى پىلانلىغانىدى . ئۇ تارىم دەرياسىنى ياقلاپ مېڭىپ چارىغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن كۆنچى دەرياسىنى بويلاپ يۇقىرىلاپ ، ئاندىن قۇرۇقتاغ تەرەپكە بارماقچىدى ، ئۇردەكىنىڭ چاردا ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ قېلىپ ، ئۇ زىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئۇنىڭغا سەزدۈرمەسلىك ئۈچۈن ، قارادايدا سۇ غەملىۋېلىپ ، شۇ يەرلىك بىر كىشىنىڭ يول باشلىشىدا ، قارادايدىن كۆن ئاستىغا[1] بېرىپ ، بىر قۇرۇق ئېقىن ئىچى بىلەن مېڭىپ يامبۇلۇق توغراق دېگەن يەردىن فېڭشى بىر ۋاقىتتا «يېڭىپەن» ئىكەن دەپ قويغان قاقشاللىقنى يېراقتىن يانداپ ئۆتۈپ ، شىكىدى تېغى تەرەپكە مېڭىپ كەتتى .

ستەين ئۇردەكتىن ئۆزىنى قاچۇرغىنىدەك ، ھەرقانداق يەرلىك ئەمەلدارلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالماقچى بولدى . ھازىرغىچە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ھەرقانداق بىر ئەمەلدارى چەت ئەللىكلەر ـ

---

1 كۆن ئاستى جايى ئىسمى .

نىڭ بۇ رايوندا قەدىمىي مىراسلارنى تەكشۈرۈشىنى ، قېزىشىنى توسمىغان . 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابى مەنچىڭ سۇلالـ سىنى ئاغدۇرۇپ ، جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت تىكلىگەن بولسىمۇ ، جايـ لاردىكى بىردىنبىر ئۆزگىرىش ، ئامباللار مەنچىڭچە قالپاقنى تاشـ لاپ ، ئىنگلىزچە قالپاق كىيگەنىدى . شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى تىنچ ئىدى ، ئىنقىلاب ئېلىپ كەلگەن داۋالغۇشلارمۇ بېسىققانىدى . لېـ كىن ، بۇنداق پايدىلىق پۇرسەت يەنە قانچىلىك داۋاملىشىشىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايتتى ، شۇڭا ستەين جۇڭگودىكى ئەقلىيىلىك ھېكمەت «پەشنى قېقىپ كېتىش» ئۇسۇلى بويىچە ئەمەلدارلارنىڭ كۆزىگە چېلىقماسلىق تاكتىكىسىنى قوللانماقچى بولدى .

قارادايلىق يول باشلىغۇچى بىر چاغلاردا ئۆزدەكنىڭ : «قاقـ شاللىق مۇھىم جايدەك قىلىدۇ ، ئۇ يەرنى كەلگەنلا ئادەملەرگە كۆرسىتىپ قويمايلى» دېگەن گېپىنى ئاڭلاپ قالغانىدى . شۇڭا ستەيننى يىراقتىن ياندىتىپ ئېلىپ ماڭغانىدى .

ستەين ئابـدۇرېھىم ئوۋچـىنى سۈرۈشتـۈرۈپ يۈرۈپ تەستە تاپتى .

— تۆگە ، ساندۇقلىرىڭلار جىق ئىكەن ، بوش ساندۇقلارنىڭ ھەممىسىگە مۇز قاچىلايلى ، 2 ـ ئايغىچىمۇ مۇز ئېرىپ كەتمەيدۇ . تاغلىقلاردىن تۇلۇم سېتىۋېلىپ ، ئۇنىڭغىمۇ يېتىمبۇلاقتىن سۇ قاچىلايلى . توڭلاپ كەتسە كېرەك يوق ، تۇلۇملارنى كېسىپ ، ئالـ دى بىلەن ئۇنىڭدىكى مۇزنى ئىشلىتىسىلەر . تۇڭدىكى مۇزلارنى مىرەنگە بارغۇچىلىك يولدا ئىشلەتسەڭلار بولىدۇ ، — دېگەن مەسـ لىھەتنى بەردى ئابدۇرېھىم ئوۋچى .

بۇ مەسلىھەت ستەينگە ياغدەك ياقتى . ئابدۇرېھىم ئوۋچىنىڭ بەش تۆگىسى بار ئىدى ، ئۇلارنىمۇ ئىجارىگە ئالدى...

ستەيننىڭ كرورانغا كېلىپ نېمىلەرنى قىلىپ ، نېمىلەرنى ئالغانلىقىنى ، ئۇنىڭ ئۆز قەلىمىدە ، ئۆز قولى بىلەن يازغان خاتـ رىسىدىن بىلەيلى :

«مەن ئىككى قەدىمىي قورغاننى زىيارەت قىلدىم . ئۇلارنى ئالدىنقى قېتىم مەن بىلەن لوپ كۆلى رايونىغا كىرگەن توختاخۇن بۇرۇنقى يولىنىڭ غەربىدىكى قۇملۇقتا بايقىغانىدى... ئۇلاردىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا يەنە بىر مەھەللە بايقىلىپ ، ئۇ يەردىن خەنزۇ يېزىقى ، قارۇشتى يېزىقى ، بۇرۇنقى سوغدى يېزىقى ، براخما يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ، توقۇلما بۇيۇملارنىڭ قالدۇقلىرى قاتارلىقلار قېزىۋېلىنىدى . بۇ خارابىلىكلەر ۋە شۇ ئەتراپتىكى قەدىمىي دەريا يولىنىڭ ئورۇنلىرى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى . »

«بۇ ھەقتىمي بىر ھالاكەتلىك جاي ئىدى... گەرچە يەر يۈزى ئېغىر يىمىرىلىشكە ئۇچرىغان ، نۇرغۇن تاش ۋە مىس يادىكارلىقلارنى بايقىغان بولساقمۇ ، لېكىن كىشىنىڭ قەلبىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان پەيت ئەمدى كەلگەنىدى — بىر غايەت زور ۋە شۇ تۈپەيلى كۆچمە قۇملارغا كۆمۈلۈپ كېتىشتىن ئامان قالغان ، شامالنىڭ يىمىرىلىشىگە ئۇچرىغان تۆپىلىكتە بىر پارچە قەدىمىي قەبرىستانلىقنى بايقىدۇق . گۆر ئىچىدە كۈتۈلمىگەن بىرتالاي ئاسارئەتىقىلەر — ھەر تۈرلۈك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە چىرىگەن كىيىم ـ كېچەكلەر تولۇپ ياتاتتى ؛ قارىغاندا بۇرۇنقىلار بۇنىڭدىنمۇ قەدىمكى گۆرلەر ئىچىدىن بۇ نەرسىلەرنى بولۇشىغا يىغىشتۇرۇپ ئەكىلىپ ، جەسەت بىلەن بىرگە مۇشۇ جايغا كۆمۈپ قويغانەكەن قىلاتتى . ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نەپىس كىمخابلار ، يىپەك كەشتىلەر ، چىرايلىق توقۇلغان گىلەم ۋە ھەر خىل رەخت پارچىلىرى كۆزلەرنى ئالا چەكمەن قىلىۋېتەتتى . مېنىڭچە ، بۇ نەرسىلەر شەرقىي خەن سۇلالىسى زامانىغا تەئەللۇق بولۇپ ... شۇنچە كۆپ چىرايلىق گۈل نۇسخىلىرى بىلەن رەڭدار بويالغانلىقى قايتىدىن يورۇقلۇققا چىققاندىلىقى ، توقۇمىچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى تارىخىدا بىر يېڭى سەھىپە ئاچىدۇ ، دەپ قارايمەن . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە گىرۇنكى نەقىشلەنگەن مۇكەممەل مىس ئەينەك قاتارلىق نۇرغۇن باشقا نەرسىلەرمۇ بار ئىدى» .

— بۇ نەرسىلەرنى يىغىۋاتىسىلەر ، يىغىۋاتىسىلەر ، نېمە قىلىسىلەر بۇنى ؟ — ئابدۇرېھىم ئۇۋچى كەشمىرلىك شەمشىدىندىن سورىدى .

— بىلمەمسەن ؟ — شەمشىدىن ئەجەبلەنگەن چېغى ، — ئۇ نەرسىلەرنىڭ ھەربىرى پالان پۇل ، شۇڭا كېلىدۇ ئۇلار ، — دېدى .

— سىلەر بىر ئەمەسما ، ئايدىن تۆرە نەدىن كېلىدۇ ؟ — ئابدۇرېھىم ئۇۋچى شەمشىدىندىن بەكرەك ئەجەبلىنىپ سورىدى .

— ئۇ بىزگە پۇل بېرىدۇ ، بىز ئۇنىڭغا ئىشلەيمىز شۇ ، تاپقان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ، ئۇنىڭ كېلىدىغان يېرى بەك يىراقتا .

ئابدۇرېھىم ئۇۋچى ئۆزىنى تىڭشاپ قالغاندەك جىمىپ كەتتى .

ستەين بۇ قېتىم كرورانداا نومۇر قويۇپ تۇرۇپ ئون ئۇچ نۇقتىنى قېزىپ ، يۇقىرىقىدەك مول تېپىلمىلارغا ئېرىشتى . پەقەت ئۇچىنچى ، تۆتىنچى نومۇرلۇق ئۆيلەردىن ھېچ نەرسە چىقمىدى ، بىر نەرسە چىقمىغانسېرى ئوڭ - تەتۇر قېزىپ ، خارابىلىكنى تېخىمۇ تۇگەشتۇرۇۋەتتى . ئابدۇرېھىم چىدىيالماي قالغاندەك بولدى .

— بۇنداق قىلىۋەتمىسەڭلار بولىتتى ، سىلەر كېتىسىلەر ، كېيىن بالاسى بىزگە بولمىدۇ ، بولدى ، مەن كېتىمەن ، — ئابدۇرېھىم ئۇۋچى شۇنداق دېدى - دە ، تۆگىلىرىنى يېتىلىگىنىچە كېتىپ قالدى .

ستەين ئابدۇرېھىم ئۇۋچىنىڭ ئۇنداق دېيىشىنى ، كېتىپ قېلىشىنى خىيالىغمۇ كەلتۇرمىگەنىدى ، ئۇنى قۇلىقى يۇمشاق ، ياۋاش دەپ قارايتتى . ئۇنىڭ گېپىگە ، بولۇپمۇ پىشىنى قېقىپ كەتكىنىگە تېخىمۇ ھەيران قالدى . «ئادەم باشلاپ كېلەمدۇيا ؟» ستەين ئۆزىنىڭ ئويىدىن ئۆزى چۆچۈپ ، يۇرىكى ئېغىپ كەتتى .

— قېزىشنى توختىتىپ ، نەرسىلەرنى قاچىلاڭلار ! — ستەين ئادەملىرىگە بۇيرۇق قىلدى .

ھېلىمۇ ئۇلار قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تۇرى بويىچە ئۇدۇللۇق قاچىلاپ تۇرغانىدى ، كېيىنكى ئىككى نۆۋەتتىدىن ھېچ نەرسە چىقمىغاچقا ، سانداۋقلارغا قاچىلايدىغان نەرسىلەر جىق قالمىغانىدى . ئۇلار شۇ كۈنىلا قاچىلايدىغانلىنى قاچىلاپ ، تۆگىلەرگە ئارتقۇدەك قىلىپ تەقلەپ قويدى . ستەينىنىڭ مەيلىچە بولسا ، كېچە دېمەي ھازىرلا مېڭىپ كەتسە . سوغۇقنىڭ ئۇستىگە ھاۋا تۇتەكلىشىپ كەتتى ، قەھرىتان كۈپتىغا چىققانىدى ، گويا ھاۋا ئۇنىڭ بىلەن قېرىشىپ يولىنى توسۇپ تۇرۇۋاتقاندەك ياكى يولغا چىقىشقا كاشىلا پەيدا قىلىۋاتقاندەك ئىدى . ئۇنىڭ تۇيغۇسى «ئوغرى گۇماندىخور» دېگەندەك بولۇۋاتاتتى . كېچىنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزمەي بولمىدى . تۆگىلەرنىڭ كۆشەپ چىقارغان «غارت ـ غۇرت»لىرى ۋە باشقا ئاۋازلار ستەينىگە يېراقتىن بۇ تەرەپكە قاراپ ئاتلىقلار كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ ، كۆز يۇمماي تاڭ ئاتقۇزدى . كۈنچىقىش تەرەپ بېلىق قورسىقى رەڭگە كىرىشكە باشلىغان ھامان ئۇلار سانداۋق ۋە باشقا يۈك ـ تاقلارنى تۆگىلەرگە ئارتتى ـ دە ، ناشتىمۇ قىلماي يولغا چىقتى ، مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئۆز سايىسىدىن ئۆزى قورقۇپ قاچتى !...

ستەينلەر ئىككى كۈن قاتتىق سوغۇقنى دېمىگەندە ، يېنىك شامالدىن باشقا ئاۋارىچىلىككە ئۇچرىمىدى ، لېكىن ستەينىنىڭ يۈكىكى يۈك ـ پۈك ئىدى . ئۇچىنچى كۈنى غەرب تەرەپتىن ئۇرغان شامال ئۇلارنىڭ مېڭىشىنى قىيىنلاشتۇرۇۋەتتى . شامالنىڭ ئاچچىق ، سوغۇق زەھىرى بىر يەردە قېلىپ ، ئۇچقان قۇملار يۈزلەرگە يېگىنە سانجىلغاندەك تېگەتتى ، كۆزنى ئاچقۇزمايتتى ، تەرەپلەرنى پەرقلەندۈرۈشمۇ تەسلەشتى ، كومپاسقا قاراشمۇ مۇمكىن بولماي قالدى .

— ھەي ، ئابدۇرېھىمنىڭ كەتكىنى ياكى باشقا يەرلىك ئادەمدىن بىرنى ئېلىۋالماپتىكەنمىز ، — دېدى رال سىنگخ .

ئۇنىڭ بۇ گېپىي ستەينىنىڭ ئاغرىقىنى تېخىمۇ ئېچىشتۇرۇپ تۇز سەپكەندەك بولدى ـ دە ، ئۇنىڭغا گۆلىيىپ قويدى . بۇ ئەلۋەتتە

قاراڭغۇدا ئالىيىۋالغاندەك بىر ئىش ئىدى . شامال بوشايدىغاندەك ئەمەس ، بەلكى تېخىمۇ ئەزۋەيلەپ كۈچىيىۋاتقاندەك گۈركىرەيتتى . مېڭىۋېرىشكە بولماي قالدى . تەلىيىگە ئۇلار پاكار ـ پاكار يارداڭ-لىق بىر يەرگە كېلىپ قالدى . كۈن كەچ بولۇۋاتقاندەك گۇگۈم پەردىسى يېيىلماقتا ئىدى . ئۇلار كېچىنى يارداڭلىقنىڭ دالدىسىدا ئۆتكۈزمەكچى بولدى... كېچىنى كىرپىك قاقماي تۇنەپ ئۆتكۈزۈش-تى . شامال پۈتۈنلەي توختىمىغان بولسىمۇ ، تۇنۇگۈنكىدىن ، كې-چىدىكىدىن كۆپ بوشىغاندى . ئۇلار يۈك ـ تاقلارنى بىرقۇر كۆزدىن كەچۈرۈپ بولۇپ يولغا چىقتى . «قورقۇنغا قوش توقۇناق» دېگەندەك ، ئون قەدەم ماڭار ـ ماڭماي ، ئىككى تۆگىدىكى يۈكنى تاڭغان تانىلار ئۈزۈلۈپ كېتىپ ، يۈكلەر يېشىلىپ ئىچىدىكى نەر-سىلەر چېچىلىپ كەتتى . ئۇلار يېمەكلىك ئىدى ، چېچىلىپ كەتكەن يېمەكلىكنىڭ يېرىمىنى يىغىۋالالىدى . سوغۇق قۇمغا قول تەگكۈز-مەكمۇ تەس ئىدى . يىغىۋالغانلىرىنى مىڭ تەسلىكتە تېڭىپ ئارتىپ ماڭدى . ئۇلار بىرەر سائەت مېڭىپلا مىرەنگە يېتىپ كەلدى . ئەس-لىدە ئۇلار ئاخشاملا مىرەنگە يېقىن كېلىپ قالغانىدى ، شامال ، قۇم كۆزىنى ئاچۇرمىغاچقا ، بىلەلمىگەنىدى .

ئۇلار يۈكلەرنى چۈشۈرۈپ ، ئات ، تۆگىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى ـ دە ، ئۆزلىرى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى ئىچىگە كىرىپ بىرقۇرلا تاماقلىنىۋالدى .

— بۇ يەردە ئۇزاق تۇرمايمىز ، ئالدىنقى قېتىمدا ئالالماي قالغان بىرنەچچە تام رەسىملىرىنى ئېلىۋېلىپلا مېڭىپ كېتى-مىز ، — ستەين بىر ئادەمنى مۇنار ئۈستىگە چىقىپ قاراپ تۇرۇش-نى ، بىرەر ئادەم كېلىۋاتقۇدەك بولسا خەۋەر قىلىشنى تاپىلاپ قويۇپ ، قالغان ئادەملىرىنى ئىشقا تەقسىم قىلدى ، — ... مۇشۇنداق قىلىمىز ، قېنى ، ئىشقا كىرىشەيلى ، — دېدى .

بۇ قېتىمىمۇ «توخۇنى ئۆلتۈرۈپ ، تۇخۇمىنى ئېلىش» ئۈسۈلى بويىچە ئىش قىلدى . ئالغىنى بىر «قاناتلىق پەرىشتە» رەسىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئون بىر تام رەسىمى بولۇپ ، بۇزۇۋەتكەنلىرى

ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئىدى . ئۇ مىرەندىن ئالغان تام رەسىملىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئالتە چوڭ سۇ تۇڭىغا قاچىلىدى . ئۇنىڭ يەنە جىق نەرسىلەرنى ئالغۇسى بار ئىدى ، «قاناتلىق پەرىشتە» ئۇنىڭ كۆڭلىگە تەسەللى بەردى . «قاناتلىق پەرىشتە»نىڭ بىر ئۆزىلا ستەين ئۇچۇن باشقىلار ئوڭاي ئېرىشەلمەيدىغان ، «تەڭرى پەقەت ئۇنىڭ ئۆزىگىلا ئاتا قىلغان» چوڭ غەنىيمەت ئىدى...

ستەين بۇ دىيارىمىزدىن قانچىلىك نەرسە ئېلىپ چىقىپ كەتتى ؟

بىلىسىڭىز ، خوتەن - نىيىلەردىن يەتمىش يەتتە ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ، قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەردىنلا يەتتە يۈز يىگىرمە سەككىز پارچىنى ، كروران - مىرەن خارابىلىكىدىن توقسان ساندۇقتىن ئارتۇق ، قارا شەھەر - كورلا ئارىلىقىدىكى شىكشىن مىڭئۆي خارابىلىكىدىن ئون ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى . بۇلارغۇ چەت ئەللەردىكى ھەرقايسى مۇزېيلاردا ساقلىنىدۇ ، ئەمما بۇلارنى ئالىمەن دەپ بۇز ۋۇەتكەنلىرى ئېلىپ چىقىپ كەتكەنلىرىدىن جىق ، بۇ ، مەڭگۈگە ئورنىغا سەپلىگىلى بولمايدىغان يوقىتىش . بۇنى ئويلىسىڭىز ئازابلىنىسىز .

دۇنخۇاڭدىن قانچىلىك نەرسە ئەكەتتى ؟

بۇنىمۇ بىلىپ باققۇڭىز كېلىۋاتامدۇ ؟ ستەين دۇنخۇاڭدىكى تاش كېمىرلەردە مۇكەممەل ساقلانغان ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر ، قىرىق ئالتە كۋادرات مېتىرلىق قوليازمىلار ئىچىدىن ئاز بولغاندا ئىككى قېتىمدا ئىككى يۈز ئوتتۇز باغلام ، يىگىرمە تۆت ساندۇق نوم ، پۇتۇكلەر ، بەش ساندۇق تام رەسىملىرىنى تاللىۋالغاندىن باشقا ، ۋاڭ راھىبقا مائاشىنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيدىغان[1] بەش يۈز روپىيە قىممىتىدىكى تۆت تاقا كۈمۈش بېرىپ ، ئۇنىڭ قولىدىن يەنە ئەللىك باغلام يۆگەلمە كىتاب ، بەش باغلام تۇبۇتچە نەرسىلەرنى ئېلىپ كەتتى...

---

① ستەينىڭ ھىندىستان ھۆكۈمىتىدىن ئالىدىغان ئايلىق مائاشى 1250 روپىيە ئىدى .

8

— ئەجەب قۇملۇق ئىچىگە كىرىدىغان بولۇپ قاپسەنغۇ؟
— بۇ ئاتامنىڭ ۋەسىيىتى ئەمەسمۇ؟
— مىجەز ـ تاۋىم ئانچە ياخشى ئەمەس، كېلەر يىلى بارسام بولمامدۇ؟
— بۇ يىل قانداق يىل؟
— قانداق يىل؟ — ئايقۇت ئۆزدەكنىڭ سوئالىنى تەكرارلاپ دېدى، — ئادەتتىكى يىلغۇ.
— ئادەتتىكى يىل دەمسەن، — ئۆزدەك ئانىسىغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ دېدى، — ئاتام ھايات بولغان بولسا، قانچە ياشقا كىرەتتى؟
ئايقۇت بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ:
— يۈز ياشقا كىرەتتى، — دېدى.
— شۇنداق، — دېدى ئۆزدەك، — ئەسلىدە مەن بۇلتۇر ئەللىك ياشقا تولغان يىلىمدا قۇملۇققا كىرىشنى ئويلىغانىدىم، خىيال قىلسام، ئاتام بۇ يىل يۈز ياشقا كىرىدىكەن، شۇڭا بۇ يىل كىرمەك بولدۇم.
— بىلدىم، بىلدىم، ئاتاڭنىڭ ۋەسىيىتىنى يۈز ياشقا كىرىدىغان يىلىمدا ئورۇندىماق بوپسەن. ئۇ يەر يىراقمۇ؟
— بېرىپ باقمىسام قانداق بىلىمەن، بىلمەيمەن.
— قاچان ماڭاي دەيسەن؟
— كېيىنكى ھەپتىدە.
— يالغۇزمۇ، يا ...
— بېرىپ باقمىغان قۇملۇققا يالغۇز بارسام بولمايدۇ، ماقۇل دېسە، سالتاڭ قاسىم بىلەن بىللە بارايمىكىن، دەيمەن.
— قۇملۇق سەپىرىدە ئاشۇنداق بىر ئادەمنىڭ بولغىنى ياخشى، قوشۇق ئېيتىپ ئادەمنى زېرىكتۈرمەيدۇ.

ئۆردەك قۇملۇق سەپىرىگە ھەمراھلىققا سالتاڭ قاسمنى تالـ
لاشتا ، ئۇنىڭ كىشىنى زېرىكتۈرمەيدىغان تەرىپىدىن باشقا ، سەپەر ـ
گە چىداملىقلىقى ئۇنىڭ ئالاھىدە ئارتۇقچىلىقى ئىدى . ئۇ ئېغىر
جاپا ـ مۇشەققەت ئىچىدە چوڭ بولغاچقا ، خېلى ـ خېلى ئېغىرچە ـ
لمقلارغا چىدايتتى ، ۋايساپ كەتمەيتتى .

سالتاڭ قاسىم ئۆردەكنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل تاپتى . ئۇمۇ
كۆڭلىدە : «قاچان ئۆردەكلەرنىڭ ياخشىلىقىغا جاۋاب قايتۇرارمەن»
دەپ يۈرەتتى . ئۆردەك ئەينى يىللىرى ئاكىسى بىلەن مېڭىپ يۈـ
رۈپ ، ئۇنى ئۆي ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويغانىدى . تېخى ئۇنىڭ
ھازىر ئالدىدا ئويناقلاپ يۈرىدىغان ئالتە ياشلىق ئوغلىمۇ بار .

— بولىدۇ ، ئۆردەك ئاكا ، سەن مېنى نەگە باشلىساڭ بارـ
مەن ، نېمە قىل دېسەڭ قىلىمەن ، — دېدى سالتاڭ قاسىم ئويلاـ
ماستىنلا .

ئايقۇت بىر ھەپتىدىن بېرى ئىككىسىگە ئىككى ھەپتىلىك
يېمەك ـ ئىچمەك تەييارلىدى . ئالدى بىلەن سۇ قوشماي سۈت
بىلەنلا يۇغۇرۇپ توقاچ يېقىپ يېيىشەتتى ، ئاندىن ئىككىسى كۈنىگە
بىردىن يېسە ، دەپ ئىچىگە ئۇجۇل تالقىنى ، جىگدە تېرىپى ، بېلىق
تالقىنى بىلەن بېلىق يېغى سېلىپ ئون بەش بېلىق پوستلىقى
قۇيدى ، قاينىق سۇغا ئىككى جاۋۇر سۈت ئارىلاشتۇرۇپ ، ئون
سەككىز تال جىگدە سېلىپ ، مەخسۇس بىر تۈلۈم ئۇسالىق تەييارـ
لىدى . ئۇجۇل تالقىنى ، جىگدە تېرىپىگە بېلىق گۆشى تالقىنى ،
پىشۇرۇلغان غاز ، ئۆردەك تۇخۇمىنىڭ سېرىقىنى ھەم بېلىق يېغـ
نى ئارىلاشتۇرۇپ ، بىر ئاپقۇر ئارىلاشما تالقان تەييارلاپ بەردى .
ئۆردەك بىلەن سالتاڭ قاسىم ئىككى ئات بىلەن ئىككى تۆگىنىڭ
يەم ـ بوغۇز ، سۇ تەييارلىقىنى قىلدى .

10 ـ ئاي قۇملۇقتا سەپەر قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتى . بۇ
ئايدا ئىسسىقنىڭ تاۋى بوشايدۇ ، بەلكى كۈنسېرى سالقىنلاپ بارـ
دۇ . شامالمۇ تىنىۋالىدىغان ئاي . ئۆردەكلەر بىر تۆگىگە ئۆزلىرىـ
نىڭ يېمەك ـ ئىچمەكنى ، بىر تۆگىگە ئات ، تۆگىلەرنىڭ

يەم - بوغۇز ، سۈيىنى ئارتىپ يولغا چىقتى . ئوماق ئۆردەككە قايسى تەرەپ بىلەن مېڭىشنى ئېيتىپ بەرگەنىدى . ئارغانغا بارغۇ-چىلىك چوڭ يولدا مېڭىشقا توغرا كېلەتتى . كىشىلەرنىڭ دىققىتى-نى قوزغىماسلىق ئۈچۈن تۆگىگە كولدۇرما ئاسمىدى . يولدا سورى-غانلارغا : «ئابدالغا ماڭدۇق» دەپ قويدى . تېكەنلىككە بارغاندا بۇ-لارنى ئىمىنبەگ كۆرۈپ قالدى .

— نەگە ماڭدىڭلار ؟ — ئىمىنبەگ ئۆردەكتىن سورىدى .

— ئابدالغا ، — ئۆردەك قىسقىلا جاۋاب بەردى .

— سالتاڭ قاسمىنى ئېلىۋالغىنىڭغا قارىغاندا ، قوشۇق ئېيتى-شىش بولامدۇ نېمە ؟

ئۆردەك نېمىدەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلمەي ، بىر تىنىق تۇرۇپ قالدى . شۇنداق دېسە ، ئەتىلا مەھەللىدىكىلەر قوشاق ئېيتىشقانىنى كۆرگىلى ، ئاڭلىغىلى قومۇرۇلۇپلا ماڭىدۇ . دەقىقە ئىچىدە ئۇنىڭ ئاغزىغا بىر گەپ كەلدى .

— ئەسلىدە ئارغان تەرەپكە ئوۋغا ماڭغان ، ۋاقىت چىقىپ قالسا ئابدالغا بېرىپ قايتارمىز ، دەپ ئويلاۋاتمىز ،— دېدى ئۆردەك .

ئىمىنبەگ تۆگىلەردىكى يۈكلەرگە قاراپ ، بۇلارنىڭ ئوۋغا ماڭمىغانلىقىنى پەملىگەن بولسىمۇ ، ئۆردەكنىڭ نېمىشقا يالغان ئېيتىۋاتقانلىقىنى چۈشىنەلمەي ، بىر ئۆردەككە ، بىر سالتاڭ قا-سىمغا قاراپ قويدى .

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ، ناھىيىدە ئامبال ، تۆۋەندە بەگ - ئاقساقاللىق تۇزۇمى ئەمەلدىن قالدى . ئىمىنبەگ تېكەنلىك — كۆزلەكنىڭ شاڭجىڭى بولغان بولسىمۇ ، كىشىلەر ئۇنى ئادەتتىلەنگەن ئاتىقى بويىچە «بەگ» دەۋېرەتتى . ئۇنىڭ گۇماڭ-لانغىنىنى ئۆردەكمۇ سېزىپ قالدى ، يەنىلا نەگە ماڭغانلىقىدا راس-تىنى دېمەسلىكنى لايىق تاپتى .

ئۆردەكلەر ئۆيدىن چىقىپ ئىككىنچى كۈنى چۈشتە ئارغانغا يېتىپ كەلدى . ئۇلار مۇشۇ يەردىن كۈنچىقىشقا قاراپ مېڭىپ قۇملۇققا كىرىپ كەتمەكچى ، ئات ، تۆگىلەرنى يۇمشاق توغرالغان

هۆل بېدىگە قوناق ، پۇرچاق يارمىسى ئارىلاشتۇرۇلغان بوغۇز بەـ
لەن ئوبدان باقتى ، قانغۇدەك سۇغىرىۋالدى . بۇلارنىڭ قۇم ئىچىگە
نېمىگە باردىغانلىقىنى بىلمىگەن بىرنەچچە بوۋاي ئۇلارنىڭ ئارقـ
ىسىدىن قاراپ قالدى . بۇ قېرىلار ئۇلار كېتىۋاتقان قۇملۇققا بېرىپ
باقمىغان بولسىمۇ ، ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن ئۇنى : «ئەڭ يامان قۇمـ
لۇق» دەپ ئاڭلىغانىدى .

ئۆردەكلەر مەھەللىسىدىن ئۇزاپ خېلى ماڭغاندىن كېـ
يىن ، ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا چەكسىز بىر قۇملۇق قۇچاق ئېچىپ
كۆرۈندى . قۇمنىمۇ كۆردى ، سالتاڭ قاسىمنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ
قوشاق باشلىدى :

كىمنى بولسا قوي ـ مالى ،
شۇنىڭ ئىكەن زامانىمۇ .
تارتقان جاپا ، دەرد تولا ،
بىز شۇنداق يارالغانمۇ ؟ !
بايلار ئۇچۇن سۆزلەركەن ،
بەگ ، خوجاملار ، ئىمامىمۇ .
بولۇپ قالدىم قاق يېتىم ،
ماڭا قالدى «سالتاڭ»لىق .
بەرگەنىكەن ئاتامغا ،
بۇ ئات ـ نامنى سالداملىق[1] .
تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ ،
بولدۇم خەققە قارامىلىق .

بۇ ئالەمنى ئىشىنى ،
بولمايدۇكەن بىلگەلى .
يارالغانمۇ بىز ئىشلەپ ،

[1] سالدام — جاي نامى .

بايلار ياتىپ يېگەلى .
بولماسا بەگ ئالدىدا ،
ھەقنى ھەقچە دەگەلى .
.....

— ھە ، توختاپ قالدىڭغۇ ، ئىچىڭدە گېپىڭ جىق ئوخشايدۇ ، قېنى ، ئېيتە ، ئېيتمۇال ، — دېدى ئۆردەك .

ئۆردەكنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئولاپلا سالتاق قاسىم بۇ قوشاقنى ئېيتتى :

ئايتاي دەسەم گەپ تولا ،
كىم ئاڭلايدۇ قۇملۇقتا .
ئوتتۇز ياشقىچە سالتاق ،
ئۆتۈپتۇمەن قۇللۇقتا .
سەتاقتار شەيتاننى ،
كۆكچى[1] دېگەن شۇملۇقتا .

سالتاق باشىم جۇپ بولدۇ ،
ئۆردەك سىلاپ باشىمنى .
ئىس چىقارىپ مورامدىن ،
ئىچەر بولدۇم ئاشىمنى .
ئارا بولسۇن خۇدايىم ،
قوشۇپ ياشا ياشىمنى .

— بولدى ـ بولدى ، قوشاق ئېيىت ، دەپ قويسام ئېيتقان قوشىقىڭنى قارا . سېنىڭ يېشىڭنى مەن ياشامدىمەن ، ئۆزۈڭچۇ... — ئۆردەك گېپىنى دەۋېتىپ كۈلدى .

سالتاق قاسىمۇ كۈلۈپ كەتتى...

---

1. كۆكچى — ئادەم ئىسمى .

مانا ، ئۇلارنىڭ قۇملۇق ئىچىگە كىرگىنىگە بىرنەچچە كۈن بولدى . ئارغاندىن چىقىپ بىر يېرىم كۈنگىچە كۈنچىقىشقا قاراپ ئۇدۇل ماڭدى ، ئاندىن يۇقىرى تەرەپكە بۇرۇلۇپ ماڭدى . سالتاڭ قاسىم ھەر - ھەر قۇملۇقنى كۆرگەن ، لېكىن بۇ قۇملۇقنى كۆرۈپ ئۇنى سۇر باسقاندەك بولدى .

— ئۆردەك ئاكا[1] ، بۇ ئاجايىپ بىر قۇملۇقكەنغۇ ، قۇم دۆۋە-لىرىمۇ باشقىچە ، يونۇۋەتكەندەك ، يارداڭغىلا ئوخشايدىكەن ، — دېدى سالتاڭ قاسىم .

— مەنمۇ بۇ قۇملۇقنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتىمەن . ئاب-دال ، ئويتوغراق ئەتراپىدىكى ، مىرەن ، كۆلشەھىرىدىكى قۇملۇق-لارنىمۇ كۆرگەن ، لېكىن بۇنداق غەلىتە كۆرۈنۈشلۈك ، قورقۇنچ-لۇق قۇملۇقنى كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن ، — دېدى ئۆردەك .

ئۇلار كۈن پاتارغا يېقىن كۈنچىقىش ، كۈنپېتىش تەرىپى ئۇ-زۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان ، بىر تەرىپى تىك قىيادەك غەلىتە ، ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى يېنىغا كېلىپ قالدى .

— قاسىم ، — ئۆردەك ئۇنىڭ قۇم دۆۋىسى توغرىسىدىكى گېپىنى ئاڭلىمىغاندەك باشقا بىر گەپنى قىلدى ، — بىز ئۆيدىن چىققىلى بۈگۈن نەچچە كۈن بولدى ؟

— ھېسابلاپ باقايمۇ ، — سالتاڭ قاسىم قوشۇمىسىنى تۈ-رۈپ ، بارماقلىرىنى پۈكۈپ ساناشقا باشلىدى ، — ئۆيدىن ئارغانغا بىر يېرىم كۈندە كەلدۇق ، ئارغاندىن كۈنچىقىشقا قاراپ بىر يېرىم كۈن ماڭدۇق ، ئاندىن يۇقىرى تەرەپكە بىر كۈن ماڭدۇق ، مۇشۇ ئەتراپتا تۆت تەرەپكە مېڭىپ يۈرگىلى بەش كۈن بولدى . ھېسابلى-سام ، بىز ئۆيدىن چىققىلى توققۇز كۈن بوپتۇ .

— توغرا ھېسابلىدىڭ ، — دېدى ئۆردەك ، — ئاتام ماڭا ماقاتلىقنىڭ مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان غەلىتە شەكىلدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى ، ماقاتلىقنىڭ يېنىدا ئۆس-

---

① لوپلۇقلاردا ئاكىسىدىن باشقا چوڭ كىشىلەرنى ئاغا دەيدۇ ، ھەرگىز «ئاكا» دېمەيدۇ . سالتاڭ قاسىم ئۆردەكنى ئۆز ئاكىسىدىن چارە كۆرگەچكە ، ھۆرمەتلەپ «ئاكا» دېگەن .

تەڭچىلىك چوڭلۇقتا بىر ئېقىن ئىزىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان ، بۇگۈن بىز مۇشۇ يەردە قونۇپ ، ئەتە ئەتراپقا ئوبدان قارايلى .

مەسلىھەت بويىچە ئۇلار يارداڭلىق قوم دۆڭىسىنىڭ يېنىدا ياتىدىغان بولدى . كەچلىك تامىقىنى يەپ ، ئات ، تۆگىلەرنىمۇ بېقىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۆردەك تۇرۇپلا قوم دۆڭىسىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ياتىدىغان بولۇپ قالدى .

— نېمىشقىدۇر ، — دېدى ئۆردەك ، سالتاڭ قاسىمنىڭ نېمىشقا ئەمدى ، دېگەن سوئالىغا قارىتا ، — كۆڭلۈم قوم دۆڭىسى ئۈستىدە يېتىشنى تارتىپ تۇرىدۇ ، — دېدى ـ دە ، ئىككى پالاسنى كۆتۈرۈپ ، قوم دۆڭىسىگە قۇيرۇق تەرىپى بىلەن چىققىلى يۈرۈپ كەتتى .

سالتاڭ قاسىم ئىچىدە : «غالىس ئادەم ـ دە ، بۇ » دېگىنىچە ئۆردەكنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالدى··· قايسى چاغ بولۇڭدىكىن ، خىيال بىلەن يېتىپ سالتاڭ قاسىمنىڭ كۆزى ئەمدى ئۇيقۇغا ئىلىنىۋىدى ، ئۆردەك :

— قاسىم ، ئويغاقمۇسەن ؟ — دەپ تۇڭلىدى .

— ئەمدى ئۇخلاي دېگەن ، ھە ، نېمە بولدى ؟

— ئىتتىك قېشىمغا چىقىمنا ، ئاڭا تەرەپتە ئوت كۆرۈنۈۋاتىدۇ .

«نېمە دەيدىغاندۇ » سالتاڭ قاسىم ئۆزىگە ئۆزى شۇنداق دېسەمۇ ، «بۇ ئادەمسىز دەشت قوملۇقتا كۆرۈنگەن نېمە ئوتتۇ » دەپ قىزىقىپ ، ئۇمۇ قوم دۆڭىسىگە چىقىپ كەتتى .

سالتاڭ قاسىم ئۆردەك كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپلا ھەم ھەيران قالدى ، ھەم قورقتى . يىراق بىر يەردە ئوت چاچراندىسىدەك ، لېكىن يېشىل ـ كۆكۈچ بىرنېمە ئۇزۇك ـ ئۇزۇك يالىلداپ تۇراتتى .

— ئاتام تۆمۈر ئاكام بىلەن بىللە «سەپسىن تۆرە »گە يول باشلاپ قاقشاللىقتا بارغاندا ، كېچىسى يىراق بىر يەردە مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئوت چاچراندىسىدەك بىرنېمە كۆرۈنۈپتىكەن . ئەتىسى

شۇ تەرەپكە بېرىپ ، بىر تۆپلىكتە چوڭ بىر ماقاتلىقنى كۆرۈپتىـ كەن . «سەپسىن تۆرە» كېچىدە كۆرۈنگەن كۆكۈچ پال ـ پالنى پوس دەپتىمۇ ، پور دەپتىمۇ[1] ، بىرنېمە دەپتۇ . ماقاتلىقتا ئېچىلىپ قالغان سۆڭەكلەردىن پالىلداپ ئوت كۆرۈنەرمىش ، ئەتە بىز شۇ تەرەپكە بېرىپ باقايلى ، — دېدى ئۆردەك ھەم ئەتىگەنلىككە نىشاننى يوقىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن ، ھاسا قىلىشقا ئېلىۋالغان تاياقنى شۇ تەرەپكە قارىتىپ قويۇپ ، يەنە بىر ئۇچىنى قۇم بىلەن باستۇرۇپ قويدى .

ئۆردەك خىيال بىلەن يېتىپ كېچىنى تەستە تاڭغا ئۇلىدى . سونۇر بىلەن تەڭ كېچە «پال ـ پۇل» كۆرۈنگەن تەرەپنى نىشانلاپ يۇرۇپ كەتتى . ئۆردەككە ئات ، تۆگىلەر ئۇنىڭ بىلەن قېرىشىپ ئەتەي ئاستا مېڭىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى ، ئۆردەك تەقەززالىقتا ئالدىرىغانسېرى يول ئاۋۇمايۋاتاتتى .

— قاسىم ، قارىغىنا ، ئېقىن ، ئېقىن ئىزى ! — ئۆردەك ھاياجانلىنىپ توۋلىۋەتتى .

راست ، ئۇلار كىچىكرەك ، يوقىلىپ كېتەي دەپ قالغان ئېـ قىن ئىزى بويىغا كېلىپ قالغاندى . ئېقىنىنىڭ بۇ تەرىپى پەس ، ئۇ تەرىپى ئېگىز يارداڭلىق ئىدى . ئۇلار يۇقىرى ـ تۆۋەن مېڭىپ يۇرۇپ ، ئەپلىك بىر يەرنى تېپىپ ئۇ قانقا ئۆتتى . ئۆتتىيۇ ، ئالدىغا قاراپ كۆزلىرى ئېچىلىپلا قالدى . ئۇلارنىڭ ئالدىدا دەرەخلەرنىڭ ئالدى ئادەمنىڭ بېلىدەك ، كەينى پاچاقتەك بولغان بۇك ، ياش ئورمانلىق نېمىشقىدۇر قۇرۇپ ، قاغجىراپ كەتكەندەك ، قويۇق ياغاچلار ئېگىز ـ پەس چوقچىيىپ تۇراتتى ، يەردە قالايمىقان چېـ چىلىپ يانقانلىرىمۇ نۇرغۇن ئىدى .

— ماقاتلىقنىغۇ تاپتۇق ، ئەمدى قانداق قىلىمىز ؟ — سالتاڭ قاسىم سورىدى . «قانداق قىلىمىز ؟» بۇ سوئالغا ئۆردەك جاۋاب بېرەلمەيتتى . ئۇ پەقەت ئاتىسىنىڭ : «ئۇ ماقاتلىقنى تاپ ، باشقـ لارغا ئېيتىپ بەرسەڭمۇ ھېساب . كىشىلەر بىلمەي قالغاندىن بىلـ

[1] فوسفورنى دېمەكچى .

گىنى ياخشى» دېگەن ۋەسىيىتىنى ئورۇنداش ئۈچۈن بۇ ماقاتلىقنى ئىزدىگەن .

— ئەتراپنى ئايلىنىپ ، ماقاتلىقنىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىنى بىلىپ باقايلى ، — دېدى ئۆردەك . ئۇلار ماقاتلىقنىڭ ئىچىگە كىرمىدى ، ئەتراپىنى ئايلاندى . ماقاتلىق خېلىلا چوڭ ئىدى .

— قاسىم ، — دېدى ئۆردەك ، — سەن بىر نەرسىنى خىيال قىلدۇڭمۇ ، مەھەللە - يۇرت بار يەردە ماقاتلىق بولىدۇ . ماقاتلىق بار يەردە ، ئۇنىڭغا يېقىن ئەتراپتا چوقۇم يۇرت - مەھەللە بولىدۇ . بىز بەش كۈندىن بۇيان مۇشۇ ماقاتلىق ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ-تۇق ، بىرەر يۇرت - مەھەللە تۇگۈل ، ئۇنىڭ ساياسىنىمۇ كۆرمە-دۇق . ئويلاپ باقە ، بۇ دەشت قۇملۇقتا بۇ ماقاتلىق قانداق پەيدا بولۇپ قالغاندۇ ، شۇنچىۋالا ياغاچلار نەدىن كېلىپ قالغاندۇ ؟

بۇ سوئالغا سالتاڭ قاسىم ئەمەس ، ئۆردەكنىڭ ئۆزىمۇ جاۋاب بېرەلمەيتتى . ئۇنىڭدا مۇشۇنداق «قانداق» ، «نېمە ئۈچۈن» دېگەن سوئالنىڭ تۇغۇلۇشىنىڭ ئۆزىمۇ چوڭ ئىش ، چوڭ ئۆزگىرىش . ئاتىسى ئوماق ماقات توغرۇلۇق تېخى بۇنداق سوئال قويۇپ ئويلا-نىپ كۆرمىگەنىدى .

ئۇ ماقاتلىقنى تاپتى ، ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى ئورۇندىدى ، ئەمدى بۇ يەردە ئۇ قىلىدىغان باشقا ئىش يوق ئىدى .

— قاسىم ، بىز ھازىر قەيەرگە ئۇدۇل تۇرۇۋاتقاندىمىز ؟

— ماڭغان يولىمىزنى ئويلىسام ، قارادايغا ئۇدۇل كېلىپ قالغاندەك قىلىمىز .

— مەنچىمۇ شۇنداق ، ئاتىنىڭ بوغۇزى تۇگىگۈچە قارادايغا بېرىۋالايلى ، — دېدى ئۆردەك .

ئۆردەكنىڭ گېپىنى سالتاڭ قاسىمغا ياغدەك ياقتى . «قاچان كېتىمىز» دەپ سوراشقا نەچچە قېتىم ئۇمتۇلسىمۇ ، لېكىن ئاغزى-دىن چىقىرالمىغانىدى . ئېتىنىڭ بېشى قاراداي تەرەپكە بۇرۇلۇپ مېڭىشى ھامان ئاغزى قوشاقتا ئېچىلدى :

ئاچ - توق سەتاقىپ يۈردۇق ،
قۇملۇقتا تۆگە ، ئاتلىق .
توققۇز كۈندە ئاران بىر ،
تاپقانىمىز ماقاتلىق .
ئالدىرىدىم قايتىشقا ،
ئەجەب ئىكەن جان تاتلىق ،
.....

ئۆردەك سالتاق قاسىمغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويدى ، گەپ قىلمىدى...

9

مىلادىيە 1934 - يىلى . مىنگونىڭ 23 - يىلى 4 - ئاينىڭ بېشى .

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دەرۋازىسىدىن بىرگە تونۇش سۆبەن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىدىن يۇ يىنچاۋ ، شېڭ رۇيخېڭلار چىقتى . ئۇلارنىڭ چىرايلىرى ئەتىياز ھاۋاسىنىڭ بۇلۇتسىز ئاسمىنىدەك ئوچۇق ئىدى . بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ ئوڭدىن كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى .

يۇ يىنچاۋ ، شېڭ رۇيخېڭلار 1927 - يىلى بېيجىڭدا تەشكىللەنگەن سۆبەن ھېدىن باشچىلىقىدىكى «جۇڭگو - شۆبىتسىيە غەربىي شىمالنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى»نىڭ ئەزالىرىدىن بولۇپ ، تارىم بويىغا تۇنجى كېلىشى ئىدى . ئۇلار ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا قالغان كورلىدا ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئىككى يېرىم ھەپتىلىك ۋەھىمىلىك نەزەربەندتىدىن قۇتۇلۇپ ، قىرغىنچىلىقتىن يىراق ، تىمتاس بۇ خىيالىي جەننەتكە كەلگىنىدىن خۇشال ، كۆڭۈللىرى خاتىرجەم ئىدى . بېقىنىدىلا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشتىن كېيىن ، كۆڭلى تېخى جايىغا چۈشمىگەن ھاكىم گاۋ ۋېيۋۇ مېھمان-

لارغا قىزغىن ئىلتىپات كۆرسىتىپ ، يېقىندىن ھەمكارلىشىپ يار-
دەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، ئۇلارنى تېخىمۇ مەمنۇن قىلىۋەت-
تى . ئۇلار دەريا بويىغا كەلدى . دەريانىڭ ئىككى ۋادىسى ئېگىز
ياردا‌ڭ ، سۇ يۇزى تۆۋەن بولۇپ ، بەزى جايلىرىنىڭ ئېگىزلىكى
ئۇچ مېتىردىن ئاشاتتى . سۇنىڭ ئېقىشى ئاستا ئىدى ، بۇ ، سۇنىڭ
خىلىلا تېرەنلىكىنى ھەم يەرنىڭ تەكشىلىكىنى كۆرسىتەتتى .

— ئەنە ئاۋۇ سىلەرگە تەييارلاپ قويۇلغان كېمە ، — دېدى
ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر خادىمى غارغالتىدا باغلاقلىق تۇرغان
ئىككى چاپما كېمىنى كۆرسىتىپ .

ئىككىلا كېمە ئۇچ مېتىردىن ئۇزۇنراق بولۇپ ، خېلى كەڭ
ئىدى . كېمىلەردە بىردىن ئىككى كېمىچى تەق بولۇپ تۇراتتى .

سۇبەن ھېيدىن ئالدىنقى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىلىرىدە لوپ
كۆلىنىڭ كۆچمە كۆللۈكىنى ئىلمىي ، نەزەرىيە جەھەتتىن كۆرسە-
تىپ بېرەلىگەن بولسىمۇ ، جۇغراپىيىلىك ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن
دەلىللەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەنىدى . پەقەت كۆنچى ، تارىم
دەريالىرى بۇرۇن قوشۇلۇپ ئاققان قۇرۇقدەريا‌غا سۇ كەلگەندىلا بۇ
ئىش ئاندىن رويا‌پقا چىقاتتى . ئۇ پۈرسەتمۇ كەلدى . سۇبەن ھېيدىن
1928 ـ يىلى تۇرپاندا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولۇۋاتقاند-
ا ، تۇرپان بىلەن كۆنچى ـ لوپ ئارىلىقىدا سودا ئىشى بىلەن
قاتناپ تۇرىدىغان ئابدۇرېھىم ، خوجا ئابدۇللا دېگەن كىشىلەردىن
قۇرۇقدەريا‌غا سۇ كەلگىلى يەتتە يىل بولغانلىقىنى ، سۇنىڭ نەگە
ئېقىپ بارىدىغانلىقىنى سىڭىرلىق ئۇۋچى ئابدۇرېھىمدىن باشقا
ھېچكىمنىڭ بىلمەيدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى . ئاڭلىغان خەۋەردىن
سۇبەن ھېيدىن قالپىقىنى ئاسمانغا ئاتىمغان بولسىمۇ ، شۇنچىلىك
خۇش بولۇپ كەتتى ، ئەمما جىددىي ئىش سەۋەبىدىن چاقىرتىلىپ
شۇبىتسىيىگە كېتىپ قالغانىدى . مانا بۇگۈن ئۇ تەسەۋۋۇر قىلغان
لوپ كۆلىنىڭ شىمالغا سىلجىۋاتقانلىقىنى خىيالەن كۆز ئالدىغا
كەلتۈرمەكتە ئىدى .

دەريا ئەگىملىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى . كېمە بىر ئە-

گىمدىن ئۆتۈپ بولماي تۇرۇپ يەنە بىر ئەگىمگە دوقۇرۇپ قالاتتى ، كېمە بېرىپلا قىرغاقتا سوقۇلىدىغاندەك . لېكىن ، كېمىچىلەر كې- مىنى ھېلى پالاق بىلەن ، ھېلى شۇرۇق بىلەن تاياپ ، تار ، ئۆتكۈر بۇلۇڭلۇق ئەگىملەردىن بېلىقتەك ئۇزۇپ ، غۇيۇلداپ ئۆتۈپ كېتەۋ- تتى . سۇبۇن ھېدىن بۇنداق چاغدا قورقۇپ كۆزىنى يۇمۇۋالاتتى . ئەگىملەر شالاڭلاپ ، سۇبۇن ھېدىن ئۆزىنى خېلى خاتىرجەم ھېس قىلدى ، ئېغىپ تۇرغان يۇرىكى جايىغا چۈشتى . دەريانىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى يوپۇرماقلىرى تەڭگىدەك بولغان يېشىلزار بۇك توغ- راقلىق كىشىگە باھار ھۆزۈرى بېرەتتى . سۇبۇن ھېدىن ئۆز ئېلى- دە كۆرەلمەيدىغان ، دەريا بىلەن پاراللېل بولۇپ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان يېشىللىققا مەپتۇن بولۇپ كېلىۋاتاتتى ، كېمە- چىنىڭ :

— ئۆردەك ! ئۆردەك ! — دەپ ھاياجانلىنىپ توۋلىشىدىن سۇبۇن ھېدىنىنىڭ خىيالى ئۇزۇلۇپ ، كېمىچىدىن سورىدى :

— قايسى ئۆردەكنى دەيسەن ، قېنى ئۆردەك ؟

— بىزنىڭ ئۆردەك ، بىزنىڭ ئۆردەك يولۇاسچۇ ، ئەنە توغراق- لىقتا كېتىۋاتامدۇ .

سۇبۇن ھېدىن كېمىچى كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . ئىككى ئاتلىق كىشى بۇك توغراقلىق ئىچىدە تۆۋەن تەرەپكە كېتىۋاتاتتى . ئىككىلىسىنىڭ مۇرىسىدە مىلتىق بار ئىدى .

— چارلىق ھېلىقى ئۆردەك يولۇاسما ؟ — سۇبۇن ھېدىن ئاتلىقلارنى تونۇيالماي كېمىچىدىن سورىدى .

— ھەئە ، بىزنىڭ بۇ لوپتا ئۆردەك يولۇاستىن شۇ بىرلا بار .

سۇبۇن ھېدىنىنىڭ خۇشاللىقىغا يەنە بىر خۇشاللىق قوشۇلدى . «بۇ قېتىممۇ مېنىڭ ئامىتىم كېلىدىغان ئوخشايدۇ» ، ئۇ ئىچىدە شۇنداق ئويلىدى ، كېمىچىگە كېمىنى قىرغاققا يېقىنلىتىپ ، ئۆر- دەكنى چاقىرىشنى ئېيتتى .

ئۆردەك دەريانىڭ يېقىنلاپ كېلىۋېتىپ لوپ كىشىلىرىگە خاس سىنچى كۆزى بىلەن بىر قاراپلا سۇبۇن ھېدىنىنى يىراقتىنلا

تونۇۋالدى .

— ۋۇي ، «تۆره خوجام» يەنە كېپىقاپتىۋغۇ ، قاچان كەل-گەن ؟ — ئۆردەك گەپ قىلغاچ ئاتتىن چۈشۈپ ، دەريا قىرغىقىغا قاراپ ماڭدى .

سۈبن ھېدىن بۇ كەلگۈچىنىڭ ئۆردەك ئىكەنلىكىنى دەمال تونۇيالمىدى . ئۇ ئۆردەك بىلەن ئاخىرقى قېتىم قەشقەردە خوشلاش-قاندىن بۇيان ئارىدىن ئوتتۇز ئىككى يىل ئۆتكەنىدى . سۈبن ھېدىننىڭ ئالدىدا ئۆزىدىن بىر ياش چوڭ — يەتمىش ياشلىق ئۆردەك ئەمەس ، پېشانە — يۈزىنى گىرەلىشىپ كەتكەن تىلىم-تىلىم چوڭقۇر قورۇقلار قاپلىغان ، سوزۇنچاق يۈزىدە ئۇچىتەك ئاپئاق ئاقىرىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقىلى ئېسىلىپ تۇرغان ، بېشىغا ئاق تېرە تەلپەك ، ئۇچىسىغا پالاستىن تىكىلگەن يەكتەك كىيگەن ، يۈز ياشلىقتەك بىر ئادەم تۇراتتى — بۇ ، ئۆردەك ئىدى ! جەمئىيەت-تىنمۇ ، تەبىئەتتىنمۇ ھېچقانداق پەرۋىش كۆرمىگەن ئۆردەك ، يىل-لارنىڭ ئېغىر جاپا - مۇشەققىتى ئاستىدا ئەنە شۇنداق قېرىپ كەتكەنىدى . سۈبن ھېدىن بۇ قېتىم ئۆردەك بىلەن كۆرۈشكەن چاغدىكى تەسىراتىنى خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى :

«بۈۋاي قىرغاقتىن كېمىگە چۈشۈپ ئالدىمغا كەلدى . جاپالىق يىللار ئۇنىڭ ئالقىنىدا قېلىن قاداقلارنى پەيدا قىپتۇ . ئۇ ھەقىقە-تەن ئۆردەك ئىدى ! مەن بۇ قەدىناس دوستۇمغا سەپسېلىپ ، يىللار-نىڭ جەبىر - جاپاسى ئۇنىڭ چىرايىدا قالدۇرغان بەلگىلەرنى كۆر-دۈم . ئۇ بەكمۇ ياداڭغۇ ئىدى . پېشانىسىنى چوڭقۇر قورۇقلار قاپلىغان ، ساقىلى ئۇچلۇق ئېڭىكىدە ئېسىلىپ تۇراتتى··· »

سۈبن ھېدىن قولىغا رەسىم سىزىش قەلىمىنى ئېلىپ ، شۇ يەردىلا ئۆردەكنىڭ رەسىمىنى سىزىۋالدى .

— ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم ، ئىسمى سادىق ، — ئۆردەك قىرغاقتا ئىككى ئاتىنى تۇتۇپ تۇرغان ئوغلىنى تونۇشتۇردى .

قويۇق ، قىرقىم قارا ساقىلى ، ئوتتۇز سەككىز ياشلىق تەمـ
بەل سادىقنى سۈمبات ـ سۆلەتلىك كۆرسىتىپ تۇراتتى...

ئۆردەك ئوغلى سادىق بىلەن ئاتلىق ، سۈبەن ھېدىنلار كېمىدە يېڭىكۆلگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى . سۈبەن ھېدىنلارنى ئۇ يەردە بېـ
رىگمانلار ساقلاپ تۇرماقچىدى . تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئىلكىدە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئوچ يوك ئاپتوموبىلى ، بىر پىكاپى بار ئىدى . بېنزىن ۋە قۇملۇقتا بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان كۈتـ
مىگەن ئاۋارىچىلىكتىن ساقلىنىشنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئىككى يوك ئاپتوموبىلىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قورۇسىدا قالدۇرۇپ قويۇپ ، بېرىگمان ، شېك رۇيخېڭلار بىر يوك ئاپتوموبىلى ، بىر پىكاپ بىلەن ماڭغانىدى . سۈبەن ھېدىنلار يېڭىكۆلگە يېتىپ كەلگەندە ، بېرىگمانلار ئاللىقاچان كېلىپ چېدىرلارنى تىكىپ ، ئۇلارنى ساقلاپ تۇرغانىدى . سۈبەن ھېدىن بېرىگمانىڭ يېنىدا تۇرغان ئابدۇرېھىم ئوۋچىنى كۆرۈپ تاسادىپىيلىك ھېس قىلدىيۇ ، قەۋەت خۇش بولـ
دى . ئابدۇرېھىم ئوۋچى كۆنچىدىن قايتىشىدا يېڭىكۆلدە قونۇپ ئۆتمەكچى بولۇپ كەلگەنىدى . بېرىگمان كىشىلەردىن ئۇنىڭ سـ
ۆبەن ھېدىنغا مۇھىم يارەمچى بولىدىغان ئابدۇرېھىم ئوۋچى ئىكەنـ
لىكىنى بىلىپ ، ئۇنى تۇتۇپ قالغانىدى . ئۇنىڭ ئۆردەك بىلەن كۆرۈشمىگىنىگە خېلى يىللار بولغانىدى . ئىككىسى قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ قىزغىن ھال ـ مۇڭدىشىپ كەتتى . ئابدۇرېھىمنىڭ كۆپ چاغلىرى تاغدا ، ئوۋچىلىقتا ، ئىلۆەسۈنلاردىن ئۆزىنى يوشۇـ
رۇپ ئېڭىشىپ ـ دۇمچىيىپ يۈرۈپ ئۆتكەچكە ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دۇمچەك ھەم پۇت ، بېلى ئاغرىيدىغان بولۇپ قالغانىدى . چىرايى ئۆردەكنىڭكىدەك ئۇنداق بەك قېرى كۆرۈنۈپ كەتمىسمۇ ، قېرىلىق ، ھارغىنلىق ، ھالسىزلىق يەتكەنىدى . ئۇنىڭ ھەمراھ بولۇپ ، قۇمدەريانىڭ ئاخىرىغىچە بارالمايدىغانلىقىنى ئويلاپ سۈبەن ھېدىنىنىڭ كۆڭلى يېرىم بولدى ، بۇنىڭغا ئىلاج يوق ئىدى .

— دەريانىڭ غول ئېقىنىدىن چىقماي مېڭىۋەرسەڭلار لوپ كۆلىگە بارىسىلەر ، — دېدى ئابدۇرېھىم ، ئۇنىڭدىن لوپ كۆلىگە

قانداق بېرىشنى سورىغان سۈپەن هېدىنغا .

كەچتە تاماق يەپ بولۇپ ، قۇمدەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى كىچىك ـ كىچىك قەبرىستانلىقنىڭ گېپى ئېچىلىۋىدى ، بېرىگمان سۈپەن هېدىنغا :

— ئابدۇرېھىم ئوۋچىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۆردەك كروران بەلەن مىرەن ئارىلىقىدىكى چوڭ قۇملۇق ئىچىدە دائىرىسى كەڭ بىر قەبرىستانلىقنى كۆرۈپتىكەن ، — دېدى .

سۈپەن هېدىن خۇددى يېڭى بايقاشقا ئېرىشىۋاتقاندەك هاياجان بىلەن ئىتتىنىڭ ئۆردەككە قارىدى . بۇ گەپ راست بولىدىغان بولسا ، ئۇ قەبرىستانلىق كروران بىلەن مىرەننىڭ ، جۇملىدىن مۇشۇ ئەتراپنىڭ سىرىنى ئېچىشتا ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ئىدى .

— راست شۇنداق قەبرىستانلىق كۆردۇڭما ؟ ! — سۈپەن هېدىن ئۆردەكتىن تەقەززالىق بىلەن سورىدى .

— راست ، كۆردۇم ، — ئۆردەك ئۇ قەبرىستانلىقنى بۇرۇن كىملەرنىڭ كۆرگەنلىكىنى ، ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە سالتاق قاسىم بىلەن بىر ھەپتە ئايلىنىپ يۈرۈپ ئاران تاپقانلىقىنى ، قەبرىستاندا كۆرگەنلىرىنى ، بۇنىڭغا ئون توققۇز يىل بولغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى .

— ئۇ بىزدىن پۇل ئۈندۈرۈۋېلىش ئۈچۈن يالغان گەپ توقۇپ بىزنى ئالداۋاتامدىكىن دەيمەن ، — دېدى بېرىگمان سۈپەن هېدىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ .

— سەن بۇلارنى چۈشىنەمسەن ؟ — دەپ سوراپلا بولدى قىلدى سۈپەن هېدىن .

ئۇ لوپ كىشىلىرىنىڭ هەرقانداق ئەھۋالدىمۇ هەرگىز تىلىنى ، دىلىنى قىڭغىر قىلىپ يالغان سۆزلىمەيدىغانلىقىنى ، ئادەم ئالدىمايدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەچكە ، ئۆردەكنىڭ دېگەنلىرىگە شۇبھىسىز ئىشەندى . ئۇ ئۆردەكنىڭ يول باشلاپ ئۆزى ئېيتقان قەبرىستانلىقنى تېپىشقا ياردەم بېرىشنى ئۆتۈنۈپ ، ئۇنى ماقۇل كەلتۈرگەندىن كېيىن ، بېرىگمان بىلەن شېڭ رۇيخېڭغا :

— مەن لوپ كۆلى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈشۈمگە باراي ، سە-
لەر ئۆردەك ئېيتقان قەبرىستانلىقنى تېپىڭلار ، — دېدى .
ئىش شۇنداق تەقسىم قىلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى .
ئەتىسى سەھەردە سۈبەن ھېدىن يۈ يېنچاۋ بىلەن كېمىلىك لوپ كۆلىگە يۈرۈپ كەتتى . بېرىگمان بىلەن شېك رۇيخېك موڭ-غۇل شوپۇر چامچاڭى تەرجىمانلىققا ياندۇبلىپ ، يېڭىكۆلدىن ئۇچ ئات ، ئىككى تۆگە ئىجارە ئېلىپ ، بىر تۆگىگە يېمەك - ئىچمەك ، بىرىگە يەم - بوغۇز ئارتىپ ، ئۆردەكنىڭ يول باشلىشىدا تۆۋەنلەپ چوڭ قۇملۇققا ماڭدى . سۈبەن ھېدىن كېلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى بىر يىللاردا ستەين نۇسخىسىنى ئېلىپ كەتكەن قۇرۇقتاغ ئىچىدىكى قىيا تاش چەكمە رەسىملىرىنى تەكشۈ-رۈپ كەلگىلى كەتكەنىدى . سادىق يېڭىكۆلدىكىلەر بىلەن خوشلا-شىپ ئۆيگە قايتىپ كەتتى .
— ياپىرىم ، — دېدى شېك رۇيخېك قۇملۇق ئىچىگە ئانچە ئىچكىرىلىمەي تۇرۇپ ، — موڭغۇل دالىسىدىكى قۇملۇق بۇ قۇم-لۇق ئالدىدا ھېچنېمە ئەمەسكەنغۇ ، شۇ تاپتا بۇ قۇملۇقتا بىزدىن باشقا ھاياتلىق يوققۇ دەيمەن .
بېرىگمانىڭ نەزىرىدە ئۇ يۈرەكلىك ، خېلى - خېلى مۇشەق-قەتلەر ئالدىدا ۋايساپ كەتمەيدىغان ئادەم ئىدى ، ئەمما ھازىر ھە دېمەيلا ۋايساشقا چۈشكەنىدى . چېكى كۆرۈنمەس دەشت قۇملۇققا قاراپ بېرىگمانىڭ ئىچىگىمۇ قورقۇنچ چۈشۈپ ، ھېلىلا بىر قۇم دۆۋىسى ئارقىسىدىن قانداقتۇر بىر نەرسە چىقىپ كېلىدىغاندەك ، ئېتىنى دېۋىتىپ تېزلىتىپ ئۆردەككە يېقىنلىشىۋالدى . ماڭغانسې-رى قۇم دۆۋىلىرى قويۇقلىشىپ ھەم ئېگىزلەپ ، ماڭماق تەسلەش-كىلى تۇردى .
— قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق بۇ قۇملۇقتا قەبرىستانىڭ بولۇشىغا ھېچ ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ ، — دېدى شېك رۇيخېك .
— مەنمۇ شۇنداق ئويلىغان ، ئەمما خوجايىن ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىڭلار دەۋاتسا .

شېكى رۇيخېكى بېرىگمانىنىڭ گېپىگە قارىتا باشقا گەپ قىلمىدى . مېڭىش داۋاملاشماقتا .

ئۆردەكنىڭ ئېيتقىنىچە ، قەبرىستانلىق قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە ئاتمىش چاقىرىمچە يىراقلىقتا ئىدى . مانا تۆت كۈن بولدى ، قەبرىستانلىقنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى . بېرىگمان بىلەن شېكى رۇيخېكى گۇمانلىنىشقا باشلىدى .

— قەبرىستانلىق بولسىمۇ باردۇ ، لېكىن ئۇنى كۆرگەنگە ئون توققۇز يىل بوپتۇ . ھازىر ئۇ بىزنى نەگە باشلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلەمدىغاندۇ ؟

— بىز ئۇ قەبرىستانلىقنى يا تاپالارمىز ياكى تاپالماسمىز ، بۇ ئاشۇ قېرىغا باغلىق ، سۈيىن ئەپەندى قانداق قىلىۋاتىدىكىن ؟

بىزنىڭ سۈيىن ھېدىننى بوش چاغلىما ، قىلىمەن دېگەن ئىشنى ئاخىرىغا ئېلىپ چىقمىغۇچە بولدى قىلمايدۇ ، ئىشنى تۈگىتىپ يانىمۇ تېخى ، — دېدى بېرىگمان .

سۈيىن ھېدىن دەريادا توسالغۇسىز مېڭىپ ئىككى يېرىم كۈندە قۇمدەريانىڭ كۆلگە قۇيۇلۇش دېلتىسىغا يېتىپ باردى . ئىلگىرى تەكشۈرۈپ سىزىۋالغان كۆلنىڭ سۇ ئورنى بىلەن ھازىرقى سۇ ئورنىنى سېلىشتۇردى ، شىمالغا قانچىلىك سۇرۇلگەنلىكىنى تەكشۈردى ، ئۆلچىدى . ئاخىرى لوپ كۆلىنىڭ كۆچمە كۆللۈكىنى ، كۆچۈش دەۋرىيلىكىنىڭ بىر مىڭ بەش يۈز يىل بىلەن بىر مىڭ ئالتە يۈز يىل ئارىلىقىدا بولىدىغانلىقىنى دەللىلەپ چىقتى . بېرىگمان بىلەن شېكى رۇيخېكى يۇقىرىقىدەك پاراڭنى قىلىشۋاتقاندا ، سۈيىن ھېدىن نەرسىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ قايتىشقا ھازىرلىنىۋاتاتتى...

ئۆردەك بېرىگمان بىلەن شېكى رۇيخېكىنىڭ نېمە دېيىشلىرى بىلەن كارى يوق ، ئالدىغا ماڭغىنى ماڭغانىدى . ئۇ پات - پات ئېگىزرەك قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ قويىاتتى ، ئۇ ماڭغان يولىنىڭ توغرىلىقىغا ئىشىنەتتى .

5 - كۈنى چۈشكە يېقىن ئۆردەك ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى

ئۇستىگە چىقىپ ئالدىغا بىر قاراپلا ، بېشىنى كەينىگە بۇراپ ، بېرىگمانلارغا :

— ماقاتلىققا كېپتۇق ! — دەپ توۋلاپ قويۇپ ، قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۇ تەرىپىگە چۈشۈپ كەتتى .

ئۆردەكنىڭ گېپىنى چامچا بېرىگمانلارغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

بېرىگمانلار ئاڭلىغىنىغا بىر ئىشىنىپ ، بىر ئىشەنمەي ، قۇم دۆۋىسىنىڭ يامزىلىنى ئەگىپ ئىتتىك مېڭىپ كەتتى...

بېرىگمان بىلەن شېڭ رۇيخېڭ كۆزلىرىگە ئىشەنمەي قالدى . ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئەپسانە - رىۋايەتلەردىكىدەك بىر كۆرۈنۈش نامايان بولۇپ تۇراتتى . ئەمما بۇ ئەپسانە ئەمەس ، نەق رېئاللىق ئىدى ، سىرلىق رېئاللىق ئىدى . تۆت تەرىپىگە كۆز يەتمەيدىغان هالاكەت دېڭىزى بولمىش دەشت قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قەبرىستانلىقنىڭ ئۆزىلا كىشىنى : «بۇ بىر تىلسىملىق جايمۇ نېمە» دېگەن تۇيغۇغا كەلتۈرەتتى . مۇشۇنداق بىر جايدا قەبرىستانلىقنىڭ بولۇشى ۋە ئۇنىڭ بايقىلىشى بىر مۆجىزە . يەنە قاراڭ :

قەبرىستانىنىڭ يارداڭ تەرىپىدە قەدىمكى بىر كىچىك ئېقىن ئىزى بار . تىلسىمەك يەنە بىر مۆجىزە شۇكى ، ئېقىننىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەرىپى پۈتۈنلەي قۇم ئاستىغا غايىب بولۇپ كېتىپ ، پەقەت قەبرىستانىنىڭ ئۇدۇلىدىكى قىسمىنىڭلا ئىزى ساقلىنىپ قالغان . بېرىگمان ئېقىن ئىزىغا قاراپ خىيالىرى قانات-لىنىپ ، يىراق ئۆتمۈشته قالغان ئېقىن ۋادىسىدىكى كۆكۈل دالىنى ، بۇك ئورمان ، توغراقلىقنى ، ئېقىن قاسناقلىرىدىكى قويۇق يۇرت - مەھەللىلەرنى ، توپ - توپ ، ئۆيۈر - ئۆيۈر چارۋىلارنى كۆرگەندەك بولدى . قايسى چاغدىكى ، قانداقتۇر بىر ئاپەت بۇلار-نىڭ هەممىسىنى يالماپ يۇتۇپ كەتكەن . پەقەت ئۇ سەلتەنەتلىك ئۆتمۈشنىڭ سىرلىق شاهىت يالدامىسى بولۇپ مۇشۇ قەبرىستانلىق قېلىپ قالغان .

بېرىگمان قەبرىستاندا ئازراق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قە-

لىپ بېقىشنىمۇ ئويلىغاندى ، لېكىن سۆبەن ھېدىننىڭ : «ئۆر-دەك بايقىغان قەبرىستانلىقنى تاپالىساقلا ، شۇنىڭ ئۆزى بىر مۆجىزە ، ئالدىراپ قېزىش قىلمايلى[1]» دېگەن گېپى ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ قويدى . پەقەت تەسىراتى سۇپىتىدە خاتىرىسىگە قىسقىلا قىلىپ مۇنداق دەپ يازدى :

... « قەبرىستانغا ئۇزۇن ياغاچ بادرىلار تىكلەپ قويۇلغان بولۇپ ، بىر پارچە ئورمانلىققا ئوخشايتتى . بۇ دەل مەن ئىزدەۋاتقان نىشان بولۇپ ، بۇ قەبرىستانلىق ھەققىدە تۇنجى قېتىم ئاڭلىغىنىم-دىن بۇيان ئىزچىل بۇ يەرنى ئويلاپ كېلىۋاتاتتىم . مەن ئۇنىڭغا 5، ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىق ، دەپ نومۇر قويدۇم . بۇ لوپنۇر چۆلىدىكى ئەڭ مۇھىم ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلىرىمىزنىڭ بىرى ئىدى ! شۇ قېتىملىق ھاياجانلىق ھېسسىياتىمنى قەلەم بىلەن ئىپادىلەشكە ھەقىقەتەن ئاجىزلىق قىلىمەن» .

بېرىگمانلار سۆبەن ھېدىننىڭ مۆجىزىلىك خەۋەر يەتكۈزۈشكە ئالدىراپ ماڭماقتا .

ئۆردەك پات ـ پات ئارقىسىغا — قەبرىستانلىققا قاراپ ـ قاراپ قويىاتتى...

2006 ـ يىلى 3 ـ مارت . كورلا

---

[1] بىرلەشمە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ كېلىشىمنامىسىدە : تەكشۈرۈش ئىلىپ بېرىش ، ئەسما ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قىلماسلىق ، دەيدىغان ئېنىق بەلگىلىمە بار ئىدى .

[General Information]
书名=楼兰足迹　2　维吾尔文
SS号=40256974